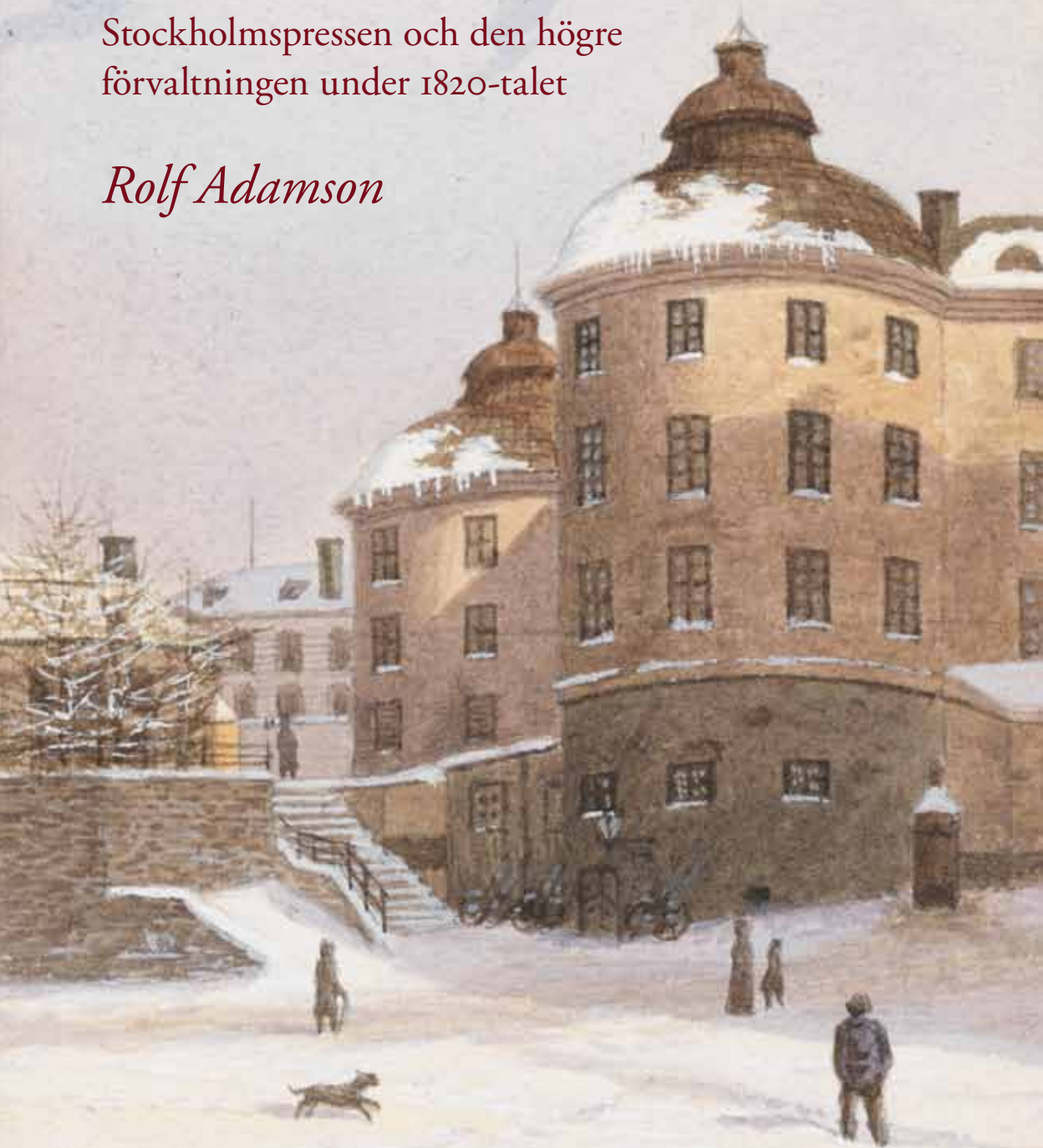

Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet

Stockholmspressen och den högre
förvaltningen under 1820-talet

Rolf Adamson

Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet

Stockholmspressen och den högre
förvaltningen under 1820-talet

Rolf Adamson

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN
HANDLINGAR

Historiska serien 28

Adamson, Rolf. 2014. *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet. Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA), *Handlingar, Historiska serien* 28. Stockholm 2014.
Tryckt bok, Block A–C, 408 sidor.
E-bok, cd, Block A–E, 596 sidor.

Abstract

(Reform-minded newspapers and impervious authorities. The Stockholm press and central government during the 1820s.)

During the last fifteen years the number of publications about Swedish newspaper history has increased markedly. On the one hand an authoritative five-volume summary of developments up to the present time has been published. On the other hand a new view has emerged among press historians of the most important modernizing endeavours in the early history of the Swedish press.

Previously, the emergence of *Aftonbladet* in 1830 was seen as the beginning of a new era, much more professional than the earlier one. Now, however, young researchers, especially Cecilia Rosengren, have noted that some new traits attributed to *Aftonbladet* can already be found in other prominent Stockholm papers in the early 1820s. I agree with these authors. But their arguments can be extended and honed, which is what I have tried to do in this volume. The most important of the newspapers started around the year 1820 was *Argus*, a severe critic of the government and of regional-based bureaucracy and an ardent supporter of the liberty of the press. Some weaknesses of the new press are noted, too.

Keywords

New era of the newspaper press, Stockholm, the 1820s, criticism of bureaucracy, liberty of the press

© 2014 Rolf Adamson och KVHAA, Stockholm
ISBN 978-91-7402-418-0 (tryckt bok, Block A–C)
ISBN 978-91-7402-419-7/pdf (E-bok, cd, Block A–E)
ISSN 0083-6788

Utgivare: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA),
Box 5622, SE-114 86 Stockholm, www.vitterhetsakad.se

Distribution: eddy.se ab, Box 1310, SE-621 24 Visby, <http://vitterhetsakad.bokorder.se>

Omslag: Wrangelska palatset, akvarell av Fredrik Isberg (1813–1874)

Foto: Bertil Wreting. © Nordiska museet

Grafisk form: Bitte Granlund, Happy Book

Tryck: Elanders Fälth & Hässler 2014

Innehåll

FÖRORD	13
BLOCK A. Tre perspektivgivare	15
KAPITEL 1. Anknnytning till tidigare forskning och till materialkretsar	16
1:1. Grov inpejling av bokens anknnytningar på forskningsfältet	16
1:2. Svensk pressforskning under de senare decennierna	17
1:3. Materialkretsar från administrativa fält	25
1:4. Markörer för pressens nyorientering kring 1820	29
KAPITEL 2. Oro i omvärlden efter Napoleonkrigen som bakgrund till vitaliseringen av Stockholms periodiska press	31
2:1. Europeisk efterkrigs kris	31
2:2. Storbritannien	32
2:3. Centrala tyskspråkiga områden	40
2:4. Frankrike	45
2:5. Sydeuropa	48
2:6. Norge	50
2:7. Några summeringar utifrån redovisad internationell forskning	54
2:8. Utlandsbevakning i Stockholmstidningar kring 1820	56
KAPITEL 3. Tidningar i Stockholm 1815–1836: en bild utifrån Lundstedt och 1824 års stämplingsavgift	63
3:1. Kapitlets huvudfrågor och materialet för att behandla dem	63
3:2. Stockholmstidningarnas livslängd	67
3:3. Pressbeskattning, bland annat på stämpling av tidningspapper	77
3:4. Tillvägagångssättet vid stämpling och redovisning av tidningspapper	80
3:5. Skatteplanering på 1820-talet	82
3:6. Stämplingsavgiften som en kostnad för pressen	85
3:7. Tidningars pappersförbrukning, upplaga och textmassa	88
3:8. Utvecklingen av tryckerier och tidningskonkurrens	95
Appendix: Tabeller	98

BLOCK B. Offentlighetsprincipen: teori och praktik till 1830	103
KAPITEL 4. Perioden 1750–1812 (1820)	104
4:1. Svårighet att lokalisera offentlighetsprincipen i användning	104
4:2. Offentlighetsprincipen: framväxt och användning till 1772	105
4:3. Offentlighetsprincipen: sannolik användning före 1820	111
KAPITEL 5. Offentlighetsprincipen och statsrådets handlingar under 1810- och 1820-talen	117
5:1. Offentlighetsprincipen enligt TF 1812	117
5:2. Diskussion i regeringen 1816 om statsrådets protokoll och handlingar	119
5:3. Kungl Maj:t inskränker öppenheten rörande militära handlingar	121
5:4. Normal användning av offentlighetsprincipen i början av 1820-talet	124
5:5. Offentlig debatt 1826 om hemligstämpling av statsrådets handlingar	126
5:6. Läckor från statsrådet	133
5:7. Sammanvägning av tendenser	139
KAPITEL 6. Ökad insyn i förvaltningen via Riksens ständers revision	141
6:1. Riksdagen börjar vinna insyn i den offentliga förvaltningen	141
6:2. Öppenhet vid Riksens ständers revisorers kontroll före 1809	142
6:3. Följder av revisorernas vidgade arbetsområden efter 1809	144
6:4. Sekretess eller inte vid revisionen 1817?	146
6:5. Arbetsgången vid <i>Argus</i> bevakning av Riksens ständers revisorer 1821–1825	149
6:6. Revisionens protokollföring och tidningarnas nyhetsförmedling 1827	151
6:7. Riksens ständers revision och offentligheten: en summering	157
KAPITEL 7. Offentlighetsprincipens genomslag i magasinsfrågor	159
7:1. Karakteristiska drag i den offentliga spannmålshanteringen	159
7:2. Tidiga kritiska diskussioner med hjälp av bokföringen inom AMI	162
7:3. <i>Argus</i> redovisar Riksens ständers revisorers granskning av AMI 1820	171
7:4. <i>Argus</i> rutinbevakar AMI åren 1821 och 1822 och tänker vidare själv	175

7:5. <i>Argus</i> redovisar Rikens ständers revisorers granskning av AMI 1822	180
7:6. <i>Argus</i> och spannmålen – utan officiella dokument	182
KAPITEL 8. Fall där offentlighetsprincipen nonchalerades	185
8:1. En första sortering	185
8:2. Två kollegiala motsättningar	186
8:3. Osjälvständigt och nonchalant agerande inför utlämnande av dokument	188
8:4. Okunnighet vid handhavandet på basplanet	190
8:5. Hinder för offentlighet i följdfråga till skeppshandeln 1826–1827	192
8:6. Några avslutande reflexioner	196
KAPITEL 9. Litet och obeslutsamt motstånd mot offentlighetsprincipen	198
9:1. Vad regeringen fann särskilt stötande i 1820-talets nyhetsförmedling	198
9:2. Offentlighetsprincipen – karakteristiska drag för dess genombrottsperiod	208
BLOCK C. Den regionala högre administrationen och 1820-talstidningarna	211
KAPITEL 10. Framställningens uppläggning	212
10:1. Länsstyrelserna och deras ledande administratörer	212
10:2. Kontrollerande, undersökande och dömande organ	216
10:3. Allmänt om inslag i pressen rörande regionaladministratörers felsteg	223
KAPITEL 11. Presskritik inför allmänt underslev och bristande redovisning	227
11:1. Äldre, mindre genomskinliga kontrollmetoder på väg att försvinna	227
11:2. Fall 1: förskingring vid länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län	228
11:3. Fall 2: förskingring vid länsstyrelsen i Södermanlands län	232
11:4. Fall 3: bristande redovisning från länsstyrelsen i Stora Kopparbergs län	234

KAPITEL 12. Pressen och underslev i samband med utredning av banker	243
12:1. De ekonomiska konjunkturernas roll för tillgreppen	243
12:2. Fall 4: G A Koskull smusslar undan krav riktade mot honom själv	245
12:3. Fall 5: landssekreterare Wählin tillgriper bankmedel	250
12:4. Fall 6: landssekreterare Kleman dirigerar sin omgivning	258
12:5. Summering	265
KAPITEL 13. Presskritik rörande felaktiga arresteringar	267
13:1. Konflikter mellan äldre och nyare värderingar	267
13:2. Reformering av fångvård och straffsystem	268
13:3. Regelverk för frihetsberövande	269
13:4. Förelöpare 1818 till arresteringsdiskussionen	271
13:5. Fall 7: Värmdömålet	274
13:6. Fall 8: pigan Johanna Sörfelts arrestering samt landssekreterare Cassels och stadsfiskal Liedströms roll däri	294
13:7. Fall 9: ringaren Johan Ekmans arrestering och landssekreterare Almgrens och landsfiskal Engstedts roll däri	306
13:8. Jämförelse och summering	308
KAPITEL 14. Presskritik av landshövdingars arbetsområde samt tvångsmetoder och mannamån	311
14:1. Inledande presentation av fem fall (nummer 10–14)	311
14:2. Fall 10: landshövding Gyldenstolpe och landssekreterare Cassel vid behandling av skuldmål	312
14:3. Fall 11: landshövding Koskull försöker övertyga bönder i Norrbotten om hur de ska lämna sina tidigare knektekontrakt	315
14:4. Fall 12: landshövding Lars Hjerta bär hand på ostyriga allmogemän	323
14:5. Fall 13: landshövding Flach vill införa lokala ordningsmän	328
14:6. Fall 14: hur landshövding Cederström behandlar framstående länsinnevånare	336
14:7. Kommentarer och jämförelser	341
KAPITEL 15. Karl Johan: privatman med monarkens rättigheter?	344
15:1. Möjligheter för tidningar att diskutera eller kritisera	344
15:2. Kungens rätt att äga svensk fast egendom	346
15:3. Korrekt registrering av kungens fastighetsförvärv	352
15:4. Karl Johans olycklige låntagare anklagar indirekt kungen	354

15:5. Recension av Karl Johans avslutande tal vid riksdagen 1830	359
15:6. Avslutande kommentarer	363
KAPITEL 16. Allmänna kommentarer till fall av granskade länsledning	365
16:1 Problem inom regional förvaltning och försök att bemästra dem	365
16:2. Granskningsorganen	367
16:3. Granskade regionaltjänstemän	369
16:4. Inriktning av granskningarna	371
16:5. Direkta resultat av granskningsaktionerna	372
16:6. Tidningarnas roll för och i granskningarna	372
16:7. Återspeglade de genomgångna fallen en allmänt låg nivå inom den offentliga förvaltningen?	376
KAPITEL 17. Kommentarer till viktiga delar av blocken A, B och C	379
17:1. Planen i stort	381
BLOCK D. Tidningar på offensiv i tre olika riktningar	391
KAPITEL 18. Tidningars försök att följa skeppshandeln 1825–1830	392
18:1. Föregående sonderingar om Latinamerika	392
18:2. Skeppshandeln: förlopp och efterspel	394
18:3. Allmänt om tidningars arbetsvillkor vid skeppshandeln	397
18:4. Tidningsrapporteringen under 1825	399
18:5. Den hemliga kompromissen mellan regeringen och Michaelson & Benedicks	403
18:6. Tidningar om befäl och besättning på <i>Tapperheten</i>	407
18:7. Riksdagens revisorer om skeppshandeln: kronologiska hinder	411
18:8. Tidningsrapporteringen under 1829	412
18:9. Några reflexioner kring skeppshandelsfrågan	424
Appendix: Iakttagelser rörande den första skeppshandelns sena faser	426
KAPITEL 19. Historien och tidningars behandling av den	429
19:1 Historien som fortlevande inspirationskälla	429
19:2 Allmänt om utgivande av historiska dokument på 1820-talet	430
19:3. Kulten av Gustav III i början av 1820-talet	432
19:4. Den historiska källsamlingen <i>Hemliga handlingar</i>	435
19:5. Tidningsdiskussionen om utgivandet av <i>Hemliga handlingar</i>	440

19:6. Försök att diskutera utgivarnas identitet, engagemang och bevekelsegrunder	455
19:7. Reflexioner om användandet av historien	458
KAPITEL 20. Beroende och oberoende tidningar	460
20:1. Patrik Lundell om betydelse och karaktär hos insända artiklar	460
20:2. Allmänt om min undersökning rörande externt material i <i>Journalen</i>	462
20:3. Externt material enligt Wallmarks brevsamling	464
20:4. Externt material enligt Wallmarks självbiografi	467
20:5. Argument från diskussionen tidningar emellan under 1820-talet	469
BLOCK E. Riksdagsmän, journalister och regeringen skapar ”statistik” under 1800-talets början	479
Kapitel 21. Statistik: behov och möjligheter	481
21:1. Journalisters behov av statistik	481
21:2. Riksdagsmäns och den centrala administrationens behov	481
21:3. Statistik inom vissa samhällssektorer: tänkbara mönster för andra?	483
KAPITEL 22. Initiativ 1809–1815 för att skaffa riksdagen goda beslutsunderlag	489
22:1. Förslag om insamling av statistiska data på nationell nivå: allmänt	489
22:2. Pehr Königs motion till 1809–1810 års riksdag	490
22:3. Axel Gabriel Silverstolpes motion till 1812 års urtima riksdag	491
22:4. Konstitutionsutskottet behöver underlag för en representationsreform	494
22:5. Fredrik Bogislaus von Schwerin och särskilda utskottet 1815	495
22:6. Kungl Maj:ts svar på ständernas skrivelse	499
22:7. Huvuddrag i önskemålen kring utvecklandet av statistiskt kunnande	501
KAPITEL 23. Konkurrerande publicering av ”statistikjournaler” 1815–1818	506
23:1. Statistikjournalerna tänkta som ett ideologiskt vapen	506

23:2. Planer på statistiska journaler och realiseringen av dem: en inledning	506
23:3. Bakgrunden till Schoerbings <i>Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning</i>	507
23:4. Grunddrag hos Schoerbings journal	509
23:5. Kritik mot Schoerbings journal från Schwerins anhängare 1815–1816	510
23:6. En djupare motsättning bakom journalfrågan	516
23:7. <i>Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper</i> 1816	518
23:8. Regeringens eget försök med en statsekonomisk journal 1816–1817	522
23:9. <i>Försök till en ny svensk Statistisk Jurnal, af ett sällskap</i> 1816–1818	525
23:10. Statistiska journaler: planer och verklighet	527
Appendix: Sällskapet för medborgerlig talarkonst 1820	529
KAPITEL 24. <i>Handels Tidning</i> : ett nyhetsorgan med tillåtelse att dokumentera handel	533
24:1. <i>Handels Tidning</i> – en outnyttjad (bortglömd?) resurs	533
24:2. Bakgrund till starten av <i>Handels Tidning</i>	533
24:3. Innehåll och redovisningsformer i <i>Handels Tidning</i> 1800–1809	536
24:4. Innehåll och redovisningsformer i <i>Handels Tidning</i> 1810–1820	543
24:5. Summerande diskussion	550
KAPITEL 25. Tidningars behandling och värdering av siffermaterial under 1820-talet	553
25:1. Grundtanken bakom kapitlet och urvalet av exempel	553
25:2. En problematisk långsiktig makroekonomisk bedömning	554
25:3. 1820-talets landshövdingeberättelser	562
25:4. Tidningars bedömning av landshövdingeberättelserna	565
25:5. Statistiskt genombrott: mot realistiska mål genom adekvata åtgärder	570
KAPITEL 26. Kommentarer till viktiga delar av blocken D och E	573

UNDERLAG FÖR FRAMSTÄLLNINGEN	579
Otryckt material	579
Periodiska publikationer	580
Tryckt material	580
 OM FÖRFATTAREN	 595

ANVÄNDARVILLKOR CD

Denna cd skyddas av gällande lagstiftning om upphovsrätt. All kommersiell användning av innehållet är förbjuden. Alla rättigheter rörande cd-versionen tillkommer författaren, Rolf Adamson, och utgivaren, Kungl. Vitterhetsakademien. Vid kopiering för köparens eget bruk måste källa alltid anges. Köparen är inte tillåten att ändra i text och programvara.

Förord

Under de senaste femton åren har många viktiga presshistoriska verk getts ut i Sverige. Med 1820-talet i centrum har de inneburit en intresseförskjutning. Konflikter mellan kungamakten och kritiska tidningar har fått mindre utrymme än tidigare.

Min skrift går åt andra hållet. Den poängterar motsättningar, men på nya vägar. Några kunniga kritiska huvudstadsredaktioner började under 1820-talet granska regering och underordnade myndigheter genom en intensiv användning av offentlighetsprincipen. Därmed kunde de skaffa sig tillgång till central information. Offentlighetsprincipen hade då funnits i ett halvsekel, men hade i regel varit problematisk att utnyttja i brännbara politiska frågor. Anmärkningsvärt är att regeringen, med ytterst få undantag, efterlevde den. Kritiska tidningar hade faktiska, om än inte uttalade, bundsförvanter bland offentliga organ såsom riksdagens revisorer, justitieombudsmannen och Svea hovrätt. Rikets förvaltning och rättsväsen kommer därför i fokus på ett helt annat sätt i min skrift än som vanligen har skett.

Mina goda vänner och tidigare arbetskamrater vid ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet, Sven Fritz och Ronny Pettersson, har under årens lopp granskat alla mer eller mindre långt komna avsnitt. Med sin textvana och analytiska skärpa har de gett många vägande förslag till förbättrade avfattningar. Inför antagningen av en slutlig manusversion i Kungl. Vitterhetsakademiens utgivningsserie Historiska serien, bedömde granskarna, Per Rydén och Johan Hirschfeldt, manus positivt. Men de hade också väl motiverade uppslag om vissa ändringar i innehåll och form för publiceringen. Sådana ändringsförslag framförde också Historiska nämnden, Kungl. Vitterhetsakademien, genom sin ordförande Maria Ågren. Akademiens förvaltningsutskott beviljade medel för redigering, formgivning och tryckning. För själva framställningen av skriften har från Akademiens sida Anna Forsling och förlagsredaktören Lena Albihn lagt ner ett gediget arbete.

Gamlafarmor, morfar och mamma hade alla allvarliga former av reumatism. Min egen variant visade sig för ett halvt århundrade sedan, men kunde länge hållas väl i schack med mycket cyklande, simmande, specialgymnastik och promenader med bär- och svampplockning. Tillfälliga korta perioder hos sjukgymnast, särskilt Malin Stertman, ingick. Men sedan fem år har nedgången i min rörlighet visat sig på allvar. Dock har de stela fingrarna fortsatt kunnat sköta datorns tangentbord tack vare insatser från arbetsterapeuten Lice-Lotte Johansson. Utan den omfat-

tande hjälp i alla möjliga avseenden som min dotter, Kerstin Adamson, alltid villig att bistå och alltid uppslagsrik, har gett, är det fråga om den här boken hade kunnat bli färdig. Hennes man och barn, Anders, Erik och Anna Thalme, har i många fall deltagit.

Till alla här nämnda, och åtskilliga hjälpsamma därutöver, samt till föregångare på forskningsfältet, framför jag ett varmt tack!

Hagsätra i augusti 2013

Rolf Adamson

Tre perspektivgivare

DET HÄR ARBETETS inledande block A består av tre kapitel, ett kortare och två längre, utan starka bindningar sinsemellan. Tidsmässigt står 1820-talet i centrum för framställningen, även om det har befunnits värdefullt att ibland dessförinnan skissera en förhistoria.

Kapitel 1, det kortare, fyller den traditionella funktionen för en inledning med titeln ”Anknytning till tidigare forskning och till materialkretsar”. Det finns en omfattande modern produktion av god klass att ta ställning till. Där presenteras de båda ämnesområden som står i centrum för intresset i fortsättningen, nämligen pressen i Stockholm och förvaltningsorgan på riks- och länsnivå. Stor vikt läggs igenom hela arbetet vid ledande oppositionella blad. Just vid ingången till 1820-talet utvecklar en trio sådana, varav två nyetablerade, en tidigare inte sedd kritisk aktivitet. Detta får regeringsvänliga äldre blad på defensiven och ger regeringen anledning till skärpt vaksamhet mot sina nya vitala motståndare.

Kapitel 2, ”Oro i omvärlden efter Napoleonkrigen som bakgrund till vitaliseringen av Stockholms periodiska press”, lyfter fram internationella förhållanden som en viktig bakgrund till tidningsutvecklingen, och för den skull också samhällsutvecklingen, i Sverige. Under och strax efter revolutionsåren och Napoleonkrigen försöktes på många håll i Europa frigörelser av folkgrupper som dittills hade haft begränsade fri- och rättigheter. I bästa fall hade sådana strävanden framgång i början. Men bara några år in på 1820-talet var de besegrade och Europas ledare höll under det följande kvartsseklet en tydligt konservativ kurs. Flera av Stockholms tidningar följde särskilt det dramatiska händelseförloppet kring 1820 och visade stor sympati för frihetssträvandena. Utvecklingen i Norge till 1830 har gett historiker en del tolkningsnycklar till unionsregenten Karl Johans ställningstaganden samtidigt och senare i Sverige.

Kapitel 3, ”Tidningar i Stockholm 1815–1836: en bild utifrån Lundstedt och 1824 års stämpelavgift” är ensamt i sitt slag. Ur Lundstedts register, tryckt på 1890-talet men fortfarande av betydande värde, hämtas basdata från ett ganska stort urval av periodiska publikationer, bland annat rörande livslängd och ledande personer i redaktionen. Bara en mindre del av dessa alster kommer att ingå i vidare undersökningar i mitt arbete. Den avgift för stämpling av tidningspapper som togs ut under åren 1824–1872 ger underlag för kapitlets andra huvuddel, beräkningar över tidningarnas upplagor. För det ändamålet har åtskilliga tabeller med bearbetade sifferuppgifter sammanställts. Viktigast är serien över vad som har bedömts vara 1820-talets tjugo mest betydande periodiska publikationer i Stockholm.

KAPITEL I

Anknytning till tidigare forskning och till materialkretsar

1:1. Grov inpejling av bokens anknytningar på forskningsfältet

Förutsättningarna för en genomgång av någorlunda modern presshistorisk och förvaltningshistorisk forskning skiljer sig stort. För den förra föreligger ett gemensamt huvudsakligt källmaterial, huvudstadens tidningar. Detta borgar för att forskare – även om de arbetar med olikartade frågeställningar – ändå kommer att ha delar av sina referensramar gemensamma. I avsnitt 1:2 utnyttjar jag detta förhållande till att ge en partiell bild, tillrättalagd för mina speciella syften, av de senaste decenniernas svenska pressforskning, särskilt av intresse för likartade historiska studier. Jag skisserar några huvudstråk och försöker bedöma likheter med och olikheter gentemot dem i mina egna följande studier. Särskilt betonas forskningens bild av tiden kring 1820 som en viktig nyorientering redan före *Aftonbladet*.

Svensk förvaltningsforskning rörande moderna förhållanden, inte minst av typen utvärderingar, har varit livaktig. Detta har knappast medfört ökat intresse för likartad behandling av historiska ämnen. Dock finns det ett begränsat antal beaktansvärda arbeten av äldre datum. Dessa är i viss grad biografiskt orienterade. Som exempel kan nämnas en förstklassig kungabiografi, verk om landets förste justitieombudsman, om en framstående administratör som slutade som riksarkivarie och om verksamhet och aktörer vid Högsta domstolen.¹ Något samlat *forskningsläge* är det dock inte tal om.

I avsnitt 1:3 försöker jag som ersättning ge allmänna intryck från ett antal relevanta arbeten, i viss grad kompletterade med erfarenheter från egna arkivstu-

1 Torvald T:son Höjer (1943, 1960), *Carl XIV Johan: kronprinstiden och Carl XIV Johan: konungatiden*; Erik Fahlbeck (1969), *Lars August Mannerheim: politiker, justitieombudsman, bruksägare, jordbrukare*; Alfred Bexelius (1981), *Vår förste JO: 1810–1823: vad han såg: vad han uträttade*; Olof Dixelius (1953), *Den unge Järta: en studie över en litterär politiker*; Georg Landberg (1973), *Hans Järta som landshövding i Kopparbergs län: mot bakgrund av tidigare verksamhet och samhällstänkande*; Birger Wedberg (1940), *Konungens högsta domstol: 1809–1844*.

dier, om huvuddrag från den dåtida offentliga förvaltningen. Exempel ges på förvaltningsgrenar som hamnat i bakvatten och på andra som fungerade väl. Var materialkretsar från deras verksamhet gripbara med en tidningsmans intellektuella utrustning? Vilka inriktningar kunde en sådan person förmodligen inte bedöma på ett självständigt vis?

I avsnitt 1:4 försöker jag peka på hittills inte framhållna företeelser som läggs till gruppen av förnyare. Därigenom utgör avsnittet en lämplig övergång till ämnet för kapitel 2. Jag vill där göra gällande att riklig och inkännande information om oroligheter och utebliven reformpolitik i många europeiska länder har påverkat betydande svenska journalister. Den bör ha varit en viktig förändringsfaktor bakom framväxten av en annorlunda politisk press i Sverige. Med kapitel 2 vill jag också försöka i någon mån råda bot på en brist. Behandlingen av utländsk politik via utländsk press har inte haft hög prioritet inom modern svensk pressforskning rörande den här aktuella perioden.

1:2. Svensk pressforskning under de senare decennierna

Den vetenskapliga litteraturen om den svenska periodiska pressens utveckling har växt kraftigt under de senaste decennierna. Särskilt har en forskargrupp med Karl Erik Gustafsson och Per Rydén som ledande namn med uppenbar framgång tagit på sig tre stora arbetsuppgifter av nationell karaktär. Det har gällt a) att skriva en presshistoria, b) att systematiskt registrera hela den periodiska pressen under 1900-talet samt c) att ta fram pressorgans upplagestorlekar för den period under 1800-talet då sådant är möjligt.

a) Efter en något utdragen inkubationstid sattes koncentrerade förarbeten igång. Därefter publicerades åren 2000–2003 på ett anmärkningsvärt effektivt sätt *Den svenska pressens historia* (från 1600-talet till nutid) i fyra textvolymer och ett registerband. Huvudredaktörerna angav några av sina viktiga målsättningar så här: De ämnade åstadkomma en sammanfattande översikt, en kronologiskt sammanhängande berättelse, över den svenska pressens historia vilken i allt väsentligt byggde på befintlig kunskap. En ambition var att nämna samtliga nyhetstidningar som utkommit under längre tid och ge meningsfulla kommentarer om dessa. Landsortspressen skulle tillerkännas sin stora betydelse. Tidningars och tidskrifters betydelse för samhällsutvecklingen i samspel och konkurrens med andra institutioner och kunskapskällor skulle påvisas. Sammanhang skulle vinnas genom att grundläggande likartad information meddelades för samtliga perioder.

Sedan redaktionen alltså betonat bredden och likformigheten i strävandena uttryckte den en vag farhåga för att djupet skulle kunna bli den mest problematiska dimensionen i översikten.² Jarl Torbacke genomför den uttalade positiva

2 Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (2000), Inledning. I: *Den svenska pressens historia, 1: I begynnelsen*, s 11–20.

målsättningen väl för tiden 1809–1830. Hans avsnitt avslutar volym 1 och är av särskild betydelse för mig med 1820-talet som främsta intresse. Alltså återkommer jag till det.³

b) Ett andra storverk med samma män vid styråran har varit den systematiska kartläggning av 1900-talets pressorgan som kallats ”Nya Lundstedt”. Den är tänkt som en förbättrad fortsättning av det arbete i publicistklubben regi som bibliotekarien Lundstedt förde fram nästan till sekelskiftet 1900.⁴ Den blir ett utomordentligt värdefullt allmänt hjälpmedel för pressforskning. Ursprungliga Lundstedt behandlas vidare i avsnitt 3:1.

c) En tredje verksamhet med anknytning, om än svagare, till samma ledande nätverk av forskare gällde att ta fram och bearbeta uppgifter som kan användas för att approximera svenska tidningars upplagestorlek. Sture M Waller har noggrant studerat perioden 1824–1872. Resultaten därifrån har nyligen publicerats.⁵

Efter avslutandet av den stora handboken har forskargruppen och enskilda medlemmar av den fortsatt att leverera åtskilliga viktiga verk, varav ett med betydande riksgiltighet. Vad som har kallats världens äldsta bestående tidning, småningom under skämtbeteckningen ”Postgumman”, har erbjudit ett helt unikt källmaterial över seklerna, vilket tagits väl tillvara. Det kronologiska angreppssättet gäller som tidigare.⁶

Fembandshistorien med understöd av de båda andra arbetena skapar vad som har saknats hittills: en tydlig gemensam ram att på tre huvudsakliga sätt förhålla sig till inom det allra mesta av kommande pressforskning. Antingen att kritiskt pröva ramen där anledning därtill kan tyckas föreligga, eller vidga den, där den trots allt låtit väsentliga ting passera utan tillräckligt beaktande, eller underlåta att göra undersökningar där den givna bilden förefaller invändningsfri. För de båda första verksamheterna har forskningen därutöver alltså fått några instrument som kan användas omedelbart, utan vidlyftiga egna detaljstudier. Mina egna under-

3 Jarl Torbacke (2000), Nu grundläggs den moderna utvecklingen (1809–1830). I: *Den svenska pressens historia, 1: I begynnelsen*, s 216–311.

4 Bernhard Lundstedt (1895, 1896, 1899), *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi. Del I. Sveriges periodiska litteratur 1645–1812; Del II. Periodisk litteratur tryckt i Stockholm 1813–1894; Del III. Periodisk litteratur i landsorten 1813–1899: med supplement till föregående delar, register och systematisk tidskriftsöversikt.*

5 Sture M Waller (2001a), I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén och däri särskilt Wallers egna bidrag: Upplagebestämningar på grundval av tidningsstämplingen, s 21–27 (Waller 2001b), samt Upplagestatistik 1824–1872, s 53–226. (Waller 2001c).

6 *Världens äldsta: Post och inrikes tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talen* (2005), red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén. Med en omfattande täckning i tiden; Jarl Torbacke (2005), *Allehanda skepnader: (Nya) Dagligt allehanda 1767–1944.*

sökningar passar mest in under det andra alternativet: att utvidga ramen genom att i den foga in ämnesområden som hittills har behandlats styvmoderligt.

För att tydligare markera var mina studier kan placeras in kommer jag närmast att mycket kort ange några drag som ur min synvinkel är väsentliga hos den forskning som har föregått den ovan noterade stora kraftansträngningen och därmed kodifierats genom den. I viss kontrast därtill ska jag sedan kommentera några av det senaste decenniets skrifter.

Länge och inte utan goda skäl hade journalisters problematiska relationer till kung, regering och högre ämbetsmän i övrigt varit ett omhuldat ämne för pressforskare. Hur rimliga arbetsmöjligheter hade tidningsmän haft under olika perioder? Hur fritt hade de kunnat yttra sig i aktuella ämnen? Hur väl stämde lagen om rättigheter att publicera och tillämpningen av den överens?

Så sent som under andra världskriget var inte den grundlagsfästa tryckfriheten under alla omständigheter fredad från inskränkningar. I strid mot dess idé hävdade försiktiga politiker att man måste beakta extrema tidsomständigheter och undvika att skapa kris för det egna landet genom oförblommerad kritik av utländska potentater. En del följande pressforskning fick därför beredskapskaraktär. Det gällde att visa fram att farorna för tryckfriheten skulle kunna återkomma och därmed se till att ingrepp mot den inte upprepades.⁷ Även utan en så tydlig försvarsattityd granskades i arbeten med närmast statsrättslig grundton vilka principiella synpunkter makthavare uttryckte om tryckfrihet och hur de agerade i praktiken.⁸

Framför allt var 1700-talets andra och 1800-talets första hälft lämpliga för sådana studier med nationell täckning. I flera fall sattes en gräns i behandlingen vid 1830. Utsagt eller utsagt spelade det roll att *Aftonbladet* som startade då ansågs ha inlett ett nytt skede för den svenska pressen. *Aftonbladet* och dess förste redaktör, Lars Johan Hierta, ägnades särskilda, tydligt uppskattande studier.⁹ Intresset för överhetens och pressens mellanhavanden är alltså ett framträdande drag i mycket av äldre forskning. Uppfattningen att starten av *Aftonbladet* i slutet av år 1830 bildade epok i den svenska pressens historia är ett annat.

I båda dessa avseenden intar några nyare arbeten en annan ståndpunkt. Två avhandlingförfattare från de senaste femton åren, Cecilia Rosengren och Henrik

7 En sådan grundhållning är tydlig hos Bengt Åhlén (1986), *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kätvarprocesser i svensk censurhistoria* och Thomas von Vegesack (1995), *Smak för frihet: opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*.

8 Stig Boberg (1951), *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*; Elmar Nyman (1963), *In- dragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*; Stig Boberg (1989), *Carl XIV Johan och tryckfriheten: 1810–1844*.

9 En studie som avviker genom att bara täcka en kort period och genomföra en mycket tätare läsning av tidningen än de övriga är Jean Göransson (1937), *Aftonbladet som politisk tidning 1830–1835*.

Edgren, har studerat Stockholms press under den period jag funnit särskilt intressant.¹⁰ De granskar båda 1820-talet, men i skiftande utsträckning också en något tidigare period. Den ena av dem har klart uttryckt att temat överhetens tryck mot tidiga journalister redan har behandlats kompetent. I fortsättningen kan det ämnesvalet prioriteras ner.¹¹ Den andre har i sin praktik agerat på liknande sätt. En tredje avhandling författare, Patrik Lundell, kommer i förbifarten in på förhållanden i Stockholm under samma period, även om hans huvudintresse är pressen i Östergötland under en mycket längre tidrymd. Också han har ett helt annat centralt ämne än kungamakten kontra pressen för sin framställning. Avhandlingens undertitel markerar det: ”från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning”.¹²

Gemensamt för de tre är att de tar avstånd från den roll *Aftonbladet* tidigare har tillmätts som den moderna svenska pressens morgonstjärna. Rosengren understryker att många drag som *Aftonbladet* fått äran av hade införts redan under 1820-talet och Edgren lyfter fram 1810- och 1820-talens tidningar.¹³ Lundell tonar likaså ner *Aftonbladets* roll, utan att acceptera Rosengrens tolkning av vari det nya bestod. Med sin betydligt längre undersökningsperiod går han utanför ramen för Rosengrens diskussion och ser viktiga faktorer bakom framväxten av en modern svensk press redan under frihetstiden.¹⁴ Dock är det inte tal om att de tre författarna fungerar som en sammanhållen grupp. De behandlar inte i någon högre grad samma problem och ett senare arbete ställer sig då och då avvisande till något av de viktigaste påståendena i ett tidigare.¹⁵

Som en brygga mellan de båda grupperingar jag lite självsvåldigt har skapat fungerar Jarl Torbackes tidigare nämnda översiktsavsnitt. Han har fullgjort den primära uppgiften att sammanfatta den hittills bedrivna forskningen. Därmed har han kommit att lägga åtskillig vikt vid relationerna mellan överhet och journalister. Men samtidigt har hans text med rätta en rubrik som understryker att det hände mycket väsentligt nytt före *Aftonbladets* tillkomst. I själva verket hade Torbacke redan tjugo år tidigare i en tidskriftsuppsats diskuterat åren kring 1820 som en viktigt brytpunkt. Dock fann han i det sammanhanget mer av ansatser än av resultat.¹⁶

10 Cecilia Rosengren (1999), *Tidevarvets bättre genius: föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johantidens Sverige*; Henrik Edgren (2005), *Publicitet för medborgmannavett: det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831*.

11 Rosengren (1999), s 15.

12 Patrik Lundell (2002), *Pressen i provinsen: från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*.

13 Rosengren (1999), s 14; Edgren (2005), s 17, 20.

14 Lundell (2002), s 117–120.

15 Förutom Lundells nyss noterade invändning mot Rosengren kan nämnas Edgrens (2005) avvisande (s 40, 154 n 23) av hur Lundell formulerar sin huvudtes.

16 Jarl Torbacke (1981), Värmdöålet 1819: den svenska pressens första stora seger? *Scandia*, s 257–258, 268, 291–293.

Som närmare ska redovisas småningom har min egen framställning viktiga drag gemensamma med både den äldre och den yngre urskilda inriktningen. Den sysslar en hel del med vad jag bedömer som otillräckligt behandlade aspekter av samröret mellan överhet och press. Men den gör det i full anslutning till den uppfattning som tydligast kommer fram hos Rosengren: åren kring 1820 *var* en avgörande vändpunkt i den svenska periodiska pressens historia. Enligt min bedömning kan argumenteringen för en sådan gränslinje göras starkare än hittills, just genom en betoning av konfrontationen mellan pressen och överheten. Det försöker jag göra i min framställning, som i allt väsentligt är tematiskt upplagd. Även om jag har haft ambitionen att påvisa tydliga kopplingar mellan mina delstudier hänvisar jag för en mer täckande framställning till Torbacke. På några få punkter kommer jag dock att försöka fördjupa hans text eller avvika från den.

Var och en av de tre nämnda avhandlingarna är enligt min mening väl genomförd. Mina kommentarer nedan syftar inte till en genomgående bedömning av dem. Jag letar främst olikheter, inte fel, där författarna och jag har utnyttjat avvikande arbetssätt. I långa stycken är de direkta anknytningarna dem och mig emellan få.

Cecilia Rosengren är idé- och lärdomshistoriker. Hennes arbete innehåller tre väsensskilda delar, varav jag har anledning att beröra den första och den tredje. Den första, utförligaste och mest betydande har i centrum tidningen *Argus* som bars upp av en ny journalisttyp med en självbild av helt annan dignitet än föregångarnas. *Argus* såg sig som läromästare i tidens och samhällets stora frågor för en föga upplyst grupp av läsare. Detta aggressivt proklamerade framträdande ser Rosengren som ett viktigt argument för att hävda en ny tidningsera kring 1820. Enligt min mening är hennes uppfattning relevant.¹⁷ Hon belyser den pedagogiskt väl genom att mot tronkrävare ställa en mer traditionell samhällsaskådning i *Granskaren*.

Med några exempel vill jag dock illustrera en viktig skillnad i hennes och mitt sätt att arbeta som säkert i mycket återgår på skilda ämnestraditioner. Från den 17 januari till och med den 3 februari 1821 löpte i sex nummer av den färska tidningen *Argus* en stort upplagd serie med rubriken ”Om Publicitetens närvarande tillstånd i Sverige”. Det var som att försöka avlägga mästarprov direkt. En rad viktiga politiska och kulturella företeelser och institutioner i landet bedömdes i det väsentliga som underutvecklade. Rosengren noterar att tidningen naturligtvis fick mothugg från konkurrenter. Det är inte märkvärdigt att hon ägnar denna serie större samlad uppmärksamhet än några liknande inlägg. Hon hänvisar till

17 Dock finns det anledning att fundera över hur originell denna starka journalistiska självkänsla var. I mitt avsnitt 20:4 redovisas föregångare med minst lika storstilade anspråk. Skillnaden är emellertid påfallande. Föregångarnas faktiska publicistiska prestationer, och inte minst deras uthållighet, var klart underlägsna.

den i ett fyrtiotal noter och behandlar den dessutom separat på särskilt framträdande sätt i själva texten.¹⁸

I enlighet med Rosengrens målsättning analyserar hon vilka åsikter som argumenteras om publicistikens villkor och hur det sker. Hon bedömer däremot inte huruvida det sakinnehåll som rimligen på åtskilliga punkter ligger till grund för tidningens påståenden är meningsfullt eller korrekt återgivet. Det framgår inte om serien saktligt sett kanske skulle ha varit ett kraftfullt slag i luften. Det syns inte att kvaliteten på inläggen steg för steg faller och att *Argus* i sin sista artikel tonar ner de anspråk tidningen tidigare luftat.¹⁹ I artikelserien finns också ett särskilt märkligt sakpåstående som rimmar illa med tidningens uttalade kärlek till sanningen. Det hävdas att riksdagens revisorer var en inrättning som var fördold för offentligheten. Samtidigt hade *Argus* själv strax tidigare satt igång en redovisning som på ett förut okänt vis belyste just revisorernas arbete.²⁰

Rosengren och jag frågar tydligen delvis efter olika företeelser. Jag är inte lika intresserad av stora principiella argumenteringar. Min strävan i liknande fall är att om möjligt komma bakom en tidnings paradretorik och försöka utröna vilken status dess påståenden har. Jag försöker lägga större vikt vid tidningens bedömning av omvärlden, även om dess självbild har sitt intresse. Det gäller inte bara konsekvens och precision utan också verklighetsanknytning.

Mitt andra exempel tar upp kritik från *Granskaren* gentemot *Argus* ivriga sysslande med spannmålspolitiken år 1826. Rosengren redovisar en rad invändningar som *Granskaren* har framfört. *Argus* lägger sin näsa i blöt och sprider oro, i stället för att lugnt avvakta den sakkunniga regeringens åtgärder. Motsättningen mellan ett äldre och ett yngre förhållningssätt klargörs vilket är hennes avsikt (även om bedömningen av *Argus* görs av motparten).²¹ Däremot har jag ett delvis annat mål: att försöka finna ut om det ligger någon substans bakom *Argus* artiklar. Numera tillgänglig vetenskaplig litteratur visar att så var fallet. Kungen var i det tysta på kollisionskurs med ledande medlemmar av ”den sakkunniga regeringen” med långvarig handlingsförklamation som följd (jfr mitt avsnitt 7:4).²²

I sin huvudavdelning nummer tre behandlar Rosengren en politisk dagsfråga

18 Rosengren (1999), särskilt s 74–77.

19 ”Wi hafwa sagt sanning, och ingenting annat; åtminstone har detta varit vår enda afsigt. ... Det är möjligt att wi misstagit oss, kanske mer än i en punkt; men så mycket hoppas wi likwäl wara wunnet genom vår undersökning, att, ingen bland våra Landsmän, som will underkasta sig den mödan att såsom ett helt genomläsa den, skall kunna *misslaga* sig om Publicitetens wigt i allmänhet, ej heller *missledas* i afseende på dess werkliga beskaffenhet inom Fäderneslandet i närwarande tidpunkt.” *Argus*, 3/2, 1821.

20 Bland annat hade en del av revisorernas berättelse från 1820 års förrättning publicerats i första numret 1821 och fortsättning följde i samma nummer, där tidningen klagade över att de offentliga kontrollorganen var så okända. *Argus*, 3/1, 20/1, 1821.

21 Rosengren (1999), s 202, n 365.

22 Per G Andreen (1961), *Politik och finansväsen från 1823 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut*. II:2, 1823–1830, s 88–99.

med pressen som intressent, nämligen riksdagsförhandlingarnas öppnande för allmänheten. Mer eller mindre tydligt ansåg många samtida att en sådan rättighet i huvudsak skulle komma att användas av tidningar. Därmed borde följa en bättre bevakning än tidigare av riksdagsarbetet. Rosengren bedömer att åtgärden skulle bli mycket viktig ur demokratisk synvinkel och lika avgörande för att bedöma klimatet för publicistiken som någonsin indragningar av tidningar. Det offentliga tillträdet infördes inte fullt ut förrän vid 1830-talets första riksdag.²³

Också i detta fall tycker jag mig stå för en mer jordnära, mindre retorikfärgad inriktning än Rosengren. Under 1820-talets (båda) riksdagar var Stockholms tidningar (relativt sett) redan fyllda av riksdagsmaterial och detta måste ha tråkigt utmåttligt intresserade läsare å det grymmaste. Riksdagstalare såg gärna sina alster publicerade och de mest betydande pressorganen fick material i händerna från många håll. Några av dessa var redan kända för en god bevakning av riksdagen. Jag bedömer alltså att en formell offentlighet vid ståndens förhandlingar var en typisk symbolfråga. Genomfördes den skulle den inte medföra några stora faktiska förändringar i tidningsinnehållet. Vad jag vet har det inte heller gjorts någon undersökning av hur reformen slutligen föll ut: hur många och vilka som utnyttjade den nya möjligheten.

Historikern Henrik Edgren studerar i sin avhandling ”hur den nationella identiteten konstruerades och uttrycktes under början av 1800-talet”. Med nationell identitet avser han ”vad som kännetecknade det svenska i politiskt, socialt, ekonomiskt och kulturellt hänseende”. Mot bakgrund av denna målsättning fixerar han tidningarnas roll i den egna undersökningen. De ses mest som instrument för att belysa samhällsföreteelser. Publicistiken och offentligheten behandlas som ett undersökningsområde bland åtskilliga.²⁴ Edgren ger en användbar kort översikt av de tidningar som var verksamma under var och en av hans delperioder.²⁵ Utanför sitt eget schema är han mer kartläggande än tolkande, mer översiktlig än inträngande. Detta är inte märkligt, eftersom den nationella identiteten, inte pressen i sig, är hans centrala ämne.

Han tar avstånd från en tidigare ofta använd kategorisering av tidningar i konservativa och liberala och fixerar i stället tre politiska åsiktsinriktningar: radikal reformistisk, moderat reformistisk och korporationsbevarande.²⁶ I praktiken visar sig den indelningen inte tillräcklig. Utan att det uttryckligen nämns införs i schemat också hjälpkategorier som regeringstrogn, servila och av Karl Johan beroende för att förklara tidningars påståenden.²⁷

23 Rosengren (1999), s 131–156.

24 Edgren (2005), s 13.

25 Edgren (2005), s 5–57, 101–104, 149–152, 230–234.

26 Edgren (2005), s 33–36.

27 Till exempel måste beroendet av Karl Johan tillgripas åtminstone fyra gånger för att klargöra varför *Stockholms Postens* redaktör Anders Lindeberg inte agerar moderat reformis-

Det tycks mig som om resonemangen hos Edgren och åtskilliga andra författare är avgörande för att undvika beteckningen liberal. ”Liberal” var ett av de verkligt oskarpa slagorden för denna tid.²⁸ Själv har jag inte haft stort behov av en indelning av tidningar efter politisk färg. Eftersom överheten spelar en viktig roll i många av mina resonemang har jag vanligen använt regeringsvänlig kontra regeringskritisk. Skillnaden gentemot Edgren har betydelse i fråga om tidningar som *Allmänna Journalen* och *Stockholms Posten*. Då de under en lång period går Karl Johans ärenden när han så påfordrade, kallar jag dem regeringsvänliga, inte moderat reformistiska.

Med sin bredd fångar Edgren in många viktiga företeelser, men hans omdömen tenderar just därför att bli allmänna. En skillnad i angreppssätt mellan honom och mig kan exemplifieras med hur ämbetsmän framställs. Edgren redovisar klart kritiska attityder i tidningar under alla sina fyra delperioder.²⁹ Hans text innehåller *tidningars allmänna kritiska uppfattningar om ämbetsmän*. Den kan därför sägas falla in i ett vanligt mönster att ämbetsmän i de flesta samhällen har varit illa tålda. Med mitt mer specialiserade, smala angreppssätt har jag i stället försökt ta fram tidningars återgivande och diskussion av ämbetsmäns åtgärder eller uppfattningar i *bestämda situationer eller ärenden*.

Patrik Lundell är liksom Rosengren idé- och lärdomshistoriker. Han markerar opposition mot vad han ser som en viktig tendens inom det egna ämnet: en bindning till lärda miljöer på bekostnad av regionala och lokala tendenser. Hans huvudtes är kongruent med detta geografiska underdogperspektiv. Tidiga pressorgan (grovt taget under andra hälften av 1700-talet) ville programmatiskt ha igång ett utbyte av åsikter läsare emellan. Journalistens roll var snarare att ställa plats till förfogande och trycka än att driva självständiga uppfattningar. Under första hälften av 1800-talet började redigeringen av tidningar professionaliseras. Målmedvetet reforminriktade redaktörer strävade efter att ta kommandot över sin tidning. De ställde sig kallsinniga gentemot det tidigare florerande bruket att utan prut införa insändare. Enligt Lundell försvagas på så vis ett demokratiskt element i pressen. Detta ämneskomplex, som Edgren bedömer annorlunda, kommer jag att diskutera i ett av mina avslutande kapitel (kapitel 25).

Lundell tar också i andra sammanhang ställning för aktörer som enligt hans mening har behandlats orättvist negativt av samtid och eftervärld. Han framhåller att motstånd mot nya strömningar inom journalistiken måste bedömas mer seriöst än som ofta skett och inte automatiskt tydas som ovilja inför tryckfrihet. Lika lite kunde nydanare bedömas som moraliskt av högre halt än bevararna. Sättet att predika och försöka genomföra ett nytt budskap behöver granskas.

tiskt, som han enligt grupperingen av tidningar borde ha gjort. Edgren (2005), s 163 n 50, s 172 n 84, s 241 n 33, s 258 n 90.

28 Också hos Rosengren (1999), s 131.

29 Edgren (2005), s 84–87, 138–140, 191–193, 272–276.

Jag har redan markerat att jag finner Torbackes sammanfattning av pressens roll under perioden 1809–1830 mycket användbar för mina syften. Vi har viktiga intressen och arbetsätt gemensamma. I båda dessa avseenden står jag närmare honom än jag gör till de tre yngre diskuterade forskarna. Överheten är i hög grad närvarande hos Torbacke. Han täcker åtskilliga djupgående konfrontationer mellan regenten (överheten) och frågvisa eller oppositionella pressorgan. Några betydande problemkomplex inom denna ram, vilka närmare redovisas nedan, har dock varit överlag relativt förbisedda av tidigare forskning och därmed också hos honom. Dessa har jag funnit skäl att gå djupare in på i block B och C. På några strödda punkter har jag, med möjlighet till större specialisering än i hans översikt, funnit anledning till preciseringar. Det sker efterhand på relevanta ställen i texten. I mitt avsnitt 13:5 kompletterar jag Torbackes tidigare nämnda uppsats från 1981 för att tydligare placera in den i en vidare händelseräcka.

1:3. Materialkretsar från administrativa fält

I stället för ett samlat förvaltningshistoriskt forskningsläge, som jag inte anser mig kunna urskilja, försöker jag i detta avsnitt att med exempel illustrera olika administrativa verksamheters viktiga drag under tiden före och efter 1809 års förändring av styrelseskicket i Sverige. Av speciellt intresse är givetvis deras tillgänglighet, ändamålsenlighet och prestationer i stort. Mot denna bakgrund bedöms grovt med vilka typer av förvaltningar eller frågor i anslutning till dem som pressen kan ha haft förutsättningar att arbeta framgångsrikt, eventuellt via villiga förmedlare, och vilka typer den normalt gick bet på.

Det är lätt att prestera en riktigt elak skiss av kvaliteten i *offentligt* beslutsfattande och statlig förvaltning under den avsedda sengustavianska perioden. Med en överhet som den periodvis hyste stark motvilja mot saknade de ledande krafterna inom ämbetsverken incitament att förändra sega strukturer. Omsorgen på lägre nivåer att uträtta en god insats gynnades förvisso inte av avlöningssystemet med ibland decenniars arbete mot låg lön, löpande skuldsättning och därför ett utbredd jagande efter extraknäck.

Överblicken över rikets samlade finanser var förbehållen en ringa flock av toppadministratörer. Att använda uttrycket ”rikets samlade finanser” antyder en homogenitet som helt saknades. Det fanns en kompakt kärna som i princip var motståndskraftig mot förändringar sedan slutet av 1600-talet. På kamerala verk sysslade en del specialister med enskilda skattläggningsfrågor som ibland hade hundraåriga anor. I en del fall förmådde man inte bemästra vad som kanske borde kallas partiella statsbankrutter. Den över hela riket utspridda magasinsorganisationen lämnade i flera repriser efter sig illa eller inte alls utredda ekonomiska surdegar, för att därefter omorganiseras utan rimlig likvidation och starta på ny kula. Männen som beräknade handelsbalanser hukade för sig på kommerskollegiet med ett arbete som under många år knappast efterfrågades. Bokföringsmäs-

sigt tilläts rader av gamla förskott bli hängande kvar i länsräkenskaperna utan att utredas eller avföras.

Även där resultaten var mindre nedslående var ekonomirutiner och kamerala redovisningar tung materia, hängde ihop i stora kluster och måste benas upp i långa, sega arbetsprocesser. Dessa hade därför i praktiken varit förbehållna ämbetsmän med långvarig skolning men utan benägenhet, och kanske även färdigheter, att föra ut yrkesproblem utanför den egna kretsen. För pressen var frågorna däremot för svåra att hantera.

Att redovisade tillkortakommanden inte utan vidare kan viftas bort som resultat av felaktigt anbringade moderna effektivitetskrav visas av att det fanns verksamheter som fungerade mycket bättre. Rapporteringen inom den stora exportbranschen, järnhanteringen, flöt med precision och snabbhet. Bara en liten bit in på månad 2 fanns statistik för månad 1 klar på orten i snabbtryck. Tabellverket, befolkningsstatistiken, hade haft en svacka med brister vid inkrävandet och bearbetningen av primärdata under 1770-talet. Under den nye energiske chefen Henrik Nicander (från 1784) hämtade man dock inte bara in förlorad terräng utan förbättrade dessutom organisationen. Men det dröjde länge innan verksamhetens resultat började publiceras.³⁰

Efter 1809 gjordes åtskilliga insatser för att komma tillrätta med styrningsproblemen. Riksdagen som hade ansvaret för skatterna insåg vådorna med de många oklarheterna och kunskapsluckorna som gav ett otillförlitligt beslutsunderlag. Dess revisorer kunde konstatera att viktiga delar av statens räkenskaper som de fått i uppgift att granska inte var i skick att revideras. Först efter ett decenniums fruktlösa försök tillkom en användbar, om än inte *särskilt* sofistikerad rikshuvudbok som fyllde berättigade krav. Under 1820-talet fördes andra problemområden mot en lösning. De kvarhängande åldriga fordringarna i länsräkenskaperna granskades inom statskontoret och eliminerades i rimlig ordning. Kammarkollegiet, det i särklass långsammaste av de administrativa verken, sattes under synnerligen intensiv och förnedrande övervakning, med tät rapportplikt om framsteg i arbetet. Sådana gjordes, om än inte fort.

Den svenska statsförvaltningen hade byggts upp grundligt under stormaktstiden. Därefter hade den långsiktigt förlorat i kvalitet. Med regimskiftet 1809 stod tidens ledare inför akuta behov att åtgärda en diger palett av brister inom förvaltningen. Kungamakten hade bättre insyn, en kraftig fördel framför folkrepresentationen, därigenom att den var kontinuerligt verksam, medan riksdagen inte obligatoriskt sammanträdde oftare än vart femte år. Dock var de faktiska skillnaderna mindre än så. Under det nya statsskickets första årtionde inkallades flera extra

30 Karl Åmark (1961), *Sveriges statsfinanser 1719–1809*; Karl Åmark (1915), *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*; Rolf Vallerö (1969), *Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637–1813; en tillkomsthistorisk underökning*; Peter Sköld (2000), *Kunskap och kontroll; den svenska befolkningsstatistikens historia*.

(urtima) riksdagar. Och vissa av riksdagens organ, om inte den själv, möttes eller var genomgående i verksamhet under tiden mellan två riksmöten. Det förra gäller om riksdagens revisorer som sammanträdde ett kvartal vartannat år, det senare om det nyinrättade JO-ämbetet. Båda var enligt regeringsformen ålagda att redovisa sin verksamhet, primärt för sina uppdragsgivare, riksdagen. I förlängningen blev deras berättelser tillgängliga för intresserade medborgare. För dessa senare stod en annan rättighet till buds, nämligen att själva använda den så kallade offentlighetsprincipen. Formellt gav den med få undantag medborgarna rätt att ta del av dokumentation i och från offentliga verksamheter. Under halvseket efter dess tillkomst hade regeringen dock i många sammanhang inskränkt, tidvis förhindrat, utnyttjandet av den.

I block B påvisas hur regeringskritiska pressorgan inte bara på eget initiativ från ungefär 1820 regelmässigt utnyttjade offentlighetsprincipen vid lämpliga tillfällen. Dessutom drog de med den som instrument systematiskt nytta av de nämnda statliga institutionernas publiceringar. Dessa kan i sådana fall sägas ha verkat som förmedlare, organ som gjorde att pressen fick eftersökta nyheter på ett enkelt sätt.

Offentlighetsprincipen har gett en materialkrets för behandling av förvaltningshistoriska frågor i denna bok. Den har länge hört till de svenska honnörsbegreppen. Farhågor för att den skulle urholkas hörde till exempel till de tunga argument som framfördes mot vårt inträde i ett vidare europeiskt samarbete och kvalificerade utredningar gjordes för att belysa troliga konsekvenser. Principen har dessutom väckt stort intresse internationellt. I den äldre statsrättsligt inriktade presshistoriska forskningen har användningen av offentlighetsprincipen särskilt uppmärksamats för perioden 1767–1772, då 1766 års tryckfrihetsförordning gällde. För andra tider förekommer det visserligen strödda notiser om dess utnyttjande, men det tycks inte finnas någon samlad framställning om vad som, med rätta, har setts som en hörnsten i den svenska pressens arbetsvillkor. Det närmaste jag har funnit är en femtio sidor lång, över sextio år gammal uppsats som dessutom täcker bredare offentlighetsaspekter än allmänna handlingars offentlighet och ägnar en tredjedel av sitt utrymme åt det då helt aktuella andra världskrigets påfrestningar. Stora delar av återstoden har så allmän karaktär att de sugits upp av senare pressforskning.³¹

På grundval av ett således svårbedömt källmaterial försöker jag i block B (kapitel 4–9) ge en skiss över offentlighetsprincipen och dess användning i praktiken. Där arbetar jag i någon mån med hela perioden 1766–1830. Dock ligger tyngdpunkten på det tidiga 1820-talet och pressens utnyttjande av en ingående, efterhand rutinmässig genomlysning av statlig administration.

31 Ragnar Simonsson (1944), Offentlighetsgrundsatsen i svenskt statsliv: några historiska grundlinjer. *Statsvetenskapliga studier till statsvetenskapliga föreningens i Uppsala tjugofemårsdag 7/11 1944 av medlemmar*, s 520–570.

Den andra motivkrets som ska beröras här är byråkratkritik. Den är ämne för ett av de mest kända svenska arbeten som behandlar pressen, Jarl Torbackes redan nämnda uppsats om rättsövergrepp i Stockholmstrakten 1819–1820 under det så kallade Värmdöålet. Trots att det är känt att pressen vid den här tiden hade tagit itu med överhetens administrativa felsteg har dessa veterligen inte fått någon samlad behandling av historiker.

Den serie av fall från en särdeles skickesediger period, slutet av 1810-talet och början av 1820-talet, som jag har ställt samman har nog inte tidigare observerats som en samlad företeelse och därför inte konkretiserats som här i block C (kapitel 10–17). Här är det andra typer än de stora systemberoende frågorna som står i centrum för kritisk journalistik. Med de delvis överlappande termerna godtycklighet, mannamån, oförmåga att låta principiella hänsyn gå före personliga bindningar samt brist på precision i beslut fångades en god del av måltavlorna för angreppen in. I rader av avgränsade sakfrågor, ibland med grundmaterialet levererat av offentliga instanser eller privatpersoner, kunde tidningsmän med betydande effekt skapa opinion mot myndigheters beslut. Med ett dussin fall belyses både den administrativa sidan, själva felstegen och redskapen för att bemästra dem, samt pressens roll som pådrivande eller enbart relaterande medium. Kanske utan att beteckna något principiellt nytt utgjorde just den koncentrerade insatsen i en del tidningar ett avgörande inslag i skapandet av den nya pressen kring 1820. Tillgång till tidigare inte lika lätt åtkomligt källmaterial har även i detta fall bidragit till att skapa goda arbetsvillkor för tidningsmän.

En grundläggande förskjutning i bedömningen av ansvarsfrågor för ämbetsmän som vidtogs mer i det fördolda är också viktig. Ännu under 1810-talet lades specifika uppdrag av ekonomisk karaktär ut på betrodda ämbetsmän vid sidan av den reguljära förvaltningsapparaten. Deras handhavande av ärendet granskades, reviderades, efter fullgjort uppdrag av andra tillfälligt utsedda ämbetsmän, varefter ansvarsfrihet beviljades i statsråd. Hela uppdraget sköttes inom en begränsad krets som knappast var observerad utifrån. En annan väg var att låta den normala kammarförvaltningen sköta granskningen. Då blev resultatet inte heller någon vidsträckt offentlighet. Detta innefattar inte nödvändigt beskyllning för ohederlighet, bara för avskildhet.

Häremot står en granskningsgång som hade förekommit tidigare men blev den vanliga i början av 1820-talet. Ärenden rörande felsteg i tjänsten väcktes av justieombudsmannen (JO) och remitterades vid behov av utredning till hovrätt där dess advokatfiskal fungerade som åklagare. Hos befattningshavarna vid Svea hovrätt, och i något mindre grad vid Göta hovrätt, samlades alltså på ett för journalister bekvämt sätt viktiga promemorior. Dessa blev en flitigt använd och också ofta kommenterad källa för tidningar, som överlag följde de högre domstolarna väl.

1:4. Markörer för pressens nyorientering kring 1820

I avsnitt 1:2 ovan markerade jag anslutning till Cecilia Rosengrens bedömning att en djupgående förändring i tidningsmäns självbild ägde rum vid början av 1820-talet. Självutnämnda nydanare såg sig och sin verksamhet som fundamentala inslag i en nödvändig fostran av nationens invånare och deras sätt att verka. Här ska också andra förhållanden nämnas vilka jag vill hävda innebär vägande förnyelse av pressen, också utanför journalisters självbild.

Det försök till mental förändring som Rosengren påtalar försiggick samtidigt med en omdaning av tidningsstrukturen i huvudstaden på ett mer materiellt plan. Tidigare hade livslängden hos de flesta pressalster varit mycket kort. Här sker en påtaglig förlängning under första hälften av 1820-talet. Med ett enda undantag lever periodens nykomlingar vidare i åtskilliga år, både de som krävde nya grepp för nationen och de som fann sig väl tillfreds med det bestående. Detta redovisas i detalj i avsnitt 3:2.

I föregående avsnitt har två synnerligen viktiga tyngdpunktsförskjutningar i tidningars arbetssätt berörts. Offentlighetsprincipen var ju känd sedan länge, men det innebar inte tidigare att den utnyttjades allmänt. Den hade tillämpats gentemot domstolar medan den administrativa apparaten varit mer fredad. Här innebär början av 1820-talet ett genombrott. Till exempel fick *Argus* löpande, intensiva och till en början välvilliga granskning av magasinisdirektionen efterföljare i den lustiga snabbpubliceringstävlan av protokoll från Riksens ständers revisorer mellan tidningar senare under decenniet (kapitel 6–7).

Den kraftfulla kampanj som framför allt *Anmärkaren* och *Argus* men också *Stockholms Courier* drev mot den högre regionalförvaltningen i början av 1820-talet har bara i begränsad grad observerats och därför inte heller tidigare infogats i raden av periodavgränsare, där jag vill se den. Den ebbade ut vid årtondets mitt (block C).

En från de föregående artskild företeelse som ändock enligt min mening bidrar till att skapa en skiljelinje omkring 1820 behandlas i nästföljande kapitel. Det är väl känt att svensk press sedan länge hade kommit över en god del av sitt material genom att saxa och översätta utländska notiser om internationell politik.³² Efter betydande restriktioner under de stora krigen kom därefter importen av nyheter igång. Torbacke redovisar en undersökning om tidningars utlandsnyheter från 1819 för att påvisa detta förhållande. Dock hyser han uppfattningen att det alltså mest var fakta och händelser från samhällenas spetsar som förmedlades. ”Åsikter och kommentarer förblev riskabla och framfördes sparsamt.”³³

32 Särskilt Magnus Nyman (1994), *Upplysningens spegel: Götheborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774–1789*, men också Patrik Lundell (2002) har behandlat dessa företeelser, till exempel på s 100, 109, 114.

33 Torbacke (2000), s 234.

Tvärtemot denna bedömning vill jag hävda att granskade tidningar från Stockholm nu i hög grad vågade leva med i och ta intryck av sin europeiska samtid som de – med västeuropeiska förebilder – såg som en period av jäsning. Omkring 1820 vågade de redigera eller införa utländska nyheter mycket mer radikalt än de skrev om svenska förhållanden. En ökad djärvhet om svenska frågor medförde dock att indragningar som hade tyckts på väg att upphöra med 1820 i begränsad omfattning började tillämpas gentemot några av de verkligt frispråkiga tidningarna.

Men det var inte bara en fråga om att våga skriva. Inte minst England och Frankrike, med årliga sessioner i parlament och nationalförsamling, hade politiska arenor som producerade uppfattningar om de stora frågorna. När däremot något motsvarande i årtal saknades mellan riksdagarna i Sverige blev ämbetsvärdens åtgärder en naturlig, om än något klen, ersättning.

Något som också särskilde 1820-talets allra första år från föregående var det intensiva dryftandet av själva tryckfriheten som företeelse. Av flera skäl har jag underlåtit att behandla frågan sida vid sida med övriga företeelser som jag betraktar som gränsskiljare. Viktigast är att den *allmänt sett* hör till de flitigast behandlade inom äldre pressforskning och vid den här tiden minskade i aktualitet snabbt sedan en sorts balans hade nåtts i tillämpningarna av regelverket. Originaliteten i argumenten var inte heller stor.

Till sist en metodisk fråga av betydande vikt. I äldre forskning framhövdes 1830 som viktigt i pressens förnyelse. Dock skedde det utan att föregående period granskades. Om vi nu i stället vill ge nydanarprägel åt 1820 gäller det att inte göra något liknande. Tio år tidigare än 1830 behöver inte räcka för att ge betyget nytt. Nyhet måste främst mätas mot gången tid, inte mot närmast efterföljande. Därför kommer jag i några sammanhang att ge en lång förhistoria till 1820.

Det spännande är inte bara slutresultatet, utan ofta också vägen dit.

KAPITEL 2

Oro i omvärlden efter Napoleonkrigen som bakgrund till vitaliseringen av Stockholms periodiska press

2:1. Europeisk efterkrigskris

Sverige berördes i skiftande grad av de stora internationella omvälvningarna mellan 1789 och 1815. Möjligheterna vår press hade att följa och redovisa utvecklingar utrikes var tidvis kraftigt beskurna under perioden.

På fredsslutet 1815 följde en mångbottnad efterkrigskris i Europa, och vid sidan därav en frigörelseprocess i Latinamerika. Inre oro förmärktes på olika sätt i flertalet väst- och sydeuropeiska länder. Samtidigt växte möjligheterna för en bredare nyhetsförmedling. Större svenska tidningar inte bara vidarebefordrade internationell information, de levde med och tog ställning i tidens stora konflikter. De tyckte sig se förutsättningar för genomgripande förändringar utrikes.

Ambitionen i det här kapitlet är inte att följa vare sig ett antal utländska tidningars rapportering eller (annat än i begränsad grad) svenska blads försök att anpassa den för sin egen publik. För att ge en uppfattning om vad man kunde kalla en samhällelig atmosfär eller en social oro i viktiga länder har jag i stället tagit hjälp av goda socialhistoriska framställningar om tiden (i några fall också tidigare än 1815 och senare än 1830). Förväntningarna är begränsade. Jag tror inte att bestämda händelser utrikes annat än undantagsvis får direkta följder i Sverige, men pressklimatet i Sverige radikaliserades av oron utrikes. Påverkan utifrån gav en del av nytaändningen i pressen.

Jag försöker nedan sammanställa dramatiska inslag av politisk, ekonomisk och social art i olika nationella europeiska miljöer. Med många reservationer i fråga om organisation, sammanhållning och slutligt resultat skulle man möjligen kunna tala om en internationell motsvarighet under åren efter 1815 till 1900-talets Vietnamrörelse. Den var riktad mot maktbevarande inhemska eliter och mot en sammanslutning av systembevarande stormakter (Heliga alliansen). Med en sådan utgångspunkt är det lättare att förstå den inverkan rörelsen på sin tid hade. Den ger också en annan färg åt efterkrigsperioden, som i våra traditionella historieböcker inte sällan har setts som en transportsträcka mellan krigsslutet 1815 och nästa revolution i Frankrike 1830.

Att de stora krigen kommit till ett slut 1815 innebar inte en lugn och problemfri utan tvärtom en orolig utveckling i en rad väst- och sydeuropeiska länder. Att Frankrike till slut hade kämpats ner betydde inte att de tidiga radikala idéerna från den franska revolutionen i fortsättningen övervanns utan motstånd. Rådande maktfördelning sattes i fråga av grupperingar som dittills haft litet inflytande. Nationella strävanden förekom i helt ny omfattning. Yttrandefrihet var ett instrument för att försöka nå ut med ett sådant tankegods, vilket mötte en vid respons. Mot reformförsök inom ramen för enskilda nationer ställdes från 1819 under nästföljande decennium ett internationellt rätt väl samordnat försvar för traditionella maktförhållanden.

Detta kapitel gäller inte så mycket idé som praktik: oro, stämplingar eller motsättningar av den digniteten att de allvarligt bekyrde de styrande. De kunde ses som riktade mot själva grundvalarna för ledningen av nationen. En del av överhetens försvar för det bestående riktades mot misstänkta publicister.

Jag har redovisat händelseförlopp och därutöver i görligaste mån försökt fånga in dåvarande makthavares, maktkrävares och publicisters omvärldsbild för att antyda hur realistisk den var, inte minst beträffande motspelares resurser och planer. Några få utdrag ur svenska internationellt orienterade tidningar har sedan tillfogats för en enkel kollationering mot den utländska forskningens bild.

Främst redovisas efter dessa förutsättningar politisk och social oro i Storbritannien (avsnitt 2:2), men också i centrala tyskspråkiga områden (avsnitt 2:3) och Frankrike (avsnitt 2:4) med de tio, femton åren efter 1815 i centrum. Efter dessa stormaktspräglade delar behandlas karaktären hos några av 1820-talets mest uppmärksammade, men samtidigt från Sverige geografiskt mest avlägsna, nationella och/eller liberala resningar, i Sydeuropa (avsnitt 2:5). I Norge förekom det visserligen enstaka utbrott av bondeoro, men landet bör huvudsakligen på andra grunder ingå i denna sammanställning. Här fördes Karl Johan som kronprins, senare unionsregent, själv in i en tidvis mycket intensiv och för honom irriterande politisk dragkamp med nationalistiska motståndare (avsnitt 2:6). I avsnitt 2:7 försöker jag dra slutsatser beträffande omvärldens sannolika påverkan på periodens svenska makthavare och tidningsmän utifrån utländska resningar, politiska stämplingar och viktigare konstitutionella strider. Avsnitt 2:8 ger en tydlig överensstämmelse i tonläge och utvecklingsbeskrivning mellan den utländska forskningens bild och samtida svenska tidningars översatta inlån.

2:2. Storbritannien

Undersökningar från en bred och gedigen modern brittisk forskning av intresse har tre huvudvinklingar: 1) folkliga upplopp sedda utifrån ”massans” agerande, 2) folkliga upplopp och resningar med viss balans mellan myndigheters och missnöjdas perspektiv eller rentav med kraftigare inriktning på de förra samt 3) studier rörande politiker som ledde övervakningen av lag och ordning.

1) Riktningen ”crowds in history” med sin ansats nerifrån hopen av missnöjda har haft några decennier av mycket påtaglig högkonjunktur. Åtskilliga värdefulla studier har visat att folkliga upplopp före industrialismens genombrott ganska ofta följde ett vedertaget mönster. Det gick bland annat ut på att inte tillgripa mer våld än nöden krävde, i akt och mening att återställa vad som ansågs vara normala förhållanden.

För syftet med detta kapitel är riktningen dock långtifrån idealisk. Den visar stort intresse för smärre (korta eller tillfälliga) upplopp. Att den tonar ner den faktiska farligheten och därmed avviker från överhetens syn är inte mest störande, eftersom båda perspektiven ändå ofta kommer fram.¹ Av i not 1 nämnda arbeten har jag i stort sett enbart förlitat mig på E P Thompsons klassiker som är betydligt bredare än de övriga.

2) I denna grupp har jag sammanfört en studie över den mest spektakulära episoden med flera översiktliga längdsnitt. De senare är för mina syften de nyttigaste, då de tydligare än övriga redovisar den samtida överhetens uppfattningar.² Dessa arbeten har utnyttjats flitigt.

3) Från 1812 kom lord Sidmouth att i nästan tio år bekläda posten som inrikesminister. (Vid seklets början hade han under några år varit premiärminister under namnet Addington.) På honom vilade i första hand ansvaret för att lag och ordning upprätthölls i riket. Under hela perioden 1812–1827 fungerade samme premiärminister, lord Liverpool. I andra hand är den styrning han och hans kabinett

1 Några av de mest framträdande forskarna inom denna riktning, George Rudé och Eric Hobsbawm, har lagt sin möda på perioder före och efter det begränsade antal år som jag här är intresserad av. I sitt klassiska arbete *The making of the English working class* arbetar E P Thompson (1968) bredare i det innehållsrika kapitel 15, ”Demagogues and martyrs” (s 660–780) med radikala strävanden under de kritiska åren 1815–1820. Två inledningar: i Mark Harrison (1988), *Crowds and history: mass phenomena in English towns, 1790–1835* och i *Popular protest and public order: six studies in British history 1790–1920* (1974), red R Quinault & J Stevenson diskuterar principiella problem med viss kritik av föregångarna. Samtliga dessa verk visar stort intresse för smärre (korta eller tillfälliga) upplopp. Det samma gäller även Charles Tilly (1955), *Popular contention in Great Britain 1758–1834*, som i övrigt har delvis avvikande utgångspunkter och arbetssätt.

2 ”Peterloo-massakern” 1819 har behandlats i en rad specialstudier. Då det här inte främst gäller att ta ställning i skuldfrågan, har jag nöjt mig med att redovisa utifrån en av dem, nämligen Donald Read (1958), *Peterloo: the ‘massacre’ and its background*. En välavvägd bok är John Stevenson (1992) *Popular disturbances in England, 1700–1832*. Ännu tydligare inriktning på de stora händelserna har Malcolm I Thomis & Peter Holt (1977), *Threats of revolution in Britain 1789–1848* och Anthony Babington (1990), *Military intervention in Britain: from the Gordon riots to the Gibraltar incident*. Som framgår av titeln ägnar sig den senare särskilt åt myndigheters resurser och ingripanden.

utövade av intresse. Om båda dessa nyckelfigurer har tydligtvis – som vanligt i Storbritannien – ett rikt källmaterial stått till buds i omfattande biografier.³

Först måste dock några grunddrag ges av den ekonomiska utvecklingen omedelbart före 1815 och av instrumenten för att upprätthålla lag och ordning.

Med två korta undantag om tillsammans ungefär två år hade Storbritannien varit i krig med det revolutionära, konsulära och kejsarliga Frankrike från 1793 till 1815. Detta hade inte hindrat åtskillig oro inom det egna landet. Vid några tillfällen gällde det försörjningsfrågor vid kraftigt stegrade spannmålspriser. Långsiktigt mer vägande motsättningar kom inte sällan i dagen. Anklagelser om korruption i allmänhet, om ekonomiska möjligheter för kungen och regeringen att löna en egen röstboskap och om parlamentets brist på representativitet och samklang med nationen i stort hade drivit fram vågor av reformkrav från 1780-talet. Dessa hade lett till att den centrala förvaltningen i viss mån hade effektiviserats. Dock var denna utveckling knappast avläsbar för kritikerna och tystade därför inte dessas rop på reformer.⁴

Efter stegvisa upptrappningar översteg skattebördorna under de sista krigsåren vida vad befolkningen tidigare hade varit van vid. Statsskulden bedömdes som svindlande stor och uträkningar om hur lång tid det skulle ta att betala den lämnade ytterligt nedslående resultat. Vid krigsslutet såg regeringen som sin oavvisliga främsta plikt att sänka statens utgifter. I verkligheten blev den tvärtom tvungen att fortsätta öka statsskulden.⁵

Säkert med rätta har det hävdats att regeringens resurser för att stävja oroligheter var särdeles små. Storbritannien var kraftigt decentraliserat. Inrikesdepartementet utgjorde en mycket liten organisation. Det kunde snarare tjänstgöra som samlingspunkt för information av de mest skiftande slag och som uppmuntrare eller dämpare än som centrum för en väl genomtänkt verksamhet. Lojala myndighetspersoner (få och med ganska små formella befogenheter) bildade en första försvarslinje. Ansågs det nödvändigt att tillgripa maktmedel var det militär som kom ifråga. Men det fanns oklara restriktioner om när den fick användas. Ännu under denna tid saknades en polisstyrka. För att samla in uppgifter på fältet var inrikesministern hänvisad till infiltratörer eller inrikes spioner av tvivelaktig

3 Philip Ziegler (1965), *Addington: a life of Henry Addington, first Viscount Sidmouth*; J E Cookson (1975), *Lord Liverpool's administration: the crucial years 1815–1822*. Relevanta avsnitt ur en kvalificerad översikt av en specialist på tiden, Norman Gash (1979), *Aristocracy and people: Britain 1815–1865*, är också väl användbara.

4 Gash (1979), s 49, 52–54, 71; Cookson (1975), s 44–45.

5 Ännu kring 1820 skulle nästan 80 procent av statens inkomster ha gått till räntebetalningar på statsskulden och ytterligare 8 procent till krigspensioner. Till sist skulle i så fall bara 9 procent återstå för mer normala utgifter. Gash (1979), s 103. Den fördelningen verkar inte utan vidare sannolik. Jag vet inte om delar av plussidan har redovisats utanför den centrala budgeten.

lämplighet. Av dessa skäl såg regering och parlament snabbt faror under de kommande åren och vidtog extraordinära åtgärder.⁶

Turen är så kommen till en i huvudsak kronologisk genomgång av särskilt uppmärksammade faser i ett pärlband av oroligheter.

Parlamentet hade 1815 att ta ställning i en avvägningsfråga av högsta dignitet: om avsättningsvillkoren för det inhemska jordbruket. Hur stort stöd var motiverat och med vilken framtida utveckling som mål? Ett intensivt utbyte av stridskrifter, inte minst mellan periodens kända ekonomer, ägde rum under de förberedande stadierna av parlamentets behandling av frågan. Men mycket mer handgripliga strider förekom.⁷

Efter en demobilisering av 300 000 man under 1816 var avdankade soldater ett viktigt inslag i Londons vardag. Slutet på krigskontrakten drabbade sysselsättningen, särskilt inom handel och kommunikationer. Den moderna brittiska industrin som försökte penetrera kontinenten mötte snabbt protektionism och låg köpkraft där. Samtidigt var skörden 1816 utomordentligt dålig och spannmålspriserna förblev höga under flera år. En efterkrigskris växte fram.⁸

Sådana ekonomiska förhållanden var en av faktorerna bakom långtgående sociala störningar: ”What faced the government in 1816 and 1817 was prolonged and widespread distress and social discontent, which produced innumerable incidents of differing degrees of illegality and violence, from simple industrial disputes to the opportunistic tactics of a few theoretical revolutionaries.”⁹

Några olika arbetssätt hos regimkritiker märktes tydligt mot slutet av 1816. De skulle ha betydelse under åratals framåt och kräva övervakning från regeringen.

a) En radikal grupp, hemmahörande i London, bestod av lärjungar till Thomas Spence, en tänkare som avled 1814. Dess bas låg i huvudstadens halvvarld, taver-nor och liknande, något som inte gjorde det lätt för gruppen att hålla sina handlingsplaner hemliga. Primärt gällde det att få stöd för petitioner *mot* nöden och *för* politiska reformer. I bakgrunden skyntade oklara planer på att ta till vapen.

b) Spences efterföljare var egentligen inga folktalare. Men sådana hade börjat framträda och skapat nya former runt sin verksamhet. Mest berömd kom Henry

6 Babington (1990), s x, 32–45 för allmänna svårigheter; Thomis & Holt (1977), s 41; Thompson (1968), s 530–539; Stevenson (1992), s 243; Gash (1979), s 90.

7 För en mångfacetterad analys av förslag och diskussioner i parlamentet: Boyd Hilton, *Corn, cash, commerce: the economic policies of the tory governments 1815–1830* (1977), s 3–30. Infogning i ett bredare sammanhang: Gash (1979), s 73–75.

8 Gash (1979), s 76–77; Stevenson (1992), s 239; Arthur Gayer, W W Rostow & Anna Jacobson Schwartz (1975), *The growth and fluctuation of the British economy 1790–1850: an historical, statistical and theoretical study of Britain's economic development*, s 114–115, 140–143.

9 Gash (1979), s 79.

Hunt (Orator Hunt) att bli. Massdemonstrationer med fanor och stort deltagande från samhällsgrupper som tidigare stått utanför nationens politiska liv gjorde ett militant intryck, även när våld inte ens var påtänkt. De större folkliga manifestationerna var dock normalt fredliga och presenterade väl genomtänkta och sammanhängande krav.¹⁰

c) William Cobbett ville inte agera folktalare, utan spelade en annan oppositionell roll. Under sina yngre år hade han försvarat det bestående systemet men sedan gått över till kritikerna. Bland dem tillhörde han under flera decennier de allra mest framträdande och var en föregångare inom radikal publicistik. En av sina största insatser gjorde han från november 1816. Då fann han en möjlighet att kringgå bestämmelserna rörande stämpling av periodiska skrifter vilken kraftigt hade höjt priset på dessa. Han gav ut ett billigt urval av vad som tidigare publicerats i hans *Political Register*. På så vis nådde han för viktiga inlägg upplagor som låg skyhögt över även de största vanliga tidningarnas. Ett av Cobbetts främsta budskap – dock framfört på ett sällsynt laddat sätt – hade varit att undvika våldsamheter och uppnå politiska reformer genom argumentation.¹¹

Framför allt tre stora demonstrationer i november och december 1816 fick inrikesministern att reagera. Hemliga parlamentskommittéer tillsattes för att granska händelseutvecklingen. De kom fram till att det existerade en nationell organisation med omstörtning som mål och förordade i januari 1817 undantagslagar. Sådana tillkom också i mars. Lagen mot godtycklig häktning upphävdes tillfälligt, åtgärder vidtogs mot misstänkta sammanslutningar, liksom mot möten med fler än femtio personer och mot försök att undergräva de väpnade styrkornas lojalitet. Pressen som setts som en viktig uppvigglare drabbades dock inte av nya svårigheter.¹²

Under våren och sommaren 1817 pyrde det på många håll i industriområdena i mellersta England. Mest uppmärksammades vad som kom att kallas The Pentrich rebellion i början av juni, då en begränsad grupp omkring sig samlade människor för att göra uppror. Medan ledare som Hunt och Cobbett inte hade mycket på sina program som direkt appellerade till arbetare i kris, har det försöksvis sagts att Pentrich-rörelsen skulle ha varit den första proletärt ledda. Den misslyckades kapitalt, inte minst till följd av att ett organisationscentrum saknades.¹³

10 Thompson (1968), s 681–685, 707. Tvärt emot vad man möjligen kunde vänta är Thompson ovanligt bitsk i sina kommentarer om nästan alla periodens radikala ledare. Han ser deras brister, demagogi, fåfänga och totala oförmåga att samarbeta som strukturella drag, närmast självklara på det aktuella utvecklingsstadiet. Ledarna stod socialt högre än det övervägande flertalet deltagare, men långt under det politiska etablissemanget.

11 Thompson (1968), s 679–682, 699–702, 707.

12 Cookson (1975), s 107–114; Ziegler (1965), s 348–355; Gash (1979), s 90–92.

13 Thomis & Holt (1977), s 41–61; Thompson (1968), s 715–734; Ziegler (1965), s 355–356.

Regeringen fann i början av 1818 skäl att upphäva tvångslagstiftningen från mars 1817. Detta trots att oroligheter förmärktes då och då, till exempel i Manchester. När försök till strejker där inte fick några synbara resultat, prövade arbetslösa vävare från början av 1819 att ansluta sig till politiska reformkrav. Fredliga massdemonstrationer, som inte längre var förbjudna, gick av stapeln på åtskilliga håll i industriområdena.

En urladdning som fått en speciell plats i engelsk historia ägde rum på St Peter's Field i Manchester.¹⁴ Ett möte var utlyst dit den 16 augusti. Mötesledarna hade inte haft några planer på en omstörtning. Däremot var myndigheterna, särskilt de lokala, övertygade om att deras avsikter var ödesdigra. Mötet hade knappt hunnit börja, innan den orutinerade lokala militären i nervositeten tog till vapen. Den övertolkade sina instruktioner, osäkert i hur hög grad. På en kvart skingrades mötet, med elva döda och omkring fyrahundra sårade som följd. Bland vittnena fanns flera tidningsmän, som redan från början varit positivt inställda till mötet. Den bild de spred synes i huvudsak ha varit korrekt och väckte ett ovanligt kraftigt uppteende. Händelsen döptes i en tidning till "the Peterloo massacre" för att satiriskt jämföra den med britternas berömda seger över Napoleon vid Waterloo 1815. På lång sikt kom en bred opinion att finna att gränsen för hur en överhet kunde uppträda mot undersåtar hade överskridits med bred marginal. På kortare sikt kunde regeringen dock rida ut den politiska stormen. Parlamentet samlades först tre månader efter händelsen. En rad nya undantagsbestämmelser (de sex lagarna) antogs, rättsliga åtgärder vidtogs mot mötesledare medan en offentlig undersökning av hela affären förhindrades. Med största delen av de radikala ledarna i fängelse kom en smärre ekonomisk uppgång att lätta trycket för regeringen.¹⁵

Den samhällskritik som såg våld som en nödvändig utväg hade inte dött ut under de år då reformismen haft vind i seglen. Spences efterföljare hade visserligen råkat ut för repression efter mötena på Spa Fields i slutet av 1816. Deras ledare, Arthur Thistlewood, hade därefter suttit i fängelse ett år sedan han hade utmanat inrikesministern på duell. Efter Peterloo ansåg gruppen att reformismens förespråkare talade för en förlorad sak. Våld måste tillgripas. Även om det viktiga slaget skulle slås ut i huvudstaden, finns det tecken på att det existerade samverkande grupper på andra håll i riket. En sammansvärjning i början av 1820, "the Cato conspiracy", hade till syfte att på en gång mörda alla kabinetsledamöter, erövra några viktiga byggnader, sätta eld på London och utropa en provisorisk regering. Som förut vid sådana tillfällen fick regeringen genom agenter kännedom om affären och kunde avslöja den omedelbart innan den skulle genomföras. Fem av huvudmännen avrättades, fem andra deporterades för förräderi.¹⁶ (Jfr avsnitt 2:8.)

14 Read (1958), s 19–24; Thompson (1968), s 749.

15 Read (1958), s 106–154; Babington (1990), s 46–60; Thompson (1968), s 779–780.

16 Babington (1990), s 61–63; Thompson (1968), s 761–763, 769–775; Ziegler (1965), s 381–384; Stevenson (1992), s 243–245.

Den alla andra överskuggande tvistefrågan i Storbritannien från försommaren 1820 var drottningens position. Denna tog helt loven av mer substantiella problem. Via tidningar spreds redogörelser för förloppet ut över Europa.¹⁷ Drottningens död i augusti 1821 följdes av folkliga upplopp då hennes kista skulle föras ut ur London på sin väg till Braunschweig. Händelserna kom att utgöra sista akten i huvudstadens roll som oroscentrum. Utomparlamentariska metoder, men knappast något som kunde föras under rubriken förräderi, hade denna gång använts vid sidan av de parlamentariska. Initiativet vid oroligheter låg i fortsättningen i industribältet och i någon mån i perifera jordbruksområden.¹⁸

Pressen kunde bekämpas av överheten både direkt via lagstiftning och mer i skymundan via administrativa trakasserier. Inledningen kom tidigt under revolutionskrigen. I en välkänd framställning om ingripanden mot tidningar konstaterar Donald Thomas: ”By 1792 it seemed that the stage was set for the last and greatest battle between the press and its censors, it was not a matter, for the press, of throwing off a few remaining restraints but rather of resisting the imposition of a political censorship which promised to be far more oppressive than anything the eighteenth century had known.” En serie dramatiska företeelser över åtskilliga decennier redovisas sedan i kapitlet ”Political censorship: a fight to the finish 1792–1832”.¹⁹ En annan översikt urskiljer tre delar av en något längre period, då åtal mot publicerade artiklar var särskilt vanliga: det ”jakobinska hotet” under 1790-talet, ovan poängterade 1817–1820 och chartiståren 1838–1840.²⁰

Hotelser och tvång tillämpades på gator och torg mot personer som sålde kritiska skrifter. Regeringen kunde pressa tidningars kreditgivare till stränghet för att få redaktörer tryggt förvarade på gäldstugan.²¹ Procedurer vid rättstillämpningen lämnade stort utrymme för överhetens godtycke. I åtskilliga sammanhang kunde en misstänkt (åtalad) tidningsman drabbas hårt ekonomiskt. Anhölls han och sedan släpptes, hade hans småföretag lidit stor, eventuellt avgörande skada som inte ersattes. Frikändes han måste han ändå själv stå för dryga rättegångskostna-

17 I Stockholm ägnade tre ledande utlandsbevakande tidningar, *Stockholms Posten*, *Allmänna Journalen* och *Stockholms Courier*, ett mycket stort utrymme åt drottningkrisen.

18 Stevenson (1992), s 245–251; Tilly (1995), s 255–257.

19 Donald Thomas (1969), *A long time burning: the history of literary censorship in England*, s 128 (citatet), 129–178.

20 Robert Justin Goldstein (1992), *A land of relative freedom: censorship of the press and the arts in the nineteenth century (1815–1914)* I: *Writing & censorship in Britain*, red Paul Hyland & Neil Sammells, s 128–129. Goldstein är en av få forskare som bedrivit mycket omfattande jämförande studier om pressfrihet över nationsgränser.

21 Alan Booth (1992), *The memory of the liberty of the press: the suppression of radical writing in the 1790s* I: *Writing & censorship in Britain*, red Paul Hyland & Neil Sammells, s 109–116; Thomas (1969), s 129–130.

der. Till den åtalade skribentens vederödor hörde vidare att han före 1843 inte med framgång kunde återopa att hans påstående faktiskt var sanna.²²

Under nästan hela 1700-talet hade domstolarna formulerat lekmannajuryens uppgift i rättegångar om smädliga skrifter så snävt som möjligt. Själva avgörandet om skriftens brottslighet skulle vila på domaren som ofta var ett lydigt redskap för regeringen. Verkligheten avvek dock ibland då juryn överträdde sina befogenheter och dömde partiskt till den åtalades förmån. Fox berömda lag av 1792 stadfäste en utvidgning av befogenheterna för juryn. Denna fortfor dock att ofta vara ett värdefullt redskap för överheten, som lade ner betydande möda på att få fram ett begränsat och pålitligt urval av jurymedlemmar.²³

Bilden av publicisternas situation i Storbritannien under och närmast efter de långa krigen är inte ljus. Landet som lät sina censurbestämmelser självdö på 1690-talet levde inte upp till sitt rykte. Dock fanns det tydliga blottor i regeringens position. Dess förmåga att övervaka konsekvent nådde inte upp till dess vilja. Tidigare möjligheter att med penningbidrag köpa understöd av medlemmar av parlamentet, eller åtminstone slippa hårdhänt kritik från tidningar, minskade drastiskt och var obetydligt under 1820-talet. Då hade pressen växt kraftigt och regeringens medel för korruption hade minskats. Och jämfört med Frankrike var antalet åtal mot journalister trots allt inte stort.²⁴

För makthavare i andra europeiska länder bör den politiska utvecklingen i Storbritannien ha tett sig oroande. Napoleons ihärdigaste motståndare, världsdelen mest framskridna ekonomi, skakades efter segern gång på gång av inre oro. I slutet av 1810-talet uppvisades de allra djupaste motsättningarna. Samtiden kunde inte lika tydligt märka en något lugnare atmosfär några år in på 1820-talet – som vi gör med facit i hand. Ett grundproblem hade också förblivit olöst. Parlamentets sammansättning kom krisartat i förgrunden på nytt omkring 1830. Stridsfrågorna ändrade karaktär. Traditionella försörjningskriser blev mindre framträdande medan långsiktiga strider mellan samhällsklasser i stället blev centrala.

För utländska regimer kunde problemet mycket förenklat se ut så här: Vad tjänade det till att ge fler undersåtar politiska rättigheter när föregångslandets invånare som var så lyckligt lottade bråkade så ivrigt för att ytterligare vidga sitt handlingsutrymme?

22 Thomas (1969), s 138–139, 145, 151, 163.

23 Thomas (1969), s 107, 135, 137, 157, 159.

24 Goldstein (1992), s 130, anger att 530 pressåtal anhängiggjordes enbart i Paris 1830–1834, många fler än i hela Storbritannien 1815–1914.

2:3. Centrala tyskspråkiga områden²⁵

Några reforminriktade habsburgska härskare hade under andra hälften av 1700-talet arbetat hårt för att integrera de viktigaste delarna av sitt disparata välde, sina arvländer. Framgångar vanns, men mycket återstod att göra. Inom den överorganisation de verkade i, det Romerska riket av tysk nation, eller det tysk-romerska kejsardömet, var behovet av likartade åtgärder ändå mycket större. Dock var möjligheterna att bryta månghundraåriga traditioner mycket mindre i det fallet. Den politiska splittringen var utomordentligt stor. En rad kyrkliga och världsliga småområden var riksomedelbara, det vill säga att de i viktiga avseenden statsrättsligt, om än inte reellt, låg på samma nivå inom kejsardömet som betydande stater som Preussen. De större staterna i sin tur bestod av en mängd olikartade delar, ofta inte geografiskt sammanhängande, med skilda rättigheter och skyldigheter för invånarna inom olika delområden. Om man tog bort ortnamnen skulle en karta över kejsardömet närmast likna ett kraftigt ägosplittrat svenskt byalag *före* skifte.

Efter förebud under 1800-talets tidigaste år, blev det till sist rent maktspråk som åstadkom en genomgripande reform. På sommaren 1806 utträdde ett antal syd- och sydvästtyska furstar ur det tysk-romerska riket och bildade Rhenförbundet, med Napoleon som beskyddare. En flod av förändringar följde, särskilt inom det nuvarande Tysklands gränser. Många av dessa kan inordnas under samlingsrubrikerna sekularisering och mediatisering. De innebar att religiöst styrda riksdelar lades under världslig regim och att tidigare riksomedelbara mindre enheter tappade denna karaktär och infogades i större bildningar.²⁶

Napoleon tycktes betrakta Europas karta som en spelplan med av honom själv valda regler för att på både kort och lång sikt trygga sina och Frankrikes intressen. De största av de tidigare tyska staterna, Preussen och Österrike, utsattes för en rad territoriella chocker under tiden 1806–1813. För det mer homogena av dem, Preussen, förde den genomlidna förnedringen till allvarliga reformsträvanden uppifrån. För det mindre homogena Österrike, med starka slaviska folkgrupper, stod inte ens sådant till buds.²⁷

25 Nyttigast har varit Thomas Nipperdeys (1983, 1996) fina översiktsverk *Deutsche Geschichte 1800–1866* som jag har använt i engelsk översättning, *Germany from Napoleon to Bismarck 1800–1866*, och Wolfram Siemann (1995), *Vom Staatenbund zum Nationalstaat: Deutschland 1806–1871 I: Neue deutsche Geschichte*. 7. Ett annat värdefullt arbete har varit James J Sheehan (1989), *German history 1770–1866*. Jag har också i någon mån använt Hans-Ulrich Wehler (1987), *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 1–2 och Elisabeth Fehrenbach (1993), *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress, I: Oldenbourg Grundriss der Geschichte*, Band 12:3.

26 Nipperdey (1996), s 1–8, 54–64; Sheehan (1989), s 25–39; Wehler, 1 (1987), s 365–373; Fehrenbach (1993), s 71–73; Siemann (1995), s 22–24.

27 Nipperdey (1996), s 10–12, 265–271; Sheehan (1989), s 296–307; Siemann (1995), s 57–60, 68–71.

Inför den internationella Wienkongressen 1814–1815, som skulle reorganisera Europas politiska karta, fanns sålunda en lång rad motsättningar inbyggda på det tyska området. Vilka av de många statsrättsliga nyordningarna skulle bevaras? Och inom de statsbildningar som accepterades på kongressen: vilka äldre rättigheter skulle åter sättas i kraft, eller omvänt, hur skulle den geografiska och ekonomiska integrationen drivas? Hur skulle skatterna fördelas och den ofta överväldigande statsskulden betalas? Vilka förutsättningar fanns det för ett någorlunda homogent tyskt rike i modern form? Vilka folkrepresentationer skulle det finnas vid sidan av de tidigare föga bundna furstarna? Detta som tack för folkresningar mot Napoleon under de stora krigens slutskede. Vilka politiska rättigheter i övrigt borde medborgarna få? Hur öppna skulle administrationerna vara? Vilken yttrandefrihet borde råda?

Kongressens ledande nationer, Storbritannien, Ryssland, Österrike och Preussen, ville för framtiden förhindra fransk expansionism och radikalism. Man arbetade efter fem centrala principer: 1) restauration (återställande av den politiska ordningen), 2) legitimitet (återinsättande av fördrivna regentsläkter), 3) auktoritet (från den monarkiska principen), 4) solidaritet (för att avvärja revolutionära rörelser) och 5) europeisk jämvikt (för att skapa en stabil internationell ordning).²⁸

På det i huvudsak tyskspråkiga området skapades ett förhållandevis löst förbund med Preussen och Österrike som de viktigaste av ett fyrtiotal medlemmar. För förbundets medlemsstater utlovades i allmänna ordalag yttrandefrihet och för framtiden författningar, dock utan att dessas räckvidd fixerades.²⁹

De radikala åtgärder som reformivrarna helst ville se genomförda kan delas in i fyra grupper: 1) nationell enhet (om än högst oklart hur den skulle genomföras), 2) valda folkrepresentationer, 3) en fri press och 4) föreningsfrihet.³⁰

Mest aktiva och uppmärksammade blev studentföreningar (*Burschenschaften*). Den första startades i Jena på sommaren 1815 och fick snabbt efterföljare vid andra universitet, främst i protestantiska områden. I föreningarna samlades politiskt intresserade studenter och lärare. I oktober 1817 (trehundra år efter Luthers framträdande) hölls en stor nationell sammankomst i Wartburg. För de makthavande var tecknen illavarslande. Mötet hade hållits utan varje auktorisation från myndigheter och väckte positiv uppmärksamhet. De mest radikala grupperna talade snart för direkta våldsaktioner:

A new guiding principle took hold, ... the notion of conviction. A conviction was a subjective belief, a freely acquired internalisation of a moral truth based on feeling. This kind of conviction was absolute, and in comparison with it any other professed belief was reprehensible, the object of contempt and hatred. Such a con-

28 Siemann (1995), s 314.

29 Siemann (1995), s 313–322.

30 Siemann (1995), s 332.

viction, emotional and voluntarist, was not really threatened by arguments – it was affected only by states of mind and changes thereof. To change convictions constituted an act of treason. One's duty was to be true to one's own convictions ... the absolute conviction demanded the absolute deed.³¹

Även om de våldsbenägna var få, var de beslutsamma. I slutet av mars 1819 mördades författaren August von Kotzebue, en reaktionär i tjänst hos tsar Alexander av Ryssland, främste talesman för den Heliga alliansen.³² De fyra stora segermakterna hade kommit överens om fortlöpande toppkonferenser och år 1818 upptogs det besegrade Frankrike i kretsen. Österrikes statskansler, Metternich, rönt inte inte full förståelse *då* för sina krav på betydligt strängare kontroll av radikala strömningar. Han utnyttjade händelserna på senvintern 1819 desto bättre.³³ Han etablerade samförstånd med Preussen, kunde på en konferens i Karlsbad på sommaren övertyga övriga ledande medlemmar i det Tyska förbundet och pressade fram en anslutning från hela förbundets högsta organ någon månad senare för de så kallade Karlsbadbesluten: 1) universitetslagen mot studentföreningar och för kontroll av läroanstalterna, 2) presslagen med förhandscensur av skrifter under 320 sidor, det vill säga främst tidningar och tidskrifter, 3) undersökningslagen som inrättade en central polisiär kommission mot sammansvärjningar, och 4) exekutionsordningen som tillät förbundet att tillgripa militära maktmedel mot tredskande medlemsstater. Enda besvikelsen för Metternich blev att besluten skulle gälla bara för fem års tid.³⁴

Mottagandet av besluten var ganska ljumt i flera av de sydtyska staterna, där konstitutioner tillkom 1818–1820. Men därefter satte Karlsbadbesluten punkt för den period då löften om nya författningar infriades. Värst drabbades invånarna i Preussen. I Österrike hade regimen hela tiden varit avvisande mot radikala strävanden.³⁵

I början av 1820-talet sammanträdde flera stormaktskonferenser efter varandra. Främst följde pacifiering av upproriska i Italien och Spanien, då ett av grup-

31 Nipperdey (1996), s 245–246.

32 Nipperdey (1996), s 243–250; Wehler, 2 (1987), s 333–337; Siemann (1995), s 330–331.

33 Siemann (1995), s 320.

34 En utmärkt systematisk genomgång av Metternichs presspolitiska idéer och genomförandet av dem ges i Frank Thomas Hofer (1983), *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs: Die Überwachung von Presse und politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833–1848)*, s 11–20, 39–71 och i Silvester Lechner (1977), *Gelehrte Kritik und Restauration: Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener "Jahrbücher der Literatur" (1818–1849)*, s 67–73.

35 Nipperdey (1996), s 23, 238–241, 291, 296, 298; Sheehan (1989), s 413–423; Wehler, 2 (1987), s 341–345, 394–395.

pens länder bemyndigades att ingripa med vapenmakt (se 2:5 nedan).³⁶ Det Tyska förbundet för sin del utsträckte 1824 de fyra Karlsbadbeslutens giltighet på obestämd tid. De kom i praktiken att vara i kraft till revolutionen 1848, även om en rad inte alldeles lättbedömda ändringar vidtogs under 1840-talet.³⁷

Avslutningsvis skisseras en huvudtråd i utvecklingen av journalistikens arbetsvillkor före Karlsbad och några varianter för tiden därefter.³⁸

Strax efter nyår 1814 erövrades Koblenz vid Rhen av trupper under preussiskt befäl. Några veckor senare utgavs första numret av tidningen *Rheinische Merkur* av Joseph Görres. I motsats mot de närmast föregående decenniernas tidningar tog hans organ upp tidens centrala politiska frågor och kritiserade utan hämningar stormakter och deras ministrar. Under de följande två åren skulle man med stilistisk skärpa spela en dittills oanad roll i opinionsbildningen. Tidningen förbjöds i januari 1816. Görres blev också av med sin statliga tjänst.³⁹

Förbundsakten av 1815 hade rätt oskarpt utlovat pressfrihet. *Rheinische Merkurs* öde ger ett exempel på att samtiden inte var särskilt klar över var gränserna för det tillåtna gick. Frågan bereddes i ett och ett halvt år från mars 1817 genom insamling av informationer om praxis i förbundets medlemsstater. En preliminär redovisning som gjordes i oktober 1818 mötte kritik för sin oklarhet från enstaka engagerade tidningsmän. Det beslutades dock att den skulle bearbetas till en gemensam lagstiftning. Denna rest från 1814–1815 års stämningar blev emellertid till intet genom följande års Karlsbadbeslut.

I de båda stora medlemsstaterna, Österrike och Preussen, var den periodiska pressens arbetsvillkor dåliga under 1820-talet. Censuren förtog tidningarna lusten att trotsa överheten. Efter den franska julirevolutionen 1830 uppträdde ett antal nya liberala tidningsskribenter. Trots att de inte bildade någon sammanhållen grupp fick de en beteckning som antydde något sådant, nämligen ”Det unga

36 Siemann (1995), s 334–335.

37 Hanns-Peter Reisner (1977), *Literatur unter der Zensur: die politische Lyrik des Vormärz*, s 37–50 om Preussen och Sachsen.

38 En äldre översikt, Kurt Koszyk (1966), *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert* har, liksom en kort senare sammanfattning, Dieter Breuer (1982), *Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland*, räckt till för enkla basfakta. För färsk opposition strax efter 1830 mot tvång i publiceringsfrågor anlitas Helga Brandes (1991), *Die Zeitschriften des jungen Deutschland: eine Untersuchung zur literarisch-publizistischen Öffentlichkeit im 19. Jahrhundert*. En viktig del i svaret på utmaningen av den bestående makten ger Hoefer (1983). Erfarenheter från Hessen-Kassel, ett område som fick både en förvaltningsreform och en författning, men ändå inte mycket till tryckfrihet, finns hos Frederik Ohles (1992), *Germany's rude awakening: censorship in the land of the brothers Grimm*. Trots de nära handelsförbindelserna med Hamburg syns Sverige bara mycket marginellt i Margarete Kramer (1975), *Die Zensur in Hamburg 1819 bis 1848: ein Beitrag zur Frage staatlicher Lenkung der Öffentlichkeit während des Deutschen Vormärz*.

39 Koszyk (1966), s 22–34.

Tyskland”. Allteftersom de uppmärksammades växte censurens tryck mot dem och 1835 förbjöds deras skrifter helt av förbundsorganen.⁴⁰

År 1833 inrättades ett gemensamt förbundsorgan för bevakning av pressfrågor, informationsbyrån i Mainz, under Metternichs mycket initierade överinseende. Verksamheten har karakteriserats som ett samspel mellan politisk-polisiär underlättelsejänst, distribution av egen publicistisk information och behövliga presspolitiska ingripanden. Den tyskspråkiga pressen granskades minutiöst nog. Alla någorlunda viktiga periodiska organ kartlades till sitt innehåll, sin redaktion, sina korrespondenter och förläggare liksom den verkan deras innehåll åstadkom. Även böcker följdes liksom italiensk, polsk och ungersk exilpress. Metternich var genom denna övervakning väl medveten om den jäsning som rådde på många håll i Europa och därför inte överraskad av den franska februarirevolutionen 1848 som månaden därpå hade spritt sig till det tyska området.⁴¹

Två av Napoleonkrigens fyra slutliga segrarmakter, Preussen och Österrike, ingick i det Tyska förbundet. Åtskilliga ledande preussiska statsmän hade från och med 1808 insett vikten av genomgripande reformer för att trygga statens fortbestånd. Sedan segern väl hade vunnits 1814 (1815), blev dock motståndet inom traditionellt ledande samhällsskikt mot att givna löften skulle uppfyllas alltmer uppenbart. Efter fem år hade det pånyttfödda absolutistiska styret i ett dramatiskt förlopp omintetgjort yngre generationers försök att omskapa samhällsmoralen och delta i maktutövningen. Motsättningarnas kulmen inträffade nästan samtidigt med Peterloomassakern, men repressionen därefter blev mycket långvarigare än i Storbritannien.

I det heterogena Österrike hade det saknats motsvarande reformrörelser. Det var också härifrån som mycket av maktbalansen i Europa och motståndet mot frihetsrörelser leddes, fram till bortåt 1830. I styrningen uppifrån var en långt driven kontroll av pressen ett av de viktigaste instrumenten. Statskanslern och utrikesministern Metternich lade stor möda och skicklighet på informationsfältet.

Grunddragen i förhållandena inom det Tyska förbundet var säkerligen väl kända, även om pressen i Stockholm av praktiska skäl hade svårare att följa dessa än utvecklingen i Storbritannien och Frankrike. I de senare länderna gav parlamenten som sammanträdde varje år den naturliga stommen för rapportering av nyheter. Sådana fanns bara i en del, och inte i de mest intressanta, av de ungefär fyrtio tyska medlemsstaterna. Uppgifter främst från Hamburg redovisades flitigt i Stockholms tidningar, men de gällde inte sällan andra områden än de tyska. Censuren rörande Hamburgs interna angelägenheter under perioden var sträng.⁴² Sedan länge hade den omvända riktningen på information också förekommit.

40 Brandes (1991), s 19, 24–26, 71, 218–239.

41 Hoefler (1983), s 167–178. Oroligheterna medförde bland annat Metternichs fall.

42 Kramer (1975), s 35, 50–71, 85–87, 117–118, 127, 131–132, 142, 149–150, 159–164.

Nyheter från Stockholm skickades öppet eller planterades i smyg för medveten spridning via Hamburg.

Från beslutet i Karlsbad 1819 sågs Heliga alliansen och antagligen främst Österrike som starkt repressiva krafter, som det gällde för den svenska regeringen att inte utmana (jfr till exempel appendix till kapitel 23). Fram till 1830-talets andra hälft, då de presspolitiska motsättningarna var djupa i Sverige, visade de stora tyskspråkiga områdena att tidningar faktiskt kunde hållas i schack med hjälp av hårda metoder. Var den svenska regeringen i någon djupare mening insatt i med vilken skicklighet dess österrikiska motsvarighet dompterade sin press, så förmådde den (eller önskade den) ändå inte gå i dess spår. Det svenska sättet att i huvudsak bekämpa meningsmotsståndarna med indragningar av tidningar var anmärkningsvärt stereotyp och malde vidare, trots att det åratals tidigare hade dömts ut av samtliga de aktörer som praktiserade det – utom av kungen. Formellt avskaffades det först efter Karl Johans död.

2:4. Frankrike⁴³

Under tjugofem år från 1789 hade Frankrike spelat en viktigare politisk roll än något annat europeiskt land. Det gamla styrelseskicket hade förpassats till soptippen och en serie kraftigt avvikande alternativ hade prövats. Den demokratiska framtoningen från det tidiga 1790-talet trängdes åt sidan under en auktoritär regim och tonade efterhand ut. En hel del av de adelsmän som hade flytt undan revolutionen hade vänt åter före 1814. Ändå kvarstod i det franska samhället en tydligare klyfta mellan anhängare till en nyare och till en mer traditionell syn på överheten och dess roll än på andra håll i västra Europa.

För de fortsatta meningsmotsättningarna inom landet blev några regentskiften

43 Bland allmänna översikter har jag använt François Furet (1992), *Revolutionary France 1770–1880*, kapitel 6 (s 269–325); James Roberts (1990), *The counter-revolution in France 1787–1830*, kapitel 5–6 (s 77–111) och Pamela M Pilbeam (1991), *The 1830 revolution in France*, kapitel 2–3 (s 13–59). Eftersom meddelade uppgifter är ganska allmänna har jag inte bedömt det som nödvändigt med mer detaljerade hänvisningar till dessa verk. En intressant specialiserad framställning är R S Alexander (1991), *Bonapartism and revolutionary tradition in France: the fédérés of 1815*.

Som vanligt i historieskrivning om Frankrike synes tiden till 1789 vara bättre behandlad än perioden efter 1815. Detta gäller inte minst journalistiken. Grunddrag kan dock hämtas ur två framställningar ingående i *Histoire de la presse française* (1969), dir C Bellanger, J Godechot, P Guiral & F Terrou, II: *De 1815 à 1871*, nämligen C Ledré, *La presse nationale sous la restauration et la monarchie de juillet* (s 27–146) och F Terrou, *La législation de la presse de 1789 à 1870* (s 383–414). Två djupstudier är D L Rader (1973), *The journalists and the July revolution in France: the role of the political press in the overthrow of the Bourbon restoration 1827–1830* och Albert Crémieux (1912), *La censure en 1820 et 1821: étude sur la presse politique et la résistance libérale*. Den senare visar tydligt censurens möjligheter och svårigheter.

viktiga. Det första, på våren 1814 från Napoleon I till Ludvig XVIII, det vill säga från en besegrad kejsare till en kung utan större följe och utan stark meritlista, men med historisk legitimitet på sin sida, gick i försiktighetens tecken. Få människor drabbades av partiförföljelser. Det andra, Napoleons återkomst till Frankrike i mars 1815, tvingade däremot ett stort antal ledande befattningshavare att välja sida. Den som följde den glänsande, men numera höggradigt kontroversielle Napoleon på den slätstruknes Ludvigs bekostnad hann inte få stor glädje av sitt beslut, men kunde på längre sikt få betala ett högt pris.

De båda regentskiftena drog alltså obarmhärtigt fram motsättningarna i dagen. De satte därigenom ett mönster för åtskilliga decennier av oförsonlighet mellan politiska grupperingar med vitt skilda åsikter. Utvecklingen blev ryckig, delvis stormig, med en första kulmen i mordet på kungens brorson, hertigen av Berry, 1820. Med detta syftade förövaren direkt till att beröva den lilla och föga framstående kungaätten Bourbon den medlem som skulle föra den vidare.

Tryckfriheten var ett av de verkligt levande ämnena inom fransk inrikespolitik från och med den stora revolutionen. En schematisk registrering av förändringar från 1789 till 1870 på sex teman: a) rättighetsförklaringar och konstitutionella nedslag, b) administrativa ingrepp: kontroller, formella steg, sanktioner, c) lagstiftning rörande företag och yrkesgrupper inom publiceringsverksamhet, d), pålagor samt regler för avgifter och tjänster, e) brott mot publiceringsreglerna och f) skyldighet att publicera vissa innehållskategorier, fyller tjugo sidor med speciell anhopning under revolutionsåren 1789–1793 och tiden 1814–1830.⁴⁴

Tydligen var det under åren efter 1815 mycket besvärligt för publicister att planera sin verksamhet, till och med för den allra närmaste framtiden. Centrala regler ändrades ofta. Tre lagar om förbättrade arbetsvillkor antogs visserligen i maj och juni 1819. Pressen, särskilt i landsorten, växte kraftigt. Men efter mordet på hertigen av Berry den 13 februari 1820 följde snabbt inskränkningar i de rättigheter som nyss beslutats.⁴⁵

Redan två dagar senare introducerades lagförslag som skulle ge regeringen maktmedel att effektivt bekämpa liberaler och revolutionärer. Ett byte på premiärministerposten den 20 februari innebar ingen ändring av det syftet. Lagförslaget om censur lades fram den 1 mars och debatterades från 16 mars för att antas den 31 mars. Lagen skulle gälla till och med avslutningen av pågående parlamentssession, det vill säga juli 1821.⁴⁶

Lagen föreskrev att varje periodisk publikation skulle ha kungligt tillstånd; varje artikel i en politisk tidning skulle granskas i manuskriptform; vid försumelse härav hotade 1–6 månaders fängelse eller böter. I händelse av rättegång kunde regeringen hindra utgivning intill dom och uppskjuta utgivningen ytterli-

44 Terrou (1969), s 393–413.

45 Ledré (1969), s 53–58, 65–67.

46 Crémieux (1912), s 1–4, 9.

gare sex månader efter dom; vid återfall kunde indragningen bli definitiv. En kunglig förordning av 1 april skapade kontrollorgan.⁴⁷ Den censurkommission som inrättats för Paris sammanträdde första gången 3 april. Den blev tvungen att snabbt formulera principer för sin verksamhet.⁴⁸

Inledningsvis var ledande tidningar stridslystna och försökte försvåra kommissionens arbete. Till motdragen hörde att tydligt markera på sina tryckta sidor att innehåll i manus hade censurerats. Man försökte snabbt sälja broschyrer, som inte lydde under censuren, med ur originalmanus borttagna avsnitt tydligt redovisade. I händelse av rättegång försökte man vinna uppskov och finna formella fel.⁴⁹

Den 20 april var censurkommissionen redo för tillämpning av hårdare metoder. Då tog den sig längre tid för sin förhandskontroll och strök friskt i manus. Främst såg den hotet från tidningen *La Renommée*, medan nästan alla andra började skriva mindre frankt. För kommissionen positivt var det att utgivaren av *La Renommée* fälldes i domstol. Han fick den 8 juni två månaders fängelse och böter. Tidningen klarade inte ett sådant uppehåll utan redaktionen skingrades. Utgivaren dömdes snart till ytterligare en månads fängelse samt böter. Censuren hade knäckt sin envetnaste motståndare liksom den viktigaste utgivaren av broschyrer. Tönen i pressen verkade åter dämpad.⁵⁰

Den fortsatta utvecklingen blev överraskande. Censureringen fortsatte men mycket mindre samordnat. För 1821 är dokumentationen mycket tunn. Kommissionerna i landsorten hade överhuvud inte låtit inordna sig i ett nationellt system. Kommissionen i Paris kan möjligen ha tagit intryck av den utbredda motviljan mot dess insats. Viktigare var nog att den på ett inte avsett sätt hjälpte fram krafter som angrep regeringen från en extrem högerposition (*ultras*). Under 1821 synes censuren inte längre ha ägnat sig åt liberala och revolutionära tidningar utan åt organ för *ultras*.⁵¹

Episoden visar en imponerande snabbhet från administrationens sida att skapa en fungerande, rentav slagkraftig, censurapparat. Å andra sidan antyder dennas söndervittrande både att verkligheten var komplicerad och att tryckfriheten hade ett ganska starkt opinionsstöd.

En sammanfattning av en kunnig bedömare poängterar helt andra, för den franska tidningsvärlden mycket mer positiva aspekter. Framväxten av en relativt fri press i hägn av 1814 års författning verkar ha varit en paradox under en tid präglad av konservativ och auktoritär politik inom landet. Fastän konservativa regeringar inte tröttnade att vara negativa till pressfriheten, lyckades de inte få bukt med den annat än för kortare perioder.⁵²

47 Crémieux (1912), s 10–11.

48 Crémieux (1912), s 5–7, 14–19, 71–72.

49 Crémieux (1912), s 21–26, 32.

50 Crémieux (1912), s 35–45, 51–52, 57–61.

51 Crémieux (1912), s 171–181.

52 Rader (1973), s 9–16.

Den allmänna politiska trenden under 1820-talet var att regeringskritiken stärktes i deputeradekammaren. Det sena 1820-talets regeringar såg kritiska tidningar som det värsta hindret för att genomföra sin politik. Till sist var det när Karl X år 1830 sökte tvinga pressen på knä med hjälp av extraordinära dekret som journalister skapade julirevolutionens paroller.⁵³

Under flera decennier efter 1815 hade Frankrike ryktet om sig att vara den mest liberala och lättroliga av Europas ledande stater med fortlevande starka interna spänningar. En tillfällig kulmination inträffade i början av 1820, det vill säga ett halvår senare än i Tyskland och Storbritannien. De båda revolutionerna 1830 och 1848 visade att någon varaktig balans mellan olika kämpande grupper inte hade nåtts.

Debatterna i den franska nationalförsamlingen refererades omsorgsfullt i andra länders tidningar. God kännedom om de ledande aktörerna där togs för given hos den bildade allmänheten. Antagligen var liberalen Benjamin Constant den författare och politiker som refererades flitigast i seriösa sammanhang i Stockholms press. Under 1820-talet hörde principiellt och praktiskt hållna diskussioner i Paris om tryckfrihetens gränser till de allra mest uppmärksammade av Stockholms ledande tidning, *Argus*. Kung Karl Johan var mycket väl insatt i den franska politiken och kunde säkert från den finna föredömen för olika tillvägagångssätt i svenska pressfrågor.

2:5. Sydeuropa⁵⁴

Vid Wienkongressen 1814–1815 skapade stormakterna ett jämviktssystem för Europas stater. Spirande liberala och nationalistiska strävanden på olika håll hölls kort. Redan inom fem år framstod dock stora delar av Sydeuropa som svaga punkter i konstruktionen. Stormakterna tillgrip militär intervention mot resningar med frihetliga förtecken. Nedan ska frigörande, delvis nationalistiska strävanden i Spanien, Italien och Grekland i korthet omnämnas.

Utgångspositionerna var olika. Spanien hade sedan åtskilliga århundraden haft en gemensam regent, även om de kungariket som varit dess byggstenar bara stegvis hade fogats samman mot en enhetlig stat. Italien hade från medeltiden splittrats upp på ett antal furstendömen. Stadsrepubliker som länge hade hävdats sin självständighet, hade under Napoleonkrigen inkorporerats med större bildningar. Wienkongressen återställde dem inte. Något grekiskt rike existerade inte, utan de områden som nu ingår i Grekland var då delar inom det turkiska riket utan särskilt inbördes samband. Gemensamt språk och ärofull historia var dittills föga

53 Rader (1973), s 9–16.

54 Upplysningarna om Sydeuropa är av enklaste handbokscharaktär, varför noggranna hänvisningar har ansetts överflödiga.

exploaterade föreningslänkar på väg mot samlade riken i Italien och Grekland.

Spanien kom att drabbas hårt under senare delen av Napoleonkrigen. År 1808 pressades den bourbonska ätten från tronen och Napoleons bror Josef insattes i stället. Fransmännen lyckades dock inte pacificera mer än delar av landet. I andra områden åsamkades de stort avbräck av gerillaverksamhet och av en mer reguljär kampanj från en brittisk expeditionskår. En förhållandevis liberal författning tillkom 1812 bland frihetskämparna. De kungliga strävandena gick i första hand ut på att återta kontrollen över de områden i Latinamerika som hade revolterat.

Den spanska utvecklingen fångade en väldig europeisk uppmärksamhet vid början av 1820 sedan en löst planerad militärkupp lyckats och anslutning proklamerats till 1812 års författning. En fransk expeditionskår som förblev i landet i flera år hade som uppgift att återställa ordningen, mest på kungens villkor.⁵⁵

Revolten i Spanien 1820 var den första stora sprickan i det repressiva europeiska systemets fasad. Den och idéerna från 1812 års författning spred sig till kungariket Neapel, där ännu en medlem av släkten Bourbon regerade reaktionärt. Kungen böjde sig och utlovade under stort jubel införandet av en konstitutionell regim. Stärkt i sin motståndsvilja av stormakterna tog han dock tillbaka sitt löfte. Inför invaderande österrikiska trupper som kom på stormakternas uppdrag tappade neapolitanska frihetskämpar ögonblickligen modet. Vad som kom att kallas interventionsprincipen hade prövats för första gången. Några månader senare, det vill säga utan varje försök till samordning, startade en annan resning, i norra Italien. Den avväpnades likaså lätt och dess ledare hölls fängslade i ett decennium. Under resten av 1820-talet fångades omvärldens uppmärksamhet mest av berättelser om *carbonari*, grupper av hemlighetsfulla frihetskämpar. Förgreningar av rörelsen fanns främst i Italien och Frankrike. Ängsliga stormaktsledare överskattade både samarbetet dem emellan och konsekvensen i deras politiska framtidsvyer.⁵⁶

Från slutet av 1700-talet hade en grekisk klass av internationellt inriktade köpmän växt sig stark och attraherats av europeiska upplysningssidéer. Tankar på en självständig grekisk stat började odlas i hemliga sällskap med någon uppmuntran från turkarnas gamla fiender, ryssarna. Av öppna resningar på två håll 1821 lyckades den ena, i själva Grekland, inte minst därför att härskarna var upptagna med att bekämpa en självsvåldig ståthållare. De följande åren var grekerna mindre framgångsrika. Strax efter mitten av 1820-talet tycktes självständighetsrörelsen stå inför sitt totala sammanbrott. För att bevaka egna intressen och förhindra andras expansion ingrep Ryssland, Frankrike och Storbritannien 1827. Turkarna tvingades att erkänna en självständig grekisk stat 1830. Den blev inte ens hälften så stor som den nuvarande.⁵⁷

55 Raymond Carr (1966), *Spain 1808–1939*, s 79–154.

56 Luigi Salvatorelli (1970), *The Risorgimento: thought and action*, s 69–83; Rudolf Gill (1980), *Geschichte Italiens vom 16. Jahrhundert bis zu Anfängen des Faschismus*, s 91–107.

57 Enkla grundnotiser hämtade ur Douglas Dakin (1973), *The Greek struggle for independence 1821–1833*.

De sydeuropeiska rörelserna hade inte någon bred folklig bas och inte heller några särskilt klara idéer om hur man skulle regera efter en eventuell seger. Efter mycken stolt retorik blev det neapolitanska fiaskot så pinsamt att ingen försökte förklara bort det. Småningom blev de spanska och grekiska mönstren så komplicerade och svårtydda att det krävde en mycket stor uppmärksamhet av dem som ville hålla sig à jour. Men grekernas försök att frigöra sig från turkarna mötte en väldig respons i Europa, inte minst i Sverige. Beundran för det antika Grekland överfördes på landets sentida invånare.

För årtiondets regeringskritiska röster tycktes frihetsrörelserna markera att det svenska samhället hade nått en bit, men långtifrån tillräckligt, på väg mot ett modernt styrelsesätt. Man behövde gå vidare i samma riktning som de upproriska. Regeringstrognas tidningar såg i stället en kärkommen påminnelse om hur gediget konstitutionell den svenska monarkin var, en fyrbåk bland Europas länder. Här fanns redan det som andra måste kämpa för, ofta förgäves.

2:6. Norge⁵⁸

Detta avsnitt har en från de föregående helt avvikande karaktär. Här är det inte (som i avsnitten 2:2–4) fråga om händelseförlopp inom några stormakter, intres-

58 Av flera skäl har jag tillåtit mig att använda rätt gammal litteratur. Främst gäller att den är mycket utförlig om den intressanta perioden och dessutom att den i viss grad samspelar med det viktigaste svenska verket om relationerna Karl Johan (Sverige) och Norge. Huvudverket för mig är på dessa premisser Sverre Steens synnerligen utförliga serie *Det frie Norge*, varav banden 1, *1814* (1951), 2, *På fallittens rand* (1953), 3, *Krise og avspenning* (1954) och 5, *Konge og storting* (1962) har utnyttjats. Steen har medvetet prioriterat ner utrikespolitiska aspekter för att redovisa samtida opinioner. Hans framställning är den avgjort mest detaljerade av dem som använts. Han ger relativt sett mindre av historikernas egna, mer fristående avvågningar. Hans dramatiska perspektiv förefaller mig mer berättigat som bakgrund till pressens ofta kortsiktiga och kraftiga ställningstaganden än generell. Det tydliggör dessutom drag i Karl Johans maktutövning i Sverige, där de återkommer i betydligt tunnare tappning än i Norge. En pendang utgör Wilhelm Keilhaus (1929) *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: tidsrummet 1814 til omkring 1840*. Han värderar på längre avstånd från händelserna och ser det som en brist hos tidens normmän att de inte försökte sätta sig in i Karl Johans grundläggande idéer. Torvald T:son Höjers *Carl XIV Johan: kronprinstiden* (1943) och *Carl XIV Johan: konungatiden* (1960), som uppskattar Keilhau, tycks mig inta en position mellan de båda normmännen. Höjer betonar visserligen kungens ibland konstitutionellt problematiska och politiskt svårgenomskådade agerande, men försöker också ge rimliga förklaringar till detta. Merparten av Höjers sista del fanns inte tillgänglig när Steens serie började publiceras. Jörgen Weibull (1957), *Carl Johan och Norge 1810–1814: unionsplanerna och deras förverkligande* pläderar för att Karl Johans agerande visavi Norge var långsiktigt konsekvent. Bland senare norska arbeten som mer betonar strukturfrågor ger Francis Sejersted (1978), *Den vanskelige frihet 1814–1851* på ett mycket mindre utrymme än Steen en värdefull analyserande översikt.

santa därför att de hade en avsevärd tyngd i Europas politik, eller hos frihetsrörelser med oklara mål och brister i uthållighet (som i 2:5). Det gäller ett grannland vilket en del svenskar åtminstone inledningsvis föreställde sig vara en ersättning för Finland, men som grannarna själva såg som ett i huvudsak fristående rike med regenten gemensam med Sverige. Informationen i Sverige om unionspartnern kan inte på något vis i omfång jämföras med de föregående. Ett visst flöde inträffade dock under stortingsessioner, och svenska reformivrare såg den norska författningen som ett föredöme med den begränsade makt som tillkom kungen.

Karl Johan valdes till tronföljare i Sverige i augusti 1810. Den union med Norge som han under tidspress accepterade 1814 hade en annan karaktär än det politiskt ledande skiktet i Sverige hade förväntat sig. Till regentens bekymmer hörde att han hade samtyckt till att ge den norska riksdagen, stortinget, en betydligt starkare ställning än den svenska ståndsriksdagen. Med kungen oftast i Sverige föll dessutom med nödvändighet en hel del av löpande beslut på statsrådet i Christiania.⁵⁹ Det borde ha medfört problem redan när en oprövad norsk författning började tillämpas under en tung statsfinansiell kris. Därtill kom att viktiga potentiella tvistepunkter hade sopats under mattan 1814: ”gjennom hele sin tilværelse kom unionen til å bære preg av denne politiske ukklarhet – moralister vil kanskje si: uredelighet – ved sin tilblivelse”.⁶⁰ Under 1810- och 1820-talen kom motsättningar i dagen, särskilt under de år då ordinarie storting var samlade.

År 1818 kulminerade en samhällelig oro sedan stortinget redan fattat centrala beslut om den nationella ekonomin. Denna första kris avvek till typen från de senare. Stora svårigheter efter 1814 för den viktigaste exporten, trävaror från Norges östra delar, kombinerades med en mycket klen skörd 1817. I några delar av Östlandet organiserade bönder proteströrelser riktade mot den skattepolitik som stortinget stod för. De agiterade för en övergång till ett inflationistiskt program. I några repriser tågade grupper mot Christiania för att övertyga stortinget. Inför detta förlopp hade Karl Johans roll varit tvetydig. En av hans personliga agenter hade agiterat på landsbygden *mot* stortinget med dess många däri invalda ämbetsmän och *för* ökad makt åt kungen. Agentens verksamhet hade redan tidigare ifrågasatts. Efter klagomål från lokala statstjänstemän utvisades han 1817 av Karl Johans högste förtroendeman i Norge, riksståthållaren. Denna oro blev helt utan efterföljare i Norge.⁶¹

59 Weibull (1957), s 290–295; Per Maurseth (1979), *Sentraladministrasjonens historie, I, 1814–1844*, s 69–70, 316–317, 338–346, 383–386.

60 Steen (1951), s 253. Fredrik Lagerroth (citerad efter Weibull [1957], s 289) varierar temat i samband med principöverenskommelsen i Moss 14/8 1814: ”Konventionen är en prestation i den högre ekvilibristiken och inbjuder till hårdragen tolkning.”

61 Keilhau (1929), s 214, 217–222; Höjer (1943), s 434–437; Steen (1953), s 111–116, 139–148, 156–162, 244–284; Sejersted (1978), s 42–50.

I freden i Kiel 1814, då Danmark avträdde Norge till den svenske kungen, bestämdes det att det tidigare dansk-norska rikets statsskuld skulle delas upp efter senare förhandlingar. I princip kvarstod villkoret efter den europeiska fredskongressen i Wien 1815. Först efter segra förhandlingar med representanter för Wienkongressens garantimakter inkopplade, fastställdes 1819 det belopp som skulle utgå till Danmark såsom Norges andel av det tidigare dansk-norska rikets statsskuld. Många av 1821 års stortingsmän var från början fast övertygade om att Sverige som ju hade ingått freden 1814 borde delta. Karl Johan förhörde sig via diplomatiska kanaler hos Europas stormakter om de inte fann det rimligt att han tuktade det självsvåldiga norska stortinget. Någon uppmuntran fick han inte, men påstod ändå att stormakterna såg utvecklingen i Norge med oro.

En ny uppfattning i statsskulsfrågan vann småningom terräng på den norska sidan. En följd av det dittillsvarande envisa hävdandet av stortingets exklusiva makt över statsfinanserna måste vara att man inte, när det råkade vara till fördel, blandade kassa med svenskarna. Även om det för stunden skulle vara betungande för Norge att ta på sig kostnaden för statsskulden, skulle därmed det fullständiga finansiella oberoendet bevaras.

En andra viktig omstridd fråga var avskaffandet av den i och för sig föga betydande norska adeln. Även något sådant framställde Karl Johan som utmanande i den legitimistiska, starkt konservativa atmosfär som rådde i den Heliga alliansens Europa. Med en sådan åtgärd skulle norrmännen uppträda mer radikalt än alla andra nationer. En kompromiss, dock inte långsiktigt alls så fördelaktig för Karl Johan som han ansåg, nåddes i fråga om adeln.⁶²

Karl Johan ville ha en annan balans mellan statsmakterna vid lagstiftning. Han eftersträvade absolut veto, vilket skulle innebära att storting och kung måste vara överens för att ett lagförslag skulle vinna giltighet. Ingen av parterna skulle kunna köra över den andra. Kungen tillgrip flera gånger preciserade hot om extraordinära åtgärder om hans förslag inte accepterades. När stortinget vidhöll sin uppfattning, underlät han att verkställa hoten, något som självklart undergrävde hans trovärdighet för framtiden.⁶³

Än en gång sonderade kungen vagt inställningen i Ryssland om han skulle behöva tillgripa ovanliga åtgärder mot stortinget, nu dock mindre ingripande än 1821. Vid det föregående tillfället hade den ryska regeringen efter långt dröjsmål svarat vänligt men till intet förpliktande. Nu avrådde man enträget från sådant som kunde störa lugnet i Norge. Själva stortingsbesluten blev långtifrån någon klar framgång för kungen.⁶⁴

En fråga som inte togs upp lagstiftningsvägen rörde firandet av 17 maj. Karl

62 Keilhau (1929), s 234–251, 257–266; Steen (1954), s 24–60, 130–199; Höjer (1960), s 176–196; Sejersted (1978), s 50–59.

63 Steen (1954), s 309–324; Höjer (1960), s 198–205; Sejersted (1978), s 65–69.

64 Keilhau (1929), s 401–405; Höjer (1960), s 206–210, 214–225; Steen (1954), s 71–112; Steen (1962), s 68–77, 109–150; Sejersted (1978), s 73–81.

Johan såg 4 november 1814 som den riktiga grundlagsdagen, då *unionens* spelregler hade accepterats av norrmännen. Däremot hörde 17 maj till den del av 1814 då norrmännen betraktade sitt land som ett fristående kungadöme, utan samband med Sverige. Efter åtskilliga års motsättningar inträffade 1829 en incident som väckte väldigt uppseende i Norge och slutgiltigt bröt Karl Johans motstånd mot frände på 17 maj. En folkmassa samlad på ett torg utsattes för kavallerichocker (torveslaget). Baltzar von Platen, den redan tidigare impopuläre nye riksståthållaren, fick skulden. När han strax senare dog, fylldes inte vakansen efter honom.⁶⁵

Sammanfattande försvagades Karl Johans position i Norge och stärktes stortingets genom den här utdragna tvekampen. Respekten för monarken avtog, då han ganska ofta överträdde givna regler för samarbetet med såväl statsrådet som stortinget. Ofta reagerade han mycket kraftigt verbalt mot åtgärder inom dessa statsorgan. Trots att han momentant mobiliserade mycken psykisk energi saknade han uthållighet och konsekvens i sitt handlande och tvekade att sätta kraft bakom orden. Stingslighet inför kritik i norsk press utmärkte honom också.

De periodiska organ som fanns i Norge 1814 sägs huvudsakligen ha innehållit annonser och meddelanden. De sökte inte skapa opinion. Under de båda följande åren startades flera små veckoskrifter som var kritiska mot regimen. Dock nådde de flesta inte tillräckliga upplagor, utan måste ganska snabbt upphöra. Undantaget var *Det norske Nationalblad* (*Nationalbladet*) startat sommaren 1815, vilket kom att existera i sex år. Dock hade regeringen en säker stötta i vad som har klassats som Norges största och bäst redigerade nyhetsorgan – *Den norske Rigstidende* – som kom med två nummer i veckan. Totalt vållade inte pressen Karl Johan några stora bekymmer 1815.⁶⁶

Annorlunda såg det ur vid riksmötena 1818 och 1821. Redan inför det första tog *Nationalbladet* på sig uppgiften att få två oppositionella grupper att samverka. 1821 motarbetade tidningen aktivt omsvängningen i statskuldsfrågan och attackerade dess upphovsman.

Norges första dagstidning, *Morgenbladet*, som började ges ut 1819 var försiktig i politiska frågor. Inför stortinget 1824 tillkom däremot två uttalat oppositionella blad. *Patrioten* kom inte att verka längre än till 1826. Viktig och aggressiv länge blev däremot *Patrouillen* med Ludvig Mariboe som redaktör. Denne hade tidigare varit knuten till Karl Johan, men råkat i motsättning till honom (jfr 15:4). Till skillnad från i de flesta tidigare tidningar var här redaktören den huvudsaklige skribenten. Han försökte fylla tomrummet efter *Nationalbladet*. Referat av skiftande precision från stortingets verksamhet förekom i flera tidningar. Regeringen fick vanligen stöd men på ett självständigt sätt från en annan tidning som startades 1824, *Tilskueren*.

65 Keilhau (1929), s 276–282; Steen (1954), s 324–326; Höjer (1960), s 210–213, 225–226; Steen (1962), s 44–49, 92–99, 122–127, 151–158; Sejersted (1978), s 81–82.

66 Keilhau (1929), s 352–356; Steen (1953), s 80–82, 119–120, 317–318.

Tryckfrihetsreglerna tycks ha lämnat domstolarna otillräcklig ledning. Det danska regelverket av 1799 hade inte upphävts. Samtidigt markerade grundlagen av 1814 ett friare arbetssätt för den norska pressen, utan att fixera dennas rättigheter.⁶⁷

Det är en internationellt sett vanlig erfarenhet att den tidiga nyhetspressen i mycket högre grad var kritisk än stödjande gentemot regeringar. Även om så synes ha varit fallet också i Norge, saknade inte de styrande respektabla anhängare bland tidningarna. Den norska periodiska pressens framväxt visar likheter med expansionen inom den svenska i början av 1820-talet.

Grannlandet kom i stigande grad att beaktas i den svenska tidningsdebatten. Från 1821 gavs det en viss uppmärksamhet åt stortingets förhandlingar. Regeringskritiska kretsar i Sverige talade sedan med värme om den norska grundlagen. Mot slutet av 1820-talet började å andra sidan den regeringstroga pressen orda om sammansmältning ("amalgamering") av de båda rikena. Inte bara direkt, genom händelser i Norge, utan också indirekt, genom reflexer av vad som skedde i Sverige, kunde norska förhållanden utnyttjas som slagträn i svensk debatt.

2:7. Några summeringar utifrån redovisad internationell forskning

En rad europeiska politiska arenor har (med smärre tidsvariationer) studerats för perioden 1815–1830. Denna har av historiker än kallats restaurationen, än Helliga alliansens tid, än det metternichska systemets era. Beteckningarna anger en återgång till något tidigare, en kontroll uppifrån över undersåtar, en balans mellan stater. Makthavarna anammade visserligen en del franska idéer som kunde gagna dem själva, till exempel en ökad centralisering av förvaltningen. Men de flesta av dem stod kallsinniga inför revolutionens radikala teser om ökat medborgarinflytande samt tanke- och pressfrihet.

Avsnitten 2:2–5 har uppmärksammat strävanden från grupper av medborgare för att vinna grundläggande styrelseförändringar i strid med tidens makthavare. Övergångsperioden från krig till fred visade upp djupa motsättningar, främst om den långsiktiga kursen. Dessa krävde stor uppmärksamhet från överheten för att inte mynna ut i våldsamma omvälvningar och bestående maktförskjutningar. Mer än andra var åren kring 1820 laddade med blodiga episoder, inte minst i flera av de större europeiska stater som stod som garantier för fred och återgång till förkrigstidens förhållanden.

De amerikanska och franska revolutionerna hade i princip stärkt allmänna teser från upplysningen om nyttan av fria meningsutbyten i offentliga angelägenheter. Men principen hade hållits kort av de styrande. Vad kunniga undersåtar hade

67 Steen (1954), s 298–300, 347; Steen (1962), s 254, 457; Keilhau (1929), s 358.

måst tolerera av likformighet eller tystnad under krigsåren var de inte benägna att finna sig i senare. I de studerade västeuropeiska länderna startades tidningar med reformatoriska program. De ville framföra egna uppfattningar och skapa vid respons för dessa i stora samhälleliga frågor.

I Storbritannien, segrarnationen framför andra, förekom en serie oroligheter som i ovanligt hög grad stammade från oprivilegierade, inte intellektuella. De väldiga ekonomiska, sociala och politiska klyftorna i samhället, den otillräckliga försörjningen för stora samhällsgrupper, problem som åtföljde en framväxande industri, allt skapade vilshenhet, otrygghet och vilja att med alla tillgängliga medel åstadkomma en förbättring. Det var först med stor möda och egentligen bara för kortare perioder som regeringen helt lyckades desarmera sådana hot. Den stora, omstridda nyheten på opinionsbildningens område var radikala, billiga nyhetsorgan som i hög grad riktades till samhällsskikt som tidigare inte ens elementärt hade tagit del av någon offentlig debatt. Vittgående sanktioner lades i deras väg.

I det tyska förbundet var nydanarna inom pressen från 1814 färre och hade svagare stöd i lag och tradition än i Storbritannien. Den första anstormningen kvästes slutgiltigt mycket effektivt av de mäktigaste bestående regimerna, Österrike och Preussen, genom Karlsbadbesluten 1819. Dessa kom att efterlevas under 1820-talet och med undantag för några nya stormiga år i början av 1830-talet återigen fram till 1848.

Napoleon hade mycket hårdhänt centraldirigerat nyhetsförmedlingen. Inte heller hans segrande motståndare hyste någon djup förståelse för yttrandefrihet. Formellt kom den visserligen att utvidgas kraftigt i Frankrike 1819 men då för ett knappt år. Bara ett halvt år senare än i Storbritannien och Tyskland inträffade ett kraftigt bakslag. I praktiken vidgades dock villkoren för den franska samhällsdebatten senare under 1820-talet, även om långsiktig trygghet för publicister saknades. Den franska deputeradekammarens principdiskussioner om tryckfrihet blev de viktigaste i Europa.

I Sydeuropa var förutsättningarna för en politisk och intellektuell frigörelse svagare. Men när resningar med krav på reformer förmärktes där, också ungefär från 1820, väcktes inledningsvis förhoppningar längre norrut i Europa. Dock var rörelserna i Italien illa planerade och därför kortvariga. Frihetssträvandena på den Pyreniska halvön och i Grekland övergick snart i för omvärlden svårbegripliga fraktionsstrider. För Grekland var det emotionella stödet i stora delar av Europas starkt och rapporteringen mycket omfattande, men striderna drog ut på tiden.

Ävsättningen av Gustav IV Adolf, det fersenska mordet, folkligt motstånd på sina håll mot den nyinförda värnplikten under åren efter 1810 liksom ofta cirkulerande rykten om hemliga sammansvärjningar under Karl Johans sista kronprinsår kan ses som svenska motsvarigheter till vad som har refererats från flera andra länder.

Framväxten av en ny typ av politisk periodisk press omkring 1820 i Sverige och Norge måste utan vidare ses mot den skisserade bakgrunden. Vad som har kallats publicistikens järnår under Gustav IV Adolf har haft uppenbara paralleller i Europas ledande stater. Liksom där fanns det efteråt ett uppdämt behov av att öppet och konkret söka påverka centrala samhällsfrågor. Tanken uttrycktes till och med i det avlägsna storfurstendömet Finland av redaktören för en nystartad tidning i början av 1821: ”Det finnes intet förhållande i lifvet, ... der icke en gäsningss process redan för sig gått, eller för det närvarande kan åskådas.” *Åbo Morgonblad* blev indraget sedan ryska byråkrater hade kommit underfund med hur Gustav IV Adolfs tryckfrihetsregler borde anpassas till dagens finländska situation.⁶⁸

Liksom i de studerade europeiska områdena fanns det en betydande misstänksamhet och ovana vid offentlig diskussion hos den svenska överheten. Det låg nära till hands att tillgripa de repressiva metoder som stod till buds. Lika naturligt var det för kritiska redaktörer att vidga möjligheten att hävda sin mening och därmed påverka samhället i önskad riktning.

I det följande avsnittet försöker jag illustrera att svenska utlandsbevakande tidningar omkring 1820 ger en bild av samhällsatmosfären i Europa som rätt väl går ihop med den redovisade forskningen. Detta sker med hjälp av korta kommentarer samt återgivna texter från *Allmänna Journalen* och *Stockholms Courier* (och dess efterföljare). Inriktningen på utlandsbevakningen berörs.

2:8. Utlandsbevakning i Stockholmstidningar kring 1820

Grovt kan utlandsbevakningen i några av Stockholms tidningar delas upp i tre typer:

a) Den omfångsmässigt viktigaste är den som görs löpande nummer efter nummer. Den utgår från nyheter i utländska tidningar som översätts. Hur ingripande den svenska redigeringen är (beskränning och källvärdering) framgår bara ibland. (Detta gäller särskilt när källor ger olika uppgifter.) På en punkt kan man med enkla medel belysa journalisters vakenhet inför omvärlden: genom deras sätt att välja ämne för sin redovisning. En oengagerad, rutinbemängd bevakning borde återspeglas genom reguljärt återkommande rapporter från bestämda orter. Motsatsen härtill är att uppmärksamheten växlar objekt kraftigt efter utvecklingen på olika håll. Pressen är i så fall nyhetsinriktad på ett sätt vi känner igen. Det är det senare alternativet, pressen på språng efter stundens stora händelser, som gäller i Stockholm. En grov beräkning redovisas nedan av vilka områden som får störst utrymme i *Stockholms Couriers* utlandsbevakning under dess första år, 1820. Resultatet ges per halvår, i procentsatser av hela årets täckning.

68 Clas Zilliacus & Henrik Knif (1985), *Opinionens tryck: en studie över pressens bildningsskede i Finland*, s 29 (citatet)–33, 361, om Adolf Ivar Arwidsson och hans svenskpåverkade *Åbo Morgonblad*.

Område	Första halvåret	Andra halvåret
Storbritannien	7,7 %	25,7 %
Tyskland	3,0 %	2,5 %
Frankrike	11,6 %	4,0 %
Nederländerna	0,7 %	0,1 %
Spanien	15,2 %	9,4 %
Italien	0,2 %	11,0 %
Portugal	0,2 %	3,4 %
Amerika	1,8 %	1,5 %
Turkiet	0,0 %	0,4 %
Övriga	0,5 %	1,3 %
Summa	40,9 %	59,3 %

Medan rapporter från Spanien och Frankrike dominerar under första halvåret, är det Storbritannien och på långt avstånd därifrån Italien som får störst uppmärksamhet under det andra. Italien och Portugal har förekommit i fem, respektive sex små notiser under första halvåret. I numren 62–104 (årets sista) saknas Italien i enbart ett. Portugal blir regelbundet ämne från och med nummer 78 (med fem undantag).

Texten är ofta mycket detaljerad och kräver stort intresse från läsaren och helst att han/hon följer alla nummer i tur och ordning. Den är ute efter de senaste händelserna och har ganska lite av översiktighet. Inga typografiska hjälpmedel av typen kartor eller andra figurer förekommer. En förutsättning för att texten under dessa omständigheter ska bli studerad med intresse och behållning är givetvis att den inte konkurrerar med ett antal andra medier.

b) Ofta publiceras en bit in på det nya året en översikt över det nyss passerade året, det vill säga av en typ som vi fortfarande får presenterad i dagens medier. Det är inte heller i detta fall lätt att utan mer ingående studier avgöra om bidragen i huvudsak är översatta eller i huvudsak är avfattade inom den egna redaktionen. Här redovisas årets mer markanta särdrag, ofta klädda i tydligt uttalade värderande termer.⁶⁹

69 Ett nedslag från denna typ av arbete: ”Den politiska öfversigten af förra årets händelser har jag funderat på, att lemna till Tit Scheutz [red för *Anmärkaren*], der den efter den ändå är skrifven, mähända kunde fylla ett par nummer; jag anhåller därföre att vid något tillfälle återfå den, förstås så framt den ej kan begagnas för [Allmänna] Journalen.” Medarbetaren i *Allmänna Journalen*, senare redaktören för *Stockholms Posten*, Anders Lindeberg till P A Wallmark, redaktör för *Allmänna Journalen*, den 6/4 1819. Wallmark tackade ja i svaret 10/4 och visade samtidigt att det gällde att skriva försiktigt: ”den var inte vådlig för bladet”. Brev till P A Wallmark, Ep V:4, volym 13. Kungliga biblioteket.

c) Då och då under året införs artiklar om specifika händelser eller utvecklingar i ett särskilt land. Lagstiftning om tryckfrihet var ett kärt ämne för sådana.

Mina exempel nedan är hämtade från två tidningar som tydligtvis lade omsorg på genren. De hör främst till kategori b), med några inlägg från de båda övriga. Den tydligaste olikheten i den samtida tidningen gentemot den moderna forskningen är den grälla färgläggningen. I sin årskrönika för 1821 ger *Courieren från Stockholm* exempel både på tidens ondska och trots allt uppdykande positiva inslag. Först de stora problemen:

År 1821 har varit reactionens år. Ingen ting har blifvit utveckladt, allt invickladt. Den ofantliga gäsning, som länge rådt i Europeiska folkens sinnen, har begynt framträda i bjertare färger och har vuxit. Svårligen skall den lugne åskådaren låta inbilla sig, att hela släktet är fattadt af en brottslig anarkisk yra, utan skäl och endast föranledd af demagogers och oroliga hufvudens äregiriga stämplingar. Han måste ana, äfven om han ej kan förklara det, att någon verklig anledning, något, såsom Hamlet säger, *ruttet i staten*, tvingar folken till denna oroliga sinnesstämning. Ty det är icke möjligt, att så många millioner låta leda sig af ett enda band demagoger, eller att desse öfver hela världen slutit ett så nära förbund och så noga öfverenskommit om operationsplanen. Nej, *nöden*, näringslösheten har stigit till en förut okänd höjd, just under det *ljuset*, medvetandet af både det onda, som finnes, och det goda, som borde finnas, vuxit i samma förhållande. Det skulle således vara ett underverk, om folken voro nöjda med sin ställning; men det är alldeles icke något underverk, att de äro missnöjda ...

Vi påstå imedlertid ingalunda, att det största onda är ekonomiskt eller materiellt. Tvärtom är detta blott en väckelse för sträfvet i andligt afseende. Den stora allmänna nöden, känslan af lifvets obehag, hafva i sinnena kastat en brand, som hotar att itända hela verldsdelen.⁷⁰

Så långt jag förstår är det entusiastiska språk som samma tidning använder om grekerna som gjort uppror mot turkarna mindre dess egna än tidens:

... de märkvärdiga hvälfningar, som under år 1821 visat sig i sydöstra Europa. Afkomlingarne af hela Europas undervisare i vetenskaper och konster, af dem som först öfverförde Asiens och Egyptens vishet till det sednare befolkade land, hvilket en gång skulle blifva verdens beherskare endast genom snillet och verksamhetens öfvervigt, hafva nära fyra århundraden varit slafvar under en tatarisk hord, som aldrig kunnat bildas, i likhet med de öfriga asiatiska stammar, hvilka bosatt sig i Europa. ...

Också då Grekerne under sistl. år begynte resa sig mot förtrycket, omfattades deras sak med allmän enthusiasm. Om detta befrielse-krig råder icke mer än ett

70 *Courieren från Stockholm*, 14/1 1822.

tänkesätt hos alla, så vida man icke vill undantaga några få, hvilka öfver allt se spöken midt på ljusa dagen och icke kunna höra någon *folksvilja* yttras, utan att genast lukta till Carbonari.⁷¹

Det är en rätt allmän föreställning bland människor att just *de* lever under en märkvärdig epok, i en brytningstid. Men bedömningen hos våra sagesmän går betydligt längre än så. Under 1820 sades de faktiskt ha varit med om att skapa världshistoria av allra högsta rangen. ”Det förflutna året kommer säkert, att intaga ett af de utmärktaste rummen i werldens annaler.” Bland det som skulle komma att blekna inför det gångna året stod några för tidens antikkunniga läsare gigantiska händelser, slagen vid Farsalos och Actium (48 respektive 31 f Kr, årtalen behöfde naturligtvis inte sättas ut i tidningen). Den långa kampen om världsheraväldet mellan England och Frankrike och mellan Habsburg och Frankrike skulle röna samma öde:

Helt annorlunda skall framtiden med sitt deltagande följa de uppträden, som utmärka denna tid ... den skakning, som nu synes hafwa fattat Europa ... så skola wi äfwen hoppas, att de frukter hon detta år burit, skola räcka genom sekler, och att hon snart skall bära flere ... Efter att hafwa genomgått alla grader af förtryck, har wår werldsdel omsider mognat för friheten; ...

De hwälfningar som skett i Spanien, Portugal och Neapel anse wi således icke endast såsom resultatet af dessa länders enskilda frihetsbegär, utan såsom volkaner, hwarigenom det allmänna gäsningämnet i Europa gifwit sig luft, såsom utbrott af dess allmänna begär efter en bättre sakernas ordning; men hwilka timat på dessa ställen, för det att förtrycket der warit störst, missnöjet allmännast, de bestående inrättningarne mest stridande mot den rådande sinnesstämningen, samt regeringarnas skicklighet och motståndsförmåga obetydligast.⁷²

Med något enstaka undantag är tendensen i dem likartad: makt står mot rättvisa.⁷³

Aldrig förr hafwa nationerna ådagalagt så mycken dygd, så djup insigt af sina intressen, så mycken kraft i dess bewakande, förenad med så mycken moderation. Beklagligen nödgas wi tillägga: sällan hafwa regeringarne röjt så mycken motsatts till de egenskaper, som karakteriserat deras folk.⁷⁴

71 *Courieren från Stockholm*, 17/1 1822.

72 *Allmänna Journalen*, 2/1 1821.

73 Ett annat tonfall än det vanliga i en kommentar om året 1818: ”*England* har återwunnit det lugn, som det en tid saknade inom sig, under det freden herskade utom dess gränсор. Wäfwarenas i Manchester uppstudsighet har ej haft några följder af betydenhet, och de hafwa utan särdeles motstånd återgått till ordning och arbete. – Habeas-Corpus-Acten har kunnat återsättas i verkställighet ...” *Allmänna Journalen*, 15/5 1819.

74 *Allmänna Journalen*, 5/1 1821.

Alla resonemang ovan är hämtade från årsöversikter. Ett exempel från den löpande rapporteringen visar att den likaså kunde låna sig åt ställningstaganden. I avsnitt 2:2 ovan redovisades ”Catoresningen”, ledd av Arthur Thistlewood i London, tidigt under 1820. Efter att i ett tidigare nummer ha noterat formalia kring domstolen som skulle handlägga målet återkommer ett av bladen med en redogörelse för avrättningen av fem av de sammansvurna. Det är knappast en tillfällighet att deras modiga uppträdande och bittra kritik av regeringen på schavotten inte på något vis motvägs av en redogörelse för domstolens bevekelsegrunder. För säkerhets skull kontrasteras deras mod mot en avfällings (sidofigurs) omanliga uppträdande. I moderniserad legitimistisk jargong skulle man kunna säga att terroristerna fick tolkningsföreträde:

D. 1 Maji afrättades Thistlewood, Davidson, Ings, Brunt och Tidd. Både inför domstolen, vid domens afkunnande, och vid afrättningen visade de det mest oförfärdade mod och en gränslös bitterhet mot ministrarna. Thistlewood sade inför domstolen, att han genom Sidmouth's och Castlereagh's [utrikesminister] mord velat sjunga ett requiem för de i Manchester oskyldigt mördades själar. Davidson återopade Stora Chartan [av 1215], hvars verkställighet folket hade rätt att yrka med vapen i hand. Han, som de andra, påstod sig icke haft något ondt uppsåt mot Konungen. Ings hoppades, att hans barn skulle lefva länge nog, för att se den dagen, då rättvisa skulle ske nationen. Såsom Engelsman ville han häldre dö som en man, än lefva som slaf. Brunt sade sig icke vara förrädare hvarken mot Konungen eller fäderneslandet; men han var fiende till en faction af krämare, som lika höllo Konung och folk i slafveri. Förr förtjente han 3 à 4 Pund i veckan som skomakare, och då blandade han sig icke i politiken; men sedan han icke kunde vinna mer än 10 shillings i veckan, hade han begynt forska efter orsaken till denna förändring och sett, att de magtägande endast funderade på medlen att utarma folket. Oförfärad skulle han stiga på schavotten och offrade gerna allt för den stora striden mot tyrannerna. Tidd sade blott, att hvartenda vittne mot honom vittnat falskt. – På schavotten visade sig Thistlewood distrait och lugn. Ings och Brunt skrattade och sjöngo. Endast Davidson var något rörd och talade med presten. – De öfrige fem dömda äro redan deporterade [till Australien]. Gilchrist (en arm varelse, som gråtande inför domstolen bedyrade, att han ingen ting visste om complotten, att han, dagen då den upptäcktes, ingen ting ätit, och att han gått med till ladan, för att få en bit ost) har blifvit kvarhållen i fängelse och får troligen nåd.⁷⁵

Innan tidningen ännu blivit klar med en översikt för år 1819 har den gett en utmärkt tydlig kritisk analys om förhållandena i Storbritannien. Under rubriken ”Om den allmänna gäsningen i England” har den översatt en artikel från den mycket ansedda *Edinburgh Review*. Artikeln i sin tur återgår på en skrift, *Radikal Reform, det enda medlet emot vårt lands onda, eller Beträktelser öfver de föränd-*

75 *Stockholms Courier*, 23/5 1820.

ringar, som äro nödwändiga inom Kyrkan och Staten; af Britannicus. Det här är ett vägande inlägg inom kategori c vilket talar om ett exemplöst tillstånd inom nationen.⁷⁶

Det är lämpligt att kort återgå till detta kapitelns inledande diskussion om källmaterial för genomgången av samhällsatmosfären i ledande väst- och sydeuropeiska områden. För det begränsade antal år som har studerats från såväl historisk forskning som samtida tidningar ger tidningarna naturligtvis en ryckigare, mer känslomättad och mindre överskådlig bild. Dock är överensstämmelserna om händelseutveckling och stämningläge de båda grupperna emellan så betydande att de mer kan ses som kompletterande än alternativa underlag. Därtill har användandet av historisk forskning medgett ett betydligt längre tidssnitt.

Historiska handböcker har ofta periodindelad den europeiska utvecklingen efter tre franska revolutioner: 1789, 1830 och 1848. De båda senare har en lägre dignitet. Deras primära målsättningar i Frankrike genomfördes, men var mycket blygsammare än den förstas. Följdefekter förekom på åtskilliga håll i Europa, men de ebbade rätt snart ut.

Genomgången ovan gör det frestande att tolka perioden kring 1820 som minst lika viktig, men inte lika tydligt fokuserad som de båda senare. Den har i så fall en delvis annan karaktär än dessa. Oro förekommer gång på gång i en lång rad europeiska länder utan att något land kan sägas vara ett konstant centrum. Flerparten insiktsfulla bedömare, positiva som negativa, tycks ha funnit termen ”gäsning” vara den rätta för att karakterisera många sammanhang med skiftande drag. Här fanns bland andra motiv folkliga försök att övervinna nöd, nationella enhetssträvanden efter språkliga linjer och intellektuellas agitation för att förändra gamla maktbalanser och vinna utrymme för en offentlig diskussion om samhällets tillstånd, utveckling och mål.

Det var inte bara vidsträckt och geografiskt spridd oro. Den följdes med stor iver och sympati av ett stort antal skribenter i Europa, allt efter deras möjligheter att uttrycka sig fritt. Ledande svenska journalister framstod som radikala vid bedömning av förhållanden utrikes. Vissa, mindre inflytelserika, gjorde det därför att de fann förhållandena i Sverige mycket bättre. Andra, med bättre gehör hos en läsande allmänhet, gjorde det därför att de såg att det återstod många steg för utvecklingen hemma. Den utförliga redovisningen och det tydliga partitagandet inför de många kriserna utrikes har utan tvekan gjort svenska journalister och tidningsläsare storpolitiskt mer medvetna än tidigare och tydligare fört in vår utveckling i ett europeiskt sammanhang.

Den svenska pressens vitalisering kring 1820 kom inte av sig själv, även om den naturligtvis hade inhemska rötter. Impulser utifrån var en av de viktiga utlösande faktorerna. Slutet på de stora krigerna i Europa gav en skakig förutsättning för ett

76 *Allmänna Journalen*, 15, 17, 18, 19, 20/1 1820.

friare meningsutbyte. De i längden ändå föga framgångsrika försöken att ändra den politiska balansen på många håll utrikes följdes intensivt i Sverige och gav impulser till egna ansträngningar. Den periodiska pressen med sina etablerade informationskanaler kom att förmedla och tolka ”gäsningen” och i sig själv bli ett blygsammare utflöde av den.

Impulserna utifrån tolkades självklart på ett annat sätt av den svenska överheten. Redan under andra hälften av 1810-talet hade den visat misstänksamhet inför ändå ganska tama inhemska försök till utmaningar. Skärrade yngre intellektuella tyckte sig 1819 se hur kungen sökte vinna säker tillgång till de befintliga tidningarnas utrymme för att anonymt placera sina uppfattningar i viktiga frågor. Artiklar i *Allmänna Journalen* av den kritiska typ som exemplifierats ovan karakteriserades av tryckfrihetens främste övervakare, hovkanslern Gustaf af Wetterstedt, som ”kannstöparproduktion”, något som han varnade för. Dock hade indragningar av tidningar dittills utnyttjats sällan och föga konsekvent.⁷⁷ Omkring 1820 blev de däremot något vanligare och riktades främst mot de besvärligaste inhemska kritikerna.

77 Stig Boberg (1989), *Carl XIV Johan och tryckfriheten 1810–1844*, s 181.

KAPITEL 3

Tidningar i Stockholm 1815–1836: en bild utifrån Lundstedt och 1824 års stämplingsavgift

3:1. Kapitlets huvudfrågor och materialet för att behandla dem

Det här kapitlet är det tredje och sista inom block A och därmed också i princip det sista som ägnar sig åt frågor av uppenbar relevans för stadens hela periodiska press. Hit ska läsaren kunna vända sig för viss enkel standardkunskap. I de därpå följande kapitlen kommer normalt ett begränsat antal i något sammanhang speciella blad att stå i centrum för olika skeenden.

Detta avsnitt innehåller en utförlig genomgång av källmaterialet för de följande sakframställningarna. Det täcker tre särskilt framträdande ämnen: tidningarnas livslängd (avsnitt 3:2), tidningar och skatter/avgifter (avsnitten 3:3–6) samt bladens pappersförbrukning, upplagor och textmassor (avsnitt 3:7). Avsnitt 3:8 avslutar med en redovisning av press- och tryckeriutvecklingen i Stockholm 1809–1828 byggd på annat källmaterial.

I närmast följande avsnitt 3:2 försöker jag med utgångspunkt i föregående kapitel visa indikationer på att radikala idéer och spridd oro i många samhällsbildningar i västra, centrala och södra Europa fick återverkningar på tidningsmarknaden i Stockholm. *Omkring 1820 tillkom något kvalitativt nytt. Ett vidgat intresse och en ökad uthållighet förmärktes att i kritisk anda diskutera samhällsfrågor på bekostnad av ”finkultur” och kåserande text.*

Avsnitten 3:3–5 markerar att den periodiska pressen hade fått ökad betydelse i samhället. Yrkesutövarna och deras produkt blev av intresse som objekt för beskattning. Här behandlas formerna för hur pressmän och tidningar kom att beskattas i Sverige och vilka problem och möjligheter regelverket erbjöd för olika kategorier av dem. I avsnitt 3:6 diskuteras några journalisters bedömning av hur tungt deras tidningar drabbades. Dessa fyra avsnitt kan sägas behandla beskattningens substans.

I avsnitt 3:7 utnyttjas en biprodukt från beskattningen för vidare analys. Den enskilda tidningens betydelse kan grovt skattas med hjälp av storleken på dess upplaga. Från 1824 föreligger en praktisk möjlighet att göra sådana beräkningar. Här kompletterar jag Wallers viktiga publicering 2001, vilken ytligt nämndes i

avsnitt 1:2 och presenteras utförligt i det här avsnittet. Jag utgår från förbrukningen av stämplat papper och redovisar hur man därifrån kan räkna fram vilka upplagor den bör ha motsvarat. En jämförelse med Wallers resultat påvisar smärre olikheter mellan hans och mina källmaterial och därmed metoder.

Samma upplagestorlek för två tidningar kan dock ha olika innebörd. Ett blad kan ha större sidor eller vara satt tätare än ett annat. En tidnings möjlighet att skapa opinion kan också bero på hur ofta den kommer ut. Därför skattas också omfånget grovt av tidningarnas textmassa per nummer och per vecka.

Avsnitt 3:8 återger en officiell uppskattning från tillförlitligt håll av flera mått på tryckeribranschens och den periodiska pressens tillväxt under de närmast föregående årtiondena.

Det är nödvändigt att här presentera de båda huvudkällorna för framställningen i resten av kapitlet. Den utförliga, mycket detaljrika registrering som Bernhard Lundstedt för mer än hundra år sedan gjorde av den svenska periodiska pressen från dess begynnelse till slutet av 1800-talet är en grundförutsättning för hela kapitlet. Det andra huvudmaterialet härstammar från den stämpling av tidningspapper som genomfördes i offentlig regi under bortåt ett halvsekel 1824–1872. Det underbygger avsnitten 3:3–3:7.

På Publicistklubbens uppdrag arbetade Lundstedt i sjutton år (1885–1902) vid sidan av sin tjänst på Kungliga biblioteket med en bibliografi över svenska periodiska publikationer. För sin tid presterade han ett utomordentligt arbete, som fortfarande är oumbärligt. Bakom det färdiga verket låg både en fullständig genomgång av det egna bibliotekets bestånd och omfattande studier i flera myndigheters arkiv. Med vissa undantag är de många meddelade upplysningarna korrekta och imponerande fullständiga.¹

Brister som efterhand har påpekats ligger oftast på ett annat plan. Helt natur-

1 Bernhard Lundstedt (1895–1899), *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi enligt Publicistklubbens uppdrag, I–III*. Från hans arbete hämtas namn, datering och därav följande numrering på ett antal tidningar utgivna i Stockholm. I allt väsentligt används arbetets del II, som täcker Stockholm 1813–1894. Ett litet antal upplysningar hämtas från del I, med hela Sverige 1645–1812 som ämne. Registren till båda finns i del III (viktigaste innehållet däri är publikationer från landsorten 1813–1899). De har varit till nytta för att klargöra några utgivares karriärer vilka berörs i slutet av avsnitt 3:2.

Som framgår av luckor i min tabell 3:1 gentemot Lundstedts numrering av periodiska skrifter, har jag begränsat mig till ett urval av pressorgan. Över tabellens period 1815–1836 ingår omkring en tredjedel av hans *nyttillskott*. Inget försök har gjorts att konsekvent lyfta bort tidskrifter för att begränsa beståndet till enbart tidningar. Mitt främsta intresse har varit organ med allmänt nyhetsinnehåll samt åtminstone viss ekonomisk, statistisk och politisk inriktning. Principiellt träffar *bortvalet* i synnerhet tidskrifter som vetter mot musik, konst, litteratur, medicin, teologi och förströelse samt organ som blev mycket kortlivade. Jag har bedömt det som utan betydelse att full konsekvens säkerligen inte uppnåtts. En exemplifiering av bortvalet ges i detta kapitel not 12.

ligt beaktade inte Lundstedt alltid de allmänvetenskapliga regler som numera vunnit ökad tyngd. Här har bland annat noterats att det inte finns någon uttrycklig definition på ”periodisk litteratur” och att hans redovisade bestånd är generöst tilltaget.² En författare exemplifierar från senare hälften av 1700-talet med arbeten vilka han anser att Lundstedt inte borde ha gett plats åt.³ Det är i en del fall svårt att skilja mellan ombildningar och nybildningar, således vad som ska räknas som *en* tidning (och föras under samma nummer), alternativt som *flera* (redovisas på separata nummer). Är inte alla *avgränsningar* mellan publikationer konsekvent utförda, är inte det redovisade antalet blad det enda tänkbara. Den sammanfattande klassificeringen efter ämne av huvuddelen av beståndet periodiska skrifter når inte upp till modern standard. Men också om vår tids regler hade prövats, hade det antagligen varit svårt att finna en enhetlig kategorisering för hela periodens över 250 år.⁴ Bland upplysningar som hade varit värdefulla, men som saknas hos Lundstedt, märks noteringar om partifärg och upplagestorlek.⁵ För större delen av hans långa period är det dock inte rättvist att tala om *utelämnanden* i dessa fall, då stabila politiska partier saknas liksom systematiska underlag för att redovisa upplagestorlek. Specialisten Rydén bedömning, som totalt sett är uppskattande, avslutas också positivt. Han anser att Lundstedt ger ”en mängd information som med en måttlig ytterligare arbetsinsats skulle kunna bearbetas på ett meningsfullt sätt”.⁶ Hit hör uppgifter om skrifternas periodicitet, sidantal och trycktyta. I viss utsträckning har jag följt hans råd (avsnitt 3:7).

För mina syften vållar inte de påtalade dragen hos Lundstedt bekymmer. Några bedömningar som kan ifrågasättas av vad som är en ny publikation framgår av min tabell 3:1, men *antalet* skrifter är föga intressant för mig.⁷ Eventuell politisk färg hos periodens pressorgan berör jag då och då, men försöker inte ge sådan information systematiskt. De skrifter som jag har tagit med grupperas kronologiskt/kohortmässigt.

En behändig introduktion till Lundstedts arbete finns i uppsatsen En bibliografisk grund i Per Rydén (1991), *Allmänningen: inledande studier i pressvetenskap*, s 45–69. Personen Lundstedt tecknas av Göran Nilzén (2002), Sveriges periodiska litteratur: Publicistklubben och Bernhard Lundstedt i *Presshistorisk årsbok*, s 19–28. Den fortsatta registreringen under beteckningen *Nya Lundstedt* gällande 1900-talets tidningar och genomförd i Kungliga bibliotekets regi har redan noterats i avsnitt 1:2.

2 Rydén (1991), s 50.

3 Magnus Nyman (1988), *Press mot friheten: opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, s 243 n 60, utesluter med rätta från sin egen framställning några ”arkvis publicerade romaner eller predikningar – vanligen rena översättningar” som ”knappast kan klassificeras som tidningar eller tidskrifter”.

4 Rydén (1991), s 50–55, 58–61.

5 Rydén (1991), s 49.

6 Rydén (1991), s 58.

7 Till exempel särbehandlingen av Lundstedt I:355 och II:55 liksom av II:97 och II:133 mot samnumrering under II:39 och II:47.

Veterligen var litteraturhistorikern Örjan Lindberger 1938 den förste som använde källmaterialet från stämpling av tidningspapper för att få en uppfattning om ett blads upplaga. Han har i liknande avgränsade sammanhang följts av en rad historiker.⁸ En särklassigt betydande insats av delvis annan art har utförts av Sture M Waller. Med början på 1960-talet och med en del långa uppehåll i arbetet har han ställt samman och bearbetat tillgängligt material för hela riket från åren 1824–1872 då stämplingen var påbjuden. Ännu kort före publiceringen 2001 var han benägen att genomföra ytterligare kontroller av det mycket omfattande och noggrant utförda arbetet, men medgav att resultaten trycktes.⁹ Med syftet att hantera allt grundmaterial konsekvent samt att vid offentliggörandet i noter ange var problem föreligger står skriften rätt nära en ren källpublikation. Den saknar i stället en vanlig historisk bearbetnings främsta drag: den utnyttjar inte de framtagna siffrorna för att besvara någon med utgångspunkt i dem ställd vetenskapligt fristående intressant fråga.

Waller anger själv en del punkter där källmaterialet inte är oproblemiskt. Bilagor som förekommer sporadiskt i vissa organ kan försvåra räkningen. Personer som trycker flera tidningar stämplade ibland papperet till dem i klump, utan att särskilja till vilken tidning det ska användas. Exempel på den senare företeelsen finns från Göteborg. Tidningar skulle ha kunnat fuska med stämplingen i någon del av upplagan. Årsskiftena skulle kunna vara ett krux. Papper som stämplades i slutet av ett år skulle kunna användas först påföljande år. Waller bedömer att detta blir till bekymmer enbart om köpen av stämplat papper är ojämnt fördelade över året. Hans samlade slutsats är försiktig: ”man bör akta sig för att tro att man kan med säkerhet räkna ut upplagan på något tiotal när – men det förefaller ganska säkert, att man kan få fram en ungefärlig upplaga som under alla omständigheter anger tidningens relativa storlek och också tendensen

-
- 8 Örjan Lindberger (1938), *Prometeustanken hos Viktor Rydberg: hans utopiskt liberala förut-sättningar och de därav betingade problemställningarna i hans idédiktning*, 1–2; därefter åtminstone följande: Berit Borell (1948), *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*; Erik Gullberg (1952), *Tyskland i svensk opinion 1856–1871*; Göran B Nilsson (1971), *En trotsig svensk: Daniel Olausson i Vestmanlands Läns Tidning 1847–1869*; Åke Åberg (1987), *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam; studier i provinsens litterära villkor och system*; Tobias Lindberg (2001), Ett bidrag till historieskrivningen av den stämplade Västeråspressen 1824–1872 i Waller (2001a), s 29–52.
- 9 Sture M Waller (2001a–c), *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén. Skriften innehåller: Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, Förord (s 5–7); Inger Lindstedt, Sture M Waller – ett vänporträtt (s 9–13); Tobias Lindberg, Sture M Waller – en bibliografi (s 15–19); Sture M Waller, Upplagebestämningar på grundval av tidningsstämplingen 1824–1872, (s 21–27 [Waller2001b]) med metodiska resonemang som har använts i texten ovan; Tobias Lindberg (2001), Ett bidrag till historieskrivningen av den stämplade Västeråspressen 1824–1872 (s 29–52) samt själva materialpubliceringen Sture M Waller, Upplagestatistik 1824–1872, (s 53–226 [Waller 2001c]).

i upplageutvecklingen”.¹⁰ Bedömningen tycks mig väl försvarbar. Till detaljer om källmaterialet och några av de angivna punkterna återkommer jag i flera senare avsnitt.

Även om min egen genomgång rörande Stockholms tidningar täcker en stor majoritet av den svenska pressens exemplar under min valda period är den också för denna tid i praktiken mycket mer avgränsad och enklare att utföra än Wallers. I huvudstaden var volymen stor nog för att en separat stämpplingsenhet med väl ordnad registrering skulle inrättas. Mycken erfarenhet säger att problem vid indrivande av avgifter lättare uppkommer i mindre verksamheter.¹¹ Den på orten ansvarige kan i sådant fall ha åtskilliga likartade smärre uppdrag som kanske preliminärt kan noteras på några enstaka papperslägg, med viss risk att dessa hamnar på svärgenomskådad plats eller rentav förkommer under tidens gång. För den avgiftsskyldige bör det vara enklare att helt slinka undan där föreskrivna administrativa rutiner sällan används. De krävande kontroller av marginella (både små och kortvariga) företeelser som Waller nog fick ägna oproportionerlig möda åt slipper jag motsvarigheter till.

3:2. Stockholmstidningarnas livslängd

Detta avsnitt ska behandla *en aspekt* av pressens struktur i Stockholm, nämligen tidningarnas livslängd. Genomgången tar sin början med 1815, har sin huvudperiod 1820–1830, men ger därutöver ett något vidgat perspektiv fram till mitten av 1830-talet. Meningen är främst att urskilja ett vågmönster över tiden, även om enkla kommentarer av vissa enskilda tidningar också måste till. *Den centrala förändringen inträder ungefär 1820 och äger särskild kraft under 1820-talets första hälft. Den innebär en helt annan långsiktighet och målinriktning från tidningsgrundares sida än tidigare.*

Kronologiskt hör den alltså hemma strax efter och under den period som i föregående kapitel karakteriserades av en påfallande ”jäsning” i stora delar av Europa. Detta är givetvis ingen tillfällighet. De långa europeiska krigen hade tagit slut. Många förväntningar i länderna tog avstånd från en återgång till förhållandena före krigen. Nu gällde det en förskjutning i balansen mellan gamla eliter och grupper med krav på reformer och ökat eget inflytande. Svenska publicister var väl medvetna om att de ingick som en del i bredare, om än inte formellt samordnade strävanden.

Min genomgång bygger på Lundstedts kartläggning av den svenska periodiska pressen, vilken presenterades i avsnitt 3:1 ovan. Jag har tagit med annons- och meddelandetidningar, vilka hade stora upplagor, samt en grupp jag kallar ”sällsintresserade” blad, som gavs ut vid början av år 1815 eller tillkom under pe-

10 Waller (2001b), s 27.

11 Själv har jag bland annat mött smådriftsproblemen vid arbete med listor från kommunala järnvägar.

rioden 1815–1836. Gränsdragningen till övriga, inte medtagna, är givetvis inte invändningsfri men rör i sammanhanget oväsentliga företeelser. Den illustreras ändå genom ett antal exempel.¹² Det urval jag har gått igenom framgår av tabell 3:1 som ger styrning åt avsnittets huvudsakliga resonemang.¹³

Avsnittet 3:2 avslutas med två textpartier vilkas inriktning avviker från den just presenterade huvuddelens allmänna. De har en annan, delvis tunnare anknytning till livslängdsproblematiken och snabbpresenteras nedan:

a) Först noteras fall av korta pressepisoder knutna till tre personer som gång på gång med begränsad eller i bästa fall skiftande framgång prövade sin lycka på journalistbanan. Detta för att i någon ringa mån motverka att 1) långlivade tidningar finns väl karakteriserade i modern vetenskaplig litteratur och 2) att dessas innehåll ger det mesta av underlaget för en rad kommande kapitel.

b) 1820-talets på goda skäl mest uppmärksammade periodiska publikation, *Argus*, har ägnats några extra kommentarer. Där försöker jag dels komplettera den oklara bilden av hur en av dess båda redaktörer torde ha närmat sig tidningsmanbanan, dels poängtera några vanligtvis mindre beaktade företeelser bakom tidningens tydliga nedgång i slutet av 1820-talet.¹⁴

Den redan tidigare stränga övervakningen av pressen i Sverige hade fått ytterligare tyngd under de många krigsåren fram till 1810. En del offer hade skördats härigenom och bara få nya och långsiktigt livskraftiga organ hade kommit till i stället. Dock var det inte genomgående så att alla nya hade avsett att bestå för många år framåt. Ett ofta använt alternativ var att ge ut en samling i taget om ett fastställt antal nummer (till exempel 12 eller 24). Det behöver således inte alls ha varit ett misslyckande om redaktionen slutade efter någon eller några samlingar. Möjligen hade den hunnit framföra vad den hade på hjärtat. Vissa publikationer försvann dock snabbt av det fullgoda skälet att de inte hade förmått attrahera prenumeranter i tillräcklig grad.

12 Bland de organ som jag inte tagit med från Lundstedt bör några typer noteras. Två av de största verken var vetenskapliga och utkom glest (bara 1 eller 2 häften per år). *Kongl. Svenska Landbruks-Akademiens Annaler* (Lundstedt II:2) och *Jernkontorets Annaler* (Lundstedt II:23). Glest men därtill på obestämda tider utkom *Porte-Feuille för Historiska Teckningar* (Lundstedt II:54) med summa 11 häften på 5 år. Samma gäller om ytterligare två organ, för vilka inte något utgivningsbevis söktes, nämligen för *Religionens Vänner: en tidskrift* (Lundstedt II:28, med ett häfte 1817 och ett annat 1819) samt *Journal för Animal Magnetism* (Lundstedt II:14). Detta bör innebära att utgivarna själva inte har sett dem som periodiska. Ett särskilt påfallande senare fall är *Svensk Författnings-Samling* (Lundstedt II:78) från och med 1825.

13 En del av tabellens tidningar har inte lämnat några exempel för bokens texter.

14 Med enbart *Argus* betecknas i min fortsatta framställning den tidning som startade i slutet av 1820 och hos Lundstedt har nummer II:47. Bara när förväxling kan uppstå med dess motståndare *Argus den IVe* noteras i text också de vidare attribut (*den Andre*, och så vidare) som ursprungliga *Argus* använde efter indragningar (se tabell 3:1). Attributen anges i övrigt enbart i noter.

Den korta första avdelningen a) av tabell 3:1 visar att det år 1815 gavs ut sex tidningar som hade varit vida mer långlivade än normalt. Tre av dem var främst annons- och meddelandeorgan (a,m). Även om utgivningsrätten till två av dem, *Stockholms Post-Tidningar* och *Inrikes Tidningar* då låg hos Svenska Akademien fanns det bestämmelser om att en rad officiella meddelanden skulle publiceras i dem. Vardera av dem kom ut tre gånger i veckan. De slogs vid 1821 års början ihop till *Stockholms Post- och Inrikes Tidningar* som kom ut varje vardag. Det tredje bladet som också gavs ut alla vardagar hette *Dagligt Allehanda* och hade en privat innehavare med ensamrätt att publicera vissa notiser som mest gällde för huvudstaden. Dessa tre, med anor från 1700-talet, var alltså verksamma på ett speciellt nyhetsfält med en viss arbetsfördelning sinsemellan.

En fjärde tidning med bara två nummer i veckan var *Handels Tidning*, startad 1800. En tjänsteman på kommerskollegiet var redaktör och förmedlade mestadels information som kom in till hans statliga verk från svenska konsulater i utländska hamnar och från verkets egen inhemska produktion av statistik (se kapitel 24). Även om bladet formellt upphörde 1822, kom det att fortsättas direkt i snarlikt form i *Journal för Handel, Slöjd och Konst*.

De båda återstående av de sex äldre tidningarna utgavs varje vardag. De ägnade en stor del av sin uppmärksamhet åt litteratur och utlandsnyheter. *Stockholms Posten* startade 1778 och *Allmänna Journalen* (från början kallad *Journal för Litteraturen och Theatern*) 1809. Dagens politiska och ekonomiska frågor i Sverige var inte deras främsta prioriteringar. Det som förekom kunde vara styrt av tillfälligheter, inte sällan genom insända artiklar. Delvis behandlades stoff av sådan art så inlindat att eftervärlden har svårt att urskilja innebörder som samtiden såg. Även om publiceringen i samband med riksdagar kunde vara bredare än annars, var man också då långt från en genomtänkt bevakning av skeendet. Det var inte bara att de nämnda sex tidningarna hade en lång historia bakom sig redan 1815, de kom dessutom att leva kvar hela eller nästan hela den tid, till och med 1836, vilken redovisas i tabellen.

Huvudavdelningen (b) av tabell 3:1 visar att en del av de tidningar som startade under åren 1815–1819 i två viktiga avseenden avvek från föregångarna. I första hand tycktes intresset för breda samhällsfrågor rörande det egna landet ha ökat. Försök att skapa organ med inriktning på statistik och allmänna kunskaper om samhället gjordes, men framgången var obetydlig (kapitel 23). Nyorienteringen innefattade inte på långt när någon genomgående bevakning av aktuella politiska och ekonomiska frågor. En andra olikhet gentemot majoriteten av de sex överlevarna var den glesa utgivningen. Bara några av de nya organen lämnade mer än två nummer per vecka. Den viktigaste likheten med nybegynnare från tiden strax före 1815 gällde den obetydliga livslängden. Det enda undantaget, *Anmärkaren*, gick över från samlingar till årsprenumeration först 1820.

Tabell 3:1. Annonns- och meddelandetidningar (a,m), samt ”sambhällsintresserade” tidningar 1815–1836

a) Startade före 1813 och ännu verksamma 1815 (nummer enligt Lundstedt I–II).

I:16	<i>Stockholms Post-Tidningar</i> (a,m)	1720–1820
I:75	<i>Inrikes Tidningar</i> (a,m) båda uppgick i <i>Stockholms Post- och Inrikes Tidningar</i> som ersattes av II:152 <i>Sveriges Stats-Tidning</i>	1760–1820 1821–1834 1834–
I:127	<i>Dagligt Allehanda</i> (a,m)	1769–
I:223	<i>Stockholms Posten</i>	1778–1833
I:355	<i>Handels Tidning</i>	1800–1822
II:55	fortsattes av <i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i>	1823–1834
I:380	<i>Journal för Litteraturen och Theatern</i> fortsattes efter indragning av <i>Allmänna Journalen</i> fortsattes efter indragning av <i>Journalen</i>	1809–1813 1813–1824 1824–

b) Startade 1815–1836 (nummer enligt Lundstedt II)

II:4	<i>Sofrosyne. Ett blad för Svenska Fruntimmer</i>	1815–1816
II:5	<i>Afton-Posten</i>	1815
II:8	<i>Riksdags-Tidningar vid Urtima Riksdagen i Stockholm år 1815</i>	1815
II:13	<i>Tiden</i>	1815
II:15	<i>Lifvet och Döden</i>	1815–1816
II:16	<i>Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning</i>	1816
II:17	<i>Tidens Anda</i>	1816
II:18	<i>Anmärkaren</i>	1816–1829
II:19	<i>Försök till en ny Svensk Statistisk Journal</i>	1816–1818
II:21	<i>Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper</i>	1816
II:22	<i>Föreningen. Skandinaviskt Folkblad</i>	1816–1817
II:25	<i>Krönika för Riksdagen år 1817</i>	1817–1818
II:26	<i>Svenskt National-Blad</i>	1817–1818
II:31	<i>Le Scandinave</i>	1818
II:38	<i>Nya Extra Posten</i>	1819–1821
II:39	<i>Stockholms Courier</i> fortsattes efter indragning av <i>Courieren</i> fortsattes efter indragning av <i>Courieren från Stockholm</i> fortsattes efter indragning av <i>Stockholmska Courierien</i>	1820–1821 1821 1821–1822 1822
II:41	<i>Frihetswännen</i>	1820
II:42	<i>Anmärkarne</i> (fortsattes av II:47 <i>Argus</i>)	1820
II:45	<i>Granskaren</i>	1820–

II:47	<i>Argus. Politisk, litterär och Commerciell Tidning</i> fortsattes efter indragning av <i>Argus den Andre</i> fortsattes efter indragning av <i>Argus den Tredje</i> fortsattes efter indragning av <i>Nya Argus</i> ytterligare indragningar 1834, 1836	1820–1822 1822 1822–1827 1827–1834
II:49	<i>Stockholms Börs-Tidning</i> (fortsattes av II:90 <i>Stockholms Mercurius</i>)	1821–1827
II:50	<i>Intelligens-Blad</i> (bilaga till I:380)	1821–1822
II:51	<i>Conversations-Bladet</i> byte av utgivare och namn, efter och utan indragning, fyra gånger	1822–1824 1825–1833
II:52	<i>Lycurgus</i>	1822
II:55	<i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i> (fortsättning av I:355)	1823–1834
II:58	<i>Tidningar för Riksdagen</i>	1823
II:61	<i>Argus den IVe</i>	1823–1830
II:67	<i>Svensk Stats-Ekonomisk Tidning</i>	1823–1824
II:71	<i>Stockholms Dagblad</i> (a,m)	1824–
II:72	<i>Stockholms Tidning</i>	1824–1834
II:83	<i>Journal för Manufaktur och Hushållning</i> samma	1825–1826 1833–1834
II:84	<i>Kometen</i>	1825–1827
II:86	<i>Laterna Magica</i>	1826
II:88	<i>Skådaren</i>	1826–1827
II:89	<i>Skämt och Allvar på vers och prosa</i>	1827–1828
II:90	<i>Stockholms Mercurius, Stockholmske Mercurius</i> (fortsättning av II:49)	1827–1829
II:94	<i>Stockholms Afton-Blad</i>	1827–1828
II:97	<i>Arkiv för Hushållningen och Näringsarna</i> (fortsattes av II:133)	1828–1832
II:102	<i>Eremiten</i>	1828–1829
II:104	<i>Riksdagsmannen</i>	1828–1829
II:105	<i>Riksdags-Tidning</i>	1828–1830
II:106	<i>Fäderneslandets Riksdagsblad</i>	1828–1829
II:108	<i>Den objudne Gästen</i>	1829
II:109	<i>Svenska Tryckfriheten</i>	1829
II:110	<i>Medborgaren</i> fortsattes efter indragning under fyra olika namn med skiftande komponenter: <i>Svenske Medborgaren</i> och <i>i Stockholm</i>	1829–1830 1830–1832
II:112	<i>Axplockaren</i>	1829–1830
II:114	<i>Svenska Minerva</i>	1830–
II:115	<i>Mimer</i>	1830
II:116	<i>Fäderneslandet</i>	1830–1833
II:117	<i>Aftonbladet i Stockholm</i>	1830–

II:133	<i>Arkif för Landtmän och Trädgårdsodlare</i> (fortsättning av II:97)	1833–1834
II:140	<i>Riksdags-Tidning</i>	1834–1835
II:143	<i>Tidning för Bonde-Ståndet</i>	1834–1836
II:152	<i>Sveriges Stats-Tidning</i>	1834–
II:153	<i>Tidning för medborgare af alla stånd</i>	1834–1836
II:161	<i>Svenska Bondens Tidning</i>	1835–1836
II:166	<i>Freja</i>	1836–

Kring år 1820 blev en förändring mycket påtaglig i fråga om de båda viktiga aspekter som diskuterats ovan. Samtidsdebatten började föras på allvar och detta främst i några nya tidningar. Gruppen samhällsintresserade tidningar växte. Inledningsvis kom rättssäkerhet och mänskliga rättigheter (bland andra tryckfrihet) att stå i centrum, särskilt i *Anmärkaren* under 1819 och därefter i *Stockholms Courier*. *Argus* redaktörer hade tränat sig en tid i ett annat organ (*Anmärkarne*) och kom igång under de sista månaderna av 1820. Tidningen skapade snabbt en fortlöpande kritisk bevakning av delar av den centrala förvaltningen och därmed indirekt av rikets högsta styrande organ, kungen i statsråd. Mot dessa tre blad som alltså hade en överhetskritisk profil, stod *Granskaren*. Den etablerades på sommaren 1820 och hade en klart positiv inställning till det bestående samhället och dess institutioner.

Till denna kraftiga samtidiga nybildning som försökte problematisera sitt innehåll ska läggas den ökade livslängden hos många av de organ som startade i början av 1820-talet. *Granskaren* och *Argus* kom båda att leva långt in på 1830-talet, liksom *Conversations-Bladet*, startat 1822, och *Journal för Handel, Slöjd och Konst* tillkommen 1823 och i sig en fortsättning av den tidigare *Handels Tidning*. *Stockholms Börs-Tidning* verkade på ett specialiserat ekonomiskt fält i sju år och fick en kort tid en efterföljare, *Stockholms Mercurius*. Om än i liten skala kom *Argus den IVe* att fortsätta i många år. Yngst av de mer uthålliga samhällsintresserade bladen från 1820-talets första hälft var *Stockholms Tidning* som levde vidare i elva år från starten 1824.

En annan långlivad nykomling hörde hemma i kategorin ”annons- och meddelandetidningar”. Det var *Stockholms Dagblad*. Dess tillkomst i början av 1824 gav upphov till en påtaglig turbulens. Den starkt traditionsbundna och så långt privilegierade *Dagligt Allehanda* utsattes plötsligt för hård konkurrens på annonsmarknaden och måste höja sin kvalitet. Bland de åtgärder som vidtogs märktes en viss politisering av innehållet, även om huvudinriktningen på annonser kvarstod. Medan *Stockholms Dagblad* gav inblickar i polisens dittills oftast avskärmade verksamhet, svarade *Dagligt Allehanda* småningsom med att referera riksdebatter. Kanske en tredjedel av hela innehållet blev löpande text, resten annonser. Typografin förbättrades avsevärt.

Av betydande tidningar som hade startat under perioden 1820–1824 var *Stock-*

holms Courier den enda som upphörde någorlunda snabbt. Men på sina tre år, 1820–1822, hade den hunnit visa en markerad profil och kraftfullt tagit del i den offentliga debatten, särskilt i juridiska frågor. *Tidningar för Riksdagen* tycks ha varit det enda bland dessa blad som hade ett uttalat korttidsyfte: att täcka 1823 års ständermöte.

Här tonar det således fram en startperiod för en *relativt sett* bred, långlivad grupp av tidningar med stark inriktning på samhällsfrågor. Stockholms bestånd av tidningar får en större betydelse i stadens liv än tidigare. Denna mobilisering i Sverige ligger i nära kronologisk anslutning till de stormiga politiska erfarenheter ute i Europa vilka redovisades i det närmast föregående kapitlet. De äldre bladen, *Stockholms Posten* och *Allmänna Journalen*, påverkades också, om än i mindre omfattning.

Särprägel i tidningsgrundandet under 1820-talets första hälft poängteras på nytt vid en jämförelse med åren 1825–1828. Avsaknaden av riksdagar till slutet av 1828 spelar säkert en roll genom att minska det särskilt intressanta stoffet. Så gott som alla begynnare föll bort redan efter några år. Men de bidrog under sin korta tillvaro till en trängsel på Stockholms tidningsmarknad, inte minst därför att en stor andel av det samlade utrymmet hade kommit att ägnas åt i någon mening samhällsinriktad journalistik. Flera seriösa organ än tidigare sysslade med likartade ämnen.

Under åren 1829–1830 med en lång riksdag följde återigen några viktiga nygrundningar. *Medborgaren*, med anknytning till ledande adliga oppositionella riksdagsmän, satsade under några år djärvare än de flesta, men tappade mark när 1828–1830 års riksmöte var avslutat och sedan den med betydande uthållighet hade bekämpats av överheten. J C Askelöfs *Den objudne Gästen* fick snabbt anseende som den första skickliga men långt ifrån devota försvararen av regeringen och fortsattes direkt under samme redaktör i *Svenska Minerva* ända mot 1840-talets slut.

Men den kraftigt dominerande aktören under 1830- och 1840-talen blev *Aftonbladet* som utgavs från december 1830. Den koppling som *Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* tidigare hade genomfört av text till annonser, gjorde *Aftonbladet* från motsatta hållet: av annonser till text. Av breda och mer uppenbart samhällsdiskuterande äldre tidningar från 1820-talet och tidigare hade *Stockholms Posten* och *Granskaren* redan vid mitten av 1830-talet pressats ur marknaden. Samtidigt blev det ont om slagkraftiga nykomlingar. Den första viktiga starten efter *Aftonbladet* gjorde *Freja* 1836.

Efter detta allmänna resonemang om livslängden under undersökningsperioden hos Stockholms tidningar ska ett annat synsätt anläggas. Tre exempel ska ges på redaktörer som var trägna, men inte alltid särskilt framgångsrika, som tidningsledare och skribenter och som figurerade vid åtskilliga, ofta kortvariga blads till-

komst och undergång. De kan ses som efterföljare till 1700-talets ivrigaste tidningsstartare, C C Gjörwell.¹⁵

Adolf Regnér uppmärksammas första gången som utgivare av *Allmänna Opinionens Organ* 1810. Enbart tre nummer kom ut. Dess försvar för upploppen kring fersenska mordet ledde till kraftiga böter för boktryckaren och en lång rättegång mellan honom och utgivaren. Som utgivare av *Allmän Politisk Journal* nådde han inte heller fler än tre nummer, dömdes till tre års fängelse men släpptes efter elva månader. Med *Sofrosyne: ett blad för Svenska Fruntimmer* kunde han hålla på i nästan två år, till september 1816, innan ett beslag med åtföljande kraftiga böter satte stopp. Samtidigt gav Regnér under tre månader mot slutet av 1815 ut *Tiden*, som drogs in. Inom en månad ersattes den av en ny publikation, *Tidens Anda*, som likaledes kom att leva ett kvartal innan den drogs in. Regnér förbjöds nu att i fortsättningen ge ut någon tidning. Utan att det syntes utåt var han dock under 1822 utgivare av *Lycurgus*. Trots Regnérs graverande meritlista var han knappast någon inrikespolitisk opponent till regeringen. Med sin vid den här tiden olyckliga benägenhet för att tänka högt i känsliga utrikespolitiska frågor lyckades han skaffa sig mothåll hos överheten som nog reagerade onödigt snabbt mot just honom. Det var en präktig antiklimax när han 1823 kom tillbaka för att redigera *Argus den IVe* som var finansierad av Karl Johan. Regnérs blad hade alltid obetydlig spridning och några medskribenter att tala om hade han inte. Hans sista insats, enligt Lundstedt, kom med det konservativa *Folkbladet* 1840–1841.

Samtidigt med Regnér verkade Lorenzo Hammarsköld på helt annat sätt. Han ingick normalt i en redaktionsgrupp med flera bidragsgivare. Lundstedt noterar hans medverkan i mer än ett dussin organ mellan 1810 och 1827. Med sin stora arbetskapacitet drog han ofta i tysthet ett tungt lass utan att få någon däremot svarande uppskattning av sina kolleger, som hade lätt att kritisera inslag i hans stora men ojämna produktion. Under sådana former spelade han en avgörande roll i flera framträdande tidningar. Med J C Askelöf som det kända namnet utåt var Hammarsköld störste bidragsgivare i *Polyfem* 1809–1812, var tämligen ogint tuktad i den i Uppsala baserade *Svensk Literatur-Tidning* decenniet därefter, försåg den vidlyftige boktryckaren Imnelius med stora delar av innehållet i *Nya Extra Posten* omkring 1820 och var i praktiken den fasta klippan i redaktionen för *Kometen*, Stockholmsromantikernas eget organ, vilket upphörde nästan direkt efter hans död 1827.¹⁶

Det tredje exemplet på en person med många tidningsintressen, småskaliga och skiftande över tiden, ger Erik Gamby i sin biografi över den socialistiske bokhandlaren Per Götrek. Under åren 1824–1829 när Götrek bodde i Stockholm

15 En innehållsrik genomgång hos Lars Lindholm (1967–1969), Carl Christoffer Gjörwell (1731–1811), *SBL* 17, s 144–156.

16 Ett standardverk om Hammarsköld vilket ger kött på benen åt Lundstedts notiser är Torsten Ljunggren (1952), *Lorenzo Hammarsköld som kritiker med särskild hänsyn till hans förhållande till Tegnér*.

innehade han de officiella utgivningsbevisen för den litterärt inriktade *Brage* och den kommersiellt upplagda *Stockholms Mercurius*. Därutöver förekom han i mindre vägande insatser i *Laterna Magica* och *Stockholms Afton-Blad*. Att han övertog *Stockholms Börs-Tidning* och lade ner den i början av 1827 för att senare under året få igång *Stockholms Mercurius* hör också hit, liksom att den under nya namnet *Stockholmske Mercurius* på sommaren 1829 gick upp i *Medborgaren*. Normalt var Götreks ekonomi synnerligen osäker, trots att han tydligen fick en del skulder avskrivna 1827.¹⁷

Nästa komponent i detta avsnitt gäller *Argus* start och begynnande tillbakagång, det vill säga under senare delen av 1810-talet respektive senare delen av 1820-talet. Varför flyttade den ene av *Argus* båda grundare, Johan Johansson, till Stockholm och småningom till tidningsmannabanan? Han hade tillbringat en utomordentligt mycket längre tid vid universitet (Uppsala) än någon annan blivande Stockholmsredaktör. I jämförelse med dem framstår han också som särdeles beläst. Han verkar inte ha varit någon gammaldags överliggerare, men inte heller synes han ha utmärkt sig för en akademisk karriär.

Åtminstone två uppgifter finns om sammanhanget när han efter 20 år lämnade Uppsala för Stockholm. Enligt den ena skulle G F af Wirsén, en mycket framträdande rådgivare till regeringen, ha påverkat. Det är möjligt.¹⁸ Så vitt känt har dock Wirsén och Johansson inte haft några senare kontakter av betydelse. Wirsén hade för en tid lämnat den innersta regeringskretsen när Johansson under en kort period arbetade i regeringskansliets handels- och finansexpedition.

Den andra uppgiften anger att Johansson tidigt i Stockholm skulle ha arbetat i en handelsfirma.¹⁹ Här finns det en rimlig, vad jag vet inte tidigare observerad länkning. Under år 1818 inställde köpmannen Gustaf Johansson (med firma Gustaf Johansson & Co) i Stockholm sina betalningar. Han kom från Bergslagen och handlade i huvudsak med tackjärn. Dessutom hade han varit disponent för ett sockerbruk i Stockholm. Mot den sistnämnda delen av hans verksamhet riktades anmärkningar för brottsligt förfarande. I denna fråga biträdde han av Johan Johansson, sin yngre bror.²⁰ Det är inte osannolikt, men dock bara en hypotes, att Johans långa vistelse i Uppsala hade finansierats av Gustaf som nu saknade förmåga att fortsätta så och i stället behövde den beläste broderns hjälp i sitt trångmål i Stockholm.

17 Erik Gamby (1978), *Per Götrek – och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, s 60–77, 50–52.

18 Rosengren (1999), s 46–47.

19 Rosengren (1999), s 47.

20 Gustaf Johanssons cessionsansökan ingavs till Stockholms rådhusrätt 28/12 1818. Släktskapen och Johans arbete för brodern framgår i senare delen av rådhusrättens dom av 11/12 1820 (i volym förd av notarierna Gråå och Hallström, s 596–653), Stockholms stadsarkiv. Till allmänhetens kännedom kom saken genom replikskiften i *Anmärkaren*, med två inlagor av kritikern J M Winckler 20/1 och 10/2 samt två försvarsskrifter av Gustaf Johansson 23/1 och 24/3 1819.

Flera orsaker till *Argus* begynnande tillbakagång mot slutet av 1820-talet har framförts eller är annars tänkbara. Till den förra gruppen hör påståenden om att tidningens journalistiska prestationer skulle ha försämrats. Åren 1823–1824 skulle beteckna toppen. Den kände riksdagsmannen och journalisten Gustaf Hjerta torde ha varit den som mer än andra har gett auktoritet åt det omdömet.²¹

Det är självklart svårt att ta ställning till en sådan allmän bedömning. Dock har jag i min studie i kapitel 18 av tidningens ihärdiga behandling av skeppshandelsfrågan under 1820-talets slut hävdad att den bitvis håller en mycket hög klass. På liknande sätt utgör dess försök 1826 att på egen hand orientera sig själv och läsarna om utsikterna för huvudstadens försörjning med spannmål under den närmaste framtiden en journalistisk nyorientering (avsnitt 7:6). Det förefaller mig därför troligt att det inte så mycket är kvaliteten på det skrivna som en del uppfattningar i sakfrågor som har haft betydelse för tidningens begynnande tillbakagång. Två sådana, en ofta och en mindre ofta noterad, ska beröras.

Argus angrepp kring årsskiftet 1826–1827 på Carl Henrik Anckarsvärd, den ledande oppositionspolitikern, fördömdes av många tidigare meningsfränder därför att den splittrade oppositionen (jfr avsnitt 18:5). Men detta var inte det enda betydande snedsteget från *Argus* sida. Mest uppmärksamhet väckte det när tidningen senare framförde besvärande inopportuna synpunkter i en viktig symbolfråga. Märkligt nog hävdade den att formell censur borde föredras framför en mer blint slående indragningsmakt. Det var en bedömning som var obegriplig för den övriga pressen. *Argus* mötte alltså en samstämmig kritik som bör ha haft en alie nerande effekt på en hel del läsare.

Estetiska synpunkter har möjligen också spelat roll. Två av de fyra ledande tidningar som gick kräftgång under slutet av 1820-talet var konservativa i sin typografi (*Journalen* och *Argus*) och en (*Stockholms Posten*) ändrades först i slutet av 1828. De använde frakturstil, gotisk stil, utan minsta försök att bryta en enahanda lunk, medan åtskilliga andra tryckte med antikva, som senare blivit förhärskande. Att en nutida läsare finner frakturen tungläst är naturligtvis inte relevant. Båda stilsorterna förekom i betydande utsträckning på 1820-talet. Två iakttagelser är dock viktiga i sammanhanget. Allmänt sett var antikvan på frammarsch. De båda stilsorterna hade efterhand fått olika tyngdpunkter i sin användning. Antikvan hörde framför allt hemma i urbana och vetenskapliga sammanhang, medan frakturen särskilt var knuten till religiösa texter och därmed inte minst till mindre vana läsare. Flertalet blad i huvudstaden till exempel *Stockholms Courier* och *Granskaren*, använde redan från starten 1820 en lättläst antikva. Några år senare uppträdde annonsbladen *Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* som typografiska nydanare, följda av *Medborgaren*. Deras antikvasidor kunde nog till en hel del läsare förmedla ett intryck av modernitet, kanske rentav skönhet, som var fjärran från *Argus* gamla, inte sällan slitna och suddiga frakturtyper.²²

21 Hjerta refereras utan eget ställningstagande av Rosengren (1999), s 198–199, n 320.

22 Redan på 1760-talet skulle antikva ha bedömts som ”mer modernt och mondänt”. Inge-

3:3. Pressbeskattning, bland annat på stämpling av tidningspapper

Detta avsnitt och de tre därpå följande handlar direkt om beskattning av pressmän och av produktion och distribution av tidningar några decennier efter 1815. Sådana åtgärder kunde tänkas ha något av flera syften. De kunde vara medel för överheten att lägga hinder i vägen för besvärliga opponenter på ett diskretare sätt än genom censuringripanden eller indragningar. De kunde också i första hand tillgripas för att förstärka en knapp statskassa. Även rättviseskäl kunde tala för dem.

I centrum för detta avsnitt står tillkomst och karaktär hos den stämpelavgift som var lagd på tidningspapper från och med 1824. I avsnitt 3:4 visas det faktiska tillvägagångssättet vid hanteringen av avgiften och i avsnitt 3:5 hur tidningar som särskilt kom att beröras av avgiften sökte värna sina intressen. I avsnitt 3:6 diskuteras bedömningar från tidningsvärlden om avgiftens skadeverkningar.

Jag har funnit regelverket, samspelet med andra skatter/avgifter och det ekonomiska utfallet av regleringen för tidningar och stat intressanta i sig. Enligt min mening bidrar kännedom om dem till en bredare bedömning än tidigare av överhetens (regeringens och riksdagens) samlade attityd mot pressen. De kompletterar intryck från granskning av tryckfrihetslagstiftning och användande av administrativa åtgärder, särskilt indragningar.

Innan vi är framme vid stämpelavgiften av 1824 måste några andra skatter och avgifter beröras som nära kopplade föregångare till den. Det gäller a) en personlig skatt lagd på redaktören som yrkesutövare och b) avgifter i samband med postbefordran av tidningar från Stockholm till landsorten.

a) Av rättviseskäl borde det finnas små möjligheter för tidningsansvariga att protestera mot en personlig skatt liknande den som utkrävdes av andra kategorier för deras yrkesutövning. En skatt för tidningsredaktörer infördes också vid riksdagen 1815. Den bestämdes till 5 procent av det beräknade överskottet på verksamheten ("behållna inkomsten"). Nyheten utvisar att pressen höll på att få betydelse i samhällslivet. Journalister, tidigare inte sällan tillfälligt sysselsatta statliga tjänstemän, hade blivit en urskiljbar grupp och borde betala en skatt som liknade andra yrkesgrupper. I förbifarten tyder överhetens upplägg av skatten på att en tidning nog utan några uttryckliga överväganden, betraktades som ett enmansföretag.

Invändningar mot femprocentsbevillningen i sig var inte vanliga, men några intressanta varianter ventilerades. *Dels* hävdades det att så länge en tidning kunde dras in utan rättegång borde inte tidningsutgivandet anses som "ett så beskaffadt borgerligt yrke, att bestämd bevillning deraf, rättad efter den årliga inkomsten,

mar Oscarsson (2000), Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809). I: Gustafsson & Rydén *Den svenska pressens historia*, I, s 116.

bordt detsamma åläggas”. *Dels* påpekades element av dubbelbeskattning: ”Då man uppburit tull af införskrifna stilar, eller beskattat stilgutningen, då man ålagt pappersbruken, boktryckerierna och bokhandeln årlig beskattning af flera slag; så tyckes det nästan som man i förhand uppburit den tribut af tanken som skälig vara kunde.” Under förutsättning att kostnaderna hade stannat vid femprocentsbeivllningen, hade nog kritiken helt tystnat. Men de ökades genom andra bestämmelser.²³

b) Avgifter för postbefordran var aktuella i tiden. När det var ett brett omfattat nationellt mål att vidga medborgarnas kunskaper om samhället var tidningar ett erkänt viktigt medel som inte borde fördyras i onödan. Vi möter i flera sammanhang strax före 1820 begäran om portobefrielse för enskilda tidningar (se till exempel i avsnitt 22:5).

Inga självklara hållpunkter fanns för att fastställa en rimlig nivå på avgifter för postbefordran från Stockholm till landsorten av tidningar, när Kungl Maj:t uppdrog åt överpostdirektören att i positiv anda utreda frågan. Sändningar under 1820 redovisades för åtta olika blad till ett samlat antal av 2 615 årsexemplar liksom portoavgifter för dessa om betalning skulle ske efter full vikt. Förslag lades om en reduktion till 1/8 därav. Hovkanslersämbetet förespråkade i sitt yttrande ett annat förslag som sades innebära en förenkling, men som skulle inbringa lika mycket.²⁴ Kungl Maj:t följde överpostdirektören. Från 15 december 1820 har tidningar åtnjutit en av två favörer. Flertalet betalade enligt den just fastställda regeln. Tre blad sändes helt portofritt (*Post- och Inrikes Tidningar, Handels Tidning och Allmänna Journalen*).²⁵

Portot gällde dock enbart för själva postbefordran. Därtill kom avgifter till de posttjänstemän som hanterade tidningar inför avsändandet från Stockholm och andra som lämnade ut dem i provinsstäderna. Tjänstemännen agerade som pri-

23 *Granskaren*, 29/9 1825.

24 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 8/12 1820 § 22 med bilagda handlingar. Följande antal exemplar rapporterades som avsända för landsorternas behov: *Anmärkaren* 679, *Anmärkarne* 606, *Stockholms Courier* 440, *Dagligt Allehanda* 84, *Nya Extra Posten* 49, *Underrättelser om Evangelii framgång* 107, *Svensk Församlings Tidning* 70. Samtidigt redovisades hur det fulla portot skulle ha belastat tidningarna.

25 Svårast att motivera var det tredje fallet, eftersom enbart de båda första hade en officiell anstrykning. Några misslyckade försök från andra tidningar att genom analogiresonemang vinna befrielse gjordes. *Stockholms Posten* tyckte sig redan i början av 1820 böra vara jämställd med *Allmänna Journalen* liksom *Stockholms Börs-Tidning* något senare med *Handels Tidnings* efterträdare. Utanför vårt undersökningsfält fick däremot *Medicinska Tidningen* portofrihet i maj 1818. Överpostdirektören till Kungl Maj:t 24/4 1820, i Allmänna verks skrivelser vol 203 och statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 7/2 1823 § 19.

Postavgiften hade karaktär av beivllning och skulle därför avgöras av riksdagen. Det för tidningarna gynnande beslutet 1820 togs av Kungl Maj:t, som då gick utanför sina befogenheter men påskyndade beslutet med mer än tre år.

vatföretagare i nära anknytning till men dock utanför sin vanliga offentliga yrkesverksamhet. På hovkanslerns förslag sattes ett tak för dessa avgifter till 1 riksdaler banko per år för varje exemplar i vardera ändan av transporten. Kostnaden debiterades landsortsprenumeranterna som en särskild post ovanpå den vanliga avgiften för prenumerationen.²⁶ Om den senare låg runt 5 riksdaler, blev Stockholms tidningar alltså ungefär 40 procent dyrare i landsorten än i huvudstaden, något som inbjöd till samprenumeration.

Redan vid 1823 års riksdag avskaffades portot helt. Som en uttrycklig motpresentation härtill infördes en stämpelavgift. Förslag om en sådan hade introducerats redan 1812, men snabbt avfärdats bland annat ”då detta tillförne alldrig varit yrkadt”, och då tidigare gängse stämpelvalörer inte skulle passa för tidningarna.²⁷ Johan Lagerbjelke framförde idén för andra gången vid 1823 års riksdag som ”en stämplingsavgift som i de flesta europeiska länder” avsedd att direkt motverka portobefrielsen.²⁸ Till förfogande inför riksdagens beslut stod siffror för hur stort samlat porto tidningarna från Stockholm betalade åren närmast före, en kalkyl över statens troliga inkomster av stämplingen (som kom att ligga mycket för lågt) och rena gissningar om stämplingens kostnader (som överskattades kraftigt).²⁹ Frågan var en liten detalj i det mycket vidare komplexet om dokumentstämpling och vållade bara obetydlig debatt. Vid tillämpningen av beslutet belastades alltså pressen mer och staten fick ett betydligare överskott än som förmodats.

Förändringen av påkänningar på tidningarna hade onekligen en märklig motivering. Den nya avgiften lades på alla exemplar av alla blad, medan portot självklart bara hade angått ett mindre antal exemplar av de mycket färre blad som såldes på andra ställen än tryckorten. Avgiften för stämplingen sågs därför på sina håll som en pålaga särskilt avsedd att sätta käppar i hjulen för huvudstadens tidningar. Men det märks inte någon sammansvärjning i riksdagen med det målet. Jag har inte heller funnit några tecken på att regeringen på något vis varit pådrivande bakom ridån i denna beskattningsfråga.

26 I en insänd artikel i *Allmänna Journalen*, 25/2 1820, drevs tesen att de portofria tidningarnas betalning till posttjänstemännen i huvudsak motsvarade de övrigas postavgifter. Portofriheten skulle således inte ha inneburit några ekonomiska fördelar. Dess resonemang lider dock av betydande fel: det överskattar de portofrias alternativa kostnader med 50 procent, något som tidningens redaktör ärligt nog påpekar. Värre var ändå att avgifter till posttjänstemän alltid betalades och alltså inte var något *alternativ* till portot.

27 Bevillningsutskottet i bihang 4 till ständens protokoll 1812, s 2303.

28 Ridderskapets och adelns (RoA) protokoll 1823, vol 2 s 28.

29 Bihang till ständens protokoll 1823, samling 4, band 3, stats- och bevillningsutskottens utlåtande nr 654, s 606–620.

3:4. Tillvägagångssättet vid stämpling och redovisning av tidningspapper

I charta sigillata-förordningen av 5 februari 1824 sattes stämpelavgiften till 1 runstycke banko för ett halvark tidningspapper och till 2 runstycken för ett helt ark. Konkret innebar detta att den billigare stämpeln var avsedd för ett exemplar av den vanligaste tidningstypen, den firsidiga. Den dyrare – för åttasidigar – skulle användas av de få men mycket spridda annons- och meddelandebladen. Stämpeln syns vanligen i övre delen av förstasidans högermarginal och täcker ibland också en mindre del av textutrymmet. Inledningsvis är den ofta tydlig, men med åren blir den suddig och svåräst, inte sällan oläslig.³⁰ Hur mycket som beror på slarv vid anbringandet och hur mycket på slitage på instrument kan jag inte avgöra. Stämplingen skedde naturligt nog före tryckningen. Enligt reglerna skulle den kunna få ta ända upp till fjorton dagar från leveransen av papper.³¹ I Stockholm skulle en enhet vid riksgäldskontoret, vilken redan stämplade charta sigillata-papperet, ombesörja ärendet. För motsvarande uppgift i landsorten anlätades länsstyrelsen som huvudman.

När jag började min undersökning hade Waller visserligen sysslat med bestämning av upplagestorlekar, men inte lämnat ut mer än begränsade uppgifter till enstaka forskarkolleger. Jag tyckte mig inte kunna be om hans resultat innan han själv hade publicerat och använt dem utan satte igång på egen hand för att orientera mig och hoppades att han snart skulle bli redo så att jag kunde begagna mina siffror. Därigenom råkade mina utgångspunkter bli andra än Wallers. Antagligen var det med hans material från många olika orter nödvändigt att inte så sällan gå till botten och räkna antalet *stämplar* i själva tidningarna. Utan att jag var medveten om någon skillnad fann jag för Stockholms vidkommande en användbar heltäckande källa. Den gick in på en mellannivå och angav pappersåtgång i ris med underavdelningen ark (500 ark = 1 ris).³²

Där rapporteras månadsvis hur mycket papper som varje noterat periodiskt organ hade fått behandlat vid huvudstadens stämplingsenhet.³³ Därpå anges ock-

30 Exempelvis var stämplarna i *Post- och Inrikes Tidningar* för 1830 nästan aldrig tydliga.

31 I praktiken löpte arbetet mycket snabbare. En roande beskrivning av föga glamorösa inslag vid transporter av papper (nedsmetade åkarekärror och barn som förare av kullstjälpta dragkärror) ges av en person med ansvar för verksamheten, And W Fritz, i *Stockholms Posten*, 9/2 1825, för att tillrättalägga missförstånd i *Journalen*, 24/1 1825.

32 När Wallers redovisning småningom kom var dess beskrivning av arbetsgången minst sagt tunn.

33 Formuleringarna "heltäckande" och "varje noterat periodiskt organ" kräver förtydliganden. De flesta nystartade organen, enligt Lundstedt II, ingår också i stämplingsförteckningarna. Dock saknas där tio sådana från perioden 1824–1830, sju från 1831–1837 samt sju från 1838–1844. De flesta av dem har haft tillståndsbevis som periodisk skrift, men har

så (i början) varje stämplares arbetsinkomst och hur många stämplare av de båda typerna som hade använts. Listorna förvaras bland riksgäldskontorets verifikationer på Riksarkivet.³⁴ Kontorets årsredovisning är givetvis inte lika detaljerad. Där meddelas samlad pappersmängd och total avgift för Stockholm, men ingen fördelning på tidningar. Det är med andra ord månadssiffrorna som ger den utförliga informationen. De lånar sig också till en bedömning av vilken precision i smått som kan förväntas.

Då årsprenumerering var det vanliga försäljningssättet, hade det inte varit märkligt om papper genomgående hade avverkats i jämnt tempo för en fast upplaga. Att Waller hyste den uppfattningen har noterats ovan. Några tidningar, *Stockholms Posten* och *Journalen*, uppvisade en viss anslutning till en sådan regularitet. De hade till exempel en normalbehandling av 50 ris per månad, men den ägde inte rum varje månad. År 1825 förekom sju sådana för vardera av dem och dessutom ytterligare två för *Journalen*, vilka var marginellt större. Fria från redovisat papper var alltså fem respektive tre månader. Andra blad visade mindre regelbundna månadssiffror för papper. *Argus* hade följande serie: januari 50, april 50, oktober 20, november 17 och december 20 ris. Detta förhållande avviker således från Wallers förmodan. Dock bör oregelbundenheter kring årsskiftet elimineras med genomsnitt över flera år.³⁵

I början av stämplingen spelade Stockholms tidningar en mycket stor roll inom rikets press. Under tiden 1824–1832 gick uppbörden i Stockholm bara under ett av åren – och då mycket knappt – under 8 000 riksdaler banko. Samtidigt var det bara i ett av landsortslänen, Göteborgs och Bohus län, som den steg över 400 riksdaler. Det var bara ytterligare två av länen som några år kom över 200 riksdaler. För åren 1832–1834 ingick nära 85 procent av den totala uppbörden från Stockholm, även om denna övervikt i viss mån skapades därigenom att enbart denna siffra var brutto, före avdrag av omkostnader.³⁶

Summeringar i ris av allt stämplat tidningspapper för huvudstaden under tre perioder visar en överraskande utveckling. Från 37 000 stämplade ris 1824–1830

tydligt inte ansett sig berörda av stämpling och inte heller av myndigheterna tvingats till sådan. Ibland är det dock svårt att se någon skillnad i inriktning mellan dem och sådana som betalade. Lundstedt II:80, *Uriel eller Nytt och Gammalt från Nådens Rike*, som gavs ut 1825–1826 går fritt, medan dess föregångare, Lundstedt II:29 *Underrättelser om Evangelii framgång i alla verldsdelar*, betalade under 1824. Ingen av de saknade tidningarna hade haft intresse för mig, även om de hade blivit stämplade. De har inte relevant innehåll.

- 34 Riksgäldskontoret förteckning nr 26: Bokslutskontoret/kameralbyråns arkiv 1789–1930, Riksarkivet, totalt med volymerna Rgk 6662–8351, av mig genomgångna 8241–8252.
- 35 Wallers källa anger ibland överföringar av papper till nästföljande år (Waller 2001a). Ett exempel ger *Journalen* vid slutet av åren 1825, 1826 och 1827. Sådana noteringar saknas i mitt underlag.
- 36 Riksgäldskontorets koncepthuvudböcker 1832–1834, vol Rgk 7033–7035. Omkostnaderna i Stockholm motsvarade ungefär 4/5 av uppbörden i landsorten.

faller noteringarna 1831–1837 till 33 853 och ytterligare 1838–1844 till 30 212 ris. En uppdelning i kategorier av papperskonsumenter ger en bild av stigande vikt för nyhetstidningarna på bekostnad av annons- och meddelandebladen. De förra konsumerar per sjuårsperiod 8 712, 12 243 och 15 946 ris, de senare 27 613, 20 750 och 12 048. Den första kurvan ger omräknad till procent i ordning 24, 36 och 53 procent, den andra 74, 61 och 40 procent av hela pappersförbrukningen.³⁷

Siffrorna är inte utan vidare riktigt sannolika. Det har ofta inträffat att administrativa material tappat i kvalitet över tiden, schabloniserats, bitvis ramlat bort. I andra fall har det hänt att meddelade uppgifter visserligen inte i och för sig blivit sämre, men att innebörden har förändrats på annat sätt. De mäter då inte längre vad man vill och tror att de ska mäta.

Så långt jag förstår är det inte fråga om stegvis lägre kvalitet i själva redovisningen. Verifikationer förs visserligen med tiden slarvigare rent handstilmässigt. Men jag har för hela tiden kunnat kontrollera de regelbundna avstämningarna och de är genomgående korrekta.³⁸

Har å andra sidan de meddelade noteringarna likartad innebörd över tiden? Ett misstänkt drag är några märkligt stora och snabba förskjutningar i åtgången av papper hos annonsbladen efter 1824. Var *Dagligt Allehandas* (DA) fallande siffror en följd enbart av att den slagkraftiga konkurrenten *Stockholms Dagblad* (SD) hade dykt upp? Stämplingen i genomsnitt per månad sjönk hos DA från 100 ris till 40 från andra halvåret 1824 till motsvarande 1825. Men den samtidiga förskjutningen för SD gick från 120 till 170. Några år senare blev pappersförbrukningen hos *Post- och Inrikes Tidningar* (PoIT) hälften så stor andra halvåret 1827 som motsvarande föregående år (från 190 till 90 ris per månad). Och totalt faller de tre bladens redovisade pappersstämpling i ris med ungefär 25 procent från sjuårsperiodens tre första år till dess tre sista. En detaljerad diskussion av de påfallande förändringarna behövs. Den görs i nästa avsnitt.

3:5. Skatteplanering på 1820-talet

Som ingång för undersökningen används DA. Under tiden 1768 till 13 november 1824 hade tidningen kvartoformat. Från mitten av november 1824 till 1836 trycktes den i stället i tvåspalts folio. Lundstedt uppger att tryckytan ökade betydligt. En omräkning av hans uppgifter ger en ny sidyta i kvadratcentimeter vilken är mer än dubbelt så stor som den tidigare. Han meddelar dessutom att nykomlingen SD redan inom ett halvår – alltså före DA:s övergång – vidtog motsvarande förändring för att sedan mot slutet av 1825 gå vidare till trespalts folio med

37 Uppgifterna för 1824–1830 redovisas i detalj i tabell 3:2 i ett appendix sist i detta kapitel. Motsvarigheterna för de båda senare perioderna är framtagna på samma sätt.

38 Dock försämrats förvaringsrutinerna. Under 1820-talet händer det aldrig att någon av de tolv månadsredovisningarna placeras i en följande årgång av verifikationerna. Det är inte ovanligt under studiens senare år.

en nästan dubbelt så stor tryckyta som DA:s nya. PoIT går vid årsskiftet 1824/1825 likaså över från kvarto till tvåspalts folio. Härvid fördubblades ytan.³⁹

Genom att ändra tryckytan borde man kunna öka textmängden per ark så väsentligt att sidantalet minskades nog mycket för att ge lägre stämpelavgift. Denna *möjlighet* borde finnas för de tidningar som per nummer var större än fyra sidor, däremot inte för det stora flertal som låg på fyra sidor och bara i undantagsfall hade några bihang därutöver. De kunde visserligen börja sätta i spalt och få in mer text per nummer, men det var att lösa ett annat problem än att få ner stämpelavgiften. Jag har prövat hur antalet sidor utvecklades i de dittills åttasidiga bladen.

Under mars–maj 1824, det vill säga före formatförändringen, förekom det inget nummer om 4 sidor i DA. Majoriteten (39 nummer) omfattade 8 sidor plus 8 sidors bihang. Därnäst fanns 27 med 4+8 (eller 8+4) sidor och 7 med 4+4 sidor. Bland årets avslutande 40 nummer i det nya formatet (15 november–31 december) var bilden totalt avvikande. Bägge de tidigare dominerande kategorierna var försvunna. Klart vanligast var nu firsidingen (32 stycken). Dessutom förekom 8 nummer med 4+4 sidor. Det genomsnittliga sidantalet per nummer hade fallit från nära 14 till nära 5.

Utvecklingen var nästan lika tydlig hos SD. Mars–maj 1824 var 68 nummer åttasidor, 6 höll 8+4 och enbart 1 var om 4 sidor. I januari 1825 efter den första förändringen var 4+2 sidor vanligast (19 stycken) med 5 om enbart 4 sidor. Mars–maj 1827, efter den andra formatutvidgningen, var bara 2 nummer (om 4+2) större än 4 sidor. Dock sker en viss återgång under de följande tre åren. Mars–maj 1830 är visserligen firsidingen vanligast med 40 stycken, men nu finns dessutom 32 om 4+2 och 2 om 4+4.

Under mars–maj 1824 innehöll fem sjättedelar av PoIT:s nummer 8 sidor. Resterande 13 var om 4 sidor. Från början av 1825 var firsidingar standard.

Åttasidingarnas minskade betydelse i hela beståndet borde ge en avtagande andel av den högre stämpelvalören 2 runstycken till förmån för den lägre (1 runstycke). Verifikationer meddelar också denna bild. Under 1824 hade hela 2 av 3 stämpelade ark den högre valören, åren 1825–1826 ungefär 45 procent, 1827–1828 strax över 30 procent och därefter var den för några år helt borta. Utvecklingen kan tyckas alldeles klar. Redaktionerna har genom målmedvetet arbete lyckats sänka andelen åttasidingar. Ett skäl härtill bör ha varit viljan att minska kostnaden för stämplingen.

39 *Granskaren* ägnade ett brinnande intresse åt annons- och meddelandetidningarnas typografiska nydaning. Det gick långt utöver stämpelavgiften. Mycket innehållsrika artiklar förekommer om SD ("Utdrag af ett bref till landet") 1/7 och om DA 16/11, 18/11 1824. Lång kö för att få in annonser i PoIT ansågs ha kunnat göra dess förändring nödvändig. *Granskaren*, 14/10 1824.

Sidproblematiken var dock något mer komplicerad än vad som hittills kommit fram. En mindre viktig reservation är följande: när en ökande andel av numren blir firsidiga, gäller det att inte bli liggande med många ark av den högre valören, som inte med ekonomisk fördel kunde användas till annat än åttasidingar. För säkerhets skull stämplas en större andel än nödvändigt med den lägre valören. Då får åttasidingar sådana på både första och andra sidan. *Arkiför Hushållningen och Näringarna* var under 1828 åttasidig. I början av året anbringades en stämpel av den högre valören, men snart övergick man till två av den lägre inför övergången till firsidingar 1829.

En mycket viktigare komplikation finns också. All övergång från åttasidingar till firsidingar innebar inte den besparing som tagits för given ovan. De fyra nya sidorna är i vissa fall så stora att man inte kan få in dem på ett halvt ark, utan de behöver ett helt. Under sådana omständigheter kostar stämplingen av fyra nya sidor lika mycket som av åtta gamla. Medan DA vid övergången sänker sin pappersstämpling till hälften, gör inte SD (under 1824 och 1825) och PoIT (mellan 1824 och 1825) motsvarande besparing. Fördelarna blev mindre, respektive togs ut senare. SD:s tre i ordning växande sidor rymde 8 000, 18 000 och 28 000 nedslag. För samma stämpelavgift passerade med den tredje sidan en 75 procent större textmassa än i den första (28 000 mot 2 x 8 000).

För PoIT måste ett annat detaljresonemang prövas. Som nämnts gick tidningen vid årsskiftet 1824/1825 upp till ett betydligt större format än tidigare. Dock fick man bara in 4 sidor per ark mot tidigare 8. Sänkningen i stämpelavgiften (från 2 runstycken till 1 per 4 sidor) kom först vid årsskiftet 1826/1827, då textytan ändrades från 29,7 x 18 till 27,5 x 22 cm. Antagligen innebar ändringen en bättre anpassning mellan ark och tryckpress. Detta fall antyder att trycktekniska faktorer kunde spela roll vid stämpelbesparingar. Det kan alltså konstateras att Lundstedts uppgifter om textytan visserligen ofta ger indikationer, men inte räcker för att fullt ut klargöra bakgrunden till alla viktiga förändringar.

Detta avsnitt har sysslat med en numeriskt liten, men mycket betydande, kategori av nyhetsorgan, annons- och meddelandetidningar. Inledningsvis har de med sina många sidor berörts kraftigt av 1824 års avgiftsbeslut. Men de såg snart utsikten att kreativt frisera de egna kostnaderna genom att gå över till betydligt större, men färre, sidor. En fråga inställer sig omgående. Med vilken tyngd drabbades det stora flertalet mindre omfattande tidningar som inte hade motsvarande möjlighet att gå ner i sidantal?

3:6. Stämpningsavgiften som en kostnad för pressen

I föregående avsnitt har det noterats att vissa tidningar hade möjlighet att bedriva vad man med en modern term skulle kunna kalla skatteplanering. Det reser den mer allmänna frågan om vilken tyngd stämpningsavgiften hade. De tidigare noterade, inte särskilt träffsäkra, förhandskalkylerna gällde plus- och minusposter för staten. Någon motsvarighet för tidningsägarna gjordes inte.

Det kom i huvudsak att vila på pressen själv att redovisa vad den bedömde som skadliga effekter eller interna orättvisor. Därmed skulle frågan om en senare avlastning av tyngande pålagor åtminstone hållas öppen. Större tidningar kom i praktiken relativt lindrigt undan och teg i allmänhet. Mindre, med svagare ekonomi, pressades hårdare och hade större anledning att opponera. Det över åren mest kritiska nyhetsorganet var regeringstroga *Granskaren*.⁴⁰ Där nämns bland annat hur en (annan) tidning fullt lagligt och till och med korrekt kunde ta en god del av udden ur skattereglerna. Dessutom lämnades vägande bidrag i *Journalen* som naturligt nog inte heller andades någon hög värdering av gällande regler. Den hade ju blivit av med sin tidigare (svårförklarade) företrädesrätt. Decenniets mest framträdande tidning, *Argus*, hade däremot inte mycket att säga. Effekterna av beskattningen under 1820-talet belyses nedan utifrån missnöjda tidningars detaljerade diskussion.

Det mest detaljerade och därmed bästa instrumentet torde vara den lönsamhetskalkyl som *Journalen* redovisade i sin ganska välavvägd kritik från 1825.⁴¹ Visserligen torde den underskatta sin modelltidnings behållning, men de flesta posterna förefaller vara någorlunda verklighetsnära och utgår sannolikt från tidningens egna förhållanden.

Beräkningen, gjord i riksdaler banko, gäller en tidning med försäljning av 800 exemplar i landsorten och 700 i huvudstaden. Den största enskilda kostnaden drar tryckningen med 3 040 riksdaler medan papperet stiger till 1 380 riksdaler. För biträde vid redaktionen, översättningar av utländskt material, korrekturläsning och liknande beräknas 1 600. Ytterligare tillkommer arvode för utdelningen av tidningarna i Stockholm med 250 samt prenumeration på utländska tidningar med samma belopp. Gratifikationer och andra smärre utgifter beräknas till 400 riksdaler. Totalt har därmed 6 920 riksdaler förbrukats. Ovanpå ska så läggas beskattningen, eller i *Journalens* språk ”kontributioner”. Bevillningen på 5 procent

40 Tidningen började sin behandling redan före införandet av avgiften och tog till orda i flera nummer strax därefter. *Granskaren*, 27/12 1823; 10/1, 17/2, 4/3, 9/3, 23/3 1824. Dess mest genomförda försök till kvantitativ analys av avgiftens effekter ingår 9/3 1824, men hyser ändå grova approximeringar. Senare kritiska behandlingar i tidningen 29/9 1825; 26/10 1830.

41 *Journalen*, 27/1 1825. Sammanställningen har observerats av von Vegesack (1995), s 240, 360 som dock hänför den till *Granskaren* och har infogat några sifferuppgifter felaktigt.

av ägarens behållna inkomst från yrkesverksamheten väjde lätt med sina 80 riksdaler. Stämpelavgiften steg bra nära till det tiofaldiga. Postkontorsarvodena för landsortens 800 exemplar drog ytterligare dubbelt så mycket med sina 1 600 riksdaler. Summan av kontributionerna blev 2 480 riksdaler eller 36 procent ovanpå de förut beräknade produktionskostnaderna. Att arvodet till posttjänstemännen hörde hemma här, tvekade inte kritiska tidningar om. Det innebar en ”sparad utgift för Staten” och hade fastställts i ett riksdagsbeslut.

Med ett approximerat medelprenumerationspris på 6 riksdaler i Stockholm och 8 i landsorten gav prenumerationerna 10 600. Extrauttaget från landsorten för att täcka posttjänstemännens arvoden innebar att dessa inte blev kvar som en nettokostnad för tidningen. Men stämplingsavgiftens cirka 800 riksdaler spelade roll när nettot till slut räknades fram. På plussidan 10 600, på minus 9 400 (felsummerat till 9 100 hos *Journalen*) det vill säga överskott 1 200 (felräknat 1 500) riksdaler banko. Om kalkylen vore helt korrekt skulle överskottet (elasticitetsresonemang obeaktade) ha varit 2 000 om stämpelavgift inte utgått. Avbränningen uppgick till 40 procent. *Journalens* egna siffror hade ungefär 30 procent.

Redaktörens kommentar om sina 1 500 riksdaler var bitter: ”detta kan dock icke anses som *winst*, ty den tid och möda Utgifwaren sjelf nedlägger på Tidningen skulle wäl använda, ha beredt honom någon inkomst. När denna således afräknas, återstår för de ledsamheter, som äro oskiljaktiga från ett arbete af denna natur i vårt land, en ganska liten ersättning, som till och med i de flesta fall icke torde kunna förtjena namn af sådan.” Det var nog inte särskilt många läsare som svalde redaktörens självömkan över en så betydlig vinst.

Att kalkylen ovan har betecknats som ”någorlunda verklighetsnära” utesluter inte problem med den. Har ägaren i flera sammanhang lejt arbetskraft till någon sorts marknadsmässiga löner i stället för att arbeta själv, som seden var? Har han debiterat tryckeritjänster till sig själv på liknande sätt, utan att dra fördel av att de kunde passas in i luckor i övrig verksamhet? Höjdes kostnadskalkylen på sådant sätt blev ju behållningen mindre. Medan *Journalen* räknar sina tryck- och papperskostnader efter sexdagarsutgivning, tycks den använda prenumerationen passa för en tidning med mellan sex- och tvådagars utgivning. Om detta stämmer, skulle ett riktigt beräknat överskott bli klart större än det påstådda. Sannolikt ligger därför kalkylen rörande behållningen per exemplar i underkant vad gäller *Journalen*, men i överkant för flertalet betydligt mindre tidningar.

Vissa tidningar hade inledningsvis större anledning än de övriga att beklaga sig. Hit hörde främst annons- och meddelandetidningarna som var dagliga och brukade innehålla flera sidor än de normala fyra hos de vanliga bladen. Mot *Journalens* beräknade 800 riksdaler i stämpelavgift, antyddes det att *Stockholms Dagblad* behövde betala 3 000–4 000.⁴² Som framgått av föregående avsnitt utvecklades dock ganska snart vägar att minska påkänningen.

42 *Granskaren*, 29/9 1825. En kontroll visar att uppgiften hade fog för sig. Just 1825 måste *Stockholms Dagblad* betala 3 800 riksdaler för sin stämpling.

Försök vid de båda närmaste riksdagarna att avskaffa stämpelavgiften rönt liten uppmärksamhet och vann inte syftet. I det senare fallet avstyrktes åtgärden av tidens främste tidningsman, Lars Johan Hierta i *Aftonbladet*.⁴³ Inte förrän 1846 infördes en genomtänkt differentiering av stämpelavgiften efter arkstorlek. I allt väsentligt hade då oförändrade belopp och en likartad procedur tillämpats i över tjugo år.

I svensk presshistoria har periodens stora motsättning, givetvis med rätta, noterats mellan kungamakten och några kritiska samhällsdiskuterande blad. I 1820-talets stämplingsfråga går frontlinjen på ett annat sätt. Två annars föga aggressiva blad riktade hård kritik mot andra makthavare. Framför allt *Granskaren* poängterade att det var ständerna som ensamma hade makten över bevillningen. Det var alltså mot *riksdagens* ovisa beslut den protesterade. Den trodde sig till och med veta att ”om Regeringen haft rätt att deltaga i besluten rörande beskattningsfrågor, så hade säkerligen ett annat resultat äfven i detta fall inträffat”.⁴⁴ De förebilder ständerna hade haft, förmodligen främst i Storbritannien men också i Frankrike och Tyskland, dömdes ut fullständigt. Tidningarna var mycket större utrikes och tålde därför stämpelavgiften, som sades vara den enda typen av beskattning där. Vid sådana påståenden beaktades inte den konfliktfyllda stämning som stämplingen av papper till tidningar hade skapat i Storbritannien strax före 1820 (jfr avsnitt 2:2), och som för övrigt skulle återkomma under 1830-talets första hälft.

Några grundläggande förhållanden bör tillfogas innan framställningen av den svenska pressen som skatteobjekt avslutas. Utländska förebilder togs lätt upp utan några djupare funderingar om hur väl de passade in i en ny omgivning. Analyser av troliga effekter av föreslagna åtgärder saknades inte, men de var inte särskilt djupgående. Regelrätta utvärderingar efter några år gjordes inte.

Det är svårt att generellt avgöra hur hårt svenska tidningar pressades skattevägen. Höga klagoskrin från vissa av Stockholms blad kan naturligtvis inte utan vidare tas för gott. För första hälften av 1830-talet är det möjligt att göra en direkt, om än partiell, jämförelse som antyder en rätt måttlig belastning. Av ett brittiskt tidningspris på 7 1/3 pence utgjorde stämpelskatten (som då var hög) 4 pence eller 55 procent. Den svenska motsvarigheten för en vanlig tvådagars tidning stannade vid 3,5 procent av prenumerationen. Det är dock skäl att komma ihåg att *Journalens* ovan återgivna beräkningsmetod, andel av tidningens presumtiva netto, med nödvändighet ger betydligt högre procentsats. När det gäller skattesystemet i sin helhet hade svenskarna, nog utan att vara medvetna om det, en annan fördel framför brittiska och (särskilt) franska tidningar. Dessa utsattes gång på

43 Bihang till ståndens protokoll 1828–1830, vol 5,1; bevillningsutskottets utlåtande nr 15, s 21–27; Bihang till ståndens protokoll 1834–1835, vol 5,1; bevillningsutskottets utlåtande nr 13, s 37–38.

44 *Granskaren*, 29/9 1825.

gång för ändringar i regelverket. Svenskarna saknade däremot under mer än tjugo år anledning att tro på några ändringar av pålagor och borde därmed ha haft möjlighet att planera mer långsiktigt. Till de svenska tidningarnas nackdel talade dock deras obetydliga stordriftsfördelar.

Det lugna införandet av stämpelavgiften, den trots allt tämligen tama debatten om den i pressen och den nästan totala frånvaron av en principdiskussion om den i riksdagen visar en annan atmosfär än den som speglar indragningar av och tryckfrihetsåtal mot tidningar. Här saknades rösterna i falsett för att försvara ”tryckfriheten”. Frågan var en icke-fråga. En stor majoritet av riksdagsmännen fann av allt att döma att skatteposten var väl avvägd och att tidningarnas eventuella umbäranden var negligerbara. Rimligen borde en hel del samhällsbevarare vara tämligen belåtna med att gaphalsarna inte kunde sprida sin förkunnelse alldeles gratis.

Administrativt var avgiften i Stockholm problemfri. Ett litet antal organ i gränzonen för periodiska skrifter skulle möjligen ha betalat, men kom undan. De var i varje fall inte på något vis några fridstörare eller motståndscentra. I gengäld betalade några förläggare utan att de alls hade varit tvungna till det.⁴⁵

3:7. Tidningars pappersförbrukning, upplaga och textmassa

Som framgått av det föregående anger primärkällan för min undersökning hur stor en Stockholmstidnings månadsvisa stämpling av papper var. Jag har noterat alla organ som utnyttjade riksgäldskontorets enhet för stämpling och summerat årsvis för vart och ett. Med mindre sammandragningar återges den totala redovisade genomströmningen 1824–1830 av tidningspapper vid enheten i tabell 3:2.

Den kommenteras inte separat utan bildar i stället underlag för en skattning av storlek på upplagor (tabell 3:3). Som en kontroll av resultatens rimlighet och karaktär i övrigt görs jämförelser med Wallers meddelade siffror (tabell 3:4). Därefter införs engångsuppgifter på upplagor som stammar från slutet av 1820-talet och veterligen inte har något samröre med stämplingsprocessen (tabell 3:5). Dessa ställs slutligen mot Wallers och mina siffror för de vidlyftigaste beräkningarna, de som gäller annons- och meddelandetidningarna (tabell 3:6). Den textmassa som tidningarna utnyttjade per nummer och per vecka ges i tabell 3:7. Av utrymmes-skal är tabellerna 3:2 och 3:3 lagda i ett appendix efter kapitlets text.

De flesta beräkningar av upplagor är utan större problem. Normalt har tidningar haft ett konstant antal sidor – vanligen 4 – per nummer över åren. De kom ut två gånger i veckan, vilket ger 104 nummer per år. Några andra kom ut varje vardag, vilket regelmässigt betydde 304 nummer på ett år. I dessa enkla fall är gången följande:

45 Det särklassiga exemplet på onödig stämpling gäller John Halls rättegångshandlingar (cirka 90 ris år 1824).

Varje halvark motsvarar 4 sidor, varje helark alltså 8 sidor. 500 ark eller ett ris ger således 4 000 sidor. För ett exemplar av en årsprenumererad tvådagars tidning åtgår 104 nummer gånger 4 sidor, det vill säga 416 sidor. Av ett ris papper kan redaktionen alltså få ut 4 000:416, det vill säga 9,6 årsexemplar. En förbrukning strax över 200 ris, som *Argus* oftast redovisar under 1820-talet, svarar sålunda mot en upplaga på bortåt 2 000 exemplar. För sexdagars tidningar som *Journalen* och *Stockholms Posten* får man av ett ris ut 4 000:1216 eller nära 3,3 årsexemplar. En åtgång av 300 ris papper ger för var och en av dessa båda en upplaga på 1 000 exemplar.⁴⁶

Det är för tidningar med större sidformat än vad som föresvävade 1824 års beslutsfattare som extra problem uppstår vid en upplageskattning. (Å andra sidan har detta förhållande ju lett till iakttagelser om intressanta administrativa kryphål.) Ska man från förbrukning i ris papper räkna sig fram till upplagestorlek måste man ta hänsyn inte bara till antal nummer per år, utan också till det skiftande antal sidor som har ingått i dem och den stämpelvalör som har åsatts numren. De båda senare noteringarna kan man inte *fastställa* på annat sätt än genom att granska själva tidningarna en efter en och deras bihang (eller numera från mikrofilm). Så har skett i de här tre aktuella fallen. Av de mer detaljerade resonemang som har förts ovan för dessa tidningar står det klart att omräkningstalen från ris papper till exemplar i upplagan kan variera mellan åren.

För att markera att enskilda årssiffror inte kan tas för exakta har jag angett upplagorna i tabell 3:3 grovt, i hundratal exemplar, något som givetvis har medfört att de ovan framvisade omräkningstalen dividerats med 100. Blad som kom ut under några få år har tagits med endast om de under sin period varit stora eller viktiga i debatten. Så har tjugo tidningar valts ut och i tabell 3:3 delats in i fyra grupper:

- 1) tio ganska långlivade tidningar har så stabila utgivningsförhållanden att siffror för dem har getts årsvis tillsammans med medelvärdet för aktuella år;
- 2) tre stycken har omfattat få hela årgångar (två, respektive en);
- 3) fyra tidningar kan inte lätt återföras till ett eller två avgränsade kalenderår utan ligger över årsskiften, varför en rimlig medelårssiffra har kalkylerats;
- 4) de tre annons- och meddelandeorganen har så skiftande förhållanden inom årgångarna, att de har detaljstuderats för 1824, 1827 och 1830.

46 Den lönsamhetskalkyl som *Journalen* visade fram i början av 1825 (avsnitt 3:6) utgick från en upplaga om 1 500 exemplar, något som stämmer väl med dess förbrukning av 453 ris papper under året.

För den här framställningen är grupp 1 viktigast. I denna hade *Argus* utan konkurrens den största upplagan, i genomsnitt nära 2 000 exemplar eller dubbelt så stor som närmaste medtävlare. De båda äldre bladen *Journalen* och *Stockholms Posten* bildade en mellangrupp på grovt sett 1 000 exemplar. Den lokalhistoriskt vinklade *Stockholms Tidning*, den nu rätt tama *Anmärkaren* samt det under 1820-talets andra hälft regeringsskritiska *Conversations-Bladet* kom ibland över ett halvt tusental, medan regeringstroga *Granskaren* och *Stockholms Börs-Tidning* som mest nådde 400-strecket. *Journal för Handel, Slöjd och Konst* och den kunga-finansierade *Argus den IVe* var minst.

Tabell 3:4. Jämförelser mellan framräknade tidningsupplagor

Antal exemplar i *kursiv* enligt Waller (2001c), i **fetstil** enligt Adamson.

Tidning	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
<i>Stockholms Posten</i>	1250	1230	1060	850	810	760	680
	1110	1160	1000	920	810	780	690
<i>Journalen</i>	1250	1220	1150	1225	1230	875	850
	1020	1490	1220	1290	1080	930	930
<i>Anmärkaren</i>	800	580	420	420	340	290	
	670	580	530	310	360	60	
<i>Granskaren</i>	310	360	300	360	390	410	330
	300	340	300	380	370	400	340
<i>Argus den Tredje/Nya Argus</i>	2260	2000	2010	1930	2000	1960	1350
	2080	1510	2040	2110	2030	1990	1410
<i>Stockholms Börs-Tidning</i>	410	370	400	250			
	360	360	370	20			
<i>Conversations-Bladet</i>	290	260	460	510	580	480	350
	240	250	380	470	470	540	350
<i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i>	220	270	260	240	240	190	190
	230	250	240	240	240	240	140
<i>Argus den IVe</i>	80	100	50	50	50	20	
	120	190	120	50	50	10	
<i>Stockholms Tidning</i>	540	470	530	650	640	660	590
	450	480	620	660	660	660	590

En närmare granskning av de nämnda tio tidningarna avslöjar flera olika utvecklingsmönster. Tre av dem (*Anmärkaren*, *Stockholms Börs-Tidning* och *Argus den IVe*) upphör efter tillbakagång eller stillastående. Två av de större (*Stockholms Posten* och *Journalen*) upplever en tillbakagång över flera år mot decenniets slut. Jämnare än övriga har *Granskaren* och *Journal för Handel, Slöjd och Konst* gått.

Conversations-Bladet och *Stockholms Tidning* visar båda en positiv utveckling, med undantag för det sista året. 1830 innebär också en tydlig nedgång för *Nya Argus* som dessförinnan i stort hållit sin position.

I grupperna 2 och 3 finns företag som var i gång under en kort (senare) del av perioden. Tydligast är de stora upplagorna hos *Riksdags-Tidning* och *Medborgaren* under riksdagsåren 1828–1830. Nedgången för flera enheter i grupp 1 kan kopplas samman med denna skarpa konkurrens. *Riksdags-Tidning* medförde en träning inför *Aftonbladet* för dettas blivande ägare Lars Johan Hierta. Under olika namn levde *Medborgaren* kvar några år in på 1830-talet.

Grupp 4 tog upp nära 3/4 av hela mängden stämplade ark under tiden 1824–1830. Den täta utgivningen och det stora sidantalet ger en lägre omräkningskoefficient än för de andra gruppernas tidningar och därmed en lägre andel av den samlade tidningsupplagan än av totala arkantalet. DA:s upplaga ligger ungefär i paritet med *Argus*, SD:s växer tydligt förbi bådas. PoIT:s upplaga blir med den gjorda bearbetningen av papperssiffrorna mycket naturlig. Den var mer än en och en halv gånger så stor som den som såldes av *Argus*, 1820-talets viktigaste samhällsintresserade nyhetsorgan.

Det är möjligt att i viss mån pröva karaktären hos de angivna siffrorna genom en jämförelse med Wallers. I tabell 3:4 redovisas samhällsintresserade blad, i 3:6 de vanskligare annons- och meddelandetidningarna. En annan svit uppgifter utanför stämplingen har sedan lagts mot dennas resultat i tabell 3:5. Det gäller en genomgång under 1828 inom hovkanslersämbetet (HKÄ), tryckfrihetens främsta kontrollerande organ, om Stockholmstidningarnas upplagor.

De båda källorna i tabell 3:4 ger en likartad bild, men med många enskilda avvikelser (förmodligen en följd av olika gränsdragningar mellan åren). Ingen av dem ligger systematiskt över den andra. En unik övervikt för Wallers siffror (åtta av tio fall) föreligger dock för 1824. Jag har låtit de 10 ½ månader då stämpling faktiskt gjordes, stå för hela året. Waller har troligen korrigerat för detta. Vid summering över samtliga sju år ligger skillnaden mellan de båda serierna för sex av de tio tidningarna under 3 procent av upplagan (däribland *Argus den Tredje*, trots min märkvärdiga siffra för 1825). När en tidning är på väg att upphöra (*Anmärkaren* 1829 och *Stockholms Börs-Tidning* 1827) är däremot diskrepanser påfallande. Wallers uppgifter gäller tydligen tidningens faktiska utgivning, mina siffror däremot noterar enbart vad som stämplats under det sista året. Att i övrigt söka förklara enskilda avvikelser torde vara gagnlöst. Utfallet från beräkningarna om annons- och meddelandetidningarna är osäkrare. Det redovisas i tabell 3:6, där också uppgifterna från hovkanslersämbetet ingår.

Tabell 3:5. Hovkanslersämbetets redovisning 1828 av upplagor hos Stockholms viktigare blad

<i>Post- och Inrikes Tidningar</i>	något över 3 000
<i>Stockholms Dagblad</i>	2 600, lördagar 3 000
<i>Dagligt Allehanda</i>	cirka 2000
<i>Argus</i>	senare åren 1 800 (mellan 1 700 och 1 800)
<i>Journalen</i>	omkring 1 100
<i>Stockholms Posten</i>	omkring 1 000 (detta är dock troligen för högt)
<i>Conversations-Bladet</i>	520
<i>Stockholms Tidning</i>	omkring 500
<i>Anmärkaren</i>	omkring 400 till 500
<i>Stockholms Mercurius</i>	nära 300
<i>Granskaren</i>	cirka 250
<i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i>	omkring 250
<i>Heimdall</i>	200
<i>Argus den IVe</i>	ej över 50 prenumeranter

”De öfriga Tidningarnes åtgång är mig mindre känd och torde också vara måhända af mindre vigt.” PM av C Walheim till hovkanslern, den 1 oktober 1828. Hovkanslersämbetets arkiv, volym 9, expedition 210. Riksarkivet.

Uppgifterna från hovkanslersämbetet togs fram i en omfattande kartläggning under senare delen av 1828. Vad som används här är bara en del av det insamlade materialet som jag kommer att återvända till i avsnitt 3:8. Noteringarna kan tyckas vara något ungefärliga både vad gäller avsedd period och angiven upplaga. De mycket väl upparbetade kontakter med både tryckeri- och tidningsbranschen insamlaren markerar gör det dock troligt att han hellre har velat ge en någorlunda allmängiltig bild än en helt tidsspecifik. Hans uppgifter stämmer ganska väl överens med vittnesbörden från stämplingen under decenniets senare år, men ligger oftare under än över dessa. Att de gjorda jämförelserna genom tabellerna 3:4 och 3:5 skulle bekräfta den tidigare bilden av storleken på de ledande samhällsintresserade tidningarna var ingen överraskning. De har dock bidragit till att ge en klarare bild av källmaterialets och beräkningarnas art.

I tabell 3:6 sammanställs uppgifterna från de tre berörda serierna om annons- och meddelandetidningarna. Med demonstrerad kännedom om periodiseringens vikt är det naturligtvis synd att bara Waller (2001a) innehåller en serie som täcker samtliga sju år. För senare delen verkar uppgifterna stämma överens ganska väl. Däremot står det mycket sämre till med år 1824. Här ligger mina siffror, särskilt för DA och SD, så mycket under Wallers att ett gap skulle kvarstå även om man korregerade för skillnaden mellan 10½ och 12 månader. Eftersom jag inte har försökt ge en heltäckande bild utan nöjt mig med att genom exempel redovisa och

Tabell 3:6. Beräkningar över annons- och meddelandetidningarnas upplagor

Tidning	1824	1827	1828	1830
PoIT (Waller)	3 810	3 670	3 600	3 490
(Adamson)	3 300	3 600		3 300
(HKÅ)			>3 000	
DA (Waller)	2 650	2 450	2 040	1 950
(Adamson)	1 700	2 300		1 700
(HKÅ)			2 000	
SD (Waller)	2 830	2 230	2 630	2 460
(Adamson)	1 500	2 300		2 600
(HKÅ)			2 600	

diskutera källmaterialets möjligheter och svårigheter underlåter jag att kontrollera mina båda nämnda uppgifter som skulle ha fordrat en komplettering av de utelämnade åren. Här kan det alltså finnas defekter.

För PoIT föreligger *numera* auktoritativa upplagesiffror för en mycket lång period, beroende på att Svenska Akademiens arrendevillkor krävde redovisning av sådana uppgifter. För 1824 anges 3 800 exemplar och för slutet av 1820-talet 3 400, vilket betyder att skattningarna i tabellen ovan har varit rätt träffsäkra.⁴⁷

Till slut belyses i detta avsnitt betydelse och omfattning av ett blads textmassa, dels per nummer, dels per vecka. Mycket konkret kunde sådant ha betydelse i bladens vardagsverksamhet. I ett samhälle som skapade oändligt mycket färre inrikes nyheter än vår tids, måste redaktörerna själva ta ett stort ansvar för vad som infördes. Mot bakgrund av dåtida journalisters höga uppskattning av sitt eget värv bedömde de nog polemik mot oförståndiga kolleger som en nödvändig renhållningsuppgift i samhällets tjänst. I sådana sammanhang kunde det vara ovärderligt att ha gott utrymme i varje nummer och/eller komma ut ofta. Visserligen hade organen med de bästa resurserna fasta åtaganden som begränsade rörelsefriheten. *Stockholms Posten* och *Journalen* bevakade sålunda noggrant händelser i utlandet, något som gav ett mycket begärligt läsestoff, vilket inte gärna kunde lyftas ut. En episod då *Journalen* tack vare sitt större utrymme kunde utmanövrera *Argus* diskuteras i avsnitt 6:6.

Särskilt i början av den granskade perioden varierade typografin och därmed textmassan. Lundstedt anger textens höjd och bredd i cm samt när övergång till spaltsättning sker. Dock är verkligheten ibland så nyckfull, att en del förändringar saknas. Mitt försök till redovisning i antal nedslag rymmer också förenklingar, men det tycks mig mer informativt än Lundstedts uppgifter som dessutom

47 Torbacke (2005b), s 243, 252, 261, 264.

inte någonstans mynnar ut i en samlad jämförelse tidningar emellan.

Argus, *Stockholms Courier* och *Granskaren* skiftade i början av 1820-talet till och med inom samma nummer mellan sättning över sidans hela bredd och i två spalter. Det senare alternativet tillät ett betydligt större innehåll. Allmänt sett gick utvecklingen mot spaltsättning och mot decenniets slut i någon mån från två till tre spalter. Bland de enskilda tidningarna fanns det flera som vidgade sitt textutrymme, men färre som minskade det.

Under 1820-talets tidigaste år låg de texttunnaste bladen (mätt i tusentals nedslag per nummer) strax över 10, flera andra grupperade sig kring 15 medan *Argus* ensam då och då gick över 30. I slutet av decenniet hände det fortfarande i undantagsfall (J C Askelöfs båda blad *Den objudne Gästen* och *Svenska Minerva*) att

Tabell 3:7. Tidningars textmassa 1818–1830 mätt i tusentals nedslag

Tidning och relevant period	per nummer	per vecka
<i>Stockholms Posten</i> –28/10 1828	15	90
29/10 1828–	16	95
(<i>Allmänna</i>) <i>Journalen</i> –september 1822	16	94
oktober 1822–	23	138
<i>Anmärkaren</i> 1818–20	8–14	23
1821	15	30
1823–	17	34
<i>Stockholms Courier</i> 1820–2/4 1821	28	56
30/4–31/12 1821	14	28
1822	20	40
<i>Granskaren</i> 1820–23	14	28
1824–25	18	54
1826–30	21	42
<i>Argus</i> 1820–21	24–32	56
1822–	31	62
<i>Conversations-Bladet</i> 30/7 1822–6/8 1828	12	23
21/8 1828–	17	35
<i>Kometen</i> 1825–27	17	35
<i>Skämt och Allvar</i> 1827–28	17	17
<i>Den objudne Gästen</i> 1829	12	12
<i>Medborgaren</i> 1829	35	70
1830	46	93
<i>Svenska Minerva</i> 1830	12	24

man nöjde sig med 12, medan en grupp tidningar höll till mellan 15 och 20. Flera av de äldre hade i samband med övergång till tvåspalt kommit en bit över 20. *Argus* var fortfarande störst bland dessa, även om försprånget minskat. Under decenniets sista år dök *Medborgaren* upp med en fräsch typografi över två spalter, för att sedan gå över till tre spalter med över 40 000 nedslag.

Det efter våra mått obetydliga utrymmet i tidningarna användes nästan helt till löpande text (brödtext). Rubrikerna var små, bilder saknades (förutom i någon enstaka bildtidning) och annonser var under 1820-talet nästan helt förbehållna DA och SD.

Tabell 3:7 visar en påfallande skillnad i veckans textmassa mellan de få samhällsintresserade sexdagarstidningarna och de övriga. Bara *Medborgaren* nådde under årtiondets båda sista år nära jämförbara tal, trots att den med mindre fasta utgivningsmönster oftast kom ut två gånger i veckan.

Några uppgifter från en av dagens tidningar kan ge perspektiv. *Svenska Dagbladet* för 24 september 2009 innehåller tre delar om 40+20+24 sidor. Ingen sida saknar bild- och/eller annonsinslag. På många uppslag dominerar sådana stort. Alltså finns det ingen sida som bara innehåller löpande text. Det är signifikativt att den ensamma sida som kommer rätt nära har traditioner från 1918, alltså "Under strecket". Den tar i fyrspalt in ungefär lika mycket text som Askelöfs *Den objudne Gästen* 1829 gjorde på sina fyra sidor. Till och med den har alltså en illustration, med SvD-mått dock i pygméformat.

3:8. Utvecklingen av tryckerier och tidningskonkurrens

Walheims redan utnyttjade sammanställning (tabell 3:5) och analys ger en rad viktiga data om massmedier för 1809 och 1828 och alltså om utvecklingen under vår period. Han behandlar först Stockholm, därefter övriga riket.

Antalet boktryckerier i Stockholm hade växt från 7 till 19+3 och boklådorna från 5–6 till 15. För tidningarna angav han talen från 4 till 20 med mer specifika uppgifter om var och en av de senare (deras redaktör och tryckeri).⁴⁸

De nämnda uppgifterna är intressanta, men de har inte krävt någon avancerad beräkning. En sådan har Walheim däremot presterat om den totala produktionen vid Stockholms tryckerier 1827 och fördelningen av den på tidningar och övriga skrifter. 634 särskilda skrifter samt ett musikveckoblad om tillsammans något över 3 660 ark hade lämnats in till hovkanslern. Tidningarna innehöll 1 540 ark. Tryckeriernas hela sättning av unika ark uppgick alltså till 5 200. Den minsta normalupplagan för varje arbete bedömde han till 500 exemplar. Totala antalet förbrukade ark så långt skulle således vara 2 600 000. Men i många fall, bland annat i fråga om tidningar, var upplagan större än 500 och kunde röra sig om

48 Walheim diskuterar i några sammanhang speciella kategorier som inte passar riktigt in i hans schema. Två sådana fall finns i hans använda text. Därav de alternativa talen som saknar betydelse i vårt sammanhang.

tusen eller flera tusen exemplar. Walheim finner det rimligt att ”denna summa minst ökas med något öfver 50 procent” till cirka 4 miljoner tryckta ark. Han markerar än en gång att en given siffra är ”påtagligen för liten, då man besinnar att af den enda Tidningen Stockholms Dagblad mer än 800,000 ark om året afdragas, oberäknadt det stora antal Exemplar som tryckas af psalm- och bön-Böcker, calendrar, almanackor”.⁴⁹ Tidningarnas andel av produktionen vid tryckerierna bedömer han till mellan 1/4 och 1/3.

I andra hand behandlar Walheim landsorten och förmedlar i görligaste mån motsvarande data. Det konstateras att utvecklingen har varit kraftigare i huvudstaden. Ett tredje inslag gäller riket som helhet. En tabell redovisar tillståndsbevis för periodiska skrifter meddelade av hovkanslersämbetet årsvis 1812–1828, sammantaget 273 stycken, och hur de berörda organen hade utvecklats. Knappt 30 procent (75 stycken) fanns kvar i verksamhet, medan 32 bevis hade överförts på annan enhet. Den största avbränningen, 124 stycken, var blad som hade lagts ner av innehavarna, 23 hade inte kommit igång och 19 angavs som indragna. En förteckning över indragningarna finns också.

Självklart såg inte alla bedömare den betydande tillväxten som positiv. *Granskaren* kritiserade åtskilliga gånger den vassa konkurrens som hade blivit en följd och föreslog också botemedel mot den. Tävlan från 1824 mellan DA och SD gav ett naturligt uppslag. Här fanns två ganska likartade blad som sökte övertrumfa varandra med förbättrade upplägg. Från början tycktes utvecklingen med nödvändighet innebära att DA lades ner. Men med dess påtagliga framsteg redaktionellt blev rekommendationen som framfördes flera gånger att de båda borde gå samman.⁵⁰ Samhället skulle tjäna på det, men en fattig redaktion som *Granskarens* skulle också profitera och bara behöva betala en prenumeration.

Granskaren önsketänkte i vidare cirklar på sitt saneringstema till att gälla hela den periodiska pressen i huvudstaden. Tidningen höll det visserligen för ogörligt att få ner antalet tidningar. Men skulle man inte kunna begränsa antalet utgivningar och sprida ut dem någorlunda likformigt över veckan? Med en sådan planering kunde redaktionerna få mer tid för att förbättra kvaliteten på sina alster, vilken ofta kritiserades.⁵¹

Några år senare var hugskottet mer utfört. Nitton journaler och tidskrifter var för mycket för Stockholm. Nya tidningar sades tillkomma, men inga försvann. Ändå arbetade flera av dem parallellt, som *Journalen* och *Stockholms Posten*. Också andra borde enligt *Granskarens* mening kunna komplettera varandra vid en sammanslagning. Här nämndes *Journal för Handel, Slöjd och Konst* ihop med *Arkiv för hushållning och näringar* samt *Nya Argus* med *Conversations-Bladet*. Som ett veritabelt missförhållande framhölls än en gång de båda dyra annonsbladen, som

49 Hans siffra för SD stämmer väl som ett medelvärde för åren 1825–1827.

50 *Granskaren*, 1/7, 18/11 1824; 14/4 1825.

51 *Granskaren*, 14/12 1824.

säkert överdrivet sades ”nästan alltid innehålla samma artiklar”.⁵²

Granskarens omdömen kan dock ses som mer än en sur reaktion på den otydliga egna framgången hos den läsande publiken. Den påtagliga höjningen av ambitionen inom pressen hade inte tagit formen av *stora, slagkraftiga* utan däremot av *många, halvstora* tidningar. Upplagorna under 1820-talet tycks inte vara större än de som angivits för blad före 1813 (med undantag för basen för kommande *Post- och Inrikes Tidningar*). Särskilt regimkritiska organ som *Sanning och Nöje*, *Dagbladet Välsignade Friheten*, *Patrioten* och *Allmänna Opinionens Organ* från 1780 till 1810 påstås ha haft upplagor på minst 1 000 exemplar.⁵³ Det är svårt att avgöra hur realistiska dessa siffror var. Till en del kan de nog förklaras med att bladen var nya och inte kom att leva länge. Upplagorna från 1820-talet är ju däremot angivna för en följd av år. Sedan delar av *Aftonbladets* nimbus som journalistisk nydanare satts ifråga från olika håll, förblir ledningens aldrig ifrågasatta kommersiella skicklighet kanske det främsta instrumentet bakom dess exemplösa tillväxt.

52 *Granskaren*, 22/10 1830.

53 Rune Hedman (1964), Svenska tidningar 1809–1812: prenumerationer, priser, upplagor. *Historisk tidskrift*, s 3–8.

Appendix: Tabeller

Tabell 3:2. Mängden periodikastämplat papper 1824–1830, ris (= 500 ark)

Tidning	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	Summa	Grupp
Annons- och meddelandetidningar									
I:75 <i>Post- och Inrikes Tidningar</i>	1 840	2 183	2 224	1 104	1 192	1 085	1 086	10 714	
I:127 <i>Dagligt Allehanda</i>	1 400	511	924	759	634	788	596	5 612	
II:71 <i>Stockholms Dagblad</i>	1 020	2 202	1 519	1 423	1 657	1 642	1 824	11 287	27 613
Vanliga tidningar startade före 1820									
I:223 <i>Stockholms Posten</i>	335	350	300	280	246	235	209	1 955	
I:380 (<i>Allmänna Journalen</i>)	310	453	369	390	328	282	281	2 413	
II:18 <i>Armärkaren</i>	70	60	55	32	37	6		260	4 628
Vanliga tidningar startade 1820–1823									
II:45 <i>Granskaren</i>	46	52	31	40	39	42	35	285	
II:47 <i>Argus</i>	217	157	213	220	211	207	142	1 367	
II:49 <i>Stockholms Börs-Tidning</i>	37	37	39	2				115	
II:51 <i>Conversations-Bladet</i>	25	26	40	49	49	56	36	281	
II:55 <i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i>	24	26	25	25	25	25	15	165	
II:61 <i>Argus den IVe</i>	6	10	6	5	5	1		33	
II:67 <i>Svensk Stats-Ekonomisk Tidning</i>	4							4	2 250
Vanliga tidningar startade 1824–1825									
II:72 <i>Stockholms Tidning</i>	47	50	65	69	69	69	61	430	
II:74 <i>Freyr Sällskaps-Blad</i>	10							10	
II:84 <i>Kometen</i>		29	65	58				152	592

År 1824 har i beräkningarna hanterats som ett helt år, trots att stämplingen påbörjades först under februari. Källor: Riksgäldskontorets arkiv, Riksarkivet, vol 7376, 7380, 7383, 7386, 7389, 7392, 7396.

Tidning	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	Summa	Grupp
Vanliga tidningar startade 1826–1827									
II:86 <i>Laterna Magica</i>			6					6	
II:88 <i>Sköldaren</i>			5	5				10	
II:89 <i>Skämt och Allvar</i>				53	11			64	
II:90 <i>Stockholms Mercurius</i>				24	26	6		56	
II:94 <i>Stockholms Afon-Blad</i>				3	2			5	141
Vanliga tidningar startade 1828–1830									
II:102 <i>Eremiten</i>					12	2		14	
II:104 <i>Riksdagsmannen</i>					11	11		22	
II:105 <i>Riksdags-Tidning</i>					86	349	60	495	
II:108 <i>Den objudne Gästen</i>						31	5	36	
II:109 <i>Svenska Tryckfriheten</i>						11		11	
II:110 <i>Medborgaren</i>						139	250	389	
II:112 <i>Asplockaren</i>						20	5	25	
II:114 <i>Svenska Minerna</i>						10	53	63	
II:116 <i>Fäderneslandet</i>							15	15	
II:117 <i>Afonbladet</i>							31	31	1 101
Övrig periodika, särskilt tidskrifter	143	56	15	29	152	91	99		585
Stämplat papper, ej till periodika	94	1		3	0				98
	5 108								
Summa	5 628	6 203	5 901	4 573	4 792	5 108	4 803		37 008

Tabell 3:3. Upplagor av valda Stockholmstidningar 1824–1830, hundratals exemplar

Tidning	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	Medeltal	Koeff
<i>Stockholms Posten</i>	11	12	10	9	8	8	7	9	A
<i>(Allmänna) Journalen</i>	10	15	12	13	11	9	9	11	A
<i>Anmärkaren</i>	7	6	5	3	4			5	B
<i>Granskaren</i>	3	3	3	4	4	4	3	4	C
<i>Argus den Tredje/Nya Argus</i>	21	15	20	21	20	20	14	19	B
<i>Stockholms Börs-Tidning</i>	4	4	4					4	B
<i>Conversations-Bladet</i>	2	2	4	5	5	5	3	4	B
<i>Journal för Handel, Slöjd och Konst</i>	2	2	2	2	2	2	1	2	B
<i>Argus den IVe</i>	1	2	1	0	0			1	D
<i>Stockholms Tidning</i>	5	5	6	7	7	7	6	6	B
<i>Stockholms Mercurius</i>								3	B
<i>Den objudne Gästen</i>						6	1		E
<i>Svenska Minerva</i>							6		B
<i>Kometen</i>								7	B
<i>Skämt och Allvar</i>								5	B
<i>Riksdags-Tidning</i>								14	F
<i>Medborgaren</i>								12	G
<i>Post- och Inrikes Tidningar</i>	33			36			33		H
<i>Dagligt Allehanda</i>	17			20			17		I
<i>Stockholms Dagblad</i>	15			23			26		J

Antalet ris i tabell 3:2 har här räknats om till hundratals exemplar genom att multipliceras med relevant koefficient.

Använda koefficienter och deras innebörd:

A – 6 nr om 4 s/v, koefficient: 0,033

B – 2 nr om 4 s/v eller 1 nr om 8 s/v (*Skämt och Allvar*): 0,096

C – 3 nr om 4 s 1824–1825: 0,066; 2 nr åren därefter: 0,096

D – 1 nr om 4 s 1824–1826: 0,192; 2 nr 1827–1828: 0,096

E – 1 nr om 4 s: 0,192

F – varierande: 0,028

G – varierande: 0,031

H – för de tre undersökta åren: 0,016, 0,033, 0,033

I – för de tre undersökta åren: 0,012, 0,026, 0,028

J – för de tre undersökta åren: 0,015, 0,016, 0,014

Angående grupperingen av tidningarna:

De tio första tidningarna har haft stabila utgivningsförhållanden, varför årsvisa siffror samt medeltal för faktiska utgivningsår har angetts.

De tre därpå följande har omfattat få hela årgångar (i ordning 2, 1, 1).

De fyra därpå följande ligger över årsskiften, varför enbart en rimlig medelårs-siffra har kalkylerats.

De avslutande annons- och meddelandetidningarna har detaljstuderats för tre år.

Offentlighetsprincipen: teori och praktik till 1830

ENLIGT UPPSLAGSVERK HAR facktermen *offentlighetsprincipen* numera flera alternativa betydelser inom tryckfrihetsområdet. Dock torde de flesta användare syfta på en distinkt del av detta omfattande fält, *allmänna handlingars offentlighet*, en kärna med anor från mitten av 1700-talet. Den är en viktig del av det svenska systemet för genomlysning av överhetens verksamheter. Syftet var att göra dokument av offentligt ursprung tillgängliga för medborgarna. Internationellt sett var initiativet unikt under en period då staters angelägenheter med få undantag ombesörjdes under sträng sekretess.

Under de snart 250 år som offentlighetsprincipen har funnits har den genomlevt skiftande öden. Den var högst aktuell under en kort inledande period från början av 1767, även om den inte ens då efterlevdes fullt ut. Den gustavianska tiden blev bekymmersammare. För den är det bara möjligt att grovt rekonstruera hur olika kategorier av dokument kan tänkas ha varit tillgängliga för den vetgirige. Början av 1820-talet innebar att offentlighetsprincipen kom att användas på ett nytt, regelmässigt sätt. I det förloppet har Stockholms tidningar, ledda av *Argus*, med närhet till de centrala ämbetsverken, varit viktiga aktörer.

Regeringens roll som återhållande kraft gentemot den offensiva pressen under 1820-talet har med rätta framhävts av tidigare forskning. Som medel användes både åtal vid domstol och indragningar på administrativ väg. Försök att på olika sätt försvåra användningen av offentlighetsprincipen hade legat i linje med sådana åtgärder. Dock är exempel i den vägen direkt sällsynta såväl i regeringens som i de centrala ämbetsverkens arbete. I stället utbildas där snabbt rutiner för att göra utlämning av efterfrågade dokument smidig.

KAPITEL 4

Perioden 1750–1812 (1820)

4:1. Svårighet att lokalisera offentlighetsprincipen i användning

Det kan tyckas märkligt att en modern forskningsöversikt saknas över utvecklingen under den här aktuella perioden av offentlighetsprincipen, denna typiskt svenska företeelse, medan en hel del diskussioner har ägnats åt det importerade, bredare begreppet ”borgerlig offentlighet”. Kanske har det varit lockande att känna närheten till den internationella forskningsfronten. Dock finns det samtidiga förhållanden som rätt naturligt har förvisat offentlighetsprincipen, även om den är viktig, till forskningsskugga.

Den kunde användas på olika nivåer och inom olika sektorer av förvaltningen. Den kunde komma till nytta inbäddad i skiftande typer av förlopp och hade därmed mer karaktären av en nyckel, ett instrument för att skapa tillgång till handlingar, oavsett dessas specifika innehåll. Så långt mina iakttagelser sträcker sig saknas konsekvent registrering av tillämpningar. Det fanns ingen administrativ instans med särskilt ansvar för sådant. Ett försök att teckna huvuddrag av tillämpningen av principen måste därför göras med ojämnt adekvata metoder och ger ibland osäkra resultat.

En jämförelse med användningen av indragningsmakten understryker det sagda. De relativt få fallen av indragningar av periodiska skrifter under 1820-talet sköttes på hög nivå, enligt en etablerad ritual. Hovkansler, justitiekansler, statssekreterare, statsrådsaktskretsen och kungen fullgjorde var sina uppgifter, innan regeringskansliets kammarexpedition tog hand om protokollföringen. Raden av formalia avslutades med att indragningsåtgärden offentliggjordes (utan protokollets motivering).

Förutsättningarna för mitt försök att fånga in ursprung för och användning av offentlighetsprincipen avviker mellan tre perioder.

1) Principen formulerades i 1766 års tryckfrihetsförordning (TF 1766). Forskningen om dess förhistoria har varit livlig för åtminstone ett årtionde dessförinnan, tillämpningen av den (1767–1772) har dessutom granskats. Det är egentligen bara för dessa knappa två decennier som någorlunda utförliga, väl användbara resultat från tidigare forskning finns tillgängliga. De är viktiga för jämförelser över tid.

2) För de följande fyrtio åren saknas ett samlat försök att utröna användningen av principen. Jag har måst nöja mig med strödda upplysningar som allmän press-

forskning lämnat i förbifarten. Två alternativa slut har markerats på denna period. Med 1812 kom nya bestämmelser om rättigheten att uttrycka sig i skrift. Dock följde ett mycket vidare bruk av offentlighetsprincipen först runt 1820. Detta utan ytterligare regeländringar.

3) Den avgjort största delen av mitt arbete har lagts på 1820-talet. Här har med hjälp av fallstudier visats hur det använda materialet i tidningar har ökat drastiskt sedan principen blivit ett självklart instrument för att vidga den medborgerliga offentligheten.

4:2. Offentlighetsprincipen: framväxt och användning till 1772¹

Den förste svensk som på allvar började tala för vidgade möjligheter att publicera skrifter var Anders Bachmanson (adlad Nordencrantz). Hans tidigaste plädering gjordes redan 1730, men fick inte tryckas. På ett internationellt plan hade vid mitten av 1700-talet idén om en omfattande och sakkunnig offentlig debatt vunnit allmänt stöd bland upplysningens förkämpar. *Tryckfrihet* blev ett honnörsord liknande exempelvis våra dagars *jämställdhet*. Till dessa mönster anknöt Nordencrantz som ännu i början av 1760-talet ledde den svenska diskussionen. Efter 1760-talets första riksdag var dock hans *direkta* roll för tryckfriheten utspelad.²

Ett första mer genomfört försök till samlad lagstiftning gjordes vid riksdagen 1760–1762. Ett framtaget betänkande kom dock aldrig upp till sakbehandling i stånden.³ Så långt hade en rad olika uppfattningar redovisats om hur publicitetens villkor borde bestämmas för framtiden. Frågan tycktes mogen för en lösning, men samsyn saknades, bland annat ifråga om omfattning och karaktär vid förhandsgranskning av skrifter (censur).

Rörande allmänna handlingars offentlighet kan några iakttagelser göras. Genom beslut från mitten och slutet av 1730-talet erkändes rätten att få ut och, efter

- 1 Anders Burius (1984), *Ömbet för friheten: studier i frihetstidens censurpolitik*, behandlar detaljerat tiden både före och efter 1766 samt såväl diskussion, lagstiftning som tillämpning. Hilding Eek (1943), 1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen, *Statsvetenskaplig tidskrift*, s 185–222, studerar Nordencrantz uppskattande och behandlar publicitetsfrågan vid riksdagarna 1760–1762 och 1765–1766. Pentti Virrankoski (1995), *Anders Chydenius: demokratisk politiker i upplysningens tid* ger en behändig sammanfattning av förspelen till de samlade bestämmelserna 1766 (s 174–179) samt en viktig genomgång av den avslutande diskussions- och beslutsgången sedd som praktisk politik (s 179–196). Däremot behandlar han inte införandet och tillämpandet av det nya regelsystemet. Ett arbete av särskilt intresse i fråga om genomförandet är Bo Bennich-Björkman (2003), *Affärer i politiskt tryck: offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten 1766–72. I: Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. Red Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt, s 287–314.
- 2 Burius (1984), s 231–237, 240–245, 248–253; Eek (1943), s 189–196; Virrankoski (1995), s 175–177.
- 3 Eek (1943), s 196–203; Burius (1984), s 258–262.

censors granskning, trycka domstolshandlingar. Den principen sattes därefter inte i fråga. För dokument som rörde inrikespolitik saknades dock fasta regler och beslut efter lägenhet ersatte. Dock var det tydligt att offentligheten hade ökat när ständerna 1760–1762 frikostigt delade ut tryckningstillstånd för skrifter som anknöt till riksdagsfrågor.⁴

Vid nästa riksdag lämnades på försommaren 1765 tre olika memorial in till ständerna rörande regler för tryckfrihet. Det som skrivits av Anders Chydenius, lantpräst från Österbotten och för första gången riksdagsman, kom att bilda utgångspunkt för ärendets fortsatta behandling i utskottet.

I teorin utgjorde adel och högre prästerskap majoritet i utskottet. Emellertid var en del av de adliga ledamöterna och de båda äldre prästerna tämligen passiva. I praktiken kom det lägre prästerskapet (det vill säga Chydenius), borgare och bönder, vilka alla stod för en omfattande tryckfrihet, att bilda kärnan i en majoritet. Ett delbetänkande över vad som dittills hade överenskommits formulerades av Chydenius på utskottets uppdrag över årsskiftet och godkändes i slutet av februari 1766. En betydande del av ansträngningarna hade gällt handlingars offentlighet som också stod i centrum när nästa instans, stora deputationen, den 7 april, efter hård diskussion rörande riksdagshandlingarna, godkände det mesta av delbetänkandet. I början av juli försvann den tidigare så aktive Chydenius från arbetet. Han hade satt deflationspolitiken i fråga, själva grundbulten i sitt eget partis, mössornas, program, och blev därför utvoterad av prästerna från riksdagen. Vid slutbehandlingen av förslaget kritiserades reglerna om offentlighet för riksdagens och ämbetsverkens handlingar enbart inom adeln. De tre övriga ståndens majoritet vägrade dock över och deras godkännande blev därmed ständernas beslut. Denna del av den nya lagstiftningen om tryckfrihet hade trots allt vållat mindre motsättningar än den om eventuell censur av och ansvar för tryckta skrifter med dess komplicerade och svårbedömda avvägningar rörande kontroll och straff.⁵

Det har framgått ovan att opinion för en lagstiftning syntes vara på väg inför den riksdag som inkallades 1765, men att det var svårt att förutse vilket innehåll den skulle få. Redogörelsen för beslutsgången från utskott via deputation till ständsplena har avsiktligt gjorts utförlig i syfte att visa att marginalerna var små till förmån för det till slut antagna förslaget. Lojhet i utskottsarbetet alltför länge bland motståndare till en vidsträckt tryckfrihet hade inte kunnat kompenseras av det starka motstånd som småningom mobiliserades inom ledande adelskretsar mot delar av förslaget. Voteringsordningen ståndsvis gjorde det svårt att riva upp preliminära avgöranden från låg beslutsnivå. Möjligheten hade funnits att hela förslaget hade fallit om delar av det hade underkänts. Den nya förordningen utfärdades

4 Burius (1984), s 179–182, 262; Eek (1943), s 197–199; Virrankoski (1995), s 177–178.

5 Redogörelsen för tryckfrihetsfrågans behandling under riksdagen 1765–1766 är hämtad från Virrankoski (1995), s 179–196, med beaktande av Eek (1943), s 200–214. En ingående behandling finns också hos Burius (1984), s 262–272.

dock den 2 december 1766 och skulle tillämpas redan från början av 1767.

Dock måste det hävdas att mer än en vänlig slump låg bakom att tryckfriheten reglerades i positiv anda. Att Chydenius, dittills den främste talesmannen, försvann som pådrivare kom inte att betyda förslaget fall. Det talar för att inflytandet från enskilda talesmän, tidigare Nordencrantz och därefter Chydenius, bör tonas ner. Deras insatser skulle ha blivit resultatlösa om inte en mer utbredd förändring i inställningen till censurverksamhet hade uppstått under förändrade politiska konstellationer.⁶ Djupt liggande problem har då verkat upplösande på äldre arbetsordningar. Det slumpmässiga momentet var snarare vilka aktörer som kom i position att formulera det nya regelverket och hur radikalt det skulle bli.

Det drevs igenom av en klar majoritet bland borgare och bönder med en något osäker hjälp från prästerna, medan bland adeln både flera möss- och alla hattledare var emot det.⁷ Detta innebar också att det kunde komma att etableras en motståndshärd inom den adelsdominerade centrala förvaltningen, vilken ju skulle komma att beröras av nya regler.

Genomgången ovan av utvecklingen fram till 1766 vill jag summera så här: Åtskilliga ansatser till breddning av den offentliga debattens villkor hade förekommit under det föregående decenniet. Disparata tankar hade fladdrat kring utan att några tydliga, väl sammanhängande alternativ att ställa mot varandra kunde skönjas. Det förslag som 1765 lades till grund och i viss utsträckning bearbetades innan det antogs hade sugit upp en del sådana idéer, renodlat vissa och någorlunda väl bringat dem i samklang med varandra. Vissa delar av beslutet var alltså lätta att känna igen, andra inte. Några lika täckande äldre regler att ställa emot dem för jämförelse fanns inte. Den publicerade förordningen utgjorde med andra ord ett experiment.⁸ Formell politisk legitimitet hade den naturligtvis, eftersom den hade beslutats i fullt laglig ordning. Men majoriteten för den hade

6 Burius (1984), s 277–278.

7 Detta klargjordes av Olle Stridsberg (1953), Hattarnas och mössornas ställningstaganden till tryckfrihetsfrågan på riksdagarna 1760–62 och 1765–66, *Historisk tidskrift*, särskilt s 164–166, och har i detalj påvisats av Virrankoski (1995), med slutsatsen på s 195–196.

8 Trevandet fram till 1766 års förordning får en efterföljare under perioden 1809–1812. I april 1809 tillsatte regeringen en femmannakommitté med skalden C G af Leopold som främsta kraft. Från och med juni hade den att fylla regeringsformens knappa tryckfrihetsregler med konkret innehåll. Dess förslag kom till ständerna i september men underkändes efter en ganska disparat kritik. Riksdagens eget organ, konstitutionsutskottet, presenterade ett betänkande i november vilket medgav en betydligt friare publicering men på en del punkter framstod som en illa redigerad kompromissprodukt. Efter en första behandling återkom ett reviderat förslag som antogs i februari 1810 och sanktionerades av kungen i mars. Därefter dröjde det bara två och ett halvt år innan förordningen av 1812 trumfades igenom. Indragningsmakten som då infördes och senare kom att angripas häftigt av pressen var dock en gammal bekant som hade funnits fram till 1809. Jury i tryckfrihetsmål infördes 1815. Elmar Nyman (1963), *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*, s 182–236.

inte varit stor och det motstånd som hade vädrats kom från viktiga medlemmar av det mäktigaste ståndet.

En rad bestämmelser innebar lättnader eller ökad säkerhet vid publiceringar. Censorsämbetet avskaffades och kanslikollegiet blev av med sin tidigare granskande verksamhet. Det stod var och en fritt att på eget ansvar låta trycka sin mening i politiska, ekonomiska och andra ämnen. Häri inbegreps rikets allmänna rätt och medborgarnas rättigheter och skyldigheter. Man fick skriva om alla lagar och författningar som gällde eller kunde fastställas i framtiden. Mycket av utrikespolitiken, det allra känsligaste undantaget, fick också behandlas. Författaren hade rätt att skriva anonymt, men då övergick ansvaret till boktryckaren. Tryckfrihetsmål skulle handläggas inför ordinarie domstolar under laga former. Konfiskation kunde endast ske på judiciell väg. Först om domaren fann en skrift ”skadlig och förbjuden”, skulle den konfiskeras och förstöras. Om ett åtal befanns obefogat, hade käranden att utstå det straff som författaren skulle ha ådömts om han fällts (rekonvention).⁹

Emellertid fanns det andra inslag som inte pekade i samma riktning. På vitala punkter, särskilt de tre första paragraferna, var uttalade inskränkningar i rättigheterna så otydligt formulerade att de skapade osäkerhet hos myndigheter. (Var det till exempel utan vidare tillåtet för Gustav III att låta trycka det tal han i november 1771 höll inför ståndens talmän?)¹⁰ Förordningen hade visserligen fått en grundlags karaktär, men det var oklart vilken tyngd en sådan distinktion hade i praktiken. Skulle den komma att efterlevas om den visade sig besvärlig för ledande politiker eller byråkrater?

Det är ett centralt påstående i blocket om offentlighetsprincipen att varje undersökning av hur väl tryckfrihetsförordningens regler om handlingars offentlighet kom att tillämpas blir ofullständig. Man kan i bästa fall finna exempel och utifrån dem grovt avge något slags allmänt omdöme. Jag har inte själv granskat primärmaterial från perioden 1767–1770, utan försökt använda en färsk seriös studie om ämnet som underlag för en bedömning.¹¹ En bakgrund om den politiska scenen skisseras först.

Kungamakten spelade länge en underordnad roll. Under slutåren skapade

9 Boberg (1951), s 18–20; Nyman (1963), s 29; Bennich-Björkman (2003), s 287–293.

10 Burius (1984), s 279, 322; Boberg (1951), s 18–19. Åtal väcktes mot utgivarna men hann inte föras till dom före statsvälvningen 1772. Samuel E Bring (1958), *Svenskt boklexikon 1700–1829: rättegångshandlingar*, s 83 (nr 395).

11 Bennich-Björkman (2003) hävdar, med rätta enligt min mening, att tidigare forskning om tillämpningen av TF 1766 i huvudsak har granskat konsekvenserna av censurens avskaffande. Själv vill han i stället rikta uppmärksamheten på ”tillämpning och verkan av offentlighetsprincipen på tryckmarknaden 1766–72” (s 292). Han redovisar resultat för perioden från och med 1767 till början av 1770. Det bör observeras att hans syfte inte helt sammanfaller med mitt. Han är särskilt intresserad av principens effekter på tryckerier och förläggare, något som ligger utanför mitt ämne.

tronföljaren Gustavs ambitioner en viss osäkerhet bland ledande politiker när han målmedvetet sökte utnyttja fördelaktiga situationer. Den styrande makten mellan riksdagar låg i stället i rådet. Visserligen var också dess ställning svag och dess göranden och låtanden granskades mycket närgånget av maktfullkomliga ständer när de sammanträdde. Rådets befälsföring över de centrala myndigheterna kantas under perioden av friktioner och ibland av ren obstruktion underifrån.

Under perioden var riksdagen den i särklass starkaste statsmakten. Den sammanträdde ofta och länge och hade väl fixerade, sofistikerade arbetssätt. Inte sällan gick den utanför sitt kompetensområde för att avgöra frågor som skulle höra hemma under ämbetsverk eller domstolar. När den så fann lämpligt ingrep den i enskilda personfrågor, till exempel utnämningar. En viktig spaltning bland riksdagsmännen skapades genom ett partisystem. Under tidigare decennier hade partierna förekommit enbart vid riksdagarna, därefter hade de i viss grad blivit embryon till rikspartier. Stridsviljan mellan dem underblästes av utländska pengar. Det yttersta motivet för sådana utdelningar var att vinna en bundsförvant utrikespolitiskt. Under slutet av 1760-talet hade mycket starka motsättningar byggts upp mellan adeln och de ofrälse stånden. Många angrepp från ofrälse reste fundamentala krav på ett mer jämlikt samhälle.

Sammanfattningsvis kan det fastslås att den politiska och sociala atmosfären under 1760-talets senare år var utomordentligt laddad. Ganska många medborgare var för sin tid politiskt väl medvetna och kunniga. Dessutom hade de i ökande grad fått möjlighet att göra sin röst hörd. Ett nytt instrument, TF 1766, skulle tillåta ytterligare steg i den riktningen och medverka till att forma samhällsdiskussionen. Som redovisats ovan utgjorde förordningen samtidigt ett resultat av en sådan diskussion under den närmast föregående tiden.¹²

Under 1760-talet växte antalet tryckta publikationer kraftigt. Bennich-Björkman, som har studerat tillämpningen av den nya förordningen, ser inte detta förhållande som en fristående följd av att nya regler för tryckning hade skapats. Det hade funnits en motor bakom regelförändringen. Ruschen på marknaden för politiskt tryck byggde i stort på de politiska grupperingarnas behov av instrument att bearbeta opinionen i kampen före och under riksdagarna, vilka kom allt tätare och blev allt längre. Kampen gick ut på att behålla eller vinna kontrollen över

12 En så här allmän bakgrundsteckning kan knappast beläggas på vanligt sätt. Utöver litteratur som nämnts i tidigare noter i avsnittet vill jag därför ange enbart några få böcker som jag har funnit vara av speciellt värde. En favorit är Michael Roberts (1995), *Sverige under frihetstiden 1719–1772*. Som ingen annan författare har han gett vida perspektiv åt sin framställning genom sina kunniga jämförelser med Storbritannien. En rad förut inte påpekade uppsatser ur samlingen *Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. (2003). Red Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt, har lämnat värdefulla närbilder av tiden. Peter Hallberg (2003), *Ages of liberty: social upheaval, history writing, and the new public sphere in Sweden, 1740–1792* är en verkligt spännande läsning med en höjdpunkt rörande slutet av 1760-talet.

statsapparaten, med allt vad det innebar av sociala och ekonomiska fördelar.¹³ När partisystemet förbjöds vid Gustav III:s statsvälning 1772, försvann den viktigaste marknaden för tryck, långt innan TF modifierades 1774.

Bennich-Björkman har särskilt intresserat sig för en del medlemmar av grupperna tryckeriägare och bokhandlare. De förstod att utnyttja en ny situation. Utsikten till vinst lockade aktörer att konkurrera om uppdrag att publicera. Men de tog också själva initiativ att ge ut bestämda typer av dokument som kunde förutses bli intressanta för en större publik. Några personer, särskilt Gjørwell och Ekholm, tonade fram som storutgivare av dokument. Ofta gällde det dagsfärska frågor, men i viss grad också historiska handlingar med politisk sprängkraft.

I sakfrågor var det ofta myndigheter eller enskilda personer inom dessa som kunde komma i kläm för uttryckta uppfattningar eller fattade beslut. Deras försvar gick naturligtast på två linjer. De kunde försöka ge ut handlingar som försvarade eller förklarade vidtagna åtgärder eller i övrigt gav en positiv bild av dem själva. Men de kunde också utnyttja sin position till att sabotera eller försvåra för motparten att regelrätt utnyttja offentlighetsprincipen.

Vilka vägar använde myndigheter för att förringa de möjligheter tryckfrihetsförordningen tycktes ge? Det verkar lämpligt att redovisa sådana utmed en tänkt skala från rena överträdelser av förordningen via ett kreativt skapande av administrativa rutinföreskrifter som behövdes men saknades i originaltexten till ett medvetet missgynnande av meningsmotståndare och/eller gynnande av meningsfränder.

TF 1766 fastslog att Kungl Maj:t (vid denna tid ur maktsynpunkt i huvudsak lika med rådet) inte hade rätt att tillåta minsta ändring eller förklaring i texten som kunde leda till inskränkning i tryckfriheten. Det dröjde dock inte längre än till mitten av mars 1767 innan rådet på egen hand utökade det fält för sekretess som gällde för voteringar i rådet. Två månader senare bestämde det att diktamina från kungen till rådet – närmast att karakterisera som hans reservationer till rådets politik – inte heller skulle få tryckas.¹⁴

De administrativa svårigheter som kunde skapas ligger nära till hands och har (möjligen med undantag av den första) med smärre variationer använts av tystlåtna regimer världen över under skiftande perioder. a) Efter diskussion i rådet och kanslikollegiet bestämdes det att utlämnade dokument *måste* tryckas. Bennich-Björkman poängterar med rätta att detta gav extra sysselsättning för tryckerier. Men för människor utanför dessa kan beslutet ha inneburit en skyldighet de inte spontant hade velat ta på sig. b) I flera avseenden gjordes utkrävande av dokument (från rådet) dyrt och/eller besvärligt. Ansökan skulle inges skriftligen och på stämplat papper (som tyngdes av en särskild skatt). Samma sorts papper användes också för de avskrifter som lämnades ut. Därtill utkrävdes för dessa en

13 Bennich-Björkman (2003), s 313.

14 Bennich-Björkman (2003), s 292, 296–297.

lösen som kunde vara hög sedd i relation till tjänstens omfattning. c) En del utlämnanden kunde fördröjas till dess att ett ärende hade förlorat sin aktualitet, tills motagitation eller förklaringar hade hunnit arrangeras eller tills rådet hade tagit ställning i ett kvistigt ärende. Samma grepp vidtogs några gånger mot en kritiker när han samtidigt med en anhängare konkurrerade om att få ut handlingar. d) Olika behandling av vän och ovän kunde dessutom förekomma när avgifter lades på (under b ovan).¹⁵

Till saken hör att dessa selektiva hinder inte genomgående blev framgångsrika och därför inte användes konsekvent över de av Bennich-Björkman undersökta åren 1767–1770. Motståndare inom förvaltningen kunde till exempel i hemlighet sprida strategiska dokument i avskrift för allmänare konsumtion och därigenom göra tryckförbud illusoriska.¹⁶ Samspelet mellan grupper inom riksdagen och tryckare/förläggare är svårare att fånga i detaljer. Klart är dock att möjligheten att trycka material från ständens överläggningar utnyttjades i hög grad.¹⁷

Tidigare kallade jag TF 1766 ett experiment. Försöken att minska dess verkningar kan karakteriseras på samma sätt. I en period av skarpa sociala och politiska motsättningar ansåg sig inte aktörerna ha råd att vara hjärtnupna om lagens bokstav. I första hand gällde det att skaffa fördelar för den egna gruppen. Makthavare ville inte se sina åtgärder genomlysta av motståndare och fann olika grepp för att minska verkningarna av offentlighetsprincipen. Sett mot den bakgrunden är det snarast förbluffande att den ändå fick ett så kraftigt genomslag. Förmodligen spelade maktskiftena mellan de politiska partierna roll. Inget av partierna kunde vara tryggt vid makten. Att göra slut på rätten att komma åt information kunde snabbt slå tillbaka om man hamnade i opposition. Kanske då bättre att manipulera så smått, så länge.

4:3. Offentlighetsprincipen: sannolik användning före 1820

Hade en lista över intellektuella världsarv efterfrågats, hade nog från svenskt håll offentlighetsprincipen av 1766 förts fram som värdig en plats. Att handlingar av offentligt ursprung med få och i förväg angivna undantag utan hinder i övrigt skulle kunna göras tillgängliga för den enskilda medborgaren var internationellt sett unikt så tidigt.

Forskning om publicitetens öden i Sverige har allmänt sett visat att möjligheterna att fritt meddela nyheter om rikets styrelse och därtill knutna händelser fortlöpande försämrades 1772–1809. Tryckfrihetsförordningen (TF) av 1810 medgav åter en friare publicering. Under dess korta livstid framkom dock oförutsedda problem vid tillämpningar. Ersättningen, TF av 1812, avlägsnade vissa av

15 Bennich-Björkman (2003), s 308; 308, 309; 297, 298, 311; 309.

16 Bennich-Björkman (2003), s 296.

17 Bennich-Björkman (2003), s 307–308.

dessa, men införde samtidigt indragningsmakten. Denna blev med tiden häftigt kritiserad. Med hjälp av den kunde överheten inskränka den periodiska pressens rörelsefrihet på enkelt sätt: genom enbart administrativa beslut (utan domstolsprövning). Under åren till och med 1820 gjordes större och mindre ändringar och kompletteringar i regelverket. Vissa av dessa vidtogs tvärtemot bestämmelserna för hur en grundlag (som TF) fick ändras.¹⁸

Inom denna allmänna ram är det mycket mindre känt i vilken omfattning offentlighetsprincipen tillämpades. I det här avsnittet har jag försökt samla och ordna strödda uppgifter ur befintlig litteratur om denna fråga under perioden 1772–1809. Kan man få någon uppfattning om hur just den har stått emot växande restriktioner?

Först kort om vissa förändringar i det publicerade regelverket. År 1774 beskas vissa av de åtta år tidigare beviljade rättigheterna. Rådets handlingar i politiska frågor sekretessbelades, medan judiciella inslag däriifrån fortfarande gick fria. De delar av kanslikollegiets protokoll som angick rikets förhållande till främmande makter blev också undantagna. För två material saknades tidigare uttryckliga tillåtelse att publicera, dock utan att förbud i stället infördes. Det gällde religiösa handlingar samt ständernas protokoll och handlingar. I det senare fallet, liksom i några andra, hade kungen velat ha en ännu mer restriktiv förordning men inte lyckats formulera sig hållbart.¹⁹

I de kortvariga tryckfrihetsreglerna från 1792 saknades offentlighetsprincipen. Det är oklart om detta var ett medvetet grepp. Den blev i varje fall inte formellt avskaffad. Efter en för regeringen försmädlig rättegång bestämdes 1804 att kommentarer till avtryckta rättegångshandlingar inte längre var tillåtna, ”då därmed oftast ej kan vara annat ändamål, än tillfälle att klandra domstolens åtgärder och motsäga det förhållande som protokollerna innefatta”.²⁰

Jag har funnit det lämpligt att föra diskussionen om möjligheter att återropa offentlighetsprincipen i fyra olika kategorier: a) rättegångshandlingar, b) riksdagshandlingar, c) historiska dokument, d) övriga handlingar från ämbetsverk och liknande.

a) Rätten att trycka domstolshandlingar var cirka fyrtio år gammal, när TF 1774 tillkom. Därmed kan den ses som den tydligaste enskilda roten till offentlighetsprincipen. För Gustav III och hans rådgivare stod det klart att just möjligheten att trycka rättegångshandlingar, oftast givetvis för att plädera i egen sak, för många människor var viktigare än andra offentlighetsaspekter. Rikshistoriografen Anders Schönberg, med ett förflutet i den centrala debatten om tryckfrihet under 1760-talet, såg denna rättighet som en viktig säkerhetsventil för den förlorande parten: ”Den som tappar knystar mestadels, och ... tro många, antingen enfal-

18 Nyman (1963), s 69–70, 97–98, 142–146; Boberg (1989), s 42–45, 67–70.

19 Boberg (1951), s 46–55, 58.

20 Nyman (1963), s 25; Åhlén (1986), s 179 (citatet).

diga eller godsinta, att det är regeringssättets fel, det de ej vinna. Men då de få tömma sin galla och skaffa sig lättnad med att trycka ett protokoll, så satisfieras många, och allmänheten har något att göra, som ockuperar dem på nyttigare sätt än att bekymra sig om regeringsärender, det de icke förstå.”²¹

Den etablerade normen att – med små, rätt väl begripliga undantag – få trycka domstolshandlingar sattes alltså inte i fråga. Ett stort antal handlingar publicerades också. Dock blev praktiken vid vissa kända tillfällen – och säkert vid en del inte observerade – en annan. I tre fall 1774 och 1775 satte sig Svea hovrätt över TF men fick ändå sina avgöranden fastställda av högsta instansen, justitierevisionen. Kungen deltog i två av besluten.²²

I ett tryckfrihetsmål 1781 motiverade Svea hovrätt avslag på en anhållan att få ut protokollen med att ”de ’otjänliga och förgrifliga ansedda utlåtelse’, i tidningarna, som införts i protokollen, ej borde offentliggöras”. Samma innebörd turnerades något annorlunda av justitierevisionen: ”att den [tryckningen] skulle göra ändamålet med tidningarnes indragande onyttigt. Skrifternas skadliga innehåll skulle vid publicering av handlingarna i målet få ytterligare spridning.”²³

Offentlighetsprincipen tillämpades i två av fyra kända mål med religiös innebörd, i de båda andra inte. I ett av de båda senare ansåg berörd myndighet att ett utlämnande av den efterfrågade handlingen skulle ske efter TF 1774. Men det syntes ändå nödvändigt att handlingar i målet inte kom ut till allmänheten, särskilt då man ville undvika en ”obehaglig skriftväxling” mellan justitiekanslern och en redaktör.²⁴

Dock bör det noteras att handlingar som hölls inne inte primärt gällde tvister mellan privatpersoner. De utgjorde inlägg som i någon mening kunde sägas ha en politisk eller samhällelig innebörd, till exempel kunde ge underlag för kritik av en offentlig institution eller dess beslut.²⁵

En restriktion som låg nära ett rent brott mot offentlighetsprincipen kunde vara försvårande av spridning av handlingar. I ett fall från Småland i slutet av 1700-talet hade en betjänt starka lokala krafter att kämpa mot sedan han stämt sin husbonde för misshandel. Han hade liten framgång i huvudsaken. På egen bekostnad hade han låtit trycka rättegångshandlingarna. Myndigheterna i Jönköping försökte förhindra att trycken ropades ut på gatorna. Affären fick rikspolitisk betydelse och kom att spela roll vid diskussion om en ny tjänstehjonsstadga.²⁶

b) Näst efter rättegångshandlingar var riksdagsmaterial mest aktuellt för tryckning. I TF 1774 fanns ingen regel om offentlighet för riksdagshandlingar men

21 Boberg (1951), s 54.

22 Boberg (1951), s 101–103.

23 Boberg (1951), s 186.

24 Boberg (1951), s 294–297, 301–311 (citatet s 304), 314–319.

25 Åhlén (1986), s 154–155.

26 von Vegesack (1995), s 158–159.

inte heller något förbud för denna kategori, som hade gjorts tillgänglig i TF 1766. Utfallet blev skiftande, beroende av varierande maktförhållanden från gång till gång.

År 1778/79 ledde inte offentlighetsfrågan till någon öppen konflikt. Några få oppositionella dokument som adeln önskade se tryckta, förblev otryckta. Den riksdagstidning som kungen inledningsvis låtit ge ut fick inte längre komma ut när en del opposition avhördes. Totalt sett behärskade kungen läget väl och adeln fann sig i hans beslut.²⁷

Helt annorlunda såg det ut 1786, då en hel del kritik riktades mot kungen. Att en slätstruken riksdagstidning gavs ut från det kungliga kansliet hindrade inte att tre stånd (prästerna undantagna) snabbt beslöt att publicera sina protokoll. Då dessa dels blev omfångsrika och därmed dyra, dels kom ut långsamt, dels innehöll också regeringsvänliga inlägg var de inga idealiska kampanjinstrument. Ändå var det ur dem lätt för den bildade allmänheten att konstatera att kungen hade lidit en serie motgångar och blivit förödmjukad. Han vidtog inga motåtgärder. Allra slagkraftigast blev spridandet i särtryck av ett antal speciellt viktiga dokument. Dessutom samlade sig alla fyra stånden till en skrivelse till kungen om att de inskränkande tillägg till TF som han hade gjort 1780 och 1785 borde upphävas.²⁸

Under 1789 års riksdag satte Gustav III författningen ur spel genom förenings- och säkerhetsakten. Han fann det viktigt att förhindra motståndarna inom adeln att försvara sig mot redan cirkulerande beskyllningar för landsförräderi. Lika lite ville han att de skulle kunna sprida sin version av riksdagens förlopp. Han hotade boktryckare som kunde vara villiga att åta sig publicering att de skulle bli av med sina yrkesprivilegier. Därför blev det inte möjligt för adeln att låta trycka mer än en ringa början av sina memorial och protokoll från riksdagen. Dessa kom ut fullständigt först 1809. Motståndet mot Gustav III på riksdagen blev mycket fyligare redovisat utrikes än i Sverige.

Prästerna stannade efter diskussion för att underlåta publicering. De ville inte att allmänheten skulle se deras ställningstaganden i tryck. De likaledes kungatrogna borgarna och bönderna tryckte däremot. Stora delar av överläggningarna förlades till hemliga utskottet, varifrån publicitet enligt lag var förbjuden. Tillämpningen av offentlighetsprincipen kom alltså att bero av kungens godtycke.²⁹

Vid den korta riksdagen i Gävle i början av 1792 proklamerade kungen ett mycket vidare publiceringsförbud än tidigare. Det innefattade alla framställningar som tog upp ämnen från det pågående ständermötet.³⁰

På den stormiga riksdagen i Norrköping 1800, den första på åtta år, togs centrala frågor om offentlighet upp. Oppositionella adelsmän föreslog en vidsträckt officiell information om riksbankens och riksgäldskontorets förvaltning. En god

27 Boberg (1951), s 239–240.

28 Boberg (1951), s 240–245; Nyman (1963), s 44–47.

29 Stig Boberg (1967), *Kunglig krigspropaganda*, s 57–63; Nyman (1963), s 52–55.

30 von Vegesack (1995), s 123–124.

kännedom om landets affärer krävdes för att åtgärderna för att hjälpa upp dem skulle bli effektiva, hävdade de. De fick ett mindre genomslag. Men kungamakten tillgrip återigen utvägen att använda ett hemligt utskott och hade majoritet i bankoutskottet för fortsatt sekretess. Däremot tillät Gustav IV Adolf i nåder att protokoll från riksdagen trycktes i efterhand.³¹

En kombination av riksdags- och rättegångshandlingar tillkom vid Göta hovrätt, när adelsmän som obstruerat i Norrköping genom att avsäga sig sitt adelskap rannsakades. Materialet från detta mål fick inte tryckas. Detta skedde först 1823.³²

Med revolutionsriksdagen 1809/10 vann offentlighetsprincipen genomslag. Hemliga utskott som sekretessinstrument gick tillbaka i betydelse. I fortsättningen kom ett kraftigt växande riksdagstryck att publiceras. Visst klagades det på att det gick långsamt. Och visst kunde den riktigt noggranne gnälla över klen konsekvens i registreringen årgångarna emellan. Men principen om öppenhet sattes inte längre i fråga.

c) Ett tredje viktigt fält för offentlighetsprincipen gällde publicering av historiska dokument. Under ett halvt sekel från 1754 var C C Gjørwell verksam som redaktör eller utgivare och översättare. Sammanlagt figurerade han i ledningen för ett sextiotal periodiska skrifter. Av dessa var åtskilliga fortsättningar under nytt namn på tidigare organ. Bland hans tidskrifter och tidningar förekom nyhetsblad, förmedlare av humanistisk lärdom från den europeiska kontinenten och verk som åtminstone i stor omfattning ägnades åt utgivning av historiska dokument. Av namn och kort beskrivning att döma hos Lundstedt hör ett tjugotal organ till den tredje kategorin. Andra professionella utgivare som i mindre utsträckning förmedlade historiska handlingar i samlingar av tidskriftskaraktär var Samuel Loenbom och Erik Ekholm. Intresset för historisk urkundspublicering hade växt sig starkt under frihetstiden och fortlevde sedan. Delar av utgivningen försiggick i vad som avsågs vara periodisk form, andra delar i likartad serieform (men utan att registreras som periodika) eller i enstaka volymer.³³

Något konsekvent motstånd från överheten mot publiceringar av just denna typ av handlingar, ofta okommenterade, tycks inte ha förekommit. Kunde det hållas för sannolikt att de skulle läsas som en förstucken kritik av samtida företeelser fanns det dock risk för ingrepp mot dem.³⁴ Rikshistoriografen Anders Schönberg, som var väl medveten om sprängkraften i genomtänkta historiska framställningar, blev själv ett offer. Han kunde varken ge ut de första eller de sista av sina historiska brev med tolkningar av Sveriges utveckling under Gustav III.

31 Nyman (1963), s 112–114.

32 Bring, (1958), s 142 (nr 820:1).

33 Samuel E Bring (1934), *Bibliografisk handbok till Sveriges historia*, s 133–145. Enligt Lundstedt, del I (1895), finns publikationer som Gjørwell var påtagligt aktiv i i intervallet från och med 1754 (nr 59) till och med 1804 (nr 359).

34 Om före detta riksdagsmannen Kewenter, se Boberg (1951), s 203.

De skulle efterhand ha kommit att verka som bumeranger mot kungen.³⁵ Något om den potential som ännu på 1820-talet fanns att reta upp människor genom utgivning av valda historiska dokument kan noteras i denna framställnings kapitel 19.

d) Den återstående restposten kan mycket grovt karakteriseras som material från olika högre ämbetsverk och deras eventuella förgreningar neråt. Förmodligen är det denna kategori (med tillskott från den kommunala sektorn) som i dagens samhälle i första hand associeras med offentlighetsprincipen. Den är än mer svårbedömd än de tre föregående. Min tes att handlingars vitt skilda ursprung och karaktär har försvårat en bred forskning om principens användning gäller i särskilt hög grad detta fjärde fält. Därav följer att mina bedömningar är särskilt osäkra här.

Förmodligen var offentlighetsprincipen kraftigt hotad, fast inte ens under senare delen av den gustavianska perioden helt och hållet undanträngd från det här aktuella fältet. Antagligen kunde det här och var och då och då förekomma att personer med betydande social position och/eller god kunskap om förvaltningens maskineri kunde komma över centrala dokument på det vis som lagen förutsatte. Men det bör åligga en forskare att empiriskt påvisa att offentlighetsprincipen i något sådant sammanhang tillämpades, inte ta det för givet.

Att det första orosfyllda decenniet efter statsvälvningen 1809 skulle innebära ett tydligt snitt i utvecklingen på det utpekade fjärde fältet förefaller mig inte troligt. Ett tecken på att önskemål att få ut offentliga dokument var ovanliga är att de protokollfördes. Sedan sådana ärenden gått över till rutin försvann de ur protokollen. Jag vill därför påstå följande: Det stora genombrottet för offentlighetsprincipen – utanför rättegångs- och riksdagshandlingar – innebar att personer behärskade sökvägar inom offentlig administration och någorlunda konsekvent använde dessa för att skaffa information. Det ska förläggas till omkring 1820 och särskilt knytas till framväxten av några nya tidningar. Hur offentlighetsprincipen närmare hade utformats i 1812 års TF redovisas i avsnitt 5:1.

35 Gunnar Kjellin (1952), *Rikshistoriografen Anders Schönberg: studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809*, s 401–420.

KAPITEL 5

Offentlighetsprincipen och statsrådets handlingar under 1810- och 1820-talen

5:1. Offentlighetsprincipen enligt TF 1812

Offentlighetsprincipen hade trätt i kraft den 1 januari 1767. Dess revir enligt senare tryckfrihetslagstiftning under tiden fram till 1810 var långtifrån tydligt. Principen rör vad som numera kallas *allmänna handlingars offentlighet*. Någon abstrakt samlande rubrik förekom dock inte i TF 1812, som var utpräglat konkret. I dennas 2 § 4 moment anfördes flera långa listor grupperade på olika sätt om vad som uttryckligen skulle vara tillåtet för envar att utge i allmänt tryck. Av intresse för fortsättningen här är bland annat friskrivningen: ”utan åtskillnad på målens beskaffenhet af Civila, Criminella, Ekonomiska, Militära eller Ecclesiastique”.

Bestämmelserna innebar vidare att en person inte behövde vara part i ett ärende för att själv få skriva av en handling eller få en bevittnad avskrift av den mot att erlägga lösen. Utlämnandet skulle ske ”genast och utan tidsutdrägt”. Tredskades berörd tjänsteman skulle han stå till ansvar som för tjänsteförsummelse.

Därefter följde en serie undantag eller särskilda villkor för publicering. Utformningen och omfattningen av flera av dem kom efterhand under diskussion. Det mest kända förbudet gällde tveklöst statsrådets protokoll och handlingar. Någon exakt bestämning av vad de omfattade gjordes inte. Ett påtagligt arv från 1700-talets sekreta organ var hindren att ta del av protokoll från riksbanken och riksgäldskontoret, liksom revisionsberättelserna över dessas hemliga ärenden samt protokollen från riksdagens banko- och statsutskott. Med vederbörandes bifall kunde sekretessen hävas. Texten anger dock inte klart för vilka av kategorierna ett sådant medgivande kunde vinnas. Utan regeringens tillstånd var ministeriella handlingar och diplomaters enskilda papper hemliga femtio år framåt. Samma tidsgräns gällde för privatbrev som inte var oundgängligen nödvändiga i rättegångar.

Ett ganska utförligt avsnitt ägnades åt villkor för publicering av material från pågående rättegångar. Mest påfallande var nog följande regel: Den part som innan dom eller utslag hade fallit ville trycka sina egna inlagor, var skyldig att också låta publicera motpartens förklaringar på dessa inlagor, domstolens utlåtande om dem samt de enskilda domarnas slutliga röstning.

Den personliga integriteten var inte utan skydd. Handlingar från kyrkliga arkiv vilka skulle kunna ge en ofördelaktig bild av enskilda personers leverne och seder fick inte publiceras.

Till sist fastslogs det att vad som inte uttryckligen hade förbjudits var tillåtet för offentliggörande. En närmare bestämning gavs: ”följaktligen skall ock ej något, som öfver i denna Lag tillåtliga ämnen i tryck anmärkes, påminnes, eller eljest gransknings- eller reflectionsvis i dagsljuset framlägges, kunna under förvändning at innebära tadel eller klander, såsom straffbart afses, så vida skrifsättet icke såsom smädligt eller skändligt sig utmärker”.

På flera punkter har undantagsbestämmelserna byggts ut avsevärt efter den här aktuella undersökningsperioden. De blev därmed svåröverskådliga och lyftes 1937 ut ur TF, då en separat sekretesslag skapades. Senare har ytterligare preciseringar lett fram till en helt annan komplexitet än i de enkla reglerna från 1812.

Då förutsågs inte att beslut om yrkat utlämnande av handling kunde bli tvisigt. Särskilda regler för prövning av sådana fall saknades följaktligen. Exempel från 1820-talet kommer att tas upp längre fram i kapitlet. Att smärre delar av en skrivelse kunde beläggas med sekretess medan resten gick fri ingick inte i den tidens tankevärld. Preciserade termer, som senare har blivit centrala just vid bestämmande av tillgänglighet, som ”allmän handling”, ”offentlig handling” och ”hemlig handling” saknades 1812. I analogi med vad som nämnts ovan arbetade TF i stället med uppräknningar av allmänna dokumenttyper: som ”Instructioner, Constitutioner, Reglementen, Statuter ... hvarifrån helst utfärdade”, och fogade därtill kommentaren ”til de delar deraf, som til Publique Embetsmäns och Verks handläggning komma”.¹

Hela regelverket 1812 utgår från *en* reguljär väg för medborgaren fram till det eftersökta dokumentet hos arkivhandhavaren, registratorn, som lämpligen borde vidimera dess äkthet. Däremot var det inte tal om att en journalist skulle kunna publicera annars okända upplysningar som han hade kommit över via någon annan tjänstemannakontakt. Det som nu kallas meddelarfrihet (rätt för en anställd att fritt kunna lämna uppgifter för offentliggörande i media) och meddelarskydd (förbud mot att efterforska vem som gjort så) fanns inte ännu på länge.

Med detta har ett försök gjorts att konkretisera offentlighetskomplexet och att

1 Referatet av § 2 moment 4 har gjorts efter en förlaga som blev tillgänglig för en ovanligt stor publik. I polemik mot Kungl Maj:t i avsikt att försvara användandet av offentlighetsprincipen kommenterade *Stockholms Courier* 27/3 1820: ”Det är vidlyftigt detta moment; men man röner allt mer nyttan af dess inpräglande i minnet. Det torde benäget tillåtas oss att införa det helt och hållet.” En utförlig genomgång av hur offentlighetsfrågor behandlades i TF 1766 visar att flera inslag där återkommer 1812. Bennich-Björkman (2003), s 290–293.

Om nu aktuella undantag från offentlighetsprincipen, se Lennart Lillieroth (2002), *Sekretess!: En handbok om sekretesslagstiftningen*.

samtidigt antyda punkter där 1820-talets regelverk var mycket mindre sofistikerat än dagens. Utan att det uttryckligen nämndes i själva offentlighetsprincipen användes några allmänt administrativa tillvägagångssätt vid det praktiska hanterandet av den. Justering av protokoll samt diarieföring och expedierande av handlingar var nödvändiga förfaringssätt. Hur de i praktiken sköttes behandlas i kortet i avsnitt 5:4 nedan.

Därmed är turen kommen till periodens hetaste sekretessfråga: Hur skulle överheten vid behov i görligaste mån inskränka insynen i regeringsarbetet? Avgränsningen av ”statsrådets protokoll och handlingar” stod i fokus 1816 inom statsrådet självt och 1825–1826 som en del i en utrikespolitisk kris med åtföljande debatt om den så kallade skeppshandeln. Däremellan lät regeringen 1820 på egen hand proklamera att den skulle granska viktiga militära handlingar innan de möjligen kunde lämnas ut.

5:2. Diskussion i regeringen 1816 om statsrådets protokoll och handlingar

Före 1810 hade det varit snålt med allmän samhällsinformation från regeringen till en bildad allmänhet. Krigsperioden därefter fram mot 1815 hade bara medfört en partiell omorientering. Det hade ofta krävts tystlåtenhet för att inte i onödan riskera nationens fortbestånd. Men de efter 1809 aktiva ständerna var inte i längden villiga att acceptera ett sådant sakernas tillstånd. I en viktig skrivelse till Kungl Maj:t, daterad den 3 augusti 1815, önskade de att en statsekonomisk journal skulle ges ut och fästa nationens uppmärksamhet på viktiga ämnen. Sannolikheten för att det skulle dröja fem år till nästa riksdag gjorde kraven ytterst väl begripliga.

Få av riksdagens skrivelser togs upp till behandling så snart som denna. Redan efter fem månader, den 10 januari 1816, föredrogs den i statsrådets handels- och finansexpedition. Huvudfrågan dryftas i denna framställnings avsnitt 22:5–6. Här ska enbart en i direkt anslutning behandlad punkt beröras: om handlingars offentlighet. Principiella synpunkter som inte omedelbart framgick av TF 1812 stod på spel.²

Kanslirådet C M Schoerbing, som läsarna kommer att möta också i avsnitt 23:2–4, begärde avskrifter av fyra handlingar för en journal han började ge ut i januari 1816. Möjligen ansåg regeringen att Schoerbing kunde ha efterfrågat mindre brännbara dokument, även om de angivna hade fördelen att röra händelser som låg några år bakåt i tiden. Kunde instruktioner för tullen i Göteborg och Skåne under de notoriska smuggelåren 1812–1813 visas upp?

2 Materialet om huvudfrågan har getts ut av Hans Forssell i Hans Järta (1882) *Valda skrifter*, vol 1, s 85–102, men den offentlighetsaspekt som var nära knuten därtill togs inte med.

Tillförordnade statssekreteraren Hans Järta föredrog ärendet och fann att handlingarna enligt TF 1812 § 2 moment 4 borde kunna lämnas ut. Enligt hans mening var de inte – och hade heller inte förklarats vara – av hemlig natur. Innan de tagna avskrifterna lämnades ut ville han dock ha besked från statsrådet hur expeditionen borde behandla liknande framställningar i framtiden. Järta läste sedan upp rättigheter och speciella inskränkningar mot att få ut dokument enligt TF (jfr närmast föregående avsnitt). Bland inskränkningarna ingick ju ”Statsrådets Protocoll och Handlingar”.

Järta konstaterade inledningsvis att statsrådet inte hade något egentligt arkiv för handlingar. Dess handlingar och protokoll att förvara i statsexpeditionerna måste dock vara något mer än bara protokoll från sammanträdena inför konungen i statsråd. Han konstaterade sedan att det fanns handlingar ”som icke åtminstone genast, kunde göras allmänt kände, utan att rikets säkerhet och fördelar derigenom skulle uppoftas åt en otidig allmänhetens nyfikenhet”. Han tog fram några typer av ärenden som krävde särskild eftertanke. Hit hörde ”mål af ministeriel egenskap, eller af verkan på Rikets förhållanden till främmande makter”, och vanligare, betänkanden från särskilda ämbetsmän och kommittéer samt därav följande befallningar och instruktioner i ärenden av utomordentlig beskaffenhet och vikt.

De senare exemplifierade han från sin egen verksamhet som statssekreterare. Bland annat skulle publicering av inkomna handlingar och expedierade föreskrifter rörande banksystemets iråkade förlägenhet kunna vålla allmän skada. Inte heller vore det rådligt att offentliggöra det betänkande som kommerskollegiets president hade lämnat om att uppmuntra utländska fabrikörer att flytta till Sverige. Med detta begärde Järta ledning i frågan om vad som var statsrådets handlingar.

Svaret ägnade sig åt att ge arbetsregler för kommande arkiveringar. När ett mål av hemlig beskaffenhet i fortsättningen anmäldes eller föredrogs skulle det genast förklaras vara ett sådant. Handlingar och det i ärendet förda protokollet skulle förvaras särskilt av berörd statssekreterare. Endast sådana handlingar, oavsett om de inkommit till eller utgått från Kungl Maj:t, hörde hemma under vad TF kallade statsrådets handlingar. För att statsrådets handlingar skulle kunna utlämnas fordrades tillstånd från Kungl Maj:t.³

Efterfrågade handlingar lämnades ut till Schoerbing. Några månader senare återkom denne och ville ha ut förslag och protokoll från den kommitté som arbetat med ändringar i tullstadgan. Nu sades det uttryckligen att de skulle införas i hans tidskrift, *Journal för svensk statistik och allmän hushållning*.

Hans anhållan om utlämnande hade gått till kommittén, som hamnade i beråd. Själv hade den inget emot publicering. Men bland de ämnen som den hade behandlat fanns sådana som knappast kunde offentliggöras utan att staten skulle tappa inkomster. Kommittén tvivlade också på att stadgandet i TF var tillämpligt på dess arbete. Den ombesörjde ingen ämbetsförvaltning och hade bara att avge

3 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 10/1 1816.

förslag och yttranden över frågor som senare berodde av Kungl Maj:ts prövning.

Frågan fördes upp till Kungl Maj:t. Beslutet blev restriktivt. En för tidig publicering av inkomna förslag kunde vara till skada för staten och ”bereda enskilde Speculanter tillfällen, att antingen göra obehöriga vinster på det allmännas bekostnad eller undandraga sig werkan af de föreslagne Författningarne”. I överensstämmelse med principbeslutet av den 10 januari 1816 ansågs handlingarna hemliga och skulle förvaras som statsrådets handlingar. Avskrifter fick inte lämnas ut förrän den nya tullstadgan blivit tryckt och anmälan därom skett.⁴

Schoerbing fullföljde inte sina ansökningar genom att publicera vad han faktiskt fått ut. Hans tidskrift upphörde redan under sitt första år efter en förintande kritik (se avsnitt 23:4). Principbeslutet av den 10 januari 1816 tycks också ha fört ett tynande liv. Så långt jag har kunnat finna gjordes det i fortsättningen i statsrådsprotokollen tydliga hemligmarkeringar bara i två sammanhang. Den första av dessa, 1820, har knappast någon likhet med principen, medan den andra, 1825, utgör en tillämpning av den (utan någon hänvisning bakåt i tiden till när den gjordes).

5:3. Kungl Maj:t inskränker öppenheten rörande militära handlingar

I avsnitt 4:3 påpekades det att rättsväsendet hade en tradition av öppenhet redan före år 1766. Det finns all anledning att förmoda att inte bara att militära myndigheter avvek från traditionen utan också fann ett större behov än civila av viss sekretess. Under sådana omständigheter kunde försök att med hjälp av offentlighetsprincipen skaffa fram militära handlingar vålla uppståndelse.

Den 7 mars 1820 riktade Kungl Maj:t en skrivelse till fyra militära auktoriteter – krigskollegiet, förvaltningen av sjöärendena, generaladjutanten för armén och generaladjutanten för flottorna. Den gällde särskilt förvarande av viktigare dokument hos myndigheterna. Handlingar som inte utan våda för rikets säkerhet skulle kunna publiceras, skulle vårdas särskilt av myndigheternas chefer. De fick inte lämnas ut till någon förrän Kungl Maj:t efter anmälan hade meddelat tillstånd därtill. Undantag gjordes endast för föredragande tjänstemän i statsråd och (militära) kommandomål i deras ämbetsutövning. Utan att termen statsrådets handlingar nämndes fick de militära handlingarna en liknande ställning.

Upptänd av nit för tryckfriheten och säkerligen irriterad av överhetens nonchals i samband med en tidigare rättmätig begäran att få ut dokument (nedan avsnitt 8:3) tog *Stockholms Courier* efter några veckor upp denna nya fråga om offentlighet. Tidningen sade sig inte ha vetat att handlingar av den art som nämnts skulle finnas i de uppräknade verken. Men ärendet innefattade en viktigare aspekt. Stred inte det kungliga brevet mot TF:s offentlighetsregler? En grundlag

4 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 13/3 1816.

kunde inte upphävas eller i ringaste måtto inskränkas annat än genom kungens och alla ständens sammanstående beslut, och då först efter mogen överläggning och beredning av konstitutionsutskottet och förnyat upptagande vid påföljande riksdag. Därefter återgavs fullständigt TF:s § 2, moment 4, som redan sammanfattats i avsnitt 5:1.⁵

Såväl *Allmänna Journalen* som *Stockholms Posten* kommenterade kollegans artikel. Det förra bladet tog avstånd i allmänhet, utlovade en utförligare behandling senare (som såvitt jag funnit inte kom) och avslutade med att citera ytterligare några lagtexter samt edsformuläret för statstjänstemän, vilka alla skulle utgöra instanser mot *Stockholms Courier*.

Som viktigast sågs nog anknytningen till § 3 i själva TF. Där stadgades att det var straffbart att trycka ”hwad som rörer statens å färde warande underhandlingar med fremmande makter, eller eljest af Konungens, i sammanhang med dem, tillärnade beslut och afsigter”. Den som bröt häremot och därmed riskerade ”Rikets wård och säkerhet” skulle enligt missgärningsbalken straffas som för förräderi. Edsformuläret för statstjänstemän innehöll en passage som snarast ser ut som ett förbud mot vad som senare har blivit till meddelarfriheten: ”hwad efter lag eller sakernes särskilta beskaffenhet lönt och hemligt hållas bör, skall af mig, uti obrottslig tysthet behållas”. Mot *Stockholms Couriers* framhållande av de detaljerade föreskrifterna i § 2, moment 4 ställdes alltså klart allmänna regler från en annan viktig reglering som gick i motsatt riktning.⁶

Ett inlägg riktat mot redaktören av *Stockholms Courier* infördes några dagar senare i *Stockholms Posten*. Det saknade hänvisningar till lagparagrafer och förde i stället pragmatiska resonemang.

Redaktören Theorell hade noterat att lagstiftaren inte hade hemligstämplat militära handlingar utan inkluderat dem under offentlighetsprincipen. Häremot hävdades i *Stockholms Posten* att det givetvis skulle innebära våda för rikets säkerhet om sammanfattningar rörande försvarssystemet och beredskapen vore fria för läsning, alltså även för utläningar.

Redaktörens statsrättsligt korrekta påpekande att kungen inte ensam kunde ändra i grundlag bemöttes med ett annat rimlighetsargument som tog lätt på former och maktindelning. Om ständerna hade försummat att infoga en nödvändig paragraf i TF, skulle då kungen, ”Lagens rätte Tolk”, sitta och vänta på kommande missbruk? ”Männe icke twärtom Kongl. Maj:ts högsta pligt är, att, intilldess Ständer sjelfwe hinna i denna delen gifwa mera tydlighet åt Tryckfrihetslagen, aflägsna alla faror, som annars innan kort skulle följa.” Enligt skribenten skulle det inte i något annat land finnas en så vidsträckt frihet som den Theorell hävdade för Sverige.⁷

5 *Stockholms Courier*, 27/3 1820.

6 *Allmänna Journalen*, 5/4 1820.

7 *Stockholms Posten*, 8/4 1820.

Självklart måste Theorell gå i svaromål. *Allmänna Journalens* invändningar avisades snabbt. Tidningen talade om något annat än det saken gällde. Inga förhandlingar med främmande makt fördes. Mot författaren i *Stockholms Posten* var utförligare resonemang nödvändiga.

En viktig tes hos denne var att utlänningar skulle kunna dra nytta av lätt åtkomliga uppgifter om försvaret. Theorell bagatelliserade synpunkten. Allra enklast var hans förklaring att TF inte tillät att ge upplysningar ”till utländningen, till afundsmän, till fienden” och att varken han själv eller det sekretessbeläggande kungliga brevet hade syftat på den frågan. Hans vidare anvisning förefaller lättsinnigt senfärdig och inskränkt till sin verkningsgrad: ”När saken kommer derhän; då handlar den ej mer om svensk mans rätt att i Sverige utgifva tryckta skrifter; då inträder Styrelsemaktens vård öfver utrikes communicationen, och den kan om skrifers utförande förordna med samma rätt, som den förordnar om export och Sjötullsbevakning i allmänhet.” För övrigt torde få ting kunna hållas hemliga över nationsgränserna.

Dessutom frågade Theorell varifrån den extra omsorgen om militära handlingar hade kommit efter tio år utan bekymmer med dem. Varför skulle åtgärder behövas mellan två riksdagar? Han påpekade igen att kungen inte hade rätt att avge lagförklaringar över grundlagar. Fortfarande stod han orubbligt på den laggivna frihetens grund: ”Om *statens läge* skulle fordra frihetens inskränkande; så vore det ett läge, som ovillkorligen borde upphöra, till hvad pris och på hvad sätt som helst; ty intet sätt kan vara sämre och intet pris högre än frihetens förlust.”⁸

För samtiden, inte minst för dess journalister, fanns det en känd bakgrund till att Theorell uttalade sig så till synes omisstänksamt om användningen av militära handlingar. För en bredare allmänhet hade den bara skymtat innan ytterligare information tillkom sju år senare. Då avslöjades den sakfråga som hade upprört Kungl Maj:t och föranlett beslutet om hemligstämpling 1820. Saken gällde förvisso inget som kunde skada rikets försvar, utan bara slarv inom krigskollegiet vid upphandling av uniformstyg för arméns räkning. Men kollegiets president, Carl Axel Löwenhjelms, stod kungen nära och den tidning som – låt vara i dunkla ordalag – hade börjat rota i affären hade visat radikala drag.⁹

8 *Stockholms Courier*, 13/4 1820. Fortsatta inlägg: i *Stockholms Courier* 17/4 och i *Stockholms Posten* 25/4 ger avtagande avkastning. Här ska bara en lite pinsam detalj noteras. Skribentens första artikel hade sänts till *Stockholms Courier* som ett bemötande av dess åsikter, men inte tagits in där. På ett rätt skruvat, principiellt sätt försökte Theorell förklara sin vägran den 6/4 och 13/4, medan motparten senare relaterade det faktiska händelseförloppet i *Stockholms Posten* 25/4.

9 *Frihetsvännen*, som 1820 vågade ta upp frågan, drabbades både av indragning och åtal. Vid det senare friades redaktören men tidningen avled. En förhistoria till det kungliga brevet av 7/3 1820 ges i en artikel 29/1 1827 under rubriken ”Gammal bekant” i den kortlivade tidningen *Skådaren*. Redaktör för denna var en stökig tjänsteman vid krigskol-

Denna och en annan, nästan samtidig strid på toppnivå (avsnitt 8:3) rörande offentlighetsprincipen gjorde av allt att döma intryck på regeringen. Ensidiga tolkningar av den hade ett politiskt pris. Det var otacksamt att försvara avvikelser med argument tillyxade efter läglighet gentemot principfasta journalister som kände sig stå för Rätten och hade lagens bokstav på sin sida. Det måste till en verkligt tung fråga för att tillgripa det vanskliga vapnet igen. Avsnitt 5:5 nedan visar en sådan. Den offentliga motiveringen för att regeringens sekretessbeslut då var statsrättsligt oantastligt framfördes utanför statsrådet av en fristående jurist.

5:4. Normal användning av offentlighetsprincipen i början av 1820-talet

Utan att det uttryckligen nämnades i själva offentlighetsprincipen användes några allmänt administrativa tillvägagångssätt vid det praktiska hanterandet av den. Justering, expedierande och diarieföring av handlingar var nödvändiga förfaringsätt. De berörs nedan med underlag från ett väl utvecklat system i de centrala statsexpeditionerna, tidens kanslihus, där material från beredning för och beslut i statsrådet handlades. Just i samband med offentlighetsprincipen krävdes vidimering av erhållna avskrifter för att skapa tilltro till uppgifter som framfördes i dem.¹⁰

Rutinbeteenden omnämns sällan. Det är bara när något i sammanhanget går snett som de kommer upp till ytan. Ett sådant fall inträffade i statsrådets handels- och finansexpedition år 1822. Det tydliggör den normala gången. Speciellt värdefullt är att upplysningarna kommer från de direkt berörda aktörerna inom kansliet som vid tillfället saknade all vilja att mörklägga något.¹¹

legiet, G A Wulf, som nog inte gjorde historien sämre. Birger Steckzén (1937), *Krigskollegii historia. Del I–III, 1697–1865*, s 566, n 2 och 568–570 gör inte den koppling som jag gör. (Jfr om Wulf dessutom avsnitt 8:2.)

Stig Boberg (1989) har ingående granskat alla periodens indragningar och tryckfrihetsåttal. Han åberopar (s 127–128) ett antal diplomatspekulationer om den verkliga orsaken till åtgärderna 1820 mot *Frihetsvännen*. Förutom kopplingen till Löwenhjelm anför också att Wirsén skulle ha fått stöd från majestätet gentemot tidningen därför att denna infört en klart Wirsén-kritisk artikel den 19/2 1820. Mot bakgrund av att Wirsén kände sig illa behandlad av kungen i det åberopade sammanhanget är det senare av de två påståendena inte särskilt sannolikt (jfr avsnitt 7:2). Wulfs uppgift förefaller mig mest trovärdig. En anmälan till konstitutionsutskottet mot regeringen för restriktionerna mot utfående av militära handlingar lämnades utan åtgärd av 1823 års ständer (nedan avsnitt 5:5).

10 Huvuddelen av regeringsärendena passerade handels- och finans-, kammar-, ecklesiastik- eller krigsexpeditionen. Hovkanslern förestod en särskild, mindre omfattande expedition. Hans indragningar av tidningar gick efterhand alltid via kammarexpeditionen.

11 Det måste påpekas att beskrivningen i viss mån är förenklad. För mina syften är detta en fördel. De viktiga linjerna kommer fram utan att skymmas av sidospår. Några komplikationer kommer i stället att beröras i detta kapitel not 55.

Det låg en vecka mellan sammanträdena i expeditionen. Under vecka två justerade kungen protokollet från vecka ett. Han godkände dess utformning genom sin underskrift. Fattade beslut expedierades därefter, det vill säga de meddelades berörda myndigheter eller personer genom ett kungligt brev undertecknat av majestätet. Med ledning av ett kvarhållet koncept infördes handlingen i expeditionens utgående diarium ”hwarefter utlemnande deraf ej kunde vägras”.¹²

Detta är viktigt. Formellt fick visserligen ingen utom medlemmarna av konstitutionsutskottet i efterhand ta del av statsrådsprotokollen. Regeln efterlevdes, men den medgav en inte alldeles liten frihet för den vetgirige journalisten. Det helt övervägande antalet ärenden som statsrådet avgjorde rörde någon utanför dess krets. Därmed blev innehållet i det expedierade kungliga brevet (med bakgrundsinformation) tillgängligt även för andra än adressaten via expeditionens diarium. I fråga om indragningar av tidningar blev dock *bara beslutet* offentligt, däremot inte någon motivering. Helt oåtkomliga blev då i princip bara sådana överläggningar i statsrådet som inte resulterade i ett beslut som måste kommuniceras. Ännu under senare delen av 1810-talet spelade någorlunda breda policydiskussioner en viss roll där och kunde bedrivas utan insyn. Med undantag för spannmålsfrågan 1826 förlorade dessa dock snabbt i vikt. En aktiv press kunde alltså ha klart bättre arbetsmöjligheter än grundlagen omedelbart ger intryck av på sitt antagligen viktigaste fält, statsrådets verksamhet.

När personella resurser fanns, kunde tidningar likaväl få insyn i ett offentligt ärende hos mottagarna av beslut, det vill ofta säga i en rad centrala ämbetsverk. Där fördes också diariumer eller register som gav en nyckel till vad som hade förevarit eller var på gång. Dessa var av skiftande utförlighet. Myndigheter som hade en relativt enhetlig verksamhet, med få separata typer av ärenden, kunde nöja sig med en enkel kronologisk förteckning som numrerade bifogade handlingar. Svea hovrätts advokatfiskal förde den sortens sökredskap, som efterhand kom att utnyttjas flitigt av pressen i Stockholm. Andra kunde till den kronologiska delen foga en grov uppdelning på kategorier av avsändare/mottagare. I jämförelse härmed var rättsavgöranden i högre instans mycket tydligare registrerade och därmed lätta att lokalisera och följa över tiden. Särskilt ger justitierevisionens besvärslidier och revisionsdiariumer förstklassiga mönster.

Diarier och likartade hjälpmedel skiftade kraftigt inte bara i omfång utan ock-

12 Genom ett misstag i samband med att Karl Johan reste till Norge kom ett kungligt brev till fullmäktige i riksbanken att diarieföras innan det undertecknats av kungen och införas i *Argus den Andre* innan det hade anlänt till adressaten. Kungen blev ytterst indignerad och krävde bestraffningar för otillåtet intrång från tidningen med hjälp av någon medskyldig i regeringskansliet. Statssekreteraren Skogman redovisade det faktiska förloppet. Indragningen mer än en månad senare av den i sammanhanget oskyldiga *Argus den Andre* var en senkommen följd. Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 4/11 1822. Boberg (1989), s 125–126, återger ryktet och dess väl initierade källor, men känner inte till hela bakgrunden.

så i konsekvens. De skulle givetvis främst underlätta det interna sökandet efter aktuella ärenden och var inte från början tänkta för okunniga men vetgiriga utbölingar. Det framgår inte minst av att de långt ifrån alltid var perfekt förda. (I lyckliga fall kunde de nog ofta kompletteras via personalens minneskapacitet.)

En mycket kompetent undersökare har till exempel konstaterat att diarierna från JO-ämbetets tidiga år var förda ”oöverskådligt och inkonsekvent. Man glömde ofta bort att i diariet göra anteckningar om vidtagna åtgärder.”¹³ Ett annat exempel erbjöd hovkanslersexpeditionen. Som extra tjänsteman där hade den blivande tidningsmannen Theorell 1818 satt i stånd ”Dess försummade Diarium”.¹⁴ I bägge dessa fall dyker onöjaktigheter ganska snabbt upp till förfång också för den nutida forskaren.

Som framgått ovan skulle berörd tjänsteman på ämbetets vägnar vidimera att en utlämnad avskrift överensstämde med originalet. För en tidningsman var en sådan bifogad försäkran absolut nödvändig för att han skulle kunna göra anspråk på trovärdighet. Kritiker fann det vara en allvarlig invändning mot Schartaus källpublikation (avsnitt 19:5) att där återgivna handlingar saknade sådan vidimering.

5:5. Offentlig debatt 1826 om hemligstämpling av statsrådets handlingar

I statssekreterarens nyss behandlade förklaring 1822 (avsnitt 5:4 ovan) redovisades inga inskränkningar i kansliets skyldighet att lämna ut diariet förda handlingar. Sådana framfördes i stället 1826. Året innan hade alla dokument från den så kallade skeppshandelsfrågan hemligstämplats av regeringen. Beslutet kritiserades från flera håll. För att inte behöva redovisa en del av detta förlopp utförligt på två ställen hänvisar jag den som här tycker sig bli avspisad i överkant till huvudframställningen i kapitel 18.

Det meningsutbyte om offentlighetsaspekten som ska kommenteras föreligger i två fristående skrifter, en längre artikel i en Uppsalatidskrift samt recensioner och bemötanden av sådana i två Stockholmstidningar, *Kometen* och *Granskaren*.

En tidtabell för inläggen ser ut så här. Början gjordes när den framstående adlige riksdagsmannen Carl Henrik Anckarsvärd redovisade sina fruktlösa bemötanden under slutet av 1825 att underrätta sig om skeppshandelsfrågan.¹⁵ En all-

13 Bexelius (1981), s 48.

14 Adamson (1995), s 137. Samtidigt var hovkanslersämbetets bibliotek ”en gruflig smörja i en hög på golfvet”.

15 C H Anckarsvärd (1825), *Försök att vinna upplysningar uti den bekanta handeln om skeppstur svenska örlogsflottan: bestående uti ansökan till stats-secreteraren för krigs-ärenderne, samt en deraf föranledd inlaga till Rikens Ständers Justitiä-ombudsman*. Skriften består av återgivande av två ansökningar som han lämnat in.

mänt sekretesskritisk artikel i *Kometen* har intresse mest därigenom att den löst pekar bakåt på ett prejudikat för hemligstämpling.¹⁶ En vederläggning av Anckarsvärds argument för att offentlighetsprincipen borde ha tillämpats försöktes i en lång tidskriftsartikel av Uppsalajuristen Cl Ramström.¹⁷ Den recenserades i *Kometen* med svar av Ramström och nytt inlägg av *Kometens* recensent.¹⁸ Anckarsvärd replikerade i sin tur i en av tre avdelningar i en senare bok.¹⁹ Denna skrift anmäldes av *Granskaren* som var starkt kritisk till Anckarsvärds uppfattningar.²⁰ Slutligen tog *Kometen* i sin recension av samma arbete åter upp frågan om tidigare föredömen för hemligstämpling.²¹ Av pedagogiska skäl omgrupperas inläggen i fortsättningen.

Anckarsvärd kände till de avslag som mött tidigare försök att få ut dokument om skeppshandelsfrågan. Han försökte göra sin egen ansökan av den 22 november 1825 smakligare om belysning av hur den andra skeppsaffären (av två) hade återgått genom att anhålla att ”åtminstone få afskrifva, eller emot lösen uti afskrift erhålla sjelfva återgångsakten, hvilken blott berättelsevis är allmänheten meddelad”.²² Ansökan var ställd till statssekreteraren för krigsärendena och avlogs av honom nästa dag. Den väl kända motiveringen var att statsrådsprotokoll samt samtliga handlingar i affärerna med den officiella köparen, handelshuset Michaelson & Benedicks, skulle förvaras förseglade enligt beslutet i statsrådet den 29 oktober.²³

Bara några dagar senare, den 28 november, förde Anckarsvärd saken vidare till JO.²⁴ I en längre skrift gick han inledningsvis utanför själva tryckfrihetsaspekterna och påtalade det underliga i att regeringen utan ständernas samtycke ansåg sig ha rätt att sälja så omfattande och viktig offentlig egendom. Den var faktiskt förbjuden att avyttra även små delar av statens fasta egendom.

Efter långa citat ur TF hävdade Anckarsvärd att återgångskontraktet inte läng-

16 Om Publicitet och Opposition. *Kometen*, 30/11 1825.

17 Cl Ramström, Vederläggning af friherre C. H. Anckarsvärds skrift *Försök att vinna upplysningar uti den bekanta handeln om skepp utur svenska örlogs-flottan*; jämte Förklaring öfver några missförstådda och misstydda ställen i grundlagarne. *Swea: tidskrift för vetenskap och konst*, 1826, 9:2. s 97–134.

18 *Kometen*, 24/5, 14/6, 22/7 1826.

19 C H Anckarsvärd (1826), *Ett och annat: i anledning af den bekanta skeppshandeln*. Avdelning I utgör ett svar på Ramströms ”vederläggning”.

20 Argumenten utvecklas i sju av årets åtta första nummer. *Granskaren*, 2/1–26/1 1827. För våra syften är de tre tidigaste, 2/1, 5/1, 9/1 1827 av intresse.

21 *Kometen*, 13/1 1827.

22 Själva formuleringen av anhållan avvek knappast från vad som bör ha varit normalt. Däremot ansåg han tydligen att han var medgörlig genom att begära fram bara *ett*, om än viktigt, dokument. Anckarsvärd (1825), s 4.

23 Anckarsvärd (1825), s 3–5.

24 Anckarsvärd (1825), s 5–16.

re kunde vara en hemlig statsrådshandling, då det upprättats med en motpart och därefter för verkställighet meddelats till flera statliga myndigheter. Han demonstrerade också att han respekterade TF genom vad han *underlät* att fråga efter:

Man har aldrig begärt att få del af de protocoll inom Stats-Rådet, som troligen en gång böra ådagalägga, huru Stats-Rådet ifrån början åsett denna handel om Rikets egendom. Man har aldrig begärt något meddelande af de Ministeriella underhandlingar, hvilka antingen föregått eller möjeligén varit följde utaf denna handel, utan har man i dessa delar, med full kännedom af Grundlagen, låtit sig nöja med de underrättelser och upplysningar, som genom utländska tidningar meddelas; man har helt enkelt begärt, att få del af sjelfva kontraktet, för att deraf erfara, till hvad grad det kunnat föranlåta eftergiften af ett i den officiella artikeln omnämndt vite, och till ... stora ersättningar ...²⁵

Bakom hänvändelsen till JO-ämbetet låg en mycket hög tanke om dess roll. Anckarsvärd såg det som ett stadigvarande organ för ständerna under åren mellan dessas sammanträden med ”de vidsträcktaste rättigheter att vaka öfver lagarnes helgd”. Han föreställde sig att det skulle uttala sig i denna offentlighetsfråga gentemot Kungl Maj:t.²⁶

Den för oss viktiga delen av Ramströms diskussion gäller givetvis hemligstämplingen och grunden för den.²⁷ Hans bemötande av Anckarsvärd's ifrågasättande av hela fartygsförsäljningen och upphöjandet av JO berörs däremot inte här.

Även Ramström utgick demonstrativt från TF § 2 moment 4. Han påpekade först en viktig skillnad mellan statsexpeditionerna (statsrådets beredande och expedierande stabsorgan) å ena sidan och en rad rättsinstanser samt verk och ämbeten å andra sidan. De förra saknades helt, de senare däremot lämnade exemplen, i uppräknigen av myndigheter som var skyldiga att lämna ut sina handlingar, beslut och protokoll.

Utelämnandet av statsexpeditionerna kopplade Ramström till en central passage längre fram i förordningen: ”Vid föregående tillåtelse skola följande undantag ovägerligen iakttagas: At Protocoll, hållne hos Konungen i Ministeriela Ärenden och Commando-mål, eller Stats-Rådets Protocoll och Handlingar, eller ... icke kunna til tryckning fordras, eller, utan Vederbörandes tilstånd, utbekommas.”²⁸ Han konstaterade att en anhållan om utlämnande av nämnda dokumenttyper kunde beviljas eller avslås.

Ramström pläderade för en vid handlingsfrihet för regeringen i frågor som rörde sekretess. Det gällde för honom att visa att statsexpeditionernas handlingar

25 Anckarsvärd (1825), s 12.

26 Anckarsvärd (1825), s 13–14 (citatet s 14).

27 Ramström (1826), s 98–108.

28 Citerat av mig efter *Stockholms Courier*, 27/3 1820. Jfr avsnitt 5:3 ovan.

ingick som en del i statsrådets handlingar, samt att i största allmänhet ge en bred definition av termen ”handlingar”:

Vi skole nu först erinra oss hvad som menas med Stats-Rådets *Handlingar*. Dermed förstår man: alla skrifter och documenter, äfven de minsta, som inkommit och höra till de mål, hvilka inför Konungen i Stats-Rådet skola föredragas och afgöras, eller hvilka der blifvit föredragne och afgjorde, äfvensom den Föredragandes underdåniga anförande och Konungens i Stats-Rådet fattade beslut, hvilka under åtskilliga former, såsom Skrifvelser o.d., ifrån Stats-Expeditionerna utfärdas.²⁹

Ramström fortsatte med en parallell. Kollegiers ämbetsbrev hörde till sina verks handlingar. Därför måste också kungens skrivelser, de så kallade kungliga breven, räknas till statsrådets handlingar, som inte ovillkorligen kunde utfordras. Följaktligen klagade Anckarsvärd obefogat över att han inte hade fått ut den så kallade återgångsakten (från krigsexpeditionen). Ramström slog fast sin åsikt om vilka villkor som gällde: ”Först då, när sådana Skrifvelser verkligen afgått och ankommit till lägre Embetsverk, ikläda de sig egenskapen af dessa Verks Handlingar och måste *der* ovillkorligen utlemnas.”³⁰

Ramström avhånade i detta sammanhang ett argument som *Argus* hade framfört, nämligen att utlämnande av kungliga brev inte någonsin satts ifråga tidigare. ”Ett märkvärdigt bevisningssätt! Skulle Regeringen hafva förverkat sin i Grundlagarne gifna obestridliga rättighet att vägra sådana Skrifvelsers utlemnande, för det att den möjligen icke förut begagnat sig af denna rättighet och visat den liberaliteten att ej gifva afslag, der den ansåg sig böra bevilja ansökningen?”³¹

Efter sin lagexeges drog Ramström slutsatser som avsevärt skulle ha rubbat de arbetsförhållanden som sedan några år hade etablerats av Stockholms tidningar. Han försökte på egen hand skapa en tydlig sekretessregel:

Så snart man antager, att vissa Stats-Rådets Handlingar böra hållas hemliga, så blir deraf en nödvändig följd, ej endast att Regeringen bör äga full frihet att bestämma, hvilka Handlingar böra undandragas publiciteten, och full rättighet, att utan uppgifna skäl afslå sådana ansökningar, hvilket allt den ock enligt nu gällande Tryckfrihetsförordning verkligen äger, utan äfven att ingen annan bör äga rättighet att påstå, att de eller de Handlingarne ej bordt anses vara af hemlig beskaffenhet;³²

29 Ramström (1826), s 100.

30 Ramström (1826), s 101.

31 Ramström (1826), s 101–102 noten.

32 Ramström (1826), s 102.

Både på ett mer marknära och ett principiellt plan hade Ramström hamnat i positioner som var mer konungsliga än de som intogs av Kungl Maj:t, enligt redovisningen av praxis 1822. Och medan Kungl Maj:t i ett pressat läge hade tillgripit en till form och innebörd unik hemligstämpling, sökte Ramström leda i bevis att denna hade verkställts helt inom gällande regelsystem och alltså inte borde vålla några invändningar.³³

När Anckarsvärd återkom till ämnet samma år tog han kraftigt avstånd från Ramströms nytolkningar. Han hävdade i ett utförligt och inte alldeles glasklart resonemang att statsexpeditionerna måste anses som ”publika verk” och därigenom lyda under offentlighetsreglerna, inte under undantagen från dem:

Mig tyckes att det simplaste förstånd nog tydligt säger, att alla expeditioner, hvilka ifrån Statsexpeditionerne utgå, och som för verkställigheten nödvändigt ifrån dem måste utgå, genom denna utvandring förlorat all egenskap af från publiciteten fredadt Statsrådsprotokoll eller enskild Statsrådshandling; Herr Ramström medgifver sjelf, att alla till lägre Embetsverk afgångne skrivelser ikläda sig egenskapen af desse Verks handlingar, och måste der ovilkorligen utlemnas;³⁴

Ett dokument som skulle underkastas särskild bedömning inför utlämnande från en statsexpedition, skulle utan hinder lämnas ut från en offentlig mottagare. Vissa andra följder av Ramströms argumentering skulle rent praktiskt bli än märkligare, ansåg Anckarsvärd. Alla beslut i statsexpeditionerna riktades inte till offentliga ämbetsverk. Till exempel försiggick den ekonomiska lagskipningen i stor utsträckning där. Skulle besluten i sådana mål liksom vid tjänstesökandes besvär till Kungl Maj:t förbli statshemligheter?³⁵

I en ny skrivelse till JO i oktober 1826 formulerade Anckarsvärd följderna av vad han såg som otillbörligt hanterande av TF:s offentlighetsprincip:

Grundlagen måste vara öfver all godtycklig handling ifrån hvilken af Samhällsmakterna som helst; dess bestämmelse är att hejda makten: att trygga den laglydiga värnlösheten: ... det är, i min tanka, lika viktigt för det allmänna, som för de underordnade myndigheterna, att taga i nogare betraktande, att ingen emot lag begången förbrytelse kan ursäktas genom någon, ifrån högre myndighet begången befallning att bryta emot lag; ...

33 Ramström förefaller kanske något mer konciliant i sitt svar på recensionen i *Kometen*. Men han ger goda skäl för att tidningens snäva tolkning av begreppet ”statsrådets handlingar” inte håller. I sak står han alltså fast vid sin uppfattning. Ramström (*Kometen*) 14/6 1826 i svar på tidningens recension (14/5 1826) av hans artikel i *Svea*.

34 Anckarsvärd (1826), s 5.

35 Anckarsvärd (1826), s 6–7.

Om, ifrån Verkställande Makten utgångne, emot grundlagen stridande befallningar, förbunde till åtlydnad; så vore icke mera någon grundlag; och om en lagstridig befallning icke förbinder till hörsamhet; så är utan tvifvel åtlydnaden af en sådan straffbar: och detta så mycket mera, i den mån den inverkar på tredje mans och på det allmännas rätt³⁶

Granskaren såg naturligtvis inte Anckarsvärd som någon oförskräckt förkämpe för konstitutionella rättigheter utan som en orosstiftare. Tidningen raljerade över att han ”oaktadt det mest brinnande och outtröttliga kunskapsbegär” inte hade fått veta något mer än vad Kungl Maj:t hade meddelat. Trots att det inte var långt till nästa riksdag, då folkets representanter skulle få reda på vad grundlagarna tillät, hade Anckarsvärd fortsatt att skriva och skriva, att klaga och klaga och ”öfver samma ämne trötta och besvära Regeringen, Autoriteterna och Publiken ...”

Borde han icke såsom medborgare och undersåte hafva besinnat, att det alltid ligger någon ting högst betänkligt, föga berömligt uti att rakt motarbeta sin Regerings afsigter, ... Borde han icke till denna Regering hafva hyst så mycket förtröende, att han förmodat, det afsigten med hemlighållandet icke kunde vara utan sin goda grund, och att någon annan än en god afsigt vid detta som vid andra tillfällen icke borde kunna förutsättas?³⁷

Granskaren medgav att ingen lag kunde skrivas så, ”att den icke af hårklyfvare och spetsfundiga spekulanter kan på flera sätt tydas”. Rena brister av annat slag, kunde också finnas, bland annat ofullständigheter. Hit hörde att TF 1810 och därefter 1812 inte tog upp viktiga dokument rörande försvaret bland dem som inte utan vidare kunde lämnas ut till var och en vetgirig. Behovet av sådant undantag hade efter den tiden ”margfaldeligen yppats, och ovillkorligen fordrat ett amendement [tillägg] till Grundlagen”.

Denna svaghet i lagstiftningen hade, enligt *Granskaren*, avhjälpits genom det kungliga brevet av den 7 mars 1820 (jfr ovan avsnitt 5:3). Medan statsrådets beslut av den 29 oktober 1825 om hinder för utlämnande av dokument från skeppshandeln hade saknat hänvisning till detta tidigare kungliga brev, presterade tidningen länkar dem emellan:

Friherre Anckarsvärd känner lika väl tillvaron af detta Konungabref, som den anklagelse för dess tillstyrkande, Grefve G. F. Horn vid sista Riksdagen hos Konstitutions-Utskottet insinuerade emot Stats-rådets ledamöter. Att Konstitutions-Utskottet bestämdt afslog och förkastade denna anklagelse, samt att några särdeles debatter i anledning af Utskottets betänkande i detta ämne inom Riks-stånden icke heller förekommo, läser lika litet kunna vara Friherrn obekant. Det amendement till

36 Anckarsvärd (1826), s 50–51.

37 *Granskaren*, 2/1 1827.

Tryckfrihets-lagen, som uti merberörde Konungabref kan anses innefattadt, har således vunnit den sanktion, som Grund-lagarna kräfvat. Och enär det måtte såsom obestridligt få förutsättas, att Regeringen, som leder styrelsens och ärendernas gång, bäst är i tillfälle att bedömma, hvilka Försvars-verket rörande handlingar det egentligen är, som icke bör gifvas publicitet, har Kongl. Maj:t uti förbudet att utlemma de ifrågakvarande dokumenter, icke gjort annat än till en gifven casus lämpat de allmänna föreskrifterna i Kongl. brefvet af den 7 mars 1820.

JO, som Anckarsvärd gärna ville ge en viktigare roll, tilldelades verkligen en sådan – av *Granskaren* och i vårt speciella fall. Tidningen anförde med påtaglig tillfredsställelse att JO, till skillnad från Anckarsvärd, inte hade funnit skäl för ingripande mot Förvaltningen av sjöärendena för att den inte lämnat ut efterfrågade handlingar. JO hade således ”godkänt 1820 års Konungabref till sin kraft och verkan”.³⁸

I en tredje artikel tog *Granskaren* upp diskussionen om statsexpeditionernas plats i offentlighetssystemet. Detta problem ansåg tidningen vara det mest vanskliga ”så länge på en gång kvarstå Grund-lagens obestämda föreskrifter och en osäker, vacklande opinion om dess anda och rätta tillämpning”. Den instämde med Ramström att expeditionerna enligt TF:s text borde höra till undantagen från offentlighetsregeln. Samtidigt fann den Anckarsvärds invändning relevant, att det var meningslöst att hemligstämpla en handling i expeditionerna för att omedelbart senare lössläppa samma i ett underlydande verk. Den lämnade frågan i princip oavgjord, i praktiken till regeringens förmån:

Denna fråga kan icke med blotta ledningen af Grund-lagens bokstaf besvaras: här blir (till dess Grund-lagen kommer att på ett mera bestämdt sätt redigeras) en förklaring, ett amendement af nöden, och denna förklaring kan, i frågans ännu outredda skick, för närvarande icke, efter vår mening, blifva någon annan eller bättre och förståndigare, än den att Regeringen anses berättigad, att undandraga sådana Stats-Expeditionernas handlingar publicitet hvilkas kungörande för Rikets säkerhet och fördelar vore skadligt eller af betänklig natur.³⁹

I sin vederläggning hade Ramström i realiteten pläderat för kraftigt utökad handlingsfrihet för Kungl Maj:t. Anckarsvärd var i sitt svar lika radikal åt andra hållet. Han erkände inga behov av nya modifieringar av offentlighetsprincipen utöver TF 1812 – sådana som senare har systematiserats i en sekretesslag. *Granskaren* ensam kopplade det kungliga brevet av 1820 till skeppshandelsfrågan och gav det – och hur det tagits emot av riksdag och JO – en större betydelse än det förtjänade ur formell synvinkel. Dess resonemang om flera olika ”amendement”, levererade eller påtänkta, kunde visserligen medge lättvindiga undanflykter i trånga

38 *Granskaren*, 5/1 1827.

39 *Granskaren*, 9/1 1827.

passager. Men inarbetningar av tidigare obeaktade synpunkter i TF hade naturligtvis gett en rimlig utväg att för framtiden slippa olösbara tolkningstvister i sekretessfrågor. Tre varianter kvarstod oförmedlade efter motsättningarna 1825–1827.

1) Anckarsvärd läste TF som om tolkningsproblem rörande statsrådets ”protokoll och handlingar” saknades. ”Protokoll och handlingar” likställdes med ”protokoll”. Därmed bortföll också talet om restriktioner för utlämnande av dokument utöver protokollen. Eftersom TF tydligt begränsade sekretessen till sin egen lista i § 2 moment 4 och ansåg allt därutöver fritt för publicering, felade Kungl Maj:t när dokument från skeppshandeln undanhölls.

2) Kungl Maj:t behövde inte motivera sitt beslut, men gick uppenbarligen på den linje som Hans Järta och statsrådet 1816 hade formulerat: att ett mycket begränsat, i förväg angivet material skulle ingå i statsrådets handlingar och hemligstämplas. Jag har inte funnit några tecken på att det föreligger något beroende mellan 1816 och 1825. *Kometen* tycks ha haft aningar om ett tidigare förlopp men båda dess formuleringar var rätt svävande.⁴⁰

3) Ramström var mycket mer expansiv för Kungl Maj:ts räkning. Även det minsta dokument som föredrogs i statsrådet hörde hemma i handlingarna och skulle därmed vara tillgängligt endast om Kungl Maj:t så fann lämpligt.

Den senare diskussionen om offentlighet rörande skeppshandeln blev åtskilligt mer pragmatisk än de ovan refererade meningarna från slutet av 1825 till början av 1827. Några år därefter gällde det främst att föra till en lösning några andra stora, sedan länge oavgjorda politiska frågor. Då fick behovet att lägga krut på en strid för att precisera inskränkningar i offentlighetsprincipen ge vika.

5:6. Läckor från statsrådet

Redan i mars 1821, bara några månader efter det att *Argus* hade startat, noterade *Granskaren* i lättsam form att *en* tidning var anmärkningsvärt snabb med alla viktiga nyheter. Kunde det bland andra vara ”några Jungfrur som tjena hos unga Protokollister i Stats-Rådet” som fungerade som förmedlare?⁴¹

40 ”För flera år sedan förklarade en Statssecreterare uttrycket: ’Stats-Rådets Protocoll och Handlingar,’ sålunda, att hwarje document som lägges till Statsrådets Protocoll och hop med dem förseglas, skall anses såsom det i och dermed hade antagit natur af ett Statsråds-protocoll, alltså vara undandraget från utlösning och publicerande, – och genom Constitutions-Utskottets tystnad wid den tydning af grundlagen, under åtminstone twänne efterföljande riksdagar, har detta liksom wunnit helgd och burskap.” *Kometen*, 30/11 1825. ”Det har förut i detta blad warit omnämndt, att man år 1812 eller 1813 uppfann ett medel till att undandraga en act owilkorlig publicitet, derigenom att den bifogades statsrådets ’protocoll’ samt förklarades utgöra en dertill hörande ’handling.’” *Kometen*, 13/1 1827.

41 *Granskaren*, 9/3 1821.

Ett år senare tog samma kritiker åter upp problemet. Då var det klarare vad som åsyftades. Därtill infogades det i en ettrig dagsdebatt. Hur kunde vissa tidningar "tidt och ofta" redovisa vilka ärenden som hade behandlats i konseljen innan protokoll därifrån hade justerats? Och än mer – hur kunde de tala om vilka ärenden som skulle föredras vid nästkommande sammanträde i statsrådet? *Granskaren* fann därför följande frågor berättigade: Om statsrådsprotokollen inte fick tryckas, kunde det då vara tillåtet att låna ut dem eller koncept till dem till journalister? Hade inte regeringskansliets tjänstemän tystnadsplikt om vad som föresiggick där?

Argus hade från början av år 1822 fört en hård kampanj mot regeringen för dess ansträngningar att i hemlighet via förvaltningsapparaten sondera folkstämningar ute i landet. Den hade talat om "rapporteringsystemet i Sverige". *Granskaren* kontrade med att det fanns intressantare bidrag till ett sådant att diskutera: "ty djerfvare spioneri kan väl icke tänkas, än det som vågar intränga i Konungens kabinet och konselj – ställen, dit ingen Regering, om än aldrig så konstitutionell, tillåtit nyfikna blickar att intränga".⁴² Något senare påtalades också överhetens ansvar: "svärligen skall den Regering vinna förtroende inom landet eller aktning utom detsamma, som icke har kraft nog att offentligt försvara sina mått och steg, sedan de äro tagna, och att hålla dem hemliga, innan de tagas".⁴³

Granskaren återkom under de följande åren med klander av samma två typer. Alltför tilltagsna kolleger hade dels kommit över (korrekta) uppgifter, innan dessa vunnit kraft genom justering, dels spritt ut lösa rykten, om vad som skulle komma att hända.⁴⁴ Även om tidningen inte alltid var särskilt tydlig, framgick det nog för flertalet läsare att det normalt var *Argus* som var måltavla för kritiken.⁴⁵

Så långt jag har funnit, har inte *Argus* i sin i stort sett ständigt nedlåtande behandling av *Granskaren* tagit upp just den här aspekten. År 1826 såg en förändring, både i form av kraftigare angrepp och ett listigt försvar.

I slutet av mars pekade *Granskaren* i en stor artikel ut *Argus* och en tidning som vid den här tiden hade börjat biträda den som oppositionell, nämligen *Conversations-Bladet*. Den detaljerade kritiken den här gången riktas mot det senare bladet.⁴⁶ Några veckor senare var turen åter kommen till *Argus*. Med noggrant angivande av tidtabellen för beslut och publicering, hävdade *Granskaren* att *Argus* hade publicerat ett brev från Kungl. Maj:t till riksgäldsfullmäktige innan dessa

42 *Granskaren*, 22/2 1822.

43 *Granskaren*, 12/3 1822.

44 Några av de ämnen som mest förekom i tidningars spekulationer: "rastlösa bemödanden att till- och afsätta embetsmän, afslå eller bevilja ansökningar, disponera statsmedel, med flera dylika riksgagneliga operationer". *Granskaren*, 31/3 1826.

45 *Granskaren*, 9/7 1822; 20/11 1824; 13/8 1825. Listan kan säkerligen göras längre, om mer tillfälliga gliringar hade observerats.

46 *Granskaren*, 31/3 1826.

ännu hade läst och tagit ställning till det: ”Männe det brukas i Riksgälds-kon-
ret, att de till Fullmäktige ankomna Konungabref i deras frånvaro öppnas och
läsas för Argus den Tredje?” Kunde en sådan indiskretion tillåtas enligt TF § 2,
moment 4?⁴⁷

Sedan *Conversations-Bladet* meddelat en insidersnyhet i den mycket kontrover-
siella frågan om hur spannmålsbristen i landet skulle bekämpas, förhöll sig *Argus*
programmatiskt tyst. Troskyldigt bad den att *Granskaren* eller några andra mot-
ståndare skulle tala om: ”huru det är möjligt att dylika rygten om konseljens
öfverläggningar och beslut, det ena efter det andra, så hastigt kunna uppkomma
och transpirera till Börsen, samt föranleda ett jobbing-system, som på samma
gång det bringar osäkerhet och oro i kurs och affärer, skadar enskildta och det
allmänna, och tillika, *i opinionen väcker missnöje och kastar en skugga på Styrelsen?*”

Granskaren fann det givetvis vara ett gyckleri att den som ofta tycktes ha prak-
tiserat ett system bad en som aldrig hade använt det om upplysningar. Men tid-
ningen kunde nu inte hålla tillbaka de misstankar den hade luftat då och då över
en femårsperiod. Det var nog med viss tillförsikt att få tyst på sin motståndare
som den formulerade sin förmodan hur ”denna skamliga trafik med Statens hem-
ligheter bedrifves”:

Man föreställe sig t. ex. en Tidnings-skrifvare som hänföres af en oundertrycklig
passion att inför Publiken skryta med djupa insigter i Stats-läran och tidiga under-
rättelser om allt hvad som rörer administrationen, som aldrig frågar efter pligt
eller anständighet, då frågan är om att tillfredsställa denna passion, och som aldrig
bryr sig om hvilken han derigenom komprometterar. Genom ett yppigt och fri-
kostigt lefnadssätt banar han sig utan svårighet vägen till närmare bekantskap med
några unga protokolls-förande i konseljen, hvilka ega nog liten takt och nog liten
känsla af värdet utaf det dem lemnade förtroende, för att lyssna till förförarens
eller hans utskickades insinuationer. Tidnings-skrifvaren, som alltid är på sin post,
lurar på dem, en i sender, då de komma ner af slottet, narrar ur dem genom listiga
frågor det han önskar veta, eller följer dem hem och stjälar sig behändigt till att
glutta i deras papper. Så snart han sålunda fått någon reda på den punkt, han velat
träffa, skyndar han sig till sitt, för att genast få den färska nyheten, med mer eller
mindre långt för- och efter-tal i Tidningen intagen, under det en annan långbent
hejduk, som strax är tillreds, löper till Börsen eller på köpmans-kontoren, att be-
rätta hvad som bör sättas i omlopp.⁴⁸

Det går knappast att förklara *Argus* fråga om hur rykten kunde spridas som något
annat än en väl gillrad fälla. *Granskaren* hade gått i den och fick höra hur infam

47 *Granskaren*, 11/4 1826 tycks inte ha övervägt möjligheten att *Argus* hade studerat brevet
vid kansliets handels- och finansexpedition, sedan det diarieförts där och avsänts därifrån
med en av någon anledning sen expediering.

48 *Granskaren*, 22/8 1826.

dess insinuation om journalisters arbetssätt var och att ”ifrån en *moralisk* synpunkt kan det ej gifwas något, som är under Granskaren”. Men frågan hade allvarligare aspekter:

Om en Tidning angriper en hel Embetsmannagrad, och öppet beskyller den för att till följe af korruption ha gjort sig skyldig till handlingar, uppenbart stridande emot Ed och tjenstemannapligt; så måtte wäl en sådan angifwelse, helst om den göres utan att åtföljas af ens det ringaste försök till bewisning, böra anses för ett af de gröfsta tänkbara missbruk af Tryckfriheten? ...

[Det bör] väcka förtrytelse, att se en hel Embetsmannagrad, *för vår skull*, utan ringaste anledning och skäl, skymfad och kalomnierad genom dylika insinuationer och en så beskaffad ”förmodan,” som Granskaren tillätit sig att i sitt sista Nummer framkasta. Och så mycket mera måste denna Hrr Protokollsförande i Statsrådet tillfogade oförrätt smärta oss, som wi, så långt ifrån att utaf dem ha erhållit några meddelanden för vårt Blad om hwad som passerat i Konseljen under deras öfwerwaro, twärtom äro förwissade att ingen ibland dem skulle, ifall det komme i fråga, kunna underlåta att till och med edeligen witsorda, det wi aldrig gjort något försök dertill, eller ens framställt en enda fråga för att erhålla dylika upplysningar.

Men *Argus* tyckte sig inte böra agera som protokollförarnas försvarare. Uppgiften att kräva upprättelse för den lidna förolämpningen ankom på deras chefer, statssekreterarna.

Argus framförde dessutom några andra synpunkter, som inte var särskilt slagkraftiga. Alla som bodde i Stockholm visste hur rykten florerade där. Och nog kände man till att protokollförare ibland var frånvarande från föredragningar och därför inte kunde känna till vad som förevarit.⁴⁹ I nästa nummer kunde tidningen meddela att protokollförarna i kansliexpeditionerna och justitierevisionen hos JK hade anhållit om åtal mot redaktören för *Granskaren*.⁵⁰

Denne tog – något förskräckt inför *Argus* aggressivitet – ett halvt steg tillbaka: ”Om de händelser jag förmodat, aldrig inträffat, så erkänner jag att jag haft orätt; men då måste någon annan än jag besvara Argi fråga, hvilken så anspråksfullt framställd, icke bör lemnas utan svar.”⁵¹ I några följande nummer backade *Granskaren* ytterligare och återkallade till slut formligen sina uttryck ”af förnärmande beskaffenhet ... såsom af förhastande och af brist på besinning tillkomna”.⁵² Något svar på frågan om hur en del tidningar kunde utnyttja läckor kom aldrig.

Om *Argus* genom sin fälla vann att *Granskaren* för fortsättningen var tystad i

49 *Argus den Tredje*, 26/8 1826. Det var ju inte fråga om vilka rykten som helst, utan om sådana som bara kunde ha ett begränsat antal upphovsmän. Att protokollföraren inte var närvarande synes ha varit ett undantag.

50 *Argus den Tredje*, 30/8 1826.

51 *Granskaren*, 29/8 1826.

52 *Granskaren*, 1/9, 15/9 (citatet) 1826.

denna fråga, lyckades den dock inte fullt ut. JK vägrade nämligen att åtala *Granskaren* och lämnade detta åt protokollförarna själva, som underlät det. Avslutningsvis försökte *Argus* placera *Granskaren* i en klass för sig: ”När någon aktion, uti ett mål af så *grof beskaffenhet som det ifrågavarande*, ej följde, så kan werkligen Granskaren ha anledning att för framtiden betrakta sig såsom upphöjd öfwer allt åtal. Detta prerogatif är större än någon Svensk undersåte hitintills haft.”⁵³ I fortsättningen påmindes *Granskaren* rätt ofta av *Argus* om sitt ”felsteg”. Något seriöst försök att ta itu med läckor från statsrådet synes inte ha gjorts i Stockholmspressen under resten av 1820-talet.

Diskussionen i avsnitt 5:3 och 5:5 gällde några särskilda tillfällen då regeringen hindrade att offentlighetsprincipen utnyttjades enligt TF. Här har det i viss mån motsatta förhållandet behandlats: om tidningar i smyg lyckats vinna snabbare åtkomst till centralt material än regelverket föreskrev. Några fullt säkra slutsatser kan inte redovisas. Frågan ska dock belysas ur flera olika aspekter: 1) Är *Granskarens* hypotes om troliga aktörer rimlig? 2) Överträdde de regler om sekretess som begränsade offentlighetsprincipen? 3) Prövades det inga åtgärder från regeringens sida mot läckorna?

1) När det huvudsakliga underlaget för min framställning, tidningstext, byggs ut med privatmaterial utanför den kategorin lyfts rimliga aktörer fram säkrare. Den blivande redaktören J P Theorell förde dagbok under 1810-talets senare del. Den finns bevarad fram till mitten av 1819. Den visar att yngre, extra kanslitjänstemän, tillfälligt anställda (under riksdagar) på riksdagsståndens kanslier samt litteratörer höll ihop på kvällarna under krogronder och teaterbesök och skvallrade om sina chefer och andra prominenta personer. Elaka kommentarer om händelser under konseljer saknades inte. Den styrande kretsen var så liten att även en extra protokollförare kom i kontakt med åtskilliga framträdande män. De ungas osäkra ekonomiska villkor skapade avundsjuka och kritik genom sin bjärta kontrast till de etablerades ståndsmässiga villkor.⁵⁴

Den ene av *Argus* ägare, Johan Johansson, hade själv innan han övergick till journalistiken varit extra på handels- och finansexpeditionen och kände väl till arbetsgången där. Han behövde inte stå utanför slottet och locka till sig omiss-tänksamma gröngölingar. Han kunde ha kontakt med tidigare arbetskamrater i sitt vanliga umgängesliv. Befriad från en del utsmyckningar var *Granskarens* hypotes om ursprung till läckorna klart rimlig. Och dess fråga om man kunde tänka sig några andra i stället kan knappast besvaras annorlunda än med ”nej”.

2) I sin ilska kritik buntar *Granskaren* ihop flera olika företeelser som om de vore ungefär likvärdiga. Jag för här först undan de många fall som passar under rubri-

53 *Argus den Tredje*, 7/10 1826.

54 Adamson (1995), s 132–148.

ken misslyckade förhandsgissningar och felaktigheter. Därefter följer fall då det är väl tänkbart att kritikern har haft för trånga vyer: då *Argus* kunde få ut dokument från en avsändande kansliexpedition och inte behövde lita sig till en mottagande institution. En tredje kategori består av kännedom om senaste eller närmast kommande föredragningslista vid konselj. Med en bred definition av statsrådets handlingar skulle de naturligtvis förbli okända, med en snäv definition däremot inte nödvändigtvis. Möjligen kunde de ses som ett komplement till diarierna. En fjärde grupp utgjordes av beslut som meddelades innan de hade blivit officiella genom justering och expediering.⁵⁵ Utan någon djupare undersökning har jag fått intrycket att det normalt rörde sig om ganska tunna upplysningar. Den stora striden om avslöjanden under 1826, som relaterats ovan, rörde bland annat årets mest segslitna politiska fråga: Hur skulle spannmålspolitiken utformas på kort sikt mot bakgrund av ett uselt skörderesultat? Här kan påståendena om regeringens beslut gälla ganska få alternativ, till exempel; ska importtullarna sänkas, ska import bedrivas i statlig regi, när ska detta i så fall ske?⁵⁶ Däremot redovisades inga *dokument* som ju uttryckligen skulle hanteras enligt offentlighetsprincipen.

3) Om analysen under punkt 2 i huvudsak är korrekt, kan jag tänka mig detta svar på frågan om regeringens tydligtvis ringa aktivitet – ett enda observerat krafttag – för att förhindra alltför tidiga nyheter. I avsnitt 5:4 redovisades hur av misstag ett inte undertecknat kungabrev 1822 lämnades ut till *Argus*, något som gjorde Karl Johan högst misslynt. Den skarpa reaktionen då, som bör ha legat bakom att *Argus* någon månad senare blev indragen, skulle också kunna ses som en reaktion på en företeelse som redan hade observerats flera gånger av *Granskaren*.

Att ingrepp i övrigt uteblev skulle kunna tolkas som att regeringen ansåg att övertrampen i allt väsentligt hade rätt godartad karaktär och skulle vålla mer ohägn om de bekämpades öppet. En sådan bedömning ad hoc skulle passa väl in på arbetssättet hos 1820-talets svenska överhet. Denna var inte byråkratiskt mönstergill. Historiker har påtalat att den då och då tog sig rättigheter utöver de av lagen givna. I det här fallet skulle vi däremot möta en omvändning: att den kunde

55 I detta kapitel not 11 utlovades en vidare behandling av komplikationer vid protokollföring i statsrådet. Följande är värt särskild uppmärksamhet. Från och med våren 1816 samlades statsrådets ledamöter någon tid före konseljen i en statsrådsberedning där föredragningslistans ärenden diskuterades utan att protokoll fördes. Med diskussionen där som utgångspunkt föredrog berörd statssekreterare ärendena för kungen som preliminärt tog ståndpunkt. Konseljen kunde därför i stor utsträckning bestå av inregistrering av tidigare utmejslade uppfattningar. Tidiga avslöjanden i tidningar behöver alltså inte nödvändigtvis återgå på läckor från själva konseljerna utan kan stamma från de tidigare beredningsstadierna (som inte fanns när TF kom till). En utomordentligt insiktsfull genomgång hos Gunnar Heckscher (1933), *Konung och statsråd i 1809 års författning: regeringsmaktens inre gestaltning under det nya statsskickets första halvsekel*, s 38–61 och särskilt koncentrerat s 403–407.

56 Sakfrågan kommer att beröras vidare i avsnitt 7:6.

ta lätt på att undersåtar i viss grad usurperade dess eget revir. I huvudsak skulle detta ha verkställts mer genom övertramp av vedertagna administrativa regler, snarast förutsättningar för korrekta beslut och expedierande av dessa, än genom direkta brott mot offentlighetsprincipens sekretesslista.

Ett sista viktigt frågetecken har dock hittills inte luftats. Hur mycket blev det till sist kvar av eventuella regelbrott från *Argus* sida efter alla de rensningar jag har vidtagit i *Granskarens* exempelsamling? Jag måste erkänna att jag inte kan ge något bra svar på den frågan. Jag tror mig inte om att i efterhand kunna återskapa en användbar, realistisk tidtabell för en rad ärenden. Något sådant skulle fordra en detaljerad analys av precisionen i datumangivelserna, utan att ordningsföljd och tidsutdräkt ändå blev säkert åtkomliga.

5:7. Sammanvägning av tendenser

Det innehåll som har presenterats i det här kapitlet har i huvudsak gällt *problem* med att få tillgång till handlingar. *Begränsningar i rättigheterna* har fått stort utrymme. Det mest eftertraktade, men samtidigt ganska väl skyddade, materialet från statsrådet har erbjudit en del episoder av intresse. Under tioårsperioden 1816–1825 hamnade regeringen vid åtminstone två tillfällen (1816 och 1825) i speciella situationer som fordrade snabba lösningar.

Vid det förra föreslog statssekreteraren Hans Järta en definition som hade saknats på den centrala termen ”statsrådets handlingar”. Han tog inte någon stor hänsyn till den naturliga ambitionen inom statsrådet att definiera brett. Han fick dess godkännande för en snäv avgränsning. Hade den utnyttjats i framtiden hade den inte lånat sig till några räddningar i efterhand av oförutsedda kriser eller skandaler. Den sågs tydligen som en rent praktisk åtgärd i en viss situation och gjordes inte känd utåt. (Vilken annan instans än regeringen skulle avgöra vilka av dess dokument som behövde hållas hemliga?) Hade regeringen via en proposition om förtydligande av grundlagen kunnat få den infogad i TF, borde den hetsiga diskussionen 1825–1826 ha uteblivit. Det är mycket möjligt att 1825 års regering inte kände till definitionen från 1816, trots att den tillgrep just en motsvarande utväg. Det är lätt att tänka sig bakgrunden till något sådant.

Möjligheterna att skapa livskraftiga prejudikat inom statsrådet var säkerligen mycket ojämma. Dess tusentals beslut av alla de slag publicerades inte samlat. Att leta i gamla årgångar av huvudsakligen kronologiskt upplagda diariumer var tidsödande och krävde ofta en viss förkunskap för att snäva in de tänkbara alternativen. En delvis ny uppsättning av ledamöter och föredragande minskade relevanta förkunskaper. Av allt att döma styrdes inte Karl Johan och hans statsråd i någon högre grad av ambitionen att långsiktigt agera byråkratiskt likformigt, i full anslutning till väl kända, antagna regler. De nämnda faktorerna bör ha medverkat till att några samband inte redovisades när kapitlets tre diskuterade beslut fattades.

I samtliga situationer fann regeringen det naturligt att på egen hand, på administrativ väg, tolka oklara texter och komplettera ofullständiga eller under rådande omständigheter olämpliga avfattningar. Emot sådana åtgärder stod år 1820 TF:s stadgande att allt som inte var uttryckligen sekretessbelagt skulle vara fritt för publicering. Men det var inte tillämpligt 1816 och 1825. Här gällde det att komma tillrätta med en i TF odefinierad term som kunde bestämmas olika. År 1825 var inte oppositionens alternativ att släppa allt material om skeppshandeln fritt utan vidare det rimligaste. Totalt sett måste regeringens försök att över en femtonårsperiod begränsa offentlighetsprincipens verkningar ses som mycket blygsamma. Detta gäller även om jag skulle ha missat några likartade tillfällen. TF efterlevdes i detta avseende.

Det stora framsteget för publicerande av offentligt material har fått liten plats i detta kapitel. Det ryms dock inom det normal tillstånd vid början av 1820-talet som diskuterades för statsexpeditionernas vidkommande i avsnitt 5:4, och som på likartat sätt hade blivit gängse för de centrala statliga verken. Dokument som här rörde därifrån var tillgängliga sedan vissa i förväg kända formalia hade uppfyllts. De båda närmast följande kapitlen exemplifierar hur periodens huvudtendens utan minsta tvekan var att offentlighetsprincipen på viktiga verksamhetsområden kom att utnyttjas i växande grad och blev regel vid tillämpningar.

KAPITEL 6

Ökad insyn i förvaltningen via Riksens ständers revision

6:1. Riksdagen börjar vinna insyn i den offentliga förvaltningen

I detta kapitel ska en speciell aspekt behandlas rörande den kontroll riksdagen bedrev av offentlig verksamhet genom sina revisorer, valda bland de fyra ständens medlemmar. *Det gäller hur en växande kunskap om resultaten fördes ut till en vidare krets av människor och vad detta förfarande kunde ha för extra effekter.* För att den kommande diskussionen inte ska hänga i luften krävs dock en bakgrund i stort rörande inrättningen Riksens ständers revisorer (Rstr).

Under frihetstiden skulle ständerna mötas minst vart tredje år. Med början 1765 sammanträdde de i praktiken oftare. Deras egen inrättning, Riksens ständers bank (1866 Sveriges riksbank), styrdes av fullmäktige som utsågs av de tre högre stånden. Fullmäktiges förvaltning granskades i efterhand vid varje ny riksdag av bankodeputationen.

Med statsvälvningen 1772 följde viktiga förändringar. Visserligen bekräftade Gustav III att ständerna även i fortsättningen skulle styra och kontrollera banken. Men deras möjligheter att effektivt kontrollera dess arbete försämrades. Kungens rätt att kalla till riksdag inskränktes nämligen inte av något krav på maximiintervall mellan mötena. Och han ensam bestämde vilka ärenden som skulle tas upp. Nästa riksdag kom att sammankallas först 1778.¹

Insiktsfulla politiska ledare begrep att så långa uppehåll mellan riksdagarna skulle omöjliggöra en meningsfull ordergivning till bankofullmäktige, liksom kontroll av dem. Risker var stor att kungen efterhand skulle skaffa sig ett icke avsett inflytande. För att förhindra något sådant framlades kring årsskiftet 1778–1779 ett förslag om inrättande av en bankorevision vilkens medlemmar skulle utses av föregående riksdag. Oberoende av när riksdagen möttes skulle revisorerna sammanträda vart tredje år, kontrollera det passerade och eventuellt ge nya order. I samspel förmodade ”finansminister” Liljencrantz och adelns mäktigaste man,

1 För den följande översikten har utnyttjats den senaste, utförliga behandlingen hos Torgny Lindgren (1975), *Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807: ”de redliga män, som bewakade Ständers rätt”*, s 7, 11.

Axel von Fersen d ä, kungen att med små ändringar godta en sådan nybildning, trots att den knappast kunde ha tilltalat honom.²

År 1789 blev Gustav III tvungen att sammankalla riksdagen för att få resurser till pågående krig mot Ryssland och Danmark. Riksgäldskontoret, ett särskilt verk under ständernas ledning, skapades för att förvalta befintlig och kommande stats-skuld. I regelverket ingick att periodiska revisioner som liknade dem i banken skulle genomföras. Medan banken och riksgäldskontoret i fortsättningen förblev separata inrättningar, bestämdes det vid riksdagen 1800 att revisionerna av dem skulle ombesörjas av samma (trettio) personer vartannat år.³

Den grad av öppenhet som fram till 1809 tillämpades i samband med kontrollen av ständernas båda verk är ämnet för avsnitt 6:2. Publiciteten kring revisionerna växte, veterligen utan att offentlighetsprincipen uttryckligen åberopades. I avsnitt 6:3 berörs följderna (med vissa års fördröjning) av de vidgade arbetsområden – och därmed ändrade påverkansmöjligheter – som 1810 och 1812 stadgades för revisorerna. Avsnitt 6:4 redovisar en unik episod från 1817, då rättigheten att kräva ut revisorernas protokoll i en mer än vanligt komplicerad situation prövades via offentlighetsprincipen.

Ett försök till arbetsfördelning har sedan gjorts mellan avsnitten 6:5–6 och 7:3–5. Båda innehåller fördjupade studier av hur *Argus* och Riksens ständers revisorer drar nytta av varandra vid granskning av Allmänna Magasinsinrättningen. Den första sekvensen redovisar hur tidningen från 1821 allteftersom får, eller kanske hellre skaffar sig, snabb tillgång till i ökad grad centralt material från revisionen. Offentlighetsprincipen kommer efter viss tvekan att tillämpas fullt ut. Den andra sekvensen (i kapitel 7) tar sikte på revisionens sakinnehåll, vad dess kritik går ut på.

Avsnitt 6:5 täcker åren 1821–1825. 1820-talets starkt regeringskritiska riksdag, år 1823, valde en uppsättning revisorer i sin egen anda för revisionen 1827. Redovisningen av resultaten därifrån, både inom revisionen själv och inom pressen, rymmer stor dramatik, vilken behandlas i avsnitt 6:6. Till sist summeras och kommenteras behandlade förlopp översiktligt i avsnitt 6:7.

6:2. Öppenhet vid Riksens ständers revisorers kontroll före 1809

I åtydndad av vad som kanske var en oavsiktlig oklarhet i instruktionen för verksamheten avgav revisorerna från och med sin första förrättning 1782 *två* berättelser. En mer detaljerad som närmast motsvarade tidigare rapportering från bankofullmäktige riktades till nästkommande riksdags bankoutskott. En mer allmänt hållen ställdes till ständerna i deras helhet. Den senare utvidgade avsevärt kretsen av vilka som blev informerade.⁴

2 Lindgren (1975), s 20–32.

3 Lindgren (1975), s 32–40.

4 Lindgren (1975), s 47–48.

När de första riksgäldsrevisorerna 1792 höll på att färdigställa sin berättelse, påyrkade en av dem, läkaren David von Schulzenheim, en liknande dubbel redovisning. Han kunde dock bara övertyga en minoritet av sina kolleger. Instruktionen för den nya verksamheten innehöll nämligen inga formuleringar som kunde åberopas som stöd för en liknande relativt sett vid offentlighet som i fråga om banken.⁵

Vid sidan av revisionerna hade Gustav III år 1789 under de hetsiga debatterna inför inrättandet av riksgäldskontoret pressats till en eftergift rörande de statliga finanserna. Ständerna som helhet fick upplysning om statsskuldens storlek. Samma skedde vid nästa riksdag, 1792.

Under den följande riksdagslösa perioden hävdade Schulzenheim i tryck vid ytterligare två tillfällen att offentlighet kring ett rikets finanser enbart skulle vara av godo. Han hänvisade båda gångerna till den franske ”finansministern” Neckers uttalanden om att Storbritannien hade haft god nytta av sådan publicitet.⁶

År 1799 var Schulzenheim återigen riksgäldsrevisor och tog initiativ till en förnyad diskussion av offentlighetsfrågan. Han fick revisorerna och 1800 års riksdags hemliga utskott med sig på ett långt vidare syftande förslag än det han ställde 1792. Gustav IV Adolf accepterade det. Inte bara berättelsen från revisorerna, utan också en ingående årlig redogörelse från riksgäldsfullmäktige skulle göras tillgängliga. Nu inte enbart för ständerna utan på det officiella Sveriges öppnaste sätt, i årstrycket, som spreds ut över riket.⁷ Genom riksdagen 1800 kom också en del andra typer av handlingar rörande statsfinanserna att bli lättare tillgängliga än tidigare.⁸

Den gustavianska perioden i allmänhet präglades av löpande inskränkningar i tryckfriheten. I fråga om statsfinanserna, som de kom till synes via riksbank och riksgäldskontor, gick utvecklingen i viss grad i motsatt riktning. I utbyte mot skatteförstärkningar, garantier för statsskulden och biträde till en myntrealisation gavs en betydligt vidare information än den ständerna tidigare fått. En del frisläppta upplysningar måste till och med ha varit avsedda för en bildad allmänhet. Någon direkt tillämpning av offentlighetsprincipen i detta kapitelns mening var det dock inte fråga om. Det var inte tal om att en medborgare skulle kunna kräva ut dokument som han speciellt ville se.

5 Lindgren (1975), s 49.

6 Lindgren (1975), s 115–118. Som fransk finansminister försökte Necker leva som han lärde. Hans publicering av viktiga statsfinansiella data om 1781 var en innovation. Här om bland annat Robert D Harris (1970), *Compte rendu of 1781: a reconstruction. Journal of modern history*, 42, s 161–183.

7 Lindgren (1975), s 118–123.

8 Lindgren (1975), s 123–124. Vid sidan av Schulzenheim förespråkade vid olika tillfällen en rad andra personer vidgad statlig information. Lindgren (1975), s 20, 49, 115–117, 120–122.

6:3. Följder av revisorernas vidgade arbetsområden efter 1809

Regeringsformen av 1809 innehöll inga principiella nyheter om Riksens ständers revisorer (Rstr). Vissa arbetsätt ärvdes därför utan vidare från den föregående perioden, andra tillkom genom den nya instruktion som utfärdades 1812. De var dock inte helt samstämda med riksdagsordningen 1810 samt med sekretessregler enligt § 2 moment 4 av TF 1812 för vissa handlingar och protokoll från banken och riksgäldskontoret (jfr avsnitt 5:1 ovan).⁹

Det fält som revisorerna skulle granska vidgades enligt beslut från 1810 och 1812. Utanför riksdagens båda egna verk inkluderades främst a) ”statsverket” men också b) den statliga hanteringen av spannmål, vilken bedrevs av Allmänna magasinrättningen (AMI), samt c) fonder som förvaltades av kommerskollegiet.¹⁰ Från början ingick nästan bara statskontoret i ”statsverket”, men efterhand lyckades Rstr dessutom dra in en del ”satellitmyndigheter” till detta under sin granskning, trots motstånd från Kungl Maj:t. Likaså blev det en tvistefråga hur nära samtiden revisorerna hade rätt att gå.¹¹

Grundschemat var att uppsättningen revisorer, sex från vardera av de fyra stånden, skulle sammanträda under tre månader, 15 september–15 december, vartannat år. Personuppsättningen valdes enbart för ett års förrättning, även om en del namn kan komma igen flera gånger. Exempelvis valde 1823 års riksdag två grupper av revisorer: för 1825 och 1827. Dessas berättelser granskades av 1828–1830 års statsutskott och behandlades därefter slutgiltigt av ständerna som också utsåg revisorer för 1832. När en riksdag sammankallades, fungerade dess statsut-

9 För de *allmänna* upplysningarna om ständernas revision efter 1809 har utnyttjats standardverket Gunnar Hesselén (1935), *Riksdagens revisorer. I: Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*, band 16, s 239–417, särskilt s 239–256. Innehållet i detta arbete kräver förtydligande. För den här aktuella perioden behandlar det på inget vis revisorernas hela verksamhet även om titeln kanske får läsaren att tro något sådant, utan gäller i allt väsentligt enbart statsverket och i det sammanhanget mest regelverk och revirstrider. *Argus*, och småningom andra tidningar som intresserar sig för revisionen, tar däremot ett bredare grepp och följer själva förrättningen från den ena anhalten till den andra. Allmänna magasinrättningen (AMI) var ett politiskt brännbart ämne. Jag har gått igenom arkivmaterialen som bevarats från såväl revisionerna som från AMI. De förvaras på Riksbiblioteket. Det nyaste vetenskapliga verket, *Riksdagens revisorer under två sekler* (2003), innehåller två uppsatser som berör perioden fram till 1830. Fredrik Sterzel, *Riksdagens revisorer – den konstitutionella utvecklingen* (s 9–68) täcker två sekler med regelverket i centrum. Bidraget från Börje Bergfeldt, *Den beryktade revisionen 1827* (s 69–83) ger korta biografiska data om deltagande revisorer. Om de båda inte varit till nytta för mig, gäller motsatsen om den veterligen enda behandlingen av en insiderberättelse från en revision, Berndt Lange (1948), *Christoffer Isak Heurlin som politiker: från det politiska framträdandet vid 1827 års statsrevision till 1840–41 års riksdag*. Till den återkommer jag i avsnitt 6:6.

10 Hesselén (1935), s 271–272.

11 Hesselén (1935), t ex s 279–283, 309, 326.

skott som revision och förryckte den enkla periodiseringen. Sammantaget förekom separata revisioner av intresse här under åren 1813, 1817, 1820, 1822, 1825 och 1827. Deras berättelser med olika typer av anmärkningar gick till berörda ämbetsverk för förklaringar och sändes sedan med dessa som bilaga av Kungl Maj:t till riksdagen. Hela detta material granskades därefter av statsutskottet och slutgiltigt av ständerna i sin helhet vid riksdagarna 1815, 1817–18, 1823 och 1828–30. Under ärendets gång sållades vissa anmärkningspunkter bort som godtagbart utredda, medan andra som i någon mening ansågs vara otillfredsställande behandlade kvarstod.

På ett allmänt plan borde Rstr ha haft tre olika villkor att spela efter. a) Banko- och riksgäldsverken borde inte ställa till besvär eller kräva något radikalt nytänkande. De styrdes ju liksom tidigare av fullmäktige utsedda av ständerna, varför mer principiella intressemotsättningar inte borde vara vardagsmat. Detta även om man inte alls kan förvänta sig någon absolut åsiktskorrespondens mellan fullmäktige och deras revisorer som valdes flera år i förväg under en period utan utvecklat partiväsande. b) Tidigare vetenskaplig litteratur visar att statskontoret, som viktigt i tidens budgetfrågor men samtidigt till 1823 svåråtkomligt till följd av räkenskapernas ogenomskinlighet, väl lånade sig för principstrider mellan revisorer och överhet. c) Kollegiefonderna och än mer AMI hade anknytning till produktion, marknader och konjunkturer. Dessutom var deras räkenskaper begripliga och borde utvisa eventuella ekonomiska snedsteg. Här kunde alltså konkreta ageranden förväntas bli framdragna och kritiserade av revisorerna.

Enligt Rstr:s instruktion skulle särskild berättelse avges för varje granskat verk. Med visst föredöme från tiden före 1809 ställdes ett förseglat exemplar till revisorernas huvudmän, ständerna, ett annat till Kungl Maj:t. Det förra skulle förvaras öppnat för att överlämnas till ständerna att ta ställning till när de småningom sammanträdde.¹² Det senare har setts som ett förhandsmeddelande till regeringen om vilka anmärkningar revisionen avsåg att förelägga ständerna. På så vis skulle förklaringar från berört ämbetsverk hinna inhämtas före behandlingen i riksdagen. Ämbetsmännen skulle därmed inte behöva utan gensaga schavottera inför fåkunniga kommentatorer inom allmänheten.¹³ Härigenom skapades emellertid en oklarhet i jämförelse med TF 1812. Bland sekretessbelagda handlingar enligt dess § 2 moment 4 nämndes visserligen revisorernas berättelser över riksbankens och riksgäldskontorets hemliga ärenden. Men för de snabbt tillkommande övriga myndigheter som skulle revideras fanns inga motsvarande regler. Det blev också enbart vid den första revisionen, år 1813, som det förutsatta långsamma schemat för publicering av färdigställda berättelser tillämpades.¹⁴

12 Högst fem år fick förflyta mellan riksdagar.

13 Hesselén (1935), s 256.

14 Hesselén (1935), s 394.

6:4. Sekretess eller inte vid revisionen 1817?

Den andra revisionen, 1817, verkställdes omedelbart innan en extra (urtima) riksdag sammankallades. Därigenom fick den nästan en månad kortare tid för sitt arbete än normalt. Tidsutdräkten mellan själva revisionen och behandlingen av dess berättelser i riksdagen blev alltså mycket liten. En konfrontation rörande revisorernas *protokoll* hann dock inträffa där TF:s huvudregel om offentlighet sattes i fråga.¹⁵ Det ger extra intresse åt motsättningen att den fördes ut till en vidare krets genom en tidning. Först en ekonomisk bakgrund.

Det obetydliga och oprövade svenska systemet av affärsbanker hade under 1815 drabbats av en kris efter vårdslös kreditgivning. Statliga hjälpinsatser tycktes inledningsvis ha viss positiv effekt och den öppna oron dämpades, men i grunden kvarstod problemen. Regeringen förnyade sina ansträngningar att skaffa sig klarhet om situationen men var samtidigt ovillig att låta allmänheten få reda på dåliga tecken, särskilt från Malmö diskont. Därigenom sköts en absolut nödvändig upprensning på framtiden. Så upptäcktes allvarliga falskriker på sommaren 1817. Men till och med då försökte regeringen mörklägga. Inte förrän rykten om stora problem kommit ut och bankkontor utsatts för anlopp av förskrämda fordringsägare, fann Kungl Maj:t det nödvändigt att sammankalla en urtima riksdag. Det gällde att bevara tron på bankernas förmåga att fullgöra sina åtaganden och förhindra att hela kreditväsendet kollapsade.¹⁶

Under denna turbulenta höst virvlade rykten av alla de slag runt. Då sökte en person vinna insikter om det faktiska läget genom att skaffa sig tillgång till ständerrevisionens protokoll från banken rörande Malmö diskont. Utfallet av ansökan uppmärksammades i *Swenskt National-Blad*. Dess redaktör var Bengt Johan Törneblad som kan karakteriseras som orädd, ibland klart aggressiv. Han tog upp frågan i två nummer mot slutet av 1817.¹⁷

Båda artiklarna skrevs innan ständerna ännu hade hunnit sammanträda. Som en följd av innehållets brännbarhet visar den första av artiklarna en del gammaldags drag. Journalisten pratar inte riktigt ur skägget, resonerar i kringelikrokar.¹⁸

15 Den nämns i största korthet, utan antydning om omständigheterna runt den, hos Hesselén (1935), s 395.

16 Här återges händelseförloppet som det uppfattades i regeringskretsen enligt statsrådsprotokoll i handels- och finansexpeditionen, sammanfattat hos Rolf Adamson (1996), *Standards and judgments in times of crisis: familiar and unfamiliar short studies concerning the period from 1815 to 1818. I: Sociology through time and space: essays in honor of Carl-Gunnar Janson*. Red Peter Hedström & Eckart Köhlhorn, s 152–157. Nyligen kom en studie i full skala: Tom Kärrlander (2011), *Malmö diskont: en institutionell analys av en bankkris*.

17 Törneblad är mest känd i sin egenskap av redaktör för *Nya Posten* som anses ha bidragit till det fersenska mordet 1810 genom hetsande skrivelser.

18 Ett exempel på den krystade tonen: ”På förnyad anhållan erhöill ofwanförmälte Swenske

I den andra är tidigare hänsyn kastade. Här refereras en just publicerad partsinlaga som gav en starkt kritisk syn på behandlingen av ansökan.¹⁹

E o notarien i Svea hovrätt, M Öhman, hade anhållit om att få ut revisionens *protokoll* från Riksbanken rörande Malmö diskont. Efter förnyad ansökan kom beslut tio dagar efter det att den första hade lämnats in. Det hade tagits efter omröstning bland revisorerna och innebar att *protokollen* inte fick lämnas ut förrän revisorernas förseglade *berättelse* hade blivit tillgänglig i samtliga stånd. De sex adliga revisorerna och två från prästeståndet hade sagt ja till anhållan men överöstades av fyra + sex + sex representanter från de ofrälse.

Flera revisorers olika motiveringar för avslaget refererades skoningslöst av Törneblad:

Tryckfrihetslagens 2:dra §. är tydlig och klar. Enligt densamma hade Protocolterne, så fort sig göra låtit, bort åt Sökanden utlemnas. Den således hwarken 'synes kunna afslå' utlemnandet (såsom Hrr Revisorer Kölmark, Heurlin, Malmberg och Jon Jonsson utlåt sig), ej heller lemna den i någon annans behag än Sökandens, att bestämma tryckningstiden, (såsom nyssnämnde Hrr Revisorer jemte de flere Herrar tyckas trott); ej heller föreskrifwes deri, att man skall i *BancoUtskottet* anmäla sig till utbekommande af Protocoller, som blifwit förda hos *Revisionen* (såsom Herr Revisoren Genberg ytrat), och aldraminst öppnar den tillfälle för något slags *raisonnement*, huruvida 'Allmänheten kan hafwa en så innerlig längtan att läsa' en utbegärd publik handling, eller ej (såsom Hr Revisoren Malmberg läser förmena: warandes i öfrigt Hr Malmborgs påstående, det skulle Allmänheten ej längtat få läsa i fråga warande Protocoller, icke med verkliga förhållandet enligt, och denna Allmänhet hade säkerligen icke wäntat, att grundlöst beskyllas för en så oförlätlig liknöjdhet om allmänna ärender); o.s.w: korteligen denna § bjuder owillkorligt, att så beskaffade Protocoller böra genast utbekommas. ...

Hr Revisoren Setterwall synes trotsa sjelfwa omöjligheten. Han påstår nemligen, att Tryckfrihetslagen icke uttryckligen bestämmer, att bewiljandet till Handlingars utbekommande skall ske genast. Det wore intressant at weta, hwad Herr Setterwall kallar *uttryckligen bestämdt*; eller huru han förmår tillintetgöra lagens ord: '*genast och utan tidsutdrägt, wid answar, såsom för tjenstens försummelse, om sådant wägras eller obehörigen fördröjes.*'²⁰

man ett afgörande swar. Jag har läst det, ehuru jag ej mera mins dess bokstafliga innehåll. Men andemeningen lydde: 'Alldenstund, enligt Tryckfrihetslagens 2.dra §, de begärdte protocollerne sökanden icke förwägras kunnat; så har han, att sig till deras utbekommande hos BankoSecreteraren anmäla, då "Yttersta Dagen" inträffar, nemligen owisshetens yttersta dag, sedan det stora *inseget* af Swea Rikes Ständer hunnit brytas och hwad nu hemligt är blifwit uppenbart.'" *Swenskt National-Blad*, 30/10 1817. Kanske har brist på tid och upparbetade kanaler för information bidragit till det oskarpa intrycket. Beslutet fattades den 27/10, tidningen kom ut 30/10.

19 *Swenskt National-Blad*, 27/11 1817. Inlagan hade rubriken "Till Swenska Folket och Dess Representanter: besvär öfwer Riksens Ständers Revisorers beslut ..."

20 *Swenskt National-Blad*, 27/11 1817.

Egentligen var revisorerna överens om att efterfrågade handlingar borde lämnas ut. Men emot ett sådant beslut talade den strikta banksekretess som hade iakttagits under de närmast föregående åren. De som tvekade och röstade nej *nu* fann det vara en hanterlig mellanväg, utan stöd i TF, att avvakta till dess att de redan inkallade ständerna hade hunnit sammanträda och tagit över ansvaret.²¹

Ett exempel på att själva tanken om villkorslös utlämning av handlingar inte hade rotat sig särskilt väl gav tidens främste oppositionsman, F B von Schwerin. Han röstade visserligen för omedelbar offentlighet, men såg samtidigt de praktiska problemen med avskrivning av vidlyftiga efterfrågade handlingar. Kunde inte Öhman nöja sig med revisionens slutliga ställningstagande rörande Malmö diskont?²²

En lösning på frågan blev att ständerna efter sin behandling av revisorernas *berättelse* på egen hand lät trycka den. På så vis gavs information mycket snabbare än tidigare.

Ständerna lät omgående trycka även de närmast följande berättelserna från revisionen av sina egna verk (banken och riksgäldskontoret) 1820. Kungl Maj:t vidtog samma åtgärd med berättelserna rörande revisionerna inom *sitt* område (statskontoret, AMI och del av kommerskollegiet) med verkens förklaringar och tog vid 1823 års riksdag på sig att i fortsättningen stå för alla tryckningar.²³

21 Den försiktiga inställningen hade en hemlig bakgrund. Den 25/9 hade några revisorer varit uppkallade till den skärrade kronprins Karl Johan, som två dagar senare fullföljde via statssekreteraren för handels- och finansärenden, C Klintberg. Hans fråga gällde om revisionen hade vidtagit några åtgärder för att avvärja en kris inom Malmö diskont. Svaret blev nekande. Revisorerna hade att granska vad som förevarit sedan senaste riksdagen, inte att delta i några aktiva åtgärder. Sådana skulle bankofullmäktige ombesörja. Dagens ordförande för revisorerna, Schwerin, påpekade också att revisorerna inte vände sig direkt till Kungl Maj:t. Det var bankofullmäktige som hade varit deras partner. Kronprinsen hade väntat sig att revisorerna under dagen ändå skulle ge bankofullmäktige de råd dessa kunde efterfråga och klockan 20 samma dag redovisa sin inställning. Resultatet blev att revisorerna gav granskningen av Malmö diskont förtur. Protokoll från räkenskapsfördelningen, senare under dagen hela den snabbsamlade revisionens (pleni)protokoll 27/9 1817 i Rstr:s samling, volym R 5875 i Riksarkivet.

22 Anhållan togs upp 18/10 och bordlades, diskussion avslutad med ny bordläggning följde 21/10, omröstning skedde 27/10 och 3/11 bifölls Öhmans anhållan att få protokollsutdrag rörande beslut och votering i frågan. Så vitt jag förstår tolkade Schwerin Öhmans ansökan felaktigt och överskattade därigenom dess vidd. Öhman ville nog enbart ha ut den sittande revisionens protokoll, inte dessutom den föregående.

23 *Argus*, 27/1 1821; Hesslén (1935), s 394.

6:5 Arbetsgången vid *Argus* bevakning av Riksens ständers revisorer 1821–1825

Efter den misslyckade framstöten 1817 passerade granskningarna 1820 och 1822 utan att någon försökte komma åt revisorernas *protokoll*. *Argus* visade dock på annat sätt sitt stora intresse för deras arbete.

Enligt instruktionen skulle varje revision ha avslutat sin genomgång före den 15 december. Redan den 16 december 1820 noterade tidningen, innan den ännu hade påbörjat sin första fullständiga årgång, att den tänkte publicera resultat från den just avslutade förrättningen. Trots att berättelserna därifrån snart skulle tryckas, begärde *Argus* avskrifter. Referat rörande Magasinsförvaltningen, fonderna under kommerskollegiet och statsverket följde i sex tidningsnummer inom en månad.²⁴ I ytterligare fem nummer redovisades några månader senare de granskade verkens förklaringar på anmärkningarna.²⁵ I båda fallen saknades redaktionella bedömningar av innehållet.

Redan under 1822 års pågående revision gav *Argus* mycket korta lägesrapporter, talade om var ledamöterna reviderade och när de skulle gå över till nästa verksamhet. En knapp månad in i deras arbete antydde tidningen en annan redovisningstyp. Den ansåg att resultatet av granskningen av riksgäldsverket givetvis i sin helhet skulle förbli okänt till dess att berättelserna hade tryckts. Men ”då Allmänhetens uppmärksamhet utan twifwel redan på förhand är spänd derpå, så torde en och annan detacherad underrättelse, som wi kunna wara i tillfälle att successive meddela ..., ej komma att sakna intresse”.²⁶ Ansatsen kom bara att utnyttjas obetydligt.²⁷ Dock kom tidningen att ivrigt engagera sig i en pågående strid om vidden av revisorernas område, eller med en tidigare använd term, omfattningen av ”statsverket”.²⁸ Under årets sista vecka följde, liksom två år tidigare, en fyllig redovisning från de färdigställda, men ännu otryckta berättelserna.²⁹

Ett särskilt intresse ägnades åt granskningen av AMI. För det första infördes berättelsen in extenso. För det andra kom bladet med en hel del kompletteringar till berättelsen. Med en ingående kunskap av spannmålsrörelsen kunde det visa

24 *Argus*, 3/1, 20/1, 24/1, 27/1, 31/1, 3/2 1821.

25 *Argus*, 21/3, 24/3, 14/4, 18/4, 25/4 1821.

26 *Argus den Andre*, 9/10 1822.

27 En gång redovisas en utgående skrivelse från revisorernas pågående arbete. *Argus den Andre*, 27/11 1822. Det är synd att upplysningen är så oskarp och användningen så ensamstående. Tänkte redaktören anlita läckor liknande dem som diskuteras i avsnitt 5:6, men fann det omöjligt?

28 *Argus den Andre*, 2/11, 9/11, 13/11, 16/11 1822.

29 *Argus den Tredje*, 24/12, 28/12, 31/12 (nr 4–5), 31/12 (nr 6), 31/12 (nr 7) 1822. Den täta utgivningen under slutet av december tillgreps för att ersätta prenumeranter av *Argus den Andre*, som förlorat på tidningens indragning.

att Rstr både hade bedömt för strängt i vissa frågor och för snällt i andra. Sammantaget medförde 1822 alltså inte alldeles obetydliga utvidgningar i *Argus* hantering av revisionsberättelserna.

Vid nästkommande tillfälle, 1825, var tidningens främsta insats länge att i sin helhet införa den berättelse Carl Johan af Nordin (enmansstyrelse för avvecklingen av Magasinsinrättningen) blivit avkrävd av Rstr. Det var en rak redogörelse för alla de hinder huvudmannen, Kungl Maj:t, hade rest för den utförsäljning av spannmål som måste följa.³⁰ Tidningen var i övrigt hårt engagerad av att försvara sig i ett tryckfrihetsåtal och att fullfölja en polemik om tidningsetik. Först under slutet av december kom årets viktiga nyhet om publicering från Rstr. *Argus* meddelade att den inte för tredje gången tänkte utnyttja dess berättelser som snart skulle komma ut i offentlig regi. Tidningen hade med stöd av TF anhallit att få ut *protokoll* från den nyligen avslutade revisionen. I motsats till när Öhman försökte 1817, hade man nu fått svaret ”ja”.³¹

30 *Argus den Tredje*, 9/11, 16/11, 19/11, 22/11, 30/11, 3/12, 7/12, 10/12 1825. För mig som sentida läsare är det märkligt att inte Nordin förverkade alla sympatier hos Karl Johan med sin uppriktiga berättelse. Förklaringen bör ha varit att Karl Johan fast trodde på sin linje att vänta med utförsäljning och förväntade framtida uppslutning kring den. Vid sidan av den här aktuella avvecklingen var Nordin statssekreterare och blev två år senare upphöjd till statsråd.

31 Det finns spår som *eventuellt* kan läggas ihop till en förhistoria till att tidningen kunde använda utvidgat källmaterial. I Rstr:s protokoll av 29/10 1825 (Riksarkivet, volym R 5724) har antecknats att Johan Johansson, *Argus* redaktör, hade ansökt att få ut en avskrift av en skrivelse från revisionen till hovkanslern samt dennes svar därpå. Ansökan bifölls. Sådana dokument hade dock lämnats ut någon gång tidigare.

Den 8/11 inflöt i *Journalen* ett beriktigande från Wollrat Tham, medlem av revisionen och normalt arg motståndare till *Argus*, i ett helt annat ämne. Han vände sig mot en spekulation i *Kometen* av 5/11 och påpekade att en där behandlad sakfråga ännu inte hade tagits upp av Rstr. Sedan tillfogade Tham en principiell upplysning som är intressant i vårt sammanhang: ”Jag är öfvertygad, att Revisorerna, som icke lemna någon viktig fråga utan tillbörlig uppmärksamhet, önska all möjlig publicitet åt deras åtgärder, men då denna, med något tålmod, erhålles genom berättelsernas tryckning och äfwen förut, genom Dagbladen, kan säkert meddelas, om Herrar Redaktörer, som dermed vilja tjena allmänheten, behaga utbegära del av Revisorernas Protokoller, hwilket icke kan wägras; torde det böra ursäktas, om Revisorerna icke med likgiltighet se förhastade gissningar och oriktiga berättelser införda till allmänhetens missledande i Dagblad, som borde wara ägnade åt sanning och sann upplysning.”

Den 12/12 inkom Johanssons ansökan att ur *protokollet* få avskrift av resultatet av omröstning samt beslutet i tre bestämda ärenden. Svaret var att de skulle lämnas ut så snart protokollet justerats. Jag vet inte om Thams inlägg förstods som en tidigare ej given klar-signal av *Argus* eller om det saknat betydelse för tidningens andra ansökan.

Redovisning av upplysningar ur protokollen började inflyta några veckor senare. Tidningen inledde med en mycket omstridd provision åt firma Michaelson & Benedicks vid utbetalning av den förra kungafamiljens privatfordringar. Samma firma var samtidigt

Därefter ägnade sig *Argus* i några nummer åt att redovisa och diskutera ledamöters inlägg under föregående års revision. Den såg en slående effekt av att kunna utnyttja det ursprungligare protokollsmaterialet. Där hade man ”tillfälle att se sakerne utförligare och mera lärorikt afhandlade än i Berättelserne, samt betraktade från flera sidor, allt efter hvar och en Revisors olika åsigter”.³² För att fullt ut dra nytta av den utökade autenticiteten lovade tidningen att låta bli att kommentera och inskränka sig till ”ett troget meddelande af dokumenterne”. Utifrån protokollet från den 9 december 1825 påvisades ytterligare vilka informationsskatter som fanns att hämta. Här angavs röstningen person för person, något som aldrig förekom vid beslut i stånden.³³

På andra sidan årsskiftet fortsatte tidningen att utnyttja protokollen för ”att medan saken ännu är i friskt minne, meddela åtminstone de wigtigaste *factiska* upplysningar i ämnet, som ifrån *officiella* dokumenter stå att vinna på det att Allmänheten må bli i tillfälle att, så widt möjligt, öfwer frågan formera sig, en bestämd opinion”.³⁴

Det är tydligt att potentialen i Rstr:s protokoll bara kom att utnyttjas med fördröjning och i ganska liten utsträckning vid 1825 års förrättning. Allt tycktes således upplagt för ett präktigt uppvisningsnummer av *Argus* inför revisionen 1827, som i förväg var laddad med motsättningar.

6:6. Revisionens protokollföring och tidningarnas nyhetsförmedling 1827

Revisionen 1825 hade inte kunnat belysa den ifrågasatta skeppshandeln (utförligare om denna i kapitel 18). Den sista fartygsförsäljningen av två hade bringats att återgå genom regeringsbeslut i slutet av oktober 1825, ett beslut som alltså var samtidigt med revisionen. Dokument av så sent datum hade inte varit tillgängliga.

Inom den nya uppsättningen granskare fanns det åtskilliga regeringskritiker som hade föresatt sig att äntligen nå syftet 1827. Men de misslyckades. Kungl Maj:t hävdade att de viktiga avgörandena hade fattats 1826, och att 1827 års revision enbart skulle omfatta åren 1824 och 1825. Hela revisionsarbetet 1827 kom

aktuell som aktör i den mycket viktigare skeppshandeln (kapitel 18). *Argus den Tredje*, 24/12 1825.

32 *Argus den Tredje*, 24/12 1825. Hesslén (1935), s 395, har observerat att Johan Johansson i *Argus den Tredje* begärt och fått ut protokoll. Men han har inte insett att själva noterandet härav i revisorernas protokoll markerar en nyhet. I fortsättningen redovisas inte någon sådan begäran där.

33 *Argus den Tredje*, 28/12 (citatet), 31/12 1825; 7/1, 11/1 1826. Därefter nöjde sig tidningen med revisionens berättelse från magasinsinrättningen 14/1, 18/1, 21/1 1826.

34 *Argus den Tredje*, 7/1 1826.

att präglas av denna oförsonliga motsättning mellan två i många sammanhang nästan jämstora läger. Motsättningen färgade av sig på andra frågor.

Den fortsatta framställningen sker i fyra steg. 1) *Argus* insatser behandlas, 2) några andra tidningars arbete berörs, 3) speciella förutsättningar för beslut och formuleringar i revisionens protokoll noteras, och 4) försök görs att tolka utvecklingen inom revisionen.

1) Efter *Argus* pionjärinsats kring årsskiftet 1825–26 var givetvis en tidig publicering ur Rstr:s protokoll att vänta från dess sida. Inledningsvis ses utvecklingen här från *Argus* utgångspunkter.

Praktiska problem förelåg vid offentliggörandet i tidningen. En del av de frågor som diskuterades inom revisionen var rätt komplicerade, ibland dessutom av katedral natur. Vid närstudier kom ärenden igen flera gånger. Till exempel kunde Rstr först begära att få ta del av vissa specifika dokument, efter någon tid motta tillåtelsen, sedan låta sin kansliavdelning diskutera frågan och nå en rekommendation och till sist i sin helhet fatta beslut. En redaktion försökte givetvis förmedla till läsaren var i händelseräckan referatet befann sig och till vilket föregående nummer i tidningen man borde knyta an. Att den skulle ha klarat denna delikata uppgift invändningsfritt är svårt att tro.

En ganska vanlig tidsutdräkt mellan sammanträdet och publiceringen av innehållet i ett justerat protokoll var 5–6 dagar. Eftersom *Argus* kom ut bara två gånger i veckan, gick offentliggörandet där dock inte sällan långsammare. I flera sammanhang närmast överväldigades tidningen av materialets omfattning. Ibland beklagade den sig över att andra nyheter fick stå tillbaka.³⁵ Den såg sig nödd att gallra i övermått av information från revisionen. Samtidigt fann den det då behövt att utförligt motivera varför den tyckte sig ändå böra fortsätta, om än med en lägre ambitionsnivå:

Widlöftigheten af de hos Riksens Ständers Hrr Revisorer och deras Kansliafdelning hållna protokoller, gör det nästan omöjligt att för hwarje dag helt och hållet intaga dem, och i det följande torde wi derföre ofta komma att inskränka oss till meddelande af sjelfwa besluten och de voteringar som grundlagt dessa beslut; hwilket också är det wäsentliga. ... Wisseligen är det sjelfwa besluten och *voteringarne*, som företrädeswis böra tjena Allmänheten till ledning för dess omdöme om Revisionen i det hela och *om hwarje Revisors handlingssätt enskilt*, wid uppfyllandet af det wigtiga publika förtroende, hwartill hans Kommittenters wal kallat honom. Men de under diskussionen afgifna yttranderna bidraga dock någon gång, om ej alltid, att sprida ett ökadt ljus öfwer dessa förhållanden, och i sådana fall, –

35 "... för att åter kunna hinna upp i fil'n af redogörelsen deröfwer, nödgas wi i dag deråt, med uteslutande af andra ämnen, ägna nästan hela vårt Blad". *Argus den Tredje*, 3/10 1827.

hwilka under närwarande Revision ej sällan synas inträffat – skulle det wara en verklig saknad för Nationen och *för de wäljande som utsett hwarje Revisor*, om yttranderne *icke* upptogos i protokollet och följaktligen gingo förlorade för publiciteten.³⁶

Rätt länge gav *Argus* hänvisningar på datum i använda protokoll. Under senare delen av dess bevakning fattades sådana stundom. Då kunde också material från *olika* stadier av revisionsprocessen föras in sida vid sida, något som bör ha berett genomsnittsläsaren extra bekymmer. Totalt sett ansträngde nog bevakningen av revisionen *Argus* resurser hårt.³⁷

Till problemen bidrog att tidningen detta år inte ville inskränka sig till att i huvudsak citera och på bästa sätt referera utan också uttryckligen ville bedöma och rent av påverka. Kritiken riktades alls inte bara mot att regeringen var trögbedd att lämna ut dokument. I några större utläggningar gav *Argus* råd om hur Rstr borde lägga upp sitt arbete och hur deras berättelser skulle avfattas för att bli slagkraftigare än tidigare. Det är verkligen inga obetydliga önskningar som torgfördes:

På sätt dessa Berättelser blifwit uppsatta wid föregående Revisioner, ha de hittills, i afseende på *plan* och *uppställning*, lemnat ganska mycket öfrigt att önska, och föga tillfredsställt de fordringar, som af dem rättwist kunnat göras; särdeles i hwad som rörer den delen af Berättelsen, hwilken har StatsWerkets *styrelse och förvaltning* till föremål. ... Hufwudfelet i uppställningen och redaktionssättet af de föregående Revisionsberättelserna, har warit att de aldrig wisat något resultat, eller framställt karakteren af StatsWerkets styrelse och förvaltning i det hela, och med hänsigt till de i sjelfwa Statsförfattningen utstakade principerna för förvaltningen. Strödda anmärkningar emot och anmälanden utaf dispositioner och förvaltningsåtgärder ha blifwit uppradade efter hwarandra, och de anmärkta mesurerna ”*inberättade*” såsom isolerade facta, utan iakttagande af en af ämnenas art föreskrifwen naturlig anordning och en derpå grundad generalisation, som på en gång framställt det anmärkningsvärda i principen samt gifwit ett gemensamt resultat af de flera an-

36 *Argus den Tredje*, 17/10 1827.

37 Bland annat därför var kanske inte indragningen av tidningen den 14/11 1827 helt oövalkommen för redaktionen. Den satte ett så gott som fullständigt stopp för denna extraordinära publiceringsverksamhet. När tidningen efter nästan tre veckor hade möjlighet att kommentera den kanske hätskaste diskussionen av alla skedde det i en sur ton: ”warit utaf en så utomordentlig widlöftighet, att det troligen ej bör wäcka förundran, om pluraliteten skulle förlorat sammanhanget, och efter läsningen af alla anföranderne, slutligen, snart sagdt, weta mindre om saken än de wisste förut”. *Nya Argus*, 3/12 1827. Men detta var egentligen att förneka det mest centrala som *Argus* normalt stod för. Med lämplig upplysning borde ju den intresserade allmänheten kunna begripa vad statens åtgärder faktiskt gick ut på.

märkta enskilda facta, hwarigenom en öfversigt af det hela af förvaltningen kunnat winnas och ett totalomdöme om dess karakter föranledas.³⁸

Just brister i systematiseringen var det enligt *Argus* som hade förhindrat att tidigare berättelser på allvar hade påverkat påföljande uppsättningar av riksdagsmän och den allmänna opinionen.

Framställningen har hittills följt *Argus* som om den vore den enda betydelsefulla aktören. Den var visserligen intressant därför att den försökte höja sig till principiella ståndpunktstaganden, men 1827 mötte den redan från revisionens början konkurrens från andra pressorgan. Avvikande från förhållandet vid tidigare förrättningar kom dessutom själva avfattningen av Rstr:s protokoll att bli en central stridsfråga och alltså av vikt för vad som kunde hämtas ur dem.

2) Om ett nyupptaget ämne inte var särskilt lämpligt för allmän diskussion, var det vanligt att den som först hade uppmärksammat ämnet hade en viss fortsatt förkörsrätt på det. I fråga om Rstr hade *Argus* efter flera års behandling en extra god kompetens. Andra tidningar kunde självklart komma in på ämnet, men då mycket mindre samlat. Men den metodnyhet som introducerades 1825 kunde knappast få bli monopol för *Argus*. Ytterligare två tidningar, *Journalen* och *Stockholms Dagblad*, använde uppslaget och revisionens protokoll 1827 kom följaktligen att publiceras i tre pressorgan.

Stockholms Dagblad hade i flera sammanhang under de närmast föregående åren visat förnyelselusta. Från att ha varit enbart ett annonsblad hade tidningen byggt ut med valda grupper av nyhetsmaterial (till exempel från polisens verksamhet). Den var en föregångare för en ny typografi som var mycket läsvänligare än den som Stockholmstidningar dittills hade använt. Att den efter en nyhetsbedömning fann goda skäl att publicera revisionens protokoll förefaller troligt.

Däremot är det inte lätt att anbringa samma resonemang på *Journalen*. Den var näst äldst av de nyhetstidningar som gavs ut. Den såg likadan ut som den hade gjort i ett och ett halvt decennium. Några nya grepp i ämnesval i övrigt är svårt att notera. Och varför just revisorernas mycket omfattande protokoll? Dessa var per definition regeringskritiska, och tillhörde därmed en genre som den regeringsvänliga *Journalen* normalt inte gärna ödslade utrymme på.

Av en händelse, genom ett enstaka bevarat brev, har vi fått veta att *Journalen*

38 *Argus den Tredje*, 24/10 1827. Ett ovan inte redovisat tidigare framfört önskemål pekar mot en artikel av 6/10 1827, där viktiga frågor restes. Revisorerne borde uppmärksamma ”Beloppet af *Besparingar* och Öfverskott, och på hvilka utgifts- och inkomsttitlar dessa besparingar och öfverskott uppstått, samt orsakerna dertill, ... Men ett lika, om icke ännu viktigare föremål för granskningen, utgöra de dispositioner på besparingar och öfverskott, hvilka, af Rikens Ständer icke anvisade, blifwit af Regeringen beslutna.” Tidningen önskar tabeller över dessa förhållanden. Först därigenom skulle man kunna ”ställa *sjelfwa förvaltningens karakter* i klart ljus”.

vid slutet av år 1825 samarbetade med regeringens pressansvarige, hovkanslern, i en artikel som hävdade att den statliga förvaltningen hade skött sig väl under den granskade tvåårsperioden och därför inte drabbats av allvarliga anmärkningar. Det antydde (skenheligt kan det tyckas) att tidningen åtminstone hade övervägt att publicera ur protokollen men förekommit av en konkurrent (*Argus*) och i stället inväntade den tryckta revisionsberättelsen för att behandla hela förrättningen i ett sammanhang. Tanken på ett tidigt tryck av protokollen skulle alltså ha funnits väckt i *Journalen* redan 1825. Det skedde inte på något bindande sätt men dock i en artikel som hovkanslern hade granskat och i vissa stycken var medförfattare till (avsnitt 20:4). En fråga som tränger sig på är om *Journalen* 1827 gick regeringens ärenden. Flera olika typer av samarbete eller understöd finns belagda (se avsnitt 20:2–4).

När regeringen var säker på att *Argus* skulle trycka protokollen från revisionen, kunde det kanske vara till fördel att motsvarande skulle ske i ett vänligt organ. Det borde i så fall bli extra besvärande för *Argus* att *Journalen* hade en mycket tätare utgivning och därigenom större textmassa och borde kunna komma före sin konkurrent. Vid några tillfällen klagade också *Argus* över att vad den själv tryckte nog var känt i huvudstaden men borde återges för landsortsprenumeranternas skull.³⁹

Om regeringen möjligen hade haft ett finger med i spelet för att skapa en mer positiv pressopinion var resultatet nog inte helt i dess smak. Även sedan *Argus* återgivning hade avbrutits, fortsatte *Journalen* sin relation. De riktigt obehagliga frågor som aldrig hann tas upp i *Argus* flöt in i *Journalen*. Dess bevakning var hederlig. Den innehöll inte spetsiga kommentarer, men valde heller inte bort problemen. De verkliga elakheterna återfanns dessutom småningom i ytterligare en framställning utöver tidningarnas, nämligen i en bok av den främste av de oppositionella inom revisionen.⁴⁰

3) Revisionen 1827 var unik inte bara genom den intensiva tidningsbevakning den utsattes för utan också genom det märkliga sätt varpå dess beslut kom till och enligt dess egen avgivna berättelse presenterades. För ovanlighetens skull medges just vid detta extrema tillfälle en inblick i hur arbetet inom revisionen faktiskt bedrevs.⁴¹

39 *Argus den Tredje*, 3/10, 20/10 1827.

40 Carl Henrik Anckarsvärd (1827), *Anmärkningar i anledning af det anfall emot nu varande StatsRevision, som lästes uti Journalen N:o 272* återger på s 38–121 revisorernas protokoll från 23, 25 och 30/10 1827.

41 En av de sex revisorerna från prästeståndet vilken för första gången spelade en politiskt framträdande roll var Christoffer Isak Heurlin. Han var vid denna tid kyrkoherde i Tolg i Kronobergs län, men blev senare framträdande rikspolitiker. Med början under andra hälften av 1840-talet skrev han en självbiografi. Även om en del minnesfel har påvisats, liksom en tendens hos författaren att till övermått framhäva sin egen roll, är möjligheterna

Här ska enbart de aspekter av arbetet beröras som gällde utformandet av protokoll och därmed vad tidningarna förmedlade till allmänheten. Två grupper bland revisorerna stod hårt mot varandra i en rad frågor. Utan att klara principer förelåg från början kom två tillvägagångssätt för behandling av kritik av granskade ämbetsverks åtgärder att utkristallisera sig. De mest avståndstagande ledamöterna ville tydligt uttala att fel hade begåtts och måste rättas. Den mer moderata gruppen ansåg att Rstr:s roll inte var att upphäva sig till domare. Efter förnyad granskning – av statsutskottet vid nästa riksdag – tillkom den uppgiften ständerna. Revisionen hade bara att anmäla vad den ansåg värt en sådan uppmärksamhet.⁴²

Under den första hälften av arbetet hade den radikala gruppen i de flesta tvistiga sammanhang en viss, rätt obetydlig övervikt och kunde efter sin mening styra åtskilliga formuleringar i kansliavdelningens och senare hela revisionens protokoll. Det var sådana radikala avfattningar som tidningarna fick ut för publicering. Emellertid spelade de radikalas ledare, Anckarsvärd, vid några tillfällen över sina kort.⁴³

Ordföranden Georg Adlersparre som dittills – oväntat – hade stött de radikala bytte sida. Ytterligare andra ledamöter fick i skiftande grad kalla fötter och blev efterhand benägna för en korrigerig i form av ett språkligt återtag. Enligt ledamoten Heurlins otryckta självbiografi var det han själv som spelade den avgörande rollen för omorienteringen efter att hela tiden konsekvent ha hävdat den moderata ståndpunkten. I samarbete med några viktiga ledamöter som stod Anckarsvärd nära ändrades redan beslutade formuleringar i mildare riktning för revisorernas slutliga berättelse, och oppositionschefen inte bara accepterade utan skulle rentav ha förefallit belåten med sakernas nya tillstånd. Vid det kniviga arbetet med att formulera om besluten anlidade Heurlin och hans ”sammansvurna” riksdagens kanske främste stilist, den oppositionelle Gustaf Hjerta, som ska ha varit den kreative bakom den ändrade skrivningen. Ett redaktionsutskott på åtta personer lotsade sedan denna förbi sina mindre initierade kamrater som bara delvis uppfattade ändringarna.⁴⁴

4) Berndt Lange, som skildrat Heurlins insats, markerar en viss förvåning över att verkligt arga kritiker kunde omstöpas till milda och har som främsta förklaring att det var en omvändelse under galgen. Den egna ursprungliga linjen skulle ha blivit

att kontrollera dess uppgifter så goda att den utan vidare kan klassas som en bra källa. I en numera mer än sextioårig avhandling (Lange, 1948) har 1827 års statsrevision och särskilt Heurlins roll inom denna penetrerats utförligt. Själva sakframställningen finns på s 19–71, källvärdet granskas på s 393–402, och särskilt omfattande noter har lagts separat efter texten på s 404–422.

42 Lange (1948), särskilt s 40–41, 57.

43 Lange (1948), s 36–37.

44 Lange (1948), särskilt s 51, 60–65.

utskämd genom överdrifter. Det har nog spelat sin roll. Ett annat förhållande berörs mer allmänt av Lange och kan tänkas ha betytt något. Genom Gustaf Hjertas stilistiska talang skapades en viss systematik som hade saknats i tidigare berättelser.⁴⁵ Den var alla revisorer med om och en gång använd skulle den förmodligen bli regel i fortsättningen. Ligger denna tankegång i någon mån bakom omsvängningen, offrade de radikalare revisorerna den omedelbara kritiken för framtida skärpa i arbetet. Man nådde en bit på den väg som oppositionella *Argus* skisserade i sina ovan nämnda artiklar av den 6 och 24 oktober. I framtiden borde man kunna åstadkomma mer ingripande studier av statens skötsel. Något större genomslag i den riktningen kunde dock knappast utläsas under de båda närmast följande revisionerna.⁴⁶

6:7. Riksens ständers revision och offentligheten: en summering

Under tidigare epoker hade statsfinansiella frågor länge ängsligt garderats från offentlig insyn. Några speciella förhållanden hade ändå medfört en uppluckring redan före 1809. De därefter fortfarande komplicerade publiceringsreglerna för berättelser från Rstr gick inte ihop med offentlighetsprincipen i 1812 års tappning och eliminerades snabbt i praktiken. Kanske är utvecklingen mot ökad tillgänglighet inom denna sektor den mest påfallande inom hela offentlighetskomplexet. Bland tidningarna hade *Argus* i särklass drivit på mest under 1820-talet, men ett stort lass hade också över en längre följd av år dragits av oppositionella riksdagsmän.

Den starkt vidgade öppenheten 1827 åtföljdes av förändrade arbetssätt hos många av revisorerna. I mycket vidare utsträckning än förut lämnade de in skriftliga motiveringar till protokollet för sina ställningstaganden. Tidigare hade gruppens beslut varit det som hade kommit ut till allmänheten. Nu lyftes de enskilda ledamöterna omedelbart fram med sina inlägg och röstningar. De visste att de för första gången skulle agera politiska gladiatorer inför landets politiskt medvetna elit. De grep – villiga eller nödda – tillfället att briljera med djärva krav på ökad öppenhet eller med ett så effektivt försvar som möjligt av inopportuna åsikter.⁴⁷

Men trots att revisorernas arbete löpande exponerades i detalj, blev publiken i två avseenden lurad. För det *första* gick den miste om den verkliga godbiten, den

45 *Argus* krav på en systematisk revisionsberättelse låg högt över vad som någorlunda realistiskt kunde förväntas infrias.

46 Lange (1948), s 419–421.

47 Lange (1948), s 406, återger ett påstående från en viktig oppositionsman att det var ordföranden Adlersparre som hade sett till att diskussionsprotokoll hölls i kansliavdelningen och att de lämnades ut till pressen. Den föregående framställningen visar att prejudikat på utlämnande redan fanns och svårligen kunde köras över.

som alla hade velat veta mer om. Genom regeringens envisa framgångsrika hävdande av en snäv tidsavgränsning för revisorernas kontroll kom de helt avgörande delarna av skeppshandeln att förbli oåtkomliga för ännu ett antal år. Och när de omsider blev kända vid 1828–1830 års riksdag var stämningen mycket mer kungavänlig än den hade varit 1827 (jfr kapitel 18). För det *andra* blev den intensivaste av tidningarnas satsning på att offentliggöra revisionens göranden och låtanden en märkvärdig halvträff genom de omredigeringar av redan tagna beslut som gjordes mellan ursprunglig publicering av protokoll i tidningarna och den tryckta berättelsens slutgiltiga version.⁴⁸

Någon motsvarande satsning på att bevaka Rstr gjorde inte pressen efter 1827. Förrättningarna hade efter långa strider nått en form som blev accepterad av de tidigare motståndarna. Revisionerna avfördes från stridslinjen.

I detta kapitel har uppmärksamheten riktats på formerna för hur revisorernas arbete fördes ut till vidare kretsar av människor. Självklart kan inget definitivt sägas om vilken faktisk påverkan den givna informationen hade. Men en grov approximation kan ändå försökas. Vilka typer av upplysningar som tidigare inte varit tillgängliga var det som via *Argus* lämnades ut till den vetgiriga allmänheten? Introducerad genom redogörelser för valhända föregångares insatser är analysen av det nyas karaktär och omfattning, exemplifierad från Allmänna magasinsinrättningen (AMI), det viktigaste innehållet i kapitel 7.

48 Heurlin ansåg att pressen hade stått handfallen och inte visste vad den skulle skriva, när den tryckta berättelsen utkom. Lange (1948), s 63.

KAPITEL 7

Offentlighetsprincipens genomslag i magasinfrågor

7:1. Karakteristiska drag i den offentliga spannmålshanteringen

Under den gustavianska perioden undertrycktes offentlighetsprincipen i skiftande grad av de styrande. När den kring 1820 på annat sätt än dithills togs i bruk fungerade den som hjälpinstrument för att möjliggöra den väsentliga avsikten att utnyttja befintlig officiell dokumentation (i vårt sammanhang avses inte enskilda dokument). Den blev då snabbt en självklarhet och ansökningar om utlämnande av handlingar protokollfördes inte. En åtkomlighetsfråga kan då renodlas så här: Hur ska man belysa en företeelse som först sällan nämns i källorna därför att den utnyttjas i begränsad grad och sedan knappast nämns därför att den har blivit standard som hjälpredda?

Jag har försökt lösa problemet genom fallstudier för en övergångsperiod kring 1820. En variant som tar fasta på den formella utvecklingen av dokumenttillgängligheten hos Rikens ständers revisorer (Rstr) har tecknats i föregående kapitel. Nu är turen kommen till en djupare, mer praktisk än teoretisk studie. Vad vinner den uppmärksamme läsaren i kunskap genom att aktörer går över från sporadiska, halvdana anlitanen av offentlighetsprincipen till ett konsekvent utnyttjande av otryckt material? Vad vinns både indirekt genom revisionen och direkt genom *Argus* självständiga uppföljningar?

I naturaekonomier är befolkningens försörjning med spannmål en fundamental politisk fråga som regeringar måste ägna stor omsorg åt med fortlöpande direkta ingrepp. Så också i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet i Sverige.¹ Syftet med det här kapitlet är att visa hur sådana försörjningsfrågor lyfts fram till en alltmer realistisk offentlig diskussion. Spår från ett tidigare, föga sofistikerat stadium ställs mot resultaten från ett senare, medvetet utvecklat inhämtande och spridande av information.

1 Likartade regeringsbekymmer ur en annan synvinkel (villkor för huvudstadens invånares försörjning med bröd) har jag behandlat i Rolf Adamson (2009) Att hantera siffror: från spannmålspriser till brödvikt. I: *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Red Britt Liljewall m fl, s 251–270.

Från 1776 till 1809 ändrades de administrativa ramarna åtskilliga gånger. Kontentan av trettio års utveckling var att kronans spannmål, och därmed också de organ som skulle handha den viktiga spannmålsrörelsen (magasinsinrättningar), hade utnyttjats på mycket skiftande sätt, alltefter tillfälliga idéer och behov. Långsiktighet hade saknats såväl i syftning som genomförande. Under denna gustavianska period hade ständerna, som sammankallades sällan, haft begränsad insyn och små möjligheter att påverka verksamheten.

Som inte var ovanligt under krig utnyttjade och förbrukade regeringen 1808–1809 en rad extraordinära resurser i samhället. När det finska kriget var slut hade bland andra Allmänna magasinsinrättningens (AMI) tillgångar brandskattats. Kvar fanns i huvudsak fordringar på offentliga krigstidsorgan utan betalningsförmåga liksom på låntagare i det avträdde Finland, förutom en inte längre helt lämplig uppsättning magasin för förvaring av spannmål på olika håll i riket.²

En intensiv diskussion vidtog innan magasinsinrättningen sattes på fötter igen 1809–1810. Anhängare till privat handel ifrågasatte då och senare om någon fortsättning behövdes. Inom den majoritet som var positiv till offentliga insatser förekom reservationer om formerna härför. Grupper inom ständerna strävade efter att förhindra kungligt godtycke. En tydlig instruktion för verket borde medge kontroll att den fastlagda inriktningen följdes. Regeringen hade däremot inget intresse av att låta binda sin rörelsefrihet och förhalade gång på gång tillkomsten av en lämplig instruktion. I projektet fanns alltså motsättningar för verksamheten inbyggda. De skymdes när AMI löste sin uppgift väl, men blev uppenbara när motgångar mötte.

Riksens ständers revisorer fick efter 1810 vidgade granskningsområden, bland annat magasinsfrågorna, och vann därigenom insyn i verksamheten. Och det bör understrykas att AMI:s ställning var en annan och osäkrare än de traditionella kollegiernas. Dessa hade en fast position inom förvaltningen, med bestämd uppbyggnad och finansiering med rötter ända till slutet av 1600-talet. AMI däremot var beroende av att nya ständermöten tog ställning till behoven för dess verksamhet. Och vid budgeteringen hade riksdagen inte gjort klart (eller snarare inte fullt ut begripit) villkoren för ett verk som både skulle undsätta medborgare som råkat ut för missväxt och strax därefter hålla upp spannmålspriserna för dem som fått onormalt stora skördar. Målsättningen skulle ha fordrat en förmåga att med precision förutse konjunkturväxlingar som ännu inte har nåtts två sekler senare.

Länge täckte vinster från brännvinsbränning förluster från spannmålsrörelsen. När den positiva resursen tröt kring 1820 var verket i ett längre perspektiv dömt att gå med förlust som behövde täckas. 1823 års riksdag mötte underrättelsen att AMI hade lidit svåra förluster vid försök att exportera av sina jättestora lager med att avbryta finansieringen av inrättningen som sattes på avveckling.

2 Karl Åmark (1915), *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*, s 244–266.

Det är naturligt att magasinfrågor hade en betydande plats i periodens samhällsdebatt. Många inlägg, särskilt tidiga sådana, var allmänt hållna, föga initierade och behöver inte beröras här. Avsnitt 7:2 ägnas i stället åt ett antal episoder, då AMI och dess direktion (AMD) utsattes för offentlig kritik med en för tiden ovanlig karaktär. Det var genom frågor väckta med hjälp av dess egna räkenskaper som AMD:s agerande misstänkliggjordes. I stigande grad fördes diskussionen i tidningar och på grundval av relevant källmaterial publicerat på regeringens föranstaltande eller framtaget med hjälp av offentlighetsprincipen.

Från denna utveckling har jag valt några kategorier som tål mer principiella resonemang. Det betyder inte att de genomgående är skickligt utförda, men de tillför en tidigare inte utnyttjad dimension. Bland de frågor som belyses märks svårigheterna att nå en fruktbar dialog mellan en högre ämbetsmannavärld ovan att agera utåt och principfasta, men inte alltid sakkunniga, kritiker. Med sin lite tillfälliga användning av offentlighetsprincipen för separata frågor kan angreppen sägas utgöra ett förstadium till det mycket mer vidsträckta och konsekventa utnyttjande som demonstreras i avsnitten 7:3–5. Dessa avsnitt innehåller fyra olika komponenter som alla ventileras i *Argus* och där mitt intresse är inriktat på AMI.

a) Omedelbart efter nyåret 1821 begär *Argus* ut berättelser från Rstr:s granskning av detta verk vilken avslutades i december 1820. Detta trots att de snart skulle komma i särskilt tryck. Ett mycket utförligt återgivande i tidningen följer under årets första månader, dock utan några egna kommentarer från den. Denna publicering redovisas i avsnitt 7:3. b) Här har jag försökt systematisera innehållet under 1821 i vad som synes vara en intressant innovation. *Argus* bevakar kontinuerligt på egen hand AMI via protokoll och diaries på ett sätt som senare blivit rutin i pressorgan. c) Den mer avancerade bevakningen för 1822 har också noterats, dock utan att jag har försökt kategorisera den. Redovisningen av punkterna b) och c) är sammanförd i avsnitt 7:4. d) *Argus* inför Rstr:s granskning i slutet av 1822 fullständigt, men nu med egna kommentarer. Tidningen kan med fog anses som kännare av bästa märke. Genomgången behandlas i avsnitt 7:5.

Den skisserade utvecklingen inom pressen måste räknas som en av åtskilliga nyheter av stort intresse. Den motiverar ytterligare den flera gånger nämnda bedömningen att en ny period tar sin början omkring 1820.

Sedan 1823 års riksdag hade beslutat avbryta sin finansiering av AMI, skulle den dittills bedrivna verksamheten avvecklas. En ny dimension av värdet med offentlighetsprincipen kan därigenom indirekt tillföras analysen. När affärerna med spannmål blev färre och enhetligare, blev den tidigare förda och väl bevakade dialogen mellan regering och ämbetsverk allt tunnare och försvann helt efter några år. Det blev då mycket svårare än tidigare för pressen att komma åt om något speciellt utträttades inom offentlig spannmålsförsörjning. I gynnsamma fall kunde rimliga resonemang föras analogivis utifrån utländska förebilder. I sämsta fall ersatte rent ryktessmideri anlitandet av offentliga dokument: det vill säga närmast

en återgång till ruta ett. Men klart konstruktiva ansatser förekom också i pressen: man försökte nå empiriskt tryggade slutsatser på grundval av självinamlat material. De nämnda aspekterna behandlas i avsnitt 7:6.

7:2. Tidiga kritiska diskussioner med hjälp av bokföringen inom AMI

Normalt förutsätts det vid stridigheter rörande materialpubliceringar att regeringen är den tillbakahållande parten. Den skulle inte vilja släppa lös information till vetgiriga granskare. Föreliggande avsnitt har delvis en annan utgångspunkt. Ett nytt bokföringssystem hade skapats för AMI och verket hade framgångsrikt bemästrat undsättning med spannmål till utsatta landsändar under 1812 och 1816 års svåra missväxter. För verket och regeringen kunde det då vara ett lämpligt tillfälle att uttryckligt visa fram nyttan med verksamheten. För en nutida läsare, van vid informationssekreterare och kommunikationskonsulter, framstår dock några relationsproblem såsom icke bearbetade kring 1820. Den följande frågan var knappast ställd ännu. Hur skulle man bära sig åt för att presentera uppgifter så att de blev begripliga för icke sakkunniga och hur gå vidare i en dialog med sådana personer?

I en rad sammanhang under ungefär ett decennium riktades kritik mot verksamheten allmänt sett, resultatet av den eller några speciella kostnader som redovisades för AMI. Det legitima i vidtagna åtgärder och resultat försvarades långt ifrån regelbundet av myndighetens ledning. I ett vidare perspektiv blev debatterna ett led i periodens stora strid om den statliga byråkratins ställning, men hade också inslag av rena personangrepp.

Den första episoden som har valts ut 1) innehåller en bokföringsamatörs försök att finna den sanna verkligheten bakom de siffror som Allmänna magasinssdirektionen (AMD) hade publicerat. Diskussionerna om ”avslöjandena” visar hur svårt det blev för läsarna att skilja rätt från fel. I fall 2) var materialet hållfast och frågan drevs med stor energi och goda argument av en tidning. Två likartade förlopp sammanförs under 3), med skiftande bedömningar av några stora insatser från AMD:s sida.

1) Attacken på *redovisningen* och bakom den *driften* av AMI var direkt och väckte mycket stor uppståndelse. Mot den tryckta redovisning som verket 1818 hade avgett för åren 1813–1814 restes grava anmärkningar av P J Peterson.³ Efter att

3 Petersons uppgifter om sina personliga förhållanden är inte lätta att förena med varandra. Han kallar sig å ena sidan före detta ingenjör vid fältmättningskåren, numera stadsfogde i Uppsala, men nästan samtidigt anger han sig å andra sidan som medellös och hungrande. Han antyder att han var alldeles för hederlig för att passa i den offentliga förvaltningen. Om mitt källmaterial se not 4 nedan.

ha presenterat ett brett siffermaterial från AMI:s egen publicering gjorde han gällande att mycket stora belopp, som uppgavs exakt, hade försvunnit. Som försvarare av ämbetsverket ryckte den man ut som hade varit AMD:s ordförande under den aktuella räkenskapsperioden, nämligen Gustaf Fredrik Wirsén. Båda sidor lämnade in åtskilliga skrifter i fortsättningen. Presentation i tidningar spelade en stor roll för att bilda opinion och flera pressorgan markerade betydande misstro mot det utpekade ämbetsverket. De viktigaste punkterna i meningsutbytet har här måst hämtas från strödda ställen i det heterogena källmaterialet.⁴

Peterson berättade att han under 1817–18 års riksdag med flera personer hade dryftat fel han tyckte sig ha upptäckt i AMD:s tryckta förvaltningsredogörelse för 1813 och 1814. En av dessa personer var bondeståndets talman, Hyckert.⁵ Med citat från några av samtalen exemplifieras att Petersons påståenden verkligen väckte uppseende.⁶ En person ansåg att Peterson borde ha betydlig personlig vinning om hans anmärkningar inte underkändes.⁷ Uppmuntrad härav ingick Peterson den 29 juni 1818 med två skrifter till Kungl Maj:t. I den ena anhöll han om penningunderstöd för att kunna fullborda en redan påbörjad mekanisk trådbredning, i den andra framfördes anmärkningarna mot AMD. Den första föll i glömska, den andra vållade uppståndelse.

Kungl Maj:t remitterade skrivelsen till justitiekanslern (JK). Med en klar tänjning av det faktiska förhållandet tolkade Peterson att dennes utlåtande godkände

4 Peterson redovisar en del av sitt agerande i sin inläga till Kungl Maj:t av 21/7 1818. Den återges i *Anmärkaren*, 27/7 1819 och *Upsala Tidning*, 3/11 1819. Huvuddelen av polemiken inträffar på kort tid i början av 1820. Hit hör Petersons skrift *Anmärkningar och frågor rörande Allmänna Magazins-Direktionens mycket märkvärdiga redogörelse för dess förvaltning under åren 1813 och 1814 ...* (1820), som diskuteras utförligt och positivt i *Fribetsvännen*, 19/2 och *Anmärkaren*, 26/2 1820. Därefter följer Wirséns dokumentsamling som gick som bilaga till *Stockholms Posten* samt *Anmärkarens* neutrala referat därav 4/3 1820. I de båda senare inläggen berörs AMD:s remissvar angående bokföringen. Sist tillkommer Petersons skrift, *Sanning och allvar utan självberöm; eller besvarande af den skrift, som presidenten och kommandören herr baron Wirsén låtit med tidn. Stockholms Posten gratis utdela ...* (1820).

5 Hyckert hade varit en av riksdagens revisorer 1817 av bland annat AMI, och ansåg sig därför inte nu kunna påyrka någon rättelse. Men han var inte avvisande gentemot Peterson.

6 ”Af dessa anmärkningar borde en vigtig Riksdagsfråga uppstå.”, ”Wära financer komma säkert på goda fötter, endast edra anmärkningar få skåda dagsljuset.”

7 ”att jag, i fall mina anmärkningar icke blefvo till alla delar wederlaggde, hade att räkna på den betydliga, så kallade *Anmärknings-procenten*, som alltid tillfaller den, hwilken upptäcker en eller annan felaktighet uti redogörelser för allmänna medel”. Härtill bör dock en kommentar fogas. Anmärkningsprocenten förekom visserligen inom regelrätta förvaltningsrevisioner, men därav följer inte utan vidare att den skulle tillfalla ”frivilliga privatrevisorer”, antagligen en nytillkommen kategori.

hans anmärkningar.⁸ Kungl Maj:ts utlåtande att en djupare undersökning behöves tolkade Peterson som att han hade fått befallning att utföra en sådan. Kruxet var att Peterson sade sig vara medellös. Han anhöll därför den 21 juli om ett förskott för sina levnadskostnader under den tid som skulle åtgå för att uppdaga och rätta de många felaktigheterna. Hans anhållan fick blankt avslag som ”aldeles obehörig”.⁹ Utan medel och utan att göra några egna undersökningar fortsatte Peterson att tala för sin sak via *Anmärkaren* och *Upsala Tidning*.

Gustaf Fredrik Wirsén, ordförande för AMD under åren 1813 och 1814, fick vetskap om Petersons anmärkningar i juli 1818. Upprörd krävde han en grundlig undersökning som skulle ge ett tydligt utfall: ”antingen de brottslige Embetsmännens eller den falske Angifvarens bestraffning”.¹⁰

Den verkliga sakkunskapen i frågan borde finnas inom AMI. Direktionens utlåtande daterades den 29 oktober 1818. Huvudinnehållet var att Peterson hade lagt in en felaktig innebörd i AMD:s tryckta redovisning. Denna omfattade inte hela rörelsen utan bara särskilt intressanta aspekter av den. Det som Peterson trodde vara förskingrat ingick i andra sektorer av verksamheten. Men denna viktiga sanning bäddades in i och skymdes delvis av påpekanden om hur Peterson hade brutit mot administrativa regler. Han borde ha vänt sig till kammarrätten, inte direkt till Kungl Maj:t. Detta gjorde att Direktionen inte ansåg sig behöva ingå ”i någon detaljerad wederläggning af Pettersons anmärkningar”. En oerfaren granskare som Peterson skulle inte kunna finna elementära misstag, eller snarare medvetet fiffel, i räkenskaper som först hade granskats magasinvis på länsstyrelserna och därefter av AMI:s egna revisorer, kammarrätten och till sist av riksdagens revisorer. Direktionen såg därför ingen anledning att slösa ansträngningar på ett utförligt bemötande av Petersons kritik.¹¹

Centralbyråkratins ovana att gå i dialog med externa kritiker framgår än tydligare i Wirséns försök 30 oktober 1818 att kommentera och gå utöver AMD:s svar:

Att i framställningens orimlighet och i hwad Magasins-Direktionen upplyst, låg mer än tillräcklig wederläggning af dessa anmärkningar, i synnerhet som oredighet

- 8 JK tog inte i sitt utlåtande uttryckligt avstånd från Petersons påståenden och ådrog sig därför Wirséns misshag. Dock noterade han att om Petersons anmärkningar ”ägt någon verkelig grund och icke varit i Räkenskaperne tillförlitligare utredde, de säkert icke undgått Riksens Ständers revisorers upmärksamhet”.
- 9 Under Karl Johans vistelse i Norge fattades beslutet av de fyra tunga statsråd som utgjorde den tillförordnade regeringen.
- 10 I sin dokumentsamling redovisade Wirsén ärendets långsamma och föga regelmässiga handläggning samt sina försök att få gehör för sin egen bild av verkligheten.
- 11 ”att en utredning af hwad Petterson öfwerflödigt och utan allt ändamål framställt, ej kan afgifwas utan hufwudböckernas företeende; att en sådan tidsödande och för angelägna göromål hinderlig utredning ej måtte wara af Konungen åsyftad”. Skribenten tar tydligtvis för givet att läsarna har samma referensramar som han själv. Att satsbyggnaden är invecklad är däremot ett vanligt tidsdrag.

deruti och alldeles felaktigt begrepp om Magasins-räkenskapens form och sammansättning genast faller i ögonen; att, enl. Riksens Ständers önskan, Kongl. Maj:t nådigst befallt, att resultatet af Magasins-werkets förvaltning framläggas genom tableauer, men att det hwarken är befalldt eller verkställbart, att inför allmänheten göra i tryck reda och räkning för hela förvaltningen af werket, hwilket då, i stället för den i Stats-författningen bestämda granskningen, skulle få allmänheten till revisor, och hwarigenom Kongl. Maj:t blef omedelbar domare mellan werket och hwilken helst som angrep det med anmärkningar.

Wirsén insåg att hans försök att driva sin sak utanför ämbetsrummet inte var lyckade. Han erkände: ”Från Ungdomen van vid träget arbete, är jag deremot aldeles främmande i skriftvexling inför allmänheten.”

Petersons etik kunde allvarligt ifrågasättas när Wirsén avslöjade att han fått anbud från sin kritiker att denne skulle lägga ner vidare talan mot en rundlig ersättning: ”skulle h:r Baronen hellre önska bewisningen blifwa ogjord, och berörde anmärkning redan wederslagd att anse, så må det få ankomma på h:r Baronens eget höga behag att, emot mitt hederlöfte om ewig tystnad med denna sak, nästa postdag tillstålla mig, under speciel rekommendation, femtusende (5000) R:d banko”. Hur Peterson skulle göra sina beskyllningar ogjorda är inte lätt att förstå.

I en sista tryckt skrift erkände Peterson att han kommit med detta förslag, men skyllde på hunger. Han tyckte att Wirsén borde ha varit finkänslig och inte publicerat hans förslag som lämnats i ett privatbrev. Han framhärskade utan vidare i sin kritik: ”Blifwa MagasinsDirectionens räkningar derigenom mera rigtige, att angifvaren drager sig tillbaka? Upphöra mina anmärkningar att vara grundade, om jag från ytterligare bevisning afstått?” Frågorna hade varit motiverade om Wirsén hade betalat till utpressaren, men knappast när han med all makt hade velat ha en grundligare undersökning med ett klart svar i skuldfrågan.

Som AMD påstod byggde Petersons inledande anmärkningar på enkla missförstånd. I fortsättningen gjorde han sig skyldig till felaktiga tolkningar i egen favör och vägrade att på minsta vis ta till sig motsidans argument. Att hans kritik ändå länge bedömdes som värd att beakta kan återföras på åtskilliga faktorer. Svagheter i hans position framstår mycket klarare i min renodlade, kronologiska redovisning än i den splittrade bild som verklighetens åtskilliga skrifter, inlägg och referat på skilda ställen ger. Vanan vid räkenskaper var liten hos de flesta bedömare. Misstron mot byråkrater var stor.

Och misstron mot Wirsén var särskilt stor. Trots ett kantigt sätt hade han gjort kometkarriär och därför fått många avundsmän inom högre samhällslager. Han ansågs – inte osannolikt med orätt – ha skott sig kraftigt på det allmännas bekostnad. Att Wirsén med sin höga kompetens var oumbärlig för Karl Johan och samtidigt besvärlig för denne därför att han, på ett helt annat sätt än andra rådgivare, vågade hävda egna avvikande uppfattningar gjorde periodvis, särskilt 1818–1820,

hans ställning utsatt.¹² Kanske var det inte med orätt som Wirsén anade dolda motiv bakom att ärendet mot honom behandlades långsamt och formellt klanligt. Han figurerar också vid ungefär samma tid i fall 2) nedan.

Petersons anmärkningar väcktes till liv 1827 i vad samtiden uppfattade som en förstklassig skandaltidning.¹³ Där påstods att anmärkningarna inte hade vederlagts i tidningarna. Detta samt att riksdagen hade upplöst AMI och begärt en revision för hela perioden 1809–1823 ledde till ”den slutsatts, att Tit. Petersons anmärkningar icke varit ogrundade, samt varit orsaken till Magazins-Direktionens upplösning”.¹⁴ Efter att ha avkunnat denna helt oriktiga dom bad redaktören att den som kände till sakförhållandena borde höra av sig.

Det kan inte råda något tvivel om att stora sjok av siffror ur årsredovisningar bara under gynnsamma omständigheter lånade sig till rimligt korrekta tolkningar från okunniga läsare. Det var de ju inte avsedda att göra. Men verket insåg inte att de inte kunde fylla ett sådant sekundärt syfte. AMD:s senare torftiga försök att bemöta kritiken (eller riktigare att tala om att denna var så enfaldig att den inte behövde bemötas) visar följderna av byråkratins långvariga kunskapsmonopol. Kritiker hade svårt att få kunskap om sakfrågorna och byråkratin hade inte en aning om i vilken form en dialog med externa granskare borde föras för att bli fruktbar (inte minst för den egna positionen).

2) Under senare delen av 1816 beslöt AMD om en kraftinsats för att under mycket usla skördeförhållanden köpa in spannmål, framför allt i Skåne för fördelning längre norrut. Registratorn i verket, fältsekreteraren Ludvig Neijber, utsågs att verkställa beslutet. Verksamheten togs upp igen under föråret 1817 och bedömdes inom verket som en betydande framgång. Resurser som annars inte skulle ha

12 Per G Andreen (1987), *Gustaf Fredrik Wirsén 1779–1827: en biografi*. Genomgående bedömer Andreen Wirséns begåvning, arbetskapacitet och ledarförmåga som särklassiga bland Karl Johans rådgivare, men han noterar också ofta Wirséns problem i umgänget med åtskilliga personer av äldre överklass. På s 54–56 betonar han skarpa motsättningar mellan kungen och Wirsén våren 1820.

Jag tror att Andreens bedömning att Wirsén var en hederlig ämbetsman är rimlig. Vari från kom då de ovedersägligen stora penningssummor han lade ner på sin livsföring? En del av svaret ligger nog i den statliga toppadministrationens sätt att arbeta under 1810-talet och i avtagande grad därefter. Många tillfälliga arbetsuppgifter av ekonomisk art lades ut på specialtillsatta kommittéer, ledningsgrupper och enskilda personer. Specialtillsatta granskare reviderade sedan deras rapporter och räkenskaper. Mer än någon annan ingick Wirsén i ena eller andra funktionen i sådana fall. De medförde normalt gottgörelse vid sidan av ordinarie avlöning.

13 *Skämt och Allvar på vers och prosa*. Bland nedsättande omdömen, t ex hos *Nya Argus*, 15/3 1828: ”Något sämre Tidningsblad än *Skämt och Allvar* har troligen – och säkert så wdt oss är bekant, – ej utkommit i något land.” Betyget tycks mig kraftigt överdrivet.

14 *Skämt och Allvar*, 4/6 1827.

kunnat exploateras hade blivit tillgängliga.¹⁵ Den mycket obetydliga aktualitetsinriktade press som fanns då tycks inte ha kommenterat. Detta skedde först fyra år senare vid en tidpunkt då tidningar börjat hålla en högre profil.

Det var *Courieren från Stockholm* som begärde ut och publicerade två dokument. Det ena var en vederbörligen verifierad kopia av en kostnadsräkning som Neijber hade lämnat in och blivit gottgjord för inom AMI. Det andra var utdrag ur ett kungligt brev till AMD som gav bakgrunden till en extra belöning Neijber hade fått. Nästan hela artikeln utgjordes alltså av citat.

Tidningens egen kommentar var mycket, kort men den sved: ”Man har någon gång klagat, att den nitiske embetsmannens mödor blifvit illa betalda. Det finnes dock exempel, att *ådagalagde prof af särdeles nit och omtanka vid verkställigheten af grannlaga samt med förmån för Kongl. Maj:t och Kronan utförda updrag icke blifvit förgätne.*”¹⁶

Några veckor senare infördes ett genmäle från G F Wirsén, som hade haft yttersta ansvaret även vid denna affär. På ett sätt som den berörda tidningen ibland använde effektivt, kommenterade den löpande i noter på samma sida Wirséns framställning, som därigenom blev sönderhackad.

Tidigt konstaterade redaktionen att den egentligen inte hade mycket att försvara. Bara: ”att de ådagalagde profven ’icke blifvit förgätne’.” Och den punkten hade Wirsén inte bestritt. Men tidningen ville inte gömma sig bakom en så enkel undanflykt. Den hade en vägande anmärkning att komma med och ville nu utveckla den. Tesen var ”att *Tjenstemannens allmänna kall bör vara ett hinder för hans belöande* på ett sådant sätt, som insändaren [Wirsén] ansett lämpligt”.

Tidningen accepterade att tjänstemannen fick ersättning för kostnader enligt räkning. Men då måste räkningen vara rimlig. Neijber hade köpt och fått betalt för ett åkdon och dess reparationer. Vart hade det tagit vägen? Vad ingick under den ogenomskinliga termen *defrayement*, kostnader, sedan en rad kostnader redan hade specificerats?

Någon extra ersättning för den som utförde ett uppdrag utanför sin vanliga tjänst var rimlig, men i en sådan situation borde inte statstjänstemannen åtnjuta provision. I så fall skulle likaväl AMD själv, någon av dess ledamöter eller en landshövding kunna kräva köpmansprovision för upphandlingar: ”Just derföre tro vi det vara, som Directionen sjelf existerar och har tjenstemän att nyttja, att staten ej må behöfva gifva denna köpmansvinst på de upphandlingar och försäljningar, som genom Directionens försorg verkställas.”

Som ett tillägg hade Wirsén återgett den skrivelse till Kungl Maj:t (10 juli 1817) vari han hade påyrkat en extra gottgörelse (i dagens språkbruk en bonus) åt Neijber. Här hävdade han att kronan hade gjort en vinst på åtminstone 100 000 riksdaler banko på hela affären. Gottgörelsen till Neijber uppgick till 5 066.32.

15 Jag har studerat hans resa i en otryckt uppsats från 1989: *Statlig spannmålsmobilisering i Skåne på 1810-talet*.

16 *Courieren från Stockholm*, 14/5 1821.

Sedan omkostnaderna på 2 735.13 avgått återstod för tjänstemannen ett netto på 2 331.19 riksdaler banko.

Tidningen hade redan påpekat att provisionen var hög. Den sökte nu korrigera Wirséns beräkning. En köpman hade möjligen tagit ut 2 procent i provision, men då stått för alla omkostnader. Eftersom affären var så omfattande hade han kanske i stället tagit 1 procent, men fått kostnaderna ersatta. Vilket sätt man än räknade på hade Neijber fått mer än enligt dessa vanligare metoder.¹⁷

Hur kan läsarna ha bedömt polemiken om den här episoden? Ersättningen verkade uppenbart mycket stor för en tjänsteman i Neijbers position. Den utgjorde åtskilliga årslöner för honom och kunde alltså väcka förvåning. Dessutom bör en inte alldeles liten del av befolkningen i handelsstaden Stockholm självständigt ha kunnat ta ställning till resonemanget om storleken på provisionerna. Den bedömning som ligger nära till hands är att Wirsén lite på en höft hade begärt en belöning för sin förtrogne underlydande och inte riktigt insåg att storleken på en sådan borde kunna motiveras oantastligt.¹⁸ Eller möjligen på annat sätt: detta beslut, som det saknades prejudikat för, hade inte 1817 förväntats komma till allmänhetens kännedom. När det först fyra år efteråt blev känt utåt (med utnyttjande av offentlighetsprincipen) förefaller det rimligt att publiceringen var riktad mot Wirsén. För omvärlden var det naturligt att notera en onödig penningrullning av överheten genom hans förvållande. Hur mycket AMI drabbades av kritisk opinion är återigen svårt att bedöma. Wirsén hade avgått därifrån redan 1816, men det är osäkert om läsarna höll reda på det.

Än en gång kan det konstateras att ämbetsmannens svar var föga tillfredsställande. Den vinst som uppköpsoperationerna antogs ha tillskyndat Kronan verkar tilltagen med kraftig prutmån. Neijbers stora bonus måste ha vållat avundsjuka kommentarer. Men viktigare var de principiella aspekterna. Tidningen hade inte bara argumenterat effektivt. Den hade dessutom gjort det i en av den nya pressens paradfrågor om en oegennyttig byråkrati som arbetade efter givna regler mot förutsägbara resultat. Offentlighetsprincipen hade använts för att komma åt vad man såg som godtycke från regeringens sida och gunstlingskap.

3) En episod som inträffade flera år senare kom att diskuteras i pressen såväl före som efter frågan om Neijbers resa och gottgörelse. Naturligtvis var samtidigheten ingen tillfällighet, även om de djupare sambanden inte kan fastställas.

Efter goda skördar hade AMI blivit liggande med onormalt stora lager av spannmål, dessutom inköpta dyrt. Efterfrågan inom landet saknades totalt. En helt unik åtgärd vidtogs då. Med kännedom om att den engelska importtullen på spannmål tillfälligt skulle sänkas i slutet av år 1820 sände AMI ett stort antal svenska skeppslaster havre till Storbritannien. Än en gång anförtröddes det en anställd på AMI, ombudsmannen och nyblivne ledamoten av dess direktion, J C

17 *Courieren från Stockholm*, 12/6 1821.

18 Lojaliteten från flera av de närmaste underlydande i AMI gentemot Wirsén var påtaglig.

Askelöf, att sköta affären som låg helt utanför hans vanliga verksamhet.

En blänkare om Askelöfs kommande resa infördes i september 1820.¹⁹ Snabbt dök några kritiska artiklar i ämnet upp på annat håll. Den första startar försåtligt med att återge ett rykte om ett stort omkostnadsanslag för Askelöf och fortsätter. ”Man will här antaga, att detta rykte, denna berättelse äro sanna; och det är blott under denna förutsättning wi tillåte oss följande reflexioner, hwilka naturligtwis förfalla, så snart det är bewisligt, att de underrättelser som föranledt dem äro ogrundade.” I fortsättningen ifrågasatte den – med orätt – att det fanns ett så stort spannmålsöverskott att det var värt att ta upp export. Agentens kvaliteter underkändes också: ”så hade åtminstone dertill bordt wäljas en man, känd för några talanger, någon större förwärfwad erfarenhet, någon werldskännedom, någon wana att skickligt behandla affärer, något personligt anseende och kredit. En sällsynt stor dristighet allena är ej alltid en tillräcklig egenskap äfwen till medelmätiga kommissioners uträttande.”²⁰

I nästa nummer bemöts denna artikel och vissa felaktigheter i den rätts. Läsaren får veta att en del av ”berättelsen ... är ... utan tillämpning”. Men kritiken av Askelöf och hela exportföretaget med dess dryga kostnader kvarstår.²¹

Inom någon vecka följde ett engagerat försvar för projektet Askelöf. Argumenten har två huvudingredienser, en pressetisk och en personlig. I det första avseendet tar den avstånd från föregångaren därför att dennes uppgifter inte ”instämde med sanningen och åsyftade Allmänhetens upplysning”. Från AMD:s egna protokoll ger författaren en helt annan bild av förloppet. ”Dessa upplysningar hwila ingalunda på några förutsatta *om*, och löpande rykten, utan på handlingar, och dermed förfalla ock betraktarens reflexioner om de till ombudsmans-kostnad bortskänkte ’23 a 24000 R:drs nyttigare användande’.” Antydan att Askelöf dessutom skulle kunna disponera ”andre medel” kommenteras bryskt: ”Jag uppmanar derföre författaren, derest han will rädda något utseende af heder, att uppgifwa hwilka dessa *andra medel* äro.” Artikelns andra huvudinslag utgörs av en i mycket ljusa färger lämnad redogörelse för Askelöfs offentliga karriär.²²

AMD följde i hemlighet upp den framgångsrika polemik som den just hade bidragit till. En månad senare började Askelöfs tjänstebrev från London till direk-

19 *Stockholms Courier*, 21/9 1820.

20 Några betraktelser öfwer resor i allmänna ärender, öfwer en resa för magasins-direktionens räkning, öfwer Sweriges spannmåls-behof etc. *Anmärkaren*, 14/10 1820.

21 Till författaren af ”betraktelserna öfwer ... etc.” *Anmärkaren*, 18/10 1820. Trots korrigeringarna finns det skäl som talar för att de båda artiklarna hade samma författare.

22 Bihang till *Anmärkarne*, 25/10 1820. Bakom signaturen L dolde sig Clas Livijn, som sedan åtskilliga år varit en meningsfrände till Askelöf i litterära sammanhang. Det var här tanken framfördes att de mot Askelöf kritiska inlägg som bemöttes hade samma författare. Vem denne var kunde Livijn bara spekulera om. Artikelns hade i förväg lästs av AMD:s ordförande, B W Fock. Johan Mortensen (1913b), *Clas Livijns publicistiska verksamhet: ett bidrag till svensk tidningshistoria*, s 27–30.

tionen, författaren ovetande, återges ordagrant eller i referat. De flöt in i fyra tidningsnummer fördelade över en månad och redogjorde för hans försäljningar av spannmål. AMD passade på att göra öppen reklam för sig och sina förhoppningsvis gagneliga ansträngningar.²³

Utän att nämna det här relaterade meningsutbytet tog *Granskaren* upp frågan om exporten till Storbritannien på nytt, bortåt ett år senare. Anledningen var att det då förelåg ett resultat från satsningen.²⁴

I debatter i politiska frågor tog *Granskaren* normalt parti för överheten. Detta innebar oftast att den samtidigt var på kollisionskurs med *Argus*. Inför det meningsutbyte som är aktuellt här var situationen emellertid mer komplicerad. *Argus* hade i ett halvår varit mycket positiv till överheten i form av AMD och dess exportaffär. Till och med kom dess vanliga aversion mot regeringen i bakgrunden på den här samhällssektorn. *Granskaren* valde att poängtera sin opposition mot *Argus*, även om det medförde att den kom att kritisera de höga omkostnader som expeditionen redan hade dragit och därmed i förlängningen också överheten. Den såg med oro fram emot vad som skulle komma i fortsättningen.

Granskaren konstaterade att *Argus* under sommaren och hösten 1821 gång på gång hade nämnt den stora vinst det allmänna skulle skörda genom denna havreexport. ”Med någon förundran” fann tidningsläsarna beskedet hos *Argus* den 27 oktober att resultatet i stället var en betydande förlust. Spetsigt anmärkte *Granskaren* att *Argus* dessutom nu lade ansvaret på regeringen, inte som tidigare på AMD: ”en förklaring, som troligen uteblifvit, om spekulationen utfallit med vinst för Magasins-inrättningen”.

Även om affären kunde ses som en närmast nödvändig dumpning utomlands av en del av det stora svenska spannmålsöverskottet, fanns det ingen anledning att tita om de höga kostnaderna. Jämfört med den tidigare kritiserade Neijber hade Askelöf varit en ännu dyrare handelsaktör. En del mycket kraftiga specificerade kostnadsposter kunde hämtas ur *Argus*, som inte var en lika villig leverantör av uppgifter som vanligt. Men därtill kom ”diverse omkostnader” som i sig var tre gånger så stora som Neijbers totala kostnader. Slutsatsen blev: ”nog tycker man sig äga skäl till den förmodan, att genom en annan anstalt vid försäljningen, t.ex. varans konsignerande till Svenska Konsuln eller någon annan handlande i London, en för det Allmänna mindre kostsam försäljnings-metod kunnat utfinnas”.

Och inte nog härmed: kostade det så mycket att sälja spannmål till Storbritannien, hur mycket skulle det då inte kosta att – som redan hade skett – skeppa till Medelhavet? Skulle Askelöf sedan ha gratifikation för sin pionjärgärning i bägge dessa riktningar blev utgifterna verkligt stora.²⁵

23 *Stockholms Courier*, 4/12, 11/12, 18/12 1820; 2/1 1821. Askelöf gjordes uppmärksam på publiceringen av Livijn (brev 13/12), som ogillade den. Mortensen (1913b), s 29–30.

24 *Granskaren*, 14/12 1821.

25 Om båda exportexpeditionerna: Rolf Adamson (1990), Statlig spannmålsexport i början av 1820-talet. *Scandia*, 56, s 47–78.

Det skulle dröja flera år innan utfallet av expeditionen till Italien blev känt. *Granskarens* position i debatten var haltande och inbjöd inte till fortsättning från dess sida. Därför kom exponeringen av de vågade exportsatsningarna att ske efter hand, till stor del först sedan nedläggningen av AMI hade bestämts. Men naturligtvis hade de höga kostnaderna som var framtagna från originaldokument fördjupat bilden av slöseri och ineffektivitet inom byråkratin.²⁶

De exempel som redovisats ovan är bara löst knutna till varandra. På en punkt kan en utveckling iakttas. Kritik av magasinförvaltningen underbyggs efterhand bättre under decenniets gång. Medan vilda, obestyrkta anklagelser utslungas vid början av den behandlade perioden kom offentlighetsprincipen snart att utnyttjas. Detta skedde dock ”styckevis och delt”. Inlägg i pressen spelar stor roll. Principen kan dock knytas till den offentliga spannmålshanteringen på ett mycket mer ingående och systematiskt sätt, vilket sker i de följande avsnitten.

7:3. *Argus* redovisar Rikens ständers revisorers granskning av AMI 1820

Genomgången här och i de båda följande avsnitten har ett klart syfte. Den ska visa att den konsekvent genomförda publiceringen av material om magasinrörelsen från offentliga instanser innebar ett viktigt lyft inom samhällsinformationen. Tidigare osäkerheter och rena villfarelser om vissa aspekter ersattes av mycket mer omfattande och relevant kunskap. Den i huvudsak i teoretiska sammanhang använda termen vidgad (med-)borgerlig offentlighet skulle kunna illustreras empiriskt med denna övergång.

Redan i första numret av årgång 1821 uttryckte *Argus* sin tillfredsställelse över att Rstr hade fått en reglerad verksamhet mellan riksdagarna och att dess berättelser skulle tryckas utan att invänta nästföljande riksdag. Tidningen ville ändå inte avvakta denna publicering av 1820 års granskning: ”några få notiser derom på förhand torde emedlertid ej utan allt deltagande emottagas”. I fråga om AMI gällde revisorernas granskning räkenskaperna 1816, 1817 och 1818 (det vill säga de bokslut som hunnit färdigställas sedan föregående granskning) och förvaltningen 1818, 1819 samt större delen av 1820.²⁷

26 Under den aktuella perioden var handelsomkostnader i Storbritannien generellt mycket höga. Alla provisioner beräknades på bruttoförsäljningsbelopp, vari ingick höga tullar och rader av hamnavgifter. Bruttot för den utländske säljaren urgröptes alltså utomordentligt kraftigt ner till nettot. Detta var förhållanden som varken Askelöf eller någon annan aktör kunde göra något åt. Men de var nog inte allmänt kända.

27 I framställningar om Rstr har den så kallade striden om tvåårsregeln fått stor plats. Med hjälp av den lyckades regeringen några gånger fördröja granskning av obehagliga affärer.

Det som publicerades i tidningen stannade verkligen inte vid ”några få notiser”. Ett fylligt och välvalt återgivande kom i fyra nummer i januari 1821.²⁸ Början gjordes med revisorernas erfarenheter från bokföringen, och de följdes av deras iakttagelser rörande förvaltningen. Efter en tung principiell kritik av hur magasinshanteringen hade bedrivits avslutades den fjärde artikeln med revisorernas plan för en bättre organisation. *Argus* som 1827 pläderade för en annan typ av disposition av berättelsen (jfr avsnitt 6:6) hade den här gången inga invändningar. Revisorernas framställning löpte också logiskt och lättfattligt och gällde åtskilliga centrala aspekter.

Man började med de viktigaste praktiska förutsättningarna för granskningen. Tiden som stod till förfogande bedömdes som alltför knapp för mer ingående kontroller.²⁹ Bokföringsmetoden möjliggjorde inte insiktsfulla bedömningar av verkets ”rätta ställning” och inte heller olika delars bidrag till slutresultatet. AMD hade vidgått att metodförbättringar kunde vidtas.³⁰ Revisorerna påtalade att äldre fordringar kvarstod till fullt värde i räkenskaperna utan att man klargjorde vad av dem som skulle kunna drivas in. Resten borde avskrivas. Till exempel bedömdes det att bara en fjärdedel av fordringarna i Finland skulle komma att betalas. En hel del av utestående medel skulle komma att gäldas med spannmål, inte pengar, något som i rådande situation var till verkets nackdel. Under åren 1816–1818 hade magasinsrörelsens förlust och brännvinsbränningens vinst vägt så gott som jämnt.³¹

Vad gällde förvaltningen av AMI hade revisorerna valt att påpeka två typer av sådana åtgärder och förhållanden som a) ”genom sin *bekaffenh*et förorsakat Inrättningen direkt förlust eller utestående fordringar och ersättningar” och b) genom ”*behandlingssättet* äro af den natur, att Revisorerne ej kunnat undgå att derom hos Rikens Ständer göra anmälan”. Bland de exempel som *Argus* hade valt ut återfinns dessa:

Utan att gå in på hur den tillämpades i andra sammanhang är det skäl att observera att dröjsmålen här är de minsta tänkbara. Under förutsättning att det enbart var avslutade räkenskaper som kunde revideras har årgång 1818 just blivit färdigställd till dess att revisionen började den 15/9 1820. Förvaltningen däremot följs ända fram detta datum.

28 *Argus*, 3/1 (citatet), 20/1, 24/1, 27/1 1821.

29 Påpekandet att tiden för granskningen egentligen var för knapp rimmar illa med att revisorerna gång på gång sökte utvidga området för sin undersökning – trots samma tidsram också i fortsättningen.

30 De förbättringar som faktiskt hade genomförts i bokföringen hade snarare inriktats på att förkorta tiden för färdigställandet av boks slutet än på att göra räkenskaperna mer verklighetsnära.

31 *Argus*, 3/1 1821. AMD stod för den hävdvunna inställningen att bara i yttersta nödfall avskriva någon fordran. Revisorerna hade en mer realistisk uppfattning om det framtida värdet av fordringar hos ”dubiöse debitorer” (termen från grosshandelsräkenskaper) och ville gärna rensa ut dem efter en kortare provotid. Samma bedömning hade börjat omfattas också av statskontoret.

a) AMD hade 1818 av Kungl Maj:t beordrats att till Stockholms överståthållare till rabatterat pris lämna ut partier av spannmål, avsedda för stadens fattiga. Någon betalning hade inte erhållits för denna socialpolitiska åtgärd som inte rimligen skulle vila på magasinsrörelsen.

Koppar tillhörig AMI hade utan gottgörelse använts till taktäckning på prinsessan Sofia Albertinas residens. I det fallet kunde Kungl Maj:t möjligen tänka sig att betala framdeles. Här var revisorerna tydliga: ”Så hafwa dock Revisorerne ansett sig kunna wara förwissade, att denna ersättning ej uteblifwer, så fort beloppet, af Direktionen, till Kongl. Maj:t uppgifwes, helst reparationer å Kongl. Slottet och andra Kongl. byggnader äro angelägenheter, som med Allmänna Magasinsinrättningen ej äga någon gemenskap, och dessutom Riksens Ständer för dylika behof gjort särskilde anslag.”³²

Byggnader och andra utrymmen hade tid efter annan frångått AMI. Sedan 1793 hade krigskollegiet använt magasin på Skeppsholmen utan att ge ersättning. Löften om återställande hade inte hållits. AMI, med stort behov av magasin, hade måst hyra extra utrymmen. Så sent som 1820 hade dess direktion befallts att lämna ifrån sig en tomt vid ett bränneri i Stockholm, trots att den bedömts vara nödvändig för verket.³³

I 1809 års författning bestämdes det om olika typer av kontroller bedrivna av riksdagsorgan. Konstitutionsutskottet skulle granska statsrådet, Riksens ständers revisorer vissa ämbetsverk. Ovanstående exempel visar en annan verklighet. Revisorerna såg sig tvungna att lägga en del av sin uppmärksamhet på Kungl Maj:ts göranden och låtanden för att freda ständerinsatser som gjorts med beviljade skatter till gagn för det verk som skulle granskas. Med en grov bild: åklagaren blev i vissa stycken försvarsadvokat.

b) Formuleringen åtgärder ”som genom *behandlingsättet* äro af den natur, att Revisorerne ej kunnat undgå att derom hos Riksens Ständer göra anmälan” är inte omedelbart upplysande. Utifrån anförda exempel borde brott mot klara regler för beslutsfattande höra hit. Ett sorgglustigt fall som blev till en följetong tog sin början 1818. Karl Johan personligen kände behov att hjälpa vissa utsatta områden i Norge med spannmål. En effekt skulle kunna vara att knyta banden med Sverige starkare på bekostnad av relationerna med det tidigare moderlandet Danmark. Efter ett informellt samtal mellan kungen och utrikesstatsministern von Engeström (helt vid sidan av statsrådet) tog den senare privat kontakt med chefen för AMD som lika tjänstvilligt efterkom kungens önskan och till och med improviserade vidare. Merkostnader uppstod, ersättning utlovades men hade inte ingått.³⁴

Revisorernas allmänna slutsats av hela granskningen kom nog som en överraskning för den noggranne läsaren. Visserligen hade de gjort en hel del inte oviktiga

32 *Argus*, 20/1 1821.

33 *Argus*, 27/1 1821.

34 *Argus*, 20/1 1821.

påpekanden, men nu svingade de sig upp till en annan nivå, en egen, tidigare inte redovisad helhetssyn. Deras underliggande bokföringsresonemang byggde inte längre bara på de tre granskade åren. De förlängde sin analys med flera år, något som rimligen bör ha betytt att de uttalade sig om år för vilka inga färdiga auktoriserade bokslut förelåg.

På de premisserna blev deras slutsatser förödande. Skulden lades inte på direktionen, utan på ”de felaktiga grunder, efter hvilka MagasinsInrättningen förwaltats och för närvarande förwaltas, samt skadligheten af Inrättningens nog långt utsträckta verksamhet wid spannmålshandeln”. De hänvisade till en egen kalkyl för de sex senaste åren som skulle hamnat i kraftiga förluster. Dock framgick det inte hur kalkylen hade tagits fram. Hade man till exempel räknat bort brännvinsrörelsen för att hamna i en mycket mer negativ bild än verkets egna räkenskaper? Eller hade man på egen hand gjort det som AMI inte hade haft förstånd på att göra? Eller hade man låtit ett gott syfte skyla över en luddig analys? Efter en saklig, väl genomförd och redovisad granskning avslutade revisorerna med att på lösare grunder driva politik.

Medan 1827 års revisorer var oense om hur långt deras kritiska uppdrag sträckte sig (jfr avsnitt 6:6), redovisade deras föregångare 1820 ingen tvekan. De tog på sig ett mycket mer vidsträckt ansvar än i de båda alternativ som dryftades 1827. De inte bara dömde ut den bestående organisationen, de lämnade också icke begärda rekommendationer av stor räckvidd. I tio ”huvudgrunder” framställde de ”sin tanke om sättet att till det Allmännas båtnad organisera en MagasinsInrättning”. Viktigast var att begränsa verksamheten inom ursprungliga, mer blygsamma ramar. Inom dessa var det inte tal om att exportera överskott av spannmål. Men på några centrala punkter kunde revisorerna egentligen bara uttrycka fromma förhoppningar. Hit hörde reglerna för *när* (under vilka förutsättningar) man borde vidta den ena eller andra typen av åtgärder. Inte heller de skulle kunna anpassa verkligheten till reglerna.³⁵

Medan *Argus* sålunda, utan att själv kommentera, försåg sina läsare med ett meningsfullt urval ur Rstr:s berättelse av årgång 1820, och därmed gav granskningen en kraftigt ökad spridning, hade tidningen börjat att på egen hand följa verksamheten inom AMI.

35 Planeringen för havreskeppningen till Storbritannien började nästan på dagen samtidigt som revisionen, vid mitten av september 1820. Det tycks mig vara den rimligaste hypotesen att revisorernas ointegrerade efterskrift, utan att det uttryckligen angavs, var riktad just mot regeringens pågående utlandsäventyr.

7:4. *Argus* rutinbevakar AMI åren 1821 och 1822 och tänker vidare själv

Redan i första numret av *Argus* ”provårgång”, slutet av 1820, omnämndes det statliga magasinssystemet. Direkt introducerades där en nyhet – en fortgående, i mångt och mycket systematisk bevakning av en ekonomisk-administrativ verksamhet. Till skillnad från den övriga pressens få och inte sällan rätt allmänt hållna och föga initierade artiklar gav *Argus* en god del av rapporteringen i notisform. På modernt språk skulle de kunna kallas faktarutor, med reservationen att de läsmässigt inte var distinkt avgränsade från övrig text. Omväxlande därmed förekom längre inslag med dokumentation som huvudingrediens.

AMD:s diarier är inte särskilt upplysande, samtidigt som *Argus* bevakning är mångsidig. Det är därför väl tänkbart att journalisten mest har använt justerade protokoll från verket som underlag. Det registrerande materialet från statsrådets handels- och finansexpedition är utmärkt och tycks användas i stigande omfattning. Där hade den ene av *Argus* redaktörer, Johan Johansson, arbetat som extra en kort period strax tidigare och behärskade rutinerna. En sådan kunskap ger goda nycklar till att följa styrningen av den underordnade myndigheten, att i detalj följa ordergivningen, myndighetens genomförande av ordena och dess feedback till regeringen.

Nedan redovisas först en kvantitativ undersökning av bevakningen av magasinären under tidningens första hela år, 1821. Därefter flyttas fokus till kvalitet och till 1822: vad var det närmare bestämt för insikter tidningen sökte förmedla som annars hade varit fördolda för de intresserade medborgarna? Kan dessa ha spelat någon större roll i det politiska spelet?

Genomsnittligen något mer än ett inslag per vecka 1821 handlade om AMD. Vartannat tidningsnummer innehöll något sådant. Skulle jag ha adderat dem där Rikens ständers revisorers granskning av verket behandlades, hade en ökning på 10 procent följt. Detta innebär att tidningen under detta år ägnade verket betydligt större uppmärksamhet än en rad samtidiga kolleger tillsammans hade gjort under flera år. *Argus* behandling var dessutom kvalitativt på en helt annan nivå än den tidigare normala. Här fanns en källunderbyggnad, konkretion och precision som vanligen hade saknats dessförinnan.

Medan det ofta är svårt att entydigt rubricera andra organs alster, gäller detta sällan om inläggen i detta års *Argus*. De kan någorlunda väl grupperas i fyra kategorier. a) Uppemot 40 procent rör årets stora fråga: att exportera spannmål från de överfyllda statliga lagren för att lätta pristrycket på den inhemska marknaden. b) Ungefär 25 procent ger löpande statistiska upplysningar: om verkets spannmålslager och upphandlingspriser samt preliminära och slutliga bedömningar av årsväxten av spannmål. c) Knappt 20 procent redovisar olika aspekter av verkets uppköp och undsättningar av spannmål till nödställda delar av riket. d) Restpos-

ten, mer än 15 procent, får kallas övrigt, med den närmare bestämningen att en god del har rent administrativ inriktning.

a) Inom exportgruppen finns redovisning från 1820 års havreutförsel till Storbritannien, en löpande serie om förberedelser för och genomförande av 1821 års spannmålsutförsel till Italien samt ett försök till summering av förloppet fram till månadsskiftet oktober–november.³⁶

Efter ett långvarigt eget arbete med AMD:s arkivmaterial kan jag konstatera att tidningens nyhetsförmedling är utmärkt saklig och korrekt. Stora delar upptas av skickliga referat. Skillnaden gentemot övriga blads tidigare inlägg är slående. *Argus* skänker en samlad insikt, inte minst genom sin preliminära summering. Den tidning som kunde skria högljutt mot regeringen i fråga om tryckfriheten, var välvilligt neutral på det nu aktuella fältet, samtidigt som den informerade om när regering och förvaltning hade olika uppfattningar.

Detta innebar inte att den var kritiklös här heller inför tom officiell retorik. När överheten i februari 1821 ansåg utsikterna goda för en ny spannmålexport, frågade sig tidningen vad en sådan förhoppning egentligen grundades på och slog ner på motstridiga motiveringar för den.³⁷ Då besiktningsmän avgav motsägelsefulla utlåtanden om en eventuell fuktskadad last, nagelfors olika aktörers omdömen rejält.³⁸ På motsvarande sätt korrigerades omsorgsfullt ett eget missförstånd om ansvarsfördelningen för expeditionen till Italien: det var inte AMD utan regeringen som drev fram den.³⁹

b) Gruppen av statistiknotiser i 1821 års *Argus* innehöll inte redaktionella kommentarer. Ett värde borde den dock ha kunnat få för de verkligt intresserade. De skulle efterhand ha kunnat sammanställa de systematiskt publicerade siffrorna till utvecklingsserier. Sannolikheten för att något sådant faktiskt skedde var dock liten. Utöver två variabler som allmänt ansågs intressanta, nämligen växelkurser och spannmålspriser, var traditionen liten för att systematiskt utnyttja sifferuppgifter. Tidigare hade tidningar möjligen då och då slängt in en udda notering som spaltfyllnad, utan att bädda in den i bakgrundsinformation eller på annat sätt sökt göra den begriplig. Av allt att döma var regeringen lika loj när det gällde att dra nytta av den löpande kvantitativa information den själv hade gett order om. Utan kommentarer i AMD:s protokoll lades siffrorna normalt direkt till verkets handlingar för att sedan inte avhöras. På ett mer allmänt plan bör det systematiska offentliggörandet ses som ett led i tidningens strävanden att fostra läsekretsen till

36 Kommentarer om Storbritannien särskilt i *Argus*, 17/1, 8/9, 27/10 1821; löpande rapportering inför Italien främst 7/3, 10/3, 18/4, 5/5, 30/6, 14/7, 21/7, 8/8, 25/8, 19/9, 29/9, 10/11, 28/11, 5/12, 27/12 1821; preliminär summering om Italien 31/10–3/11 1821.

37 *Argus*, 14/3 1821, där ett separat inlägg från AMD:s chef, Fock, kritiserades.

38 *Argus*, 28/7 1821.

39 *Argus*, 31/10 1821.

kunskaper om viktiga sektorer i samhället. Däremot var det inte här fråga om att skapa opinion, för eller mot.

c) Åtminstone tidvis under år 1821 hyste regeringen och AMD:s chef å ena sidan och den övriga direktionen å andra sidan olika meningar. Den förra falangen var mer villig att köpa upp spannmål från odlare än den senare, och därför också mer exportvänlig.⁴⁰ När denna motsättning kom i dagen i slutet av februari syntes *Argus* stå närmare den restriktiva gruppen, men fann ändå i sin årssammanfattning att en betydligt större och tidigare upphandling hade varit nödvändig för att vinna avsedda mål.⁴¹ I båda fallen framförs sakskaäl. Däremellan ligger inlägg som i huvudsak refererar förändringar i gällande tillämpningar.⁴²

d) I denna blandade grupp behandlas ett antal klart relevanta frågor, vid behov med tät anknytning till längre, bakomliggande dokument. Hit hör till exempel ett av ständerna efterfrågat förslag till instruktion för AMD, dennas redogörelse för 1818 års förvaltning, magasinlokalers lämplighet och åtgärder för att torka spannmål.⁴³

Sammantaget avviker alltså 1821 års rapportering hos *Argus* om AMD påtagligt från den ekonomisk-administrativa bevakning som samtidiga blad presterade. Den konkurrerar väl med moderna granskningar. En tydlig fördel var att det som plockades fram bedömdes ha så högt värde att det allra mesta infördes i tidningen, något som moderna rutinbevakningar sällan kan räkna med. Dock var redaktionen medveten om att dess arbetsätt kunde ha begränsningar. I den snåriga frågan huruvida fuktskadad spannmål hade lastats in för Italien noterade den: ”Detta är, så widt af dokumenter och protokoller för närvarande kan utrönas, det wäsentliga sammanhanget af en sak, som åtminstone i Hufwudstaden wid tilldragelsen gjorde ett stort uppseende, och som af ryktet kringfördes med de mest wanstäl- lande tillägg.”⁴⁴

Antagligen såg redaktionen sin metod som en källkritisk utdikning av det lösa gissandets, tyckandets och insinuerandets träsk. Då fick man uthärda nackdelen att inte all viktig kunskap om offentliga angelägenheter fästes på papper eller blev åtkomlig. Men för överheten betydde till och med en strikt neutral nyhetsredovisning att den hade blivit av med viktiga delar av sitt kunskapsövertag och måste se en del av sina misstag, mindre som större, uthängda till allmänt beskådande. Även beslutsvänder kunde belysas.

Med dessa mer formella data etablerade kan uppmärksamheten vändas mot

40 Adamson (1990), s 58–60.

41 *Argus*, 14/3, 27/12 1821. Tidningens andra position är svårare att försvara än den första.

42 *Argus*, 16/5, 2/6, 30/6, 29/9, 7/11, 12/12 1821.

43 *Argus*, 3/1, 10–13/2, 18/7 och 12/9, samt 12/5 1821.

44 *Argus*, 28/7 1821.

några av de viktigaste sakfrågor som tidningen genom sin bevakning förde ut till en läsande allmänhet.⁴⁵ På ett övergripande plan bedömer jag att *Argus* knappast kunde ha valt ett problemområde med större potential för en upplysande journalistik.

Några grunddrag i den normalt viktigaste verksamhetsgrenen bör nämnas. Så långt jag förstår var den sena statliga spannmålshanteringen för sin tid utmärkt väl organiserad. Magasinsinrättningen täckte hela landet med sitt nät av stora lagerlokaler, en eller flera i varje län. Uppgifter om lagrens storlek och priser vid vart och ett av dem skickades in till AMD i en strid ström. Vägar och mängder för leveranser till och från magasinerna fanns etablerade för normalåren. Därutöver var landshövdingarna oavslåeligt aktiva för att se till att deras län inte drabbades av extraordinär spannmålsbrist. Vid dåliga skördar hade de för säkerhets skull en tendens att överdriva faran i sina brev till Stockholm. För AMD, med en efter tidens mått utomordentligt god överblick och rutin, gällde det då att försöka göra realistiska avvägningar mellan många krav på undsättning. Den spannmål som under sådana omständigheter borgades ut till behövande allmoge skulle åsättas ett pris som gjorde den åtkomlig för de behövande. Villkor för återbetalningen fixerades till tid och sätt för likvid (kontant eller in natura). Men sådana villkor kunde ibland påverkas i efterhand. Om priserna sjunkit till tiden för likvid strävade låntagarna att få betala åter in natura så att magasinerna skulle bli sittande med Svarte Petter (svårsåld säd). Om priserna hade stigit var kontantlikvid (efter utlåningens prisnivå) att föredra för dem. Medan AMD noterade att lättnader i låntagarnas villkor kunde bli ödesdigra för den egna organisationen, prioriterade Kungl Maj:t ofta sådana kortsiktigt i trängda lägen. Till sist återstod i regel att med bistånd av regionalförvaltningen försöka driva in lånen från dem som inte hade förmått betala enligt givna villkor. Här skiftade framgången.

AMD ledde den beskrivna verksamheten. Men dess självständighet var kraftigt beskuren. Kungl Maj:t behöll hela tiden en mycket tät uppsikt över sin myndighet och beslöt inte sällan tvärt emot verkets rekommendationer. Med *Argus* utförliga fortlöpande redovisningar av en serie intrikata avgöranden fick den intresserade läsaren en tidigare helt okänd inblick i hur myndighetsutövning på hög nivå gick till.

Innehållet i *Argus* inlägg i magasinfrågor under 1822 gör det motiverat att redovisa det på ett annat sätt än för 1821. Detta trots att rapporteringen är ungefär lika omfattande som förut. En vändpunkt tycks ligga i en stor sammanfattande artikel från slutet av oktober 1821.⁴⁶ Dittills hade tidningen utan reservationer flera gånger upprepat AMD:s och regeringens positiva syn på havreexporten till Storbritannien.⁴⁷ När det definitiva resultatet hade kommit försvinner sådana på-

45 Avsikten är inte att ge en översikt över AMD:s hela verksamhet.

46 *Argus*, 31/10 1821.

47 Till exempel *Argus*, 14/3, 30/6 1821.

stående snabbt. Det innebär inte att tidningen kastar sig över regeringen och AMD, den vidgar sina inlägg till systemplanet och detta på ett mycket tydligare sätt än revisorerna gjorde i sitt ovan redovisade försök.

En principiellt viktig artikel från mars 1822 utgår från begreppet ”modernärning”. En rad sådana har redan sedan länge åtnjutit särskilda stöd. Bland annat hade bergshanteringens lånerätt i Rikens ständers bank, fabriker i manufaktur-diskonten, sjöfarten skyddades av produktplakatet och hantverken av sina skräprivilegier. Vid riksdagarna 1815 och 1817 hade jordbruket tillerkänts en rad motsvarande förmåner. Kraftigt höjda tullar och rena införselbud togs till för att säkra den inhemska marknaden på spannmål och brännvin. Fastighetslån och särskilda odlingslån skulle förbättra finansieringen. Sist men inte minst vidgades AMI:s verksamhet, fram till och med exportförsöken, kraftigt. *Argus* bedömning av dessa insatser var entydig, men ödmjuk: ”Ingen af modernärningarne tyckes dock hafwa att tacka alla dessa uppräknade anstalter för någon särdeles uppkomst: förhållandet skulle nästan synas oss twertom; och de sista försöken som blifwit gjorda med jordbruket, lärer ej heller hafwa gifwit något med de andra olika resultat.”⁴⁸

Det var nu en sak att kritisera den förda politiken, men hur skulle man komma från problemen? En månad senare presenterade tidningen sina alternativ efter en jämförelse med förhållandena i Storbritannien. ”Likheten emellan *Jordbruks-intressets* belägenhet i Sverige och England i närwarande tidpunkt är werkligen frappant.” Trots skydd mot import av spannmål hade priserna fallit kraftigt utan att avsättningen hade tagit fart. Tidningen visade två alternativ: 1) man kunde höja priserna genom subventioner, och 2) man kunde minska jordbrukets utgifter. Den hävdade att den brittiska regeringen stod för väg 1 men flertalet av undersåtarna för väg 2. I Sverige var väg 1 redan prövad utan framgång. Vad skulle då väg 2 innebära här? Jo, minskning i stödet till andra näringar och minskning av kreditregleringar som skulle skapa en sund privatkredit och därmed en inre spannmålshandel.⁴⁹

Några veckor senare preciserar tidningen de åtgärder den vill se vidtagna. Minskningen av stödet till andra näringsgrenar bör kombineras med sänkning av direkta skatter. Kritiken mot statens dominerande roll inom kreditväsendet byggs ut på ett sätt som nog har chockerat många läsare mindre än fem år efter det att det tunna privata banksystemet hade räddats från sammanbrott genom offentliga insatser. Tidningen pläderade för sedelutgivning hos ”privata penningewerk”.⁵⁰

Ännu en aspekt från *Argus* argumentation på våren 1822 måste redovisas. Redan vad som hittills har noterats har ju visat en överblick och vilja att placera in

48 *Argus den Andre*, 27/3 1822. Den mening som följer efter ovanstående citat är försyntare än brukligt i tidningen: ”Måhända förtjenar detta förhållande att nogare öfwerwägas af någon annan mera kunnig; wi hafwa blott tillfälligtwis kommit att yttra dessa reflexioner ...”

49 *Argus den Andre*, 1/5 1822.

50 *Argus den Andre*, 18/5 1822.

problemet i en vid samhällelig ram. En framgångsrik attack på problemen kräver användande av vad vi (om än inte tidningen själv) måste kalla vetenskapliga arbetsätt. Före beslut i magasinfrågan vill tidningen ”äga bestämda upplysningar öfwer produktionens förhållande till konsumtionen, eller *om en öfwerproduktion existerar*, samt öfwer den *privata spannmålshandelns beskaffenhet*”.⁵¹

I ett sent inlägg gör tidningen reda för varför den så ivrigt har ägnat sig åt undsättningsanstalterna och den publika spannmålshandeln. Deras problem har blivit en mycket viktig aspekt inom den svenska förvaltningen och har åstadkommit en söndring i det allmänna tänkesättet. En del av allmänheten yrkar på att AMI helt ska avskaffas, en annan lika kraftfullt att den ska utvidgas långt över den nuvarande omfattningen. Förmodligen kommer båda förslagen att väckas vid kommande riksdag (inom ett år). Då är det viktigt att allmänheten vet dess nuvarande skick för att man ska komma fram till en gemensam ståndpunkt.⁵²

Hittills har det påståtts att tidningen länge var uppskattande gentemot AMI. Dess utdömande av statliga insatser riktades inte uttryckligen mot verket. Såvitt jag förstår var *Argus* negativ mot dess prisstödjande åtgärder, men inte utan vidare mot undsättningsoperationer vid missväxt. Utan att direkt plädера för sådana hjälpsatser hänvisade den till Hans Järtas nyss tryckta femårsberättelse för Kopparbergs län (avsnitt 25:3) vilken visade hur nyttig undsättning kunde vara.⁵³

Argus arbete med magasinfrågan hade blivit till en egen bildningsgång. Den hade i huvudsak börjat refererande men med annan konsekvens och bredd än normalt i tidens tidningar. Under större delen av 1821 hade den varken fallit Rstr eller AMI i talet. Den hade samlat på sig och förmedlat till läsaren en gedigen baskunskap som gjorde det möjligt att under 1822 på ett helt annat sätt än tidigare tänka självständigt. Den vidgade fältet för diskussionen påtagligt. Hur behandlade då tidningen 1822 års berättelse från Rstr?

7:5. *Argus* redovisar Riksens ständers revisorers granskning av AMI 1822

Sent i december 1822 drogs *Argus den Andre* in och ersattes inom några veckor av *Argus den Tredje*. En regel hade etablerats av *Stockholms Courier* 1821 att prenumeranterna inte skulle bli lidande av att tidningen blev indragen. Då hade i efterskott ett antal broschyrer författats och delats ut. *Argus* valde i stället en tät utgivning av sin nya version under decembers allra sista dagar.⁵⁴ Berättelserna från Rstr

51 *Argus den Andre*, 11/5 1822.

52 *Argus den Andre*, 29/5 1822.

53 *Argus den Andre*, 24/7 1822.

54 Dubbelnumret 1–2 av *Argus den Tredje* kom 24/12 och nr 3 28/12. Dubbelnumret 4–5 samt enkelnumren 6 och 7 har alla datum 31/12 1822.

ingår i alla numren. Den som gäller AMI föreligger från och med nr 4–5 och den återgavs i sin helhet.

Berättelsen inleds och avslutas med övergripande kritik av inrättningens verksamhet och dessemellan är infogade nära trettio punkter av högre och lägre dignitet som behövde bedömas av ständerna. I sin helhet förefaller den mindre genomarbetad än den närmaste föregångaren. Kanske beror intrycket på att det mesta av innehållet redan i en eller annan avfattning hade hunnit debatteras. Bland de grundläggande frågor som nu redovisades var den undermåliga instruktionen för AMI:s personal. Tillkommen den 7 november 1811 hade den blivit helt otillräcklig genom verkets vidgade uppgifter. Ständerna hade vid 1817–1818 års riksdag i skrivelse till Kungl Maj:t utvecklat de grunder de fann lämpliga för dess förvaltning. AMD hade fullgjort uppdraget att utarbeta ett förslag till reglemente samt en avlöningsstat och överlämnat det till Kungl Maj:t, som ännu inte hade prövat det. Revisorerna fann att det var svårt att utvärdera en verksamhet som i en hel del stycken saknade föreskrifter.

Bland de särskilda punkterna återkommer en del bekantingar från 1820. Till exempel var den billiga rågen till överståthållarens förfogande fortfarande obetald. Inte heller hade något hänt med kopparn till prinsessan Sofia Albertinas tak.

Tre nya större frågor reste dock allvarliga frågetecken om de styrandes omdöme. En var exportäventyret till Italien 1821. Även om det fortfarande inte var möjligt att exakt beräkna utfallet och även om det kunde finnas olika alternativa beräkningar, stod det klart att förlusten var mycket betydande. Revisorerna listade nu ett antal godtrogna antaganden och förbiseenden under skeppningens avgörande skeden.

De två andra stora misslyckandena gällde fastighetsköp. En serie negativa faktorer hade påtalats av kunniga besiktningsmän inför ett köp av ett stort magasin i Göteborg, men de hade negligerats vid beslut. I Stockholm hade den förlustbringande Eldkvarn köpts av AMI, trots att inrättningen hade skriande brist på medel för affären. Till slut instämde revisorerna i sina kollegers rekommendation från 1820 att banta verksamheten, inte öka den. Däremot är det inte tal om nedläggning. Artikelsviten i *Argus* avslutas med att tidningen med någon stolthet återger sin egen historieskrivning mer än ett år tidigare över expeditionen till Italien som mer givande än revisorernas.

Det kan enligt min mening inte råda någon tvekan om att *Argus* uppföljning av verksamheten inom AMI var en förstklassig journalistisk prestation. En sådan bedömning fordrar dock att den moderne läsaren lämnar en del av sin egen tidsbundna barlast därhän och accepterar tunga dokumentationer som en naturlig del av en framställning som ska informera och med saksål övertyga okunniga läsare. Språkligt når tidningen knappast lika högt som i polemiken mot Hans Järta, vilken uppmärksammas i avsnitt 11:4. Mer än någon annan enskild aktör har *Argus* sett till att offentlighetsprincipen blev ett av journalistikens vardagsred-

skap. Och i magasinsdebatten, en av tidens brännande frågor, började tidningen att försöka så väl som möjligt dokumentera ett förlopp, för att småningsom använda kunskap och materialkännedom till tolkningar av sammanhang som gick utöver de vanliga.

7:6. *Argus* och spannmålen – utan officiella dokument

Efter goda skördar under första hälften av 1820-talet, då avsättningen av spannmål var det stora problemet, förde år 1826 med sig en stark omsvängning. Redan tidigt på sommaren kunde det befaras att den kommande skörden skulle bli svag, delvis rent av övergå i missväxt. Hur den situationen skulle och kunde tacklas var inte klart. När 1823 års riksdag hade beslutat avskaffa den misslyckade magasinsinrättningen, överlät den spannmålshandeln till privata handlare och lokala magasin. Dock beviljade den ett spannmålskreditiv som regeringen på vissa villkor skulle kunna använda i krissituationer.⁵⁵

Osäkerheten förstärktes av att det blev känt att stor oenighet rådde mellan kungen och statsrådets ledamöter. De senare ville ganska tidigt sänka tullarna för att säkra en ökad införsel, något som Karl Johan av flera skäl avvisade. För en nyhetsjagande tidning blev situationen mycket sämre än tidigare. Nu fanns det ingen skriftväxling mellan Kungl Maj:t och ett underordnat ämbetsverk att studera. Vid sidan av den privata sektorn diskuterades de stora frågorna i det i princip oåtkomliga statsrådet. Beslut fattades med långt dröjsmål och Karl Johan höll tillbaka dess effektuerande genom att uppskjuta sin underskrift. Rykten cirkulerade och fördes vidare i tidningar.⁵⁶

Argus deltog med åtskilliga sakligt väl genomarbetade inlägg för att kartlägga intressen hos olika grupper som sökte påverka ärendet.⁵⁷ Här ska dock enbart möjligheten att skaffa information uppmärksammas. Tidningen redovisade både sina egna ansträngningar och sitt sätt att värdera den kunskap den vunnit på följande vis:

I afseende på frågan om sjelfwa *factum* i detta fall eller en brist i spannmåls-tillgången i landet, wilja wi ej framställa någon mening med anspråk på full säkerhet, och wi tro ej heller att någon annan, ware sig hwem som helst, är i stånd att med fullkomlig wisshet afgöra huru härmed förhåller sig. Med en mängd personer, från alla landsorter, ha wi talt eller skriftwexlat under de sista två månaderna, och af dem sökt erhålla upplysning dels om utsigterna för skörden och dess sedermera gifna resultat, dels huruwida brist i deras respektive landsorter förmodades upp-

55 Om spannmålsfrågan 1826 främst Per G Andreen (1961), *Politik och finansväsen: från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut, II:2 1823–1830*, s 88–99.

56 Andreen (1961), s 97 n 80.

57 *Argus den Tredje*, bland andra tillfällen 8/7, 12/8, 16/8, 26/8, 30/8, 2/9, 6/9, 16/9, 20/9, 21/10, 8/11, 11/11 1826.

komma, och dels ändteligen om några betydligare lager hos enskilte funnes i deras trakter. Och wi ha också ej blott sökt, utan äfwen i mängd erhållit dylika upplysningar; men wi bekänna uppriktigt att de ej synt oss så afgörande, att wi derefter *med wisshet* tro oss kunna *bedöma* eller *på siffran beräkna förhållandet*, och wi frukta nog att de upplysningar som på andra håll torde erhållits, ej heller äro mycket mera pålitliga. Ämnet, i hela sin widd, är ej heller lätt att lemna upplysning om; helst i Sverige, der små ortförhållanden werka så mycken olikhet och der man ännu i allmänhet är så owan att i en öfwersigt uppsätta och beräkna dylika förhållanden. Derföre ha wi också på samma tid och från samma ort hört nästan rakt motsägende uppgifter om tillståndet. Och för öfrigt har vår erfarenhet, under hela tiden, med få undantag, besannat att de personer, som antingen af teoretisk öfwerlygelse, af enskildt intresse eller af något annat personelt motif, warit emot tullnedsättningen och utländsk spannmålsinförsel, också wanligtwis, måhända utan att sjelfwe göra sig reda derför, bedömt det *faktiska* förhållandet i öfwerensstämmelse med sin teori eller sitt intresse ...

Men fastän man ej är eller kan wara i stånd att öfwer de nu här ofwanföre widrörda ämnena framställa en fullt säker och på siffran bestämd uppgift om tillståndet på det hela, så är det derföre ej sagdt att icke förhållandet *med sannolikhet* kan uppskattas och bedömas, efter afdrag och med billig jemnkning af allt hwad som härrörer från öfwerdrift, ensidighet och prevention i enskildas berättelser. ...

Den *blott quantitativa* frågan om tillgång och behof, är i och för sig sjelf ej så wiktig, som man wanligen föreställer sig, och föga politisk klokhet, och Statsmannawisshet synas oss de personer hafwa ådagalagt, som, efter hwad wi tyckt oss kunna märka, under loppet af sommaren förrådt ett uteslutande afseende på denna fråga. ... det är ej detta förhållande; men det är prisernas lättare beräkneliga beskaffenhet, som i första rummet bör winna afseende ... Nog af, att ett *relatift* minus, d.w.s. ett så beskaffadt, som ytrar sin werkan genom uppjagade spannmålspriser, dagligen allt mer och mer röjer sin tillwaro. Det är *denna* sannolikhet eller utsigten om enormt uppdrifna spannmålspriser, så widt ej tullnedsättning mellankommer, hwilken i första rummet bestämt vår öfwerlygelse om nödwändigheten och nyttan af utländsk spannmålsinförsel.⁵⁸

Argus hade en tid under början av 1820-talet kunnat ta del av myndigheters bedömning, delwis väl dokumenterad, av försörjningsläget i fråga om de viktigaste livsmedlen. Utan denna kunskapsbas försökte tidningen skapa en ersättning åt sig. Återigen utnyttjade den metoder av vetenskaplig typ. Den prövade informella enkäter och dryftade källkritiska problem med gott omdöme. Några år tidigare hade tidningen efterlyst säkra data om produktion och konsumtion av livsmedel. Nu tonades den aspekten ner till förmån för praktiskt lättare åtkomliga upplysningar genom prisutvecklingen, som fångade in människors bedömning om framtiden.

58 *Argus den Tredje*, 30/8 1826.

Övergångsvis, på väg till kapitel 8, är det på sin plats att notera att det ändå fanns en del hittills inte berörda smärre problem på offentlighetsprincipens seger-tåg. De tas upp närmast.

KAPITEL 8

Fall där offentlighetsprincipen nonchalerades

8:1. En första sortering

Åren kring 1820 innebar ett otvetydigt genombrott för offentlighetsprincipen inom de i sammanhanget viktigaste sektorerna i nationen: den centrala förvaltningen som leverantör av nyhetsmaterial och pressen i Stockholm som användare. Detta betyder inte att det inte förekom undantag. Så långt jag har kunnat finna har det dock inte bildats några distinkta motståndsgupper som aktivt och gemensamt försökt stå emot de krav principen ställde. Exempelen nedan får vart och ett räknas som sällsynta undantag från det vanliga beteendet. Då gjordes i myndighetssammanhang försök att slingra sig ifrån att tillämpa regelverket.

I detta kapitel redovisas fem tydliga fall i vilka principen har hanterats på ett annat sätt än det avsedda. Jag vill gärna sortera in dem i fyra fack. Två fall speglar kollegial osämja och bör nog vara genomförda med avsikt att ställa till problem för en person som i något avseende blivit misshaglig. Bakom de följande två exemplen ligger däremot inte någon planering. De kan återföras på överdriven rädsla för vad överheten kunde tycka samt okunnighet om regelverket i funktion följd av ett utbrott i affekt. Eftersom genombrottet för offentlighetsprincipen har behandlats utförligt, har jag funnit skäligen att ge något utrymme också åt dessa avvikande fall, även om de i sig är föga betydande (avsnitt 8:2–4).

Det femte exemplet är mer tänkvärt (avsnitt 8:5). Här handlar det verkligen om att i en besvärlig situation finna en väg runt principen offentlighet. Den är desto mer värd beaktande eftersom det är Kungl Maj:t som tillgriper den. Detta möttes med indignerade, moraliserande protester från den ivrigaste motståndaren i pressen, nämligen *Argus*. Men det förekom också förstående kommentarer av två olika slag. En framträdande debattör, Carl Henrik Anckarsvärd, vägrade att se en del av de omedelbara eller sekundära problem med tillvägagångssättet som *Argus* målade upp, och försvarade sig därmed mot dess överraskande angrepp på honom själv som person och politiker. Utanför dessa båda kombattanterts batalj pekade en annan tidning, *Kometen*, på att likartade arbetsätt som Kungl Maj:t:s ibland användes vid konfliktlösning i marginalen av det reguljära rättssystemet. Man tonade på så vis ner det märkvärdiga med det som försiggått. Några översiktliga kommentarer i avsnitt 8:6 avslutar därefter kapitlet.

8:2. Två kollegiala motsättningar

År 1818 hade kammarskrivaren i krigskollegiet Gustaf Adolf Wulf sökt en högre tjänst inom verket, men blivit förbigången. Då han ämnade besvära sig häröver anhöll han om att få ut vissa handlingar i ärendet. Något senare förnyade han sin anhållan med tillägget att han inte ville ”belastas med flere än dem jag will hafwa och anser mig behöfwa”.

Wulf påpekade att han enligt tryckfrihetslagen hade en ovillkorlig rätt, som ingen auktoritet kunde förvägra honom, nämligen att få ut efterfrågade handlingar i den omfattning han själv bestämde. Om handlingarna skulle bedömas som fullständiga eller inte fick inte prövas i förväg av någon. Det ankom på den högre auktoritet som skulle ta ställning till besväret att avgöra. Han kunde till och med ha underlåtit att uppge syftet med sin begäran och borde ändå ha fått den tillgodosedd. Wulf sade sig inte förstå det negativa utfallet, vilket gick stick i stäv mot resultatet i ett liknande tidigare fall.

Det visade sig att kollegiet i svar på Wulfs första anhållan hade förordnat att han mot lösen skulle få utdrag av det aktuella protokollet samt ”afskrift utaf alla ansökningarne till berörde tjenst, med de derwid *bilagde Merit-förteckningar och betyg*”. Dessa handlingar hade funnits att tillgå hos protokollföraren, men inte tagits ut av Wulf, varför kollegiet inte kunde fästa något avseende vid hans förnyade anhållan.¹

Kollegiet ville tydligen pracka på Wulf önskat material för att han skulle åsamkas onödigt höga kostnader för lösen av dokumenten. Sättet att gå tillväga känns igen från Bennich-Björkmans lista över myndigheters behandling av antagonister i slutet av 1760-talet (avsnitt 4:2). Det är inte särskilt utstuderat. Det innebär ju att kollegiet inte kunde läsa anhållan rätt innantill. I den officiella framställningen av kollegiets historia finns en bakgrund. Wulf hade tidigt kommit ihop sig med sina överordnade och blivit ett oroselement på verket.² Här fanns tillfälle att ge honom ett tjuvnyp.³

Det andra fallet var något mer sofistikerat.⁴ Det drevs likaså på båda sidor av

1 Redogörelsen för det passerade finns i krigskollegiets pleniprotokoll 19/6 1818 och återges här efter *Allmänna Journalen*, 17/7 1818.

2 Steckzén (1937), s 563, 566.

3 I min framställning har vi redan mött Wulf. Verkets historieskrivare noterar att Wulf var en god skribent och över åren publicerade sig i olika tidningar. År 1827 startade han ett eget blad, *Skådaren*, med ett uttalat syfte att granska ämbetsverk. Steckzén anger att Wulfs artiklar om krigskollegiet bara rörde ”faktiska och allmänt kända förhållanden” och inte innehöll några avslöjanden. Steckzén (1937), s 566, 568 n 2. Det påståendet förefaller inte korrekt. I själva verket var det nog ett pikant avslöjande om sitt eget kollegium som Wulf kom med, även om det gällde en episod som var sju år gammal. Den hade med offentlighetsprincipen att göra (jfr avsnitt 5:3 ovan).

4 Återgivet i *Anmärkaren*, 31/8 1825.

personer med vana att argumentera i rättsliga termer, men deras uppfinningsrikedom låg på högre nivå. Olof G Broome, hovrättsauskultant, hade i september 1823 begärt men förvägrats att

taga kännedom om dit [Blekinge läns länsstyrelse] ankomna Kongl. Författningar, Bref, och andre publice handlingar ... begärt att till en början få taga afskrifter eller Transumter af alla de Sakörers-längder hwilka från denne Kongl. Hof-Rätt [över Skåne och Blekinge] ankommit eller framdeles ankommo till Lands-Kontoret och uti dess Archiv förwarades, samt läsa, anteckna och när så åstundas, afskrifwa alla till publikation ankomne och ankommande Förordningar, skrifter, bref och handlingar wid begge Divisionerne [landskontoret och landskansliet].

Detta var antagligen en unikt omfattande ansökan. Den avlogs till minst 99 procent och efter Broomes besvär förde advokatfiskalen vid hovrätten över Skåne och Blekinge ämbetstalan mot de båda som vid ansökan hade tjänstgjort i landshövdingens ställe.

Avslaget hade motiverats på ett komplicerat sätt som återges något förenklat. Broome hade inte markerat att han hade tänkt trycka någon av handlingarna, vilket borde ha skett. Men han hade tidigare ”för missbrukad skriffrihet” frändömts rättigheten att föra andras talan och kunde därför inte ha rätt att trycka annat än sådant som rörde honom själv personligen. I sin förklaring anförde landshövdingeämbetet ytterligare att önskade handlingar måste anges tydligt och tillfogade en egen tolkning av vart den bristen i Broomes ansökan skulle leda:

det likwäl beror på det embetswerk hos hwilket sådant skall ske, att pröfwa om någre betydande hinder deremot möta eller icke, af hwilket allt Landshövdinge-embetet ansett uppenbart att Tryckfrihets-Lagen wäl å ena sidan welat bereda möjlighet att genom tryck offentliggöra alla publice handlingar, men deremot å andra sidan äfwen welat förwara Embetswerken från ett otidigt öfwerlopp af nyfikne, och sätta dem i tillfälle att bibehålla den skyldiga wården om handlingarne, och att ostördt utöfwa sina åligganden, hwilket icke blef möjligt, om det wore hwar och en öppet att utfå till genomläsning hwilken handling eller författning som helst; hwarförutan ett mångdubbladt antal Kanslister eller waktbetjenter äfwen skulle erfordras.

Broome påminde att det inte fanns något tvång att trycka, att han alltid lämnat tydliga beställningar, att betjäningen räckte väl till, att antalet ”kunder” var begränsat och att han hade valt det mindre tidskrävande alternativet att begära fram materialet i stället för att få det avskrivet. Avslaget undanröjdes och Broome fick tillgång till handlingarna.

Det säregna i fallet, så långt jag förstår, är Broomes ursprungliga försök att tvinga allt tänkbart material i förväg, något som väckte farhågor hos arkivhandha-

varna. Det var knappast i linje med andan i TF:s text som snarare tänkte i termer av fristående dokument. Men enligt senare tillkomna upplysningar avvek kanske inte hans sätt att gå tillväga i praktiken påtagligt från *Argus* nya rutinbevakning.⁵

8:3. Osjälvtändigt och nonchalant agerande inför utlämnande av dokument

Exemplet i detta avsnitt härstammar från rikscentrum. Skulle *väl* lagkunniga personer inom Svea hovrätt utan sidoblickar lyda TF? Eller skulle de snegla mot tronen för vägledning också om frågan bara gällde en obetydlig formalitet? Och hur skulle Kungl Maj:t ställa sig när kritik framfördes mot den egna insatsen?

Under sommaren 1819 hade *Anmärkaren* med stor energi sökt vinna klarhet om olika myndigheters åtgärder i ett beryktat brottmål rörande de så kallade Värmdö-morden (avsnitt 13:5). Tidningen tystades till slut i september genom hot. *Stockholms Courier* gavs ut från början av 1820. Den tog över stafettpinnen i Värmdö-saken i mars. Dess redaktör, J P Theorell, kände till att Kungl Maj:t den 20 januari hade skickat en skrivelse i ärendet till Svea hovrätt rörande den misstänkte mördaren Petter Andersson och hans i vissa avseenden medmisstänkte bror, Anders. Theorell begärde den 6 mars en avskrift från rätten.⁶ Dess sekreterare som i åtlydnad av TF § 2, moment 4 ovillkorligen hade bort lämna ut vad som efterfrågades, anmälde i stället begäran till hovrätten. Denna beslöt ”at i anseende til vissa uti Eders Kongl. Maj:ts högstberörde nådiga Bref *meddelte föreskrifter*, Hof-Rätten för närvarande icke kunde til den gjorde ansökningen bifall lemna”.

För att ”undvika klagan och vinna ändamålet på annat sätt”, vände sig Theorell till det organ som hade avsänt brevet, nämligen nedre justitierevisionen, för att få en avskrift av konceptet. På sin skriftliga anhållan fick han 18 mars svaret att mördaren Petter Andersson först skulle få meddelande om Kungl Maj:ts utslag av den 20 januari – tydligen efter ett dröjsmål på nära två månader – innan det kunde lämnas ut.

Theorell såg sig därför nödsakad att besvara sig hos Kungl Maj:t. Såväl hovrättens som nedre justitierevisionens beslut måtte ogillas och båda

5 Libris ger följande upplysningar: Broome, Olof Gabriel (1773–1828) författare. Hans registrerade verk inskränker sig till en skrift på 4 sidor om trädgårdsfröer. Det ger alltså ingen ledning i fråga om hans vetgirighet.

6 Anhållan framfördes muntligen och mötte ett muntligt avslag. Theorell ingav snabbt sin begäran skriftligt och fick ett skriftligt avslag, varefter han kunde föra ärendet till högre instans.

förståndigas at *utan obehörigt fördröjande* och *vid ansvar, såsom för tjenstens försumelse*, til mig låta utlemna den begärde afskriften, så snart jag mig derom på någotdera stället anmäler. Jag vågar icke ens tänka mig, at Eders Kgl. Maj:ts nådiga skrifvelse skulle, på sätt Hof-Rätten anfört, innehålla *vissa föreskrifter*, som härföre lade hinder i vägen och således vore stridande mot Grundlagens klara ord ... enär det nådiga Brefvet i samma stund, det afgått, ovillkorligen, enligt återopade Grundlag, tillhör allmänheten och dess utlemnande til hvem, som det begär, ej får obehörigen fördröjas.⁷

Efter en månad kom tidningen tillbaka och konstaterade att den ännu inte hade fått något svar på sina besvär. Dock hade den fått tillgång till själva det efterfrågade dokumentet, som visade att Anders Andersson med viss ändring av hovrättens dom gick fri i huvudsaken medan Petters dödsdom fastställdes. Tidningen diskuterade grundligt det hinder som hade anförts mot att den skulle få ut handlingen omgående (att Petter först skulle ha meddelats sitt straff) och avfärdade det som ett svepskäl. Hade man velat skona mördaren hade man kunnat vänta med att avge utslaget och utfärda brevet.⁸ Undersåten var alltså inte nöjd med överhetens tysta reträtt, utan krävde fortfarande en offentlig bedömning av myndigheternas sätt att hantera ärendet.

Affärens upplösning kom mer än tre månader efter dess inledning, även om tidningen sedan väntade ytterligare 2 ½ månader med att publicera svaret. Kungl Maj:t visade ingen förståelse för andan i offentlighetsprincipen och argumenterade föga konsekvent. Kungl Maj:t i Högsta domstolen fann att underinstanserna ”kunnat hafva anledning till de nu öfverklagade Beslut”. Men dröjsmålet borde inte ha utsträckts längre än till dess att Petter Andersson hade fått veta sin dom. I den följande avslutningen hänger en del på hur ordet ”genast” tolkas: ”finner väl Kongl. Maj:t, det klaganden icke bordt vägras att genast, emot lösen, erhålla del af Kongl. Maj:ts ifrågavarande Nådiga Bref; men då klaganden sedermera haft tillfälle, att komma i åtnjutande af den rätt Tryckfrihets-lagen i detta afseende bestämt; anser Kongl. Maj:t någon vidare åtgärd icke vara af nöden”.

Utslaget i besvärfrågan föll den 28 juni. Däri meddelades bland annat att beslutet i den aktuella sakfrågan hade funnits att tillgå för Theorell sedan den 21 mars, det vill säga samma dag som han lämnade in besvär. Men något formellt svar på sitt brådskande ärende fick han inte förrän tre månader senare.⁹

7 *Stockholms Courier*, 23/3 1820. Till stöd för sin begäran tryckte Theorell av en god del av rättighetskatalogen från § 2, moment 4 i 1812 års TF. Det dröjde bara fyra dagar, till 27/3 1820, innan tidningen återgav hela momentet (refererat i avsnitt 5:3 ovan) i ett annat, redan diskuterat, kritiskt offentlighetsärende.

8 *Stockholms Courier*, 24/4 1820.

9 *Stockholms Courier*, 11/9 1820. En samtidighet bör påpekas, utan att överbetonas. Vid denna tid fungerade kungen ännu formellt – och i vissa sammanhang *faktiskt* – som ordförande i Högsta domstolen. Han har också skrivit under beslutet i den här aktuella besvär-

Det kan tyckas märkligt att överheten konstade i fråga om ett dokument av denna typ. Visserligen hade den inledande undermåliga utredningen av mordet samt domen i lägre instans kritiserats skarpt i den allmänna debatten. Men den slutgiltiga dödsdomen, som ju under alla omständigheter snart skulle bli känd, kan inte ha varit kontroversiell. Ändå tolererades eller bortförklarades underlåtenheter i dokumenthanteringen så gott det nu gick. Erkännandet av dessa kan knappast ens kallas halvhjärtat. En bidragande orsak till njuggheten kan vara Theorells nästan samtidiga andra ärende, redovisat i avsnitt 5:3.

Kontentan av ärendets behandling blir alltså följande. Hovrätten fann osjälvständigt nog att en enkel anvisning från Kungl Maj:t gick före TF:s krav på omedelbart utlämnande. Och Kungl Maj:t uttalade sent omsider att det inte gjorde så mycket. Klaganden hade ju i alla fall fått som han ville, till och med ganska fort. Åter stod en kritisk tidning för en strikt regeltillämpning och låtsades inte märka att överheten i realiteten snabbt slagit till halv reträtt.

8:4. Okunnighet vid handhavandet på basplanet

Detta avsnitt har sin handling förlagd till provinsen. En ämbetsman på lägre nivå och med obetydlig byråkratisk skolning spelar en huvudroll. Säkert har det vid åtskilliga tillfällen inträffat liknande fördröjningar hos ovana handläggare av ärenden i anslutning till offentlighetsprincipen.

På hösten 1828 vände sig kammarherren Carl von Qvanten till *Argus* och bad att tidningen skulle publicera ett brev han skickat till överpostdirektören i Stockholm. Bakgrunden var följande. Postinspektoren i Vänersborg, Carl Ribbing, hade dött. von Qvanten, hans sväger, var borgensman för Ribbings tjänsteuppbörd. Tillförordnad på tjänsten blev löjtnant Lundblad. Till denne hade kommit ett brev från överpostdirektören om den ekonomiska utredningen rörande Ribbings mellanhavanden med postverket.

von Qvantens version av den följande händelseutvecklingen lyder sålunda: På förmiddagen den 19 september 1828 hade Lundblad låtit honom få läsa igenom brevet på postkontoret. Det byggde på uppgifter lämnade av Lundblad. Enligt von Qvanten förekom felaktiga (alltför negativa) påståenden om Ribbings kvarlåten-skap. von Qvanten kom tillbaka på eftermiddagen och ville återigen studera brevet. Efter en kort stund fick han nej på sin begäran. Han sade sig då ”enligt Grundlagen, äga owilkorlig rätt att få del af detta bref”. Lundblad ilsknade till och förklarade att om von Qvanten propsade skulle han inte få se brevet. Han hade inget där att göra och hade han något att invända skulle det ske vid postluckan.

frågan. Omedelbart efter detta avgörande, den 1/7 1820, drog han sig i så hög grad som lagen tillät tillbaka från domstolen och begränsade i fortsättningen sina underskrifter till de frågor som han själv *måste* delta i. Han hade dock sedan länge tydligt markerat sitt missnöje med domstolens arbete och sina egna befogenheter inom detta. Wedberg (1940), s 62–67, 213–214.

Argus bedömde att frågor om grundlagars tillämpning var av allmänt intresse och införde skrivelsen i något förkortad version, men med bilagor och lovade utrymme åt inlägg från motparten.¹⁰

Lundblads småningom inkomna redogörelse för händelsen tillfogade en tredje intressent, landshövdingen, som möjligen kunde ha nackdel av att von Qvanten fick läsa brevet. Mot von Qvantens två vittnen hade Lundblad ett, tydligen en underordnad person. Men han förnekade inte att han hade vägrat att lämna ut brevet, lika lite som att han hade visat ut kammarherren.¹¹

Argus ville (för ovanlighetens skull) inte yttra sig i själva sakfrågan, men fann det nödvändigt att för egen del beröra Lundblads ”högst besynnerliga sätt” att åberopa TF. Men kommentaren var mild: ”Dock, man har så många bewis på oförstånd och missförstånd af denna Lag på andra håll, hwarest mera Lagwett borde kunna förutsättas än hos en PostInspektor, att det i sanning wore obilligt att underkasta Hr Lundblads sätt att tolka Tryckfrihetslagen någon strängare granskning.” Han borde dock ha begripit att också ett postkontor var ett ämbetsverk, varifrån man kunde begära ut en publik handling lika väl som från överpostdirektionen. Och om åtal skulle väckas för von Qvantens skrift skulle det riktas mot redaktionen av *Argus* som tryckt den, inte mot författaren.¹²

I den sista rond jag har observerat i Stockholms press underströk en mäktig förgrymmad von Qvanten en synpunkt från *Argus*. Det var inte rimligt att postverket blev en pensionsanstalt för avskedstagande eller avskedade officerare. I så fall måste det vara den bättre delen bland dem, ”af helt annan conduite” än Lundblad. Han ville fortfarande gå till domstol för att omvärlden skulle få reda på ”huruwida en Postmästare äger rätt att trotsa Grundlagens bud ... samt att på gatan utwisa hwarjom och enom som i Embetsärender sig hos honom inställer”.¹³

Säkert ligger det mycket i *Argus* utlåtande att TF inte var särskilt väl känd hos dem som bara undantagsvis kom i yrkesmässig kontakt med den. Här och var finns nog en liknande valhänthet i vissa av dagens offentlighetsfrågor.¹⁴ Det är mer ett strukturellt än ett individuellt problem.

10 *Nya Argus*, 1/10 1828.

11 *Nya Argus*, 1/11, 5/11 1828. Denna åtgärd sved desto mer eftersom postkontoret var inhyst i von Qvantens hus.

12 *Nya Argus*, 5/11 1828.

13 *Nya Argus*, 15/11 1828.

14 ”Hur fungerar offentlighetsprincipen vid Stockholms universitet? Dålig. [!] Det är i alla fall den slutsats som dras i en undersökning gjord av studenter som läser arkivvetenskap vid universitetet. De hade i uppdrag att testa hur det fungerar att få tag på allmänna handlingar vid olika institutioner, i enlighet med vad tryckfrihetsförordningen föreskriver. I en rapport, som skickats till rektor och förvaltningschef, skriver deras lärare Ann-Sofie Arvidsson att resultatet ur ett offentlighetsperspektiv är ’nästan katastrofalt.’ Per Larsson (2009), Bristande kunskaper om offentlighetsprincipen. *Universitetsnytt för medarbetare vid Stockholms universitet*, 1, s 24.

8:5. Hinder för offentlighet i följdfråga till skeppshandeln 1826–1827

Aspekter på den så kallade skeppshandelsfrågan behandlas utförligt i kapitel 18. Dit hänvisas den läsare som redan här tycker sig behöva en bred bakgrund och kunskap om källmaterial. Två speciella sidor av affären har dock brutits ut däri-från och lagts i sitt tematiska sammanhang i föreliggande block B om offentlighetsprincipen. I avsnitt 5:5 har läsaren redan mött den första av dem, nämligen den principiella diskussionen 1825–1826 om rättmätigheten i regeringens hemligstämpling av det inledande material som affären gav upphov till. Den andra följer i detta avsnitt. Här dryftas ett nytt grepp som togs av regeringen i stället för den vanliga domstolsvägen, detta i avsikt att förhindra offentlighet rörande ett skadestånd den dragit på sig under fartygsförsäljningens fortgång. Delvis andra aspekter av detta senare förlopp behandlas i avsnitt 18:5.

På våren 1825 sålde svenska regeringen två äldre krigsfartyg. Officiellt uppgavs ett handelshus i Stockholm, Michaelson & Benedicks, som köpare. Vidare påstods det att fartygen skulle användas för en handelsexpedition till Ostindien. Småningom kom det dock fram att de i verkligheten hade sålts vidare till ett brittiskt handelshus, Goldschmidt & Co, i London med vida ekonomiska intressen i Colombia. Ytterligare tre örlogsfartyg, denna gång modernare, såldes under sommaren till Michaelson & Benedicks som i sin tur avyttrade dem till en annan Londonfirma, med mexikanska förbindelser.

Några europeiska regeringar blev misstänksamma inför denna utveckling. Var Karl Johan på väg att understödja upproriska undersåtar i Spaniens latinamerikanska kolonier? Sverige hamnade i en diplomatisk kris när den jämviktsbevarande ryska regeringen på sommaren 1825 krävde att den andra fartygsaffären skulle återgå.

Ett regeringsbeslut av den 29 oktober 1825 att häva den andra affären innan de berörda fartygen seglat från svensk hamn gjorde att *Argus* sade sig vilja redovisa hur den märkvärdiga handeln hade gått till. Tidningen tänkte utnyttja officiella dokument, skrivelser från regeringskansliets krigsexpedition till underlydande ämbetsverk samt från generalamiralsämbetet. En anhållan att få ut sådana avlogs dock. Som en del av själva beslutet i statsrådet ingick nämligen formuleringen att ”samtliga Handlingar rörande de till Handelshuset Michaelson & Benedicks försålda fartyg, skola, jemte Statsrådsprotokollet, förseglade förvaras”. En aktör som med ännu större energi än *Argus* kämpade för att få ut relevanta dokument var den ledande riksdagspolitikern Carl Henrik Anckarsvärd. I sak var hans argument givetvis besläktade med dem som *Argus* hade redovisat (avsnitt 5:5).

Inför leveransen av de i andra omgången försålda örlogsfartygen hade säljaren i andra hand, Michaelson & Benedicks, i Karlskrona låtit utrusta dem enligt

Londonköparens önskemål. När den svenska regeringen ensidigt annullerade affären hade handelshuset lagt ner stora kostnader till ingen nytta. Uppenbarligen måste dessa kostnader drabba den som gjort affären om intet genom att bryta ett undertecknat kontrakt, det vill säga regeringen. Men beloppets storlek var inte självklar, utan tvist uppstod. Regeringen, som såg en fördelaktig affär förbytas i en ofördelaktig, fann det på sommaren 1826 nödvändigt att förhindra att uppgörelsens resultat skulle bli känt. En kompromissnämnd utsågs, med tre representanter för vardera parten och därtill en sjunde person, vald av de sex. Från denna nämnd kom inga dokument eller auktoriserade uppgifter, vilket ledde till att rykten av osäker halt i stället spreds om dess arbete.¹⁵

Sannolikt följdes dock en linje som inledningsvis tycktes ogynnsam för regeringen men småningom vändes i dess motsats. Nämnden påstods vilja arbeta under samma offentlighet som domstolarna, något som regeringen inte kunde vara tillfreds med. Efter ett uppehåll som möjligen varade bortåt 1 ½ månader var arbetet åter igång, men nu under nya premisser. De sju bildade inte längre en nämnd, med dess skyldigheter, utan skulle agera på ett sätt som föreföll mindre bindande, som "konsulterade advokater".¹⁶ Det borde innebära att de gav råd, inte avgjorde frågan. Inga handlingar skulle därigenom publiceras.

Nedan följs i ordning de tre förmodligen viktigaste meningsyttringarna, nämligen de som kom från *Argus*, Anckarsvärd och *Kometen*, en tidning som var organ för en grupp litterära romantiker verksamma i Stockholm.

Som den klart störste och tidigare mest framgångsrike användaren av offentlighetsprincipen hade *Argus* långt mer än någon annan träffats av detta hemlighållande för andra gången. Tidningen nådde inte ens framgång i ett till synes oskyldigt företag: att få ut kallelsebreven eller förordnandena för de tre ledamöter av kompromissnämnden som regeringen valt.¹⁷

Nu ställde *Argus* mot varandra två handlingsvägar: dess egen att försöka bringa klarhet i händelseförloppet mot nämndledamöterna som "medverkat till bewarandet af den hemlighet, hwarmed allt som rörde Skeppshandeln, ifrån början så sorgfälligt beslöjats ... så måste dock, utaf två så motsatta handlingssätt, ej mera än ett, kunna vara det rätta". Tidningen efterlyste från motparten en förklaring till dess agerande, som ju samtidigt borde visa fram felen i tidningens egen ståndpunkt.

Artiklens avslutning uttryckte en särskild bitterhet mot en tidigare allierad som plötsligt lyftes fram, nämligen Anckarsvärd. Den uttryckta anledningen kunde

15 *Nya Argus*, till exempel 5/8, 16/8, 23/8, 4/10, 11/11 1826. Det förtjänar att påpekas att tidningen ännu den 23/8 såg föga dogmatiskt på tanken att inte lämna "saken till domstol, hwilket wäl, i förbigående sagdt, wore det rättaste i dylika mål, då det är fråga om Statens medel".

16 Kategorin kallas omväxlande konsulterade och konsulterande.

17 *Nya Argus*, 6/12 1826.

tyckas småfuttig, men därifrån vidgades kritiken snabbt. Anckarsvärd, som tidigare kämpat för vid offentlighet, hade just kommit ut med en bok som tog upp aspekter rörande skeppshandeln. Där hade han underlåtit att nämna kompromissen.¹⁸ För *Argus* markerade detta en brist på konsekvens och sammanhang hos ”den så kallade oppositionen”. Det var precis samma typ av kritik som regeringen hade fått utstå för sina anstalter vid närmast föregående riksdag.¹⁹ Anckarsvärds svar kom som bilaga till ett nummer av *Journalen*.²⁰

En vanlig läsare kan knappast ha förstått vad meningsutbytet egentligen gällde. *Argus* kritiserade något som Anckarsvärd hade låtit bli att göra, medan denne kom att försvara något helt annat som han sade sig ha gjort. Han hade ombetts av regeringen att lämna ett råd i en fråga och hade sagt ja härtill. Sitt beslut kommenterade han så här: ”jag är förvånad att finna *Argus* förutsätta den möjligheten, att medborgeligheten kunde komma att bestå uti ett nekande att biträda den ifrån Styrelserna ej alltför ofta påkommande begäran, att till stöd för sitt handlingsätt, få höra Medborgarens tankar”.²¹

Argus utlåtande om den inkonsekventa oppositionen fick däremot ett svar som var mycket tydligt. Anckarsvärd underkände det rakt av:

analogien imellan handlingsättet hos en Ministèr och hos enskilda medborgare; hvarföre en Ministèr bör handla i sammanhang, är lika lätt att förstå, som det är ofattligt, att enskilte medborgare på tiderna imellan Riksdagarne kunna bilda en sammanhängande korps, med enhet och handlingsätt. Då Riksdagen slutar, är det äfven slut med oppositionen, hvars medlemmar återgå till sina vanliga yrken; då Ministèren deremot alltid fortfar att bilda en genom gemensamma åligganden och ansvarigheter sammanhängande korps; ... Man skulle snart af *Argi* yttrande föras till att tro dess mening vara, att oppositionen borde utgöra en stadigvarande sammansättning af medborgare, alltid, och i allt, stämde till gemensamt deltagande i strid mot Styrelsen. En opposition i denna mening, vore en olycka för Staten, och kan lyckligtvis ej äga rum förr, än oskicklige Ministèrer bragt sakerna till en af alla, utom af dem sjelfve, inseed ytterlighet.

Det är hög tid att här avsluta referatet av denna del av debatten som snabbt glidit iväg från frågan om hur man kringgick offentlighetsprincipen.²²

18 Anckarsvärd (1826) avses.

19 *Nya Argus*, 13/12 1826.

20 Inlägget var daterat 16/12 1826 och inflöt i *Journalen* 2/1 1827.

21 Den noggranne tidningsläsaren hade redan uttröt att Anckarsvärd inte var en av de tre kompromissarier som hade utsetts av regeringen. Han borde inte heller vara den sjunde ledamoten som ju hade utsetts av parterna gemensamt. Om han trots allt hade varit det, borde väl *Argus* på sedvanligt sätt talat klarspråk och inte gått en nästan lite löjeväckande omväg som dessutom bibehöll en del av hemlighetens slöjor intakta. Vad gällde hans råd?

22 Det finns några anledningar till att jag inte brutalt har klippt av detta meningsutbyte

Skribenten i tidningen *Kometen*, som stod för ytterligare en typ av analys, höll sig nära det ämne som intresserar här. Han började med att konstatera – vad som kommit i skymundan hos andra – att bruket av kompromissarier inte var någon nyhet. Det var helt tillåtet att välja sådana, både i tvister som redan dragits inför domstol och i sådana som ännu inte hade kommit dit. Meningen var att få saken uppklarad i godo eller förekomma eller förkorta rättegång. Ska rättegång förekommas måste den avkunnade domen nödvändigt efterlevas. Den måste också kunna göras offentlig, då den kunde komma att påverka människor. Vad ledamöterna har yttrat under förhandlingarna i sådana privata tvister har däremot inte efterforscats.

Den nu aktuella tvisten, fortsatte artikeln i *Kometen*, var av ett nytt slag som hade väckt allmänt intresse. Hela nationen hade rätt att inte bara få reda på domen, utan också skälen för den. Det hade både kompromissarierna och parterna insett. Detta visade parterna genom att låta bli att begära en dom med ovillkorlig efterlevnad och inskränka sig till att höra ”en enskildt mening, dem till ledning och rättelse”.²³

Hade det uppstått någon oenighet om skadeståndsbeloppet mellan de rådgivande personerna, hade den synats av fortfarande arga kritiker under sakens fortsatta mer ingående granskning i flera organ efter varandra vid nästa riksdag. Detta tyder på att man samlades kring ett skadeståndsbelopp som båda parter accepterade. I så fall arbetade man reellt ändå närmast som en domstol, utan att formellt vara bunden av en sådans regler.

Inför riksdagen 1828–1830, som på ett eller annat sätt måste betala det högst misslyckade kalaset, kunde regeringen inte längre hemlighålla sina affärer. I sista hand fungerade alltså en annan, mycket vassare typ av offentlig kontroll där offentlighetsprincipen hade fallerat. Inför statsutskottet, som arbetade på samma sätt som riksdagens revisorer, uppdagades många dittills hemlighållna sidor av skeppshandeln och dessa kritiserades synnerligen skarpt. Men av skäl utanför själva affären fick statsrådet, och indirekt kungen, till slut en mycket mild behandling av ständerna. Att på fullt allvar ta itu med ett flera år gammalt politiskt fiasko fick vika inför möjligheten att äntligen få med kungen på en reform av den svenska valutan, något som han länge och med stor envishet hade motsatt sig.

tidigare: 1) Det illustrerar i korthet *Argus* angrepp på (nästan förakt för) dem som borde vara tidningens politiska bundsförvanter. Detta har jag i avsnitt 3:2 bedömt som en av faktorerna bakom tidningens tillbakagång mot senare delen av 1820-talet. 2) I mycken tidigare vetenskaplig litteratur har *Argus* klandrats för mångordighet och dogmatism. Dess insatser i den här aktuella debatten bör inrangeras under de rubrikerna. De står i motsats till dess många kunniga och skarpsinniga inlägg vilka redovisats i den här boken och vilka enligt min uppfattning sätter sin prägel på tidningen. 3) Anckarsvärd levde inte som han lärde. Hans insats som en av ständernas revisorer mindre än ett år senare, vilken skymtat i avsnitt 6:6, andades på nytt en fortlöpande oförsonlighet mot regeringen.

23 *Kometen*, 27/12 1826. En fortsättning 30/12 1826 tillför knappast något ytterligare.

8:6. Några avslutande reflexioner

Fem exempel från 1820-talet när medborgare mött mindre eller större hinder vid användande av offentlighetsprincipen har redovisats ovan. Två av dem har ett vidare intresse än de övriga.

Det tredje fallet ovan innehöll en fördröjning av ett ärende som skulle skötas omgående. Detta till och med av en hovrätt. På sätt och vis kan det naturligtvis betraktas som en bagatell, och det var så Kungl Maj:t såg det. Den sökande fick ju ut den efterfrågade handlingen bra nära lika fort som han hade önskat, även om det hade förekommit en motvilligt vidgången vilsenhet i handläggningen. Att offra principiella synpunkter på något sådant fann inte Kungl Maj:t nödvändigt, än mindre att själv snabbt formellt behandla ett besvär som reellt redan hade klarats av. Makthavaren var sedan lång tid tillbaka van att resonera pragmatiskt. Detta förenklade ju den egna verksamheten.

Häremot markerade tidningsmannen en helt annan uppfattning. Vad hovrätten förde fram som hinder vittnade om bristande förståelse på hög juridisk nivå för grundlagens helgd. Klara regler fanns och de måste i alla lägen tillämpas strikt efter bokstaven. För den observanta pressen gällde det att inte släppa lojhet inför lagen förbi sig utan kritik. En sådan vaktjänst skulle i det långa loppet tvinga fram regelefterföljd.

Så vitt jag kan bedöma kom journalisters kritik av den typ som redovisas i detta fall att få viss effekt. Utan att på något vis kunna underbygga påståendet med statistik förefaller det mig som om andelen rätt godtyckliga motiveringar till regeringsbeslut föll något till förmån för sakligt godtagbara och juridiskt korrekta skäl. Här föreligger i så fall en effekt av tidningskritik. Det förtjänar att noteras att det fall som här kallats det tredje, kronologiskt är det äldsta av de fem. Den föga byråkratiska stilen hos regeringskretsen kom strax efteråt att förskjutas mot något större regelefterlevnad och därmed förutsebarhet.

Det viktigaste fallet var det femte med sitt originella kringgående av offentlighetsprincipen. Genom att använda en tidigare inte utnyttjad möjlighet till sekretess lyckades regeringen uppskjuta obekväma avslöjanden, även om det skedde till priset av återkommande kritik av själva tillvägagångssättet under flera år. För att uppskjuta insyn ifråga om det skadestånd som staten blev tvungen att betala till Michaelson & Benedicks var det inte i sig tillräckligt för regeringen att enbart tillgripa skiljedom av speciellt utsedda kompromissarier. Avgörande för att inget skulle läcka ut var utfästelsen från båda parter att obetingat efterleva sjuannagruppens avgörande. Så långt jag känner till kom inte detta ärende att i större utsträckning bilda skola. Från modern tid är avgöranden genom specialkunniga jurister utanför det vanliga domstolssystemet använt i skadeståndsmål, under senare år särskilt observerat i samband med tvister kring försäkringsbolaget Skandia.

En anknytning till *Kometens* ovan relaterade artikel förtjänar att göras. Det

fanns förhållanden redan före skeppshandeln, och alltså oberoende av denna, som hade riktat uppmärksamheten på kortare och enklare vägar att lösa tvister i 1820-talets Sverige. Hela rättsväsendet hade under ett tiotal år varit osedvanligt pressat av anhopningar av rättstvister. Åren efter 1815 såg privatbanksystemets sammanbrott samt en rad konkurser av stora jordbrukare i Götaland, av grosshandlare i Göteborg och av innovativa finansmän utan mycket kapital men med efterhand stor bankirrärelse i Stockholm. Det tog årtal för domstolarna att beta av dessa köer av delvis kvistiga mål. Inga av nutidens restriktioner fanns mot att föra ärenden vidare ända upp till Högsta domstolen. Ett stort antal rena struntmål vandrade uppför hela instanstrappan. Trots organisatoriska förändringar, Värmland fördes över från Göta till Svea hovrätt år 1816 och en ny hovrätt för Skåne och Blekinge inrättades 1821, var de högre domstolarna pressade.²⁴ Förfarandet med kompromisser på en enda nivå skulle kunna föra undan en del tvister från rättegångarnas starkt traditionsbundna normalfärd. År 1829 väcktes motioner med det syftet vilka kommenterades i pressen av domaren Arvid Ribbing.²⁵

Min indelning av hindren för offentlighetsprincipen ovan är självskapad och antagligen inte den bästa tänkbara. Därför ska här anföras en genomförd systematik med arkivtänkande i botten. Den tillämpas på betydligt modernare material från den militära sektorn, vilken kan antas ha en lägre benägenhet än genomsnittligt att släppa förbi sig upplysningar. Schemat, som åtföljs av en pessimistisk kommentar om offentlighetsprincipens verkliga nytta i dag, ser ut som följer:

Möjlighet att undgå insyn och undanhålla allmänna handlingar sker genom att man:

1. sekretessbelägger,
2. gallrar,
3. ej diarieför,
4. undviker att dokumentera viktiga beslut,
5. undanhåller handlingar genom att lägga dem i eget förvar och sedan förstör dem eller överför dem som ett personligt arkiv till ett offentligt arkiv, där man själv kan besluta om tillgängligheten.²⁶

24 Dessa förhållanden utgör ett grundtema i Kjell Åke Modéer (1971), *Hovrätten över Skåne och Blekinge: en överrätts tillkomsthistoria*.

25 Om Förliknings-Domstolar. *Journalen*, 12/3 1829.

26 Evabritta Wallberg (2005), Att undvika offentlighetsprincipen. *Kungl Krigsvetenskapsakademins handlingar och tidskrift*, 209, s 61–72.

KAPITEL 9

Litet och obeslutsamt motstånd mot offentlighetsprincipen

9:1. Vad regeringen fann särskilt stötande i 1820-talets nyhetsförmedling

Så här långt har framställningen gått ut på att iakttä hur möjligheten för medborgare, särskilt tidningsmän, att vinna kännedom om en rad offentliga verksamheter har utvecklats. Gången har otvetydigt inneburit klart vidgade faktiska möjligheter. Tillvägagångssättet har inneburit att skriva segrarnas historia.

I detta avsnitt försöker jag, medveten om möjligheten att antasta logiken i resonemanget, att vända på perspektivet. Hur såg bilden ut för de offentliga aktörer som tidigare hade varit tämligen fria från insyn i sin vardagsverksamhet, men nu kunde känna sig bevakade av misstänksamma amatörer som letade fel, och inte sällan tyckte sig finna sådana?

Någon riktigt adekvat indikator på deras olust inför utvecklingen finns väl inte. Jag har stannat för att utnyttja ett speciellt utslag av avståndstagande från nya, aggressiva intrång på tidigare säker mark, nämligen sådana skrivelser vilka sågs som så stötande att regeringen drog in de nyhetsorgan de publicerades i. I de hemliga motiveringarna till indragningarna i statsrådsprotokollen får man en möjlighet att mot varandra ställa formuleringar som regeringen har ansett förgripliga och dess motiveringar till bedömningen.

Riktlinjerna för regeringen när det gällde att fastställa sådant missbruk som enligt TF 1812 kunde medföra indragning av ett pressorgan var knapphändiga.¹ De nämnde bara tre typer av överträdelser: av en fortfarande smädlig egenskap, vådlig för allmän säkerhet samt utan skäl och bevis förnärmande personlig rätt. Och det fanns inga ytterligare bestämmelser eller definitioner till de tre. Det framgår inte att regeringen kände något behov av kontinuitet i sina bedömningar

1 Standardarbetet om överhetens ansträngningar för att bekämpa kritiker i periodisk press är Boberg (1989). Där behandlas periodens samtliga tryckfrihetsåtal och indragningar på ett systematiskt sätt. Indragningarna fördelas på olika fält eller ämnesområden på vilka överträdelserna bedöms ha skett. Eftersom 1820-talet innehöll endast 19 indragningar har jag gått ytterligare ett steg och försökt redovisa de argument för åtgärden som framförs. De ger för detta lilla segment en mer detaljerad bild än vad Boberg med sin betydligt större undersökningsgrupp har kunnat göra.

genom att fastlägga tydliga innebörder i nyckeltermerna. Antagligen var det ett lyckosamt icke-beslut som medgav svängrum med speciella formuleringar i de konkreta fallen (jfr misslyckandet vid mer stringent planerade försök i Frankrike, avsnitt 2:4). Resultatet blir naturligt nog att smädelse, den vanligaste överträdelsen (som på visst sätt ingår i alla tre typerna) karakteriseras rätt skiftande i olika sammanhang. För att förstärka den juridiska kompetensen i indragningsfrågor bestämde TF visserligen att justitiekanslern skulle adjungeras. Men han deltog först sedan hovkanslern, som saknade speciell juridisk sakkunskap, hade formulerat ramarna för det aktuella problemet. I övrigt deltog den vanliga uppsättningen av statsråd samt statssekreteraren för kansliets kammarexpedition.

Källmaterialet för var regeringen försökte lägga gränsen mellan tillåtet och förbudet utgörs av statsrådsprotokollen i kammarärenden. Några plus- och minussidor hos dessa bör diskuteras. Gjorde sig hovkanslern omak med att sätta ihop en logiskt någorlunda hållbar anklagelse som ju ändå var sekretessbelagd? Svaret blir enligt min bedömning ett klart ja. Respekten för kungens kända åsikter samt kollegialiteten och intressegemenskapen i stort inom statsråds-kretsen skulle nog förta en stor del, men inte all kritiklusta inför undermåliga tankar och formuleringar. Dessutom borde texten inte utmana vid en granskning som småningom skulle göras av ständernas ibland kritiska konstitutionsutskott.

Dock har Stig Boberg i sin gedigna monografi visat att ett mindre antal avfattningar antagligen eller säkert motiverar en indragning med ett annat pressetiskt övertramp än det som *faktiskt* har orsakat repressionen.² Ett sådant arbetssätt kan tyckas fördärva värdet av texten för mina syften. Enklaste garderingen däremot är naturligtvis att undvika just sådana fall, men de förtjänar faktiskt ytterligare en kommentar som jag tror ligger verkligheten nära. Håller man sig i huvudsak till de viktigaste aktörerna inom pressen kan hovkanslern i regel från de senaste tidningsnumren ta fram en del hårt kritiska yttranden. De kan användas som exempel i flera tänkbara argumentationer vilka alla har som gemensam grund att tidningen har begått den vanligaste och viktigaste överträdelsen, att smäda, det vill säga både om den ursprungliga förseelsen och dess ersättare.

Källa för tabellen på nästa sida är statsrådsprotokollen i kammarexpeditionen. Datum i tabellen hänför sig till ärendets behandling i statsrådet och ligger utom i ett fall bara obetydligt senare än Bobergs uppgifter, som anger dagen för själva indragningen.³ Från tabellens nitton fall har jag valt bort sju som mindre lämpliga för mitt syfte. Två (nr 2 och 11) rör utrikesfrågor, ett (nr 12) handlar om lokala skånska förlopp, ett (nr 4) dubblar en föregångare och tillför inget. Nr 14, 15 och 16 gäller några föga framstående blad som, nog inte helt utan skäl, har

2 Boberg (1989), s 124–127.

3 Anledningen till tidsskillnaden i det fallet var att Karl Johan då var i Norge och personligen påyrkade indragning. Den fick en efterhandskonstruerad motivering och vållade protester i statsråds-kretsen. Boberg (1989), s 125–126.

Indragningar 1820–1830 (min numrering som används i texten vid belägg)

1. <i>Anmärkaren</i>	25/1 1820	2. <i>Fribetsvännen</i>	8/3 1820
3. <i>Stockholms Courier</i>	10/4 1821	4. <i>Courieren</i>	17/4 1821
5. <i>Anmärkaren</i>	28/9 1821	6. <i>Argus</i>	22/1 1822
7. <i>Courieren från Stockholm</i>	23/4 1822	8. <i>Argus den Andre</i>	10/12 1822
9. <i>Allmänna Journalen</i>	4/8 1824	10. <i>Conversations Bladet</i>	27/12 1824
11. <i>Stockholms Dagligt Allehanda</i>	18/1 1826	12. <i>Helsingborgs Posten</i>	22/11 1826
13. <i>Argus den Tredje</i>	21/1 1827	14. <i>Stockholms Mercurius</i>	30/1 1828
15. <i>Stockholms Aftonblad</i>	13/2 1828	16. <i>Skämt och Allvar</i>	19/3 1828
17. <i>Nyare Conversations Bladet</i>	6/8 1828	18. <i>Medborgaren</i>	7/4 1830
19. <i>Svenska Medborgaren</i>	21/5 1830		

betraktats som en instabil undervegetation som röjdes ur vägen under ett kort tidsspänn. Fyra fall (nr 5, 10, 13 och 17) kunde ha använts, men bedömdes böra stå tillbaka för de kvarstående åtta (nr 1, 3, 6, 7, 8, 9, 18 och 19).⁴ Fullt naturligt innebär detta att urvalet är färgat av vanligtvis (eller under viss period) kritiska tidningar. Bara indragningen av *Allmänna Journalen* (nr 9) drabbade en oväntad syndare. Med så få fall och med en ganska god likformighet dem emellan har jag underlåtit att spalta upp de åtta fallen på fyra olika innehavare av hovkanslersbefattningen. De fyra personerna bildar den anonyma gruppen ”hovkanslern”.

Redovisningen av utdrag ur statsrådsprotokollen inleds med en inventering av hur ordet *smädelse* används för att karakterisera texter som bedöms som förgrip- ligen. Därefter behandlas framställningar som i något avseende anses ha förnärmat kungen, kungafamiljen eller kungamakten samt regeringen eller ständerna. I tredje hand redovisas sakpolitiska aspekter som har behandlats felaktigt, ensidigt kritiskt. Syftet är att ta fram skillnader i samhällssyn mellan dåtidens aggressiva press och regeringens mest övertygade ideologer, självklart utan att låta utvecklingen fram till nutid styra till en värdering.

Allmänt sett noterade överhetens bedömare en trappa från godkänt beteende till underkänt av ungefär denna typ: från granskning till klander, från klander till smädelse (nr 1). Någon gång kunde hot mot allmän säkerhet placeras ännu högre som en särskilt otäck smädelse (nr 8). Smädelse kan sägas ha en klangfärg (om än bara delvis ett innehåll) som liknar innevarande tids ”mediedrev”. Det var svårt att upptäcka förmildrande omständigheter i användandet. Ordet samlar upp en rad delvis rätt olika företeelser. Skrivningen i fall nr 3 nedan är ovanligt långt differentierad:

⁴ En diskussion av hovkanslerns utsagor om tryckfrihet i sex av dessa fall (1–3, 6–8) hos Stefan Björklund (1964), Adlig opposition och borgerlig liberalism. *Scandia*, s 62–66.

Anser jag såsom smädelse hos en Författare, att ständigt uphöja äfven möjliga misstag till verkliga brott, att öfverse dessas följder för Samhället, uti ifver att up- taga, sönderstycka och idkeligen återkomma på de förra; att utan erkännande af någon slags förtjenst i hvad som sker eller i hvad som till ledningen af Statens angelägenheter finnes uprättadt, i sitt outredda sträfvande att jemna allt till jor- den, innan ännu någon ny plan till byggnad är upgifven, begagna till förlöjligande af gamla former och inrättningar, eller till smädande af de personer, som följa eller utgöra dem, sådana uttryck, som endast bevisa ilskans, icke den mogna pröfning- ens utbrott; att ständigt fordra en blind tro på eget oegennyttigt nit, under det grofva tillmälen genast rigtas mot hvarje granskare af egna satser, som då ej mera få göra något anspråk på en sjelfständig öfvertygelse; och att, under sträfvandet efter en bitande qvickhet, icke såra med dessa lätta, öfverhalkande stygn, som icke därför äro mindre träffande, men endast med sådana, så kallade frimodiga, bett, som i djupa spår uppenbara sitt ursprung.

Något senare formuleras villkor som inte kan vara lätta att undvika för en tidning (nr 6): ”för smädligt bör anses allt hvad som vid granskning af sak öfvergår till person, allt hvad som orätt eller osannfärdigt upgifves, och sedermera, efter vun- nen uplysning, icke återtages och rättas, och slutligen allt hvad som förstoras till verkningar, jemförelsevis mot den äfven rättvisliga grund, hvarpå de första an- märkningarne byggas”. Det var en gängse föreställning att det fanns en ovedersäg- lig sanning som den som verkligen sökte skulle finna. Den gav en moralisk tyngd åt den egna uppfattningen (som ju inte sågs som en uppfattning utan som verk- ligheten).

Ett vanligt sätt att markera den egna oomtvistliga positionen är att hänvisa till stödet från vettiga medborgare. Sedan hovkanslern på ett allmänt plan diskuterat smädelsens natur konkluderar han något lättvindigt (nr 3): ”hvaraf jag med hän- visning till hvarje fördomsfri Läsare ej tror mig behöfva anföra några särskilda Exempel till stöd för min derom yttrade mening”. När Gustaf III har kritiserats under en lång period finner hovkanslern skäl att ingripa i moralens och anstän- dighetens namn med konstaterandet (nr 8) ”att det är i detta afseende, som Argus synbarligen blifvit ogillad af hela den rätt tänkande Allmänhet”.

I ett mycket kinkigt ärende (nr 19), som jag återkommer till senare, tog hov- kanslern upp frågan om räckvidden av instrumentet smädelse. Det var enda gång- en under perioden möjligheten för en mer begränsad användning berördes. Han noterade att TF förbjöd ”att såsom straffbare anse och behandla yttranden öfver tillåtlige ämnen under förevänning att de innebure tadel eller klander; men Hof- Canzleren hade ansett hufvud villkoret för den gifna tillåtelsen, nämligen att skrifsättet ej skulle vara smädligt, vara i närvarande fall brutit genom det använda smädliga skrifsättet; och bevisen derpå framställde sig åter sjelfmant uti de mot Rikets Ständer rigtade ... uttrycken”. Den prioritetsordning som föreföll självklar raderade ut det publiceringsvänligare alternativet.

Karl Johan formulerade också sin allmänna uppfattning (nr 1): ”lifwad som Hans Majt alltid varit och alltid skulle blifwa för helgden af detta ädla bruk af tryckfriheten, då en Författare i rakt och öppet anfall, men i ett värdigt och san- sadt språk framträder till försvar af de Constitutionella rättigheterna och fästar Styrelsens uppmärksamhet på alla afvikelser derifrån”. Noga läst prisar denna for- mulering återställande av ett korrekt tillstånd, men antyder inte någon tanke på förbättringar från det.

Härmed är tiden kommen att lägga över uppmärksamheten på kungen som både symbol och faktisk statschef. Det första exemplet har ett ceremoniellt innehåll, en hård kritik av utdelning av ordnar. Hovkanslern blev illa berörd (nr 9):

Sedan artikeln blifvit upläst, anmärkte tillförordnade HofCanzlern, huruledes densamma, – rigtad egentligen emot Riddareordnar i allmänhet och de Svenska i synnerhet, vore ända igenom af en smädelig beskaffenhet, ej allenast emot dessa Ordnar, hvilka beröfvades allt värde och anseende, och emot de personer, vare sig Embetsmän eller enskilde Medborgare, som dermed äro beprydde, utan äfven emot Konungens Egen höga person, såsom enda utdelare af dessa belöningsteck- en. ... röjdes likväl i denna artikel en omisskännelig syftning att ogilla Konungens Handlingar, och det just i utöfningen af en Dess Konungliga rättighet, hvilken genom sin natur mer än någon annan borde vara fredad för dylika otillständiga anmärkningar ... hvad skulle man då säga om ett Svenskt Tidningsblad, som för- klarade *Monarkiska Ordenstecken* för ett förräderi emot ett sannt constitutionellt samhälle? Var ej sådant en förgripelse emot Svenska Statsförfattningen, som sedan nära ett århundrade erkände inom sig Riddare Ordnar, hvilkas tillvarelse bekräfta- des af flere full kraft egande Lagar, och deribland af sjelfva Grundlagen i dess 39 par.

Gapet mellan de båda sidornas värderingar är onekligen betydande. Samma gäller i nästa exempel om just tryckfrihet. *Argus* hade med fräna synpunkter deltagit i en debatt om Gustav III:s eftermäle och kommenterat att nya regimer som Gustavs och 1809 års verkade positiva i publiceringsfrågor för att sedan glida mot snävare inställningar (1812 års indragningsmakt). Senast var det dock inte en enväldig regent utan männen från 1809 års revolution som ändrade sig. Hovkanslern följer resonemanget vidare (nr 8):

Men *Argus* utsträcker ännu längre sina åsigter. Han finner för godt, att gifva åt f.d. Gustaf Adolfs Regering ett visst företräde i förberörde afseende. Den, säger han, försmädde, att med ett dylikt frihetsspråk utstoffera sin styrelsens Annaler. Han föraktade att visa sig annorlunda än han var. Han höll ej tal om tryckfrihe- tens nödvändighet för Regeringssättet, under det han förstörde den ...

Kan afsigten vara ädel, att offentliggen tillvita ansvariga så kallade Ministrar,

ännu innehafvande deras Konungs förtroende, att hafva bidragit till förstörandet af den viktigaste rättighet, som den nya Grundlagen gifvit Svenska Folket? Denne deras klandrade åtgärd är likväl ingen annan än den Konung och Ständer offentligen antagit och gillat.

Här och på andra ställen går det en skiljelinje mellan överheten och dess utmanare. För överheten är argumentation innan beslut fattas under vissa förutsättningar tillåten, medan fortsatt kritik efter beslutet inte sällan ses som otillbörlig. Anmärkningarna närmast ovan har också bäring på ett viktigt fält inom den centrala administrationen, relationerna mellan kungen och statsråden och i förlängningen ansvaret för fattade beslut. Enligt grundlagen var kungen fredad från åtal för sina gärningar. Till sin hjälp hade han en samling erfarna statsråd. De rådde kungen, men det var denne ensam som beslutade. Hans avgörande skulle kontraheras av en föredragande statssekreterare av betydligt lägre social status. Denne kunde anmäla annan mening. För oppositionella tidningar skapade ansvarsfördelningen eller snarare bristen på åtkomlig ansvarig person problem. Vilka skulle man kritisera för ogenomtänkta åtgärder? Oklarheter dyker upp flera gånger i indragningssammanhang.

Det första fallet (nr 1) hade två huvudkomponenter. En tidning kritiserade ett fattat och flera aviserade beslut och lade skulden på ministrarna, en beteckning som analogivis hade hämtats från Storbritannien och Frankrike. Möjligen var språkbruket avsett som en provokation. Det bedömdes som en sådan av den tänkta mottagaren. Indignerad satte hovkanslern ihop ett smärre kompendium med statsrättsligt innehåll och fullt av värderingar. För att göra effekt för framtiden hade hans föreläsning bort adresseras till den tidning som hade försyndat sig. Men dess redaktion fick ju inte tillgång till texten som i stället åhördes av övriga medlemmar i statsrådsaktskretsen. Hovkanslern visade inte en tanke på att värna statsrådets egna positioner. Han dömde ut den nymodiga beteckningen minister, som saknade lagligt stöd i Sverige, och inte passade ”på ett StatsRåd, hwars åtgärder lyckligtwis, enligt gällande Lag, äro inskränkte till underdånige råd och afgifwande uplysningar”. När tidningsmannen ”angriper ett under Eders Majts höga namn utfärdadt Påbud äfwensom andra, hwilka förmodas utkomma, och derwid riktar sitt klagomål emot de föregifne Ministrarne, gör han desse till Maktägande och Styrande, det de, pris ware våre Förfäders dyrköpt wanna erfarenhet, icke äro, eller ock smädar han den som efter lagen äger, att allena styra Riket”. Hovkanslern berör inte kontraheringsaspekten.

I ett annat fall (nr 18) kom just frågan om kungens manöverutrymme för egna uttalanden att uppmärksammas. Karl Johan hade avskedstalat till 1828–1830 års riksdag. I tidningen *Medborgaren*, organ för några av adelsståndets mest inflytelserika ledamöter, restes frågan om talet var kontraherat. Hovkanslern såg inget problem. Det ankom på kungen ”Eget välbehag” att välja form för avslutningen

och han följde en tradition som dittills aldrig hade satts i fråga. Det var kungens tal ”personligen och individuellt”, inte dryftat i förväg i statsrådet. Men hovkanslern nöjde sig inte med detta konstaterande. Han fann själva ifrågasättandet hotfullt för den bestående ordningen. Hans följande tankekedja och dess avslutande politiska prognos, om inte vaksamhet iakttogs, är värda att återges:

Ordet och andan af våra Grundlagar ställa åter Konungens Person och Gerningar utom alt klander, – de skola i helgd och vördnad hållas; och då Konungens ord måste vara inbegripne under det allmänna begrepet af Konungens gerningar, följer deraf naturligen, att hvarje i klandrande och misstydande sinne framställd anmärkning mot dessa Ord, måste innebära ett förnärmande af Öfverhetens med Statens invärtes lugn och utvärtes säkerhet förknippade helgd, hvilket uti ingressen till Tryckfrihets Förordningen så högst rättvisligen såsom ett missbruk anses och omnämnes. Af det nu för första gången vågade recensions försöket vore visserligen inga direct vådliga följder att befara; derföre lemna Folkets tillgifvenhet och den allmänna sinnesstämningen och sjelfva anfallets skefhet den mest osvikliga borgen, men i den stora kedjan af orsaker och verkningar stå flere länkar i ömsesidigt beroende och växelverkan, än endast de som omedelbarligen uti hvarannan ingripa; och då första steget en gång vore strafflöst taget, samt de följande snart skulle vinna vanans häfd, torde icke någon särdeles liflig inbillnings kraft erfordras för att emotse den tid, då sjelfva grundvalen för den Monarkiska Samhällordningens bestånd, nemligen helgden af Regentens person och gerningar vore småningom och omärkligt undergräfd, så att vid möjligen, i en mera eller mindre aflägsen framtid, inträffande ofördelagtigare tilldragelser och omständigheter, hela byggnadens bestånd blefve lättare rubbadt, sedan sinnena under tiden blifvit vande vid att med stigande likgiltighet betrakta anfall, riktade emot alt hvad Samhället har heligast och mest vördnadsbjudande.

Kanske kan det tyckas som om hovkanslern hade överreagerat. Men andra teser i tidningen gick så långt att de villkorade den undersåtliga lydningen med tal om ömsesidiga förpliktelser:

Hovkanslern: ”Så säger neml. Författaren: ’att han aldrig glömt och aldrig skall glömma vördnaden för den styrande personen, *så länge Regeringens lagliga handlingar gifva densamma rätt att af oss utkräfvä en laglig undergifvenhet,*’ förutsättande således motsatta möjligheter, som dock icke utan uppenbar förgripelse få förutsättas; och upphäfvande derjemte sig sjelf till domare öfver tillvaron eller icke tillvaron af villkoret för dess bibehållna vördnad för ”den styrande personen” ...

Så ”varnar” han slutligen ”för all förhastad tanka på den borgerliga samsamheten” bland ett Folk hvars belägenhet i de sorgligaste ordalag afmålats.

Argus hade utförligt beklagat sig över allmänhetens svala politiska intresse, trots

att det påföljande året skulle innehålla en riksdag (nr 8). Hovkanslern noterade redaktörernas ”förväntan att genom *deras bemödanden* Svenska Nationen en dag *icke blindt skall lita på Konungs och Ständers omsorg*, – liksom något säkrare stöd kan eller bör finnas för dess beräkningar och förtroende”. Ordet ”blindt” har tydligen inte beaktats när hovkanslern har intagit försvarsposition.

Beslutet om den så kallade passevolancen innebar en ändring av fullgörandet av rust- och rotehållares åtaganden för försvarsmakten (nr 19). Systemet, med rötter i 1600-talet, hade byggt på regionala överenskommelser mellan bönder och kronan. För fortsättningen lades nu beslutsgången på riksdagen, trots bondeståndets kraftiga protester. Det var inga lena ord som slapp fram från Casper Wijkman, en ledare för motståndet: ”jag anser detta Beslut ingalunda bindande till annan åtydning än som styrkans rätt förmår göra gällande. Jag anser mig genom protest vara frikallad från mina hemmavarande Medbröders förebråelser att genom den fega tystnaden hafva upmuntrat till ett illa betänkt försök att ej allenast förtrycka utan ock att förnedra Svenska Allmogen genom fränkännande af dess rätt att åtminstone hörde, få såsom sjelfmyndige besluta om förändringen utaf ett genom deras Förfäder uprättadt Contract.”

I riksdagen gällde inte TF:s restriktioner. Och riksdagsmännens yttranden, ibland ytterst kritiska, återgavs flitigt och utan beskränningar i pressen. Det ställde hovkanslern inför problem. Skulle kritiska tidningar kunna åka snålskjuts på riksdagsmännens privilegium att tala ohindrat inom sitt uppdrags ram och vara fria att därutöver smäda på egen hand utan påföljd i sådana viktiga frågor? Hovkanslern fann en lösning. I sin inlägga som redovisade den berörda tidningens övertramp hade han utelämnat allt som bara var referat från riksdagen ”och uteslutande inskränkt sig till anförande endast och allenast af sådane uttryck, hvilka omisskänneligen tillhörde *Artikel Författaren* och sålunda enligt Lagens tydeliga ord, *Tidnings utgifvaren*”.

Både justitiekanslern och statssekreteraren bedömde en sådan sen och avgränsad argumentation för en indragning som ett slag i luften, men efter en diskussion om en formalitet godkändes den av kungen efter de övrigas instämmanden.

Det var problematiskt att framföra kritik av sakförhållanden. En sådan fick inte vara överdriven eller ensidig. Då kunde den svärta ner nationens anseende utomlands. Därför gick det som det gick 1822 sedan ett bistert försök till analys hade gjorts av Sveriges ekonomiska utveckling från 1809 och vinsten av det årets revolution.⁵ Hovkanslern reagerade häftigt, dock i moraliska, mer än i ekonomiska termer (nr 7):

Då en Skribent, som icke vill uppträda emot den närvarande sakernas ordning, till offentlig pröfning framställer den vinst, som för Fäderneslandet härflutit af en,

5 I avsnitt 25:2 granskas källbehandlingen i den aktuella uppsatsen.

efter dess eget begifvande, nödvändig Statshvälvning, så bör man åtminstone ega rätt till den förmodan, att resultatet af pröfningen skall blifva en utveckling af vinsten och icke ett till ytterlighet drivet bevis emot densamma. Med en sådan öfvertygelse hos Författaren borde han åtminstone känna sin pligt som medborgare, att icke söka bibringa den åt andra, och att, om han sjelf vill tillsluta ögonen, åtminstone icke söka att vilseföra andras syn. Det är denna ädla känsla af medborgarlighet, som kan förenas äfven med ogillande af en Regerings administrativa åtgärder, men icke med en lättsinnig åsyftning till den grund, på hvilken Regeringen hvilar, som jag saknar i den ofvan åberopade Artikeln. Jag tillåter mig icke att dömma om Författarens afsigter, jag skall icke heller draga några slutföljder af hans sattser, ehuru desse nästan sjelfmant framställa sig; men jag pröfvar hans ord, och finner dem, i hög grad, otillbörliga.

Det problem som skulle belysas med hjälp av den redovisade genomgången var hur den tidigare informationsöverlägsne och agendasättande uppfattade sin förlust genom den vidgade öppenheten. Den har genomförts genom att renodla värderande omdömen från besluten om indragningar.

Kraven på journalisterna hade varit betydande. Främst stod att de skulle hålla sig till sanningen. Det hade de på inget vis levt upp till. Läsarna hade fått stå ut med osanningar som inte hade dementerats sedan de påpekats och med överdrivet och ensidigt negativa, fördomsfulla, osakliga och oädla skrivsätt, innan vissa särskilt framträdande exempel på sådant hade medfört indragning. Samtliga de anförda adjektiven kunde vid behov ersättas av, eller bilda en komponent i, universalegenskapen ”smädlig”.

Journalisternas relation till monarken hade utpräglat problematiska drag. De var väl medvetna om att hans gärningar var fredade från åtal, men kritiserade eller satte ändå frågetecken för en del av hans enkla och naturliga handlingar som aldrig hade satts i fråga tidigare. Lika illa kunde det vara när de i stället för monarken kritiserade statsrådets ledamöter som ju då helt felaktigt betraktades som bestämmande. Och det fick räcka med att förslag kritiserades, men sedan de hade antagits måste invändningarna tystna. Indragningsmakten till exempel hade beslutats i laga ordning med stor majoritet. Om riksdagsmännen som hela folkets representanter hade rätt att tala fritt i sina församlingar innebar det inte att självutsedda talesmän i tidningarna skulle ha lika vida rättigheter.

I indragningsmaterialet finns nog den största klyftan mellan överhetens och den kritiska pressens framtoning just i synen på de högsta ledningsorganen. Den förra styrs enligt egen uppfattning av en faderlig känsla av välvilja och omvårdnad i ett samhälle som är utan (och borde märka att det är utan) verkliga motsättningar. Den nådige monarken omhuldar sina underdåniga undersåtar på ett sätt som ju har fungerat väl tidigare och fortfarande gör så. Minsta spår av tvivel på den bedömningen kan observeras och fördömas. Den kritiska delen av pressen ser pro-

blem i att traditionell styrning och åldriga värderingar utan seriös prövning fortsatt sätter agendan. Dess förkämpar har en tro på att öppna diskussioner leder till sanna kunskaper och riktiga beslut. De deducerar och kommer rätt. I deras texter är det ont om nådiga överheter och underdåniga menigheter. Påståenden som blir omstridda gör de sällan av en slump. De är inte okunniga om när de verkar provocerande.

Ett enkelt exempel som pekar ut förändringens tempo och riktning kring 1820 kan hämtas från avsnitt 6:4 ovan. Den normalt orädda publicisten Törneblad vill 1817 hjälpa till att pressa fram material från överheten med gott informationsvärde rörande en möjlig bankkras. Det gör han på ett tafatt, närmast räddhågat sätt.⁶

År 1821 och 1822 följer *Argus* in i detalj verksamheten vid AMI. Resultat redovisas tydligt, utan fördunklande omskrivningar. Materialnyttjarna tar ett duktigt kliv framåt samtidigt som regeringen blir sparsammare med att på egen hand vid sidan av lagen på smärre punkter korrigera pressens arbetsregler. Undersökningen i detta avsnitt framhäver tydligare än många andra påståenden hur långt pressledarna hade hunnit på några få år. En del iakttagelser tyder på att överheten lät sig puffas fram till vissa inte oviktiga reformer i vardagens förvaltningsfrågor, även om den inte klarade av att utforma en lösning av nationens ödesfråga, förnyelsen av riksdagen.

För den som vill tolka utvecklingen i stora, internationellt gångbara, om än numera något gammaldags, drag skulle det gå att lägga ett Habermas-inspirerat raster över framställningen i det här avsnittet. *Det skulle i så fall ge något rätt sällsynt, ett empiriskt exempel, fullständigt gripbart och dessutom noggrant tidfäst med en första topp 1820–1822* (nr 1–8). Det gamla ledningsmönstret, en representativ, maktcentrerad, rituell offentlighet bekämpar med begränsad framgång en framväxande konkurrent, en borgerlig offentlighet. Delvis sker detta öppet genom själva indragningarna, men den ideologiska kamp (argumentationen) som har uppmärksamats här för den i tysthet gentemot en motståndare som minst av allt är tyst. För den som undrar varför regeringen förde striden på så ofördelaktiga villkor kan jag bara försöka några allmänna svar.

Det gick inte i tidens tankemönster att Kungl Maj:t och hans närstående kunde gå i dialog med medborgare-journalister, ett släkte som i allmänhet hade alldeles för låg social status och formulerade sina åsikter på ett språk som kändes främmande. Bruket att överheten, också i det tysta, finansierade sympatiserande tidningar fungerade inte. Vasallskapet avslöjades snabbt och fick, i Sverige som i andra länder, tidigt rykte som en moraliskt inte fullt godkänd väg. Sådana blad bar sig inte ens tillnärmelsevis och lockade ofta redaktörsämnen med privatekonomiska problem. Artiklar med rojalistisk färg placerades då och då i andra välvilliga tidningar, men det gav ingen kontinuitet. Förvaltningsapparaten var genom-

6 Däremot visar Törneblad ingen misskund med enskilda revisorer.

gående i överläge när den i tjänsten kom i kontakt med allmänheten, men saknade förmåga att driva ett meningsfullt samtal med den utanför direkt anhängiggjorda ärenden, inte minst i pressen.

9:2 Offentlighetsprincipen – karakteristiska drag för dess genombrottsperiod

Block B inleddes med påståendet att offentlighetsprincipen var ett svenskt paradbegrepp. Vårt land hade varit internationell föregångare. Förvåning markerades mot den bakgrunden inför faktum att historieforskningen bara i obetydlig grad hade behandlat principens öden under äldre tid. Några decennier efter mitten av 1700-talet utgjorde ett påtagligt undantag. Det föreföll dock finnas en rimlig förklaring till den nästan genomgående torftigheten. Principen hör till typen hjälpfunktioner. Den kan vara aktuell i många sammanhang, men spelar bara i undantagsfall en självständig roll. Alltså bildade den inte samlingsrubrik för vissa typer av företeelser i historikerns källserier. Om litteraturen var knapp rörande 1700-talet var den än knappare för tidigare delen av 1800-talet, det vill säga den period som främst intresserar här. Hur finna material för att bedöma dess användning och verkan i praktiken?

Undersökningar i statsrådsprotokoll hör inte till de prioriterade numera. Mitt letande i dem gällde i detta sammanhang att utröna hur tillgängliga statsrådets egna protokoll och övriga handlingar faktiskt hade varit för vetgiriga undersökare. Det gav en värdefull och säker kunskap: Regeringen och den centrala förvaltningen hade inte agerat som deras föregångare ett halvt århundrade tidigare. De hade inte gjort mer än några enstaka försök i trängda lägen att sätta krokben för offentlighetsprincipens frammarsch under 1820-talet. I allt väsentligt hade de fullt ut anpassat sig till en ny situation. Resultaten redovisas i kapitel 5.

Jag kände väl till den verksamhet som bedrevs av Riksens ständers revisorer och också dess användbara arkiv på Riksarkivet. Där fanns spår från undersökningar av ett begränsat antal verksamheter i offentlig regi. Bland dem var särskilt Allmänna magasinsinrättningen (AMI) av intresse därför att de punkter som behandlades där utan undantag var lättbegripliga. När tidningar, särskilt *Argus*, kopplades samman med revisorerna och AMI var det inte svårt att urskilja det mönster som återges i kapitlen 6–7. Möjligen hade det kunnat invändas att de båda undersökta enheterna speciellt tydligt hade hamnat i inrikespolitikens centrum och därför gav överdrivet utslag. Det kunde dock konstateras att likartade användningar av inrättningsregistratur, protokoll och andra handlingar blev standard, även om de nog inte utnyttjades lika ofta. Journalister och andra intresserade kunde med mindre undantag utnyttja offentlighetsprincipen för att skaffa information från offentliga inrättningar. *Argus* tog ett eget kliv vidare med sin genomförda löpande bevakning följt av en rikhaltig publicering. Dock har jag

inte noterat någon annan sådan sekvens. Exempel på undantag då offentlighetsprincipen inte vann fullt gehör ges i kapitel 8. I det stora sammanhanget måste dessa betecknas som godartade. Antagligen hängde de oftast samman med att en liten personal inte förmådde hålla reda på bestämmelser i en regelsamling som de sällan nyttjade.

Avsnitt 9:1 utgör ett försök att belysa omvändningen till tidningars expansion, vilken senare åtminstone i viss mån hjälptes fram av offentlighetsprincipen. Där redovisades en smal men djup undersökning av regeringens ideologiska försvar av ett litet antal indragningar av periodiska publikationer. De personer från regeringen som skötte indragningsärendena trodde inte på framgång i sitt arbete.⁷ Redan omfattningen, i medeltal två fall per år under 1820-talet, talar emot att de skulle ha verkat kraftigt avskräckande. En viss självensur åstadkoms nog på en del tidningar, indragning vållade trots allt ekonomiskt avbräck åtminstone för mindre tidningar.⁸ Men ändå har säkert betydligt flera lika förgripliga nummer som de som stoppades sluppet igenom. Medan tidningar förut mycket ofta skrev antydningssvis och anonymt blev nu det raka språket och den öppret agerande journalisten vanligare.

Tidigare restes den hypotetiska frågan om varför makthavarna inte prövade att försvåra bruket av offentlighetsprincipen i stället för att fortsätta med de föga effektiva indragningarna. Troligen skulle det snabba och kraftiga genombrottet för offentlighetsprincipen ha gjort de politiska kostnaderna för höga. Det har i flera sammanhang i boken påståtts att styrelsen hade svårt att komma till skott när det gällde positiva reformer. Den förefaller på liknande sätt ha varit trög när det fanns tänkbar anledning att skapa sämre villkor för ledande medborgare än de förväntade. Karl Johans agerande i Norge (avsnitt 2:6) pekar i den riktningen.

7 Boberg (1989), s 167. Kungen utgjorde enda undantaget.

8 En mångsidig och nyanserad genomgång hos Boberg (1989), s 154–161.

Den regionala högre administrationen och 1820-talstidningarna

BLOCK C ÄR DEN mest omfattande enskilda delen av boken. Detta trots att dess centrala innehåll i huvudsak utspelades under enbart en femårsperiod som ungefär motsvarade första hälften av 1820-talet. Mer än i övrigt ligger eftertrycket på förvaltande organs sätt att sköta sina uppgifter gentemot överhet och allmänhet samt på rättsliga organs bedömning av deras insatser. Det viktigaste underlaget för texten utgörs av de fall som samhällsorgan, och därefter press i Stockholm, bedömde som klandervärda i landshövdingars och deras närmaste mäns tjänsteutövning.

Inledningsvis presenteras i kapitel 10 basfakta om administratörer, kontrollorgan, rättsväsende och engagerade tidningar. Därefter fördelas fallen på fyra kapitel (11–14) efter sakområden de kan hänföras till. I de båda första behandlas brister i den ekonomiska redovisningen vid länsstyrelser. I det förre av dessa har allmänna systemdefekter spelat roll. I det senare har en tidsbunden omständighet möjliggjort tillfälliga, snart upptäckta tillgrepp. Därpå kommer i kapitel 13 medborgares personliga rättstrygghet i centrum. I det följande kapitlet behandlas episoder av översitteri och mannamån från regionala befattningshavares sida.

En femte aspekt (knappast ett vanligt sakområde) har efter viss tvekan lagts in som sidoordnad (kapitel 15). Kungen var statsförvaltningens högste chef. I den egenskapen hade 1809 års regeringsform gett honom en position utanför politiskt ansvar. Då och då kom han att agera i en oklart definierad zon som kunde tänkas överlappa gränsen mellan regentens och privatpersonens revir. Skulle tidningar kunna diskutera frågor från det fältet? Och om det i princip gick för sig, hur skulle det utföras i praktiken, för att inte förnärliga majestätets höghet? I kapitel 16 ges sedan svar på en del problem som berördes i blockets inledande kapitel 10.

Relativt sett spelar tidningarna en mindre självständig roll i block C än i B. För början av 1820-talet har problemkomplexet förvaltningskritik observerats i tidigare pressforskning, men övriga besläktade episoder har hamnat i skuggan av det mest kända exemplet, det så kallade Värmdömålet. Detta ofta nämnda och redan tidigare kompetent behandlade händelseförlopp ser med rätta pressen i en huvudroll. Det återges kort här (i kapitel 13) men ändå med kompletteringar till den tidigare bilden.

Slutligen kommenteras i kapitel 17 en del viktigare sammanhang från blocken A, B och C.

KAPITEL 10

Framställningens uppläggning

10:1. Länsstyrelserna och deras ledande administratörer

Den statliga förvaltningen kan lämpligen indelas i fyra grupper: civil, kyrklig, militär och rättslig. Deras betydelse för denna undersökning kan beskrivas på följande sätt: Tidningars användning av källor av civil karaktär upplevde en mycket kraftig expansion kring 1820, inte minst tillvann sig den regionala delen av den civila förvaltningen ett intensivt intresse och särskilt gäller detta vissa aktörer vid länsstyrelserna. Precisare uttryckt står chefspersonalen vid länsresidenset i centrum för en kritisk granskning i tidningar, vilken återges här. Underställda som regelmässigt arbetade ute i länet, kronofogdar, häradskrivare och länsmän, beaktas endast i förbigående. Kring 1820 hade källor från rättsliga myndigheter en mycket lång tradition som leverantörer av material för den periodiska pressen. De fungerar så även i detta block. Utfallet i den rättsliga apparaten ger ett grovt mått på den framgång tidningar når i affärer de har exponerat. Har de satsat på rätt häst på rätt sätt?

Det förekommer kritiska inslag med både religiös och militär inriktning i tidningarna men dessa kan inte på långt när i omfattning och betydelse mäta sig med den koncentrerade uppmärksamheten på drag från den regionala civila förvaltningen. De ägnas därför ingen särskild behandling här.

Ett ursprung till länsstyrelserna förelåg i den föga systematiska fogdeförvaltning som Gustav Vasa effektiviserade. Ett stort steg framåt togs på 1600-talet med införandet av landshövdingeinstitutionen. Den första riksgiltiga instruktionen för befattningskategorin tillkom 1635. Den som gällde på 1820-talet antogs hundra år senare, 1734. Innehållet var mildt talat brokigt, med stort och smått blandat.¹

1 *Granskaren* har (10/4 1821) åskådliggjort detta så här: "Såväl genom 1734 års Instruktion, som i kraft af en mängd sedermera utkomna författningar, åligger Landshöfdingarne en lika vidsträckt som grannliga Embets-befattning. – Afgörandet af alla de ekonomiska inom Länet uppkommande frågor och tvister samt alla skuldfordringsmål, som till Landshöfding-Embeten ingå, fullgörandet af den mängd befattningar, som uti särskilta fall ifrån Regeringen direkte Landshöfdingen åläggas – afgifvandet af utlåtanden uti de många frågor af vigt rörande Landets inre angelägenheter, som utaf Regeringen äskas – bevakandet af lugn, ordning och polis inom Länet – uppsigten för alla allmänna inrättningar, fängelser, arbets-inrättningar, hospiteler, fattighus, sjukhus, m.m. – missdådares af alla slag efter-

Det säger sig självt att samhällsförändringar under hundra år efterhand hade gjort delar av den ursprungliga instruktionen mindre lämpliga.²

Fortfarande under 1820-talet var landshövdingarna mycket betydande aktörer inom sina län. Två inslag i tidens utnämningsspolitik ansågs ofta ligga bakom att långt ifrån alla landshövdingar hade bästa tänkbara kompetens. Kungen ensam utnämnde dem och hans förkärlek för militärer var tydlig. Deras tidigare karriär kunde på sin höjd ha gett en del av dem viss kunskap i förvaltningsfrågor.³ Dess-

spanande, häcktande, förvarande och förhörande – anstalters beredande vid alla Krono-transporter, durch-marcher, Kungs- och Kronoskjutser – markegångs-sättningar, taxerings- och uppbörds-Verkens handhavande – uppsigt öfver resande och utdelande af rese-pass – Indelnings-Verkets och konskriptions-systemets vidmakthållande – Mönstringars bevis-stande &c. &c. Se der ämnen för en Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes omtanka och embets-åtgärder.”

- 2 Tre allmänna historiska arbeten förtjänar att nämnas. Alla har tonvikt på länsstyrelsernas formella organisation, på bekostnad av regionala särdrag och ändringar i praxis. Av gammalt datum, men fortfarande den utförligaste översikten genom flera århundraden, är Olof Sörndal (1937), *Den svenska länsstyrelsen: uppkomst, organisation och allmän maktställning*. Björn Asker (2007), *Hur riket styrdes: förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, behandlar ett ännu större ämne och måste avstå från närbilder. En mer avgränsad genomgång om 1700-talet med förvaltningsförhållanden som inte har ändrats radikalt till 1820 är Pär Frohnert (1985), *Administration i Sverige under frihetstiden Administrasjon i Norden på 1700-talet*, särskilt s 211–224. Efter Sörndals påpekanden att landshövdingeinstruktionen av 1734 i mångt och mycket återgick på två 1600-talsföregångare, att ett försök att modernisera den 1773 rann ut i sanden, att kammarkollegiet fick i uppdrag att utarbeta en ny instruktion 1828, avlämnade sitt förslag 1840 och mötte vass kritik 1844–1845, finner man avslutningen med en fastställd ny instruktion 1855 som på gränsen till brådstörtad. Sörndal (1937), s 82–83, 95–96, 102. Styrde man tidigare godtyckligt, utan i praktiken tillämpligt regelverk? Bara rubriker, inget fixt innehåll?

Ett särskilt intresse för detta block C har Georg Landbergs förnämliga verk *Hans Hjärta som landshövding i Kopparbergs län* (1973). Som landshövding kom Järta att kritiseras hårt av en huvudstadstidning, en episod som här behandlas i fall 3. Hänsyn måste tas till att Järta var en långt ifrån genomsnittlig befattningshavare med sitt rikspolitiska förflutna och sitt nätverk därifrån, vida intellektuella intressen och en skicklighet att formulera sig i skrift.

- 3 Sörndal (1937), s 191. Majoriteten av landshövdingar som figurerar i fortsättningen är före detta militärer. Ett danskt arbete, Karl Peder Pedersen (1998), *Enevældens amtmænd: danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660–1848*, s 353–354, visar en radikalt avvikande bild för vårt grannland. På 1700-talet hade många amtmän fått en del av sin utbildning inom det militära systemet, men ingen med sådan bakgrund fanns 1830. Jurister började användas på 1700-talet. 1810 uppgick de till 56 procent av hela gruppen och kort före 1830 hade de nått 95 procent.

Karl Johan hade naturligtvis inte skapat den svenska traditionen, men han förlängde dess liv. Uppenbarligen hyste han föreställningen att militärer normalt var bättre skickade än andra för de flesta statliga tjänster. Bara två exempel: vikarierande postmästaren i

utom måste kandidaten till en landshövdingepost lösa ut företrädaren från hans tjänsteinnehav med en summa pengar, betala ackord. Systemet kritiserades från olika håll. Dels uteslöt det många duktiga personer med otillräckliga ekonomiska resurser, dels belastade det också många lyckliga vinnare med dåliga privataffärer, då de för lång tid framåt måste amortera de skulder de hade dragit på sig för att komma åt tjänsten.⁴

Landshövdingens närmaste medarbetare i residensstaden, dock med betydligt lägre lön och status, var landssekreteraren (chef för landskansliet) och landskamreraren (chef för landskontoret). På sina fält hade de ett administrativt kunnande som nog översteg landshövdingens. De kontrasierade var och en för sin del av länsstyrelsens verksamhet sin chefs beslut. Först därigenom blev besluten formellt giltiga. I det inte ovanliga fallet att landshövdingen var frånvarande i tjänsteärenden för längre tid, vikarierade de båda tillsammans som Kungl Majt:s befallningshavande i länet.⁵ Under landskamreraren arbetade lantränkmästaren som remitterade inkrävda medel till Stockholm. Länsbokhållaren var mindre omedelbart indragen i själva medelshanteringen.

På nästa lägre organisatoriska nivå, borta från residenset och i stället ute i ett fögderi, assisterades landshövdingen av häradsskrivare och kronofogdar. De senare hade ansvaret för de arbetsmoment som var otrevligast för medborgarna. Särskilt gällde det insamlandet, och ibland indrivandet, av skatter. Uppbördssystemet i alla dess grenar var den viktigaste enskilda delen av den regionala förvaltningen.⁶

Under kronofogdens överinseende låg inte bara utmättningsarbetet utan också ordningsfrågor, det vill säga polisiära ingripanden och åtal. I praktiken anförtroddes de ofta till underlydande länsmän. Om denna ordning gällde för landsbygden, blev landshövding och landssekreterare på ett helt annat sätt indragna i motsvarande ärendetyper i residensstaden. I en i denna verksamhet särdeles platt organisation gav de själva specifika order till underhavande och kunde rent av aktivt delta i förhör av misstänkta.

Vänersborg, löjtnant Lundblad, som vi mötte i avsnitt 8:4 som okunnig om offentlighetsprincipen, blev ordinarie, fastän han inte fanns med på förslag till tjänsten och en överste gjordes till överpostdirektör, trots att ett enigt statsråd avstyrkte och motiverade det med kandidatens okunnighet om sin tilltänkta verksamhet. Statsrådsprotokoll i kammarärenden 16/1 1829; 16/1 1830.

- 4 Karl Johan hörde till kritikerna av ackordsystemet. Han markerade i flera sammanhang att han ville avskaffa hela företeelsen. Tillsättningar av och löner för landshövdingar dryftades principiellt flera gånger under 1820-talet av regeringen. Karl Johan kände sig inte bunden i senare enskilda fall. Statsrådsprotokoll i kammarärenden, bl a 12/9, 17/12 1822; 22/6 1825; 4/5 1827. Ekonomiska anstalter vidtagna vid en landshövdingills tillträde och avgång 1812, respektive 1822 diskuteras av Landberg (1973), s 70–72, 263–271.
- 5 Sörndal (1937), s 84–85, 121–122.
- 6 Jag använder för enkelhetens skull termen regional förvaltning för regional *och* lokal förvaltning.

När regeringen så fann lämpligt, betungades regionalförvaltningen med en lång rad extra arbetsuppgifter. Det var nog undantag om nya uppdrag följdes av ökade personalresurser. Särskilt bör två typer av krav på återbetalningar ha kostat administrationen stora extraordinära ansträngningar vid den här tiden: a) Tidigare nödlidande medborgare skulle gälda de spannmålsundsättningar de fått på kredit. b) År 1817 havererade några privatbanker. En utredning av deras affärer lades under riksgäldskontoret och de utestående lånen skulle inkrävas av regionalförvaltningen.⁷

Den vetenskapliga litteraturen ger inte mycket information om hur väl den regionala förvaltningen fungerade i praktiken. Den tydligaste diskussionen i allmänna systemtermer som jag har råkat på finns faktiskt i tidningen *Granskaren*. Den tar upp frågan åtskilliga gånger under tidigt 1820-tal. En introduktion till en artikel är som om den vore direkt anpassad till detta blocks ämne:

Aldrig har vid någon epok allmänna uppmärksamheten varit så starkt rigtad åt någon del af administrationen som den under sist förflutna tid varit det åt utöfningen af Landshöfdinge-Embetea. Det ena märkvärdiga uppträdet efter det andra i olika delar af Riket hafva jemväl bidragit att ytterligare fästa denna uppmärksamhet ... huru många äro väl de som gjort sig ett redigt och fullständigt begrepp om vidden och svårigheten af ett Landshöfdinge-Embetes funktioner? ... Hvilken rättvisa, njuta dessa Embetes utöfvare för det att de nästan ensamme sköta de ärenden som [på riksnivå] syselsätta alla andra Embetsmän, hvar för sig? Vi hafva i synnerhet bjudit till att visa huru illa dessa Embeten äro organiserade.⁸

Tidningen fann arbetsorganisationen feldimensionerad och därmed också sättet att avlöna den. Snedbelastningen ansågs vara särskilt påfallande på landskansliet. För en 2000-talsmänniska som mekaniskt kan kopiera dokument i mängd på kort tid kräver det en extra inlevelse att föreställa sig vilken flaskhals även enkla manuella skrivarbeten och avskrifter utgjorde. Landssekreteraren, med den större delen av aktuella skrivelser på sin avdelning, hade bara en symbolisk resurs till hjälp för sådant och måste leja av egna medel för betydande insatser därutöver. Lönesystemet, normalt fördelaktigt, kunde vålla kraftiga bakslag.⁹

7 Om verksamheten och dess funktioner, se Bo Westerhult (1965), *Kronofogde häradskrivare länsman: den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917*, s 47–89. Två exempel i rad när kronofogdar förvägrades extra ersättningar för arbetet med undsättningsspannmål ges i statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 12/4 1820.

8 *Granskaren*, 11/10 1822.

9 Av de två viktiga avlöningssystemen, löner angivna i en fast (från år till år orörlig) penningssumma eller i naturprodukter vilkas värde (efter markegång) för varje år räknades om till löpande mynt, hade det senare, under en trendmässig inflation över flera sekler, visat sig klart fördelaktigare. För regionadministratörer som hade markegångsbaserade löner

Mycket tyder alltså på att den regionala förvaltningen omkring 1820 var hårt pressad av kraftigt ökade arbetsuppgifter och mer långsamt växande möjligheter. Den viktigaste personalen hade omfattande redovisningsansvar och samtidigt osäkra löneförhållanden. Som kommer att framgå av nästa avsnitt var kammarkollegiet, den närmaste överheten, ett verk som måste ta sig ur en egen kris. Intensivt påpassat av regeringen kunde det svårligen ge effektivt stöd åt regionala tjänstemän. Snarare föreföll det som om verket då och då, för att värja sig, måste slå hårt neråt.¹⁰

10:2. Kontrollerande, undersökande och dömande organ

En mycket omfattande fortlöpande ledning och kontroll av skattesystemet riket över utövades av kammarkollegiet och kammarrätten, även om Kungl Maj:ts övervakning aldrig var långt borta. Ansvarsfördelningen de båda ämbetsverken emellan förändrades flera gånger under decennierna runt 1800. Medan kollegiet skulle sköta det maktpåliggande arbetet att se till att länsräkenskaperna inlevererades i bestämd tid, blev rättens ansvar för själva revisionen efterhand allt klarrare.¹¹

Den historiska forskningen ger bara begränsad kunskap om hur effektivt kollegiet arbetade under olika perioder. Otryckt material förmedlar en negativ bild, med en stor anhopning av oavgjorda, mycket gamla ärenden efter 1815. Den bör ha gjort det svårt för verket att aktivt understödja och leda länsstyrelserna.¹²

hade emellertid en nyss inträffad förändring kortsiktigt kastat om plustecknet till minus. Förbättrade skördar sänkte markegången i Stockholms län från 8,94 riksdaler banko per tunna råg 1819 till 5,45 år 1821. Försäljningen av avlöningsspannmålen, i den mån den gick att genomföra, inbringade bara lite mer än hälften så mycket, men utgifterna för biträdeshjälp kvarstod som förut. *Granskaren*, 10/4 1821; Lennart Jörberg (1972), *A history of prices in Sweden 1732–1914. Volume I: sources, methods, tables*, s 140.

- 10 Långbänkar i flera län hade en tendens att förvärra arbetssituationen oproportionerligt mycket hos kollegiet som fick ta regeringens åthutningar.
- 11 Erik Schalling (1941), *Från Karl XII:s död till närvarande tid I: Kammarkollegiets historia*, är föga djuplodande i här aktuella frågor och måste kompletteras på olika sätt, inte minst med otryckta statsrådsprotokoll. Kammarkollegiet hade utvecklats till ett slags chefsmyndighet i allmänhet för länsstyrelserna, även om den tendensen hade försvagats efter 1789. Sörndal (1937), s 284–285. Om ansvarsfördelningen, se Sven Olssons inledning, s XIX, till Förteckning över kammarrättens arkiv, Riksarkivet. Ibland kopplades en tredje myndighet, statskontoret, in. Tidsutdräkten vid så kallade sammansatta kollegier, som var ganska vanliga under början av 1820-talet, var förstäligt nog betydande.
- 12 Ovanlig och från kritik mot just kammarkollegiet i statsrådsprotokoll i kammarärenden, bland annat 12/5 1819; 31/8, 21/9, 26/10 1820; 4/5 1824. Allmänt negativt om de centrala ämbetsverkens (inte minst kammarkollegiets) effektivitet hos Bexelius (1981), s 116–117. Ett publicerat exempel visar att en kunglig remiss till kollegiet daterad 1806 inte besvarades förrän i december 1817. Rolf Adamson (1989), *Mål, mått och vikt* samt räk-

Förhållandet att en redogörare inte kunde göra rätt för sig hörde givetvis till det som överheten i alla tider realistiskt måste kalkylera med. Däri låg att den sedan länge hade försökt förebygga skadeverkningar från sådant. Misstänktes oegentligheter gällde det att göra en mer än vanligt ingående revision med schematiskt sett följande resultat. I enkla fall kunde det visa sig att den presumtive förskingraren var en sölkorv som behövde ytterligare anmaningar utöver kammarkollegiets vanliga för att få fart på sig. Vid uppenbara försumligheter kunde två åtgärder kombineras. Dels kunde tjänstemannens personliga egendom tas som ersättning, dels kunde de två vederhäftiga medborgare som hade ställt borgen strax efter hans tjänstetillträde sättas åt för brister i hans redovisning.¹³ I de riktigt kritiska fallen räckte inte dessa resurser till för att täcka balansen. Målen kunde gå till de vanliga domstolarna och mynna ut i såväl avsättning, frihetsberövande som personlig konkurs samtidigt som krav på full betalning förmodligen kvarstod i syndarens återstående livstid. I fortsättningen kom anmälan om eventuella oegentligheter normalt att lämnas till det nyinrättade JO-ämbetet, ständernas instrument.

Den följande texten berör två olika grundtyper av kontroll, en kameral och en övrig, gångbara under slutet av 1700-talet gentemot en landshövding och den länsstyrelse som var underställd honom. Den första kontrolltypen, som har sina rötter så långt tillbaka som i Gustav Vasas räkenskapskammare, användes för skatteuppbörd och liknande. Den utgjorde en år efter år regelbundet bedriven intern revision av förda räkenskaper. Slutligt avgörande, om falsarier avslöjats, fälldes vid kammarrätten. Den andra kontrolltypen gällde ifrågasatta misstag inom den vida ram av övriga verksamheter som bedrevs vid en länsstyrelse. Sådana frågor kunde tas upp efter enskilda klagomål eller sedan allmogen i någon landsända mer allmänt visat missnöje med sin regionala styrelse. Det saknades fasta intervall mellan sådana insatser. Med många års mellanrum kunde regeringen finna oron eller misstankarna i en riksdel tungt vägande. Då beordrade den justitiekanslern eller utsåg en tillfällig kommission för att i berörd landsort göra en grundlig undersökning ifall klagomålen var befogade. Åtal väcktes i förekommande fall inom det vanliga rättssystemet, inte längs den kamerala vägen. Gränsdragningen mellan de båda alternativen efterlevdes dock inte konsekvent. Nedan ska en vetenskaplig undersökning om en sen 1700-talsinsats refereras. Med sina konkreta upplysningar kan den ge avstamp mot 1820.¹⁴

ning på 1800-talet I: *Samhällsvetenskap, ekonomi och historia: festskrift till Lars Herlitz*. Red Jan Bohlin m fl, s 262, n 37. En särskild division för avbetande av de mest långlivade ärendetyperna nämns i statsrådsprotokoll i kammarärenden 10/7 1821. En annan har slutfört sitt arbete enligt protokollet av 26/9 1827.

13 En nyanserad bild av användningen av borgen hos Pär Frohnert (1993), *Kronans skatter och bondens bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, s 59–60.

14 Kenneth Awebro (1977), *Gustaf III:s väfst med ämbetsmännen 1772–1779 – aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt*.

Gustav III såg den starka ställning som viktiga ämbetsmannagrupperingar hade tillvunnit sig under frihetstiden som en fara för nationen, och sin egen maktposition vunnen 1772. Under 1770-talet hörde det till hans politiska mål att göra slut på förekommande missbruk inom den högre administrationen och tränga tillbaka dess medlemmar till blygsammare positioner. Han gav i uppdrag åt kungamaktens främsta rättsliga instrument, justitiekanslern Liljestråle, att genomföra en kritisk undersökning, en räfst, riktad mot valda delar av regionalförvaltningen samt mot Göta hovrätt.

Liljestråle började sina undersökningar ute i länen i februari 1773 och fann mycket som var otillfredsställande. Skatteuppbörden fungerade dåligt, liksom landshövdingarnas kontroll av den.¹⁵ Det var tre landshövdingar, Hamilton (Örebro län samt Värmland), Lagerberg (Skaraborgs) och Cederström (Älvsborgs) som kom i centrum. Cederström var den mest godartade. Han dömdes enbart till böter och begärde själv avsked. Liljestråle överlämnade det omfattande material han hade samlat in mot de båda andra till advokatfiskalerna vid Svea och Göta hovrätt vilka som kronans åklagare kom att driva målen rättsligt. Deras framgång blev betydligt mer begränsad än kungen hade väntat. Hamilton fälldes bara på var tredje anklagelsepunkt, medan flertalet bedömdes som bagatellartade. Det gick än sämre för den kritiska bedömningen när målet fördes vidare till den högsta instansen, justitierevisionen. Rådsmedlemmarna försvarade med ännu större eftertryck ämbetsmannaintressen och åstadkom där en mildare dom. Detta trots att kungen personligen hade säte i revisionen, men med bara två röster. Kungen led en prestigeförlust. Efter en del vedermodor hade han större framgång i fråga om den vidlyftigare Lagerberg som avsattes, liksom med ett antal medlemmar av Göta hovrätt som avsattes eller suspenderades på viss tid.¹⁶

Denna 1700-talsordning, med regeringen som involverad genom att den utsåg extraordinära granskare, återkommer mellan 1815 och 1820 i förskingringsfall som hade uppdragats vid två länsstyrelser. Då gällde det primärt redovisningsskyldiga personer som normalt blev reviderade den kamerala vägen, medan landshövdingen bara förekom i affärens utkant. Användandet av vice landshövdingar för utredningar upphörde snabbt.

Efter 1820 sköttes handläggningen normalt på annat vis, av reguljärt verk samma organ enligt nedan. Olika gentemot det ovan redovisade fallet var ganska stora. Regentens personliga engagemang och påtryckningar på rättsapparaten tycks saknas (i denna typ av mål) likväl som en kollektiv försvarsfront från den högre ämbetsmannavärlden. Hela ärendet hade avdramatiserats och befriats från en del sociala övertoner.

Justitieombudsmannen (JO) kunde bli uppmärksam på eventuella missförhållanden på flera vägar. Tjänstemän kunde anmälas till honom av personer som

15 Awebro (1977), s 47, 60.

16 Awebro (1977), s 82–91, 148–153.

ansåg sig förfördelade eller av någon anonym iakttagare som fann använda tillvägagångssätt felaktiga. Men JO kunde också själv ta upp ett ärende, utifrån kännedom han på skiftande vägar hade vunnit. Själv förnekade ämbetets förste innehavare 1818 att han hade någon skyldighet att följa pressens påståenden om missbruk.¹⁷ Dock är det tydligt att JO:s initiativ i en del senare fall återgick på tidsningsuppgifter.

När JO misstänkte felsteg från en högre befattningshavares sida begärde han in en förklaring från honom. Om den inte bedömdes vara godtagbar, överlämnade JO ärendet till advokatfiskalen i hovrätt, och anmodade denne att inleda en fiskalisk aktion.

Samtidens reformvänner hade efter 1809 haft mycket stora förväntningar på det nya JO-ämbetet, men tyckte sig inte få dem uppfyllda. Inte heller modern forskning, som sysslat ingående och kunnigt med dess förste (till 1823) och personligen mest betydande innehavare, Lars August Mannerheim, har bedömt hans insatser i ämbetet odelat positivt.¹⁸ Hans många initiativ i den typ av fiskaliska aktioner som har tagits upp här har dock bara skyttat marginellt och därmed inte heller satts in i något begripligt sammanhang. De pekar ut ett fält med hög ambitionsnivå från hans sida, vilket hittills inte har beaktats fullt ut i en helhetsbedömning av honom.

JO framstod tydligt inför offentligheten. Han valdes för en femårsperiod av riksdagen, han var dess förtroendeman och ansvarig inför den. Till varje riksmöte avgav han en berättelse som behandlades av ständerna. Något motsvarande åtminstone indirekt folkligt mandat hade inte justitiekanslern (JK). Hans verksamhet styrdes i stället av kungamakten. Han hade förvisso en central roll inom kontrollen av byråkratin, men en god del av hans åligganden var rutinmässiga och mer riktade mot hela ämbetsverk än mot enskilda befattningshavare. På honom ankom det till exempel att granska en rad centrala ämbetsverks årsberättelser och bland annat förvissa sig om att det inte förekom något söl i deras arbete. Befälsförhållandena uteslöt inte en självständig hållning gentemot överheten från innehavarens sida. Erik Johan Bergenskjöld, tillförordnad och senare ordinarie på tjänsten under tiden 1819–1835, vågade vid flera tillfällen hävda en mer tolerant inställning vid föreslagna indragningar av tidningar än en kraftig majoritet av statsrådets ledamöter.¹⁹

17 Fahlbeck (1969), s 200.

18 Alfred Bexelius (1981), som själv innehade JO-ämbetet åren 1956–1972, har i sin gedigna redan nämnda specialframställning, s 203, 267, bland annat pekat på Mannerheims bristande juridiska kompetens som orsak till att formella ärenden kom att ges stor uppmärksamhet på sakligt viktigare bekostnad. Den bredare bakgrunden till personen Mannerheim och hans övriga verksamhet som saknas hos Bexelius ges i stället i Fahlbecks utmärkta bok.

19 Eftersom statsrådsprotokollen inte var åtkomliga för pressen, var Bergenskjölds ställningstaganden inte offentligt kända. Han har beskyllts för ”väl stor smidighet” uppåt, särskilt i

Om JO:s (och JK:s mycket mindre) roll i kontrollen av regionalförvaltningar blivit föga uppmärksam, har advokatfiskalernas insats i samma ärenden under 1820-talet hamnat i fullständigt mörker i forskningen.²⁰ Befattningshavare vid Svea hovrätt var under tjugofem år Erik Peter Laurin (död 1828). En kort notis om honom visar ingen insikt rörande en av de fiskaliska aktioner som han drev på order från JO. Den kallas hans ”konflikt” med landshövding Hans Järta.²¹ Laurin tycks ha verkställt de flesta av sina liknande uppdrag med övertygelse och oftast med framgång i hovrätten.²²

I Göta hovrätt uppehölls motsvarande position under åtskilliga decennier av Anders Otto Hedenstierna. Han fick färre fiskaliska aktioner på sin lott. Två av dessa (fall 5 och 13 nedan) hörde dock till de mest uppmärksammade.

Ärendets reella behandling inleddes med en vanligen föga omfattande skriftväxling mellan advokatfiskalen och den misstänkte. Fiskalen anmärkte och tjänstemannen svarade med sin förklaring. På oklara punkter gick advokatfiskalen vidare med påminnelser som återigen förklarades av den utpekade. I svåröverskådliga fall förhöordes dessutom vittnen vid vanlig underrätt. Därmed var fiskalen som åklagare färdig för sitt slutpåstående, sitt skriftliga yrkande, riktat till hovrätten. Efter dennas utslag gick ärendet i åtskilliga fall vidare till Högsta domstolen.²³ Undantagsvis kunde det i stället vara justitiekanslern som inledde och sedan lämnade över fallet till advokatfiskal.

I praktiken styrde inlagor från de båda advokatfiskalskontoren mycket av diskussionen kring byråkratiska misstag och övergrepp under just de år då dessa frågor hade en nyckelroll i den offentliga debatten.

en rättegång han drev i tjänsten (*Svenska män och kvinnor*, 1 [1942], s 237) och användes dessutom flitigt av kungen som juridisk hjälp i förvaltningen av hans privategendomar. Torvald T:son Höjer (1960), s 541.

20 Advokatfiskaler förekom vid hovrätterna och vissa centrala ämbetsverk. De var åklagare vid sitt verk och skulle tillvarata kronans rätt. Deras arbetssätt på 1820-talet förefaller inte avvika från Awebros (1977) bild för 1770-talet. I ett helt annat sammanhang, böter för brister vid saltlagring, agerar kommerskollegiets advokatfiskal i Stefan Carlén (1997), *Staten som marknadens salt: en studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862*, s 237–241. Uppgifter om en advokatfiskals totala arbets- och avlöningssituation hos Modéer (1971), då Hedenstiernas arbetsuppgifter 1820 minskades när tre sydliga län bröts ut från Göta hovrätt.

21 Släkten Laurin. (1977–1979) *SBL*, 22, s 389.

22 Även om kritik i några sammanhang hade förekommit emot honom också i den oppositionella pressen, fick dock Laurin ett positivt eftermäle: ”under en lång tjenstetid hade Hr Lagmannen werksamt bidragit till denna ÖfwerRätts illustration; särdeles genom utförandet af aktionerna i åtskilliga *politiska* [min kursivering] mål”. *Nya Argus*, 6/9 1828. Vägande kritik mot honom från *Argus* citeras dock nedan i avsnitt 11:4.

23 Vid den här tiden tillämpades inte nutida restriktioner mot att föra mål till Högsta domstolen.

Eftersom så lite har varit känt om de fiskaliska aktionerna mot ledande personer inom regionalförvaltningen, har jag funnit det befogat att göra några enkla genomgångar i arkiven efter JO, JK och hovrätternas advokatfiskaler. Det har gällt att klagöra om det som kan läsas ut ur tidningar ger en meningsfull och hyggligt korrekt bild av den bedrivna verksamheten. Därutöver kan en breddad kunskap om dessa aktörer ibland skapa ett sammanhang i händelseutvecklingen som annars vore svårt att nå.

Hos JO ger volymen "Kronologiska förteckningar över åtal" (D I:1) en enkel och för mina syften väl lämpad översikt. Med utgångspunkt i diarierna över inkommande handlingar (serie B II) kan utifrån kommande enskilda ärenden lokaliseras och sedan följas mer i detalj i serien F I, "Akter i avgjorda mål". I dess sista volym för varje år ingår också icke diarieförda handlingar. Diarierna kunde ha förts mer fullständigt och konsekvent, men de leder ändå till upplysningar av värde.²⁴ Av JO själv upptagna ärenden finns normalt i registraturet som är bundet tillsammans med diarierna i B II. För de i mitt sammanhang aktuella fiskaliska aktionerna saknas ofta handlingar i F I, även om de har registrerats i diariet. De har följt med aktionerna och inte återsänts. Totalt sett kan en del kringkunskap hämtas ur JO:s arkiv, men inga riktigt centrala, annars okända upplysningar. Inga vägande instanser mot bilden ur tidningarna har upptäckts.

Med hänsyn till att JK:s arkiv är mycket omfattande och hans befattning med just de fiskaliska aktionerna mindre viktig har jag nöjt mig med att granska serien "Advokatfiskalers arbetsberättelser" (E III bda). Den utmärkta redovisningen från Göta hovrätt har medgett en god överblick över verksamheten vid dess advokatfiskalskontor.²⁵ Laurin har inte varit lika ordentlig. För vissa år återfinns ingen berättelse från honom. När en sådan finns, är den långt ifrån fullständig.

Från Svea hovrätts advokatfiskal, som behandlade det stora flertalet av de aktuella fiskaliska aktionerna, har ett mycket utförligare centralt material studerats, nämligen konceptmemorial (serie B I), det vill säga koncept till utgående skrivelser för åren 1817–1823. Här finns inte bara alla de inlagor som publicerades i tidningar utan också en del arbetsmaterial och handlingar rörande andra mål.

24 Bexelius (1981), s 48.

25 I advokatfiskalens samlade arbete under åren 1818–1822 spelade ärenden knutna till landshövdingar eller andra personer inom länsstyrelser en måttligt stor roll. Carl Flach, vice, senare ordinarie landshövding i Älvsborgs län, förekom dock i flera affärer, innan det som behandlas som fall 13 nedan blev aktuellt. Rader av tjänstemän på lägre nivå kunde i extrema fall återkomma gång på gång. Främsta stamkunden var borgmästaren i Falköping, G Bergholtz, som småningom blev avsatt och dömd till några månaders fängelse. Också hovsekreteraren och häradshövdingen G Boheman och vice notarien von Utfall drabbades av åtskilliga anmärkningar. *Argus*, 19/12, 22/12 1821 hade fått reda på Bergholtz långa "meritlista" och meddelade den i förbifarten, när tidningen ansåg sig vara ute i viktigare ärenden.

Dessutom har jag granskat de summariska noteringarna i remissdiarierna (C I) för åren 1810–1816 och 1823–1826.²⁶

Givetvis utan att tidningarna har haft som ett mål att porträttera kontrollapparatusens arbete i de berörda fiskaliska aktionerna, har de ändå gett en rad brottstycken därifrån som visar god verklighetsanknytning.

JO var således mycket mer aktiv än JK i den här behandlade typen av frågor. Antagligen hade överheten sällan någon stark vilja att offentligt dryfta missbruk inom den offentliga förvaltningen. Om tjänstemän chikanerades av sina chefer inför allmänheten, skulle deras pondus för fortsättningen försvagas. Men därav kan man naturligtvis inte dra slutsatsen att regeringen saknade intresse för att förvaltningen skulle arbeta hederligt och effektivt och visa tillmötesgående gentemot allmänheten. Regeringens ingripanden borde rimligen ligga på ett övergripande plan, att dra upp riktlinjer för en administrativ uppstramning (både centralt och regionalt). Ständerna hade efter 1809 flera gånger efterlyst initiativ i den riktningen från regeringen. Men det var lättare för ständerna att önska i allmänna ordalag än för regeringen att formulera en hållbar plan för en faktisk reform av en styrapparat som till stor del hade sekelgamla traditioner och stora anhopningar av *vested interests*.

I många sammanhang rådde förvirring om vilka regler som faktiskt för tillfället rådde på olika verksamhetsfält. Vad gällde 1734 års allmänna lag och de områden den och senare kompletteringar borde täcka pågick sedan många år en revidering. Det var ett fält som krävde slutlig medverkan från både regering och ständer. Den så kallade ekonomiska lagstiftningen rådde däremot Kungl Maj:t ensam över.

Samtiden ansåg att åren kring 1820 utmärktes av särskilt många felsteg inom den regionala administrationen. Ovan har tidsomständigheter påvisats som gör ett sådant påstående plausibelt. Andra iakttagelser pekar i samma riktning. I florran av småtryck som dessförinnan i viss mån fyllde pressens senare funktion har jag inte funnit motsvarande mängd kritik av regionaladministratörer. Och under 1820-talets andra hälft, som ingår i min egen pressundersökning, saknas riktiga motsvarigheter. Dock är det rimligt att tillskriva pressens ökade observans på och kritiklusta gentemot myndigheter från slutet av 1810-talet en egen roll. När förskingringsärenden (underslev) som tidigare ofta hade skötts enbart genom den interna förvaltningsrevisionen kombinerades med andra åtalpunkter, hamnade

26 Laurin hade särskilt inledningsvis att behandla ett bredare spektrum av frågor än kollegan i Jönköping. Under 1811 förekom sålunda bestraffningen av den lösmynte bonderiksdagsmannen Per Oxelberg och av myteriet i Oppunda härad i Södermanland inför beväringstinstitutionens införande, under 1817 såväl det havererade Malmö diskontverk som Klinikowströms misslyckade angivelse mot Lindbom för högmålsbrott. Av mindre vikt var bland annat försöken över många år att få borgmästare och rådmän i Sigtuna att fullgöra kategoriernas vanliga ämbetskyldigheter. Successivt kom länsstyrelseärenden att bli mer betydande inom hela verksamheten.

de på sakligt goda skäl i allmänna domstolar. Därmed kom behandlingen av dessa att likna den som gällde för andra typer av påstådda tjänstefel (jfr fall 5 och 6 nedan).

Det finns all anledning att försöka kommentera domstolarnas avgöranden samlat och det kommer att ske i kapitel 16.

10:3. Allmänt om inslag i pressen rörande regionaladministratörers felsteg

Den övervägande delen av de fall i vilka regionalförvaltningens agerande sattes i fråga kom att gå från JO till advokatfiskalen i Svea eller Göta hovrätt. Under ärendets gång avsattes ett material av stort intresse för en del pressorgan. I begränsad grad härrörde det från JO som var tämligen kortfattad i sin anmärkning och i den följande remissen till advokatfiskalen, varefter hans befattning med frågan upphörde. I gengäld lämnade advokatfiskalens skriftväxling med den åtalade och hans yrkanden mot denne de utförligare upplysningarna. Själva avgörandet i hovrätt refererade inledningsvis, på vanligt sätt i domstolsakter, ärendets tidigare gång innan utslag meddelades.

Materialet från skriftväxling och domstolsutslag var av avgörande betydelse för tidningarna, som i sina redovisningar oftast följde det noga. Mål kom att refereras åtskilliga gånger, ibland spritt över flera år. De summeringar av vad som dittills hade passerat, som i pressen brukade inleda varje ny rond i ärendet, innebar förmodligen en behövlig repetition för läsaren, men en extra sveda för den utpekade tjänstemannen.

Under en femårsperiod kring 1820 dök påfallande många ärenden upp i Stockholmspressen om märkligheter i en rad regionala administrationer. De fjorton fall jag noterat kommer här att fördelas på fyra teman som vart och ett redovisas i ett eget kapitel. De båda första rör ekonomiska missförhållanden, de båda följande gäller frågor om övergrepp på medborgares personliga integritet.

De första temana har som bas vad samtiden kallade balansmål, det vill säga brister i redovisning eller inleverering av offentliga medel från en ansvarig tjänstemans sida. Jag har stannat för att till kapitel 11 föra problem av allmän art som inte uppenbart och direkt var till förfång för enskilda medborgare. Till kapitel 12 läggs problem uppkomna som en följd av banksystemets sammanbrott, där en del medborgare åtminstone inledningsvis kom i kläm. Några fall inom den senare kategorin kulminerade i svåra, öppna motsättningar inom länsstyrelser.

I de båda återstående temana beskyldes länsöverheten för något slags översitteri, tvång, mannamån eller rättsstridigt våld mot sina "undersåtar". Häri ingick händelser som lätt kunde göras begripliga för alla läsare och väcka deras indignation. En skillnad har gjorts mellan ifrågasatta övergrepp i samband med arreste-

ringar (kapitel 13) och andra försök till tvång eller våld eller mannamån mot personer (kapitel 14). En fråga av principiell vikt tonade fram mer eller mindre tydligt i de båda senare temana: var gick gränsen för landshövdingens ämbetsutövning?

Nedan förtecknas huvudpersoner i fjorton av mig observerade fall. Inom vart och ett av de fyra nedan angivna kapitlen har en grov kronologisk ordning iakttagits efter när ett ärende blev aktuellt i pressen.²⁷ Årtal anges för inlägg i den tidning som särskilt har drivit frågan. Fullständighet åsyftas inte vare sig om tidningar eller tid. Några få icke klart personbundna inlägg i pressen kompletterar.

Kapitel 11

Allmänt underslev (bristande redovisning) av offentliga medel utan att enskilda personer drabbas.

- 1) kronofogde Jacob Grönvall, (brodern) landskamrer Johan Grönvall, länsbokhållare Blomberg, f d häradsarkivare Forsberg [långt ut i marginalen landshövding A P von Rosen] Göteborgs och Bohus län. *Anmärkaren*, 1818.
- 2) lanträntmästare Chenon, landskamrer Croneborg, Södermanlands län. *Anmärkaren*, 1821.
- 3) landshövding Hans Järta, Stora Kopparbergs län. *Argus*, 1821.

Kapitel 12

Underslev vid inkrävande av bankfordringar, vilket åtminstone inledningsvis drabbar enskilda personer.

- 4) landshövding Georg Adolf Koskull, Norrbottens län. *Anmärkaren*, 1820; *Argus*, 1821.
- 5) landssekreterare Fredrik Wählin, med följdrettegång mot landshövding Carl von Nieroth, Östergötlands län. *Anmärkaren*, 1820; *Argus*, 1821–1826.
- 6) landssekreterare Georg Bernhard Kleman, med följande ansvarskrav mot landshövding Johan af Wingårdh, Värmlands län. *Argus*, 1821–1826, 1830; *Granskaren*, 1822.

27 Ingen kronologisk utgångspunkt är självklar: missförhållandenas begynnelse, deras uppdagande, början av åtgärder emot dem eller den här använda. Den obetydliga spridningen i tiden gör dock valet förhållandevis oviktigt. Det enda undantag som jag har gjort mot min regel gäller ordningen mellan nr 7 och 8.

Kapitel 13

Påstående om felaktiga arresteringar.

- 7) landshövding Daniel Edelcreutz, landssekreterare Axel Reinhold von Sydow, Stockholms län (Värmdöområdet). *Anmärkaren*, 1819; *Nya Extra Posten*, 1820; *Stockholms Courier*, 1820; *Argus*, 1821–1825.
- 8) landssekreterare Leonard Cassel, stadsfiskal Liedström, Örebro län. *Svenskt National-Blad*, 1818; *Anmärkaren*, 1819–1820.
- 9) landssekreterare Almgren, vice landsfiskal Engstedt, Västmanlands län. *Anmärkaren*, 1820, 1823.

Kapitel 14

Påstående om annat tvång samt våld eller mannamån.

- 10) landshövding Nils Gyldenstolpe, landssekreterare Cassel, Örebro län. Otillåtet ingrepp i skuldfordringsmål. *Anmärkaren*, 1820–1821; *Argus*, 1821–1822.
- 11) landshövding G A Koskull, Norrbottens län. Försök att tvinga rotehållare. *Anmärkaren*, 1819; *Argus*, 1825.
- 12) landshövding Lars Hjerta, Jönköpings län. Agande av bönder. *Argus*, 1822–1823; *Granskaren*, 1824.
- 13) landshövding Carl Flach, Älvsborgs län. Försök att beordra ovilliga socknar att utse ordningsmän åt sig. *Argus*, 1823–1826.
- 14) landshövding Jacob Cederström, Gotlands län. Flera affärer med påståenden om förföljelser av framstående länsinvånare. *Anmärkaren*, 1820–1821; *Argus*, 1824–1825.

Det är nödvändigt att påpeka att den uppmärksamhet som pressen ägnade de olika fallen skilde sig avsevärt åt. Nedanstående sifferuppgifter ger enbart någorlunda tydliga fingervisningar, men kan definitivt inte göra anspråk på exakthet. De markerar bara i avrundade tal i hur många nummer av särskilt involverade tidningar ett fall nämns. Ingen hänsyn har tagits till inläggets längd. Fall som omnämns i ytterligare någon tidning mer i förbigående, eller fristående från föregående eller efterföljande behandling, har normalt inte beaktats. Ändå är utslagen så tydliga att de är värda ett studium.

Två fall står i särklass och följs efter en måttlig lucka av ytterligare ett. Mina fall nr 5 och 7, Wählin–von Nieroth respektive Värmdöområdet, observerades i 60–55 tidningsnummer, nr 6, Kleman i 40. Efter en halvering i siffrorna följer större delen av resten i rätt tät flock. Nr 13 Flach och 14 Cederström ligger kring 20, nr 11 Koskull mot Pite rusthållare kring 15; nr 3, 8, 10 och 12, Hans Järta, Cassel mot Sörfelt, Gyldenstolpe och Cassel mot Bäckström & Westman och till sist Lars

Hjerta når runt 10. De fyra återstående, nr 4 och 9 samt 1 och 2, Koskull mot diskont, ringare Ekman, befattningshavare vid Göteborgs och Bohus läns länsstyrelse, och liknande i Södermanlands län finns med från fem gånger ner till en gång. I fråga om de båda sistnämnda kan den tunna exponeringen delvis återföras på att de kom först i en lång rad, innan ännu någon kampanj kommit igång.

Sammanställningen ovan pekar tydligt ut två tidningar som mer än andra drev på i den här typen av kritiska vidräkningar, nämligen tidigast *Anmärkaren* och därefter *Argus*. Den förra tidningens redaktörer, Cederborgh och Scheutz, blev i början av 1820 oense om tidningens inriktning och gick var sin väg. Detta hindrade inte Cederborgh, den i formuleringar försiktigare av de båda, vilken kvarstod som ägare, att ännu en tid såsom en profilfråga uppmärksamma missbruk och fiffel i regionalförvaltningen.

Ett tredje blad vars kritiska inriktning bitvis skymms av min uppläggning av undersökningen är *Stockholms Courier*. Det syns bara en gång ovan, i Värmdöfallet, men gör en tung insats där. Av två skäl kommer det i skymundan i summeringen ovan. Dels läggs tidningen ner redan efter tre år, dels riktas det mesta av dess principiella förvaltningskritik åt andra håll än länsstyrelserna, inte minst mot centrala verk. I vårt sammanhang finns dock en god motivering för att *Stockholms Courier* nämns extra. Tidningen vågar som den första dra fram frågorna om kungens avvägning mellan privata och offentliga åtgöranden (det vill säga de i viss mån avvikande episoder som tas upp i kapitel 15).

Jag har inte gått igenom alla fjorton fallen efter ett och samma schema, inte heller ställt kravet på mig att nödvändigt redovisa ärenden genom alla instanser. Självklart prioriteras principiellt viktiga resonemang. När det har varit intressant och möjligt har jag markerat en uppfattning om varför ett pressorgans text ibland kunde vara förhållandevis kortfattad eller verkade oinitierad.

KAPITEL I I

Presskritik inför allmänt underslev och bristande redovisning

11:1. Äldre, mindre genomskinliga kontrollmetoder på väg att försvinna

En viktig anledning till kontrollerande ingripanden från överheten var att ekonomiska oegentligheter hade begåtts eller befarades vid någon länsstyrelse. Fall 1 och 2 nedan gäller båda ren förskingring av offentliga medel. JO agerar visserligen inledningsvis som ständernas man i fall 1, men detta får senare stora inslag av det äldre sättet att regeringen tillsätter specialundersökningar inom ramen för själva det kamerala systemet. Det andra fallet tycks helt avgöras denna kamerala väg. Redovisningen av det i pressen är följaktligen nästan skrattretande obetydlig.

Fall 3 är egentligen mycket mindre allvarligt: det rör utebliven redovisning av småsummor. Men det växer till en symbolfråga genom landshövdingens felbedömning av dess kritiska potential och hans sena och missriktade försvar för sitt handlings sätt. Här ingriper JO långt om länge och ger i uppdrag åt Svea hovrätts advokatfiskal att genomföra en fiskalisk aktion mot honom, åtala honom inför hovrätten på det sätt som blev det vanliga i fortsättningen.

Anmärkaren, den äldre förvaltningskritiska tidningen, redovisar de båda tidigare fallen, *Argus*, fortsättaren, det tredje. Den påtagliga skillnaden dem emellan i fråga om redogörelserna speglar episodernas olika förlopp, men också tidningarnas olika skärpa.

Samtliga de tre affärer som redovisas i detta kapitel uppvisar förhållanden som är äldre än de fall som följer senare. En av förutsättningarna för att de skulle kunna uppstå var det mycket omständliga och likväl fragmentariska redovisnings sättet inom den offentliga förvaltningen. Själva bokföringen gick mycket långsamt. Bara ganska få förseningar från dataleverantörer här och var i systemet fördröjde det successiva adderande av siffermaterial som måste utföras. Överskådligheten i räkenskaperna var extra stor till följd av ovilligheten att avskrika vissa typer av gamla fordringar, som aldrig skulle kunna krävas in.

Men förbättringar var på gång. Den nya rikshuvudboken i förening med nya regler för arbetet gentemot länsräkenskaperna kunde presenteras för riksdagen

1823. Bland syftena med moderniseringen var det allra viktigaste att skapa bättre överblick med en mer realistisk bedömning av statens finanser. Att det målet i viss grad nåddes innebar bland annat helt nya, gynnsammare arbetsvillkor för Rikens ständers revisorer.

11:2. Fall 1: förskingring vid länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län

Om en förskingring vid uppbörden i Göteborgs och Bohus län, föreligger en väl avvägd framställning i JO:s berättelse till ständerna för 1816 och 1817. Följande bild förmedlas och skulle kunna spridas genom ett pressorgan.

Enligt föreskriften i 1812 års bevillningsstadga skulle sammandraget över 1813 års bevillning (av ständerna beviljad skatteförstärkning utöver de obligatoriska grundskatterna) vara insänt till riksgäldskontoret före januari månads utgång 1814. Det saknades från Göteborgs och Bohus län. Påminnelser från riksgäldsfullmäktige 1 september, 3 november och 15 december 1814 blev resultatlösa. På grund härav anmodade JO landshövdingen i länet att infordra en förklaring från sin landskamrer och sända in den med eget utlåtande. JO kunde inte godkänna förklaringen och gav advokatfiskalen i kammarrätten i uppdrag att åtala de försumliga. Kammarrätten visade bräckligheten i de förklaringar som hade konstruerats och dömde de båda till böter som erlades. JO:s ärende var därmed avslutat.

Den 2 augusti 1815 anmälde ständerna till Kungl Maj:t att det vid revision av riksgäldsverkets förvaltning hade upptäckts märkliga förhållanden i Göteborgs och Bohus län vilka inte på rimligt sätt hade kunnat förklaras därifrån. Ständerna anhöll att Kungl Maj:t måtte ”anbefalla *serskild* och *sträng* undersökning med tillståndet med UppbördsVerket” i länet. Eftersom JO tidigare hade noterat beslätade företeelser, höll han sig underrättad om frågans vidare behandling.

Den 4 oktober 1815 förordnade Kungl Maj:t lagman F Boheman att, i närvaro av en representant för kammarkollegiet och med biträde av en tillförordnad landskamrer, genomföra en noggrann undersökning av uppbördsverket. Boheman fann att nästan alla förut utestående medel faktiskt kunde redovisas tillfredsställande. Kungl Maj:t förklarade sitt ”Nådiga välbehag” över landshövdingen ”i afseende på UppbördsVerkets goda skick uti det honom i Nåder anförtrodde Län”. Därmed ansåg Kungl Maj:t att ständerna fått ett tillfredsställande svar på sin anhållan.

Denna Kungl Maj:ts belåtenhet blev dock inte långvarig. Ständernas misstankar visade sig vara välgrundade. Den 25 juni 1816 måste landshövdingen meddela kammarkollegiet och kammarrätten att en nyss avliden kronofogde hade förfalskat handlingar som gällde stora belopp. Flera andra befattningshavare (landskamreraren, länsbokhållaren och en före detta häradsskrivare) misstänktes för att i olika grad ha varit behjälpliga. Kungl Maj:t förordnade snabbt kammarrådet

Fägersten att som vice landshövding fullständigt gå igenom uppbörsverket i länet. Han började sin undersökning i augusti 1816. Handlingarna i landskontoret befanns vara i stor oordning, och viktiga räkenskaper var antingen opålitliga eller icke tillgängliga. Kronofogden hade förskingrat nära 60 000 riksdaler banko.

En viss ersättning kunde förväntas via hans lösegenom och en del av försäljningssumman för en stor egendom han hade ägt. Tillgångar hos de tre medskyldiga, hos en av kronofogdens borgensmän och hos landshövdingen belades med kvarstad. Hur mycket därav som skulle gå i avbetalning på skulden kom att bero av kammarrättens avgörande. Landskamreraren och länsbokhållaren hade båda fallits i tingsrätt och Göta hovrätt för delaktighet i kronofogdens förfalskning.¹

JO hade funnit att ärendet hade haft en så tydlig förbindelse med ständernas ursprungliga hemställan av augusti 1815, att han borde redovisa det för sina uppdragsgivare, ständerna. Han avslutade sin berättelse med att påpeka att skadeverkningarna av ett sådant ärende inte stannade vid den brist som inte slutgiltigt kunde täckas. Utredningsuppdragen inte bara kostade i resor och traktamenten. Berörda tjänstemän kom därtill att eftersätta sina ordinarie sysslor, något som exemplifierades med en namngiven högre tjänsteman som länge måst upprätthålla ett extra förordnande.²

Det är tydligt att skeendet rymde motsättningar mellan Kungl Maj:t, å ena sidan, ständerna och deras organ, riksgäldsfullmäktige och JO å andra sidan. Kungl Maj:t ogillade i detta fall kritik av sina underlydande i regionalförvaltningen.³ Ständersidan irriterades av brister vid inlevereringen av de medel som var avsedda för riksgäldskontoret. Fastän JO:s ursprungliga anmärkning som var av formell art hade färdigbehandlats, fortsatte han att följa förvecklingar inom uppbörsverket.

Under sådana omständigheter är några frågor intressanta. Kan JO:s ovan återgivna berättelser, som blev pressens källa, kontrolleras? Hur väl återgav de händelseförloppet? Fanns det utelämnanden eller tillskott, tendens? Och det för oss viktigaste: hur använde i sin tur redaktören för *Anmärkaren* sitt underlag? Kunde han ha meddelat mer? Eller borde han ha gjort det på annat sätt?

-
- 1 I näst sista instans dömdes de till avsättning, exponering i halsjärn två timmar på torg (som av nåd förvandlades till fängelse på vatten och bröd) samt livstids arbete på fästning. Enligt protokoll över justitieärenden i Högsta domstolen 23/2 1821 besvärade sig fyra personer (Johan Grönvall, länsbokhållare Blomberg, förre häradskrivaren P Forsberg samt landshövdingen von Rosen) mot kammarrättens utslag 19/1 1819 och Göta hovrätts av 1/8 1820. Länsbokhållaren vidgick ingen delaktighet utan sökte ytterligare flera gånger undslippa sitt straff. Statsrådsprotokoll i justitieärenden 4/5, 11/7, 28/8 1821.
 - 2 JO:s ämbetsberättelse för 1816, s 200–208 (citats s 204, 206), och för 1817, s 324–330, båda i *Bihang till riksståndens protokoll 1817–1818*, samling 2.
 - 3 Landshövding Axel Pontus von Rosen ansågs stå väl till boks hos kungen efter goda insatser i Göteborg under kontinentaltidens kritiska förhållanden. Carl Henrik Carlsson (1996–2000), von Rosen, släkt. *SBL*, 30, s 382.

Det förtjänar först att påpekas att inget av de grundläggande dokumenten härstammade från ständersidan. Lagman Bohemans rapport, som i allt väsentligt frikände länsförvaltningen från sölighet, den stora glädje Kungl Maj:t uttryckte över resultatet, landshövdingens skrivelse sedan förfalskningar hade uppdragats och Fägerstens redogörelse som tydligt tog avstånd från Boheman, kom alla till på Kungl Maj:ts uppdrag eller i direkt tjänst. Det framgår inte ens om JO hade tagit del av samtliga.

JO:s framställning kan alltså i allt väsentligt kontrolleras. Tyngden där ligger mycket mer på det bestående resultatet (Fägerstens) än på vägen dit (Bohemans och Kungl Maj:ts). Vad jag ovan kallat motsättningar (på ett högt samhälleligt plan) markeras visserligen därigenom att ständernas synpunkter återges av JO, men detta görs alls inte på ett provocerande vis. Sakpåståenden får företräde framför värderingar, agerande personer behandlas med viss varsamhet. Kritiken av dem sker genom berättelsen om deras handlande, inte genom direkt betygssättning. Berättelsen saknar alltså en partsinlagas svagheter och borde utgöra ett gott underlag för ett pressorgan.

Hur behandlade då *Anmärkaren* sitt material? Dess mycket korta introduktion antyder att affären varit omtalad man och man emellan, men att säker kunskap vunnits först genom JO:s ämbetsberättelser. Tidningen fann ett utdrag därur intressant, även om berättelserna snart skulle tryckas.

Hela förhistorien lämnas därhän i bladet. Början görs, mycket kort, med Fägerstens förordnande och hans avslöjanden som återges med en hel del långtifrån lättförståeliga siffror. Ett enda personnamn, den avlidne kronofogden Jacob Grönvalls, nämns. Möjligheterna att återvinna delar av det oredovisade beloppet berörs inte. JO:s avslutande sens moral återges till sista punkt. Ingen som helst egen kommentar bifogas. Om JO hade varit varsam i sin framställning av enskilda personer och konflikter, gick tidningen ytterligare steg i samma riktning.⁴

Var det då nödvändigt för tidningen att enbart trygga sig till JO:s berättelse, som ju kom först efter flera års utveckling? Underslevet i Göteborgs och Bohus län lyftes fram först på nyåret 1818. Det kan knappast ha varit okänt tidigare i huvudstaden. Ur statsrådsprotokollen för handels- och finansexpeditionen och för kammarexpeditionen kan en rad i stigande grad alarmerande nedslag hämtas från och med augusti 1815. Delvis återges deras innehåll i förkortad form hos JO, delvis finns där upplysningar som han inte utnyttjar.⁵

Visserligen var statsrådsprotokollen hemliga, men en del av punkterna däri gav upphov till skrivelser från Kungl Maj:t till myndigheter och personer. Sådana

4 *Anmärkaren*, 3/1 1818.

5 Noteringarna i statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 11/8, 4/10, 18/10 1815; 24/1, 24/4, 10/7, 2/10 1816 och 27/6 1817 innehåller samtliga de centrala handlingarna fullständiga, men ger dessutom en tydligare bild av de åtgärder Kungl Maj:t i övrigt vidtog. Här spelade kammarkollegiet och kammarrätten en roll.

kungliga brev skulle ha kunnat begäras fram på berörd kansliexpedition för granskning av journalister. Redaktionen för *Anmärkaren* tycks inte ha sökt vidga sitt underlag genom att spåra sådana upplysningar från fler offentliga källor i huvudstaden. Greppet hade ännu inte prövats på allvar av tidningarna.⁶

-
- 6 Behandlingen av en del punkter på statsrådets agenda förblev hemliga, då den inte resulterade i beslut som behövde delges någon adressat. Andra punkter krävde däremot en delgivning. I den senare händelsen figurerar skrivelsen i bästa fall på två ställen. 1) Om mottagaren var ett statligt ämbetsverk, finns originalet i serien kungliga brev i dess arkiv. Var mottagaren en privatperson, har originalbrevet bara i undantagsfall bevarats till våra dagar. 2) Oavsett vilken kategori mottagaren tillhörde, gjordes en avskrift i den berörda avsändande kansliexpeditionens registratur. Via register eller diarier på expeditionen skulle intressanta utgående skrivelser från Kungl Maj:t kunna lokaliseras. Var fanns brev av intresse för vårt ärende?

Fördelningen på olika kansliexpeditioner av statsrådsärenden hade ännu inte stabiliserats under 1810-talets senare år. I linje härmed förekommer nedslag från eftersläpningen och underslevet i skatteleveranserna från Göteborgs och Bohus län både i kammarexpeditionens och handels- och finansexpeditionens registratur. De viktigaste finns i den senare och redovisas i det följande.

Där hade en sökande journalist på datum 4/10 1815 i en skrivelse till kammarkollegiet kunnat finna hur Boheman hade utsetts till utredare samt lärt känna förhistorien till hans uppdrag. Resultatet av hans mission återgavs utförligt till samma adressat 24/1 1816, vilken också 24/4 1816 fick veta att Kungl Maj:t gillat dess avstyrkande av landshövdingens förslag till speciellt anpassat indrivningsförfarande. Den 10/7 1816 finns förordnandet som vice landshövding för Fägerssten tillsammans med brev till kammarkollegiet, statskontoret och justitiekanslersämbetet. Däri framgår en pikant olikhet i verklighetsbedömningen. Efter Bohemans berättelse i januari 1816 hade Kungl Maj:t varmt prisat landshövding Axel von Rosen. Vid följande halvårsskifte belade kollegiet inom ramen för sina ordinarie befogenheter delar av dennes egendom med kvarstad med den impertinenta kommentaren: ”ansett desto angelägnare, som med den ouppmärksamhet och uturaktlåtna Controll vid Krono uppbörden, hvilken å Landshöfdingens och Landskamererarens sida sig redan visat, och utgjort rätta orsaken dertill, att ett så groft tillgrepp och deraf uppkommande uppbördsbrist kunnat öfver ett års tid döljas”. Fägersstens starkt kritiska berättelse om balansärendet överlämnades av Kungl Maj:t till JK 27/6 1817, dock utan det sedvanliga längre innehållsreferatet.

Det här givna exemplet visar att hemlighållandet av statsrådsprotokollen i en rad avseenden genombröts i samband med delgivandet av beslut och order i kungliga brev. Samtidigt ska det betonas att en journalist inte hade haft alldeles lätt om han hade försökt orientera sig om de vingliga nedslagen från lovprisandet till den nedgörande kritiken i registratret. Närmast till hands för publicering hade nog Bohemans till synes tillförlitliga och samtidigt innehållsrika berättelse legat – den vars författare helt hade förts bakom ljuset.

Notens slutliga poäng är dock att journalister ännu inte hade börjat följa strömmen av brev från Kungl Maj:t, än mindre den som löpte till och från ämbetsverk. Detta offentlighetsprincipen till trots.

11:3. Fall 2: förskingring vid länsstyrelsen i Södermanlands län

Innan försök görs att tydligare karakterisera *Anmärkarens* sätt att redovisa kritik i kamerala frågor ska fall nr 2 dras in. Här är grundmaterialet (i statsrådsprotokol-
len) mycket tunnare.⁷

År 1816 upptäcktes en balans i Södermanlands lantränteri med rötter längre bakåt i tiden. I slutet av 1818 hemställde kammarrätten, med stöd av landshövdingen, om att en vice landshövding skulle tillsättas för att utreda bristen och påståenden om efterlåtenhet från landshövdingens och landskamrerarens sida. Den senares egendom var då belagd med kvarstad. Överstelöjtnanten Pählman förordnades i januari 1819 att ”uptaga, utreda och lagligen till slut befordra” balansmålet. I april 1821 anmälde han till Kungl Maj:t att förrättningen var fullbordad och utslag i målet utfärdad. Betalningsskyldiga blev lanträntmästare Chenon (mer än 60 procent) och landskamrerare Croneborg (knappt 40 procent). Från Chenons tillgångar hade redan hälften av hans skuld drivits in. Croneborg, med mindre betydliga egna tillgångar, hade gått i konkurs. Utfallet för kronan däri var osäkert och litet.⁸ Till sist hade en mäktig städning verkställts i en samling av sedan decennier balanserade frågor i lanträneriet: så kallade antecipationer hade utretts och nästan helt kunnat avföras från länsräkenskaperna.⁹ Kungl Maj:ts be-

7 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 23/1, 16/2 1819; 22/5 1821. Jag har inte på egen hand försökt ta reda på hur det ursprungliga avslöjandet av underslevet gick till.

8 Inget nämndes om att landshövdingen skulle vara ansvarsskyldig. En anledning torde ha varit att balanserna gick långt tillbaka i tiden, medan den sittande landshövdingen tillträtt först 1815.

9 Statsrådsprotokollen visar att motsvarande antecipationer av tradition hade blivit kvar i de flesta läns räkenskaper och gjorde dessa onödigt svårgenomträngliga. Det var inte helt ovanligt att de äldsta stammade från slutet av frihetstiden. Om jag har förstått sammanhangen rätt, hade förskott betalats ut från lanträneriet och sedan antingen inte återbetalats eller inte inkrävts eller räkenskapsmässigt kunnat avföras på något reglementerat sätt. I vissa fall förelåg alltså en faktisk brist. Den hade balanserats år efter år, trots att allt hopp för länge sedan var förbi om att den skulle bli täckt. Med den allmänna reservationen att räkenskapsförare vid den här tiden tycks ha betraktat avskrivningar av fordringar som ett helgerån, förefaller mig företeelsen vara ännu ett tecken på den långsiktiga kamerala försumpning som jag har hävdad ovan i avsnitt 10:2.

Då betyder också upprepningen i den här floran en del av den verklighetsanpassning av länsräkenskaperna som genomfördes åren kring 1820. Den leddes tydligtvis av statskontorets nye energiske chef, G F af Wirsén, som i denna fråga hade gehör hos Kungl Maj:t. Exempel från statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 3/2, 31/3, 27/10 1819 och 12/1 1820 samt statskontorets initiativ för ett förenklat regelverk 15/12 1819.

Osäkerheten om det verkliga tillståndet inom statens finanser fick 1819 Karl Johan på resa i Skåne att beordra den tillförordnade regeringen i Stockholm att ”ofördröjeligen utse

slut i slutet av maj 1821, att Pählmans ”underdåniga Berättelse, som icke fordrade någon åtgärd, skulle läggas till handlingarna” gömde frågan för insyn.¹⁰

Vad kunde *Anmärkaren* göra av detta? I mitten av juni 1821 infördes utan kommentarer Pählmans räkning av den 18 maj över samlade kostnader för den balansutredning han hade verkställt med biträde av en tillförordnad landssekreterare och en tillförordnad landskamrer. Belopp hade löpande ställts till förfogande av statskontoret, ett verk som *Anmärkaren* normalt inte visade något stort intresse för. Tidningen har tydligen fått ett tips och kunnat komma över ett speciellt dokument. Penningsumman i detta borde ha fått håret att resa sig på huvudet på många läsare.¹¹

Anmärkaren berörde alltså knappast ens marginellt själva förskingringen i Nyköping (som den kanske inte visste mycket om). Tidningen riktade in sig på vad utredningen hade kostat statsverket, något som inte är ett helt okänt grepp i vår egen tid.

Min diskussion rörande de två stora balansärendena (nr 1 och 2) visar särdrag i *Anmärkarens* behandling. Det förelåg betydande hinder för att vinna kunskap. Det administrativa handhavandet med dess rutiner för att internt ta hand om frågor rörande underslev var antagligen viktigast. Men tidningen själv hade inte lärt sig att täcka mer än begränsade delar av ett nyhetsflöde. Den följde inte primärt Kungl Maj:t (strömmen av kungliga brev), antagligen inte heller en rad

en eller flere uti Räkenskapers förande skicklige män, till hvilka Regeringen hyste förtroende, för att revidera alla publique Cassor uti Hufvud Staden, samt samtelige Landtränterierne, på det Kongl. Majt, genom desse Revisorers afgifvande underdåniga rapporter, måtte erhålla fullständig kännedom huruvida ej mindre Cassornes än LandtRänteriernes medel blifvit efter behörige Instructioner och föreskrifter förvaltade, använde, och redoviste”. Utdrag av protokoll i kammarärenden inför Karl Johan i Helsingborg 30/6 1819, bifogat ordinarie statsrådsprotokoll i kammarärenden med tf regeringen i Stockholm 14/7 1819. Då stora delar av detta gigantiska program avrapporterades enligt protokollet 12/1 1820, kan genomgångarna inte ha varit särskilt grundliga. Inga tidigare okända större underslev upptäcktes i lantränterierna. Dock var inte heller de fall riktigt godkända, då redovisarna hade smärre överskott. Sådana visade ju att de inte förmådde hålla isär offentliga och privata medel.

Förmodligen är det ett utflöde från denna rikstäckande genomgång som publicerades i *Argus den Andre*, 26/6, 29/6, 3/7 1822 som kammarkollegiets tablå över utestående balanser vid 1819 års slut. Inga kommentarer bifogades.

- 10 Däremot avsatte det mindre alarmerande beslutet att förordna Pählman till vice landshövding ett kungligt brev till kammarrätten i kammarexpeditionens registratur 23/1 1819.
- 11 *Anmärkaren*, 16/6 1821. Läsarna saknade givetvis möjlighet att göra kopplingen mellan förrättningens kostnader och de summor saneringen kunde återvinna till kronan. Kostnaderna på 13 264 riksdaler banko låg nära det som dittills hade drivits in från Chenon, det vill säga 12 607. Pählmans berättelse antyder att inte särskilt mycket mer torde stå att erhålla.

ämbetsverk. Den saknade goda instrument för att samla in kompletterande information från andra delar av landet, hade nog ingen stab av lokala meddelare. Men vid sidan av ofullkomligheter fanns det sådant som gav nya möjligheter. *Anmärkaren* hade JO:s ingripanden som en grundläggande utgångspunkt och observerade regelbundet hans förhållanden. Om tidningen därutöver i sin hand fick intressanta handlingar som vederbörligen hade styrkts på säker officiell väg, publicerade man dessa. Från landsorten måste den i hög grad förlita sig på sådana insända dokument.¹²

På det fält vi nu har studerat var *Anmärkaren* inte inställd på att leverera principiell kritik efter någon genomtänkt plan. I vardera fallet hade tidningen presterat enbart en artikel, i det senare till och med något som bättre kan kallas notis. I stället visade den mest fram oarter och tog för givet att läsarna inte var dumma utan kunde dra slutsatser själva. Det var att kräva mycket. Bladet stod för ett underdogperspektiv, kritiserade utan att direkt tala ur skägget, eller kastade ur sig okommenterade siffror. Att tänka framåt konstruktivt i kamerala frågor var inte *Anmärkarens* främsta kompetens.

11:4. Fall 3: bristande redovisning från länsstyrelsen i Stora Kopparbergs län

Sakinnehållet i fall 3 avviker mycket från det i de båda nyss diskuterade 1 och 2. Det var inte alls lika komprometterande för huvudpersonen, landshövding Hans Järta i Stora Kopparbergs län. Det var inte fråga om förskingring, utan om mycket försenad redovisning av småbelopp och ohörsamhet att förklara varför.

Av sekundära skäl kom affären att väcka stor uppmärksamhet. Visserligen erkände Järta sent omsider att han hade begått fel (något annat var inte möjligt). Men erkännandet urvattnades av många och hätska sparkar gällande omdöme och skicklighet hos motparter. Viktigast av dessa blev tidningen *Argus*. Affären,

12 I en notis riktad till allmänheten från utgivaren formuleras policyn tydligt. Så vitt jag kan bedöma följdes den regelbundet: ”Som många bland de artiklar, med hvilkas insändande resp. medborgare behagat hedra bladet *Anmärkaren*, och hvilka angå rättegångar, missbrukad myndighet, olagligheter, åsidosatta embetsplikter, oordningar, ostraffad orättvisa o.s.v. och sålunda visserligen förtjent att af Allmänheten blifva kände, icke varit åtfölljde af autentika, fullständiga och tillförlitliga bevis, hvilkas nödvändighet, när sådana uppgifter skola läggas under en rättvis och dömande Allmänhets ögon, en hvar lærer inse, – och då ej heller anvisning gifvits hvarest så beskaffade handlingar kunnat erhållas, – så får utgivaren ödmjukast anhålla, att de resp. insändare, som hädanefter skulle täckas rikta bladet med artiklar af nyssnämnde beskaffenhet, benäget ville, till hans säkerhet, bifoga sådana pålitliga och gällande bevis, och när fråga är om rättegångar, meddela original-handlingarna eller behöriga vidimerade afskrifter deraf, eller åtminstone underrätta hvarest sådana nödiga dokumenter kunna bekommas. Hemligheten af insändarnes namn skall alltid troget bevaras.” *Anmärkaren*, 23/12 1820.

liten i sig, utvecklades till en veritabel stilistisk holmgång. Vad frågan gällde var *väl* begripligt. Varje läsare kunde ta ställning, eftersom handlingarna hos JO och domstolar hade blivit åtkomliga sedan *Argus* publicerat dem.

I fem sammanhang, samtliga ursprungligen från tiden före Järtas tjänstetillträde 1812, hade testamentsbevilning vid bouppteckningar inte i laga ordning inlevererats från Falun.¹³ Efter en rad påminnelser (åtminstone från och med 1817) vilka inte besvarades av Järta anmälde riksgäldsfullmäktige saken till JO, som inte heller fick svar vid sin första framstöt.¹⁴ På en andra skrivelse från JO av den 23 januari 1821 svarade Järta, men långt ifrån tillfredsställande. Ärendet överlämnades då till advokatfiskalen vid Svea hovrätt, Laurin, ”till den vidare åtgärd Lag och målets beskaffenhet kan föranleda”. Laurin lät anställa en fiskalisk aktion mot Järta.¹⁵

När denne nu äntligen fann för gott att ta fram skrivdonen, använde han dem med besked. Han påpekade elementära formella fel och oklarheter i Laurins ämbetsmemorial, kallade JO:s åtgärder mycket märkliga¹⁶ och passade i förbifarten på att dela ut en kraftig släng mot några huvudstadspublicister, ”strävande att uppresa en ny samhällsmakt, söka att *störta* eller åtminstone *försvaga* den *Lagliga*, den för samhällsordningens bestånd nödiga, som Rikets Ämbetsmän efter stadgade författningar och Instruktion utöva, söka i synnerhet att genom klander av Landshövdingars åtgärder, förringa deras anseende”.¹⁷

Den offentliga vädringen av frågan fortsattes av *Argus*. Tidningen tog Järtas angrepp på vissa pressorgan som utgångspunkt för en självständig prövning av de agerande i målet. Före hovrättens utslag fick Laurin möjligheter att lämna påminnelser. Han gav tunna synpunkter på Järtas långa förklaring. Svea hovrätts utslag kom i slutet av november 1821. Järta dömdes till böter, dock mycket lägre än de Laurin lite på en höft hade föreslagit.

För mina syften är det intressanta det sätt på vilket *Argus* vågade utmana en topp-tjänsteman med välkänd förankring i regeringskretsen, dessutom berömd som en

13 En testamentsbevilning var aktuell bara från någorlunda betydande sterbhus.

14 Justitieombudsmannen sedan 1810, L A Mannerheim, hade varit ordförande i det konstitutionsutskott som våren 1809 arbetade fram förslag till den nya regeringsformen och bland annat föreslog att JO-ämbetet skulle inrättas.

15 En klagörende, opartisk genomgång, inte minst av hur affären har sett ut från Järtas sida, har gjorts av Landberg (1973), s 245–255, citatet s 246 (varav om Järta och *Argus*, s 248–252, 255). Författaren framhäver hur Järta vid den här tiden pressades av flera motigheter i tjänsten.

16 Järta, som hade varit sekreterare i konstitutionsutskottet 1809, ansåg sig veta att Mannerheim – som ju också hade varit med – utövade sitt ämbete felaktigt. Det borde varit stora frågor, inte lappri som förseningar, som JO skulle bevaka. Bexelius (1981), s 268, gör samma bedömning som Järta.

17 Citatet efter Landberg (1973), s 249.

av landets vassaste pennor, tillika under yngre år praktiserande jurist.¹⁸ Tidningen avlade ett mästarprov. Ett relativt sett mycket väl tilltaget utrymme gavs åt frågan. Inledningsartikeln samt utvecklingen i två följande dubbelnummer tog under en vecka upp 17 av sammanlagt 20 sidor. Sex senare nummer ägnade nästan hälften (11 av 24 sidor) åt affären Järta. I samband med utslaget tillkom 1 ½ av 4 sidor.¹⁹ Medan Järta offentligt hade skrivit några få kritiska men föga konkreta rader om pressen, exponerade *Argus* i sin långa svit landshövdingens hela förklaring och kommenterade dess svaga sidor.²⁰ Järta kände sig djupt förorättad och sökte stöd hos regeringen för att nå ut med ett svar, men förmåddes genom smickrande omdömen om sig själv att avstå. Hans polemiska inlägg föranlett av *Argus* blev därför länge okänt utanför en snäv krets.²¹

Den fortsatta diskussionen här koncentreras på belysande passager från Järtas förklaring till advokatfiskalen och kommentarer därtill från tidningen. Viktiga bland de senare är inte minst formuleringar om pressens samhällseliga plikter.

Tidigt i sin förklaring säger sig Järta ”öppet och utan omsvep erkänna att formaliteter ... blifwit försummade” för att därefter i flera avseenden förringa innebörden i detta inte särskilt svepande medgivande och förlöjliga anmärkningarna mot sig. Svar hade inte getts på påstötningarna, därför att det inte skulle ha blivit upplysande. Några av de fem ärendena hade kunnat redovisas tidigare ”om man icke welat på en gång göra reda för alla äldre Testamenten och ansett olämpligt att ur en hel angelägenhet utbryta twenne ringare delar”. Järta erkände som sitt grövsta fel (i samband med sitt första svar till JO), ”att jag *uppsåtligen* inskränkte berörde Förklaring till de hufwudsakligaste omständigheter, i den förmodan att Herr Justitie-Ombudsmannen hade, denna tid, så wigtiga ämnen för sin uppmärksamhet, att den icke borde derifrån onödigtwis afledas på de minsta detaljerna af Fahlu Landskontors bemödanden att komma till slut med en sak, som nu också war utan någon förlust för Staten afslutad”.²²

Järta var född i Falun och ansåg att hans län hade en alldeles egen karaktär och därmed ställde speciella krav på sin landshövding:

Då också denna Förman är menniska, synes det wara orimligt att hwälfwa på honom ansvarighet för hwarje litet fel af en under honom werkande Tjensteman, som han lätteligen kan öfwerse eller glömma då han sjelf är öfwerhopad af andra

18 Landberg (1973), s 49, 52.

19 Nr 69, 70–71 och 72–73 kom 5/9, 8/9 och 12/9 1821, numren 77–80 samt 82–83 26/9–16/10 och det avslutande nr 93 21/11 1821. Artikelserien hade en gemensam rubrik som dock ibland utelämnades: ”Några ord öfwer märkwärdigheterna uti den, i Kongl. Swea HofRätt anhängiga Fiskaliska Aktionen mot Konungens Befallningshafwande i Stora Kopparbergs Län.”

20 Förklaringen avtrycktes på 15 ½ sidor i numren 69–73 samt 77.

21 Landberg (1973), s 252–255.

22 *Argus*, 8/9 1821.

wigtigare göromål, sysselsatt med widsträcktare befattningar samt beswärad af omsorger och bekymmer för det stora hela, som han har att sammanhålla, leda, understödja och befrämja. När, såsom nu skett, man will göra en Landshöfding, och en Landshöfding i detta Län, ansvarig för det att ett eller annat tillfälligt räkenskapsärende icke nog skyndsamt kunnat utredas och bringas till slut, då wet man också icke hwad af denne Embetsman bör fordras; då känner man icke wigten och betydelsen af hans kall. Man förstår då icke att hos DalAllmogens Styresman fordras det ett annat slags ordningssinne, än en Kommissaries, en annorlunda riktad anmärkningsblick än en Fiskals, och en högre beräkningsförmåga än en Revisors. ... Också inträffa icke sällan sådana förhållanden då han äfwen uppsåtligt måste försumma det stora, då han måste uppoffra sig åt tadlet, för att icke wara klanderwärd.²³

Efter en serie delwis tungt vägande anmärkningar riktade mot åklagaren Laurin, tar Järta upp frågan om JO:s ingripande. Med stöd i instruktionen för denne påpekar han att JO ”*förnämligast*” borde beivra fel som härrörde av ”*egennyttia, wrångwisa, wäld och grof försumlighet*”, medan den som ”*utan wrång afsigt, endast af owarsamhet felat*” inte borde åtalas. Naturligtwis placerade Järta sina egna misstag i den lindrigare kategorin, något som skulle innebära att JO inte borde ha ingripit.²⁴

Järta sammanfattar sin kritik mot den fiskaliska aktionen magnifikt:

Jag har nu fulländat min bewisning, att den emot mig anställda Aktionen är i det hela deraf, och i *hwarje enda del* lagstridig. Den har till föremål små oskadliga och rättade försummelse, som det icke tillkommit Riksens Ständers JustitieOmbudsman att åtala. Åtalet är, med synbar ensidighet, wändt emot mig allena, utfördt af en Actor, som icke wisat sig dertill wara berättigad, samt, utan föregången utredning af facta, börjadt med ett slutligt påstående. De handlingar, som Åklagaren åberopat, hafwa icke blifwit mig tillstälde förr, än jag om AnklagelseAktens ofullständighet gjort anmälan, och äfwen efter denna anmälan, har dock den hufwudsakligaste handlingen, Remissen ifrån Riksens Ständers JustitieOmbudsman, undanhållits mig. Wid orätt Domstol har den icke legitimerade Åklagaren gjort denna sak anhängig, och, sedan han wrängt min till Herr JustitieOmbudsmannen afgifna Förklaring, samt wrängt de twenne enda §§. i LandshöfdingeInstruktionen, som han gittat anförä för att gifwa något sken af laglighet åt åtalet, har han ytterst framställt emot mig ett, efter hans eget erkännande, laglöst påstående om straff, åtföljdt af anspråk på obehöriga åtgärder af Kongl. HofRätten. Sådan är i korthet denna Aktion, hwarmed Landshöfdingen i Dalarna blifwit antastad samt Kongl. Maj:ts och Rikets Swea Hofrätt onödigt beswärad.²⁵

23 *Argus*, 8/9 1821.

24 *Argus*, 8/9 1821.

25 *Argus*, 12/9 1821.

Argus provocerades av Järtas utfall mot de moderna publicisterna. Dock valde tidningen arena för sin motstöt med omsorg.

Anfall, hwilka genom sin öfwerdrift, blott tyckas röja en af illska paralyserad efter-tanka, äro alltid oskadliga, och wi åtminstone känna oss såsom anfallna upphöjda deröfwer. Hwad wi likwäl icke kunna underlåta är: att på detta sätt gifwa den fullständigaste publicitet åt Herr Järtas tillwitelser emot de 'sig så kallande Publicisterne', öfvertygade att Swenska Allmänheten är ett kompetent forum, som *skall* weta *pröfwa* och *bedöma* halten af anklagelserne, äfwen utan något försvar från de anklagades sida; och öfvertygade änteligen att denna Domstols ogillande lugna omdöme är en bestraffning kraftigare än all annan, och som ej kan afböjas hwar-ken af någon advokatorisk konstfärdighet, ej heller betagas sin bitterhet af någon sofistisk berusning.²⁶

Argus valde att i stället granska Järtas förklaring, liksom formerna för rättegången. Åtta nummer senare var turen kommen. Tidningen proklamerade ett helt annat arbetssätt än Järtas. ”Herr Järta öfwerhalkar hufwudfrågorna, och undanskymmer dem med en sällsam widlyftighet i aflägsna bisaker. Wi skola söka att ställa fram dem utan denna betäckande omgivning, och fasthålla uppmärksamheten ensamt på dem.”²⁷

JO hade velat se två förseelser beivrade: dröjsmålet att redovisa och uraktlåtenheten att besvara förfrågningarna om redovisningen. *Argus* fann att Järta hade vidgått båda och resonerade sig fram till att försumligheten, redan i målets outredda skick, kunde anses vara grov.

Kan någon undgå att i en så beskaffad uraktlåtenhet upptäcka, – icke 'owarsamhet utan wrång afsigt' – ej heller något som 'synes gränsa till uppsåtlig efterlåtenhet', utan ingenting mindre än *uppsåtlig* och *grof försummelse*? – För att slutligen inse *wigten* af frågan, behöfwer man blott ihågkomma, att om ett sådant handlingsätt, som det här åtalade, blefwe allmänt bland embetsmän och tjenstemän, så wore ock, i samma ögonblick, all samhällsmakt tillintejord och all samhällsordning upplöst. Landshövding Järta sjelf skulle, om hans exempel följdes, icke mera bevärdigas med ett swar, att ej säga med en upplysning, af någon *Domare*, någon Magistrat, någon Kyrkoföreståndare, någon kronofogde, någon Länsman, eller af någon annan, från hwilken han ägde rätt att fordra upplysningar öfwer officiella ämnen. – Den erinran torde för öfrigt knappt behöfwa göras, att det wäsentliga i saken ej det aldraminsta förändras deraf, att summan som här war i fråga, ej war särdeles betydlig.

Med denna argumentation ansåg sig *Argus* gentemot Järta ha visat att JO med full

26 *Argus*, 5/9 1821.

27 *Argus*, 26/9 1821.

rätt hade ingripit i ärendet och föranstaltat om rättslig prövning.²⁸

Järtas försvar att alla fem bevillningsärendena borde redovisas tillsammans som en helhet föranledde *Argus* till ett annat principiellt resonemang som tänjdes långt:

Om Fem särskilda balansfrågor för Fem särskilda sterbhusbewillningar kunna betraktas som 'delar af en hel angelägenhet' hwarur man ej ansett lämpligt att 'utbryta' en eller annan, genom att särskildt redowisa för densamma: hwad hindrar att icke alla oredowista Sterbhusbewillningar inom Landet, likaledes utgöra dylika delar af hela Länets bewillningsangelägenhet, och hwilkas utredning således bordt afwaktas, innan någon af de fem delarna lämpligen kunna utbrytas till redowisning? Och om dylika bewillningsmål inom ett Län, uppginge till 100 eller ett ännu större antal, ständigt tillwexande genom nya dödsfall och testamenten; hwarföre *någonsin* störa helheten af denna, sig allt jemnt reproducerande stora angelägenhet, genom slika partiella utbrytningar? Hwarföre, med ett ord, någonsin redowisa för *något* deraf? ... medger man Ett dylikt fall, så måste man medgifwa alla. Ja, denna konsekvens kan naturligtwis icke wara inskränkt till blott Testamentsbewillningsmål, det finnes icke någon orsak hwarföre icke alla andra klasser af mål, som tillhöra Konungens Befallningshafwandes handläggning kunna utgöra dylika hela angelägenheter; och så länge något mål i en klass är att balancera, behöfwä de öfriga följaktligen icke afslutas.²⁹

Järtas ursäkt att bara små summor hade stått på spel för staten avfärdas av *Argus* med en analogi:

Skulle wäl någon, med minsta hopp om framgång, wilja bruka ett dylikt ursägtsskäl, om någonting wida obetydligare, om en *enskilds* rätt, och en långt *ringare summa* warit i fråga? Skulle någon wilja påstå att det i sjelfwa werket wore en ursäkt för Konungens Befallningshafwande, om han dröjde i flera år med det anlitade verkställandet af en laga kraftwunnen Dom, eller fällandet af ett exekutift Utslag, derföre att en privat man genom den uteblifna åtgärden blott ägde rätt att få en helt liten summa ... Dock, att uppräknä alla de orimliga följderna af dessa ursägtsskäl, skulle bli alltför widlyftigt; wi tro att hwad wi anført är tillräckligt, för att kunna uppskatta dessa skäl efter förtjenst.³⁰

Argus summering av granskningens resultat står som en kortare pendang till Järtas betyg för den fiskaliska aktionen:

Wi dölja då ej wår öfwertygelse, hwarken om de *skäl*, hwarmed Herr Järta sökt

28 *Argus*, 26/9 1821.

29 *Argus*, 29/9 1821.

30 *Argus*, 29/9 1821.

urskulda den åtalade försumligheten i allmänhet: wi ha i dessa skäl endast upptäckt *sofismer*; ej heller om de *binder*, med hwilkas uppräknande Herr Järta sökt *förringa* försummelsens detaljer: wi tro det wara ådagalagdt att dessa hinder warit *inga*, och att den anlitade utredningen och indrifningen af testamentsbewillningarne endast berott på Konungens Befallningshafwande att i behörig tid åstadkomma, på det sätt att Wederbörande, medelst de twångsmedel Konungens Befallningshafwande lagligen äger i sin makt, tillhållits att med werksamhet fullgöra sina skyldigheter.³¹

Argus gör ytterligare en sammanfattning, nu om Järtas allmänna attityd under hela affären. Efter att ha citerat en rad av landshövdingens påstående konkluderar tidningen:

Genom dessa och dylika yttranden, tyckes Herr Järta icke otydligt framställa sig sjelf som ett mål för förföljelse, härrörande antingen från personlig hätskhet, eller utgående från politiska vuer; och det är i sanning förwånande, att Herr Järta kunnat finna anledning utaf ifrågawarande action, att tillåta sig föra ett dylikt språk. Användes det blott som ett wanligt konstgrepp för att göra sig interessant, så är det förunderligt att Herr Järta hwars verkliga förtjenster äro lika litet ifrågasatta som okända, tror sig behöfwa denna utwäg för att wäcka interesse; Är det åter hans verkliga öfwertygelse, som här uttalar sig, så anse wi honom blott wärd att beklaga, då han kan låta passionen hänföra sig till denna grad af förblindelse, oförklarlig för hwar och en opartisk granskare af åtalets föremål.³²

Tidningen ansåg att Järta ”låtit förleda sig till ett försvar, hwari han upprörer himmel och jord, och i alla hänseenden yttrar sig på ett sätt som kastar mera skugga på honom än hela den anmärkta förseelsen skulle göra, i fall det också lededes i bewis att han ensam warit den felande”.³³

Därtill sökte tidningen sticka hål på Järtas lokalpatriotism:

’Wigten och betydelsen’ af att wara ’DalAllmogens Styresman’ och ’Dalarnes höfding’, är ett thema till hwilket Herr Järta ofta och med synbart wälbehag återkommer. Någon bestämd upplysning lemnas wäl icke hwarföre det Höfdingeskap Herr Järta innehar, i *wigt* och *betydelse* skall wara utmärkt framför de öfrige Landshöfdingarnes, ... Någon större swårighet för Herr Järta såsom Dalarnes Höfding, att uppfylla sina skyldigheter än för Landshöfdingar i allmänhet, kunna wi således ej inse, ej heller känna wi att styrelsen af denna provins af ålder warit skattad swårare och mera maktpåliggande, eller att dertill Styresmän af en högre skicklighet ansetts erforderlige.³⁴

31 *Argus*, 3/10 1821.

32 *Argus*, 13/10 1821.

33 *Argus*, 13/10 1821.

34 *Argus*, 13/10 1821.

Ordningen var nu kommen till förklaringen om varför tidningen hade behandlat ärendet så utförligt. Strävade huvudstadens publicister efter att ”Uppresa en ny Samhällsmakt och att störta eller åtminstone förswaga den lagliga?” Mot denna Järtas vrångbild gav tidningen sin målsättning:

Hwad helst då och må blifwa *Publicistens* lott, så är hans pligt gifwen. Om han sjelf af sina samtida njuter rättwisa eller ej; om maktens innehafware hata eller söka hindra honom; om Allmänheten misskänner honom eller låter missleda sig i omdömet öfwer hans afsigter; om man söker framställa honom än såsom tadel-sjuk, än som förmäten, än som lycksökare, än som allt detta tillsammans; detta allt får ej afskräcka, ej nedslå, ej förlama honom. Må han, med tankan på det goda han kan werka, det onda han kan förekomma; det ljus, den rättskänsla, den samhällsanda han äger i sin makt att sprida; fortfara på den bana, som af den konstitutionella samhällsordningen för honom tecknades!

Det slutliga målet formulerades som ”den gradwisa utbildningen af slägtets alla förmögenheter, hwilken är samfundsinrättningens wackraste resultat, om icke dess ändamål”.³⁵ Svea hovrätts utslag den 19 november 1821 infördes utan kommentarer.³⁶

Sammanfattande är *Argus* serie enligt min mening en anmärkningsvärt fin journalistisk prestation. Nästan alla de bärande punkterna i landshövdingens förklaring granskades sakligt och effektivt. På de många ställen där tidningen hade avvikande uppfattning fick Järta, själv en satirens mästare, smaka sin egen medicin. Där *Argus* å andra sidan instämde, gjorde den det kort och minst lika pregnant som motståndaren, så att intrycket av dennes briljans i viss mån förtogs.³⁷

Argus språk har sällan uppskattats, utan i stället karakteriserats som svärgenomträngligt och långrandigt.³⁸ Det omdömet kan nog vara giltigt beträffande mindre

35 *Argus*, 16/10 1821. För en läsare från 2000-talet verkar *Argus* bild av den stoiske journalisten lika patetisk och oralistisk som Järtas dalaromantik. I sitt tidssammanhang kan den knappast bedömas så. Journalisten såg sig nog realistiskt som en förstagenerationens man, som flyttade fram gränserna för sin verksamhet under hårt motstånd. Ännu hade han inte insett hur omfattande, eller begränsad, effekten av gränsflyttningen kunde bli.

36 *Argus*, 21/11 1821.

37 Medan Järta på goda grunder och över ett stort utrymme öste sin vredes skålar över advokatfiskal Laurin, lyckades *Argus* komprimera sina synpunkter slående, samtidigt som komplimangen till Järta gavs en ihålig klang: ”Det är dessa widunderliga misstag och felsteg, nästan oförklarliga om de härrört från en Småstadsfiskal eller Länsman utan juridisk bildning, men här begångna af Advokatfiskalen i Swea HofRätt, hwilka gifwit Hr Järta en så lätt seger, och som af honom blifwit så skickligt och konstfullt begagnade, för att från åtalets orimliga utförande sprida ett sken af orimlighet och orättmätighet öfwer dess anbefallande.” *Argus*, 29/9 1821.

38 Tolkare av P D A Atterbom förefaller särskilt kritiska: ”[tungt] av främmande ord överlas-

inspirerade artiklar. Men det underskattar gravt den kapacitet som visades upp när det verkligen brände till, något som jag har försökt visa med en rad utförliga citat. Faktiskt tycks det som om Järta, allmänt prisad för sitt språk, och *Argus*, kritiserad för sitt, har samma mest påfallande stilmedel, nämligen parallellismer. Båda skriver långa men logiskt väl uppbyggda meningar.³⁹

Liksom i fall 1 var i fall 3 en tidig skrivelse från JO viktig för att affären kom i dagen. I det första förloppet nöjde sig *Anmärkaren* med att i en något nedtonad summering enbart återge de viktigaste resultaten som JO i sin tur hade refererat efter själva undersökarna. I det enklare dalafallet försvann den juridiskt oskolade JO snabbt, antagligen obenägen att gå i närkamp med en överlägset skicklig motståndare. Den här engagerade tidningen, *Argus*, nöjde sig inte med något enkelt beting. Den agerade självständigt, till synes utan minsta räddhåga. Här tonades ingenting ner. I stället skar tidningen igenom Järtas flotta, men i grunden illa genomtänkta, formuleringar och tänjde dem systematiskt långt utöver det pragmatiska bruk upphovsmannen hade prövat i sina undanflykter. Men det fanns nog bland läsarna sådana som med viss rätt tyckte att tidningen drev sina resonemang in absurdum.

Skillnaden mellan tidningarna i fall 1 och 3 var inte utan vidare en fråga om mindre kontra mer kurage hos redaktörerna. Strikt kamerala, i hög grad kvantitativa, frågor var svåra att självständigt tränga in i och därtill besvärliga att förmedla till läsare. Journalister har det inte lätt med ekonomisk brottslighet nu heller. Deras förmåga kommer bättre till sin rätt när det gäller att på egen hand framgångsrikt föra en längre sammanhängande argumentation till och med på motståndarens villkor. Där visade *Argus* redaktion sin talang.

tade språk ... *Argus'* klumpiga språk". Erik Elinder (1939), Svenska liberaler i Lycksalighetens ö, *Sammlaren*, ny följd, 30, s 165, 168. Landberg (1973), s 250, är erkännansam gentemot *Argus* i fråga om den här aktuella polemiken. Han finner *Argus* argumentation "onekligen skarpsinnig och från polemisk synpunkt, å nivå med Järtas egen inlaga". Samtidigt ser han dock en karakteristisk omständlighet i resonemangen.

39 Gentemot vår tids huvudsatsspäckade stil är naturligtvis många satsbindningar och satsfogningar av årgång 1821 invecklade. Dock medger de en del språkliga distinktioner som vi numera i bästa fall underförstår, i sämre fall är omedvetna om.

KAPITEL 12

Pressen och underslev i samband med utredning av banker

12:1. De ekonomiska konjunkturernas roll för tillgreppen

I detta kapitel behandlas förskingringar vid länsstyrelser under utredning av privatbanker, vilka hade eller befarades ha råkat på obestånd.

Den i fall 4 aktuelle landshövdingen framstår mindre som förhärdat än oförmodat naiv, sedan han drabbats av ekonomiska motgångar. Fall 5 och 6 liknar varandra. I båda hade landssekreterare levt långt över sina tillgångar. Den ene tillgrep medel från redan inkrävda lån. Den andre lade beslag på beviljade statliga lån avsedda att betalas ut till odlare. För drivna administratörer som dessa måste det ha stått klart att sådana åtgärder inte skulle rädda dem annat än på kort sikt. Därefter skulle de göra den kommande katastrofen desto allvarligare.

Upptäckten av svinn kom att allvarligt drabba de bådas chefer, landshövdingarna. Det frågades hur stor andel av skulden som borde läggas på slapphet och andra brister i ledarskap från deras sida. Länsstyrelsernas hela arbete tycktes ha kommit i kläm. De båda högsta chefernas snedsteg eller ofullkomligheter påverkade deras närmaste underlydande. De drogs med och tog chansen att främja privata syften. Flera rättegångar upp till högsta instans, i fall 6 också behandling i repriser av ansvarsfrågan i riksdagen, gav tidningarna stoff av skandalkaraktär under åtskilliga år. Fall 5 och 6 är två av de mest omskrivna fallen av påstådda och verkliga missförhållanden i länsstyrelser kring 1820.

En ekonomisk bakgrund måste skisseras för de agerande i detta kapitel. Den är avgörande för fall 4, viktig för fall 6 och av betydelse också för fall 5. Avsnitten 12:2, 12:3 och 12:4 tar upp händelseförloppet samt behandlingen i pressen av de tre nämnda förskingringsfallen.

Under första hälften av 1810-talet hade kreditgivningen mot namnsäkerhet ökat kraftigt i södra och mellersta Sverige efter tillkomsten av tre nya privatägda, men statsunderstödda, banker (diskonter). Ledningarna i dessa finansinstitutioner saknade givetvis rutin och var otillräckligt medvetna om riskerna med sin verksamhet. De tillät snart en rad missbruk och rena överträdelser av bolagsreglerna. Lånen var formellt utställda på sex månader, men kom snart att normalt förlängas utan amortering. De kom lätt att uppfattas som *stående* i ett samhälle som till och med utan kriser hade låg likviditet.

Redan före mitten av 1810-talet hade kreditmarknaden börjat kärva. Några allvarliga tillbud följde i banksystemet och Kungl Maj:t anbefallde ökad vaksamhet. Snart uppdagades mycket stora förskingringar i Malmö diskont. En urtima riksdag som sammankallades till november 1817 följde Kungl Maj:ts proposition och drog in affärstillståndet för de tre senast tillkomna viktiga diskonterna. Deras utestående lån skulle drivas in i riksgäldsverkets regi och verksamheten upphöra.¹ Trycket på andra kreditgivare växte kraftigt.

Kring det extremt svaga skördeåret 1817 mötte rader av bankkunder krav på likvider som de skulle ha haft stora bekymmer att verkställa redan under normala omständigheter. Godsägare i delar av Götaland, normalt avsaluodlare, men i denna situation utan mycket att sälja, råkade särskilt illa ut.²

I marginalen av en krets av sådana personer som i skiftande grad bistod varandra på kreditmarknaden och varav många gick i konkurs med domar 1819–1820 i Göta hovrätt förekom Georg Adolf Koskull.³ Hans äldre bror, Anders, var fidei-

1 En kort redogörelse för förloppet, sett från Kungl Maj:ts sida, hos Adamson (1996), s 152–157, 164.

2 Ofta förekom de både som låntagare och borgensmän. Inte sällan hade de därtill lämnat ifrån sig reverser korsvis som hypotek för andras skulder, utan att ha väntat sig att någon sin behöva infria dem som de inte fått kontanter för. Nu kunde personer krävas i alla de tre nämnda positionerna. Ett inte ovanligt synsätt vid den här tiden var att det i första hand var den som hade fått lånade pengar i handen som skulle betala. Borgensmannen och utställaren av en pantsatt revers borde komma i fråga först senare. Dock fungerade rättssystemet så att långivaren kunde vända sig mot vilken som helst av de tre. En räcka försök till undanflykter i sådana sammanhang sinkade utredningar av skuldsattas affärer.

Med många tidigare bankkunder hårt ansatta växte utbudet av jordegendomar. Priserna pressades neråt till nivåer som fallerande låntagare vägrade att acceptera. Sådana tvister, liksom svårigheter att reda ut betalningarna i härvor av krav och motkrav, ledde till långt utdragna processer mot sysslomän i konkursbon, beskyllda för försumlighet. Ett exempel på tvister om låga priser vid auktionsförsäljningar gäller en regionalförvaltare, lantränmästare Georg Enander, Skaraborgs län. Han klandrade sysslomännen i konkursrättegången men hänvisades att föra särskild talan i frågan. *Anmärkaren*, 24/5, 17/6 1820; Justitierevisionens registratur 4/9 1821; 21/1 1823 (två separata mål vid det senare tillfället).

3 Till kretsen räknar jag överste B U von Knorring (dom 20/7 1819), ryttmästare Hans Lilliecreutz (27/7 1819), löjtnant Gustaf Anrepp (20/8 1819), major Nils Johan Ekerman (13/7 1820, i första instans Vadsbo-Hasslerör 26–27/3 1819) och avlidne ryttmästaren Carl Jakob Lilliecreutz (13/7 1820). Göta hovrätts arkiv.

I juni 1816 hade G A Koskull fått en förlagsinteckning för 33 000 riksdaler banko beviljad av bergskollegiet i inventarier, effekter och bruksfordringar vid Hörleverken, som hans sväger Ekerman köpt av släkten Lilliecreutz. Rolf Adamson (1963a), *Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden: förlagsinteckningar 1800–1884*, nr 109 samt s 8, not 27.

Bevakningar i Ekermans konkurs (kapten J Ehrenpreus) visar dock att Koskull inte kan ha varit finansär i det formatet. Han hade snabbt transporterat skuldfordringsreversen vidare på Ehrenpreus.

kommissarie på Ängaholms gods i Kronobergs län. Själv hade han, utan militära meriter, 1816 utnämnts till landshövding i Norrbottens län. Som rätt nybildat och glest befolkat län hörde detta säkerligen inte till de mest eftertraktade i riket. Han hade släktanknytningar som kan ha underlättat hans utnämning och möjligen också bidragit till pressens senare exponering av honom (jämför också hans agerande i fall 11, avsnitt 14:3) vilket i tiden föregår det här diskuterade).⁴

12:2. Fall 4: G A Koskull smusslar undan krav riktade mot honom själv

Vid jultiden 1819 redovisade *Anmärkaren* under den gemensamma rubriken ”Artificiella Fatalieförluster” två nedslag från sin bevakning av utgående ärenden från JO.⁵ Artikeln ägnades i allt väsentligt åt en jordöverlåtelse som hade behandlats felaktigt. Men i korthet nämndes också det för denna framställning intressanta: att JO den 29 november hade begärt att landshövdingen Koskull skulle förklara sig inför en lagsökning som riktades mot honom från riksgäldskontoret. På allvar togs denna fråga upp några veckor in på det nya året. Både JO och tidningen markerade *direkt* att de fann Koskulls beteende minst sagt märkvärdigt.⁶

Sakförhållandet var följande. Landshövdingen hade personligen tagit hand om lagsökningar mot sig, i stället för att låta dem gå den reglementerade vägen till länsstyrelsen. Efter att på så vis länge ha dolt och därmed fördröjt hela ärendet påstod han att fordringsägaren hade försummat att bevaka sin rätt inom föreskriven tid (och därigenom åsamkats den ”fatalieförlust” som nämns i artikeln). Koskull ansåg sig också fri från vissa skulder, då fordringsägaren i första hand borde ha utnyttjat speciella säkerheter som hade getts för dessa. Dessutom hänvisade han (som borgensman) till låntagares konkursmassor för andra skulder. Eget ansvar erkände han först om massorna inte räckte till. Därtill påstod han att fordringsägaren försökte få ut sina krav flera gånger om. Fordringsägarens beskrivning av hans eget beteende avfärdade han som en låg insinuation som inte träffade

4 Hans syster, Aurora Wilhelmina, var sedan 1806 gift med Magnus Fredrik Brahe, rangmässigt rikets förste greve och en mycket stor jordägare. Därigenom blev hon styvmor till Karl Johans senare nära förtrogne, Magnus Brahe. Ett skäl att inte göra mycket av en sådan lös antydan finns: hans släktingar synes inte ha hjälpt honom ur hans ekonomiska trångmål. Att hans kusin Marianne, utpekad som Karl Johans älskarinna, ansågs vara släktkär har nog inte heller betytt någon penninghjälp. Gustaf Elgenstierna (1928), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, IV, s 244–246; Osignerad artikel, Koskull, Georg Adolf (1975–1977), *SBL* 21, s 494–495.

5 *Anmärkaren*, 22/12 1819. Fatalietid, tid inom vilken talan måste anhängiggöras för att tas upp till behandling.

6 *Anmärkaren*, 12/1 1820. Mellan 7 juli och 11 december 1819 hade Koskulls agerande i ett annat föga smickrande sammanhang diskuterats i *Anmärkaren*. Det redovisas nedan som fall 11.

honom och ”*föraktade densamma beswara*”. Fordringsägarens ombud tolkade föga välvilligt Koskulls svar som ”*ett skämt, hwarmed Hr Landsb. och Frih. skulle welat pröfwä Ombudsmannens eller Landshöfdinge Embetets urskillning*”.

Som sagt hade JO redan då han infordrade Koskulls förklaring, skarpt kritiserat honom:

Då det således genom Tit:i eget erkännande uti dess egenhändige obestridde lemnade skrifter är uppenbart, att Tit. till främjande af dess enskildta nytta i uppskofswäg, till sig tagit och undanhållit sådane lagsökningshandlingar emot Tit., ... af hwilket olagliga förhållande den tidsutdrägt med Embetshandläggningen af dessa mål uppkommit, hwaraf Tit. nu mera äfwen dristar draga den honom hufwudsakligen gagnande slutföljd, som skulle Tit:i skuldsedlar derigenom förlorat deras executiva egenskap och Tit:i borgensförbindelser wara alldeles förfallne hwilket allt jag ej kan anse annorlunda än såsom ett högst eftertänkligt missbruk af det Tit. i Näder anförtrodde Embete.⁷

Avslutningsvis fann JO den allmänna säkerheten som till stor del vilade på ämbetsmäns tro och redlighet ”i märklig måtto kränkt”.

Ett halvår senare tog *Anmärkaren* åter upp affären Koskull. Rubriken anger att den skulle behandla ett ämbetsmemorial av den 28 mars 1820 från advokatfiskalen i Svea hovrätt. I denna nya artikel utgjordes dock ungefär två tredjedelar av en utvidgad redogörelse för det redan en gång refererade händelseförloppet. Advokatfiskalen Laurins egna ställningstaganden kom först i den sista tredjedelen.

En nyhet är påfallande i detta andra referat av JO:s memorial. Nu först återges klart dennes uppfattning att landshövdingens göranden som kreditnyttjare gentemot utredningen av bankerna låg utanför den igångsatta undersökningen. Denna skulle enbart omfatta Koskulls felsteg som chef för länsstyrelsen i Norrbotten: att ha undanhållit handlingar. Advokatfiskalen arbetade givetvis utifrån denna avgränsning. Ändock ägnade JO, tidningen och Laurin var för sig det största utrymmet i sina framställningar åt de onekligen uppseendeväckande delar av händelseförloppet som JO själv pekade ut som irrelevanta.

I fortsättningen av artikeln meddelade tidningen att landshövdingen snabbt hade fallit undan efter JO:s ingripande. Han gjorde visserligen några smärre krumbukter innan han i sin förklaring till JO ”helt och hållet återkallade de anmärkningar han förut gjort emot utmätningsgiltigheten af hans diskontförbindelser, för hwilka han underkastade sig laglig påföljd”. I februari 1820 anmälde han dessutom till Svea hovrätt att han hade betalat de aktuella skulderna på cirka 8 000 riksdaler banko. Advokatfiskalen påverkades dock inte härav, utan hänvisade till den ovan nämnda gränsdragningen. ”Men som denna nya omständighet icke rörer H:r landshöfd:s embets-missbruk, utan endast hans enskilda relation

7 Titulus, genitiv tituli (förkortade till Tit. och Tit:i), ersättningsord i äldre text för titel samt personnamn.

såsom gäldenär, till diskonten såsom fordrings-ägare; och som herrar Fullmäktige i Riksgäldskontoret alldeles icke återkallat sin hos H:r Just. ombudsmannen gjord a anmälan”, kunde inte Laurin avskriva ärendet.

Advokatfiskalen fann JO:s karakteristik av Koskulls beteende träffande. Han sammanfattade att landshövdingen var ansvarsskyldig ”för detta förhållande, hwilket med embetsmannas rättskaffenhet och den ofta deraf beroende allmänna säkerheten ej är förenligt”. I brist på tydliga stadganden i lagen (jfr Järtas kritik i fall 3 ovan) föreslog han storleken på ett bötesbelopp.⁸

Svea hovrätts utslag i november 1820 redovisades efter mer än en månad i *Anmärkaren*. Även denna gång återgavs redan tidigare refererade dokument utförligt. Dock iaktogs nu gränsen för undersökningen, varför Koskulls senkomna försök att ställa saken tillrätta inte heller nämndes. Rättens bedömning avvek inte från den som redan hade introducerats i JO:s ämbetsmemorial. Argumenten behöver därför inte återges här, däremot slutavvägningen:

då å ena sidan afseende hafwes på wigten af det upphöjda embete, hwaruti friherren sig förbrutit och hwilket i samma mån kräfwer en högre warning, än den som å brottet i ett lägre embete ägde rum, såsom ock på wärdet af den winning, som friherren genom förbrytelsen sökt sig bereda; – men å andra sidan friherrens förfarande likwäl icke till alla delar uppgår till den swårare beskaffenhet, hwarom 1 kap. 12 §. 2 mom. rätteg-balk. handlar, så wida hans egenskap af part i målen, och hans hysta förmodan att få dem bilagge, tilläwentyrs förmått misßleda friherrens och landsh:ns begrepp om hwad honom såsom embetsman ålegat, – landshöfdingen frih. Koskull warder, för hwad honom till last ligger, lindrigare dömd.⁹

Tidningens referatteknik tidigare hade nog missgynnat Koskull. Nu underlät den dock att kommentera utslaget. I detta nämndes inte uttryckligen att avsättning hade varit ett alternativ. För insidern framgick detta emellertid av ett av de lagrum som angavs. *Anmärkarens* inledande tydliga ställningstagande tunnades ut under ärendets gång och var vid dess slut borta. Principiella ståndpunkter vädrades i fortsättningen av *Argus*, som då inte hade kommit ut mer än några månader.

Även i detta sammanhang ställdes fallet Koskull tillsamman med ett annat under en gemensam rubrik: ”Om Smädelsen”. Diskussionen fördes i två nummer i början av 1821. Smädelse i tryck var då en omdiskuterad och kritiserad företeelse (jfr avsnitt 9:1) som tidningen ville placera in i ett nytt sammanhang med hjälp av två fallstudier.¹⁰

Tidningens utgångspunkt var att pressen från regimförändringen 1809 till och med 1815 hade haft svårt att iakttå måtta i sin kritik. Perioden var ”de widunder-

8 *Anmärkaren*, 3/6 1820.

9 *Anmärkaren*, 20/12 1820.

10 *Argus*, 6/1, 13/1 1821.

liga pöbeltitlarnes, roddarspråkets, öknamnens, insinuationernas, lögnrecensionernas och nidwisornas gyllne ålder”. Men detta smädande var numera, enligt *Argus*, ett övervunnet stadium i pressen. Däremot tyckte sig tidningen finna tecken på att ”Embetsmän och Auktoriteter nu började föra det språk, som för den private smädaren redan är urmodigt”. För att belägga sitt påstående granskade den först inslag i tidens kanske mest beryktade befordringsstrid, den om Stora Tuna pastorat i Dalarna och därefter Svea hovrätts behandling av målet mot G A Koskull. Den var förvissad om ”att ej hos någon af våra Läsare den tanka kan uppstå, som skulle wi derwid ledas af den aldraminsta partiskhet”.

För att kunna stå fri från de hårt stridande personerna i prästvalet ville *Argus* ”genom några korta, men trogna utdrag ur protokollerna, sätta Läsaren i tillfälle att sjelf pröfwa föremålet för våra betraktelser i detta fall”. Efter en sådan analys fann den att J O Wallin, tidigare domprost i Västerås stift, genom sina uttalanden om en av de sökande fått läsaren att ”af dem draga slutsatser, hvilka icke följa af en sann exposition af samma facta; eller med ett ord: bemödandet att tillskapa hwad Tryckfrihetslagen kallar wrängda framställningar, i afsigt att förwilla och förleda”. Utan att ta ställning för den illa behandlade sökande hävdade tidningen att varken Wallin eller den majoritet av domkapitlet som redovisade samma uppfattning som han skulle ”såsom privata personer, wäga, utan modifikationer, i enskilda skrifter införa wissa bland de tirader, de nu såsom officiella personer användt, eller genom tryck öfwerlemnna dem åt Allmänheten”. Om de hade vågat, skulle de ha fällts av en tryckfrihetsjury.¹¹ Utan att beteckningen användes, hade tidningen med viss ackuratess gjort en källkritisk undersökning.

Hur skulle *Argus* kunna överföra detta upplägg till Koskull? Hur skulle denne kunna framställas som smädad av hovrätten vilken hade underlåtit att döma honom efter ett hårdare alternativ än det som hade använts? Inledningsvis tillstod tidningen också att hovrätten inte hade haft avsikten ”att skymfa eller förklenas”. Men den ansåg att effekten hade blivit ”ganska förklenande”.

Argumenteringen började *Argus* med att försöka bestämma hur rättegången egentligen borde ha gått till. Den ville se tre moment: undersökning, kvalifikation och straffbestämelse. Undersökningen hade gett ett otvetydigt resultat, som JO redan dessförinnan hade kommit fram till. Med kvalifikationen menade tidningen att fixera den centrala handlingen i förloppet och bestämma om den enligt lagen var straffbar. I föreliggande fall var den ”att hafwa, uppsåtligen, för egen winning, gjort den klagande orätt”. I 9:e kap 5 § utsökningsbalken fann *Argus* att en landshövding som hade agerat så hade begått ett brott. Enligt rättegångsbalken (om felaktiga domare) skulle han mista ämbetet och inte få det åter. Dessutom skulle han gottgöra skadan.

Så hade inte hovrätten gått tillväga. Dess kvalifikationer var inte juridiska, utan moraliska. Felet med detta skulle enligt *Argus* vara att ”de lemna åt inbillningen

11 *Argus*, 6/1 1821.

fritt spelrum att godtyckligt karakterisera Friherre Koskulls förhållande såsom Embetsman, följaktligen att förstora det felaktiga deruti, och kasta skugga på Friherrens handlingsätt i allmänhet". Tidningen gick ett steg vidare: "wi måste således ovillkorligen anse HofRättens Beslut obehörigt, åtminstone för så wida, som det påtrycker Friherre Koskull en pregel af moralisk förnedring, i vår tanka af wida swårare natur, än den juridiska han i motsatt fall måst widkännas, genom Embetets förlust".¹² *Argus* hade inte gjort någon avvikande bedömning om Koskulls agerande. Däremot hade tidningen kritiserat hovrättens slingriga sätt att resonera sig fram till påföljden och lyft fram skäl för att ett hårdare straff borde ha utmätts.

Men hur övertygande var argumenteringen att en juridisk kvalifikation (som slutade med avsättning) hade varit av vida lättare natur för Koskull än den "pregel av moralisk förnedring" (böter) som han i verkligheten hade drabbats av? Skulle Koskull ha blivit mindre "moraliskt förnedrad" om han hade dömts till ämbetets förlust efter att uppsåtligen, för egen vinning, ha missbrukat sin ställning? Hur träffande var det att i någon mening göra den felande Koskull till offer för domstolens välvillighet? I summeringen använde inte heller tidningen sin rubriks formulering att hovrätten hade smädat landshövdingen. Den påstod bara, urvattnat och marginellt, att rättens beslut ovillkorligen hade varit obehörigt.

Visst kan man tänka sig att tidningen på tre kvarts år från början av 1820 (fall 4) till slutet av 1820 (fall 3, Järta,) hade förkovrat sig en del, och i så fall skriva resonemanget här på bristande rutin. Men ett drag i dess inlägg antyder att en annan faktor var viktig. På några ställen underströk tidningen att dess egna resonemang inte skulle kunna klassas som smädelse. Det antyder att redaktionen var osäker på hur överheten skulle se på dess publicering. Inklädningen i termer av smädelse borde då ses som ett försök att göra inläggen principiella, och därmed förta varje karaktär av personangrepp.

Om tidningarnas bild av Koskulls försök att undkomma skulder inte var journalistiskt särskilt framstående, har den nog ändå bidragit till att landshövdingen inte kom gratis från sitt felsteg.

Den 1 april 1820 dog hans äldre bror Anders, fideikommissarien på Ängaholm. Den 24 i samma månad erhöll Georg Adolf sex månaders tjänstledighet, "dels för att öfwerwara den emot honom anställda undersökning och derwid aflemna de uplysningar som af honom kunde fordras, dels för utredningen af sin afledne broders affairer". Senare brev från Koskull visar att han ämnade återgå till sin tjänst. Det sökta avsked som beviljades honom den 15 maj 1821 med motiveringarna svag hälsa och behov att själv ha tillsyn över fideikommisset, hade alltså tillkommit på order uppifrån.¹³

När Koskull i februari 1820 meddelade Svea hovrätt att han hade likviderat kraven mot sig hade han formellt rätt. Reellt såg förhållandena annorlunda ut.

12 *Argus*, 13/1 1821.

13 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 24/4 1820; 15/5 1821.

Han hade *erkänt sig betalningsskyldig* för cirka 11 600 riksdaler banko till två av de tidigare bankerna och gått med på särskilda villkor för återbetalningen. Hälften av landshövdingelönen skulle varje år gå till amorteringar. Två adliga borgensmän, varav brodern Anders (som dog strax därefter) var en, gick i god för honom. Vid sitt avsked något mer än ett år efter uppgörelsen, hade Koskull betalt av nära 10 procent av skulden. Därefter gick det tydligen trögt med amorteringarna. Den säkerhet han hade lämnat i form av krav på de Ekermanska och Anreppska konkursmassorna hade inte gett någon utdelning. Fordringsägarna vände sig till domstol för att få större amorteringar genom införsel i hela avkastningen av Ängholm, något som Högsta domstolen dock inte gick med på.¹⁴ En tid före sin död 1829 lämnade Koskull fideikommisset till förmån för sin yngre bror.

12:3. Fall 5: landssekreterare Wählin tillgriper bankmedel

Fall 5 utspelades i Östergötlands län. I centrum som anklagad för brott stod först, från 1820, landssekreteraren Fredrik Wählin. Efter ett knappt år övertogs hans utsatta roll av landshövdingen Carl von Nieroth. Slutet på den senares affär kom först vid årsskiftet 1825–1826.

I den kvalificerade befattningen som expeditionssekreterare i justitierevisionen i Stockholm hade Wählin till 1817 med briljans handlagt ärenden för avgörande i Högsta domstolen. Enligt egen utsago hade han (liksom många yngre kolleger) vid denna tid saknat lön i arbetet. Hans levnadssätt hade på intet sätt varit anpassat till så trånga villkor.¹⁵ År 1817 hade han med von Nieroths gillande utnämnts till landssekreterare i Linköping. von Nieroth å sin sida hade gjort militär karriär, under två år till och med i rysk tjänst. Under kriget 1808–1809 hade han varit landshövding i Västerbottens län. En sentida bedömare finner hans insatser där- under beaktansvärda. Till Östergötland kom han strax före sin landssekreterare.¹⁶

För pressen tycks fem faser ha varit urskiljbara. a) I början av februari 1820 uppdagades att Wählin hade förskingrat medel han kommit åt i tjänsten. Den skandalbetonade affären togs tidigast upp av *Anmärkarne*,¹⁷ men behandlades utförligare av *Anmärkaren*, vilken jag därför utnyttjar. b) Ganska snart följde Wählins personliga konkurs. Så långt jag kan bedöma var tidens tidningar allmänt rätt återhållsamma med kommentarer i sådana sammanhang,¹⁸ så också här.

14 Justitierevisionens registratur 26/3 1823.

15 Kommentarer om hans verksamhet där ges i litteratur anförd av Wedberg (1940), s 171. Om bristen på lön i en av hans egna inlagor, anförd i *Anmärkaren*, 22/11 1820. Ett utförligt exempel på yngre statsanställdas löne- och övriga arbetsvillkor hos Adamson (1995), s 132–138. Då Wählin hade hunnit åtskilligt längre på tjänstestegen än Theorell, är hans fall mer flagrant.

16 Thord Bylund (1987–1989), Carl von Nieroth. *SBL*, 26, s 633.

17 *Anmärkarne*, bilaga infäst före 5/4, vanlig text 19/4, 3/5, 31/5 1820.

18 Vad som kan verka som ett mycket påtagligt undantag är den så kallade Hallska konkursen

c) Ett mycket stort spaltutrymme ägnades i *Argus* åt den inledande skriftväxlingen i en fiskalisk aktion mot von Nieroth i Göta hovrätt med Wählin som pådrivande. d) Ett senare, likaså mycket uppmärksammat led i detta åtal utgjorde vittnesförhören vid Linköpings rådhusrätt, vilka skulle tjäna som underlag för hovrätten. e) Då det slutliga avgörandet, såväl i hovrätten som i Högsta domstolen, kom att dröja oväntat länge, hade pressens intresse minskat. Liksom under föregående punkt var ändå *Argus* informativ.

I viss grad löper faserna samtidigt, men de måste renodlas i tur och ordning här. Även om tidens tidningsläsare hade ett mycket begränsat antal sidor att beta av i veckan, och även om de utgjorde en elit i samhället på ett annat sätt än nu, kan det inte alltid ha varit lätt att hålla reda på vad i händelseutvecklingen de för tillfället studerade. Problemet var återkommande för tidens press, som inte minst därför måste visa pedagogiska ambitioner.

a) Under åren 1818 och 1819 hade utmätningar verkställt i länet för underlåtna betalningar av bankers fordringar. De indrivna medlen hade dock inte sänts vidare från landskansliet till fordringsägaren. För den skull begärde bankodiskontverkets ombudsman, Ulmgren, i juli 1819 upplysning om vad som hade åtgjorts. Något svar inkom dock inte under resten av året.

I början av februari 1820 fick von Nieroth under besök i Stockholm förfrågningar i ärendet. Han var okunnig om såväl detta som julibrevet. Hemkommen till Linköping tog han itu med problemet med det varken diarieförda eller för honom föredragna brevet. Enligt Ulmgren fattades 8 000 riksdaler banko och Wählin var misstänkt. Efter en konfrontation reste denne, utan chefens medgivande, till Stockholm och lämnade därmed fältet fritt för von Nieroth. Denne bedömde att kronans intressen gagnades av en kvarstad på Wählins egendom. När landssekreteraren återkom den 20 februari, fann han nästan hela sitt hem förseglat. Enligt egen uppgift greps han av landshövdingens dräng, en person som verkade extra hotfull, eftersom han inte i sitt agerande var bunden av tjänstemannaansvar. Bittert påstod Wählin att han ”infördes i Linköping som fånge, på ljusa dagen, under marknaden, samt en stor folksamlings tillopp”.¹⁹

som efter tidens mått var oerhört omskriven. Det som behandlades var dock inte själva konkursmålet, som hade avgjorts långt tidigare, utan en serie efterföljande tvister rörande förvaltningen av konkursmassans tillgångar, med gäldenären själv ivrigt verksam.

19 Den första artikeln i *Anmärkaren* hade rubriken ”insänd”. En sådan upplysning måste allmänt sett tas med viss skepsis. Det var inte helt ovanligt att redaktionen införde egna texter under denna maskering. Vanligtvis kan inte företeelsen beläggas, men *Anmärkaren* utgör ett undantag. I ett av exemplaren av tidningen på Kungliga biblioteket har redaktören, Fredrik Cederborg, noterat vilka artiklar han själv skrivit. Särskilt en del korta, inte alltid gentemot redaktionen positiva, inlägg har av honom betecknas med ”insänt”. Listan över hans bidrag är dock så tunn, att det kan tänkas att den är ofullständig. *Anmärkaren*, 22/4 1820. Utförligt om insända artiklar i allmänhet i kapitel 20.

Wählin hölls arresterad medan Göta hovrätt avgjorde hur ärendet skulle behandlas. Det överlämnades den 13 mars 1820 till dess advokatfiskal, Anders Otto Hedenstierna, för en fiskalisk aktion. Denne ställde snabbt några centrala frågor till Wählin som oförbehållsamt erkände att han hade varit ensam om sin förskingring. Däremot protesterade han mot sättet att betrakta hans roll inom länet. Enligt honom skilde både bankens ombudsman och landshövdingen felaktigt mellan landshövding och landssekreterare. Enligt Wählin var de inte två parter, ställda mot varandra. I stället bildade de en enhet. Inom sitt arbetsfält kontraserade landssekreteraren landshövdingens beslut och denne skulle gå i god för att landssekreteraren fullgjorde sina uppgifter. Därför kunde inte landshövdingen agera angivare eller åklagare i målet. Han var i själva verket part däri och jävig. Wählin hävdade dessutom att von Nieroths inledande undersökning hade innehållit flera olagliga förfaranden.²⁰

En kantring och utvidgning av målet kom då närmast ansvariga bankombudsmannen C J Möller mot slutet av år 1820 anammade ett likartat synsätt. Han framhöll att Wählin visserligen hade förskingrat medel, men att det var nödvändigt att utreda om von Nieroth genom försumlighet hade möjliggjort detta:

Då Landssekreteraren, tillsatt att råda och hjälpa Landshövdingen är ansvarig för dennes beslut, i fall han ej mot dem gör påminnelser, är det en motsvarande plikt, att *Landshövdingen svarar det alla hans beslut och åligganden blifwa riktigt expedierade*. Det är i följd häraf, som Landshövdingen sjelf gemensamt med Landssekreteraren får svara för äfven den minsta försummelse eller felaktighet uti denne sednares expedition.

Landshövdingen borde ha tagit emot brev och sett till att penningremisser hade vidarebefordrats. Om von Nieroth hade kontrollerat, hade fel inte kunnat döljas i tre månader, än mindre i tre år. Han krävdes direkt på bristande medel utan att utredning av Wählins tillgångar inväntades. Att von Nieroth i Wählins konkurs bevakade medel motsvarande tillgreppen förminskade inte chefens ansvar.²¹

Göta hovrätt fällde också i sin dom inte bara Wählin för användande och förskingrande av allmänna medel, utan även von Nieroth för underlåtenhet i tillsyn vid handläggningen på landskansliet.²²

b) Wählins konkurs togs upp vid Linköpings rådhusrätt. Tillgångarna täckte inte på långt när skulderna. Allmänna åklagaren yrkade ansvar på honom för ”vårds-

20 *Anmärkaren*, 26/4, 10/5, 13/5 1820. Tidningen hade funnit ärendet av sådant intresse att den nu följde det för egen räkning.

21 C J Möller (ombudsman vid utredningen av Göta kanalbolags f d diskontverk) till Göta hovrätt 8/12 1820, återgivet i *Anmärkaren*, 3/1 1821.

22 *Argus*, 1/8 1821.

löshet i bredd med överdåd och fåfänga i hushållning och levnadssätt samt för bedräglighet”.²³

I sin dom den 18 december 1820 fann visserligen rådhusrätten att Wählin inte hade bedragit någon (i konkurslagens mening). Men den fortsatte i ekonomiska termer med moraliserande färg: ”till prydnad af de rum, han bebott, olämpligen använt en vida större kostnad än hans tillgångar medgifvit, utan beräknelig motsvarande ersättning och dels till anskaffande af dyrbara meubler och husgeråd åsamkat sig betydliga skulder, allt utmärkande en yppighet, som ingalunda varit förenad med omtänka för egen utkomst och fordringsegares rätt”. Wählin dömdes till två års fängelse och förklarades oberättigad att nyttjas i allmän tjänst. Hovrätten förkortade fängelsetiden till sex månader utan ändring i ”yrkesförbudet”. Till samma beslut kom Högsta domstolen, till vilken ju Wählin hade varit knuten tidigare.²⁴ Mot denna bakgrund är den mycket aktiva roll Wählin tidigt kom att spela i den offentliga undersökningen gentemot von Nieroth onekligen frapperande.

c) Tydligtvis djupt sårad av den hårdhänta behandling han fann sig utsatt för i början av utredningen om förskingringen anmälde Wählin i en anklagelseskrift till JK i januari 1821 von Nieroth för sexton större och mindre tjänstefel. *Argus* bedömde: ”Man har trott denna sak i ganska många hänseenden förtjena Allmänhetens uppmärksamhet, och därför ansett sig böra gifwa en kort framställning af anklagelsepunkterna, i afsigt att framdeles på samma sätt redogöra för förswaret, och slutligen för målets hela utveckling, och resultatet deraf.” Wählin hade påstått att han hade ”underkastat sig den strängaste bewisningsskyldighet”.²⁵

I tre på varandra följande nummer refererade sedan *Argus* Wählins angivelse-skrift med dennas inledande karakteristik att von Nieroths 3 ½ år som landshövding i Linköping ”skall länge blifwa märkwärdig för den egennyttan, hwaraf han gifwit dittills okända exempel”. Detta trots att Wählin sade sig återopa endast vad som tydligt hänt i tjänsten och bortse från chefens mer marginella fiskande efter diverse handtryckningar. Wählins sexton påståenden om landshövdingen har jag samlat under några huvudrubriker.

von Nieroth skulle ha: 1) otillåtet utnyttjat resurser för egen vinning (låtit häktade arbeta för sin privata räkning, lagt beslag på stormfälld skog, ropat in egendommar vid auktioner på landskansliet och därigenom avskräckt vanliga spekulanter, fått lågt taxeringsvärde satt på dessa egendommar, tagit emot tjuvskjutet kött i stället för att se till att jaktförbud efterlevdes, manipulerat vid införsel av salpeter);

23 *Anmärkaren*, 22/11 1820.

24 Domstolarnas avgöranden enligt justitierevisionens registratur 4/2 1822. (Återges de i pressen har det undgått mig.) Alla tre instanserna underkände von Nieroths bevakning av den ekonomiska skada han kunde lida genom att bli ersättningskyldig för landssekreterarens förskingring.

25 *Argus*, 17/1 1821.

2) nonchalerat invånarnas rättssäkerhet (dömt olika underlydande till olika straff för liknande brott, suspenderat misstänkt utan att han hördes, nästan varje vecka anbefallt extrajudiciella bestraffningar vid smärre förseelser, pressat länets beväringar till annan tjänstgöring än de själva önskade, tvingat tillträdande underlydande att lämna ifrån sig avskedsansökningar, vilka skulle kunna användas som påtryckningsmedel); 3) tillåtitt förbjudna verksamheter, men försummat skyldigheter i tjänsten (tillåtitt att allmänna medel lånades ut till invånare i stället för att sättas in i lantränneriet, fattat beslut utan laga kontrasignering, eller satt ett diktat namn på underskrivaren, försummat tillsynen av fångelserna, gett en felaktig bild av allmänningsrannsakingarna i länet 1818).²⁶

En kort förberedande rond behövdes innan ärendets behandling definitivt klarades ut: det lämnades för en ny fiskalisk aktion till Göta hovrätts advokatfiskal, Hedenstierna. Denne begärde att den anklagade landshövdingen skulle förklara sig i fråga om tillvitelserna.²⁷

I sitt svar från början av juni visade von Nieroth att han bättre än förut förstod situationens allvar. Naturligt nog skiftade hans försvar på de olika punkterna i tyngd och utförlighet. I enkla fall sades det, utan mycket till argument, att en beskyllning var osann och hävdades att hans eget kritiserade tillvägagångssätt var korrekt. I andra, exempelvis om hans egna gårdsköp samt gången vid taxeringsförrättning, gavs nyanserade bemötanden.

Mest värda eftertanke är enligt min mening de delar av förklaringen som pekar på Wählinns roll. Dennes påståenden om länsstyrelsens enhet sökte von Nieroth utnyttja som en bumerang. Landshövdingen hävdade, inte utan berättigande, att landssekreteraren ju hade varit med om eller själv utfört det mesta av vad han senare kritiserade: ”att den ena tiden medverka och uträtta hwad han sedan ogillar och fördömmar”. Han sökte dessutom finna en rimlig förklaring till Wählinns beteende, och psykologiserade: ”Hans motif kan likwäl icke döljas. Störtad genom sin exempellösa lätsinnighet, kan han med sitt wilda lynne och gränslösa hög-

26 *Argus*, 17/1, 20/1, 24/1 1821.

27 De tidiga turerna i fallet var följande: mindre än en månad efter det att Linköpings rådhusrätt hade funnit att Wählin allvarligt hade brutit mot konkurslagens etiska regler (men utan att domen vunnit laga kraft) ingav han sin skrift till JK (16/1 1821). JK infordrade von Nieroths förklaring. Denne svarade snabbt, men rätt nonchalant. Lika snabbt hade Wählin inkommit med en andra inlaga till JK. För att styrka sina anklagelser uppgav han ett stort antal vittnen och förbehöll sig att senare lämna ännu fler namn. JK remitterade 12/2 Wählinns anklagelseskraft till Hedenstierna, vilkens första viktiga åtgärd (12/3) blev att fordra preciseringar av anklagelserna från Wählin, den andra (13/4) att kräva förklaringar från von Nieroth. *Argus*, 17/1, 24/1, 31/1, 3/2, 17/2, 7/4, 11/4, 14/4, 18/5 1821.

På så vis hade överheten gjort en helomvändning. Tidigt under 1820 hade Kungl Maj:t anbefallt JK att noga följa von Nieroths tilltänkta åtal mot Wählin. Tidigt under 1821 lämnade JK över Wählinns anklagelser mot von Nieroth till åtal. Ändå dröjde det ända till 9/1 1822 innan von Nieroth blev tjänstledig. *Anmärkarne*, bilaga infäst före 5/4 1820; Bylund (1987–1989), s 632.

mod icke fördraga sitt nu warande tillstånd, och sedan han sjelf på det skändligaste sätt missbrukat Embetsmannarettigheter och förtroende, söker han förtwiflad, att hölja detta genom de argaste anfall på andras göromål och förrättningar.”²⁸

I två följande artiklar kritiserade *Argus* von Nieroth. Tidningen ansåg att hans förklaring lämnade de flesta punkter outredda, samtidigt som han i några fall hade gjort smärre medgivanden. På ett naivt sätt försökte *Argus* påskina att dess klara ställningstagande mot landshövdingen inte utan vidare syftade till att påverka opinionen och än mindre till att skriva domstolen på näsan hur den borde döma:

Det är icke vår mening, att gå Domstolens beslut i förväg med något yttrande om den lagliga ansvarighet som wi anse böra äga rum i detta fall: wi hafwa endast welat anwisa några grunder för vårt enskildta, och som wi hoppas, alla tänkandes bedömande af ett sådant slag, ... och ådagalägga dess ytterst wådliga följd för allmän och enskild säkerhet.²⁹

d) Sensommaren upptogs av arrangemangen kring de vittnesförhör som Wählin ville ha anställda för att bevisa von Nieroths skuld. I mitten av september 1821 kom Göta hovrätts preliminära utslag att förhören skulle hållas vid Linköpings rådhusrätt.³⁰

Wählin hade presenterat anklagelserna mot von Nieroth. Deras berättigande skulle han, enligt egen utsago, visa rigoröst med hjälp av säkra vittnen. Från sin tidigare verksamhet bör han ha samlat en erfarenhet som vida översteg juristernas i rådhusrätten. Den sakkunskap som fanns vid hovrätten i Jönköping kunde inte ingripa annat än marginellt och med fördröjning. Det förefaller mig därför rimligt att påstå att Wählin i samband med vittnesförhören till gagnet fyllde rollen som allmän åklagare. Hans fält blev det muntliga, advokatfiskalens det skriftliga och avvägningen av helheten. Wählins tidiga påståenden att han skulle uppfylla ”den strängaste bewisningsskyldighet” kunde han inte leva upp till. Bland de vittnesmål han ville åberopa fanns inte bara substans, utan också svårbevisat skvaller.

Ungefär en vecka efter ett förhör redogjorde *Argus* för innehållet i protokollen därifrån. Ytterligare några allvarliga anklagelsepunkter mot von Nieroth tillkom angående anstiftan till förfalskning i protokoll och ett märkligt handhavande av en revers. Vittnesmålen talade sällan till landshövdingens förmån. Indirekt framstod länsstyrelsen som en otrevlig arbetsplats. Chefens försök att manipulera sina underlydande och skaffa sig hållhake på dem skymtade åtskilliga gånger.³¹

Under den här perioden gjordes ett seriöst försök av von Nieroth eller hans

28 *Argus*, 30/6, 4/7 (citaten) 1821.

29 *Argus*, 4/7, 7/7 (citaten) 1821.

30 *Argus*, 26/9 1821.

31 *Argus* 7/11, 21/11, 24/11, 1/12, 8/12 1821; *Argus den Andre*, 31/1, 2/3, 23/3, 14/9 1822, *Argus den Tredje*, 12/3 1823.

anhängare att i pressen motverka vad som sågs som en sned opinionsbildning. En insändare i *Anmärkaren* uttalade uppskattning i allmänhet av *Argus*, men framförde kritik för dess färgläggning i fallet von Nieroth. Här hävdades det att *Argus* hade hjälpt Wählin att försöka komma åt von Nieroth, som faktiskt var misskänd. De flesta anklagelserna gällde obetydliga ting. Och det var von Nieroth, inte Wählin, som hade försökt skynda på rättegången. Varför hade inte *Argus* hängt ut Wählin ordentligt? Var en sådan uppenbar brottsling någon att ty sig till?³²

Jag har redan markerat att jag är benägen att hålla med insändaren i hans huvudsats. *Argus* var inte opartisk i motsättningen mellan Wählin och von Nieroth. Den mycket snabba rapporteringen av/om Wählins tidiga klagoskrifter till JK antyder att författaren har haft direktkontakt med redaktionen.³³ Och det korta svar *Argus* inledningsvis presterade på kritiken var inte övertygande. Tidningen sade sig ha återgett alla von Nieroths skrifter. Om detta hade låtit partiskt, berodde det på saken, inte på framställningen. Vittnesmålen var inte ändrade. *Argus* antydde däremot inte med ett ord att tidningen under affärens lopp hade gett egna kommentarer, som var starkt kritiska till von Nieroth. Till sist överlät den genmålet till Wählin. Det var ett förfarande utan motstycke. Detta eftersom det enligt tidningen i huvudsak skulle vara han som var angripen. Han hade bett att få svara – och fick det.³⁴

Detta var en minst sagt blek insats av bataljhästen *Argus*. När tidningen några veckor senare kom igen med en egen text innebar den ingen reträtt i färgläggningen av affären. Tidningen valde att ta upp en avgränsad tvistepunkt: skulden till att rättegången hade tagit så lång tid. Den föll enligt tidningen entydigt på von Nieroth och hans förtrogne, landskamrer Hertzman: ”protokollerne lemna næstan på hwar sida bewis att det hufwudsakligen är denna rikedom i uppfinningsgäfwan af inwändningar, som wållat widlöftigheten af förhören och äfwen till en del förorsakat det dröjsmål, hwaröfwer Friherre Nieroth med så mycket skäl beklagar sig”. Medan *Argus* ofta hävdade som rätt princip att återge dokument in extenso var den snävare här. Den inskränkte sig till att framlägga resultaten av förhören och förbigå ”de oräkneliga invändningarna” från von Nieroth och Hertzman. Inga reflexioner gjordes här, som på en hel del andra ställen, om vilken påverkan på helhetsbilden sådana beskärningar kunde ha.³⁵

e) Dock var *Argus* inte den enda aktör som hade svårt att fördra von Nieroth. När hovrättens advokatfiskal i oktober 1823 äntligen hade hunnit fram till sitt slutpåstående kunde han inte underlåta att framföra sitt hjärtas mening. Han sade sig ha hoppats att försvaret skulle grundas på ”sanning, på redliga uppgifter och lag-

32 *Anmärkaren*, 10/8 1822.

33 ”i går ingavs en anklagelseskraft”; ”lär i dag inges ytterligare en skrift”. *Argus*, 17/1, 31/1 1821.

34 *Argus den Andre*, 21/8 1822.

35 *Argus den Andre*, 14/9 1822.

liga bewis, icke på owett och skamlösa tillwitelser mot Åklagaren, icke på skryt om egna förtjenster, icke heller swulstiga deklamationer och ordspråk, som hos den förståndige granskaren verka ingenting”. Han fann von Nieroth skyldig på tretton anklagelsepunkter och ville se honom avsatt. För tre andra befattningshavare (däribland Wählin för en förut obeaktad punkt) yrkades smärre böter. En fjärde hade förfalskat protokoll och tre år på fästning yrkades för honom.³⁶

För Göta hovrätt hade den relaterade affären varit betungande då man samtidigt var hårt pressad genom de många konkurserna och följdåtgångar hos storjordägare samt den Hallska redogörelsetvisten.³⁷ Vid sidan därav har nog oenighet inom domstolen fördröjt avgörandet. I december 1824, mer än ett år efter det att Hedenstierna hade avgett sitt slutpåstående, hade man ännu inte nått avgörandet. Fyra vota sades vara avgivna. Två var strängare, två mildare. Avgörande blev därför ordförandens röst för avsättning.³⁸ I december 1825 avkunnades Högsta domstolens dom och offentliggjordes i början av 1826. von Nieroth fälldes på sex punkter och avsattes.

Trots att han hade dömts att ersätta delar av Wählins förskingring, hade von Nieroth resurser att på konkursauktion köpa 1/3 av brukspatron Jakob Clasons Graningeverken i Västernorrlands län. Transaktionen var av allt att döma en ren penningplacering. Wählin, segraren i detta skandalomsusade rättegångsenvig, dog i stället i förfall.³⁹

I åtskilliga år hade affären Wählin–von Nieroth levererat otrevliga interiörer från den högre regionalförvaltningen. Särskilt intensivt sysselsatte den tidningsläsare under 1821–22. Här fanns förskingring, korruption, otillbörlig påtryckning, pampvälde. Den först avslöjade brottslingen hade turen att helt komma i skuggan av den därefter granskade. När de båda högsta cheferna tummade på sin ämbetsheder följde deras närmare underlydande med – om tvungna eller belåtna framgång inte. Avslöjandena spred i allmänhet en ofördelaktig bild av ämbetsmannakåren, då som oftast ganska illa sedd av den vanlige medborgaren. Det var inte utan skäl som en andra anonym kritiker av *Argus* undrade om inte tidningen bara var ute efter att leta fel hos ämbetsmän.⁴⁰ I sitt tillrättläggande av affären Wählin–von Nieroth levde inte *Argus* upp till sina stolta paroller från polemiken mot Hans Järta i fall 3.

36 *Argus den Tredje*, 27/12 (citrat), 31/12 1823.

37 År 1807 gick Göteborgs störste järnexportör John Hall d y och hans firma i konkurs. Efter domen i konkursmålet 1810 följde en serie tvistemål en god bit in på 1820-talet mellan honom och konkursmassans sysslomän angående påstådda felaktigheter i förvaltningen.

38 *Argus den Tredje*, 11/12 1824.

39 Bylund (1987–1989), s 633; Wedberg (1940), s 171.

40 *Anmärkaren*, 7/9 1822.

12:4. Fall 6: landssekreterare Kleman dirigerar sin omgivning

Landssekreteraren i Karlstad, Georg Bernhard Kleman, hade figurerat i ofördelaktigt sammanhang i pressen redan innan han blev huvudperson i det mycket uppmärksammade ärende som här kallas fall 6.

Kleman hade i juni 1814 på offentlig auktion köpt ett större hemman i södra Värmland från ett sterbhus, men därefter slingrat sig när han skulle betala. En motivering som gavs var att han i efterhand hade fått veta att en försäljning hade varit påtänkt till en i kretsen av arvingarna. Den skulle ha skett till lägre pris än inropssumman, som han därför inte längre ville betala. För att få ut denna måste arvingarna efter sex resultatlösa försök vid Väse häradsrätt tillgripa en föga tilltalande utväg: att anföra besvär över utebliven verkställighet av utmätning hos köparen vid just den länsstyrelse där denne hade en chefsposition.⁴¹

Självklart kunde inte Kleman som part i affären delta i länsstyrelsens beslut. Inte heller landshövdingen gjorde det, utan det framgår att han vid tillfället var borta från Karlstad. Länsstyrelsen vid frågans behandling utgjordes, mot normalt tillvägagångssätt, i stället av två underordnade befattningshavare, länsnotarien och länsbokhållaren, som fann en utväg till fortsatt uppskov. Från båda sidor anfördes besvär hos Kungl Maj:t.

Här förständigades landshövdingen i slutet av 1816 att meddela en kraftig tillrättavisning av de båda beslutsfattande reserverna: ”att I ... alfwarsamligen förhållen dem laglösheten af deras förfarande i målet”. Kleman som ”mot klara skäl och bättre wett” hade dragit frågan under Kungl Maj:t:s prövning dömdes till ganska kraftiga böter.⁴² Under tiden hade ärendet uppmärksammats av JO som krävde in förklaringar från de berörda, fann dessa otillfredsställande och kopplade in Svea hovrätts advokatfiskal.

Till offentligheten kom ärendet första gången i JO:s ämbetsberättelse för 1817. Där meddelades Kungl Maj:t:s ovan refererade beslut av 1816, medan resultat av advokatfiskalens aktion ännu inte förelåg.⁴³ Behandlingen i pressen dröjde mer än tre år. Den grep tillbaka enbart på 1816 års beslut (som lämpade sig ovanligt väl som slagträ för kritiker).⁴⁴ En häftig, om än inte helt lättgenomskådad, polemik fördes sedan i *Anmärkaren* under senvintern 1820.⁴⁵ Kritiken mot Kleman framfördes i

41 Ödmjukt memorial från arvingarna infäst mellan nr 37 och 38 i Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Konzeptmemorial 1817.

42 Det kungliga brev av 12/12 1816 som meddelade utslaget var expedierat av Fredrik Wählin.

43 JO:s ämbetsberättelse 1817, daterad 19/11 1817. I: *Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protokoll*. Band 2, s 315–320.

44 *Anmärkaren*, 11/3 1820.

45 Ytterligare inlägg starkt kritiska till Kleman finns i tidningen 11/3 (en andra artikel), 1/4, 12/4, 15/4 och 22/7 (i viss grad) 1820 med mothugg, förmodligen av Kleman själv 15/3 och 18/3 1820.

flera anonyma inlägg och utgjorde därför inte något sammanhängande helt. Jag vill här peka på några aspekter som förefaller mig särskilt värda beaktande.

Sedan tvivel hade utsatts om Kungl Maj:ts avgörande från december 1816 faktiskt hade efterlevts, frågade skribenten om detta var något som angick allmänheten. Svaret var ett enfatiskt ja:

det angår hwarje medborgare ganska mycket att weta, det Kongl. M:ts höga bud och befallningar noggrannt efterkommas, allræmest då de gifwas just till Konungens befallningshafwande sjelfwe, just till de auktoriteter, som äga att i Hans namn befalla, och att, hwar i sin ort, representera så wäl hans rättwisa som Hans makt. ... passar det att ... gifwa ett undwikande och alldeles icke upplysande swar, när en medborgare dristar fråga, om Konungens bud äfwen af Hans befallningshafwande lydask, – helst då medborgares rätt på den lydningen beror? – När allt är verkställt, när allt är i den ordning som det bör, så måste det ju wara tillfredsställande, ej blott för den frågande, utan ännu mer för den swarande, att det blir känt!⁴⁶

Samma artikel utvecklade i en andra avdelning det underkännande som Kungl Maj:t riktat mot valet av beslutsfattare:

att verkets betjening uppflyttas ... att utgöra verkets förste chef i ett mål mot dess sekundchef; att subalternerna, läns-notarien och läns-bokhållaren occasionswis och för ögonblicket nyttjas till domare öfwer deras förman landssekreteraren, *det går för långt*, ... Antingen nu en sådan subaltern wid ett Landshöfdingeembete blott i tjensten beror af landssekreteraren, eller ock (som understundom skett) warit hans privata skrifware och till och med i hans bröd, så är anstalten felaktig.⁴⁷

Vidlyftigt utvecklade artikelförfattaren hur den underordnade knappast kunde våga visa den tillbörliga samvetsgrannheten om han på drägligt vis ville fortsätta sin tjänstgöring.

Landssekreterare Kleman utsattes snart för andra anmärkningar rörande felaktigheter i tjänsten. Mig veterligt togs de inte upp i tidningarna, men de gick till domstol och förblev alltså inte helt okända. Svea hovrätts vice advokatfiskal, Hernblom, skrädde inte orden i sin karakteristik i en otryckt ämbetskrivelse:

46 "Till Författaren af den lilla artikeln: Insändt, i slutet af N:o 25 af Anmärkaren, för d. 1 April, innewarande år." *Anmärkaren*, 12/4 1820. Misstanken hos artikelförfattaren att Högsta domstolens utslag inte hade verkställts på avsett sätt hade fog för sig. Den 8/4 1819 fällde Svea hovrätt landshövding af Wingård till dryga böter, länsnotarien till förhållandevis höga och magistraten i Karlstad till lägre böter "för lagstridiga åtgärder vid verkställandet". Infäst mellan nr 42 och 43, Svea hovrätts arkiv. Advokatfiskalens arkiv, Konceptmemorial 1819. Dessutom innehöll den artikel i *Anmärkaren* av 1/4 1820 som nämnts överst i denna not ett kungligt brev rörande en bristande verkställighet från Klemans sida.

47 *Anmärkaren*, 15/4 1820.

En sådan mängd af olagligheter i ett enda enkelt skuldfordringsmål, lärer vara så sällsynt att icke en gång den laglösa behandling, som hos Konungens Befallningshafvande och Magistraten i Carlstad för några år sedan vederfors Bonden Olof Jonssons i Glenne Sterbhusdelägare i det bekanta skuldfordringsmålet emellan dem och Herr Lagmannen Kleman, förmår uthärda jemförelsen. I sistberörde mål var väl Herr Lagmannen blott enskild Part; men så väl han, som Konungens Befallningshafvande och Magistraten hade dock tillfälle att af slutliga utgången i samma mål erfarå, att Embetsmän icke onäpst gäcka Lagarne eller för ensidiga afsigter äfventyra medborgares välfärd. Att denna erfarenhet icke verkat förbättring, synes utmärka obotlighet.⁴⁸

Hernblom ställde dessutom flera frågor till Kleman om han på eget bevåg hade satt sig över länsstyrelsens beslut men ändå formulerat utslag som om de varit fattade lagligen.

Också i förtroendeuppdrag utanför tjänsten (men förmodligen erhållna åtminstone delvis i kraft av den) visade sig Kleman ha agerat felaktigt. Sedan han hade ersatts som förmyndare för två adliga damer, kom hans avslutande förmyndarräkning av den 21 maj 1821 att klandras inför domstol, där han i huvudsak tappade.⁴⁹

Det märkvärdigaste så långt med landssekreterare Kleman kan tyckas ha varit att han inte hade utsatts för någon genomgripande granskning. Inom rättsväsendet hade flera grova försummelser från hans sida behandlats, men där tycktes det inte finnas några instrument för en allmän genomlysning. Flera grava övertramp i tjänsten hade inte heller lett till någon samlad administrativ undersökning. Förmodligen spelade det en viss roll att hans chef, landshövding Johan (Didrik) af Wingård, inte hade markerat någon vilja att bringa reda i vad som för någorlunda initierade måste ha verkat vara ett moras. Han hade snarare solidariserat sig med sin närmaste man på ett sätt som antyder att det var andremannen som i realiteten var chef på platsen.

Behandlingen av landshövding Hans Järtas långbänk vid redovisningen av testamentsbevillningar har redan gett exempel på överhetens oförmåga att bemästra en underlydandes långvariga upprepade ohörsamhet att besvara förfrågningar och anmärkningar. (I summeringen av detta kapitel kommer ytterligare fall att redovisas.) Men inte heller hade pressen spelat någon avgörande roll. Till och med år 1821 hade Kleman visserligen under några vårmånader 1820 figurerat på föga smickrande vis i *Anmärkaren*, men inte följts systematiskt av någon redaktion. Hans tid var inne när han i stor skala började fumla med statliga lån, det vill säga

48 P Hernblom ämbetsmemorial 27/8 1819 till Konungens befallningshafvande i Värmlands län, magistraten i Karlstad och landssekreterare G B Kleman. Svea hovrätts arkiv. Advokatfiskalens arkiv. Konzeptmemorial 1819.

49 Svea hovrätts dombok 7/1 1823, med löjtnant C W Lagercrantz i egenskap av förmyndare som kärande för sin syster Ulrica Lagercrantz och hennes dotter A F A Rappe.

i fall 6. Den rättegång som då blev följden lät inte många stenar ligga ovända, trots att Kleman stretade emot av alla krafter. Pressen, representerad främst av *Argus*, fick till förfogande ett ämne av stort intresse.

På samma sätt som G A Koskull och Fredrik Wählin förnillade G B Kleman ofrentliga bankmedel. Det tredje fallet rörde dock inte undansmusslande av krav riktade mot den egna personen, och bara delvis tillgrepp av indrivna medel. Det kom därutöver att gälla underlåtenhet att sända vidare odlingslån som hade meddelats av Riksens ständers bank och som skulle utbetalas till jordägare via länsstyrelsen. På någorlunda lång sikt var samtliga vägar dömda att misslyckas. Dels gav människor hals när de drabbades av krav på dubbla betalningar, dels kunde befintliga institutionella kontroller, även om de tog god tid på sig, knappast missa så osofistikerade undanhållanden. Allt talar för att felstegen i samtliga tre fall drevs fram av dåliga privata affärer.

Den första tidningsartikeln om oredan i länsstyrelsen i Karlstad kom i slutet av maj 1821. Den återgav iakttagelser i en undersökning som ”på förekommen anledning” hade gjorts på platsen av ombudsman Möller i den pågående utredningen av banker som hade havererat 1817.⁵⁰ Diarierna i Karlstad hade inte bringat honom någon klarhet, lika lite som muntliga upplysningar från landssekreteraren, förevisade brevkoncept och kronofogdarnas diarieextrakt. Först när Möller sänkte sin undersökningsnivå och reste runt till länets krono- och bergsfogdar klarnade en mycket brokig men otillfredsställande bild av försummelser på flera håll, företrädesvis i länsstyrelsen. Fullmäktige i riksgäldsverket anmälde den 3 maj 1821 förhållandet till JO.⁵¹

Ännu i början av oktober saknade JO svar på sin begäran om förklaring från Karlstad, men hade i stället mottagit flera skrivelser därifrån som syftade till att vinna ytterligare uppskov med ärendet. Den 19 oktober 1821 överlämnade JO ärendet till Svea hovrätts advokatfiskal, som skulle se till att de upplösta bankerna fick sin rätt och att landshövdingen skulle ställas till svars för upprepad försummelse av ämbetsplikter och för avlämnande av felaktiga uppgifter.⁵²

Den verkliga urladdningen kom i anslutning till fastingsmarknaden i Karlstad 1822. Landshövdingen hade äntligen insett (eller övertygats av andra) att han måste ta avstånd från sin närmaste man, som skildes från tjänsten. Genom besvär rörande allehanda formalia sökte Kleman lägga praktiska hinder i vägen för den revision som inleddes. Att landskansliets arkiv höll på att flyttas till nya lokaler tog han som förevändning för att hävda att handlingar kunde ha kommit på avvägar.⁵³

Klemans så småningom inlämnade förklaring till JO kan inte ha gagnat hans sak. Skribenten insåg uppenbarligen inte hur ihåliga hans resonemang måste ver-

50 Möller har vi redan mött i liknande verksamhet i Linköping.

51 *Argus*, 26/5 1821.

52 *Argus*, 13/10, 31/10 1821.

53 *Argus den Andre*, 15/5 1822.

ka för mottagaren och andra läsare. Efter att ha hävdat att han var oegennyttig, gick han till intensivt angrepp mot sin chef. Enligt Kleman skulle af Wingård ha varit medveten om att Kleman just hade fått försäkringar om hjälp att ordna sin trassliga privatekonomi, något som af Wingårds knivhugg i ryggen omintetgjorde.

Wählin hade gjort det till sin centrala uppgift efter avslöjandet att sätta fast också von Nieroth, sin chef. Kleman blev lika hatisk gentemot *sin* chef (som så länge hade tigit stilla) men ville dessutom rädda sig själv.⁵⁴ För Kleman gällde det alltså att så ofta som möjligt hävda den föga driftige landshövdingens personliga skuld (att han hade deltagit i eller känt till beslut) och visa alla fel som begåtts under undersökningen mot honom själv. Den fiskaliska aktionen såg han som sin personliga strid mot af Wingård.⁵⁵

Medan det under lång tid var möjligt för tidningsläsarna att ganska snabbt följa vittnesförhören mot von Nieroth i detalj, var det visserligen många notiser men i huvudsak om perifera ting som nådde dem från Karlstad under andra hälften av 1822.⁵⁶ I ett avseende redovisades något samtidigt ovanligt och intressant. På uppdrag av femtiofyra framträdande medborgare i Karlstad lämnade två ombud in en skrift som protokollfördes på landskansliet och kom att publiceras i *Argus*. De ville se sig som ett instrument för en allmän opinion, när de öppet tog avstånd från Klemans handlingssätt. Detta bedömde de som nödvändigt, eftersom landssekreteraren hade antytt att rättänkande medborgare stod på hans sida.⁵⁷

Efter ett hårt arbete under mer än ett halvt år hade Svea hovrätts advokatfiskal mot slutet av 1823 avgett sitt slutpåstående. Detta byggde på undersökningar vid en särskild rådhusrätt i Karlstad. Protokoll och handlingar, kompletterade av advokatfiskalen, omfattade flera tusen sidor. *Argus* hade givetvis ingen möjlighet att meddela annat än ett urval. Tidningen valde att koncentrera sig på omständigheterna kring ansvarspåståendet, med ett kort sammandrag av de fakta och data det stödde sig på.⁵⁸

Viktigast var följande upplysningar: om Kleman hävdade advokatfiskalen att han lagt beslag på mer än 50 000 riksdaler, grovt missbrukat tjänstemannaförtroendet och på mångfaldiga sätt brukat svek och list. Han sades ha gjort många felaktiga anteckningar i diarierna och meddelat diktade uppgifter, varför bara han själv hade reda på det verkliga förhållandet. Han skulle ha författat utslag i mål

54 Båda förskingrarna markerade en våldsam vrede därför att de av chefen hade suspenderats från sin tjänstgöring.

55 *Argus den Andre*, 15/6, 19/6 1822; insänd skrivelse från Kleman till red. *Stockholms-Posten*, 14/8 1823.

56 *Argus den Andre*, 13/7, 24/7, 7/8, 11/9, 14/9, 23/10, 26/10, 6/11 1822.

57 *Argus den Andre*, 10/8 1822.

58 *Argus den Tredje*, 3/1, 14/1 1824.

som aldrig hade förevarit. Däremot ansåg advokatfiskalen att full bevisning inte förelåg om att Kleman hade förfalskat andras namn.⁵⁹

Advokatfiskalen var dessutom övertygad om *landshövdingens* skuld i det inträffade. Hade han visat skyldigt nit hade balansen kanske aldrig uppkommit. I varje fall hade den inte blivit så stor. af Wingård borde gälda vad Kleman inte förmodade svara för, utan avseende på när särskilda delkrav hade uppstått. Likvid borde fordras genast, varefter landshövdingen kunde kräva ersättning från Kleman. Länsnotarien Larsson skulle slippa undan med att betala en smärre ersättning och böter för biträde åt af Wingård i några moment.⁶⁰

Om jag har lyckats tolka handlingarna korrekt var Svea hovrätts särdeles opedagogiskt avfattade dom ovanlig i det avseendet att den gick längre än advokatfiskalens yrkande. Kleman dömdes förutom till avsättning från tjänsten till fem års allmänt arbete på Malmö fästning. Strax efteråt fällde särskilda rådhusrätten i Karlstad honom som bedräglig gäldenär i hans personliga konkurs till ytterligare två år på fästning och till att schavottera på torget i Karlstad i två timmar. Hans motgångar/oskicklighet kulminerade då hans ansökan till Högsta domstolen om ändring inkom för sent och därför inte togs upp till behandling.⁶¹

Efter straffets avtjänande blev G B Kleman advokat i Malmö. Därifrån rymde han efter en tid till Storbritannien.⁶² Hans son blev framträdande affärsman där med särskild inriktning på Sverige, om än med begränsad framgång i det långa loppet.⁶³

59 *Argus den Tredje*, 17/1 1824.

60 *Argus den Tredje*, 21/1 1824.

61 *Argus den Tredje*, 22/9, 29/9, 2/10, 13/10, 23/10 1824.

62 Släkten Kleman (1975–1977), *SBL*, 21, s 268.

63 Alf W Axelson (1975–1977), Pontus Kleman. *SBL*, 21, s 269–271. Med sina mångskiftande initiativ inom svenskt näringsliv efter 1850 vore han mer än de flesta andra värd en biografi. Den kunskap om honom som nu finns är delvis ingående men samtidigt koncentrerad till vissa stora projekt, som nog kunde bindas ihop bättre. Här bara några notiser. Axelson har främst sina intryck från Klemans insats rörande de norrbottniska malmfälten och är förhållandevis positiv. Göran B Nilsson (1989) är i en särdeles initierad analys av det svenska banksystemets utveckling i början av 1800-talets andra hälft, *André Oscar Wallenberg. II. Gyllne tider 1856–1866*, utpräglat skeptisk till Kleman och ser honom som en äventyrare med begränsad verklighetskontakt. Mina egna erfarenheter om Kleman är andrahandsuppgifter. De härstammar från göteborgska grosshandlare som i slutet av 1840-talet och under 1850-talet fick Kleman som konkurrent vid försäljningar av svenskt trä och järn i Storbritannien och hos honom tyckte finna kombinationen okunnig, naiv och tilltagsen i affärer. Deras uppfattning liknar alltså den som från andra utgångspunkter blev Nilssons. Ett exempel hos Rolf Adamson (1966), *Järnavsättning och bruksfinansiering*, s 74, n 1. Dock försummade grossisterna inte att vid behov samarbeta med Kleman. Kerstin Norlander (2000) visar i sin doktorsavhandling *Människor kring ett företag: kön, klass och ekonomiska resurser: Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872–1939*, s 34, hur Kleman efter tidigare bakslag effektivt förhindrades att för egna affärer disponera över hustrun Bertha Hiertas förmögenhet.

Om den otvetydige skurken i denna affär tycks ha stått totalt utan försvarare och vänner och fått betala dyrt för sina felsteg, blev den slappe chefens öde mindre dystert. af Wingård dömdes visserligen inledningsvis att ersätta de skador som Kleman inte kunde gälda, det vill säga i realiteten hela förskingringen. Hans första ansökan att av nåd slippa betala avslogs. Den modestare ansökan om uppskov, tills slutgiltigt beslut fattades vid närmast följande riksdag, beviljades däremot på villkor vilka säkert upplevdes som stränga.⁶⁴

Argus var redan 1826 kritisk till eftergifter och vidhöll sin uppfattning när af Wingård vid 1828–1830 års riksdag återkom med en förnyad ansökan om befrielse. En riksdagsman med samma uppfattning, vilken dock hamnade i klar minoritet, citerades med gillande av tidningen. af Wingård beviljades avskrivning med ungefär 60 procent av sin skuld.⁶⁵ Mer än ett decennium senare upphöjdes han till regeringsledamot, en tid till och med till finansminister.⁶⁶

Större delen av sin levnadsbeskrivning, som har lågt anseende för precision, ägnar af Wingård åt sin tidiga militära bana.⁶⁷ Denna ansåg han sig också ha nytta av när han skulle föredra besvärliga ärenden för monarken, sin tidigare krigsförman, som det gällde att förvillan med tal om gångna tiders bragder.⁶⁸ Bara en läsare väl insatt i förväg och välvilligt inställd kan skymta bekännelser om underlåtenhetssynder från landshövdingeåren i kortversionen av biografien.⁶⁹

64 *Argus den Tredje*, 25/1, 28/1, 8/4, 12/7 1826.

65 *Nya Argus*, 7/1, 6/2 1830.

66 Det är stilenligt att han även som finansminister synes ha haft en dugande statssekreterare som den verkliga maktavaren bakom sig. Lars-Olof Skoglund (1987–1989), Sven Abraham Munthe. *SBL*, 26, s 40.

67 Johan af Wingård (1846–1850), *Minnen af händelser och förhållanden under en lång lifstid*. Efter en granskning av framställningen om fälttåget i Pommern 1807 sammanfattas resultatet sålunda: "Undersökningen kunde fortsätta i det oändliga, och resultatet skulle blifva lika nedslående. Man måste sannerligen hafva en ganska god tur för att lyckas påträffa en fullt riktig uppgift i Wingårds arbete." Anders Grade (1915), Runebergs teckning af Gustaf IV Adolf i dikten "Konungen", *Historisk tidskrift*, s 55–77 (citatet s 75) och av samme (1916) Huru Wingårds "Minnen" tillkommo, *Historisk tidskrift*, s 126–129. För enkelhetens skull har jag nedan använt den mycket kortare levnadsteckningen i *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* (1852), 20, s 310–324 som "nästan uteslutande" återgår på den tidigare versionen.

68 *Biographiskt lexicon* ..., s 323.

69 Några passager ur *Biographiskt lexicon* ... från s 321–322 bör meddelas: Som landshövding började han full av reformplaner men förstod snart hur många hinder som mötte. "... Jag skulle kunna uppgifva en mängd exempel, från de 26 åren jag hade denna befattning, visande huru ofta en landshövding är satt i nödvändighet att taga sitt parti i trots af alla betänkligheter och följder för både välfärd och anseende. Hela den delen af min lefnad var ett ständigt dansande på lina, mellan former och moraliska förbindelser; under det den hundraåriga drifvan, kallad landshövdinge-instruktion, aldrig kunnat efter otaliga plåstringar och tillägg gifva de dock ej sällan fordrade attributerne till Landshövdingen, att vara

12:5. Summering

Liksom vid flertalet fall av ekonomiskt missbruk i regionalförvaltningen kom den helt övervägande delen av pressens behandling att gälla individer. Det var bedrägerier och pampfasoner hos enskilda befattningshavare, eventuellt smittsamma till deras närmaste yrkeskrets, som brännmärktes. Indirekt spreds emellertid däri-genom en ofördelaktig uppfattning om offentliga tjänstemän som grupp. I fallet Kleman gäller arbetssättet också *Argus* som i många andra sammanhang kunde lyfta sin diskussion till ett principiellt plan. En mycket väl behövlig balansering med införande av vad som nu skulle kallas strukturella synpunkter gav *Granskaren* i några inlägg, återgivna ovan i avsnitt 10:1. Men det är föga sannolikt att de på sin något högre abstraktionsnivå fick den uppmärksamhet de förtjänade.

Dock är det lätt att urskilja tydliga skillnader vid behandlingen av de tre aktu-ella landshövdingarna. Åtalet mot Koskull togs upp både mindre utförligt och mindre precist än de övriga i tidningen. Både redaktionerna och läsarna fäste sig nog mer vid det beteende han *inte* åtalades för, att han försökte göra sig fri från sin skuld på otillåtet sätt, än det han fälldes för, att han hade undanhållit hand-lingar i tjänsten. Båda de blad som berörde frågan hade också skrivit på ett konst-lat sätt, som snarare svepte slöjor över den än belyste den.

De båda övriga fallen fick en bred uppmärksamhet. Det mest anmärknings-värda, utan parallell i ett liknande sammanhang var Wählins roll. Efter att ha varit den avslöjade och dömd brottslingen lyckades han på kort tid föra över initiati-vet till sig själv och bidrog kraftigt till att få von Nieroth att verka som den verk-lige brottslingen, medan han själv bara hade varit slösaktig och dessutom redan hade avtjänat sitt straff. I detta fall spelade *Argus* tydligt med på Wählins sida. Kleman är unik genom sin dåliga blick för hur han bäst skulle försvara sig och sin därav följande oförmåga att överhuvud vinna någon för sin sak. Hans brott var utomordentligt mycket mer omfattande än de övrigas och jämfälldes bara med den mest belastade från fall 1.

Den första hälften av pressens bevakning av regionalförvaltningen är därmed ge-nomgången. Att den i främsta rummet kommit att riktas in på bestämda personer är ganska naturligt. Det rörde sig i nästan alla fall om ett brott mot gällande lag: förskingring av allmänna medel. Att hänga ut brottslingen gick i allmänhet väl för sig med hjälp av rättegångsmaterial, som blev åtkomligt genom offentlighetsprin-cipen. Pressen behövde inte förstärka särskilt mycket med egna moraliska eller statsrättsligt/administrativt inriktade utläggningar.

allvetande och allestädes närvarande. – Sträng administrator blef jag icke, ehuru ej så sällan mera bestämd man, än man ofta gillade.”

”Skulle icke minnet af min person och mina välvilliga afsigter samt oftast lyckade åtgär-der kvarvara uti orten; fåfångt blir det då alltid af en Landshöfding att sjelf göra sig på-mind efter sin afflyttning.”

För sig i detta avseende står Hans Järtas ärende. Här var det fråga om försumlighet, inte ett svårt brott. Då måste en egen, intellektuellt hållbar argumentation för att motivera dess allmänna intresse föras i tidningen. Det måste tydligt visas att det till synes lilla hade vådliga implikationer: till och med att en spridning av den uppvisade halsstarrigheten på lång sikt skulle underminera hela den offentliga förvaltningen. Tankeleken i *Argus* var det mest självständiga inslaget från pressen i det hittills genomgångna. Den genomfördes skickligt.

En vidare diskussion om flera samlade aspekter på pressens bevakning av regionalförvaltningen förs i kapitel 16.

KAPITEL 13

Presskritik rörande felaktiga arresteringar

13:1. Konflikter mellan äldre och nyare värderingar

Den samlande idén bakom presskritiken i detta kapitelns tre fall var värnandet av människors personliga integritet. En aktiv kamp fördes mot vad som ansågs vara godtyckliga arresteringar av oskyldigt misstänkta. Kritiken i det särklassigt viktiga Värmdöfallet tycktes användbart som vapen mot en illa sedd länschef. Två andra diskussioner om arresteringar utan goda bevis mot de drabbade ägde rum i så nära anslutning till Värmdösaken att de måste sägas ingå i en medvetet driven kampanj. Mot denna avgavs efterhand en väl artikulerad moteld som underkände argumenten om godtycklighet. Vilka bättre handlingsalternativ hade det funnits för de arresterade?

Varför den här typen av händelser utlöste heta känslor just kring 1820 försöker jag göra begripligt genom två bakgrunder. Först ges i anslutning till modern forskning en skiss över den då livliga diskussionen om fångvård och straffsystem (avsnitt 13:2). Jag snävar sedan in perspektivet till det föga utvecklade regelverket för arrestering (häktning). En låt vara yttlig jämförelse görs med vår egen tids förhållanden (avsnitt 13:3).

Ytterligare en introduktion – av annat slag – har lagts in före själva fallstudierna. Där redovisas en häftig offentlig debatt under 1818 rörande arresteringar i huvudstaden, vilka påstods vara felaktigt utförda. Debatten blev en föregångare till den som knöts till Värmdö målet som utspelades under 1819, men utanför Stockholms gränser. Händelserna bakom affärerna hade en del likheter. Men genom den olika geografiska lokaliseringen kom de att omhändershas av delvis olika uppsättningar av myndighetspersoner. Och sätten att föra ut frågorna till offentligheten var inte heller lika. Några observationer från denna föregångare redovisas (avsnitt 13:4).

Fall 7, Värmdö målet, som sedan följer är det enda av de här upptagna fjorton fallen som tidigare forskning på allvar har granskat. En utmärkt uppsats av Jarl Torbacke föreligger.¹ Den innehåller bland annat en tydlig redogörelse för det mycket komplicerade händelseförloppet, med två mord som startpunkt, följda av dramatik i fångelset och i domstolar med återspeglings i pressen. På några få punkter kompletterar jag den. Viktigast bland samtida pressorgan var *Anmärka-*

1 Jarl Torbacke (1981), Värmdö målet 1819: den svenska pressens första stora seger? *Scandia*, 47.

ren, men flera andra deltog. (avsnitt 13:5).² Fall 8 och 9 har tidigare observerats obetydligt i forskningen, men redovisas här var för sig (avsnitt 13:6 respektive 13:7). Det tydliga samband som finns de tre episoderna emellan sparas till kapitlets avslutning (avsnitt 13:8).

Nya, humanare synsätt höll på att få gehör, men flera oförändrade lagtexter medgav tolkningar åt olika håll.

13:2. Reformering av fångvård och straffsystem

Från senare delen av 1700-talet försökte en rad europeiska samhällsdebattörer i upplysningens anda förändra synen på straff. De förordade en humanare behandling av fångar. Dessa skulle inte enbart bestraffas utan också på olika vägar bibringas moral och en livsstil som bättre överensstämde med allmänt gällande värderingar.³

Sådana tankeströmningar förekom även i Sverige. Tydliga blev de kring sekelskiftet 1800 och mer allmänna under decennierna efter 1810. Teorin stod inte allena. Materiella förhållanden uppmärksammades samtidigt. Justitieombudsmannen hade till exempel i sin instruktion fått i uppdrag att granska de fysiska villkoren för fångarna i landets fängelser. Dessa uppgifter fullgjorde JO, Mannerheim, med stor omsorg. Förvaringsställena visade sig ofta vara små och dåligt underhållna och de intagnas omständigheter eländiga. Fortsatta efterforskningar, debatter och utredningar ledde till att ett nytt centralt ämbetsverk, styrelsen över fängelser och arbetsinrättningar, kom till 1825.⁴

I det här sammanhanget är några väsentliga upplysningar om tidens straff- och fångkategorier på sin plats. Ännu enligt 1734 års lag dominerade döds-, kropps- och skamstraff samt böter, medan frihetsstraff var relativt sällsynta. Kriminologen Hanns von Hofer karakteriserar sista tredjedelen av 1700-talet som *frihetsberövandenas inkörningsperiod*, medan deras *definitiva genombrott* kom mellan 1805 och 1850, då antalet fångar fyrdubblades. Tre kategorier av fångar uppmärksammades särskilt: de som hade omhändertagits misstänkta för brott (rannsakningsfångar), de som avtjänade (eller skulle avtjäna) straff samt fångar bysatta för skuld. Dessutom belastades fångelserna av gruppen försvarslösa, som givetvis inte var brottslingar i modern mening. De stod för en stor del av ökningen av antalet fångar och kom därför snart att fordra kraftåtgärder från de styrandes sida.⁵

2 I främsta rummet kommer *Stockholms Courier* och *Argus* i fråga.

3 För denna korta bakgrund har jag i huvudsak använt Roddy Nilssons (1999) avhandling, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, med tyngdpunkten på 1800-talets tre sista fjärdedelar. Av arbetskonomiska skäl har han använt tidningsmaterial bara i något enstaka fall. De klassiska tänkarna i fångelsefrågan presenteras på s 70–101.

4 Nilsson (1999), s 111–120, 126–127, 137–144.

5 Nilsson (1999), s 16, 61–62, 121–124.

Det är tydligt att stora delar av fångpopulationen passade dåligt som direkta objekt för förändringsideologin. I princip borde varken rannsaknings- eller bysättningsfångar stanna tillräckligt länge i fängelse för att kunna påverkas.⁶ Bland de försvarslösa fanns det säkert sådana som av lyckligare lottade människor bedömdes som arbetsskygga, liksom de som tidigare hade begått brott och därefter inte lätt kunde skaffa sig normal sysselsättning. Men det skulle vara svårt att hävda att flertalet som var utan godkänd arbetsanknytning (inte sällan på grund av kroppsliga handikapp) skulle vara brottslingar i behov av etisk förbättring. Alltså kvarstod som enda aktuella grupp av de fyra nämnda, stadd i tillväxt men från en låg numerär, de som faktiskt avtjänade frihetsstraff.

I Stockholmspressen diskuterade den mångsidigt intresserade Anders Lindeberg 1816–1821 i några omgångar olika aspekter av straffsystemet och orsaker till brott. Han besökte i studiesyfte huvudstadens fängelser. Resultatet blev dock inte någon kraftig kritik av regionalförvaltningen liknande den linje som redan hade drivits i *Anmärkaren*.⁷

Intensivt omstridda, och därmed viktiga för mina syften, var främst två typer av beteenden som ifrågasattes hos ledande företrädare för några mellansvenska lägen gentemot rannsakningsfångar. Avgjort mest brännande var villkoren och sättet för att arrestera misstänkta och hålla dem i förvar. I andra hand kritiserades en del handgripliga beteenden i sättet att behandla fångar.⁸ Publiceringsmässigt står vi vid detta frågekomplex inför en övergång från polemiska tillfällighetstryck till utvecklande i flera tidningsnummer efter varandra.

13:3. Regelverk för frihetsberövande

Numera finns det klara regler för förundersökning, anhållande och häktning. Under förundersökningsstadiet får en misstänkt inte hållas kvar för förhör utöver en bestämd kort tid, utan att formella beslut om anhållande eller åtal fattas. *Anhållande* i brottmål kan göras på något svagare misstanke än *häktning*. Beslut om

6 Det var fordringsägaren som drev fram att gäldenären bysattes. Men han måste själv bekosta gäldenärens underhåll i häktet. Avsikten med bysättningen var att sätta press på fången och, kanske främst, kretsen omkring honom att snabbt mobilisera resurser som inte kunde tas ut tvångsmässigt.

7 Johan Söderberg (2000), *Views of the criminal in early nineteenth-century Sweden. I: Only human: studies in the history of conceptions of man*. Red Arne Jarrick, s 223–224. Lindebergs positiva bedömning av fångelserna i Stockholm redovisades i december 1820, en tidpunkt då missförhållanden där förmodligen alldeles nyligen hade rättats till efter hård offentlig debatt. En motbild från 1819 som inte sparade på grälla effekter presenteras i avsnitt 13:5 (under avdelning d).

8 Det är ett intressant påpekande att den diskussion som fördes om tortyr och liknande gällde just rannsakningsfångar, men inte redan dömda (till fängelse eller fästning). ”Föreställningarna om dessa straffformer rörde sig ännu inom en kontext av kroppsstraff.” Nilsson (1999), s 118.

anhållande fattas av åklagare. Senast dagen därefter, eller i undantagsfall senast på tredje dagen, ska denne antingen släppa den anhållne fri eller begära att domstolen häktar honom. I det senare fallet inger åklagaren senast fyra dygn efter det att den misstänkte gripits, en häktningsframställning på grundval av materialet från förundersökningen.

Förutsättningar för häktning är att *sannolika* skäl föreligger för den misstänktes skuld till brott som medför lägst ett års fängelse, samt att åtgärden är nödvändig för att förhindra att den misstänkte avviker, försvårar utredningen eller fortsätter brottsligheten. Skulle straffet bli minst två år är häktning den normala åtgärden. Beslut om sådan fattas alltid av domstol som samtidigt bestämmer den tid inom vilken åtal ska väckas. (Vid komplicerade utredningar förlänger domstolen dock inte sällan tiden.) Så snart skälen för häktning har upphört ska den misstänkte släppas. Dessa stränga begränsningar förklaras med att ”häktning innebär en så påtaglig inskränkning i den personliga integriteten redan innan det rättsligen fastslagits att den misstänkte gjort sig skyldig till brott”.⁹

Nästan inget av det ovan relaterade regelverket fanns omkring 1820. Av begreppen förundersökning, anhållande och häktning förekom enbart det sista, men med en oskarp innebörd, ofta densamma som arrestering, insättande i förvar. Om man inte hade någon distinkt innebörd i att ”häkta”, fanns det inte heller någon restriktion att den åtgärden skulle skötas enbart av domstol. En förordning av 1810 gav några hållpunkter för hur snabbt en misstänkt arresterad skulle ställas inför rätta, men den var inte bjudande formulerad.¹⁰ Dessutom förekom utöver de ”straffprocessuella” åtgärderna häktning som tvångsmedel eller säkerhetsät-

9 Upplysningarna är hämtade från artiklarna ”anhållande”, ”förundersökning”, ”häktning” och ”häktningsframställning” (de båda senare signerade Anders Stening) i *Nationalencyklopedin* (NE). Citatet kommer från artikeln ”häktning”, NE 9, s 247. Att uppstramningen av regelverket är relativt sen framgår vid en jämförelse med artiklarna om ”anhållande” och ”häktning” i *Svensk uppslagsbok* från början av 1930-talet.

10 ”... at ransakning öfwer häktad person, som inför Stads-Domstol ställes för Rätta, bör företagas sist inom Åtta dagar från den dag, då arresteringen med orsaken dertil blifwit hos Domaren behörigen anmäld, så framt den häktade genom wederbörandes föranstaltande till Staden ankommit, utan ock, at Ordinarie Domare å Landet, då han får underrättelse om et till hans åtgärd hörande Brottmål, hwaruti någon person är häktad, och han i anseende til laga hinder finner sig icke kunna inom trenne (3:ne) weckor undersökningen företaga, genast wid berörde underrättelses undfående bör sådant anmäla hos Öfwer-Domstolen, som efter föregången pröfning af de uppgifne hindren, derest de godkännes, äger förordna en skickelig och pålitelig Extra Domare ...”, Ur Förordning Angående Tiden, inom hwilken häktad person, bör ställas för Rätta, 10/4 1810, Årstrycket (föregångare till *Svensk författningssamling*). Eftersom domstolar på landsbygden sammanträdde en, två eller tre gånger per år, (glesast i norra, tätast i södra Sverige) borde det till synes långsammare sättet att sammankalla ett extra ting ha blivit det snabbaste och därmed det vanligaste vid ärenden av denna typ.

gärd, till exempel för att ta hand om försvarslösa personer, sådana som saknade godkänd försörjning (arbetsplats).

Det var mot bakgrund av ganska lösa stadganden om vilka auktoriteter som hade rätt att ingripa, på vilka villkor det var tillåtet och hur länge människor utan föregående dom kunde berövas sin frihet, som krav på rättssäkerhet via tydliga, humana regler för frihetsberövanden ventilerades omkring 1820.

Påföljden för en felande befattningshavare skulle kunna bli böter, en tids suspension eller avsättning från tjänsten. Därutöver kunde han personligen bli skyldig att ersätta en felaktigt behandlad medborgare för den skada denne lidit. Likartade skadestånd skulle staten numera betala.

13:4. Förelöpare 1818 till arresteringsdiskussionen

Strax före jul 1816 hade en sörmländsk bonde på besök i Stockholm försvunnit. Vittnen hade noterat att han hade råkat i ordväxling med en åkaredräng. Denne och två kamrater misstänktes för mord och arresterades. Men det framkom att bonden senast hade setts med en annan person. De tre frigavs den 31 januari 1817.¹¹

Mer än ett år senare, i februari 1818, inkom en skrift till JO, i vilken polisens förhörsmetoder kritiserades hårt. Författare var e o notarien i Svea hovrätt, C G Walberg. Det hävdades att två av de misstänkta hade pryglats upprepade gånger och uppmanats att bekänna. Den högste ansvarige för polisärenden i Stockholm, polismästaren och underståthållaren Olof af Wannqvist, hade närvarit och skulle vid ett tillfälle ha uppmanat sina underlydande att prygla hårdare för att få någon effekt. Han skulle också ha försökt lura en av de misstänkta till bekännelse genom att påstå att de andra hade erkänt.

Med Walberg som pennförfattare anhöll åkaredrängarna att JO skulle granska ärendet och utkräva ansvar av af Wannqvist. Walberg redovisade också djupare motiv i förlängningen av ärendet. Polisens undersökningssätt borde ändras och mindre upplysta medborgare få reda på sina lagliga rättigheter. Speciellt kritiserade han de protokoll som uppsattes vid polisförhören. De var alls inte alltid korrekta. Och en misstänkt fick inte se dem för justering förrän en till två veckor i efterhand, och hade då svårt att hävda en eventuellt avvikande mening om vad som faktiskt hade sagts. Kritiken var inte ny, men fick extra bett genom att fallet hade blivit så uppmärksammat.

Innan JO hade hunnit behandla ärendet togs det upp på politisk väg, i adelsståndet vid den pågående riksdagen av en major Grönhagen. Han föreslog att poliskammaren, liksom överståthållarämbetets kansli och konungens befallnings-

11 Redovisningen här bygger på Nils Staf (1950), *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*, s 348–357, fram till utnyttjandet av handlingar direkt från JO:s arkiv (vad som hör till not 13). Stockholms polisväsende hade just fått ett nytt regelverk som avvek från landsortens. Jag kan inte avgöra vilken roll detta kan ha haft för utvecklingen.

havande, skulle ställas under granskning av hovrätten. Dit skulle besvär anföras och protokoll och domböcker inskickas. Vid debatten på riddarhuset uppmanade Grönhagen Mannerheim, som varande JO, att ta till orda.

Mannerheim visade sig vara oförstående inför de klagomål som låg bakom motionen. Han tog polisen i försvar och berömde dess öppna arbetssätt. I sin förtroendeposition hade han inte fått ta emot klagomål mot polisen, trots att den under 1817 hade behandlat över 12 000 mål. Mannerheim påstod att sakgranskning vid hovrätterna av de renovationsprotokoll från underrätter vilka redan nu insändes var omöjlig av tidsskäl.¹² Att ytterligare skicka dit poliskammarens protokoll skulle alltså vara meningslöst ur kontrollsynpunkt.

Grönhagens försök att via riksdagens lagutskott uppnå bättre rättssäkerhet för misstänkta, inte minst genom att förbättra kompetensen hos befattningshavare vid poliskammaren, rönkte inte heller någon framgång.

I april 1818 lämnade polismästare af Wannqvist in sin förklaring till den anmälning som hade riktats mot honom. Han konstaterade att Walberg redan i tre särskilda tryckfrihetsmål hade dömts till att göra avbön. De åkaredrängar som var aktuella hade tidigare straffats för olika förseelser. Åkaredrängar i gemen var kända för sitt oregerliga uppträdande och arbetsgivarna hade flera gånger begärt hjälp mot dem. Med hjälp av denna kedja av *guilt by association* ansågs pryglandet motiverat.

JO accepterade i detta fall polisens arbetsmetoder, trots att det bland dessa ingick vad som betecknades som tortyr. Han fann inte anledning till anmärkning och ärendet avskrevs. Under år 1818 inkom ytterligare fem anmälningar mot polismästaren till JO. af Wannqvists förklaringar, framförda i en för tiden och ämnet lugn och saklig ton, godtogs även i dessa fall. Bakom anmälarna, som hörde hemma rätt lågt på en social skala, syns ingen skrivduktig ståndsperson. Kanske fanns det ändå någon sådan involverad.

I sitt svar på den första anmälan, från Walberg, antydde af Wannqvist att det nog förekom någon sorts samordning mellan flera klagande: ”när Klaganderna sjelfve kunnat dröja, En del mer än ett helt år och En annan öfver ett halft år, jnnan De anmält dessa klagomål, hvadan vill synas at De nu först och på en gång, fått kunskap och öfvertygelse om Liden oförrätt”.¹³ Raden av klagomål senare under året kan således antingen ingå i en aktion med en ståndsperson som inspirator eller vara ett utflöde, en miniepidemi, av uppdämd ilska från underprivilegerade som förmådde tala i egen sak.¹⁴

12 Renovationsprotokollen var avskrifter av underrättens småprotokoll och delar av dess dombok.

13 JO:s arkiv. Handlingar 1818 till diarienummer 54 (25/3).

14 JO:s arkiv. Handlingar 1818 till diariet. af Wannqvists förklaringar till klagomål. Nr 69, svar inkommet 14/4 på klagomål från åkaren Joh Lundström för långvarigt fängelse ”uppå blotta misstanken och utan at vara förwunnen om brott”. JO godtar förklaringen som

Bara i ett avseende fann JO det under detta anmälningrika år nödvändigt att gå vidare med en undersökning. Tillsammans med af Wannqvist hade länsmanen och övergevaldigern Carl Röösgren anmodats svara på anmärkningar rörande förhållandena i fängelset. Röösgren, som hade överinseende över åtminstone ett av huvudstadens fängelser, granskades inför domstol för sin behandling av misstänkta.¹⁵

Mannerheims reformvänliga inställning tycks således inte hållfast när den 1818 prövades på annat sätt än tidigare. Försvaret för påstådda felaktiga arresteringar och långa perioder i tvångsförvaring fann han tillräckligt väl motiverat för att avskrika ärendena. Visserligen godkände han inte direkt tortyren i fängelset, men han drev inte saken med någon stor kraft. Helt fri gick den person som stod högst på rangskalan. Den som prövades var underhuggaren.

Polismästarens nedanstående bedömningar stod JO tydligen inte främmande för:

När jag betraktar anledningarne till De ... mot Min Embetsmanna åtgärd ställde Klagoskrifterne, så bör jag förvänta flere af lika beskaffenhet, efter det, bland mycket annat, är min Embetsplikt och ofta skärskilt befallt, at hämma alla afvikelser från god ordning, hvaribland må räknas mer och mindre uppenbara Tiggerier af Hufvudstadens Jnnevånare eller af Personer, som komma hit från orterne, antingen rent af i ändamål att tigga, eller under föreburne Rättegångar och andra ärender. Ju mera oförsynte Dessa Sökander äro, ju större våldsamt tro De sig finna hos Policen, som afviser Dem, äfven om Den ej ställer större kraft emot Dem, än som blott hindra det olagliga i Deras tilltagsenhet.¹⁶

bland annat noterade att Lundström tidigare hade stulit. Nr 70, svar 14/4 hushållerskan Maria Göth om olaga arrestering. Godkänd förklaring att hon lever i Stockholmsäktenskap med en kapten och livnär sig med tiggeri. Nr 94, svar 20/5 på klagomål från två smedlärlingar; förklaringen som stöds av en kämnersrätts utslag godkänns. Nr 95, svar 20/5 på klagan från en extra järnbärare över att hans sambo togs i förvar, godkänns likaså. Nr 154, svar 19/9 på klagan från kammartjänaren Daniel Renström över att hans fästekvinna Maria Oritpudda blivit insatt i häkte utan anledning. Förklaringen att hon var veneriskt smittad godkänns. Nr 161, svar 13/10 en f d extra notarie kvarhållen i häkte. Förklaringen att han saknade näringsfång godtas.

- 15 JO:s arkiv. Handlingar 1818 till diarienummer 68. Den 3/3 hade JO personligen inspekterat stadens fängelser och hört fångars då anförda anmärkningar. Några klagade över långa tider i fängelset. En hade varit "insatt på bekännelse" sedan 9/8 1817 varav 72 dagar i mörkt rum. Till polisförhör togs han först 27/1 1818. En annan fånge, misstänkt för stöld, hade inte förhört på sju veckor. Inget av dessa fall fördes vidare av JO. Det enda som föranledde någon åtgärd lydde under Röösgren, som ansvarig för handgripligheter inom fängelset. En f d hovmästare Berggren, anklagad för förfalskning, hade fått handklovar påskruvade av Röösgren och haft dem sex dagar i sträck. Hans händer var fortfarande svullna. Ytterligare en fånge hade fått handklovar anbringade på sig. Röösgren, mindre skicklig som skrivkarl, klarade sig inte undan en rättslig prövning, men sedan kämnersrättsens protokoll i frågan inkommit, avskrevs ärendet (diarienummer 92, 16/5 1818).
- 16 JO:s arkiv. Handlingar 1818 till diarienummer 54. af Wannqvists ursäkt 25/3 för att han inte hunnit lämna inkrävd förklaring.

13:5. Fall 7: Värmdöålet

I sin ovan nämnda uppsats har Jarl Torbacke redovisat de väsentliga dragen i vad som har kommit att kallas Värmdöålet.¹⁷

Den 27 mars 1819 mördades torparen Gustaf Blomberg av sin dräng Petter Andersson under skogsarbete på Hälsingholmen vid Värmdön. Dagen därpå dödade denne också Blombergs hustru. Petter Andersson vistades fortfarande på sin arbetsplats, när han efter ett antal dagar fick besök av sin yngre bror Anders. Denne hade avvikit från sin drängtjänst efter att ha stulit och sålt ett parti ved. De båda gjorde sällskap från Hälsingholmen till sitt föräldrahem, torpet Granhatten under Finsta gård i Roslagen.

Grannar till Blombergs anade oråd och misstänkte Petter Andersson. Den 19 april blev han arresterad. Han angav sin bror Anders som medskyldig och sina föräldrar som medhjälpare att gömma vad som hade stulits från Blombergs.

Den 22 april blev affären offentliggjord i *Stockholms Dagligt Allehanda* genom en kungörelse från landshövdingeämbetet i Stockholms län. Några veckor senare hade de tre andra familjemedlemmarna erkänt delaktighet i brottet. Brödernas 13-åriga syster och en piga med spädbarn hade också arresterats och förts till Stockholm. Arresteringarna verkställdes av länsmannen Carl Röösgren, inte av ortens egen länsman, som inte funnit något misstänkt vid en egen, tidigare undersökning. Föräldraparets husbonde, M F Leijonmarck, som ju väl kände sina underlydande, fann anklagelserna osannolika och försökte ta reda på vad som faktiskt hade hänt.

Det dröjde mer än en månad, till den 25 maj, innan tingsrätten i Vaxholm sammanträdde till en extra (urtima) session som varade i fyra dagar. Först nu kunde Leijonmarck träffa de åtalade och fick tillstånd att biträda dem under rättegången. Han utrönade snart att Petter Andersson hade pryglats och därefter fått löfte att slippa sådant i fortsättningen, när han angav de tre övriga. Dessa hade erkänt sin delaktighet först efter hot om misshandel eller verkställd sådan. Bara system och pigan hade ståndaktigt nekat.

På rättegångens andra dag uppdagades det att vad som hade hittats hos föräldrarna och antagits vara stöldgods inte hade tillhört de mördade makarna Blomberg. Till och med hade dessas tillhörigheter återfunnits i ett lönnutrymme i deras eget hem. Petter Andersson erkände nu att han inte hade haft några medhjälpare vid mordet. Först därefter vågade föräldrarna hävda att de var oskyldiga. Rätten fann det nödvändigt att höra ytterligare vittnen, vilket krävde uppskov. De fyra vuxna familjemedlemmarna återfördes till Smedjegårdshäktet i Stockholm, medan dottern och pigan släpptes fria med något förbehåll. Tingsrättens dom följde den 8 juli och hovrättens den 3 augusti 1819. Petter Andersson dömdes till halsuggning. De tre övriga vuxna hade inte helt lyckats övertyga om sin oskuld, men

17 Jarl Torbacke (1981). Av uppsatsens sju avsnitt är det IV–VI (s 268–289) som är av störst intresse i vårt sammanhang. För min summering därur ges inga precisare sidhänvisningar.

fick lindrigare straff än Petter. Kronolänsmannen och övergevaldigern Carl Röösgren kom att i en särskild rättegång anklagas för sitt sätt att arrestera och förhöra.

Omedelbart före och efter Svea hovrätts dom i början av augusti fördes mordärendet vidare på två vägar. Petter Andersson återupptog sina anklagelser mot sina anhöriga. Fängelseprästen vidarebefordrade denna "bekännelse" till landshövdingen. Kapten Leijonmarck påtalade i några inlagor till hovrätten fel som hade begåtts av tingsrätten och sökte ändring i domen över Petters tre släktingar.

Torbacke konkluderar att det var i detta sammanhang som Värmdöålet ändrade karaktär. Det var inte längre bara ett uppmärksammat kriminalfall på torparnivå. Det hade också blivit det allmänna samtalsämnet högre upp i samhället, det antydde att kungen på något sätt skulle ingripa. Och det var just från mitten av augusti som den kritiska tidningen *Anmärkaren* började diskutera fallet.

Det fortsatta förloppet blir bäst begripligt om det redovisas i flera olika strängar. 1) Den för oss minst intressanta är de avslutande momenten i mordrättegången. 2) Målet mot misshandlaren (torteren) Röösgren hör klart hemma under detta kapitels ämne. 3) Än viktigare är frågan om den roll länets ledande tjänstemän hade spelat vid arresteringen av de felaktigt mordmisstänkta. 4) En genomgång av pressens sätt att debattera myndigheters missgrepp knyter ihop de föregående upplysningarna till det centrala bidraget rörande detta falls historia.

1) I början av september 1819 skickade landshövdingen in en nådeansökan till kungen från Petter Andersson. Däri påstod denne återigen att hans tre nära anförvanter hade varit delaktiga. Högsta domstolen återförvisade då målet till hovrätten. Där tog han dock en månad senare tillbaka sina angivelser. Högsta domstolen fastställde hans dödsstraff, frikände helt föräldrarna och friade efter viss tvekan Anders Andersson från ansvar för mordet, men dömde honom för vedstölden.

2) Som framgått av närmast föregående avsnitt hade Röösgren året innan anmälts till domstol för brutala metoder vid en arrestering. Han var också i annat sammanhang anklagad för att han själv sökt ta vad han ansåg vara sin rätt.¹⁸ Sedan han sjukanmält sig inför det nya målet mot sig fick han under närmast parodiska former hämtas till tingsrätten för att stå till svars för misshandel och icke auktoriserad häktning av de båda flickorna. Han dömdes – liksom en fängelsevakmästare Grönberg som haft viss del i misshandeln – till fästning, böter samt att betala skadestånd till de misshandlade och frikända. Både Röösgren och Grönberg avled inom kort i fängelset. Här beivrades alltså ett tydligt fall av felaktigt frihetsberövande samt misshandel (tortyr).

18 Röösgren skulle mäta ut en brist på 1 000 riksdaler banko i betalning av ett arrende till en jordägare. Under ärendets gång påstod han sig dels ha blivit vilseledd av arrendatorn, dels ha lagt ut pengar för honom, varför han tog ut vad han ansåg sig personligen berättigad till. Målet avgjordes först efter Röösgrens död, då Högsta domstolen helt gick emot hans anspråk. Justitierevisionens registratur 5/5 1820.

3) Kungl Maj:t hade på ett ganska tidigt stadium gett justitiekanslern, JK, i uppdrag att noga följa hela Värmdöområdet. Ämbetets representant hade också bevisat rättegångens tidigare faser och bidragit till att skärpa tingsrättens inställning till Röösgren. Men den 22 november 1819 tog dessutom JO ett initiativ. Han anmodade Svea hovrätts advokatfiskal, som redan var inkopplad på ärendet, att åtala de ämbetsmän som kunde ha handlat felaktigt. Förutom några punkter som snarast ingår under 2) ovan siktade Mannerheim in sig på sådant som kunde ligga högre tjänstemän till last. Hade Röösgren utsetts att verka utanför sitt eget tjänstgöringsdistrikt eller hade han ingripit på eget initiativ? Hade de arresteringsorder som landshövdingen undertecknat rörande medlemmar av Petter Anderssons familj varit berättigade? Hade det kansliförhör som landssekreteraren von Sydow hållit med de misstänkta verkställts korrekt?

Sedan advokatfiskal Laurin tagit över ärendet kom frågorna att preciseras och skärpas. Tydligast var detta i fråga om grunden för arresteringsorden. Den mot föräldrarna karakteriserades av honom som uppenbart i strid mot gällande lagar, då den enbart byggde på brottslingens uppgifter. Den mot de unga flickorna beskrevs som godtycklig och utan lagligt ändamål. Leijonmarck var aktiv under skriftväxlingen med anklagelser som i flera avseenden gick längre än Laurins, dock utan att han kunde bevisa dem inför Svea hovrätt. I stället dömdes han till 50 riksdaler banko i böter för missfirmligt skrivsätt.

I vissa delar underkändes Laurins yrkanden, i andra godkändes de av hovrätten i augusti 1821. Både landshövdingen och landssekreteraren hade begått fel i sin tjänstutövning. De hade ingripit på felaktiga grunder, hade förhört misstänkta på felaktigt sätt och hade tidigare bort överlämna ärendet till allmän domstol. De dömdes till böter: Edelcreutz till 166,32 riksdaler banko, von Sydow till 83.16. Gemensamt skulle de till var och en av föräldrarna och flickorna betala 100 riksdaler banko.¹⁹

Avgörandet i Högsta domstolen kom först tre och ett halvt år senare. Leijonmarck hade återigen varit mycket aktiv och fördröjt utslaget. Han kom för sent eller misslyckades även nu med att styrka sina långtgående påståenden.

På de punkter där Laurin hade varit framgångsrik i hovrätten stod nu i högsta instansen två lika starka grupper mot varandra. Ordförandens utslagsröst avgjorde: Edelcreutz och von Sydow frikändes. Arresteringsbesluten bedömdes som rimliga utifrån de upplysningar som fanns till hands när de fattades. Vid strängare restriktioner gentemot arresteringar skulle de flesta missdådare undkomma. von Sydow hade visserligen ensam fört protokoll och agerat felaktigt som konungens befallningshavande, men ingen skada hade uppkommit eftersom inga beslut hade fattats. Det var inte förbjudet att använda Röösgren utanför hans eget

19 Här kommenterar Torbacke (1981), s 289. "Sådan blev Värmdöområdets slutvinjett, två år och fem månader efter dubbelmordet på Helsingholmen." Men ärendet var inte slutbehandlat med hovrätten utan fördes vidare. Observerat av von Vegesack (1995), s 233.

länsmansdistrikt. Det hade inte bevisats att länsöverheten hade känt till hans övergrepp.²⁰

JO hade i november 1820 handlat annorlunda än två år tidigare. Då hade han utan påtagliga invändningar accepterat de förklaringar polismästare af Wannqvist hade lämnat. Beslutsgången vid då ifrågasatta arresteringar berördes överhuvud inte, medan verkställarens hårdhänthet uppmärksammades. Nu ingrep JO däremot aktivt just mot toppersonerna, ett år efter det att verkställarna hade drabbats. Dessutom tog han initiativ i ett ärende som Kungl Maj:t redan hade ålagt JK att följa. Något sådant torde ha varit sällsynt.

En möjlig principiell förklaring bakom olikheten i JO:s sätt att agera skulle kunna vara att regelverken för huvudstaden och landsorten (som Värmdö räknades till) inte var likadana. Det kan dock inte uteslutas att rena personfrågor låg bakom att kritiken nu riktades just mot de högsta befattningshavarna. Landshövdingen i Stockholms län, Daniel (Ahlberg) Edelcreutz, var känd som en devot kungatjänare under slutet av den gustavianska epoken, då Mannerheim under två decennier hade varit en tystad oppositionell. Edelcreutz hade haft anknytning till hemliga polisen. Efter 1809 hade han fortfarande en framskjuten position i kungamaktens tjänst, trots att han var illa ansedd.²¹ Med en sådan hypotetisk vinkling skulle man kunna se JO:s agerande som ett försök att utnyttja humanitära strömningar inom ledande samhällslager för att nå både ökad rättssäkerhet och humanare förhörsmetoder samt peka ut en impopulär tidigare politisk motståndare såsom representant för ett godtyckligt rättssystem.²²

Med någon tånjning av begreppen kan det sägas att Värmdömålet fick ännu ett slut. Torbacke har funnit få och föga positiva omdömen om Magnus Fredrik Leijonmarck men bedömer att han gjorde en högst hedervärd insats för sina hotade underlydande och faktiskt var den som lyfte fram Värmdömålet så att det blev en riksangelägenhet.²³

Leijonmarck har presenterat sin version om det pris han personligen fick betala för sitt ingripande. Naturligtvis kan den inte utan vidare tas för god. I ett brev från november 1827 till redaktionen av *Anmärkaren* bad han om införande av

20 *Argus den Tredje*, 17/1, 21/1 1824; 19/3, 23/3 1825. Högsta domstolens protokoll i justitieärenden 21/12 1824.

21 Under 1800-talets första decennium hade Ahlberg varit tillfälligt polismästare och underståthållare, dvs företrädare till af Wannqvist, men med ett annat rykte än denne. Gunnar Bolins (1949) inte helt tillförlitliga artikel om Edelcreutz i *SBL*, 12, s 70–71.

22 För den spekulativt lagde kan en omständighet nämnas som jag inte kan bedöma betydelsen av. Leijonmarcks Finsta (släktgård sedan 1600-talet) låg i Skederids socken, någon mil väster om Norrtälje. Mannerheims egendom Näs med Tistad låg i grannsocknen Rö, en knapp mil ytterligare åt väster.

23 Torbacke (1981), s 270–290.

upplysningar om de olyckor hans fiender hade berett honom.²⁴ Exekutiv auktion hade förrättats den 18 oktober 1827 på hans hälft i Finsta säteri. Inför denna antyddes det att han skulle vara konkursmässig, trots att så inte var fallet. Hade auktionen genomförts korrekt borde egendomen ha inbringat så mycket att alla in-teckningar och utmätningar därutöver skulle ha likviderats och gett ett överskott som hade räckt att betala också övriga fordringsägare. Med stöd i lagen borde auktionen ha kunnat skjutas upp till ett senare, tredje tillfälle i avvaktan på flera spekulanter. Landssekreterare von Sydow, med en fordran på 400 riksdaler banko, hade varit den ende som vägrade att gå med på uppskov.

Summan utgjordes antagligen av det skadestånd som Svea hovrätt sex år tidigare hade dömt Edelcreutz och von Sydow att betala till de fyra felaktigt arresterade, men som Högsta domstolen två år tidigare hade befriat dem från. Leijonmarck hade tydligtvis ännu inte betalat tillbaka beloppet som han hade fått lyfta efter hovrättens utslag, men han kunde prestera vad han ansåg vara tillförlitliga borgensmän. I denna vägran rörande uppskov såg Leijonmarck grunden till att egendomen hade sålts för vad han ansåg vara en tredjedel av dess verkliga värde.²⁵

Hans optimistiska påståenden om den egna ekonomiska positionen har många motstycken från andra personer i likartade svårigheter. De har sällan varit särskilt realistiska. Optimismen verkar desto mindre befogad, när man tar del av den räcka av vidriga motgångar eller svårigheter som han sade sig ha utsatts för.²⁶

Hans berättelse gör det möjligt att spekulera om hans personliga egenskaper. Sätter man svarta förtecken för tolkningen, skulle han kunna klassificeras som en notorisk processmakare. Hans åtskilliga försök att påverka Värmdömålets utgång i detta måls senare repriser skulle i så fall kunna ses som ett utslag av detta, inte (bara) som tecken på rättslidelse.

24 *Anmärkaren*, 28/11 1827.

25 Leijonmarck fann det tydligen naturligt att von Sydow, som han länge hade sökt ta heder och ära av, skulle vara ädelmodig nog att fortfara att i hård konkurrens vänta på återbetalning.

26 Leijonmarck noterade som en bakgrund till sin iråkade situation en rad ekonomiska påfrestningar. Han hade i tjugo år med liten eller ingen lön tjänstgjort vid ett av de dyraste regementena, ärvt en "ganska betydlig skuld på egendomen" efter fadern och brodern, i tjugo år underhållit sin mor samt under arton år måst föra rättegång mot sina närmaste anhöriga, "som på allt upptänkligt sätt" sökt skilja honom från ägandet. Han hade varit med om att avsluta och vinna en sextioårig rättegång om en allmänning. Hotet att förlora hälften av egendomen hade därigenom avvärijts, men kostnaden därför hade varit hög. Leijonmarck redovisade därtill en närmast sagolik otur med de lantmätare som skulle ha skiftat egendomen, varefter han ansåg sig lätt ha kunnat sälja av några enheter och därmed kunnat betala sin skuld. Han underlät att nämna att hans hälft i Finsta en gång tidigare hade hotats av utmätning, som avvärijts först efter utslag i Högsta domstolen. Justitierevisionens registratur 23/9 1823.

4) Turen är nu kommen att sammanhängande analysera hur huvudstadspressen behandlade Värmdöålet. Eftersom Torbacke har redovisat i huvudsak kronologiskt, har jag tagit mig friheten att försöka en mer systematisk uppläggning. Inledningsvis har en grov kartläggning gjorts. Publiceringsdagar i *Anmärkaren* 1819 anges för särskilt intressanta inlägg som har uppdelats i fem grupper. Dessutom har två besläktade artiklar i samma tidning tillfogats, vilka publicerades efter 1819. Några likartade alster ur andra tidningar har också fått plats i uppställningen. Fullständighet eftersträvas inte. En speciell uppmärksamhet ägnas sedan åt den slagkraftiga kritik gentemot berörda ämbetsmän som *Stockholms Courier* framförde året därefter. *Argus* rapporter från ärendets sista och för opinionsbildningen antagligen oviktiga moment avslutar.

- a) allegorier, dels inledande, dels närmast avslutande under *Anmärkarens* kampanj: ”Utdrag ur en resa till Kina”, den 11 och 18 augusti 1819; ”Kalifen Almamonds statsråd”, den 27 november samt den 1 och 11 december 1819, som senare fortsätts och avslutas i *Anmärkaren* den 2 februari 1820.
- b) rättegångshandlingar: Leijonmarcks inlägga till Svea hovrätt den 14 och 25 augusti 1819, dels Petter Anderssons förnyade beskyllningar gentemot sin bror och sina föräldrar den 15 och 18 september, dels protokoll från Värmdömålets handläggning i lägre instans (Vaxholm och Smedjegårdshäktet) den 25 och 29 september samt 16 oktober 1819.
- c) rättegångsmiljöer: ”Scener på Vaxholm”, den 11 september, 6, 23 och 27 oktober med rättelse av meddelade felaktiga upplysningar den 10 november 1819.
- d) attack på höga tjänstemän: insändare 3 november; om JO:s agerande den 1 och 29 december 1819, spår från rättsmaskineriets gång den 19 april 1820 och 23 augusti 1821.
- e) tortyr och arresteringar: godtyckliga arresteringar den 10, 13, 17 och 20 november; om tortyr den 27 oktober, med inlägg av *Allmänna Journalen* den 30 oktober och 9 november 1819, *Stockholms Posten* 6, 12 och 17 november samt 8 december och av *Nya Extra Posten* den 16, 20 och 23 december 1819. Huvuddelen av denna ämneskrets behandlas i avsnitt 13:6 i samband med fall 8.
- f) själva sättet att kommentera rättegångshandlingar: behandlas främst i *Stockholms Courier*, utöver diskussion av ärendets gång, den 27 och 31 januari samt 3 februari 1820.
- g) försöken att få ut dokument i enlighet med tryckfrihetsförordningen: den 23 mars, 24 april och 11 september 1820 (relaterat i avsnitt 8:3).
- h) *Argus* om det slutliga avgörandet i målet: den 17 och 21 januari 1824, 5 januari samt 19, 23 och 30 mars 1825.

a) Att använda allegorier innebar ofta att behandla ett inrikes problem förflyttat till en främmande miljö med exotiska aktörer som reserver för de verkliga. I lätt genomskådad förklädnad framställdes vad skribenten inte vågade tala rakt ut om. Stilmedlet hade använts länge i svensk press för att kringgå överhetens övervakning. Om läsarna skulle begripa sammanhangen, måste allegorin vara tydlig. Subtila nyanser förde lätt vilse och borde alltså undvikas.

”Resan till Kina” tar upp bristande rättssäkerhet där: ämbetsmän som lämpar efter lägenhet för att sätta fast någon för brott, gör skillnad mellan lag och verkställighet, inte är det minsta generade för att använda tortyr och ser skillnad ”mellan *bättre* och *icke bättre folk*”. De svenska rättegångsformerna framställs i kontrast häremot.

Karaktern av fortsättning från den i januari 1820 indragna *Anmärkaren* är klart uttalad i *Anmärkarne* i början av februari. I sak är likheten innehållsmässigt inte slående. Avståndet till Värmdöålet har växt, allegorin grumlas och uppmärksamheten riktas tydligare mot tryckfrihet i det samtida Sverige.

”Kalifen Almamonds statsråd” talar varmt om tryckfrihet. Varje medlem ser dock sitt eget revir som ett undantag och begär just där censur av kritiska skribenter. Detta är inte något framstående alster. Innehållet är snabbt förutsägbart och statsrådets organisation avviker slående från det svenskas. Men tryckfrihet var kanske nog gångbar för att publiken skulle applådera ändå.

Sammantaget använde *Anmärkaren* stilmedlet utan större originalitet och skärpa.

b) Till kategorin rättegångshandlingar har förts två inlägg utanför den vanliga typen. Kapten Leijonmarck var inte från början part i Värmdöålet, utan ämnade enbart agera som ombud för sina underhavande. I den kapaciteten påtalade han en rad fel som han ansåg hade begåtts under de inledande faserna av försöken att klara upp och rättsligt beivra mordet på Hälsingholmen. Hans tonläge var nog även efter den tidens mått uppskruvat. Landshövdingeämbetet i Stockholms län såg till att han åtalades såsom ”orolighetsstiftare”, dock utan att få honom fälld för mer än hans skrivsätt.

Normalt hade partsinlagor till domstolar kunnat tryckas sedan långt tillbaka under 1700-talet. Kanske var det den här skriftens anknytning till en rättegång som gjorde att en tidning vågade publicera så kontroversiella omdömen om den offentliga rättsapparaten. Leijonmarcks odaterade inlaga till Svea hovrätt infördes i två nummer, men tog upp ett utrymme som tre vanliga nummer.

Nedan ska några särskilt laddade utdrag exemplifiera Leijonmarcks skrivsätt om Värmdöålets centrala aspekter, det vill säga alltför rappa arresteringar samt användande av våld för att framtvunga bekännelser från arresterade vilka förvarades i undermåliga fångelser. Här var det inte tal om behandling av stackars fångar i allmänhet. I stället gällde det några till namnet kända, oskyldigt misstänkta och till och med dömda från allmogen nära vår egen huvudstad, med ordningens

upprätthållare som utpekade syndare. Åtminstone inledningsvis var skaran av kritiker inte stor:²⁷

Jag önskar, att wid detta uppträde alla de warit tillstädes, som ännu i vårt land, och i trots af våra lagar, förfäkta de pinliga förhören, stryken, handklofwarnes påskrufwande, så att blodet spritter ut ifrån fingrarne, de ohyggliga fångelserna, dessa mörkrets, stankens, orenlighetens helwetiska nästen, der menniskor på bara golfwet, icke ens underbäddade med halm, i bojor tillbringa dagar och nätter bland sina egna excrementer, frätas af ohyra, förtäras af sjukdom och besökas endast af omensklighetens tjensteandar, som yrka på digtade bekännelser, såsom det enda medlet att förlössas ur en sådan belägenhet ...

Dottern Anna war 13 år gammal, och hon belades med hårdt tillskrufwade handklofwar. Röösgren slog henne i hufwudet, nöp henne flera gånger i näsan att blodet utgick, drog henne i håret, så att tre stora fläckar i hufwudet ännu deraf äro bara, slog henne med ris och spö på bara kroppen, och med dagg så hårdt, att hennes ena axelben är förderfwadt och swårligen lärer kunna blifwa alldeles friskt, hwilken sista behandling wedersfors henne under Böndagspredikan – med ett ord, marterade henne så i tio (10) särskildta bastonader, att man må förwånas öfwer det trettonåriga barnets ståndaktighet att wägra den osannfärdiga bekännelse, som Röösgren under misshandlingen af henne fordrade. ... – jag önskar, säger jag, att torturens försvarare sett och hört allt detta – om någon af dem ännu förmått förhärda sig mot öfwerlygelsen; åtminstone skulle han icke förmått att låta sin röst höras öfwer de röster, som med mig skulle fördömt till nedersta afgrunden detta gruffligaste af allt wåld. ...

Såsom menniska och medborgare kände jag mig nu kallad att uppmana den allmänna åklagaremakten och Domaremakten till beifran och fördömande af den rysliga orimligheten, att med begagnande af laglig myndighet utöfwa wåld, wilja hämma missdåd med ännu gröfre missdåd, i fanatisk ursinnighet börja med att pina, att straffa den anklagade, för att få weta, om han förtjent att straffas, och utan den ringaste rörelse af människohjerta eller samwete, förtro sig till en af-twungen bekännelse, för att spilla människolif.

Till kategorin rättegångshandlingar har jag också fört den ändrade berättelse Petter Andersson avgav inför fångelseprästen och som denne vidarebefordrade till landshövding Edelcreutz. Petter beskyllde då återigen sina släktingar för medverkan i eller förhandskännedom om mordet. Tidningens insats utgjordes av skeptiska kommentarer: mördaren torde ha utsatts för påtryckningar för att yttra sig som han hade gjort. För länets ledning skulle det nämligen vara till fördel om flera skyldiga identifierades. Det skulle i efterhand motivera de snabba och hårda åtgärder som hade vidtagits.

Centrala domstolshandlingar, till exempel åklagares, kärandes eller svarandes

27 *Anmärkaren*, 14/8 1819.

inlagor samt rättens utslag, trycktes ofta. Eftersom vittnesförhör inte förekom i på långt när alla mål, var publicering av protokoll från sådana inte lika vanlig. Härtill kom att vittnesmålen ibland hängde ihop dåligt och därför kunde vara svåra att förstå. De protokoll *Anmärkaren* publicerade härrörde från förhör med två sorters vittnen: sådana som skulle kunna klargöra var olika personer i Värmdöområdet hade befunnit sig vid olika tidpunkter och sådana som kunde ge upplysningar rörande det våld de misstänkta skulle ha utsatts för i fängelset.

Totalt sett fanns det inslag under punkt b) som krävde mod för att redaktionen skulle våga publicera dem. Det rörde ju inte en tvist mellan två medborgare som pocklade på varandra till omvärldens förnöjelse, utan en allvarlig kritik av offentliga myndigheter. Dock var det totalt sett inte fråga om något principiellt nytt att ge plats åt sådant.

c) Om de båda föregående innehållen och utformningarna i *Anmärkaren* inte representerade något särskilt originellt, gällde det motsatta om vad som här har kallats rättegångsmiljöer. Däri innefattas fyra artiklar under den gemensamma rubriken ”Scener på Waxholm”. Jarl Torbacke har med rätta framhållit att de innebar något nytt för svensk press, Detta har han illustrerat väl.²⁸ Hans analys kan dock föras vidare.

De fyra artiklarna är inte alls homogena. Med nya drag blandas gamla. Serien består egentligen av två hälften, varav den första avbryts. Hade författaren, som tveklöst är en av tidningens båda redaktörer, Georg Scheutz, något speciellt att vinna med sin frejdigt introducerade form för framställningen utöver vad han själv uppgav? Vilka kan de djupare skälen vara till att han (eller redaktionen i sin helhet) började tvivla på uppläggningsen?

Bakom dessa mina frågor ligger det onekligen förvånande förhållandet att en nyhet som nog uppskattades av många läsare inte fick efterföljare i Stockholms press – inte ens under hela 1820-talet. Serien om fyra artiklar blev en ensam svala. Det mer lättsamma men ändå seriösa kringreportaget kunde inte slå sig fram på bekostnad av det tyngre sakkodokumenterandet. Det kom inte ens att användas som en komplettering.

Den utomordentligt skickliga programförklaring som inleder den första artikeln motsvarades inte fullt ut av det samlade innehållet i serien. Ett klart konventionellt grepp inledde. Författaren hade lovat att i brev redogöra för händelserna på det extra tinget i Waxholm för en vän som inte kunde övervara sammanträdet den 3 september. Men han ville göra det på sitt eget sätt. Han ville dramatisera förloppet; ”wille ej afskrifwa, utan afspegla hwad som väckt min uppmärksamhet; det föreföll mig, som om hwar och en bland de karakterer och passioner, jag såg i werksamhet utom mig, helt naift tillropat mig det ärliga Shakspeariska Speak of me as J am!”

Häri genom offrade han protokollets kurialstil, men trodde att det kunde ske

28 Torbacke (1981), s 263–266, 279.

utan att vännen skulle förlora på det. Protokollen kunde han få läsa senare och då fick han i själva verket två bilder som kompletterade varandra. Några vänner från Stockholm som hade läst ett utkast till brevet hade bekräftat sanningen i dess text. Han formulerade så sitt principiella credo om det berättigade för honom i att tillskapa ett eget protokoll:²⁹

Undersökningens offentlighet, min vän! Hwad öfwer *hundra*de personer kunna *höra* i Tingssalen och mundtligen berätta för tusen andra personer *utom* Tingssalen, det kan äfwen berättas *skriffligen* för En person utom Tinget, och som endast Domsalens tillfälliga utrymme bestämmer antalet på dem, som berättigas att afhöra en ransakning, samt den mundtliga publicitetens utsträckning således beror på en tillfällighet, så ser jag intet hinder, hwarföre icke den skriftliga skulle få wara lika relativ; ja, ej en gång hwarföre Du icke skulle wara lika berättigad att låta trycka detta bref, med de teckningar af Juridiska strider det innehåller, som om jag här målat uppträderna wid en Akademisk disputation eller någon annan *offentlig* akt. Sådant sker beständigt i England och Frankrike, till rättwisans synnerliga fromma; hwarföre skulle det ej då kunna ske i Sverige?

Fortsättningen av den första artikeln nådde inte riktigt fram till att infria målsättningen. Vår författare kom till ett värdshus och avlyssnade där en dialog mellan två personer – kanske riktigare karaktärer – en häradshövding och en brukspatron, om juryns roll.³⁰ Meningsutbytet var inte så avlägset från det centrala ämnet för tidningsserien som läsaren inledningsvis kan tro. Kopplingen blir tydlig i den andra artikeln.³¹

Bland nackdelarna med att sakna jury nämndes flera gånger hur godtyckligt domare kunde agera. Författaren lägger orden i munnen på brukspatronen:

Huru lätt är det ej för Domaren, att wid en undersökning, genom sitt sätt att förfara, gifwa saken nästan hwilken wändning han behagar? Jag är säker att ingen undersökning ännu är hållen, der ej en uppmärksam åhörare kunnat finna exempel på detta inflytande af den *blott ransakande* Domarens förmåga och wilja; jag är säker att wi äfwen i dag skola finna dylika prof, om wi med uppmärksamhet följa gången af de undersökningar som förestå.

Äntligen efter 4 + 1 sidor är preludierna undanstökade. En mycket livfull, snarast elegant redogörelse för omständigheter som aldrig skulle ha skymtat i ett protokoll från rätten tonar sedan fram. Den ger en lång rad suggestiva detaljer. Röösgren var sjuk i hemmet och kunde inte inställa sig inför rätta. Många tillresta stockholmare skulle få stå där med lång näsa, om uppskov skulle meddelas av det

29 *Anmärkaren*, 11/9 1819.

30 Jury hade införts i tryckfrihetsmål, men endast i sådana, så sent som året innan, 1818.

31 *Anmärkaren*, 6/10 1819.

skälet. Tingssalen liksom förstugan var fullpackad med åhörare. Domaren gjorde sitt bästa för att förhindra att Röösgren eftersöktes. JK:s ombud (och Leijonmarck) motsatte sig ett uppskov och Röösgren hämtades av en länsman som återkom med honom efter åtskilliga timmar. En präst hade övertalat Röösgren att inställa sig. När expeditionen återvänt med honom, skällde domaren ut länsmanen och hotade honom med åtal för att han hade anlitat en ångbåt. Han skulle ha utnyttjat ett roddarlag (något som förmodligen hade betytt så stor tidsutdräkt att rätten hade måst stanna för uppskov).

Genom att använda en okonventionell utgångspunkt har författaren inte bara kunnat ge en sällsynt åskådlig bild av rättegångens kontext. Han har därigenom kunnat redovisa förhållanden som säkerligen inte hade tagits med i ett rättsprotokoll. Särskilt framgångsrik har den här perspektivförskjutningen varit vad gäller domaren. Denne har ju normalt full kontroll över avfattningen av protokollet. Nu demonstreras hur han på punkt efter punkt försöker hjälpa boven i dramat, Röösgren, så att han skulle slippa infinna sig inför rätten. Det sägs visserligen inte direkt ut, att han bara var låtsassjuk. Medföljande läkare ville faktiskt inte tvinga honom att fara med till Vaxholm. Men att den efterfrågade ändå följde med får läsaren att tro att sjukdomen knappast borde ha gett laga förfall. På ett inte särdeles subtilt sätt söker författaren i sin beskrivning av Röösgrens utseende befästa den motvilja hans läsare antagligen redan tidigare fattat mot honom.

Det är framför allt denna artikel som visar fram praktiken bakom Scheutz idéer. Tyvärr avslutas den med en not: ”Redaktionen har, genom personer som deltagit i ångbåtsfärden, förwissat sig om rigtigheten af hwad *hittills* blifwit meddeltd af ofwanstående bref. Men som Red. icke funnit samma öfwerensstämmelse i berättelserna om de wid den *följande* undersökningen förefallna uttryck, så måste det fortsatta införandet af detta bref tills vidare uppskjutas.” Ingen fortsättning kom.³²

Den tredje artikeln ligger rätt nära den andra i ton.³³ Skribenten fingerar att han är en annan än den som författat de båda tidigare och någon brevform är det inte längre tal om. Därför är det naturligt att rapporteringen från rättens sammanträde den 3 september inte nämns. Den förblev oavslutad. Nu ägnar man sig åt det ting som hölls den 15 oktober. En del av tiden hade där ägnats åt uppläsning av protokoll med vittnesmål från förhör i Smedjegårdshäktet. Här erinrar texten mer om ett vanligt rättsreferat än i den andra artikeln, även om redogörelsen för publikens reaktioner innefattar extra effekter:

Den fasa, läsningen af dessa protokoller spridde bland alla åhörarne, står ej att beskrifwa. När Domaren slutat, uppstod ett allmänt sorl i hela Tingssalen, likwäl dåft och hemskt, likt det på en afrättsplats, i det ögonblick den straffande bilan

32 Då man inte i första hand kan tro att författaren, Georg Scheutz, tog avstånd från sin egen text, återstår som bromskloss den försiktigare medredaktören Fredrik Cederborgh.

33 *Anmärkaren*, 23/10 1819.

fallit. Blickar af harm och afsky ljungade öfwerallt mot Röösgren, hwars anletsdrag ändå bibehöllo sig lugna och kalla, som en bilds, utom att det hänlöje, som ständigt hwilar derpå, fick ett något twungnare uttryck. Darrningen i hans hand, då han med näsduken strök sig öfwer fysionmien, tycktes likwäl förråda någon inre rörelse; men om det war ilska eller fruktan, dertill war omöjligt att sluta af detta petrificerade anlete.

Än en gång diskuterades en hämtning. Ett tänkbart huvudvittne mot Röösgren, stadsfiskal Krook, sades vara på främmande ort. Dock hävdade Leijonmarck, att Krook var dold på Röösgrens gård. Han hämtades därifrån med sexroddare till tinget.

Den fjärde och sista artikeln i serien ”Scener på Waxholm” har ett brokigt innehåll.³⁴ Den redogör inledningsvis för hur den hämtade stadsfiskal Krook av rätten steg för steg pressas att ta avstånd från sitt tidigare överslättande och i stället sanningsenligt berättar om Röösgrens våldsamheter mot de arresterade. Författaren använder sedan de konkreta händelserna som avstamp för en längre egen utläggning med bas i kapitel 20 i missgärningsbalken om hur häktningar inte skulle få gå till. Här slungas synnerligen vassa anklagelser ut mot en dåligt preciserad överhet som kan tänkas ge sig på även besuttna människor och som verkar i en totalt försumpad tidsanda:

Således behöfs ej mer, för att låta släpa någon i fängelse, än en tom angifvelse af en brottsling, som har ingenting att förlora? Men att ni och jag, och hwilken oförwitlig person som helst, i sådant fall, ingen natt kan lägga sig till hwila i sitt hus, med wisshet att ej wåldsamt blifwa ryckt derur och sluten i bojor för ingenting: att hwad som i dag händer ett torparfolk, i morgon kan hända Egendomsherrn: – om allt det är ingen fråga, blott denna förwända, laglösa inquisitionssanda får tid att mer och mer ansvarslöst rota sig hos dem som försvara den. Och dessas namn är LEGIO, ty det är alla de, som finna beqwämligare att på detta enkla sätt skörda rykte för nit och ransakningskonst, än på kunskapernas, erfarenhetens och menniskokännedomens mödosamma wäg. I.st.f. att plåga sig med akter: med att jemföra skäl och motskäl: att granska omständigheter, afwäga anledningars kraft eller swaghet: i.st.f. allt detta, är det wisst makligare att kunna använda sin tid i coterierna, wid spelbordet eller bålen, och sedan, med knutpiskan i hand, komma lika långt på en halftimme, som man annars skulle hunnit på en half dag! Om man träffar det rätta eller ej, hwad mer? Man träffar ändå något; och Gud är ofta den ende som, utom offret och bödeln, ser att det war orätt; och går saken sedan å lif, så kacklar ej gåsen när blott hufwudet är af! – Men detta lättsinne att leka med andras wälfärd, att uppoffra den för en usel berömsjuka, denna lättsinnighet bör och måste hejdas, helst i en tid då pligten allt mer och mer blir bisak, och njutningen, fåfången och egoismen, hufwudsak. ... Men hwart hänföres jag? Dock,

34 *Anmärkaren*, 27/10 1819.

denna hänförelse är förlåtlig: den är ifwerns för rätt och menskowärde, för laglig säkerhet till lif och frihet: och jag blyges ej derför.

Härmed återgår skribenten till sin rapport från rätten. Röösgren fälls där och förs fängslad till Smedjegårdshäktet. Leijonmarck frikänns från anklagelserna för anstiftan till myteri. Det onda har trots allt besegrats av det goda.

Avslutningen tar upp nya, motstridiga motiv. Författaren sitter vid stranden i ganska vackert väder och samtalar med en okänd person som gläds åt utgången på tinget. Denne antar att majoren Grönhagen som hade kritiserat polisverket under adelns riksdagsförhandlingar 1818 (avsnitt 13:4) också gläds. Då hade Grönhagen inte bevis för sina påståenden och nu satt han på Vaxholms fästning. Enligt den okände var han rättvist dömd för tryckfrihetsbrott, något som vår artikelförfattare säger sig inte ha känt till. Hela seriens sista rad återvänder definitivt till kringreportagens revir: ”Nu blåste vinden opp, och jag steg ombord och for.”

Några veckor senare följde en oavsedd epilog under rubriken ”Rättelse”.³⁵ Sedan tre protokoll från kämnerätten och Smedjegården hade publicerats av ett tryckeri, hade redaktionen funnit att författaren, ”insändaren”, i den tredje artikeln hade begått åtskilliga misstag i fråga om en del av protokollet. Vid ett blott uppläst dokument hade han ”förblandat namn på personer och uppgifters aflemnare, samt äfwen ofullständigt anfört wissa i protokollet förekommande uttryck”. För en del övriga, smärre avvikelser hänvisade redaktionen till det nu saluförda protokollet, ”emedan en widlyftigare jemförelse skulle kräfwa detta dokuments fullständiga *eftertryckning* här: ett företag, hwartill wi, enligt Tryckfrihetslagen, anse oss oberättigade”.³⁶

Det sannolika skälet till att ”Scener på Waxholm” inte kom att bilda skola för tidens journalister är de problem med sakinnehållet som hade demonstrerats. Att en 2000-tals journalist skulle gripas av djup vända sedan han presterat några sakfel förefaller osannolikt. Dessa skulle ju kunna korrigeras i efterhand, något som dåtidens normer i detta fall inte tillät. Kanske kan felen tyckas oss i viss grad förlåtliga med tanke på de nya kvaliteter som tillfördes. Men kraven *då* kunde verkligen inte inskränkas till att skribenten gav en infallsrik, mångsidig, levande, mänskligt rörande skildring av ett händelseförlopp. Kvar måste dessutom finnas de korrekta sakupplysningarna på ett väl upplinjerat rättsligt fält. I grunden var det dessa som gav den nya journalistiken dess tyngd och främsta existensberättigande. Hade man börjat att på allvar publicera autentiska dokument kunde man inte fumla bort den landvinningen. En följd blir att rättens protokoll, trots dess demonstrerade utelämnanden och tillrättalägganden, liksom tidigare blir facit för

35 *Anmärkaren*, 10/11 1819.

36 Det var tillåtet att skriva av originalet hos myndigheten och där få avskriftens riktighet vidimerad. Det var en annan sak att återge långa stycken efter en annan, sekundär publikation.

hur ett (betydligt smalare) händelseförlopp hade gått till. Det utgör ett verifierat, officiellt dokument.

Beskrivningen av tinget den 3 september hade måst avbrytas, därför att den vid kontroll hade visat sig vara onöjaktig. Missar hade också avslöjats i skildringen från den 15 oktober efter jämförelse med en senare återgivning på traditionell manér, vilket oftast innebar en uttrycklig vidimering av att texten var en korrekt återgivning efter en handskrivna förlaga. Och precision var inte bara en skyldighet gentemot läsarna. En förutsättning för att kritiska artiklar skulle kunna publiceras var att de inte drabbade oskyldiga. Även om veterligen inget graverande felaktigt utpekande av syndare inträffade i det här aktuella fallet, återstod några principiella frågor. Vilken moralisk rätt hade en slarvigt berättande journalist att kritisera en vårdslöst arresterande landshövding? Kunde journalisten allmänt sett rent av fällas för tryckfrihetsbrott?

På det personliga planet kan en förändrad syn på litteratur och samhälle ha bidragit till att i fortsättningen hålla tillbaka ett mer känsloladdat, mindre förnuftsstyrt skrivsätt. Författaren till ”Scener på Waxholm”, Georg Scheutz, hade under åren kring 1815 hyst en förkärlek för romantisk litteratur. Han översatte verk av Shakespeare, en av romantikernas husgudar, som gav mottot för hans serie. Men hans entusiasm för deras tankesystem svalnade efterhand.³⁷ Då kunde inte bara känsloladdningen och de impressionistiska dragen utan också den delvis sönderbrutna dispositionen komma i fara. Använde man tydligt rättens tids- och innehållsmässiga lunk genom instanser som bas slapp man göra bort sig.

Den originellaste komponenten i tidningarnas behandling av Värmdöålet, Scheutz serie i årgång 1819 av *Anmärkaren*, gav tveklöst läsarna insikter av en ny typ och förmedlade bitvis en atmosfär utan motstycke i normal rapportering från rättegångar. Men den skapade viktiga egna problem som knappast kunde bemästras med tidens resurser. Den nya press som växte fram måste ovillkorligen vara tillförlitlig för att kunna påverka medborgarna och skapa avsedd opinion. Då kunde den inte få beslås med upprepade, närmast i arbetssättet inbyggda problem i fråga om noggrannhet. Arbetssättet dök upp och försvann i samma andetag.

d) Den fjärde gruppen som urskilts i *Anmärkarens* behandling av Värmdöålet (attacker på höga tjänstemän) är inte särskilt omfattande. Tre av artiklarna som i tiden ligger någorlunda nära slutet av ”Scener från Waxholm” är viktiga genom sitt gemensamma syfte. De framför med kraft att det inte räcker att underordnade befattningshavare har bestraffats. Mer eller mindre tydligt utpekas ledningen för Stockholms län som skyldig både i det aktuella ärendet och för en allmänt dålig atmosfär inom rättsväsendet. Denna inriktning har gjort texterna djärva och betydande.

Den första artikeln, införd den 3 november 1819, har formen av en insändare. Den berömler först redaktionen för att den hade vågat ta upp en känslig fråga,

37 Rosengren (1999), s 45.

men går sedan över till kritik för ofullständighet. Hade inte Kungl Maj:t klagjort att alla skyldiga skulle sättas fast? Den som genomförde arresteringarna hade ju redan för länge sedan visat upp de order han hade följt. Ändå nämner tidningen inte något åtal mot den eller dem som utfärdat dessa order, och därmed befallt en sådan "himmelskriande olaglighet". Varför har det inte sagts något om vad advokatfiskalen i Svea hovrätt dittills hade åstadkommit i frågan?³⁸

En knapp månad senare återgavs JO:s ämbetsmemorial till nämnde advokatfiskal, där åtgärder krävdes mot såväl landshövding som landssekreterare. Skrivelsen betecknades som ett lika märkvärdigt som lovande supplement till JK:s dittillsvarande åtgärder. Redaktionen fann att däri framförda åsikter överensstämde med dem som den själv hade stått för i nästan alla artiklar den infört. Och stödet hade kommit från ett oväntat håll.³⁹

Alldeles före årsskiftet kommenterades en korrespondensartikel från Stockholm vilken hade införts i Hamburgtidningen *Liste der Börsen-Halle* av den 7 december 1819. Redaktionen korrigerade en del missförstånd, men fann att huvudinnehållet var korrekt fångat. Att åtal väckts bevisade att tortyr och godtycklig behandling av fångar inte var auktoriserade i svensk lag.⁴⁰

I huvudsak är *Anmärkarens* behandling av Värmdömålet därmed avslutad. Vid två tillfällen under 1820 och 1821 redovisas dokument och utslag i målet, men i båda fallen görs detta utan vägande redaktionella kommentarer.⁴¹

e) I introduktionen ovan till avsnitt 13:5 presenterades först en serie som löpte över fyra nummer och gällde godtyckliga arresteringar. Vidare angavs det att behandlingen skulle bli tunn här. Redovisningen skulle i stället följa i avsnitt 13:6. Sammanhanget är följande.

Framställningen i *Anmärkaren* under november 1819 om godtyckliga arresteringar var säkerligen avsedd att via en omväg påverka läsarens bild rörande Värmdömålet. Men den gäller både formellt och reellt ett annat ärende med i vissa avseenden likartade problem. Detta kunde i sig anses alarmerande. Det utspelas i ett annat län och Värmdöfallet nämns enbart i förbigående. Ett väl genomtänkt principiellt resonemang förs om påstådda felaktigheter vid gripandet i Örebro av pigan Johanna Sörfelt. Det följs efter en tid av ett likaledes intressant försök att kullkasta dess argumentering. Det har därför varit naturligt att här enbart peka på att detta viktiga meningsutbyte har förekommit och kommer att behandlas i sin egen ordning.

Under rubrik e) kvarstår att redovisa mer strödda inlägg från slutet av 1819 i

38 *Anmärkaren*, 3/11 1819.

39 *Anmärkaren*, 1/12 1819, med Mannerheims skrivelse av 22/11.

40 *Anmärkaren*, 29/12 1819.

41 *Anmärkaren*, 19/4 1820 med E P Laurins ämbetsmemorial mot landshövdingen och landssekreteraren, vilket upptog ett dubbelnummer, och 8/9 1821 med Svea hovrätts utslag av 23/8, redovisat på cirka 20 rader.

andra Stockholmstidningar. Tidsmässigt kom de just i samband med att *Anmärkaren* hade slutfört ”Scener på Waxholm”.

En rubriklös insändare i *Allmänna Journalen* den 30 oktober diskuterade på tre sidor tortyr. Bland annat fäste den uppmärksamheten på tortyrens rättsliga följder. När tortyr användes, kunde domstolarna inte lita på åtalade personers bekännelser som avgetts under häktning. Och därmed var ”det yppersta bewisningsmedlet”, den egna bekännelsen, ”antingen oanvändbart, alldeles kraftlöst eller mindre tillförlitligt”. Häri låg givetvis en kraftig kritik av dagens tillstånd.

Ett redaktionellt inlägg någon vecka senare gällde direkt Värmdöålet. Några viktiga grepp däri var att bara ytligt beröra de missbruk som hade iakttagits och i stället poängtera hur mycket bättre förhållandena faktiskt gestaltade sig i Sverige än i andra länder.⁴² ”Den som med opartiskt öga följt detta mål, har ej kunnat undgå att, i anledning deraf, göra en mängd reflexioner, hwaribland större delen måste vara för honom i hög grad tillfredsställande.” Det kan knappast råda något tvivel om att färgläggningen var inspirerad från överheten.⁴³

Så snart kungen genom *Anmärkaren* hade fått kännedom om tänkbara missbruk hade han ju gett justitiekanslern i uppdrag att noga följa ärendet. I Sverige hade pressen en vid tryckfrihet. Tanken framsuggererades att pressen och kungamakten gemensamt stred för att avvärja missbruk och våldsgärningar:

... den för hwarje upplyst vän af sitt fosterland glädjande erfarenhet, att Publiciteten så högtidligen blifwit insatt i sin rätt att omedelbart upplysa den Högsta Makten, som wid detta tillfälle gjorde ett så fördelaktigt intryck på Allmänheten. Att tryckfrihet och Publicitet äro grundwalar för all annan konstitutionell frihet och den säkraste borgen för dess åtnjutande, är ej mera ibland oss en grann fras, som på många andra ställen: Nej, upplyste wänner af Fäderneslandet och menskligheten! er röst *wärdigt* tolkad genom organen af en *wist begagnad* Tryckfrihet, höres i eder Konungs Rådsal, och höres där med wälbehag.

Journalister uppträdde och bemöttes här på ett annat och värdigare sätt än opportunistiska och köpta skribenter i andra fria länder: ”Man är ej här *Konspiratör* och *Revolutionär* för det man anmärker ett missbruk, *Demagog* och *Jakobin* för det man fordrar, det alla skola vara lika inför Lagen och alla lagligt behandlas.”

Inför den dittills förda diskussionen om tortyr var dock artikeln svagt ogillande, om än bara i en not. Röösgren hade ju huvudsakligen pryglat och piskat, inte

42 Redan rubriken, ”Reflexioner i anledning af *det så mycket omskrifna WermdöMålet*” (min kursivering) anger ett visst anståndstagande från tidigare kritiska skrifter. *Allmänna Journalen*, 9/11 1819.

43 Knappt fyra månader tidigare hade en rätt väl informerad bedömare, J P Theorell, som vid ingången av 1820 själv skulle bli tidningsutgivare, hävdad att kungen i stor omfattning kunde placera artiklar i *Allmänna Journalen* och *Stockholms Posten*, men inte i *Anmärkaren*. Adamson (1995), s 146–147.

knipit med tänger. För att i sammanhanget kunna använda termen ”tortyr” måste man alltså inkludera varje form av yttre våld. Sådant borde man vara försiktig med. Och inför strävan hos tidens debattörer att reformera bestraffningsmetoder stod författaren Ijum: ”Den omständigheten, att det ej så mycket är afskyn för sjelfwa pinandet, som fastmera för det *lagstridiga* och *egenmäktiga* deri, hwilken wid detta tillfälle yttrat sig, förtjenar i synnerhet den största uppmärksamhet.”

Slutklämmen är monumentalt patriotisk: ”Någon kallare själ skall kanhända beskylla mig för hänförelse, men, äfwen med fara deraf, förklarar jag uppriktigt, att ingen tidepunkt af allmän fred i Europa warit mera ägnad att ingifwa oss Swenskar National-stolthet än just den närwarande.” I andra länder är lagarna bättre än verkligheten, här stämmer de överens. I Sydamerika måste man ta till revolution för att försöka vinna det vi redan har. Men naturligtvis är inte allt fulländat i Sverige. Man måste gå vidare med att avslöja bristerna.

Medan ovan nämnda artikel sökte smeka ihjäl kritiken i *Anmärkaren* förekom ett rakt avståndstagande från den i *Stockholms Posten*. Inte mindre än fyra artiklar som betecknades som insändare förekom där utspridda över en månads tid. Det är inte klart om de har samma eller olika författare. I de båda första poängteras det att kritiken ger fel signaler åt utläningar,⁴⁴ den tredje understryker samhällsbevarande eliters ständiga reservation rörande tryckfriheten: den måste hanteras på rätt sätt, annars åstadkommer den mer ont än gott.⁴⁵

Den klart intressantaste av de insända artiklarna är den sista, med titeln ”Om Arresteringar”. Med utgångspunkt i Värmdöfallet tar den upp strukturella drag: svårigheter förknippade med regionalmyndigheters arbete samt brister i lagen vilka måste övervinnas i det vardagliga handhavandet av den. Ett tredje moment är ett motanfall mot dem som fanatiskt hade anfallit ämbetsmän.⁴⁶

Landshövdingeämbetena är både lagskipande och administrativa och deras verksamhet styrs av en allmän lag som var respektabel på sin tid men nu hade hunnit bli gammal och därför lappats på många sätt och bildade en labyrint för domstolarna att leta sig fram i. Stockholms län är speciellt svärbemästrat. Misstag där är svårare att undvika ”helst på en tid, då mord och rån snart sagdt hörde till ordningen för dagen”. Man kunde inte följa lagens bokstav troget, utan måste rådfråga ”erfarenheten, hwars läror ändå gifwa de säkraste utslag, som ofta kullkastar de härligaste system och wederlägger de finaste teorier, och låtom oss medgifwa, att om detta Lagens rum aldrig blifwit ändradt eller öfwerträdt, skulle de flesta brott ännu wara oupptäckta och ostraffade”. För en verkligt oskyldig var det aldrig svårt att bevisa sin oskuld. Här predikas således som en naturlig sak att paragrafer som ämbetsmän tycker passar dåligt som riktlinjer för deras arbete kan och bör överträdas.

Försvaret av ämbetsmän i allmänhet och polismakten i synnerhet förs effektivt

44 *Stockholms Posten*, 6/11, 12/11 1819.

45 *Stockholms Posten*, 17/11 1819.

46 *Stockholms Posten*, 8/12 1819.

genom att skribenten ser kritiken som svepande attacker mot hela klasser av medborgare som är fundamentalt viktiga för samhällets bestånd:

så brottsliga i sin natur, som skadliga i sin tillämpning; ty lika så angeläget det är, att Lagen straffar den brottsliga och gifwer upprättelse åt den oskyldigt lidande, lika wigtigt är det, att Medborgare fredas ifrån oförtjenta smädelser och oförrätter; och förgäfwes skall man bjuda till att gifwa Folket wördnad för Lagarna, så länge man fortfar att utan skäl eller urskillning i allmänna omdömet wilja nedsätta Lagarnes tolkar och tjenare, Ämbetsmännerna.

I tre artiklar hållna i satirisk stil detaljgranskades sedan de fyra inläggen i *Stockholms Posten* av *Nya Extra Posten* under andra hälften av december.⁴⁷

Byråkrati har oftast mothåll hos den allmänna opinionen. Under senare delen av 1819 var det inte många röster som stod upp mot de då särdeles vassa kritikerna. Det är mycket troligt att den blomstermålning som infördes i *Anmärkaren* den 9 november representerade den administrativa elitens, och inte minst Karl Johans, självbild. Sverige sågs inte som en före detta stormakt av ringa vikt i den europeiska kretsen av nationer vilken styrdes godtyckligt och okänsligt av en överklass. Det var i stället ett föregångsland när det gällde fri- och rättigheter, en konstitutionellt styrd monarki med en krigshjälte i spetsen. Den kritiska bilden har segrat så fullständigt att motbilden sällan ens i mindre doser övervägs som komplement.

f) Den oppositionella tidningen *Stockholms Courier* startade på nyåret 1820. Ansvarig utgivare var en yngre statsjämneman, Johan Petter Theorell. Hans äldre bror, Sven Lorens, var juridiskt kunnig och deltog i redaktionsarbetet. Som framgår av Johan Petters dagbok, bevarad till in i juli 1819, hade de båda bröderna tidigt varit engagerade i Värmdöfallet. En notis där visar att den yngre hade åhört den första rättegången i Vaxholm i slutet av maj. Den äldre hade i juli hjälpt kapten Leijonmarck att författa en skrift, det vill säga den inläga till Svea hovrätt som delvis citerats under punkt b) ovan. Den yngre brodern renskrev den.⁴⁸ Bröderna var alltså upptagna av frågan månader innan *Anmärkaren* den 11 augusti för första gången började publicera något därifrån. I mitten av november belades en skrift av S L Theorell om tortyren i Värmdöfallet med kvarstad av hovkanslern.⁴⁹ Det var följdriktigt att *Stockholms Courier* redan under sin första månad, bara några månader efter det att *Anmärkaren* hade slutat sin kampanj, fortsatte dess verksamhet.

Den aktuella situationen påfordrade ett annat arbetssätt än tidigare. Förloppet vid mordet hade klarats ut. Syndabockar på lägre nivå inom rättsväsendet var li-

47 *Nya Extra Posten*, 16/12, 20/12, 23/12 1819.

48 Adamson (1995), s 147.

49 Torbacke (1981), s 281–283.

kaså utpekade. Däremot hade den juridiska prövningen av ledningen för Stockholms län ännu inte hunnit långt. På den punkten intog tidningen en något annan position än föregångaren hade gjort. Det gällde visserligen att i första rummet bevaka att en verklig näpst genomfördes. Men det måste också kontrolleras att den utfördes under juridiskt oantastliga former. Kritik kunde på sådana premisser riktas såväl mot länsledningens försök att försvara sig som mot åklagarens arbete. Dessa granskningar redovisas här under punkt f). Därutöver måste förgreningar av affären hållas under uppsikt med hjälp av offentlighetsprincipen (under punkt g).

Redan i sitt första nummer införde tidningen JO:s ovan kommenterade ingripande mot landshövdingen och berörda underlydande samt de anmärkningar som Svea hovrätts advokatfiskal, E P Laurin, med anledning därav hade avgett.⁵⁰

En vecka senare publicerades en recension som, nog med rätta, angavs vara insänd, av en broschyr som återgav Laurins skrivelse. Den var starkt kritisk mot både JO och Laurin. JO hade felat då han till advokatfiskalen hade överlämnat frågor som rörde Röösgren och Grönberg. Och Laurin hade tagit på sig en uppgift som inte tillhörde hans revir. Hans uppgift var enbart att föra sådana mål som omedelbart skulle avdömas av hovrätten. Åtal mot de båda underlydande skulle ha väckts på vanligt sätt vid underrätt. Recensenten pådyvlade dessutom Laurin ett lågt, smädande och ovärdigt skrivsätt samt en rad grava fel i handläggningen. Hans memorial sades innehålla åtskilliga tillvitelser, men lite av utredande art. Nu stod hovrättens anseende på spel.⁵¹

Vad som för redaktionen under alla omständigheter måste ha varit huvudsaken togs upp i slutet av januari. Då återgavs länsledningens förklaring på Laurins redan införda anmärkningar. Att redaktionen inte lugnt stod vid sidan om utan kände sig som part i målet framgår av formen för publiceringen: ”hafva vi ej kunnat neka oss at beledsaga den med små anmärkningar”. Förklaringarna nagelfors i tidningens inlagda notapparat. I skickliga händer torde en rad nålstick löpande i marginalen av motpartens skrift höra till den mest svärbemästrade kritik man kan möta. I stora delar av två nummer förde redaktionen den här sortens krig. Några exempel visar tonen:

50 *Stockholms Courier*, 3/1 1820.

51 *Stockholms Courier*, 10/1, 13/1 1820. Den mycket kritiska tonen talar för att det rörde sig om en verklig insändare. En kort följande artikel anger att tidningen hade välkomnat ett utlovat inlägg mot recensionen, men att det inte kommit. Tidningen markerade i något dunkla ordalag avstånd från recensionen. I fortsättningen var bladet mycket sparsamt med att använda insändare. *Stockholms Courier*, 10/2 1820. Påståendet att Laurin inte var behörig att ta upp fallet är rimligt, men stämmer inte med den praxis som kan utläsas via advokatfiskalens arkiv.

not 4) Läsaren påminne sig, at det är just för *hemfridsbrott*, som Hrr förklarande äro titalade. Frågan är således blott, om hemfrid kan uppehållas genom hemfridsbrott. Svare den, som skarpssinnig är. ...

not 6) Vårt blinda förnuft begriper ej, om *färiska gerning* betyder, en sådan gerning, för hvilken hvem som helst kan gripas och i häkte sättas. Men betyder detta uttryck något annat; så bevisar det platt ingenting om Hrr förklarandes rätt at låta gripa dem, som ingen färisk gerning begått.

Den sista vägande kommentar *Stockholms Courier* lämnade om Värmdöålet gällde advokatfiskal Laurins påståenden gentemot länsledningen. Han ansågs här ha visat "en lika otillbörlig skonsamhet" som han tidigare hade använt "laglös stränghet" mot Röösgrén: "Skall lagens fordran lemnas oupfylld; så är det vida bättre, att lagen alldeles icke anlitas. Så länge dess makt hvilar, kan den ännu in-jaga fruktan. Upmanas den att verka, och verkar den då lamt och ensidigt; så väcks hos öfverträdaren ny djerfhet i stället för fruktan."⁵²

g) Den här aktuella episoden om myndigheters tvekan att lämna ut dokument finns relaterad i avsnitt 8:3. Dessa Theorells texter från 1820 bör höra till den svenska tryckfrihetens klassiker. Det är inte helt osannolikt att de spelat roll för att få överheten att för fortsättningen slå in på en strikt tillämpning av offentlighetsprincipen.

h) När Högsta domstolen i december 1824 satte punkt för den rättsliga behandlingen av Värmdöålet hade *Anmärkaren* flera år tidigare bytt regim och blivit en rätt slätstruken produkt. *Stockholms Courier* upphörde med utgången av 1822. *Argus*, som inte hade existerat 1819–20, redovisade nu målet på ett mindre vanligt om än inte unikt sätt "såsom ett högst wigtigt prejudikat".⁵³

Normalt tryckte tidningar av Högsta domstolens utslag, fullständigt eller i utdrag, efter justitierevisionens *registratur*. Därigenom fick den vanlige läsaren en rimligt begriplig bild av vad domstolen hade kommit fram till. I detta fall hade två lika starka grupper stått mot varandra. Då använde tidningen i stället justitierevisionens *protokoll* där voteringen, liksom den förlorande sidans argument, framgick. Tidningen avstod nästan helt från egna kommentarer.⁵⁴

Diskussionen om Värmdöålet innebar ett av de första stora försöken från den nya pressens sida att komma åt regionalförvaltningen med dess många och oklara uppgifter på både administrativa och dömande fält. Från övriga i det här blocket redovisade fall skiljer det sig framför allt genom sin bredd. Länsstyrelsens age-

52 *Stockholms Courier*, 15/5 1820.

53 *Argus den Tredje*, 19/3 1825.

54 Den förlorande trion gillade hovrättens dom, medan segrarna frikände landshövding och landssekreterare från ansvar. *Argus den Tredje*, 23/3, 30/3 1825.

rande var trots allt bara en ingrediens. De avskryvda morderna och de lägre befattningshavarnas övergrepp var länge mest uppmärksammade. Det kan nästan tyckas som om överhetens handlande inte kunde fånga intresset förrän de mer hårrisande sidorna hade avverkats. Det direkta utfallet gentemot länets ledning blev till och med mindre än vad Torbacke fann. Kanske var inte ens de indirekta verkningarna, omöjliga att isolera på ett entydigt sätt, särskilt stora. Motsättningar hade dock gjorts uppenbara och artikulerbara.

13:6. Fall 8: pigan Johanna Sörfelts arrestering och landssekreterare Cassels och stadsfiskal Liedströms roll däri

I avsnitt 13:4 har det konstaterats att en anmälan till JO kom in i februari 1818 rörande otillåtna arbetsmetoder inom Stockholmspolisen. Bland annat anklagades den för obefogade arresteringar och våld mot omhändertagna personer. I samma månad men utan att något samband någonstans antyds, bringades ett likartat ärende från landsorten inför allmänheten, nu i en tidning.

Under rubriken ”Missbrukad Embetsmannamyndighet” uppmärksammade aggressiva och kortlivade *Swenskt National-Blad*, med B J Törneblad som redaktör, ett händelseförlopp som hade ägt rum nästan två år tidigare.⁵⁵ Tidningen tog tydligt parti och anlade ett klassperspektiv. Missbruk av makt (arrestering av en oskyldig och försvar av tvång i det sammanhanget) användes inte slumpmässigt:

Hvar och en, som har någon erfarenhet, känner utan twifwel, att derest en person af stånd eller anseende råkar blifwa misstänkt för något brott; så gripes likwäl icke en sådan person på blotta misstanken. Deremot torde man wäl ock hafwa sig bekant, att med de så kallade lägre folkklasserna faller det sig i denna del ej alltid så noga; ty den satsen, att ”alle böra njuta ett *lika* skydd under Lagen,” har ty wärri i vårt land ännu icke hunnit blifwa fullkomligen *allmän*.⁵⁶

En redogörelse för händelseförloppet gavs. En piga, Johanna Sörfelt, som just hade slutat sin anställning hos landshövdingen i Örebro beskyllades för stöld från sin tidigare arbetsgivare. Trots sitt nekande hämtades hon under förnedrande former från sin hemort utanför Örebro av stadsfiskalen Liedström och förhördes av landssekreteraren Cassel. Hon satt anhållen i tre dagar. Den faktiskt skyldiga, en

55 Törneblad är ryktbar i den svenska pressens historia som redaktör för en tidning som ansetts ha haft en del av skulden för upploppet mot Axel von Fersen d y 20 juni 1810. *Swenskt National-Blad* kom ut från sommaren 1817 till sommaren 1818.

56 *Swenskt National-Blad*, 16/2 1818. Det kan tyckas vara ett märkligt långt glapp i tiden mellan händelsen och tidningens aktion, men det är lätt förklarar. Det källmaterial som användes, advokatfiskal Laurins anmärkningsmemorial, är daterat 27/12 1817. Det ingavs och blev därmed tillgängligt först 14/1 1818.

i andra sammanhang straffad kvinnlig tjuv, bidrog härtill genom att falskeligen beskylla Johanna för anstiften och medhjälp till stölden. En tid efter det att Johanna hade släppts, underkände slottsrätten i Örebro anklagelserna mot henne. Hon och hennes far anmälde de båda tjänstemännen till JK som lämnade över ärendet till advokatfiskalen vid Svea hovrätt.⁵⁷

I tidningens påföljande nummer togs tre viktiga aspekter upp. I viss mån flätade kring varandra ligger en häftig kritik av de båda tjänstemännen och ett lovprisande av advokatfiskalen Laurin som fått på sin lott att åtala dem. Avslutningsvis gjordes en utläggning om den inverkan ett fall som det aktuella fick på samhällsandan.

I sin redogörelse för sakhållandena följer tidningen Laurins påståenden till hovrätten av den 27 december 1817. Den delar hans moraliska fördömanden och anser att de båda utpekade inte bara har gjort ”sidsprång förbi Lagen” utan dessutom ökat ”sin förbrytelse med ett *tilltagset* försvar”. Den akuta krissituationen skildras med betydande empati:

man föreställer sig den kalla, imponerande, kanske hånande embetsmanna-myndigheten gent emot den oskyldiga flickan; när man ser henne, på en bönedag wid utkomsten ur kyrkan, i menighetens åsyn antastad, för tjuvnad beskylld, samt ändtligen ur wänners och anhörigas krets bortförd, förhörd, och ångestfull i ett nesligt häkte kastad!⁵⁸

Advokatfiskalen som hade ”att olagligheten beifra och den oskyldige wärna” hade ”användt all sin kända skicklighet till fullgörande af detta sitt wigtiga kall”. På hans pluskonto fördes inte minst upp förslaget hur den felaktigt häktade flickan skulle vinna upprättelse, vilket samtidigt skulle innebära en påtaglig näsknäpp för de båda tjänstemännen.

Tidningen såg mycket allvarliga följder av incidenter som den relaterade:

Det är af oändelig wigt, att detta slags brott beifras och strängeligen straffas. Ty först är ingenting förhatligare, än embetsmanna-despotism. Och för det andra är sådan despotism, utöfwad mot den ringare, således den swagare, ett dubbelt större ondt. Hwad skall denne tänka, när han förföljes och misshandlas af dem, som borde skydda honom? Derföre kan ock en enda sådan obestraftad misshandling göra ond blod för årtionden. Almogen, Bonden glömmet tiodubbelt godt för *en enda* sådan orättwisa. ... det wärsta denna orättwisa gör, är att hon omsider förslappar sinnena: ty i samma stund är ock patriotismen borta och utdöd. Patriotism, mod till uppoffringar och försakelser i farans stund, äkta nationalstolthet, frihetssinne och mod att förswara friheten – dessa dygder wäckas och underhållas af intet annat, än af wissheten, att lagen har högsta ordet, att rättwisan hålles i

57 *Swenskt National-Blad*, 16/2 1818.

58 *Swenskt National-Blad*, 19/2 1818.

helgd och träffar den rike som den fattige, den höge som den låge. Det är ju klart, att utan rättwisa gifwes ingen frihet.⁵⁹

Rapporteringens sista mening underströk dock att utfallet i det föreliggande fallet tycktes bli gott: ”wäl oss alle, så länge wärnlösheten har starkare försvarare än förolämpare!”.

Några drag i tidningens rapportering visar att man ännu befann sig i början av den täta bevakningen av regionaltjänstemän. Dess omedelbara källa var ett separat salufört tryck av rättegångshandlingarna, inte uppgifter direkt från advokatfiskalskontoret. Tidningen rekommenderade läsning av dessa handlingar, och såg inte som sin uppgift att själv offentliggöra dem igen. Det fick räcka med ett knapphändigt referat av de mest centrala händelserna. Förhållandet kan omskrivas till att tidningen såg specialtrycken som en parallell, konkurrerande publiceringsform till den egna. Redaktionen räknade med att den intresserade utan omak skulle kunna täcka de få organ som kunde tänkas ha något att meddela och där ta del av en efterfrågad redogörelse. Däremot avstod den inte från egna reflexioner som gick rakt på sak.

Under sina återstående månader återkom inte tidningen till Johanna Sörfelts öde. Dessa ventilerades däremot ånyo, nu i *Anmärkaren*, vilket gör en anknytning till den något senare uppdykande administrativa skuldfrågan i Värmdömålet självklar. De som just hade kritiserat ledningen i Stockholms län tyckte sig säkerligen ha att vinna på att exponera felaktiga arresteringar också på annat håll. Dock bör det framhållas att tidningen nämnde Värmdömålet mer i förbigående när af-fären Johanna Sörfelt diskuterades.

I den andra etappen av den offentliga diskussionen om arresteringen av Johanna Sörfelt användes ett delvis nytt tillvägagångssätt. Nu gick den agerande tidningen, *Anmärkaren*, själv direkt på grundmaterialet från advokatfiskalen. Därigenom vann den ökad autenticitet, trovärdighet. Ett andra steg, som snart blev vanligt, togs dock inte denna gång. Tidningen knappade inte in på egna kommentarer, utan gav sådana i rikt mått. Efterhand publicerade den också ett långt och delvis väl artikulerat motinlägg. Härvid framkom lite i skymundan upplysningar som väckte tvivel. Var det de rätta syndarna som hade pekats ut? Och än mer avvikande frågor: Fanns det egentligen några syndare att straffa? Kunde man fånga brottslingar utan att bryta mot Laurins tolkning av gällande lag? Var denna in-vändningsfri?

I fyra på varandra följande nummer i november 1819 ventilerades fallet Johanna Sörfelt utförligt i *Anmärkaren* under rubriken ”Om arbiträra arresteringar”. Avsnitten i det första och det fjärde ägnades helt åt principiella synpunkter på hög samhällelig nivå. I det andra gavs en utförligare faktagenomgång än den som hade meddelats av Törneblad, i det tredje en ingående kommentar till skriftväx-

59 *Swenskt National-Blad*, 19/2 1818.

lingen i målet. Sammantaget framställdes affären som en mycket viktig angelägenhet för medborgarna.⁶⁰

Det inledande principiella resonemanget gick tillbaka till människans naturtillstånd. Där rådde vildens styrka. I samhällen däremot stiftas lagar som övervakas av en högsta makt. En regent och hans regering kan dock inte klara kontrollen på egen hand utan måste använda underordnade organ. Självklart måste dessa själva lyda lagen:

Det wigtigaste skydd medborgaren har rätt att kräfwa af Staten, näst skydd för lifwet, är det för personlig säkerhet: ty dennas förlust afskär njutningen af hwarje annan laglig frihet. Kan lagen derom kränkas af någon enda, ostraffadt: kunna inflytande, släktförhållanden eller rikedom hejda straffet för en sådan kränkning: och, framför allt, kan den *ostraffadt* begås af någon, hwars särskildta pligt, det är att waka öfwer lagens helgd, det will säga af en embetsman, han må wara hög, eller låg: då är en sådan lag ej ett skydd, den är blott ett prerogatif för den mäktige eller rike att efter behag skada den ringe eller fattige, och ett patent på att ej af denne kunna skadas igen; den är blott en försäkringsanstalt för förtryckets frihet.⁶¹

Om en enskild person begick olika typer av övervåld, kunde den förnärmade stämma honom inför den lokala domstolen. Enligt tidningen var hans möjligheter att få rättelse mycket sämre, om en ämbetsman hade ofredat honom:

Får han sjelf wid Domstol instämma dem, som genom embetets missbruk förfördelat honom? Nej – Får han sjelf mot dem göra de ansvarspåståenden, hwartill han tror sig Lagligen berättigad? Nej – Får han sjelf under loppet af undersökningen utsträcka sin talan till andra embetsmän, som föranledt eller deltagit i brottet? Nej – Hwad får han då? Han får blott *angifwa* brottet; och JustitieKanslern, JustitieOmbudsmannen, GeneralAuditören eller Advokatfiskalen i Wederbörlig Öfwerrätt äro de, som skola besörja om sjelfwa *åtalet* inför Domstol, och om *ansvars*-påståendet, när undersökningen är fulländad.⁶²

Den enskildes möjlighet att få rätt gentemot ämbetsmän hängde alltså enligt tidningen på inställningen hos fyra–fem personer. Alla dessa (utom möjligen en) gick själva fria från påföljd om de agerade partiskt. Det tänkbara undantaget var JO som utsågs i offentligt val enbart för en femårsperiod i taget. Just då hade emellertid, enligt tidningen, ett exempel på ”nit, rättskänsla och fördomsfrihet” visats upp i affären Sörfelt.⁶³

Denna fråga upptog helt det tredje numret. Elakt uttryckt kan texten karakte-

60 *Anmärkaren*, 10/11, 13/11, 17/11, 20/11 1819.

61 *Anmärkaren*, 10/11 1819.

62 *Anmärkaren*, 10/11 1819.

63 *Anmärkaren*, 10/11 1819.

riseras som en källkritisk granskning av ämbetsmannens och ett fullständigt anammande av advokatfiskalens inlagor. De senare var onekligen pregnanta nog att göra sig väl i tryck. *Anmärkaren* radade inledningsvis upp vad Laurin så långt ansåg sig ha uppdat av felaktigheter begångna i Örebro:

En oskyldigs inmanande i häkte: En subaltern executor såsom derwid werksam: Ett *fångelseförhör* och diverse *kansliförhör* med den oskyldige, verkställde af en *Landssekreterare*. Dennes ordres om häktningen: och En *gjord och återkallad angifvelse af en brottsling*, till den oskyldiges fällande. I det följande af handlingarne finner man äfwen det af Landssekreteraren förda förhørsprotokoll återopas af honom sjelf, såsom försvar för den åtgärd, utom hwilken hwarken förhör eller protokoll uppkommit.⁶⁴

För första gången infördes sedan Värmdöålet i resonemanget, om än mer antydande, genom paralleller, än rakt på sak:

Om Läsaren, wid alla dessa detaljers sammanträffande på en gång, öfverraskas af ett wisst syskontycke mellan detta wäldsmål och något annat, som måhända swärfwar för hans minne; så torde walet af wårt exempel ej wara förfeladt; det blir då så mycket mer interessant att följa AdvokatFiskalen Hr Lagm. och Ridd:n Laurin till de loyala ståndpunkter, ur hwilka han öfwerskådat och bedömt detsamma. Vi se då först huru *Landssekreteraren* (Hr Lagm. Cassel) söker aflägsna sig från all delaktighet i wäldet och leda det på en *Subaltern* (Fångwaktmästaren): widare, huru han will wisa att den häktade (Johanna Sörfelt) war *misstänkt*, att denna misstanka wunnit styrka i Landssekreterarens eget protokoll öfwer de polisförhör. hwarigenom han sökt inhemta *förberedande upplysningar*, och hwarwid han sjelf berättar sig hafwa gått tillwäga med en synnerlig grannlagenhet; och slutligen, huru han i allmänhet söker taga Länens exekutiva makt i försvar för de olagliga arresteringar, som på dess befallning kunna äga rum.⁶⁵

På en del punkter återgav *Anmärkaren* med påtagligt gillande advokatfiskalens bemötanden av vad den kallade landssekreterarens ursäkter. Laurin hade aldrig påstått att Cassel med waktmästaren hade varit delaktig i arresteringen. Tvärtom hade Cassel varit "*hufwudman*, då han förordnade arresteringen, men Waktmästaren blott lydde och verkställde". Cassel hade påstått att "han ej kunde, utan vidare undersökning och *endast på grund af den misstänkta Pigans nekande*, ställa henne på fri fot". Häremot anförde Laurin med emfas motsatsen som den korrekta vägen: "att *då Sörfelt nekade och bestred tillmålet*, och intet laga bewis eller ens någon bindande *liknelse* förekom, som förswagade sannfärdigheten af hennes

64 *Anmärkaren*, 17/11 1819.

65 *Anmärkaren*, 17/11 1819.

nekande, *borde hon lemnas på fri fot* och kunde icke *lagligen* häktas”.⁶⁶ De senare påståendena sattes in i ett vidare sammanhang:

Först är att undersöka när *Laglig misstanka* eller *wåhn* äger rum; hwad till dess styrkande är nödigt, och hwad *answar* blotta ransakningen på misstankar medför, när derwid ingenting upplyses. ... Se här hwilka anledningar fordras, blott för att kunna *misstänka* och söka *corpus delicti*: för att få *wåhn* af ett *brott*, innan ännu någon tillwitelse mot förbrytaren, wid *answar*, får komma i fråga! Misstanka är presumptionens *första grad*, och berättigar ännu ej till något försök emot den misstänktes personliga frihet: dertill fordras *andra graden* af presumption, hwilken Lagen kallar *bindande liknelser och omständigheter*. Sådana äro *Ett* wittne, samt uppenbara och *på sannolika skäl grundade rykten* ... och från dessa presumptioner får den anklagade swärja sig fri, om hans frejd annars tillåter det.⁶⁷

Hovrätten fällde visserligen i mars 1819 de båda ämbetsmännen (böter och ersättning till Sörfelt), men på ett sätt som innebar att förmildrande omständigheter förelåg. Tidningen fann inte ersättningen överdriven.⁶⁸

Det fjärde numret ägnades nästan helt och hållet åt principiella betraktelser. Tidningen ställde själv frågan om det var någon nytta med att ofta återkomma till samma ämne. ”Man har försäkrat att ingenting ändå gått hastigare eller rättigare än förut.” Här tog tidningen bladet från munnen:

Så har t. ex. mången bland dem, som med så mycken uppmärksamhet följt de bekanta Wermdömälens utveckling, säkert hittills ej anat, att någon annan derwid kunde komma under tilltal, än Petter Andersson [mördaren] å den ena, och Röösgren [misshandlande länsman] å den andra sidan; men efter föregående artikels genomläsning, och wid erhindran deraf att Röösgren till häktningen af *Fyra* oskyldiga personer haft ordres, undertecknade med namnen *Edelcreutz* och *von Sydow*, skall hwar och en troligen nu påminna sig det ofwan anförda exemplet af Landssekreteraren i Örebro, aktionerad för ordres om *En* oskyldigs arrestering, och med tillfredsställelse afwakta ett nytt, *fyradubbelt* lysande exempel, på Justitie-Kanslers och Advokatfiskals nit för uppfyllelsen af Lagens öfwerallt lika heliga bud.⁶⁹

I ett vidare sammanhang såg tidningen en mening med att publicera kritiska upplysningar. Efterhand skulle de bli ett allmänt vetande, bilda ”ett arkif för

66 *Anmärkaren*, 17/11 1819.

67 *Anmärkaren*, 17/11 1819.

68 *Anmärkaren*, 17/11 1819. Laurin ansåg att de belopp som hovrätten hade utmätt (31/3 1819) var för låga och förde ärendet vidare till högsta instans. Advokatfiskalen i Svea hovrätt. Konzeptmemorial 24/5 1819.

69 *Anmärkaren*, 20/11 1819.

Statsborgaren, ett nyttigt registratur för Statens representanter”. Något som tidningen betecknade som ett ”skenskäl” hade visserligen anförts mot kritiska publiceringar. Det hade hävdats att exempel på oordningar i staten skulle ”såra Statens ära hos Utländningen, framför allt Styrelsens ära”. Tidningen såg det tvärtom som överhetens heder att den straffade alla brott.

Till sist lovade tidningen att återkomma till frågan endast om det blev nödvändigt, men i sådant fall skulle den känna sig trygg, då den hade tryckfrihetslagen på sin sida.⁷⁰

När *Anmärkaren* tre månader senare ändå återkom skedde det dock inte i egen sak. Tvärtemot infördes det i tidningen en insänd, mycket utförlig gensaga som togs in i tre nummer.⁷¹ Gensagans undertecknare, signaturen **M-f**, vände sig inte mot *Anmärkarens* redaktör, som han ansåg vara oskyldig till artikeln, utan betraktade denna som insänd av okänd författare.⁷²

Kritiken hade dock ett vidare mål: ”att ... ingen så obetydlig skribent finnes, som ej tror sig kallad att undervisa i hwilka ämnen som hellst, och: att sjelfwa Dåligheten, under febern, klifwer upp på sin lilla fotställning, sträcker armar och ben, och ropar: Warde Ljus!” Som tydligare adress angavs de så kallade liberala skriftställarna med sin ”ofelbara och skrytsamma ton”, sedan de nu åtagit sig ”Mensklighetens sak”.

Enligt min mening är det främst följande ämnen som förtjänar att tas fram ur gensagan: 1) den korrekta metoden för redovisning av rättsärenden, 2) bestridande av Laurins uppräknade felaktigheter i handläggningen i samband med arresteringen, 3) rätte upphovsmannen till arresteringen, 4) innebörden i lagens stadganden om arrestering (och tortyr), 5) karakteristiken av advokatfiskalens sätt att arbeta.

1) Gensagan hävdade att artikeln hade varit ensidig: ”hela er framställning utwisar att ni ej wärdigats (troligare: ej förstått), taga kännedom af handlingarna, utan trogen kopist af Advokat-Fiskalens uppgifter, och med blindt förtroende till dem, uppfattat hans tankar och ord såsom ursprungna ur sjelfwa wishetens källa, utan den owäldiga och noggranna undersökning som allena berättigar er till talan inför Allmänheten”.

Den gav en tydlig anvisning på hur en opartisk granskare i rättegångsfrågor borde gå tillväga:

70 *Anmärkaren*, 20/11 1819.

71 Under rubriken ”Till Författaren af artikeln: Om Arbiträra Arresteringar, införd uti Tidningen *Anmärkaren*, för d. 10, 13, 17, 20 Nov. 1819”. *Anmärkaren*, 12/2, 4/3, 8/3 1820.

För enkelhets skull kallar jag de båda parterna i meningsutbytet för artikeln och gensagan.

72 Den i sådana fall vanliga beteckningen (Ins) saknades emellertid vid novembersviten.

icke att recensera stympade skriftwexlingar, utan att samla upplysningar af alla ett mål rörande handlingar, hellst de, enligt Tryckfrihets-lagen, äro, wid Domstolar och Embetswerk, tillgänglige för alla. Att recensera ofullständigt och oärligt, måste kunna jemföras med det sjelfswäld man i våra dagar så ofta tillåter sig, och hwilket sällan eller aldrig beifras, ehuru Tryckfrihets-lagen derå stadgar 50 R:dalers böter – det nemligen, att genom tryck utsprida inlagor, anklagelser och beswär i rättegångsmål, utan att genast, på lika sätt, allmängöra wederpertens förklaringar, jemte Domstolens utlåtanden, hwarförutan Allmänheten alltid blir i saknad af fullständig kännedom om målet, dess behandlingssätt och utslagets grunder.⁷³

2) Gensagan ställde sig frågande eller direkt avvisande inför flera av de konkreta anmärkningar som Laurin hade framfört. Vad var det för fel i att det var fångvaktmästaren (subalternen) som förde Johanna till arresten (det brukade inte landssekreterare göra), att det hölls förhör i fängelse och på kansli, och att landssekreteraren ledde sådana? Skulle inte landssekreteraren kunna återropa tidigare av honom förda protokoll som han hade i sitt förvar, när frågor som behandlades i dem blev aktuella? ”Till owäldigheten wänder jag mig och frågar: Hwem skulle verkställa Kansliförhören? hwem föra protokollet? Kanske målsäganden sjelf, som blifwit bestulen?”⁷⁴

Artikeln hade dystert konstaterat att det bara fanns fyra–fem organ som kunde värna om medborgarens rättssäkerhet gentemot ämbetsmän. Häremot ville gensagan fråga: ”Huru stort behöfwer deras antal wara för att stilla hans filantropiska farhåga för *godtycket*, eftersom de fyra eller fem, han uppräknar, ej göra tillfyllest?” Hade inte Johanna Sörfelt haft nytta av Laurin? Vart ville artikeln egentligen komma? ”Förmodligen att hwarje okunnig, trätlysten eller illsken part skulle wara berättigad att, af hämd eller andra motiver, omedelbarligen antasta domaren för missbruk och wäld i sitt embete, och att Justitie-Kanslerns, eller Justitie-Ombudsmannens förutgående pröfning, af klagomålen behörighet, wore öfwerflödig.”⁷⁵

3) Enligt vad som dittills hade uppmärksamrats vid publiceringen av affären hade Johanna Sörfelt misstänkts för stöld av sin tidigare arbetsgivare, landshövdingen.⁷⁶ Men stadsfiskal Liedström som arresterade henne sade sig inte ha haft något uppdrag från landshövdingen att göra detta. Alltså lades det honom till last

73 *Anmärkaren*, 12/2 1820.

74 *Anmärkaren*, 12/2 1820.

75 *Anmärkaren*, 4/3 1820.

76 Stölden begicks mellan den 19 och 20 april 1816. Landshövding i Örebro län hade sedan 1801 varit Salomon Löfvenskiöld. I början av april 1816 hade han dock utnämnts till president i bergskollegium. Tillförordnad landshövding utsågs först den 2 juli. Lars-Olof Skoglund (1982–1984), Salomon Löfvenskiöld. *SBL*, 24, s 537–539; Bertil Broomé (1967–1969), Nils Gyldenstolpe. *SBL*, 17, s 517–519.

att han hade handlat på eget bevåg, utanför sitt omedelbara geografiska ämbetsområde och inför en stor skara människor, när han anhöll en person som han själv ansåg vara oskyldig. Gensagan sade sig inte kunna förstå vad som hade förmått Liedström till något sådant.⁷⁷

Men gensagan löste själv sin retoriska gåta. Liedström hade agerat ”på *requisition af länets förre Landshövding*”. Det var högste chefen, dock numera inte i tjänst, vilken såsom drabbad av stölden (alltså som privatperson) hade framkallat arresteringsbeslutet. I flera sammanhang – landskansliets protokoll från april 1816 och skrivelse till slottsrätten i Örebro i april 1818 (vilken senare hade gått vidare till hovrätten) – hade f d landshövdingens begäran skymtat i handlingarna i målet. Dessutom hade Johanna Sörfelt i luddiga ordalag antytt att det fanns ytterligare personer som borde höras.⁷⁸

Gensagan fann det uteslutet att landshövdingens roll hade passerat oförmärkt, fastän den inte nämndes i Laurins undersökning. I förlängningen blev dennes hårda anmärkningar mot Cassel och Liedström och hans tystnad om landshövdingen märkvärdiga. Var det fråga om att skydda högste potentaten på något lägre befattningshavares bekostnad? Rörande Cassels och Liedströms tystnad om det verkliga sammanhanget utlät sig gensagan sarkastiskt: ”Öfwer orsaken till de Aktionerades senfärdighet att af arrest-requisitionen söka stöd, för sitt urskuldande, kan en och hwar dömma, efter godtfinnande; ifrån brist på granlagenhet måtte denna tystnad ej leda sin upprinnelse.” Det verkar stilenligt att gensagan själv inte någon gång nämnde Löfvenskiölds namn, utan helst gömde honom bakom termen ”målsäganden”. Dock uttryckte den klart att han var den person ”af hvilken Sörfelt, med mästa rättwisa, borde wänta upprättelse”.⁷⁹

4) De stadganden ur rättegångs- och ur missgärningsbalken som hade anförts i artikeln visade en påfallande omsorg om individens rättssäkerhet. Gensagan tog som sin uppgift att problematisera bilden genom att sudda ut rätlinjigheten och påtala mångtydigheten vid praktisk användning. Inte nödvändigt för den egna argumenteringen men näraliggande med tanke på Värmdömålet drog den också in lagstiftningen om tortyr i diskussionen.

Den fann det värt att försöka ”utreda: huruwida *allmänna* och *enskilta* säkerhetens fordringar *alltid* äro förenlige”:

Bland flera upplysande exempel på swårigheten att, för begreppen härom, träffa en fast grundwal, torde kunna anföras vår Lags stadganden uti 17 K. 37 §, R.B. – :
”Ej må Domare, eller Befallningshafwande, låta någon till bekännelse pinas och plågas, gör thet något;” – nu bestämmes answaret: ”*plichte som saken är till*”. Wιδare: ”I grofwa brottmål må Domaren försöka med *swårare fångelse*, att få san-

77 *Anmärkaren*, 12/2 1820.

78 *Anmärkaren*, 12/2 1820.

79 *Anmärkaren*, 12/2 1820. Den som felaktigt angav någon annan, borde straffas härför.

ningen i ljust, ther bindande liknelser och omständigheter finnas emot then, som anklagad är: *förfare doch ther med warsamliga.*” – Ingen lärer neka att tortyr, indrecte, här tillåtes; men med hwilken ömtålighet söker icke Lagstiftaren att träffa medelwägen emellan en oundwiktig inquisition och mennisko-kärleken! Huru arbiträr kan ej tillämpningen af detta lagrum blifwa, och huru bestämmas graderne emellan swårare och lindrigare fängelser – bindande och icke bindande omständigheter, eller liknelser, – om ej genom Domarens samwetsgrannhet och urskillning? ... Utan att wid orden *uppenbar* missgerning fästa bemärkelsen om gripande å bar gerning, inser man dock ej lätt hur ett brott blir werkligen *uppenbart* förr än efter pröfning wid domstolen, hwaraf slutföljden wore den, att ingen arrestering dessförinnan kan äga rum.⁸⁰

Gensagan prövade sedan flera olika alternativ för hur landssekreteraren (agerande som konungens befallningshavande) och fängvaktmästaren kunde ha gått tillväga. Den fann inget som var invändningsfritt inför hovrättens utslag. Till sist förenade den sig med en uppfattning i hovrätten att Cassel inte hade bort, eller åtminstone inte behövt, förhöra Sörfelt. Konungens befallningshavandes befattning med arresteringar och fångar borde med denna bedömning bli enbart administrativ:

icke sträcker sig längre än att tillse, huruwida brottet är af urbota – eller sådan egenskap, att häktning derföre äger rum: att anmoda Underdomaren om ransakning: äfwen hos Öfwerdomarne påminna när den, inom föreskrifwen tid, uteblifwer: waka deröfwer, att alla fångar med ömhet behandlas i fångelserna, och njuta de förmoner till godo, hwartill de, enligt 1798 års Kongl. Bref, och flera författningar äro berättigade: samt, sedan Domstolens beslut fallit, befordra detsamma till skyndsam och laglig werkställighet. Detta förutsatt, lära fångar som, för urbota brott, till krono-fångelserna införpassas, der böra emottagas, utan all efterfrågan om de till gerningen neka eller icke, och qwarsitta på deras äfwentyr som brottet angifwit, arresteringen påfordrat eller werkställt, intilldess Domaren sig utlätit, och allt sådant utan något ansvar för Konungens Befallningshafwande.⁸¹

Hade på motsvarande sätt de kansliförhör fallit bort som landssekreteraren genomförde, skulle dock följden för Johanna Sörfelt ha blivit negativ. Hon hade faktiskt hållits arresterad i tre dagar. Med passivitet från Cassels sida hade hon i stället kommit att bli kvar från 21 april till 18 maj. Gensagan fann sig föranlåten att ta till brösttoner, i gränzonen till poetisk frihet, inför detta perspektiv. Insåg inte artikeln att ”dessa fortsatta förhör, utöfwer gränsen af Konungens Befallningshafwandes embetskyldighet, icke otydligt röja den lofwärda afsigt att rätta

80 *Anmärkaren*, 4/3 1820.

81 *Anmärkaren*, 8/3 1820.

ett befaradt förhastande och komma den anklagade till hjälp ... Bör en handling, föranledd af sådane motiver, klandras och bestraffas?”⁸²

5) Mot bakgrund av det beröm som slösats på Laurins arbete såg gensagan det nödvändigt att anmäla avvikande mening. Den grupperade sina invändningar under två rubriker: ”oriktiga uppgifter, (för att ej nyttja andra termer)” samt ”gissningar och insimulationer, som förekomma nästan för ymnigt”.⁸³ Bland de förra var den kanske mest påfallande att han sades förneka att arresteringen hade rekvirerats av länets förre chef. En rad resonemang som betecknades som ”sannolika” eller ”troliga” räknades upp som exempel på de senare. Den avslutande salvan blev bister: ”Hwilken bedröflig ära att, under utöfningen af ett wigtigt kall, genom obewisliga tillmälen emot en embetsman, förstärka den chor af skränande röster, som, nu på en tid, börjat höja sig emot embetsmanna-klassen!! ... Öfwer Aktors handlings sätt, i detta mål, må en och hwar nu dömma, som honom godt synes. För min del trefwar jag efter det ’loyala’ deri.”⁸⁴

Enligt min mening ligger det en hel del i den kritik som gensagan riktade mot Laurin. Påståendet att han snarare såg som sin uppgift att få de utpekade fällda än att förutsättningslöst undersöka fallet hade visst fog för sig.

Nästan ett år efter Svea hovrätts utslag följde Högsta domstolens. Målet återförvisades till hovrätten. Meningen var att kompletterande förhör skulle hållas vid rådhusrätten i Örebro. Enligt advokatfiskalen saboterades dessa. Huvudpersonen Johanna Sörfelt, liksom hennes far, kallades dit på ett sådant vis att de inte kunde närvara. Inför Cassels nu lämnade uppgifter var Laurin kritisk. Enkel källkritik visade, påstod han, att de hade ändrats från hans ursprungliga. Laurin stod fast vid att den administrativa myndigheten borde vara skild från domarmakten. Två av hans kommentarer antyder att han kan ha utsatts för påtryckningar. Han vägrade gå med på att Cassel hade skött målet lagligt och han ansåg sig inte kunna med flathet samtycka.⁸⁵

Någon redovisning av ett slutligt avgörande i fallet har jag inte sett. Som målet hade utvecklats kunde det finnas skäl att det inte drevs till ett slut. Stadsfiskal Liedström hade skyddat sin förre chef, men anmärkningarna gällde ju inte den frågan. Och hade Cassel gjort något verkligt straffbart? Om någon skulle sättas åt, var det angivaren Löfvenskiöld som överhuvud inte hade ifrågasatts av åklagaren. Som privatperson hörde han heller inte hemma i Laurins revir.

I efterhand finns det en hel del att fundera över. Var verkligen tre dagars felaktig förvaring i fängelse värd den uppståndelse den hade fått välla? Och hade den i

82 *Anmärkaren*, 8/3 1820.

83 *Anmärkaren*, 8/3 1820. I tidens tidningstext förefaller ordet ”insimulation” användas betydligt oftare än ”insinuation”.

84 *Anmärkaren*, 8/3 1820.

85 Svea hovrätt. Advokatfiskalens konceptmemorial 16/5 1820, 2/6 1822.

några tidningar så vältaligt understödda fiskaliska aktionen mot två ämbetsmän i Örebro i sig hållit måttet? Överdrifter och frihandsteckningar från advokatfiskalens sida hade påvisats. Den felaktiga adressen på anmärkningarna som uppdragsgivaren JK hade lämnat hade också gjort ärendet svårmanövrerat. Dessutom visade fallet att det mosaikartade, mångtydiga lagverket knappast ägnade sig väl att avgöra frågor om hur arresteringar skulle verkställas eller inte verkställas. Frågan måste avgöras för framtiden genom klarare lagstiftning, men någon sådan tycktes inte vara i sikte. Totalt sett kan inte utfallet ha varit särskilt tilltalande för *Anmärkaren*.

Men i slutändan blev nog inte Laurin och hans påhejare lottlösa. Man hade trots allt synliggjort länsstyrelsernas mångsyssleri på fält där deras kompetens och mandat alltmer hade satts i fråga. Man hade belyst, effektivt nog för att få visst medhåll från motståndare, att den regionala maktapparaten borde låta bli att delta i en del viktiga åtgärder rörande människors personliga säkerhet. Det här kapitlets inledande genomgång om kraven på fängelser och behandlingen av fångar visar, att de kritiska tidningarna här var i pakt med tiden. Samma gällde på ett bredare plan om deras strävan att skilja ut dömande från administrativa myndighetsfunktioner. 1820-talet skulle se åtskilliga åtgärder vidtas i den riktningen.

Två avslutande synpunkter måste noteras rörande *Anmärkarens* behandling av fallet Sörfelt. Under de föregående offensiva månaderna hade mycket av tidningens material präglats av Georg Scheutz. Jarl Torbacke tar därför för givet att det var Scheutz som var författare till den ursprungliga, starkt kritiska artikelserien om arbiträra arresteringar. Det är mycket möjligt. Gensagan i februari 1820 infördes sedan Scheutz hade lämnat tidningen i öppen fiendskap mot den försiktigare Cederborgh, som kvarstod som ensam redaktör.⁸⁶ Dock är det inte Cederborgh som har skrivit gensagan. Han har själv noterat författaren. En välkänd borgare från Örebro, Fahlroth, hade tagit på sig att försvara landssekreterare Casse.⁸⁷

Anmärkaren hade själv tydligt tagit ställning i målet. Tidningen var som vanligt kritisk mot ämbetsmäns agerande. Ändock hade den gett utrymme åt en särdeles utförlig och väl argumenterad gensaga mot den uppfattning den själv stod för. Den levde upp till pressens grundläggande etik och bidrog på så vis till ett klagörande meningsutbyte.

86 Meningsutbytet om arbiträra arresteringar berörs i korthet utan analys, Torbacke (1981), s 280–281, 287.

87 Detta enligt Cederborghs bevarade, kommenterade exemplar på Kungliga biblioteket. Att gensagan har markerats som insänd kan däremot inte i sig frikänna *Anmärkarens* redaktion från författarskapet. Cederborgh skrev inte sällan notiser som betecknades som insända. Då och då innehöll de kritik mot redaktionen, det vill säga mot honom själv.

13:7. Fall 9: ringaren Johan Ekmans arrestering och landssekreterare Almgrens och landsfiskal Engstedts roll däri

Ett tredje fall som kunde inordnas under rubriken godtyckliga arresteringar inträffade i slutet av 1819 och kom till allmänhetens kännedom i början av 1820, det vill säga mellan det föregående fallets originalskrift och gensaga. Det inträffade i Västerås. Även nu var det landssekreteraren som hade agerat, medan landshövdingen spelade en perifer roll.

Lördagskvällen den 8 oktober 1819 brann en foderlada ner utanför Västerås. Den tillhörde landshövding Drufwa. Misstankar om mordbrand vädrades snabbt och riktades mot (klock-)ringaren i staden, Johan Ekman, eftersom några vittnen tyckte sig ha sett honom vid brandplatsen.⁸⁸

Den påstådda mordbranden var knappast i sig en riktigt stor nyhet, men brottsundersökningen gjorde den till en sådan. Två ingredienser i symbios väckte kritik. En misstänkt hanterades illa och några myndighetspersoner, varav en på hög länsnivå, deltog aktivt därvid. Landshövdingen, den av händelsen drabbade, deltog överhuvud inte i utredningen. Däremot ville landssekreteraren Almgren klämma fram en bekännelse från en motsträvig anklagad. Detta misslyckades, trots flera försök. Händelsen blev en variant av det just då aktuella problemet att personer i ledningen för ett län omedelbart, till och med våldsamt, tog ledningen vid förhör med misstänkta.

Anmärkarens redaktion som i flera tidigare repriser hade behandlat eller gett plats åt insändares diskussioner av den här sortens frågor, fann affären Ekman värd en rejäl genomlysning. I två dubbla och ett enkelt nummer mellan den 12 och 19 februari 1820 fick den mer än hälften av tidningens samlade utrymme. Redogörelsen följde gången av målet vid Tuhundra häradsrätt, som hade säte strax utanför Västerås.

I sakfrågan redde sig Ekman väl med sitt kategoriska nekande. De omständigheter som anfördes emot honom vägde inte tungt. Oskarpar vittnesmål om att han skulle ha setts vid branden, stod mot andra, mer trovärdiga om att han befunnit sig på annat håll. Påståendet att Ekman ”wid flere tillfällen ägt sinnesrörelser som utmärka medvetenhet af brott” gavs inget bevisvärde.

Helt gick dock inte avgörandet Ekmans väg. Åklagarens yrkande om ytterligare uppskov underkändes visserligen, men Ekman släpptes heller inte omedelbart, utan fördes i stället åter till slottshäktet i Västerås. Som misstänkt hade han förlorat sitt arbete som ringare och utan arbetsgivare saknade han laga försvar, vilket kunde medföra omhändertagande för lösdriveri. En bror hade inför rätten erbjudit sig att genast ta honom i sin tjänst, men hans anbud nämndes inte i rätens protokoll och var inledningsvis verkningslöst. Först efter några dagar och nya

88 Termen mordbrand användes fastän ingen människa eller angränsande bebyggelse hade varit i fara.

anstalter från broderns sida frigavs Ekman. Häradsrättens utslag av den 11 december 1819 underställdes enligt gällande regler Svea hovrätt som gillade det den 12 januari 1820.⁸⁹

Ekman hade redan inför rätten yrkat på upprättelse för sitt lidande, vilket inte heller hade noterats i dess protokoll. Den 17 februari 1820 klagade han till JO. Redan två dagar senare redogjorde *Anmärkaren* härför. Den pågående koncentrerade publiceringen (under en vecka) rörande det inledande förloppet, liksom den efter tidens mått snäva marginalen från inlämnandet av klagoskriften till omnämmandet av den gör det sannolikt att förhandskontakter hade förekommit mellan den klagande och tidningen.

Klagomålen gällde de inledande förhören i Västerås och häradsrättens avslutande sölighet med att ge Ekman fri. På det formella planet anmärkte denne att Västerås poliserådman, som inledde förhören, inte hade någon sekreterare till sitt förfogande samt att landssekreteraren som kom in under tiden ”utan förordnande” övertog ledningen av förhöret. Den klagande påstod att landssekreteraren hade gett honom tre örffilar, ville slå honom med en läderpiska, men hölls tillbaka av rådmannen samt efter förhör lät vice landsfiskal Engstedt föra honom till slottshäktet. Under vägen dit ropade Engstedt ut honom som mordbrännare inför omgivande människor och gav honom likaså örffilar. Ytterligare kvalificerade handgripligheter från honom och landssekreteraren följde samma dag.⁹⁰

Tre månader senare kommenterade *Anmärkaren* i hånfulla ordalag att landssekreteraren i sina förklaringar hade förnekat allt som lades honom till last, utöver att han hade delat ut tre örffilar. Till och med hade han känt sig kränkt som ämbetsman av den anklagades uppstudsighet och ville få Ekman straffad. JO var inte nöjd med förklaringarna och remitterade handlingarna till advokatfiskalen vid Svea hovrätt. Vittnen skulle höras i Västerås för att klara ut varför häradsrätten inte genast efter frikännandet hade släppt Ekman.⁹¹

Därmed försvann ärendet från pressen för tre och ett halvt år. Först i oktober 1823 riktade en insändare kritik mot *Anmärkarens* redaktör ”angående en af honom begången försummelse”:

Man måste medgifwa, att tidningsblad mången gång medfört en wäsentlig nytta, emedan de långt mer än sjelfwa lagen satt en helsosam skräck i embets- och tjens-temän äfwensom domare, och afhållit dem från att utöfwa eller fortfara i utöfwandet af arbitrage och embetsmanna-despotism så i exekutiv som administrativ wäg, och från fällande af wrång dom. Wi måste medgifwa, att ett offentligt framställande af allt sådant slags ondt är ett af de kraftigare botemedlen deremot; det är bewist, att en sådan offentlighet, på mer än ett ställe, minskat om ej alldeles tillintetgjort detta onda.

89 *Anmärkaren*, 12/2, 16/2, 19/2 (citatet) 1820.

90 *Anmärkaren*, 19/2 1820.

91 *Anmärkaren*, 17/5 1820.

Att en tidning börjat redovisa ett ärende, men inte följt det till slutet kunde däremot leda till felaktiga slutsatser: ”att den oskyldige och frikände är *brottslig*, och att den verkligt felaktige och till felet bundne, är *oskyldig* och frikänd”. Än värre kunde obehagliga bakgrunder anas bakom en sådan underlåtenhet. Hade utgivaren deltagit i personföljelse av en oskyldig eller hade han ”obetänksamt lånat sitt blad till ett sådant ändamål”? Eller – lika illa – hade han gett vika för övertalning eller mutor och låtit bli att redovisa domen över en skyldig?

Efter sin långa principiella introduktion gick insändaren äntligen över till det konkreta fallet, det vill säga Johan Ekman. Vad som hade offentliggjorts till och med maj 1820 relaterades. Avslutningen av artikeln pekar närmast åt att skribenten trodde att redaktören hade underlåtit att avslöja en skyldig ämbetsman.⁹² Någon upplysning från *Anmärkaren* eller någon annan tidning följde dock inte.

I själva verket fick detta ärende ett tunnare slut än något annat. Efter preliminära åtgärder överlämnade advokatfiskalen – utan att meddela någon märkligare ny kunskap – redan den 28 april 1820 handlingarna till JO, för att han eventuellt skulle utse åklagare.⁹³ Något sådant uppdrag lämnades dock inte till vare sig Laurin eller någon annan. Material i JO:s arkiv visar att ärendet blev liggande utan åtgärd och avskrevs först två år efter det att Mannerheim avgått från sin post. Den angivna orsaken var att Almgren hade avlidit.⁹⁴

Totalt sett blev det tredje fallet av påstådda felaktiga arresteringar till mindre glädje än väntat för dem som önskade reformer vid behandlingen av fångar. Av allt att döma ansåg kontroll- och rättssystemet att vad som kommit fram saknade tyngd för att motivera åtal.

13:8. Jämförelse och summering

Det kan inte råda något tvivel om att det fanns krafter bakom ridån som tog vara på möjligheter som dök upp att agitera för humanare och säkrare förhållanden vid arresteringar. Att det skulle vara felaktigt att myndighetspersoner både förhörde och förde protokoll, samt tog över förhör utan att vara förordnade hade nog inte de felaktigt anklagade själva kommit på att anmärka emot. Snabbheten och koncentrationen i publiceringen av fallet Ekman talar samma språk. Här var ju *Anmärkaren* omedelbart involverad.

92 *Anmärkaren*, 11/10 1823.

93 Svea hovrätt. Advokatfiskalens konceptmemorial 28/4 1820.

94 I volymen D I:1, som kronologiskt registrerar åtal, finns under 1820, nr 4 noteringen: ”Almgren död och åtalet förfallet enl diarium 1825:21.” Jag har inte funnit någon notering i diariet, men det är känt att det inte fördes med den precision man hade anledning att vänta, Bexelius (1981), s 48. Almgrens konkurs avdömdes av rådhusrätten i Västerås 7/11 1825 och vissa delar av den som förts vidare till högsta instans noteras i justitierevisionens registratur 27/8 1827. Jag har inte noterat om konkursen var urarva, det vill säga anhängiggjordes efter Almgrens död.

Av resultaten från domstolarna att döma, hade kritikerna överskattat angreppspotentialen hos företeelsen godtyckliga arresteringar. I Värmdöfallet hade den ju kommit i centrum först på ett sent stadium, sedan rättssystemet redan blivit komprometterat genom felaktiga domar efter framtvingade bekännelser. Och i alla tre fallen hade de raska omhändertagandena av misstänkta åtminstone i någon grad kunnat ses som motiverade. Petter Andersson angav själv sina närmaste anhöriga, varav brodern Anders hade rymt från arbetet och stulit från sin husbonde. Johanna Sörfelt angavs av den verkliga brottslingen och ansågs ha lämnat ett tecken på sin tjuvaktighet. Mot Ekman talade vittnen som inte omedelbart ansågs kunna negligeras.

Den kritiska frågan blev vilken grad och typ av misstanke som skulle ge giltig anledning till gripande. Uppenbarligen talade en del formuleringar i lagen tydligt emot frihetsberövanden som inte stöddes av betydligt starkare skäl än de som har redovisats i våra tre fall. Samtidigt skulle det nog ofta bli svårt att i praktiken leva efter dessa strängare regler utan att med skäl misstänkta fick onödiga favörer. Till sist kanske dilemmat kan sammanfattas i påståendet att båda de alternativ som förekom i diskussionen, det mer ömsinta och det hårdhänta, hade behövt differentieras och specificeras på det sätt som omsider skedde och som har antytts i avsnitt 13:3. Som de förekom omkring 1820 hade vart och ett av dem brister.

Det har redan hävdats att tvistefrågorna snarare var politiska än juridiska. Med detta menar jag att de i första hand gällde gränserna för de regionala myndigheternas ansvarsområden, och därmed indirekt Kungl Maj:ts. Här finns det anledning att uppmärksamma en spricka i domstolssystemet. Svea hovrätts advokatfiskal fick uppdrag av JO eller JK och ansåg sig normalt beordrad att anställa åtal. (I fallet Ekman uteblev det.) Han fungerade alltså knappast som en undersökare som väjde för och emot. Hans uppdragsgivare hade bestämt emot. Han fick normalt rätt gott gehör för sina åtalpunkter i Svea hovrätt. Den ställde ofta upp på pläderingar som klassade gamla tillvägagångssätt som felaktiga och värda bestraffning. Däremot blev det inte sällan bakläxa i Högsta domstolen, som oftare agerade för dittills använda synsätt.

De tre fallen i detta kapitel behandlades alla av tidningen *Anmärkaren*. Att de medvetet samkördes för att ge extra tyngd åt en och samma plädering framgår av tidssammanhanget. Det primära var angreppet på landshövdingen i Stockholms län via Värmdöfallet. Det gav nytt bränsle till en redan kritisk situation i huvudstaden och dess nära omgivningar. Fallet Sörfelt hade under 1818 börjat publiceras i en annan tidning, vilken snabbt upphörde. I det målet hade Svea hovrätts utslag kommit i mars 1819, men kommenterades inte förrän i november 1819 sedan Värmdöfallets kritiska potential hade körts i botten. Det (som det snart visade sig) inte särskilt användbara fallet Ekman togs in (under tidningens nya regim) i februari 1820, parallellt med vad som här kallats gensagan rörande ar-

resteringar i allmänhet och Sörfelt speciellt. Frågan om godtyckliga arresteringar ventilerades således ofta i tre omgångar under något mer än ett kvartal.

I relation till den stora satsningen blev de direkta effekterna små. Högsta domstolen värnade om ett löst, efter omständigheterna anpassningsbart system. I praktiken minskade kanske användningen av våld när man grep och rannsade misstänkta. I sådana fall fanns det möjligen en någorlunda stark opinion mot ditills rådande förhållanden. Ändå bör det ha funnits en broms mot en kraftig förändring. Fortfarande utgjorde kroppsstraffen en viktig ingrediens för gruppen dömda. Då var det inte lika naturligt som senare att avstå från kroppsligt våld när misstänkta skulle bringas att erkänna och därmed hamna i gruppen dömda.

Över hela det här behandlade fältet var antagligen de indirekta effekterna de tydligaste. Myndighetspersoner inom Stockholmspressens närområden undvek att kompromettera sig genom oförsiktigheter som varit naturliga och vanliga förut. Dock finns det motindikationer från andra delar av landet. Skribenter i *Svenskt biografiskt lexikon* som vill förmedla individuella drag hos avporträtterade landshövdingar ger exempel: Wilhelm af Klinteberg (Malmöhus län 1812–1829) och J G De la Grange (Kalmar län 1810–1822) omnämns som framstående länschefer som samtidigt sades ha lätt för att ta till handgripliga metoder.⁹⁵

95 Klinteberg, af släkten (1975–1977), *SBL*, 21, s 360, respektive G Jacobson (1945), Johan Georg De la Grange. *SBL*, 11, s 3. Det är svårt att korrekt värdera uppgifter som ”lär ha blivit känd för att han ’i sina kansliförhör lät prygla bönder som slavar”, ”ett stadgat rykte som en hetlevrad kraftkarl, vilken icke drog sig för att t.o.m. egenhändigt piska upp sina länsmän ...”

KAPITEL 14

Presskritik av landshövdingars arbetsområde samt tvångsmetoder och mannamån

14:1. Inledande presentation av fem fall (nummer 10–14)

Jämfört med de tre grupper av kritik mot länsledning som redovisats i de närmast föregående kapitlen kan den fjärde och sista som här tas upp synas heterogen. Ändå är det inte bara en restpost, ”övrigt”, som har samlats här. Några överordnade, i viss grad besläktade synpunkter färgade kritiken i de flesta av detta kapitel fall. Översitteri och mannamån från ämbetsmän rönt kraftigt och genomtänkt motstånd. Andra invändningar var mer sofistikerade, med en klarare regionalpolitisk innebörd. En sådan framhöll att landshövdingen inte i egen person kunde agera konungens befallningshavande. För att hans beslut skulle bli giltiga måste de kontrasigneras av antingen landssekreteraren eller landskamreren (för var sitt ämbetsområde). En annan kritik gick ut på att länsstyrelserna tog på sig för stora uppgifter. Medan kung och ständer stod sida vid sida på riksplanel, saknades en motsvarande folklig motvikt i regionen. Sockenstämmornas verksamhet var avgränsad, både geografiskt och ämnesmässigt,

Tvånget som ska behandlas hade olika karaktär. Det kunde innebära att medborgare hindrades att få sin rätt enligt lagligt fattade beslut (fall 10), att de pressades att mot sin vilja ta på sig åligganden som de fann ofördelaktiga (fall 11), att de örfilades upp av en uppretad landshövding (fall 12), att de anbefalldes att bilda kontrollorgan som inflytelserika sockenbor fann olagliga (fall 13) samt att ett begränsat antal ledande länsmedborgare på olika sätt motarbetades eller direkt diskriminerades (fall 14).

Inslag av mannamån utgjorde på sätt och vis en annan sida av tvånget och kan inte alltid separeras därifrån. Som en tydligt urskiljbar komponent finns den dock i fall 10: officerare som låntagare kunde inte behandlas som vanligt folk; i fall 11: lantbor kunde inte tänkas själva ha skrivit en argumenterande inlägga; i fall 12: nog får det vara skillnad på en landshövding och några skjutsbönder, och i fall 14, med omvända förtecken: konkurrenser om lokalt inflytande följde inte spelreglerna.

14:2. Fall 10: landshövding Gyldenstolpe och landssekreterare Cassel vid behandling av skuldmål

Ett skuldmål av ren rutinkaraktär fick genom mannamån principiell vikt. Landshövdingens, senare länsstyrelsens, möjlighet att ändra beslut hamnade i förgrunden i pressen. Landssekreterare Cassel har förekommit som åtalad i fall 8 i föregående kapitel. Den här aktuella landshövdingen kom däremot inte till Örebro förrän affären Sörfelt hade utspelats. Hans bana som länschef slutade olyckligt. Han kom i konflikt med residensstadens invånare om placeringen av ett avträde och tvingades begära tjänstledigt 1831, tre år innan han lämnade sin post.¹

Ärendet gällde följande: Handelshuset Bäckström & Westman hade en fordran hos kaptenen de Frese som denne inte kunde gottgöra. Länsstyrelsen förklarade i maj 1819 kaptenen skyldig att sitta i bysättningshåkte tills han hade gjort rätt för sig. Därmed borde dess befattning med ärendet ha upphört. När bysättningen skulle verkställas den 1 november, var landshövding Gyldenstolpe på övningsplatsen Sanna hed och beviljade, på regementschefens anhållan men i strid med det redan fattade beslutet, tre veckors anstånd för kaptenen. Denne hade för landshövdingen visat upp en tillgång, en revers, dock utan att behöva lämna den ifrån sig. Gyldenstolpes ingripande hade gjorts trots att ärendet redan hade överlämnats till en kronofogde, vilken nu hindrades att genomföra en i laga ordning beslutad indrivningsåtgärd. Därigenom togs den rätt som redan tillerkänts fordringsägarna ifrån dem. Landssekreteraren Cassel hade inte deltagit i denna behandling. Två dagar senare hjälpte han dock landshövdingen att försöka göra utslaget av 1 november legitimt genom att kontrasignera chefens förnyade beslut på rätt plats, på landskansliet. I detta avgörande ingick att besvär inte skulle få anföras emot det. Köpmännen besvårade sig ändå till Svea hovrätt som upphävde beslutet av den 1 och 3 november samt överlämnade ärendet till sin advokatfiskal.²

Denne fick även i uppdrag av JO att granska länsledningens åtgärder och fann en rad märkligheter däri. Beslutet av den 1 november hade inte fattats på ämbetsrummet utan på exercisheden, inte skriftligt utan muntligt (fastän sanktionerat två dagar senare), två egna lagakraftvunna utslag hade ogillats och kaptenens betalningsskyldighet hade inhiberats. ”H:r landshövdingen tager h:r kaptenens uppgift om tillgång [reversen] hos h:r kommråd. Norström för fullgod, då han på den grundar h:r kaptenens befrielse från arrest, men försäkrar sig ej straxt om denna tillgång, för att genom fordrings-ägarnes tillfredsställande skydda sig sjelf för ett rättwist åtal, som han wäl insåg skulle följa, utan börjar först långt efteråt undersöka om denna tillgång verkligt existerar.”

1 Broomé (1967–1969a), s 318.

2 *Anmärkaren*, 3/5 1820. Rubriken här och i följande inlägg var inte snäll: ”Om landshövdinge-embetets i Nerikes län gifna fyra resolutioner i samma sak, af hwilka de två sista strida emot de två första, äfwen som emot lag och rätt.”

Det var enligt advokatfiskalen klart att ett ämbetsfel som fordrade laga ansvar hade begåtts.³

Men advokatfiskal Laurin blev inte oemotsagd i pressen. Efter ytterligare en månad infördes under rubriken ”Ett litet men ...” ett försök att kullkasta hans resonemang. Dess författare sökte göra gällande att köpmännen hade underlåtit att meddela kaptenen länsstyrelsens första utslag, vilket de under rådande omständigheter skulle ha gjort. En slutsats blev: ”Med få ord: Kon:gs befalln:h.de har genom sina beslut af d. 1 och 3 November endast inställt en tillärnad, förtidig och olaglig verkställighet af bysättning.”⁴ Vad jag har kunnat se bemöttes inte detta inlägg.

Svea hovrätts utslag av den 20 juni 1821, återgivet i två tidningar, var fällande. Beslutet av den 1 november 1819 (som hade föranlett det följande av den 3 november) ”måste betraktas såsom af Herr Grefwen och Landshöfdingen enskildt, och ej under utöfningen af dess embete widtaget, enär wid tillfället LandsSekreteraren icke närvarit och således ej kunnat i den anmärkta åtgärden deltaga”. Det andra beslutet kunde ingalunda göra Gyldenstolpes tidigare ”lagligen gällande, och ej eller för sig innefatta ett på lag och sakens förhållande grundadt beslut”. Sammanfattningsvis konstaterades att Gyldenstolpe med beslutet av den 1 november hade ”missbrukat sitt embetes magt och myndighet, samt derefter tillika med LandsSekreteraren Herr Lagmannen Cassel, fattat den mot lag och förra utslagen stridande resolutionen af den 3 i samma månad, derigenom de hvar i sin mån vållat att Bäckström & Westman gått miste om den godtgörelse för deras fordran, gäldenären sjelf erbjudit”.

Hovrätten utdömde 166.32 riksdaler banko i böter av Gyldenstolpe och 33.16 av Cassel. Dessutom skulle de genast till firman utge allt vad kaptenen var skyldig att betala (med ränta och kostnader uppemot 750 riksdaler banko).⁵

Svea hovrätt hade dömt som kritiska tidningar hade hoppats. Men Högsta domstolen blev mildare. Några böter kom inte i fråga. Och de båda ämbetsmännen skulle betala enbart den förlust köpmännen hade lidit. På egen hand drog *Argus* två slutsatser, varav den första var ironiskt menad:

Genom detta Utslag, meddeladt af den Domstol, hwars domslut anses som prejudikater, har man nu mera en grund att betrakta widden af Konungens Befallningshafwandes embetsmyndighet ur helt andra synpunkter än dem man förut i all-

3 *Anmärkaren*, 7/6 1820.

4 *Anmärkaren*, 12/7 1820. För den som ville hjälpa kaptenens sak kunde dessa förhållanden möjligen ha varit till nytta, men klantigheter från länsstyrelsens sida skulle enbart ha bytts ut mot andra sådana.

5 Ett vaktombyte inträffade i augusti 1821. Den 22/8 1821 avslutade *Anmärkaren* sin bevakning av fallet med ett återgivande av hovrättens utslag. Den 4/8 presterade *Argus* en lång återblick, som jag har följt här, avslutad med samma utslag. Den återkom senare två gånger under påföljande månad.

mänhet trott sig kunna antaga. Enligt detta Utslag är Konungens Befallningshafwande den enda Auktoritet inom Riket, som sjelf kan ändra sina egna legala resolutioner genom nya, utan att Högsta Domstolen, i fall den kommer att pröfwa ett sådant förfarande, och derwid skall wara konsekvent, kan stadga någon annan följd derpå, än skyldigheten att ersätta den skada samma förfarande möjligen kunnat förorsaka.

Den andra punkten var den viktiga och gällde att landshövdingen inte utan landssekreterarens biträde kunde fatta beslut. Det parallella resonemang som förs från Jönköpings län gäller fall 12 (som vi snart är framme vid):

Då denna förklaring äfwen ligger till grund för den del af Swea HofRätts Utslag, som Högsta Domstolen fastställt, så är det klart, att densamma kan antagas såsom gifwen af Högsta Domstolen sjelf, följaktligen som ett prejudikat. Men är denna slutsats riktig, så uppgår ett nytt ljus öfwer den aktion, som *Götha* HofRätt låtit sin AdvokatFiskal, Lagman Hedenstjerna, anställa mot HäradsHöfding Holm, för det denne, alldeles ur *Swea* HofRätts synpunkt, betraktat Landshöfdingen i Jönköping Friherre Hjerta såsom enskild man och icke såsom Konungens Befallningshafwande, samt pliktfällt honom såsom enskild person, för hans uppförande wid ett tillfälle, då han, utan att Landssekreteraren befanns närwarande, lade hand på några bönder i Sätthälla. Slutliga utgången af denna aktion bör nu mera med lätthet kunna förutses, wid betraktandet af Högsta Domstolens Utslag rörande Grefwe Gyldenstolpe.⁶

Ute på heden hade landshövding Gyldenstolpe ställt upp på en officers sida emot hans fordringsägare. Även om han förmodligen inte hade kunskaper nog att avgöra mer intrikata juridiska spörsmål på egen hand, begrep han säkert huvudinnebörden i vad han gjorde. För *Anmärkaren* hade det varit en huvuduppgift att visa hur han hade agerat både orättvist och okunnigt.

Argus däremot riktade blicken framåt. Den läste in något långsiktigt mycket viktigare: att Högsta domstolen skulle ha gått på vad som skulle kunna kallas en ny "konstitutionell" linje för den regionala förvaltningen. Möjligen antog tidningen att en ofta adlig, militärt fostrad landshövdingens inflytande skulle kunna modereras genom att en byråkratiskt fostrad andreman på länsstyrelsen obligatoriskt skulle kontrasignera besluten. Men *Argus* misstog sig. Vad den trodde skulle bli ett prejudikat för framtiden ingick redan i landshövdingens instruktion av 1734. Och andremanen hade inte rätt att vägra sin påskrift.

Argus triumf inför vad tidningen bedömde som ett prejudicerande utslag blev inte långvarig. Redan i fall 12 (se 14:4) om landshövding Lars Hjerta, vilket *Argus* numera med tillförsikt såg fram emot, brände det till ordentligt långt innan Högsta domstolen hade involverats. Då var risken stor att högsta instansen skulle vara försiktig.

6 *Argus den Andre*, 14/9 1822.

14:3. Fall 11: landshövding Koskull försöker övertyga bönder i Norrbotten om hur de ska lämna sina tidigare knektekontrakt

När centrala delar av landets försvarsmakt organiserades om efter det danska kriget, låg förvisso ett principbeslut från 1682 års riksdag till grund. Men detta gav bara ramar och ansågs inte ensamt bindande. Den sakkännedom som i rikt mått fanns lokalt och regionalt måste utnyttjas, då detaljerade regler skulle utarbetas för hur soldater skulle tas ut och utrustas. Jordbrukargrupper (rotar) skapades, vilka var och en skulle ställa upp *en* soldat. Regelrätta kontrakt ingicks efterhand mellan alla läns menigheter var för sig och kronan. Den organisation som skapades för armén hette egentligen ”det ständiga knektehållet” men har ofta kallats indelningsverket. Då det hade förberetts så omsorgsfullt, fick det en oomtvistad legitimitet.⁷

I epitetet ”ständig” låg att systemet inte skulle ändras. Löftet bröts under det stora nordiska krigets påfrestningar, men därefter återgick man till förkrigstidens förhållanden. Kontinuiteten hade dock en baksida. Det var besvärligt till och med att avlägsna tydliga brister. Medan lokala instämmanden i riksdagsbeslut i övriga ärendetyper inte längre efterfrågades i början av 1800-talet, var de inte helt överspelade rörande här diskuterade militära förhållanden. Ännu strax före 1820 var överheten försiktig med att pressa nyheter på sina rotebönder. Och ett beslut så sent som vid 1828–1830 års riksdag ifrågasattes av oppositionella på konstitutionella grunder. Beslutet hade tagits av riksdagen utan att berörda grupper – i det fallet rusthållare – hade hörts.⁸

Karl Johan kunde iakttä den mer än hundraåriga militära organisationen med ogrumlad blick. Tveklöst var det främst han som drev fram kompletteringar och förbättringar för att effektivisera den. Den åtgärd som oftast har noterats (utanför systemet) var att från och med 1812 ta ut ett antal årgångar av värnpliktiga som förstärkning till de indelta soldaterna. Det här aktuella fallet rörde dock något annat – fördelning av vissa bördor inom systemet – och var därför inte primärt ett intresse för kronprinsen (kungen). De ekonomiska relationerna mellan rotebönder och ”deras” soldater var genom de sekelgamla kontrakten nästan helt förlagda utanför statsbudgeten. En kostnad som kronan emellertid delade med rotarnas bönder angick knektarnas beklädnad. Relativt hade den ökat från 1600-talet. Genom reglernas formulering hade kronan sluppit lindrigt undan från förändringen och merparten av ökningen fick bäras av rotarna. Efter förordningar 1793 och 1812 hade dock regionala överenskommelser kommit till stånd vilka i viss grad

7 Lars Ericson (1997), *Svenska knektar: indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*, s 30–33, 37–43, 49–66, 89–90.

8 Detta senare beslut avser så kallade passevolanceavgifter och har berörts i genomgången av fall av indragna tidningar (avsnitt 9:1).

motverkade den tendensen i de riksdelar som bidrog mest. Särskilt i Norrland gällde dock de gamla kontrakten från slutet av 1600-talet, vilka i sin helhet var lindrigare än söderut.

Vid riksdagen 1817–1818 fattades ett beslut med två huvudingredienser. Dels skulle kronan betala en större del av kostnaden för den viktigaste posten, under samlingsrubriken soldatbeklädning. Dels skulle ojämnheter mellan landsdelar minskas. I sin skrivelse till Kungl Maj:t förutsåg ständerna därför att beslutet inte skulle tas upp lika väl på alla håll. För de rotehållare söderut som hade belastats tyngre och redan ingått separata överenskommelser om betalning av soldatbeklädning skulle det klart och tydligt innebära en förbättring. För de riksdelar, främst norrut, som betalat lite och fortfarande höll fast vid kontrakten från 1690-talet kunde man inte utesluta motsträvighet. För den skull borde rotehållarna där ställas inför två alternativ om regler. Ville de inte anta de nya, kunde de få stå kvar vid de gamla kontrakten, dock med en synnerligen viktig ändring. Tidigare hade de dragit nytta av det fallande penningvärdet och sett sin kostnad minska kraftigt i reala termer. Nu skulle deras avgift från år 1696 fixeras i ett spannmålsvärde som också skulle betalas 1818 och framåt. Det skulle betyda en flerfaldig ökning. Den bekväma lösningen att fortsatt tjäna på inflationen fanns inte med som en tredje möjlighet.⁹

Kungl Maj:t stadfäste den av riksdagen beslutade och fastställda regleringen och uppdrog i juli 1818 åt krigskollegiet att verkställa den. Ett led var att kollegiet skulle ålägga landshövdingarna att inom sina län föra ned frågan till basplanet – till rotebönderna – vid lokala möten.¹⁰ I Norrbotten hölls bland annat två sådana möten i Piteå, i oktober 1818 och februari 1819 och likaledes två i Luleå, båda gångerna strax efter de båda nämnda.

Landshövding i Norrbottens län var då Georg Adolf Koskull. Han har presenterats tidigare, under fall 4 i kapitel 12. Hans där relaterade försök att smita från betalningen av sina diskontskulder började redan 1816. Därefter tog det dock flera år innan han på allvar sattes åt av fordringsägaren. Först i det sammanhanget blev hans manövrer kända för allmänheten via pressen.

Koskulls sätt att föra ut den nya lagstiftningen inträffade senare, under 1819. Det blev snabbt offentligt, än en gång tack vare *Anmärkaren*, och kom rent av att i pressen uppmärksammas *före* diskontaffären. Landshövdingen kunde nog tycka att han granskades onödigt mycket. Under tiden 10 juli till 11 december 1819 var hans relationer till en bondemenighet i länet en stort uppslagen nyhet i nio nummer av *Anmärkaren*. Knappt hade ämnet försvunnit från tidningen, innan hans låneförsummelse blänktes fram där den 22 december 1819. Den affären redovisades sedan i full skala med början den 12 januari 1820.

9 Redogörelsen för bakgrunden till beslutet 1818 och vad det i sig innebar bygger på ständernas skrivelse till Kungl Maj:t 13/6 1818, återgiven som nr 186 i *Bihang till Rikens Ständers protokoll 1817–1818*, vol 10, s 413–422.

10 Justitieexpeditionens registratur 7/7 1818.

Inte oväntat rönt landshövdingen mothugg vid sammanträdet i Piteå den 25 februari 1819. Han pläderade kraftigt för riksdagsbeslutets alternativ 1 som det billigare och framhöll att alternativ 2 skulle bli mindre fördelaktigt för rotehållare. En del bönder följde hans rekommendation. Däremot tackade andra obetingat nej och krävde den obefintliga möjlighet 3. Parterna talade helt förbi varandra. Landshövdingen fann de bönder enfaldiga som inte begrep vad som var billigast för dem av faktiskt tillgängliga alternativ. Den oppositionella allmogegruppen å sin sida försökte göra gällande att det berodde på landshövdingens maktfullkomlighet att de skulle behöva välja enbart mellan två alternativ som båda lät sämre än det bestående tillståndet.¹¹

Motsättningarna vid sammanträdet gav upphov till en skrivelse från rotebönder till Kungl Maj:t. Den introducerades i *Anmärkaren* den 10 juli 1819 med ett följebrev till redaktionen från den insändande personen. Han knöt an till en händelse under föregående riksdag. Då hade fråga väckts om ansvar för en hög ämbetsman, för att han ”skulle åsyftat att *lägga skatt och tunga på Konungens Underståtare*, utan att beskattningen blifwit med de i Grundlagen föreskrifna former stadgad”. Inget ansvar utkrävdes dock, eftersom den nya pålagan ”helt och hållet berodde på *frivillig öfwerenskommelse*”. Exemplet antydde att ett fel hade begåtts, och det av landshövdingen, som skulle ha agerat självrådigt.

I skrivelsen från Piteå drog de klagande fram vad de ansåg vara formella förbiseenden från Koskulls sida, vilka borde göra hela förrättningen den 25 februari 1819 ogiltig. Landshövdingen hade varken åtföljts av en protokollförare eller av särskilt utsedd militär befälhavare. Med en formulering som känns igen från andra fall i detta kapitel hävdades det att han ”ensam icke kunnat taga någon befattning i egenskap af Eders Kongl. Maj:ts Befallningshafwande”.

De klagande var medvetna om att initiativet till de nya reglerna kom från ständerna. De sade sig ta för givet att varken kungen eller riksdagen hade åsyftat någon annan ändring än den som rotehållarna samtyckte till. Ständernas syfte vid beslutet var att ”lindra Rotehållarne från det ökade besvär, som i Soldatbeklädnadens utgörande på flere orter tillkommit utöfwer KnekteContracterna och alldeles icke att öka tyngden för någon”. I anslutning till regeringsformens § 80 om knektekontraktens helgd hävdade skrivelsen, att ”då Contracter allesammans äro slutna med Rotehållarne; så wore, i vår underdåniga tanka, desse Contracters helgd endast ett meningslöst ord, om icke det alldeles berodde af Rotehållarnes godtfinnande, huruvida någon rubbning i Contracterne får ske, eller icke”. Gillade de inget alternativ till ändring ansåg de att dittillsvarande regler borde gälla också fortsättningsvis.

De klagande övergick från sådana mer principiella synpunkter till kritik av landshövdingens reaktion på motståndet. Han hade skällt ut de motsträviga efter

11 T f landshövdingen Paul Öhrvall till Kungl Maj:t 13/8 1820 (Brev från landshövdingar till Kungl Maj:t. Norrbottens län, vol 4) och Kungl Maj:ts svar i Justitieexpeditionens registratur 31/8 1820.

noter, svurit över dem, förklarar några av dem som icke deltagande och anbefallt en närvarande kronolänsman att åtala dem alla för förment brottslighet. Ett bifogat intyg från en fjärdingsman och en sockenskräddare sades återge Koskulls ytt- randen.¹²

Slutklämman var väl genomförd. De klagande var verkligen inte uppstudsiga eller benägna att klaga i onödan. Som trogna och laglydiga medborgare måste de dock säga ifrån. Det kunde inte vara kungen likgiltigt att folket behandlades så vårdslöst av dem som utförde hans bud och befallningar. Sådanas uppförande kunde bevara eller förspilla folkets förtroende till dess regering. För den skull anhöll de att landshövdingen skulle åtalas och ”befordras till den allvarsamma näpsten, han synes hafva förtjent derigenom, att han skymfat och misshandlat Eders Kongl. Maj:ts Allmoge”. Med alla tidens övliga formuleringar för underdånighet och troskap var skrivelsen undertecknad av en av rusthållarna, Lars Larsson i Håkansö, Piteå socken, såsom ombud för samtliga klagande. Texten hade på begäran skrivits av en f d sergeant.¹³

Koskulls förklaring infördes också i sin helhet löpande genom fyra tidningsnummer. Landshövdingen var vid gott mod. Lars Larssons inlägga kallade han för en smådeskrift. Själv kunde han ”framstå med den ohemult angräpnade Embetsmannens oskuld och rättvisa förhoppning om en emot förolempan det fullt swarande upprättelse”.

Att Koskull hade saknat biträde vid det kritiserade sammanträdet i februari 1819 berodde på att några beslut inte skulle fattas där. Föreskrivna medhjälpare hade deltagit vid det tidigare mötet i oktober 1818. Motståndet ansåg landshövdingen vara föranlett ”af en främmande impuls, och föregångit öfwertalande af andra”. En riksdagsman från Piteå utpekades. Han skulle på en allmän sockenstämma ha försäkrat allmogen att han hade utverkat bibehållande av de gamla villkoren, och flera gånger ha vidhållit sitt påstående.¹⁴

Koskull hade rapporterat till krigskollegiet om det första mötet för att urskulda de missledda och hade med anledning därav fått en anmaning om ytterligare ett möte, det nu överklagade. Han ville inte, men var tvungen att besvara ”alla de plumpa, oanständiga och ej mindre till ton än tendens, i ett omissskänligt pöbelsinne, framställte beskyllningar emot min personalité” för att freda sig inför Kungl Maj:t. Han förklarade att han hade lytt order utan att ”lika med dem [kritikerna] haft nog djerfhet att inlåta mig i en undersökning om grunderne för dessa föreskrifter, hwilkas blotta tillwarelse, med den höga sanction de äga, warit tillräcklig att öfwertyga både mig och troligen äfwen hwarje annan laglydig undersåte om pligten af deras efterlefnad”. Undersåtars godtycke kunde inte få råda. Det gällde att ”återföra de brottslige swärmarne till sanning och eftersinnande af

12 *Anmärkaren*, 10/7 1819.

13 *Anmärkaren*, 14/7 1819.

14 *Anmärkaren*, 30/10 1819.

sine undersåtliga åligganden”. Koskull kunde tänka sig att han trots allt hade begått något fel när han verkat i detta syfte och var villig att underkasta sig ”wisst ansvar derföre”. Men i grunden stod han fast: Hur skulle det gå för ett samhälle ”om de lydande tillåtas, att, genom en sjelftagen undersökning och fräckt klander af de grunder som blifwit lagde för sjelfwa Lagens stiftning, söka tillintegöra Lagens werkan, eller om ens ett sådant tillbud kan strafflöst ställas å bane. – Jag kan åtminstone icke inse, huru sådant skulle stå i förening med Eders Kongl. Maj:ts och den Lagstiftande Maktens höghet och helgd eller med den kraft werkställande makten inom samhället bör äga.”¹⁵

Den sockenskräddare som hade intygat landshövdingens kraftuttryck gentemot motståndarna hade backat och vågade nu inte stå för mer än att Koskull ”wisade någon hetta förenad med förifran, samt jemwäl en eller annan gång nyttjade edeliga bekräftelser”. Han var inte läskunnig och hade skrivit under ett papper utan att vara helt klar över vad det innehöll. I frågan vad som egentligen hade sagts om och till de motsträviga citerade Koskull nu sig själv och kommenterade därefter:

”Antingen måsten I wara förbannat dumma eller djefwulskt elaka, som icke kunnen inse Edra åligganden, eller om I det kunnen, likwäl wägen trotsa högsta Maktens beslut; hwilket owillkorligen skall, på ett af de föreslagne sätten bringas i werkställighet” samt då någre bland dem, med Bonden Öberg till Ordförande det oagtat försäkrade mig, att de aldrig skulle erlægga mer än 5 Daler Kopparmynt hwarannat år, swarade jag: ”Jo, nog skall jag bjuda till att låta taga ut hwad som lagarne bestämma, om det ock kostar Eder sista kaka, ty det är ej för den, mot makten trotsande, utan för den laglydige, som skonsamhet bör komma i fråga.” – Äro i dessa, jag medger det gerna, icke walda uttryck, någon felaktighet, så må den förlåtas för riktigheten af de grundsatser de innehålla, och kanske äfwen för behofwet, att i sitt tal sänka sig till de åhörandes fattning. I alla fall är den första af dessa suppositioner för Klaganderne icke serdeles sårande, och jag wille i sanning önska, hwad jag nu likwäl har skäl att betwifla, att den äfwen warit den riktigaste, utom dess wet jag icke hwad lenhet och wälljud i ord och uttryck man kan fordra eller jag wara skyldig iakttaga, då jag som embetsman tilltalar en fräck och uppstudsigt lagbrytare; men det wet jag säkert, att folket mindre misshandlas af den som öppet och oförstått säger dem sanningen, om det ock sker i de minst smyckade ordalag, än af den, som genom läror och åtgärder befordrar tygellöshet, ingjuter i dess sinne motspänstighet för lagar och påbud, och så leder det i olycka, under sken af ömhet för dess rättigheter, men af verkligt begär, att åtkomma de offer, som de förwillade icke sparsamt meddela, då deras egensinnighet smickras.¹⁶

Avslutningsvis anhöll Koskull om en undersökning av de olagliga sammankoms-

15 *Anmärkaren*, 3/11 1819.

16 *Anmärkaren*, 13/11 1819.

ter som han påstod hade förekommit. På så vis skulle den rätta upphovsmannen till motsträvigheten dras fram i ljuset. I övrigt förväntade han sig upprättelse.¹⁷

Tidningsläsarna behövde inte vänta mer än tio dagar på införandet av de klagandes påminnelser. De var mångordiga. Sockenskräddaren hade nu gått tillbaka till sin första version, med ett enda undantag: han var inte längre säker på om landshövdingen hade kallat folk ”*edra förbannade hundar*” eller ”*edra förbannade djeflar*”.¹⁸ Omsider formulerade sig dock de klagande slagkraftigt i vad som var deras kärnfråga:

Men det fordra wi, att när han sträcker utöfningen af sitt *answariga* och *mödosamma kall* derhän, att gifwa oss föreläsningar öfwer medborgerliga pligter, han då icke måtte låta påskina ett förakt för sina åhörare och en tygellöshet i sinnesrörelser, som hwarken enfald eller wälmening kan ursägta hos en man, beklädd med detta mödosamma och answariga kall. ... Wi fordra, att icke beläggas med namn af *trotsiga swärmare*, som behöfwä att återföras till sanningen och eftersinnande af våra undersåtliga åligganden, om wi ock skulle misstaga oss i begreppet af en lag, öfwer hwars tillämpning wi äro kallade att rådpläga, – och wi fordra, att man icke inför Thronen smädar oss med föregifwanden, att man påkallat mot oss *lagarnes mellankomst*, för att rätta wår öfwerlygelse, just då man genom den mest laglösa behandling gjort allt hwad man kunnat, för att uppretta och bringa oss till oordentligheter, men icke förmått annat än twinga oss att i laglig ordning söka upprättelse. Om Herr Friherren Koskull finner den Embetsman olycklig, hwars lott det blifwit att utöfwa lagarnes makt, der de lydande tillåtes *undersöka* och *klandra* de grunder, som blifwit lagde för sjelfwa Lagens stiftning, och om han icke kan inse, huru detta står i förening med Konungens och den Lagstiftande Maktens *höghet* och *helgd* eller med den *kraft* Werkställande Makten inom ett samhälle bör äga; så bör Herr Friherren aldrig kunna blifwa en lycklig Embetsman; ty då kan, efter hans tanka, ingen sådan finnas i ett *fritt* samhälle.¹⁹

De klagande fägnade sig över att Koskull hade samma krav som de själva på ”*undersökning, straff och upprättelse*”. Särskilt såg de fram emot en undersökning rörande de olagliga sammankomster som landshövdingen beskyllde dem för.²⁰

Efter de principiellt färgade inlagor som hade publicerats under november och december 1819 försvann tvisten mellan G A Koskull och ett antal sockenbor i Piteå för åtskilliga år från pressen. I tysthet löpte den dock vidare. Sedan Koskulls personliga öden noterats, ska några huvuddrag ges av ärendets fortgång.

17 *Anmärkaren*, 24/11 1819. Förklaringen är daterad 25/7 1819.

18 *Anmärkaren*, 4/12 1819.

19 *Anmärkaren*, 8/12 1819.

20 *Anmärkaren*, 11/12 1819.

I brev av den 12 april 1820 anhöll Koskull – med framhävande av oförskyllda motgångar – om sex månaders tjänstledighet. Den beviljades. När han den 12 oktober inkom med en ny skrivelse, gällde hans ansökan om förlängning bara till 1 november. Därefter ville han inträda i tjänst. Svaret från Kungl Maj:t var emellertid nedslående. Det sades att hans ledighet inte var tidsbegränsad. Överheten visade alltså att Koskull inte längre hade dess förtroende. Följdriktigt begärde landshövdingen avsked i maj 1821. Förmodligen hade några demeriterande redogörelser i *Anmärkaren* (avsnitt 12:2) bidragit att göra honom till en belastning.²¹

I augusti 1819 hade Kungl Maj:t överlämnat ärendet till JK som snabbt anlät Svea hovrätts advokatfiskal, E P Laurin. Saken hade då vidgats. Medan menigheten i Luleå hade fogat sig utan bråk, hade Koskull i misshugg kallat bonden Anders Larsson i Ernsås för posttjuv. Denne ville ha upprättelse, eftersom tillmälena ”gingo å ära och Lif”.²²

Inför advokatfiskalen förde landshövdingen vidare sin idé om att hemliga krafter stod bakom opponenter. Han ansåg att varken Larsson eller hans son skulle ha kunnat skriva den aktuella inlagan. Med stöd av en kungörelse av 1773 och ett kungligt brev av 1787 ville Koskull pressa fram namnet på den verkliga författaren. Laurin var tveksam, men fann för sin del att den förra möjligen skulle kunna användas. Rörande hemliga möten angav han som en förutsättning för att frågan skulle kunna tas upp att Koskull kunde ange deltagare och plats. Han hänsköt frågan till hovrätten, men då någon precisering inte inkom, fick den falla.²³

Målet malde långsamt. Formella problem rörande vittnesförhör och tillfälligt förkomna handlingar, båda utanför advokatfiskalens kontroll, tillstötte. Inte förrän under 1822 var denne färdig.²⁴ Hans yrkanden bifölls av hovrätten och fastställdes av Högsta domstolen.²⁵ Huvuddragen i utslaget var följande: Koskull hade riktigt uppfattat och redogjort för de båda alternativen rörande betalningen av soldatbeklädnaden. Men en del av bönderna hade ändå inte förstått. Sättet för landshövdingens argumenterande var mycket olämpligt.

Det hade varit hans skyldighet att, ”under iakttagande af den värdighet, som borde åtfölja det wigtiga embete, han då innehade, med lugn och sagtmod wid ofwannämnde tillfällen afhöra den sammankallade menighetens andraganden, med foglighet söka meddela fullständig upplysning om rätta beskaffenheten af det till öfwerläggning framställda ämnet, och med lämpa wisa den okunnige eller motwillige till rätta”. I stället hade han ”med glömska af sin pligt i den delen, uti

21 G A Koskull till Kungl Maj:t 12/4, 12/10 1820. (Brev från landshövdingar till Kungl Maj:t. Norrbottens län vol 4); statsrådsprotokoll i kammarärenden 24/4, 15/5 1821.

22 Svea hovrätt. Advokatfiskalen. Konceptmemorial 4/10 1819.

23 Svea hovrätt. Advokatfiskalen. Konceptmemorial 17/12 1819.

24 Svea hovrätt. Advokatfiskalen. Konceptmemorial 17/12 1819; 31/3, 9/6 1820; 27/2, 15/4, 8/10 1822.

25 Svea hovrätts utslag dröjde till 22/6 1824 och fastställdes av Högsta domstolen 16/12 1824.

swordomar och oqwäden emot åtskillige af Allmogen utfarit, samt dymedelst i utöfningen af Landshöfding-Embete sig förgått”. Han hade bort bli suspenderad från tjänsten i ett halvår, men hade ju redan avgått. I stället utdömdes böter till ett lika stort belopp som han i så fall skulle ha förlorat. Dessutom blev han skyldig att ersätta Lars och Anders Larsson för rättegångskostnader.²⁶

Kommentarer bör tillfogas i tre lager: överhetens inställning till Koskull, området för parternas argumentation samt tidningarnas roll.

Föregående och följande fall visar att det ofta fanns någon typ av skyddsnet under angripna landshövdingar. De undgick avsked och/eller Högsta domstolen sänkte de påföljder lägre instans hade utmätt. Så icke här.

Parternas argumentering rörde mer fundamentala ting än i så gott som alla övriga tvister om den regionala maktutövningen. Vilken möjlighet skulle medborgare och grupper av sådana ha att försvara befintliga rättigheter? Till och med gentemot riksdagens och Kungl Maj:ts beslut? Skulle å andra sidan undersåtar ha rätt att granska, kritisera och till sist till och med vägra lyda sådana fattade beslut? Skulle i någon mening i förväg organiserat verbalt motstånd vara tillåtet? Fick skrivkunniga i marginalen av eller utanför allmogeleden styra sådana aktiviteter?

De motsträviga rothållarna vann ingen framgång i ursprungsfrågan. Betalningen för soldatbeklädnaden kom att utgå enligt beslut. Men landshövdingens försök att bemästra vad han ansåg vara subversiva element blev resultatlösa, dock kanske mer i brist på bevis (och prejudikat) än genom ett aktivt avböjande. Undersökningssystemet ville inte gå in på frågan, utan riktade i stället in sig på ämbetsmannens swordomar.

Anmärkarens avgörande insats, inte alls självklar, var att den hade fullföljt en omfattande publicering över flera månader. Koskull som person släpptes ju inte ens därmed, då hans diskontaffärer (fall 4) i fortsättningen granskades. När ärendet äntligen avgjordes, hade tidningen i allmänhet en mindre kritisk och konsekvent inställning än tidigare och teg. I stället var det *Argus* som relaterade slutet på historien, därför att den innehöll vissa paralleller med vårt fall 7, Värmdömålet. I det sammanhanget noterade tidningen att målet var samtidigt med ”publicitetens egentliga början här i Fäderneslandet”, det vill säga 1819.²⁷

26 I ärendet med ”posttjuven” Anders Larsson i Ersnäs var utslaget mildt. Landshövdingen hade förväxlat honom med en verklig posttjuv från samma by. Hans yttrande ansågs inte vara en beskyllning mot Larsson ”att hafwa såsom tjufnad föröfwat, utan wore såsom oquäde att betrakta”. *Argus den Tredje*, 5/3 1825.

27 *Argus den Tredje*, 5/3 (citatet), 9/3 1825.

14:4. Fall 12: landshövding Lars Hjerta bär hand på ostyriga allmogemän

Argus motivering för att återge och kommentera fall 12 var lång och principiellt hållen. Huvuddragen var följande: I framskridna stater hade publiciteten blivit den viktigaste garanten för fortlevnad och sundhet hos nyligen framväxta institutioner inom samhällslivet. Granskningen ”af de Publika Karakterernas handlingar och grundsatser” hade där blivit ”ett behof och en wana, ... i sådana Stater har man räknadt åklagaremaktens Organer bland de wigtigaste af Samhällets offentliga Karakterer ... Folkets öga följer med lika spänd uppmärksamhet den Publika åklagaren, då han inför Domstolen går att yrka tillämpning af redan gällande Lagar, som Ministern, då denne inför Nationens Ombud utvecklar Regeringens åsigtter wid nya lagförslag. Begge dessa Embetsmän anses lika troget uttrycka Styrelsens anda och karaktér.”

Naturligtvis hörde inte Sverige till dessa framskridna länder. Möjligen skulle dess nu outvecklade publicitet en dag

mäkt besegra de nästan öfverwinnerliga hinder, som för närwarande stå dess utbildning i vägen: om den således ej är dömd att qwäfwäs i sin början, och bortdö utan att utveckla sig till hwad den bör blifwa: om denna lycka verkligen är beskärd vårt konstitutionella fädernesland; då skola ej blott StatsRåden och Stats-Sekreterarne, utan också JustitieOmbudsmannen och JustitieKanslern samt AdvokatFiskalerna i HofRätterna en gång kunna glädja sig öfwer att deras offentliga handlingar blifwa kända och deras karakterer såsom offentliga personer genomskådade och bedömda af Allmänheten.²⁸

Tidningen ville dock åter inskräpa att den befintliga publiciteten i Sverige ”ej tages för att wara mera än en ringa början dertill, naturligtvis ännu behäftad med alla nybegynnarens ofullkomligheter”. Något värde skulle den äga bara om den utvecklades och förkovrades.

En kritisk framställning av alla de viktigare rättegångarna under det senaste decenniet kunde ha fordrats av pressen inom ramen för en ”fullwuxen publicitet”. Men när den nu inte kunde nå upp till den nivån, ”bör man ej ifrån denna tid göra det märkwärldiga bekant, bör man ej anteckna de spridda dragen, för att göra den fullständiga taflan möjlig framdeles?”. Både *Argus* och dess föregångare, *Annmärkarne*, hade tidigare relaterat aktioner som utförts av advokatfiskalerna i Svea och Göta hovrätt. Nu avsåg tidningen ”att föröka samlingen med en ny, som i hög grad förtjenar att komma till Allmänhetens kunskap” och relaterar huvuddragen av händelseförloppet och dess inledande juridiska följder.

28 *Argus den Andre*, 22/6 1822.

I september 1820, det vill säga nära två år före den här uppmärksammade artikeln, inträffade en incident på Sätthälla gästgivaregård i Småland. Landshövdingen i Jönköpings län, generalen och friherren Lars Hjerta, hade eskorterat genomresande kung och kronprins till länsgränsen mot Östergötland.²⁹ På återvägen ansåg han sig förolämpad av gästgivaren och några högröstade, berusade bönder. Han tillrättavisade dem muntligen och handgripligen. Senare pliktfullades de vid landskansliet i Jönköping, dels ”för sturskhet och näswisheit mot Landshövdingen såsom resande, dels för fylleri”. Där anvisades en åklagare (en kronofogde) att fullfölja målet vid häradsrätt beträffande Hjertas ”förolämpande såsom Landshövding”. Sedan detta mål hade förevarit på två följande ting vid Norra Vedbo häradsrätt stämde de åtalade i sin tur Hjerta för ”oqwädinsord och handåwerkan” mot bönderna.

Två nya personer blev intressanta på detta stadium. Landsfiskal Zellinger drev målet mot landshövdingen. Rättens ordförande var lagman Holm, på riksplanet känd som medlem av styrelseverkskommittén, tidens viktigaste statliga utredning. Häradsrätten underkände landshövdingens protest att den inte skulle vara behörig att ta upp målet. I sakfrågorna frikände den bönderna, men fällde Hjerta, som också ålades att betala motpartens rättegångskostnader.³⁰

En rad tidigare refererade fall har visat gällande regelverk när en landshövding misstänktes för ämbetsfel: hans ärende skulle upptas av en hovrätt med dess advokatfiskal som åklagare. Den nu aktuella händelsen gav dock upphov till konkurrerande domstolsbehandlings utifrån två diametralt motsatta bedömningar om landshövdingens rätt att gå till väga. Fallet knyter an till denna framställnings nr 11 och 13. I alla tre fallen kände bönder att en landshövding hade överskridit sina befogenheter och negligerat deras egna medborgerliga rättigheter. Parallellt drogs av *Argus* till det här aktuella fallet där överdomstolar var på väg att ta principiellt viktiga avgöranden om när en landshövding handlade i ämbetet och när han gjorde det som privatman.³¹

Naturligtvis kunde inte denna Norra Vedbo häradsrätts impertinenta dom, som gick kungamaktens högste regionale representant emot, oantastad vinna laga kraft. Den skulle ju kraftigt inskränka landshövdingens möjligheter att agera ute på fältet. Göta hovrätt undanröjde den också och remitterade målet till sin advokatfiskal, Hedenstjerna (känd här från åtalet mot von Nieroth).³²

29 Lars Hjerta var äldre bror till huvudpersonen i fall 3, landshövdingen i Stora Kopparbergs län, Hans Järta. Han hade i sin ungdom gått i fransk krigstjänst och deltagit i det nordamerikanska frihetskriget. Åren 1810–1817 hade han varit landshövding i Älvsborgs län, innan han fick transport till Jönköping.

30 *Argus den Andre*, 22/6 1822.

31 *Argus den Andre*, 22/6 1822.

32 Landsfiskal Zellinger slapp mista tjänsten, men blev suspenderad av justitiekanslern på sex månader, ”med Lag och Samhällsordning är det icke att förena, att en underlydande själf

I fortsättningen redovisade *Argus* principiellt viktiga argument från advokatfiskalens anmärkningar och slutpåståenden, Hjertas och Holms förklaringar på anmärkningarna samt hovrättens avgörande. Hedenstjerna bedömde nog Hjertas agerande som förhållandevis okomplicerat och ville från honom ha förklaring om varför han använt ”slag, förakteliga åthäfwor och oqwädinsord”.³³ Landshövdingen erkände sin överilning och svårigheten att, som före detta militär, med lugn åhöra och bemöta kommentarer från folksamlingen:

Kongl. HofRätten behagade sätta sig i mitt ställe, finna sig, under Embetswerf omgifwen af en rusig och sorlande folkhop, höra en säga: *det är icke farligt att tala fastän det är Landshöfdingen*. En annan: *Jag är icke rädd för Landshöfdingen*, och en tredje: *Hwad bötar en örfil*. Bibehåll härwid den som kan, samma sinneslugn som på det wanliga Embetsrummet der blott skrifterna tala. Denna köld ägnade icke det yrke, som sysselsatte min ungdom och min medelålder, och ehuru den andra bana på hwilken jag wandrar min ålderdom till möte fordrar på en gång twenne sällan förenliga egenskaper, Domarens betänksamhet och Befälhafwarens beslut-samhet, är jag dock för min del nöjd då denna bana leder till det mål jag eftersträfwar, samwetsfriden.³⁴

Argus ger i kursiv ännu ett exempel på landshövdingens formella oskuldsfullhet. Åklagaren hade inte överklagat frikännande utslag i häradsrätten rörande bönderna. Hjerta ogillade detta och hade, ”*så widt han ansett det anstå sig, gifwit HofRätten en tydlig wink’* och tillräcklig anledning att profwa bewisningen i afseende på dem”.³⁵

Vida mer intrikat skulle givetvis den fiskaliska aktion bli som hade inletts mot lagman Holm, som kunde både vränga andras resonemang, ironisera över mottagna anmärkningar och lägga tyngd i egna sakargument

Hedenstjerna bedömde att häradshövdingen hade felat genom att ta upp ett mål mot Hjerta. Denne hade inte ingripit som privatperson. Skulle inte ”offentliga myndigheter sätta att waka öfwer sedlighet och ordning” vara skyldiga och kapabla att avstyra pågående oskick? Inte var det ”behörigt, att allmogen efter fullgjorde skjutsningar eller andra wärf, skockar sig wid krogställen, qwarstadnar der och tillbringar tiden i sjelfswäld, sysslolöshet, kif och fylleri”. Mot Holm anmärktes vidare att han frikämt flera personer som själva i landskansliet hade erkänt förseelser och dessutom tillerkänt dessa rättegångskostnader.

Här ska jag beröra enbart den principiella kärnan i Holms förklaring, det vill

upphäwfer sig till allmän åklagare emot en förman”. Han borde ha rapporterat till JK eller hovrätten. *Argus den Andre*, 26/6, 29/6 (citatet) 1822.

33 *Argus den Andre*, 22/6 1822.

34 *Argus den Andre*, 3/8 1822.

35 *Argus den Andre*, 21/8 1822.

säga hans försök att fastställa arten av landshövdingens åtgärder vid Sätthälla: 1) som konungens befallningshavande, 2) som hans egna, i egenskap av landshövding, eller som hans privata, i egenskap av resande.

1) *Som konungens befallningshavande* verkade Hjerta a) på sitt ämbetsrum med biträde av landssekreterare eller landskamrer för att avgöra och expediera ärenden och b) därutån för enbart efter föregående beslut som hade kungjorts för vederbörande. Vad han i sådan ordning och form hade beslutat ”i grund af Lagarne, måste respekteras och åtlydas både af Embetsmän och enskildte Medborgare”.

2) Efter en jämförelse landshövding plus kontrasignant lika med konungens befallningshavande och häradshövding plus nämnd lika med domare, formulerade Holm slutsatsen att ”Landshövdingar och Häradshövdingar äro blott Embetsmän, men Konungens Befallningshafwande och Domare äro EmbetsAuktoriteter. Dessas embetsbrott höra under HofRätten; men bemälte Embetsmäns personliga brott höra under de Ordinarie Domstolarne”. Landshövdingens beslut måste åtlydas ”endast av dem som directe stå under hans lydno” [underlydande i tjänst].

Till sist kunde en landshövding ”nedflytta sin embetsutöfning till sådane fall, som endast tillhöra hans underlydande Tjenstemäns befattning” då han än mindre kunde anses som konungens befallningshavande. ”Om en Landshövding wid ett sådant tillfälle fick stryk igen, så kunde det icke sägas hafwa skett i och för hans Embete, utan i och för den stryk han utgifwit.”³⁶

Även om Holm inte fullt ut lyckades utvinna de systematiska värden som hans schema erbjöd, innehöll detta en logisk sprängkraft som inte desarmerades särskilt väl av Hedenstjernas mer moraliserande tonfall.

Det dröjde nästan ett år innan *Argus* återkom till ärendet, som då sattes in i ett viktigt sammanhang. Genomläsningen av skriftväxlingen (från förra delen av 1823) ansågs vara nyttig för många ”såsom utvecklingsmedel för begreppen i den under sednare tider uppkomna twisten om gränssorna för Konungens Befallningshafwandes embetsmyndighet”.³⁷ Bakom skyntar givetvis möjligheten att bättre hålla reda på Kungl Maj:ts göranden och låtande via det regionala planet.

Hedenstjerna tog i sitt slutpåstående, ställt till Göta hovrätt, bestämt avstånd från Holms uppfattning under 1) ovan. Det fanns tillfällen som inte tålde uppskov, då landshövdingen måste handla, även om han inte kunde rådpläga med landssekreteraren eller landskamreraren. ”Äfwen i dessa fall behåller Landshövdingen, sin egenskap af Konungens Befallningshafwande; Hwad han derwid gör eller låter sker i och för hans Embetes skull. Och Embetet fordrar owilkorlig hörsamhet icke blott af underhafwande Betjening, utan af *hwar och en* enligt Lagens uttryck i 1 Kap. 9 § UtsökningsBalken.” Och även om Hjerta vid Sätthälla hade kunnat låta den närvarande kronofogden återställa ordningen var det inget

36 *Argus den Andre*, 22/6 1822.

37 *Argus den Tredje*, 11/6 1823.

fel att han själv tog på sig uppgiften. De kommentarer från skilda håll i menig-
heten vilka landshövdingen uppfattat som näsvisa eller oförskämda bedömde också
Hedenstjerna ostridigt som missfirmelser, inte ”*underlåtna wördnadsbetygelser*”.
Han summerade att Holm ”i egenskap af Domare sökt bibringa Menigheten den
för samhällsordningen wådliga lära, att lydnad mot den Styrande icke är owilkor-
lig, och att man kan utan äfwentyr honom förolämpa och missagta”. I sina slut-
påminnelser betonade Holm häremot helt andra normer:

Landshöfdingen kan icke heller befalla sin underlydande Betjening något annat,
än i följd af hwad förut emanerat från dess Expeditioner, eller i tydlig följd af La-
garne. Om Landshöfdingen befallde dess underlydande Betjening något, som
wore lagstridigt; så wore Betjeningen icke berättigad, mindre pliktig, att lyda,
emedan hwarje fullmyndig Medborgare är pliktig att känna Lagarne, helst okun-
nighet aldrig medför ursäkt; och man är skyldig att lyda Lagarne, men ej deremot
stridande befallningar.

Holm hävdade med eftertryck att inblandade måste behandlas konsekvent.
Landshövdingen kunde inte ”wara Konungens Befallningshafwande i den stund
han förolämpades, och enskild person i samma ögonblick då han förolämpar;
Han måste wara ettdera helt, i begge fallen.” Häradshövdingen korrigerade däremot
sitt tidigare påstående att landshövdingen aldrig kunde agera som konungens
befallningshavande utan sina kontrasignanter. Men det enda noterade undantaget
var en utsökt försmädlighet: bara när landshövdingen skickade in ”wissa hemliga
Polisrapporter till Ministären”.³⁸

Holm såg fram emot avgörandet med tillförsikt. På hösten 1822 hade *Argus*
återgett resultatet av en fiskalisk aktion mot landshövdingen i Örebro län (fall 11).
Därav tyckte sig Holm förstå att han hade ”warit nog lycklig att hitta på samma
principer” som Svea hovrätt och därefter Högsta domstolen hade stadgat, ”och
hwilka torde anses såsom prejudikat”.³⁹

En månad senare meddelade *Argus* hovrättens utslag. Den hade fällt Holm till 50
riksdalers böter för att han orätt hade tagit upp målet mot landshövdingen. Hjer-
ta fick 3 2/3 riksdalers böter för sitt överilade ingripande. Holm besvärade sig till
Högsta domstolen och hans besvärsskrift återges av tidningen som lovade att se-
dermera redogöra för den följande skriftväxlingen.⁴⁰

Det löftet hölls inte, men allmänheten blev inte utan en slutrapport. En insän-
dare i *Granskaren* från december 1824 noterade *Argus* tystnad och rapporterade
att Högsta domstolen i mars samma år hade gillat Göta hovrätts utslag mot

38 Sådana hemliga rapporter hade *Argus* uppbragt diskuterat i början av 1822, bara för att
upptäcka att de i tysthet hade levat kvar från krigsåren. *Argus*, 9/1, 12/1, 16/1 1822.

39 *Argus den Tredje*, 16/6 1823.

40 *Argus den Tredje*, 19/7 1823.

Holm.⁴¹ Något prejudikat att tillämpa i fallet Hjerta hade dessa båda överrätter tydligtvis inte sett i ärendet från Örebro län. Målets utvecklingsgång blev densamma som i flera likartade från den här tiden. Ju högre upp ärendet avancerade, desto mindre beaktades synpunkter som gick regionalförvaltningen och kungamakten emot.

Var *Argus* sympatier låg framgick tydligt av några ingresser till artiklar. Men tidningen behövde inte sköta grovjobbet mot överheten själv utan gav bara smärre bidrag. Häradshövdingen Holm var en driven polemiker som lätt fann slående formuleringar och renodlade motparters och domstolars utsagor på ett av dessa inte avsett vis. Till sist gav emellertid inte fallet Lars Hjerta det resultat som tidningen hade förutsett. Den hade utan vidare sett advokatfiskalerna som bundsförvanter, som skulle pricka vad den själv ansåg vara brottslighet eller oskick inom förvaltningen.

Hedenstjerna och Göta hovrätt visade sig ha en annan uppfattning om hur länsförvaltningen skulle arbeta. Därigenom försvarades en traditionellt löslig avgränsning av landshövdingarnas revir och arbetsmetoder. Det var inte alldeles märkvärdigt om samtida iakttagare skulle ha ansett att den var lösligare än 1734 års ännu gällande landshövdinginstruktion. Domstolsvägen segrade den över modernare krav på en rationell, formaliserad arbetsordning, med tydligare ansvarsfördelning inom verksamheten och bättre kontrollmöjligheter för medborgarna och deras representanter. Att en annan ordning (som ju väl att märka inte fanns i sinnevärlden) kunde ha blivit stelbent och i sin enkelhet kunde ha skapat en rad icke täckta fält i verksamheten förefaller inte reformivrarna ha funderat över.

I ett vidare perspektiv kan ändå pressens återgivande av åtskilliga rättsfall med likartad substans ha spelat en roll för att strama upp rutinerna vid länsstyrelserna.

14:5. Fall 13: landshövding Flach vill införa lokala ordningsmän

Carl Flach härstammade från Dalsland. Han utsågs till vice landshövding i sitt hemlän, Älvsborgs län, 1817 och var ordinarie där 1820–1825.⁴² Han hade ob-

41 *Granskaren*, 11/12 1824.

42 Carl Flach är registrerad som deltagande i alla riksdagar mellan 1809/10 och 1844/45. Det var bara under 1815 års urtima riksmöte som han var tydligt aktiv. Då stod han för en politik som avvek från regeringens, utan att detta hindrade att han några år senare blev landshövding. På det ekonomiska fältet hade Flach en direkt relation till Karl Johan. Bland de många stora jordköp som kungen placerade sin privata förmögenhet i från och med 1816 ingick också 1818 Carl Flachs ärvda egendom, Nordkärr, i södra Dalsland. Ofta köpte Karl Johan jord för onormalt höga priser. Det gällde också i detta fall. Taxeringslängder ger en roande inblick. 1814 var Carl Flachs Nordkärr taxerat till 51 250 riksdaler

serverats flera gånger i pressen, tydligast i *Argus* föregångare, *Anmärkarne*, under 1820. Sammanhången var inte särskilt viktiga, men publiciteten var inte smickrande för honom.

I november 1816 hade han råkat i slagsmål med sin svåger kaptan Aminoff, när brodern, lagman F F Flach, sålde sin dalsländska egendom på auktion. Händelsen anmäldes av en f d länsman. Den följande rättegången avgjordes slutgiltigt i Högsta domstolen i april 1821. *Argus*, som nyss hade startats, presterade ett halvhjärtat försvar för att den rapporterade saken. Utredandet av en träta och ett slagsmål borde väl inte vara särdeles intressant för läsaren. Men ärendet var redan känt för allmänheten, dels genom tidningar, dels genom särskilda tryckta skrifter. Tidningen kunde ha tillfogat ytterligare något på minussidan. Eftermiddags-skyningen på gårdsplanen hade gjort vittnesmålen så osäkra att domstolarna inte kunde klara ut skuldfrågan. Den lovade att återkomma senare med egna kommentarer men glömde (så långt jag har funnit) förståndigt nog att göra så.⁴³

Två andra händelser som togs upp i pressen inträffade i tjänsten. Flach blev så förbittrad på en vikarierande länsnotarie att han skilde honom från hans tjänstgöring. Beslutet ogillades av Göta hovrätt. När han under pågående finanskris 1818 skulle åka till Stockholm, gav han egenmäktigt order som förbjöd utmätningar i länet och inskränkte vidden i hans vikariers verksamhet. I det senare fallet påkallade justitieombudsmannen åtgärder mot honom. Hans anordningar underkändes också delvis av hovrätten.⁴⁴

Det var införandet av ordningsmän på socken-/pastoratnivå i Älvsborgs län som på allvar gjorde Flach känd över riket. Med början i november 1823 och med högsta intensitet under 1824 återkom det här ärendet under 2 ½ år i *Argus*. Det var tydligt att tidningen var kritisk mot landshövdingens till synes klåfingriga och demokratiska agerande. Under ärendets behandling framkom emellertid nya omständigheter som talade emot tvärsäkra avvägningar.

banko, hans yngre bror Eriks näraliggande Berg till 41 375. 1818 köpte Karl Johan Nordkär för 80 000. 1820 taxerades Nordkär till följd av köpet till 72 000. Bergs taxering hade liksom de allra flesta större egendomar sänkts – till 31 032. Under de följande åren köpte Karl Johan i samma fögderi inte bara Erik Flachs Berg utan också två mindre egendomar, från kaptan Carl Ribbing och majorskan von Döbeln. Flachs ekonomi synes inte ha förbättrats tillräckligt, utan sägs ha legat bakom hans avgång från landshövdingeposten. Inga som helst indikationer finns på att Flach skulle ha missbrukat allmänna medel – till skillnad från svågern G B Kleman, gift med Flachs syster Mariana. Älvsborgs länsräkenskaper: verifikationer till landsboken, taxeringslängder för Dalslands södra fögderi 1814, 1820. Per G Andreen (1958), *Politik och finansväsen: från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut. I. 1815–1818*, s 185. Allmänt om Karl Johans förmögenhetsplaceringar hos Torvald T:son Höjer (1960), s 539–546.

43 *Anmärkarne*, 24/5 1820; *Argus*, 2/6 1821. Högsta domstolens avgörande kom 11/4 1821.

44 *Anmärkaren*, 10/10 1818; *Anmärkarne*, bihang till nr 12 22/3 1820. Göta hovrätts utslag i båda målen dateras 17/1 1820.

Argus introducerade kort frågan som exempel på ett centralt problem för det allmänna tänkesättet och för ständerna under det innevarande årets riksdag. Tidningen sade sig själv ha uppmärksammat det tidigare. Det rörde konungens befallningshavandes regelgivning för det egna länet (länskungörelser) och hade aktualiserats av en klagoskrift till JO från några riksdagsmän. Skriften var undertecknad den 6 november 1823 av riksdagsmannen Anders Danielsson, själv älvborgare, med instämmande av tre andra västgötariksdagsmän. Den citerades i sin helhet i tidningen.

Danielsson gick ut hårt och påtalade en "olaglighet, som jag tror förtjena beifran, men som åtminstone högt påkallar rättelse". Han trodde att det borde beivras när en statstjänsteman hade tillvällat sig "Lagstiftande makt och sålunda förnärmat både allmän säkerhet och den verkliga Lagstiftningsmaktens [kung plus riksdag] helgd och värdighet". Ämbetsmannen skulle nöja sig med sin roll som verkställare. Men i en allmän kungörelse för Älvsborgs län av den 30 december 1822 gav landshövdingen (med kontrasignering av landssekreteraren) en instruktion i sju punkter för ordningsmän som skulle utses till "upprätthållande af Allmänna Ordningen och säkerheten i en tid, då brott deremot ofta föröfwat".

Ordningsmannen fick åtskilliga fält uttryckligen nämnda för sin verksamhet. Han skulle till kronobetjäningen anmäla personer utan laga tjänst och till församlingsprästen oordentliga och utsvävande människor (p 2). Han skulle samordna uppsikten över okända och misstänkta personer, närmare specificerade som "ware sig hästbytare, andre kringstrykande skojare eller annat löst folk, äger ingen, eller en falsk, eller ofullständig förpassning, eller är utlänning, eller anträffas på annat ställe, än dit förpassningen lyder, eller befinnes innehafwa gods eller saker, som skäligen kunna föränleda till misstanka" (p 3). Vidare skulle ordningsmannen se till att brännvinsförordningen efterlevdes och överträdelser av den anmäldes (p 4). En kautschukparagraf lades därefter under ordningsmannens handhavande: "Allt hwad till ordningens och sedlighetens bibehållande länder." Däri ingick en rad aspekter av privatlivet, som att se till att sockenstämmans beslut efterlevdes, att barn undervisades i kristendomen, att familjer levde i endräkt, att tjänstefolk lydde sina husbönder och att de senare behandlade de förra med billighet, att tjänstefolk och ungdom inte olovligen ställde till dansgillen, bekostade brännvin och strövade omkring nattetid (p 5). Ordningsmannen skulle anmäla smittsamma sjukdomar och övervaka att länsstyrelsens författningar efterlevdes (p 6). Först och sist inpräntades de maktmedel och rättigheter som tillades de nya befattningshavarna (p 1 och 7).

Utifrån sin kännedom om förhållandena i länet och om rikets lagar kritiserade Anders Danielsson skarpt och i detalj en rad av stadgandena. Oftast gällde hans invändningar att ordningsmannen skulle klampa in på områden som redan täcktes av befattningshavare, skulle tränga in i privatlivets känsligaste vrår eller "utan ansvar förnärma personliga säkerheten genom ett gripande, som efter allmän Lag

kostar en swår urbota bestraffning”.⁴⁵ Han sammanfattade pregnant sina avståndstaganden med att länsförordningen betydde ”införandet af en alldeles ny Polismakt eller utsträckande av Kronobetjeningens befattning till sådane ämnen, som efter gifwen Lag icke dit höra”.

Avslutningsvis noterade Danielsson att han hade stöd för sin protest i sin hembygd. Detta visade han genom att referera beslutet i kyrkorådet den 24 mars 1823 i tre socknar av Ås härad norr om Borås, nämligen Härna, Fänneslunda och Grovared. En ståndsperson hade där gått i spetsen och förklarat att befintliga befattningshavare själva kunde klara de diskuterade behoven. Ordningmän borde man ”undanbedja sig, tills Socknemännen sjelfwa finna oundgängliga behofwet samma påkalla”. Övriga närvarande vid kyrkorådets sammanträde instämde.⁴⁶

Det förtjänar att påpekas att denna öppna protest mot länskungörelsen kom från tre av Älvsborgs läns 222 socknar. De tre bildade tillsammans ett pastorat där Danielsson själv var skriven. Det utesluter naturligtvis inte att andra kunde dela denna kritiska uppfattning utan att i sin krets ha personer med pondus nog att ta upp frågan. Om de regionala myndigheterna ensamma var måltavla för Danielsson eller om överheten i Stockholm (som han hade många duster med under riksdagen 1823) likaväl inbegreps kan jag inte avgöra.

I sin förklaring kom Flach med den för Danielsson överraskande upplysningen att tillsättandet av ordningmän inte var hans eget påfund. Grunden för honom var Kungl Maj:ts cirkulär till landshövdingarna av den 21 januari 1821, vilket bifogades i avskrift. Dessutom påpekade han att ordningmän till åtlydnad av ett tidigare cirkulär (av den 4 december 1811) hade tillsatts på åtskilliga håll i länet redan 1812, fem år innan han utnämndes till landshövding. Flach ansåg sig alltså inte behöva försvara tillsättningen av ordningmän, bara avfattningen av instruktionen. Han förtog sig inte på den uppgiften utan svarade ganska allmänt. I de tre socknar som avvek från övriga länet var det enligt Flach gott om tjuvband. Han avslutade med att ta för givet att JO skulle tillrättaföra Danielsson och hans medskribenter.⁴⁷

I sina påminnelser till Flachs förklaring var Danielsson påtagligt desorienterad. Han hade inte känt till cirkuläret av 1821, och han hade inte fått veta hur cirkuläret av 1811 var avfattat, eftersom det inte fanns publicerat. Han trodde att Flach hade fattat innebörden av båda fel. Därför var han inte villig att ta tillbaka någon av anmärkningarna.⁴⁸ Ändå var Danielsson därmed ute ur sagan.

Så långt hade *Argus* spelat en rätt passiv roll. När nu ärendet såg ut att ta en vändning i länsstyrelsens favör, fann den tiden inne att göra en egen insats. Den påpe-

45 Säkerligen syftade Danielsson i det sista avseendet på händelser som de i fall 7–9 ovan.

46 *Argus den Tredje*, 26/11 1823. Under större delen av sin riksdagsmannatid var Danielsson skriven på gården Bondarp i Härna socken.

47 *Argus den Tredje*, 15/2 1824.

48 *Argus den Tredje*, 28/2, 3/3 1824.

kade att konungens befallningshavandes lagstiftningsmakt i ordningsmål eller inom polisen i länen hade uppmärksammats mycket under de närmast föregående åren. Själv hade den berört frågan ofta. Sedan fann den på sin plats att nämna 1823 års riksdags hemställan till Kungl Maj:t att länsstyrelsernas befogenheter måtte klarläggas, eftersom det var Kungl Maj:t och ständerna gemensamt som stiftade lag. Ständernas hemställan smalnade emellertid sedan av till att i huvudsak gälla att vitesförbud som nu reglerades olika i olika län borde behandlas likformigt riket över.⁴⁹ Märkvärdigt från *Argus* synpunkt borde det ha varit att ständerna i fortsättningen av skrivelsen totalt abdikerade från att delta i denna översyn, som de ville se utförd av Kungl Maj:t. Det redovisade inlägget hör förvisso inte till *Argus* slagkraftigare och kan knappast ens marginellt ha stärkt angreppet på ordningsmannainrättningen.

En kraftig skjuts kom däremot sedan Mannerheims efterträdare som JO, Törnebladh, hade begrundat Flach och Danielssons bemötanden. Törnebladh diskuterade först punkter där han fann viktiga missuppfattningar och underlåtenheter hos Flach. JO var säker på att cirkulärbreven av 1811 och 1821 inte utan vidare gav konungens befallningshavande rätt att besluta om tillsättande av ordningsmän. Inte heller medgav han konungens befallningshavande att skapa en instruktion för dem. Och han konstaterade att menigheterna inte hade gett sitt samtycke. Han anmärkte vidare att det var emot medborgerlig skyldighet att agera angivare. Konungens befallningshavande hade framstått som lagstiftare genom att inte kungöra Kungl Maj:ts cirkulär. Distinkt angav JO avslutningsvis i sin skrivelse till Göta hovrätt fyra åtalpunkter gentemot landshövding och landssekreterare.

1. De hade anbefallt kronobetjänten att mot invånarnas vilja utse ordningsman i de tre socknarna.
2. De hade dragit in det husliga livet i ombudsmännens verksamhet.
3. De hade på obehörigt sätt kungjort Kungl Maj:ts beslut om ordningsmännens status.
4. Alla ordningsmän i länet hade inte tillfrågats i förväg och deras mandat skulle därför upphävas.⁵⁰

Härmed var även detta ärende överlämnat till advokatfiskalen Hedenstjerna att agera som åklagare i en fiskalisk aktion inför Göta hovrätt. Flach försvarade sig *väl* genom att på flera punkter utveckla temat att ordningsmän sedan tidigare hade varit ett förutsett och använt lokalt organ, till exempel vid vaccinationer. När han tillträdde sin tjänst 1817 fanns det redan sådana på åtskilliga håll. Under resor i länet förhörde han sig om deras värde och

inhemtade så väl af wördiga Presterskapet som af Ståndspersoner och Allmoge,

49 *Argus den Tredje*, 13/3 1824.

50 *Argus den Tredje*, 27/3 1824.

den rådande önskan wara, att Ordningsmän måtte öfwerallt förordnas och med Instruktion blifwa försedde, för att derigenom erhålla en bestämdare riktning för sin werksamhet, hwilken blifwit förlamad, i saknad af tjenliga föreskrifter om hwad de hade att iakttaga.⁵¹

Flach ansåg sig alltså ha handlat i enlighet med det allmänna tänkesättet på orten. Därutöver ville han förringa avvikarnas betydelse. Ordförande i deras kyrkoråd vilket fattade det avböjande beslutet, hade varit en ”nykommen Vicarius”.⁵²

Advokatfiskalens självständiga insats i ärendet tycks ha varit begränsad. Flach försvarade sig därför i allt väsentligt mot JO:s kritik. Flach kunde med hjälp av sockenstämmoprotokoll och anmälningar styrka en betydande uppslutning kring sin sak. Dessa hade sänts till honom utan att ha infordrats. Han kunde inte ”underlåta särskildt anmärka, att bland dessa Protokoll och anmälanden finnas yttranden från Trettiosju af de Socknar, för hwilka Klaganderne warit Riksdagsfullmäktige”.⁵³ Så fyrade Flach av en grundläggande fråga, inte minst för dem som yrkade på likformighet. Varför skulle en åtgärd som hade vidtagits utan invändningar i de flesta andra län och fortfarande var i kraft där, vara felaktig bara i Älvsborgs län? Flach kunde nu också ge bättre besked om följderna av 1811 års cirkulär. Till följd av detta hade ordningsmän genomgående införts i de delar av länet som kyrkligt lydde under Karlstads och Göteborgs stift, men också i åtskilliga församlingar som lydde under Skara stift.⁵⁴

Gotå hovrätts utslag i maj 1825 beskrevs av *Argus* som ”märkwärdigt”. Rätten hade sett det som nödvändigt att avgöra hur långt konungens befallningshavande hade haft Kungl Maj:ts godkännande för sitt agerande. Den jämförde vad Kungl Maj:t ”wid särskildta tillfällen yttrat och förordnat” med dess svar på konungens befallningshavandes anhållan om stadfästelse av den för länge sedan med allmogens godkännande införda ordningsmannainrättningen samt av instruktionen för dessa befattningshavare. Den fann ”det Kongl. Maj:t, utan att bifalla den af dess sistbemälte Befallningshafwande å Inrättningen sökte fastställelse, dock i nåder inseende nyttan och nödwändigheten af Ordningsmannatjensten i allmänhet, welat hafwa Ordningsmän bibehållne, der de blifwit eller blifwa wederbörligen förordnade”.

På dessa premisser beslöt hovrätten att ogilla inrättningen där människor inte hade accepterat den, där de inte hade tillfrågats och där de inte hade förklarat sig nöjda med den. Både i det anmälda undantagsfallet och i de övriga nytillsättning-

51 *Argus den Tredje*, 17/7 1824.

52 *Argus den Tredje*, 21/7 1824.

53 *Argus den Tredje*, 21/7 1824. Flertalet av dessa hade anlitat Danielsson (som dock inte fick extra röster i ståndet för varje ny socken). De stödde alltså inte hans kritik av Flach och ordningsmannainstitutionen.

54 *Argus den Tredje*, 24/7 1824. Upplysningen markerar att ordningsmännen hade setts mer som ett kyrkligt än ett världsligt instrument.

arna hade konungens befallningshavande utnyttjat fel organ – kronobetjäningen respektive kyrkoråden – för att utse ordningsmännen. Instruktionen av 1822 förklarades kraftlös, men skulle kunna ersättas med en ny som inte bröt mot lagen. Landshövdingen ådömdes 50 riksdaler banko i böter, landssekreteraren Richert 16 2/3.⁵⁵

Flach förklarade att saken på sätt och vis hade fått för stora dimensioner. Ordningmännen var inga åklagare, bara ringa verktyg. Det var bara tre punkter i instruktionen som behövde ändras. Själv hade han frånträtt länet och kunde numera nöja sig med att besvara sig över de böter han ådömts, *men* han såg en utomordentligt farlig tendens i målet och fann det nödvändigt att föra det vidare. Han hade inte kunnat föreställa sig en strid mellan JO och ämbetsmän

öfwer olika begrepp och meningar i administrativa ämnen, då Lagar och Författningar icke äro öfwerträdde; än mindre har jag förmodat, att mål af denna beskaffenhet skulle behandlas i Domstolswäg, och afgöras efter enskildta omdömen, i saknad af lagrum för beslutet, hwilka likwäl, efter min fattning, böra framstå i bredd med Domstolars åtgärder, såsom orubbliga grundwalar för dem, och wårdande det skydd och den säkerhet hwarje Svensk, så wäl Embetsmannen som den enskilda äger att under Lagen åtnjuta.⁵⁶

Hela den fiskaliska aktionen hade använt en godtycklig behandling, ”och annorlunda har icke kunnat tillgå, sedan man afwikit ifrån rätta Forum, och skridit in på Eders Kongl. Maj:ts höga rätt, att, i wanlig wäg, ensam förordna om administrativa ärender”. Han skulle egentligen ha svarat att han bara var skyldig ansvar inför Kungl Maj:t. Med instämmande från Flach utvecklade landssekreteraren att det var olämpligt att höra menigheten.⁵⁷

Argus kunde visserligen förmoda att Flach menat väl, men fann hovrättens behandling av målet ”fullkomligt öfwertygande”, även sedan dess utslag in i minsta detalj hade underkänts av Högsta domstolen. Denna godkände till och med rakt av den omstridda instruktionen. Om Flach i sina besvär hade framfört övergripande konstitutionella synpunkter, fann *Argus* nu tiden mogen att göra sammalunda från andra utgångspunkter:

Högsta Domstolen säger nämligen att Konungens Befallningshafwandes förfarande i denna del ”icke kan hänföras till så beskaffadt felaktigt förhållande i tjensten, att Kongl. Maj:ts Befallningshafwande derföre må *af Domaren* till ansvar fallas”. Upptages ifrågawarande domslut till prejudikat och blir nyssberörde speciella sats upphöjd till princip för en mängd möjliga analoga måls afdömande, så fruktar Redakt., – och wi skulle önska att wi deruti misstog oss att sådant skulle

55 *Argus den Tredje*, 8/6 (citat 1), 11/6 (citat 2, 3) 1825.

56 *Argus den Tredje*, 20/7 1825.

57 *Argus den Tredje*, 23/7 1825.

leda till en betydlig minskning i Domaremaktens myndighet och kontroll öfver Konungens Befallningshafwande i ansvarswäg, samt till en ej ringa afkortning på den sistnämnda exekutiva myndighetens ansvarighet i allmänhet; – ett resultat, hwilket Redaktionen, åtminstone för sin del, wågar tro ej skulle wara önskligt för det Allmänna.⁵⁸

Kritiken av införandet av ordningsmän hörde inte till områden där en oppositionell press och dess politiska allierade skördade några lagrar. De hade rusat iväg utan att ha förberett sig väl. Deras vilja att värna om medborgarna på landsbygden gentemot närgången uppsikt från en ny typ av halvt frivillig överhet låg i linje med de bara några år tidigare införda reglerna för den kommunala självstyrelsen. Men förmodligen överdrevs de negativa effekter ordningsmännen kunde få. Antagligen betydde de bara ett obetydligt tillskott till de kontrollorgan som redan fanns. Och att angripa en enskild länsstyrelse var inte välbetänkt när införande och instruktion för flera län redan hade beslutats i statsråd.⁵⁹ Till synes ovetande härom kom deras kritik delvis att gälla den styrande makten i rikscentrum.

Det finns anledning att fundera över varför såväl Danielsson som *Argus* mot vanligheten hade tagit upp ett problemkomplex som de tycks ha varit illa rustade för. Jag förmodar att *Argus* befarade att ordningsmännen i kungamaktens intresse lokalt skulle fungera likartat med den inrikes kunskeparapparat (spionsystemet) som den själv hade blivit varse i slutet av 1821. Det buller och brak som åstadkoms då kostade tidningen dess första indragning.⁶⁰

Argus hade inom den ramen dessutom gjort ett förvånande utspel mot en ärevördig institution som länskungörelserna. Den agerade som om de var en nyupp-täckt utväxt för att ta lagstiftningsmakt från Stockholm, inte för att, som de gjort i långa tider förut, meddela underrättelser av regional betydelse.

58 *Argus den Tredje*, 1/4 1826.

59 Utan anspråk på fullständighet har jag observerat denna typ av frågor i statsrådsprotokoll från kammarexpeditionen av 9/7 1816 (Blekinge län: landshövdingens förslag till instruktion remitteras till kammarkollegiet som skulle granska hur väl det överensstämde med för andra län utfärdade), 19/10 1820 (Skaraborgs län, liknande förslag. Där bedömdes det att någon morot behövdes för denna befattning ”såsom hvarken föranledd af någon ovillkorlig skyldighet eller förenad med någon belöning, sedermera icke alltid blifvit emottagen med den villighet och förvaltad med den verksamhet som ändamålet fordrade”. Viss tjänstemannastatus och möjlighet till belöning föreslogs.), 1/6 1824 (Göteborgs och Bohus län, här hade allmogen utsett ordningsmän, men deras verksamhet hade varit obetydlig eftersom de inte hade haft några föreskrifter. Men länskungörelsen av 8/6 1822 hade haft god effekt: ”så att många förbrytelser, som sådant förtjenat, genom Ordningsmännens åtgärd, kommit till åtal och bestraffning”). Alltså hade instruktioner för två grannlän till Älvsborgs varit aktuella strax tidigare.

60 *Argus*, 22/12 1821. Jfr avsnitt 14:4, n 38.

Konungens befallningshavande i Älvsborgs län hade först uttryckligen tagit upp temat att domstolarna inte borde ha att göra med frågor av denna natur: om gränsdragningen mellan den styrande och lagstiftande makten. Genom att i stället bortse från Kungl Maj:ts intresse och roll och helt förlägga tvisten till en lägre nivå, och poängtera att den var ett inslag i riksdagens kontroll av statliga tjänstemän via JO, hävdade *Argus* i stället behovet av en vid domstolskompetens.

Högsta domstolen hade kommit fram till att ärendet om ett eventuellt tjänstefel av den aktuella typen inte kunde avgöras domstolsvägen. För *Argus* återstod därför ett sista hopp. Tidningen påstod snart att frågan hade lämnats över till statsrådets kammarexpedition för att prövas på administrativ väg.⁶¹ Men när ärendet ett halvår senare avgjordes där fastslogs att de anmälade riksdagsmännens beskyllningar inte var bevisade. Tvärtom bedömdes det att flertalet av de människor som hade berörts av systemet tyckte att det hade fungerat väl: ”särdeles nytta och gagn i allmänhet försports af ordningsmannainrättningarne”. Ingen åtgärd behövdes därför. Men statsrådet slutade (i sitt protokoll som ju inte var tillgängligt) med en from önskan som det tydligen delvis riktade till sig självt: eftersom systemet hade genomförts ojämnt, vore det bra med en enhetlig lagstiftning.⁶²

14.6. Fall 14: hur landshövding Cederström behandlar framstående länsinnevånare

Jacob Cederström var officer. Under finska kriget hade han sårats så svårt att hans ena ben hade måst amputeras, men han kvarstod ändå inom krigsmakten. Som överste utsågs han år 1817 till landshövding och militärbefälhavare på Gotland. Öns militära betydelse hade visats då ryssarna tillfälligt en tid hade ockuperat den under kriget 1808–1809 efter ett föga ärofullt försvar. Under en kort tid därefter tjänstgjorde Cederström inom försvaret på Gotland. Att en uppryckning där ansågs nödvändig, bör ha varit en bakgrund till utnämningen av honom till landshövding. Han hade spelat en viss roll i begynnelsen av konspirationerna mot Gustav IV Adolf och räknades till de så kallade 1809 års män. Dessutom var han aktiv debattör i adelsståndet vid flera riksdagar.

En kort levnadsteckning bedömer att Cederström med tiden skulle bli en av Gotlands dugligaste och mest omtyckta landshövdingar.⁶³ En sådan karakteristik är inte lätt att förena med hans uppförande i de fyra kontroverser med tre personer som i korthet relateras nedan. I tiden låg de nära varandra. Här tas de upp i ordning från den som fick minst till den som fick mest utrymme i tidningarna.⁶⁴

61 *Argus den Tredje*, 26/4 1826.

62 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 29/11 1826.

63 Artur Thomson (1929), Jacob Cederström. *SBL*, 8, s 174.

64 Jag har utnyttjat *Anmärkaren* för åren 1820–1822 och *Argus den Tredje* för 1824–1825.

Förre riksdagsmannen Per Isacsson Myrungs hade 1818 och på nytt mot slutet av 1819 som ombud för en grupp bönder anhållit om ändring av sättet att betala en av deras skatter. Efter det senare tillfället klagade han över den behandling han hade rönt av landshövding Cederström. Han hade blivit bötfälld för att han skulle ha missfirmat konungens befallningshavande och hade dessutom tvingats till onödiga resor. Cederström kontrade med att Isacsson inte bara hade missfirmat honom i utövningen av ämbetet som kunglig befallningshavande utan också visat ”uppenbar sidowördnad för Kongl. Maj:ts Nådiga Bud och Befallningar”.

De ömsesidiga anklagelserna lämnades till JK som anlidade Svea hovrätts (vice) advokatfiskal, Hernblom. Denne fann inget att anmärka mot Isacsson, men desto mer mot Cederström som i flera avseenden hade förfarit olagligt. Han hade använt en jävig protokollförare som sedan deltagit i beslutet, vägrat att lämna ut offentliga handlingar eller helt underlåtit att svara på framställningar om sådant från Isacsson, ”alldeles oskäligt och utan någon rimlig anledning” fällt Isacsson till böter, och uttryckt sig ”smädligt och förolämpande” mot denne.⁶⁵

I enlighet med Hernbloms slutpåstående från november 1823 dömdes Cederström till böter och till att betala till Isacsson de felaktiga böter denne ådömts liksom kostnaderna för onödiga resor.⁶⁶

På hösten 1815 hade Lars von Wachenfeldt förordnats att tills vidare förestå en fänriksbeställning vid Gotlands nationalbeväring. Sommaren 1818, då han inte befann sig på Gotland efterlystes han. Han gav sig tillkänna från Borås den 15 augusti i ett brev som Cederström sade sig inte ha fått. För den skull avfördes von Wachenfeldt från sin position, något som han inte accepterade. På hans klagomål att landshövdingen hade avgett en falsk rapport till högre militära myndigheter dömdes krigshovrätten Cederström till en månads suspension från posten som militärbefälhavare på Gotland.

Högsta instansen gillade i februari 1824 detta utslag, innebärande att Cederström hade visat mindre noggrannhet i tjänsten. Av nåd slapp han suspension. Generaladjutanten för armén skulle i stället förhålla honom ”angelägenheten för honom att sjelf waka öfwer och ansvara derföre, att hans afgifwande Embetsberättelser icke måga sakna nödig noggrannhet och öfwerensstämmelse med rätta förhållandet”.⁶⁷

De täcker tidiga respektive sena delar av ärendenas behandling. I och för sig kan givetvis min tolkning att Cederström hade svårt att fördra någorlunda betydande män i sin närhet förenas med att han månade om det stora flertalets välbefinnande. Det ensidiga materialet skulle emellertid inte heller utesluta att det rädde ett allmänt missnöje med Cederström, men att det bara var de mer verbalt skickliga som kunde uttrycka det effektivt.

65 *Argus den Tredje*, 13/3 1824.

66 *Argus den Tredje*, 17/3 1824.

67 Bland annat i *Anmärkaren*, 11, 18, 25/4 1821 och *Argus den Tredje*, 10/3, 12/6 (citatet), 6/10 1824.

I december 1820 inkom köpmannen och industriföretagaren Jacob Dubbe till Kungl Maj:t med en klagan riktad mot Cederström som militärbefälhavare.⁶⁸ Trots att behovet av ett slagkraftigt lokalförsvaret kort tidigare hade demonstrerats eftertryckligt, hade Kungl Maj:t 1811 medgett vissa lindringar. Företagare skulle bara kallas in till övningar med länets nationalbeväring vid högsta behov. Fem år senare hade dåvarande militärbefälhavaren medgett att folk inom tillverkning och lastning av kalk också skulle särbehandlas. Omsorgen om utförelsen av Gotlands huvudprodukter åstadkom att de kunde få övas efter de övriga, i september.

Den 20 juni 1820 kom inkallelseorder till sommarövning. När Dubbe och hans platschefer anhöll om uppskov för vissa anställda fick de mycket vassa svar: ”som Dubbe anser vara för honom enskildt skymfliga och förolämpande, då de innehålla, att han sjelf skall vara owärdig att deltaga i bewäringen, och att han ej ens skall kunna bewista mönstringarna, än mindre anmäla någon *önskan* om ändring i exercis-tiden, – till följe hwaraf Majorn ägde att, genom Kron-betjeningen, med handräcknings-manskap, straxt låta afhämta Dubbes arbetsfolk”.

Dubbe specificerade en rad förluster. Pågående bränning i en kalkugn måste avbrytas så brådstörtat att ugnen rämnade och kalkstensinsättningen där förstördes. Två av hans fartyg måste gå ut med enbart barlast från Visby. Kalkugnsarbete på tre platser måste ställas in och fartygen på redde utanför blev liggande sysslösa i åtta dagar. Hans förluster uppgick till flera tusen riksdaler.⁶⁹

Dubbe tog verkligen ut svängarna i sitt försök till analys av följderna av de hårda villkoren för de åtta dagarnas sommarövning:

medfört en obotlig skada; alla näringar hafwa retrograderat och fått en farlig stöt genom deras totala afbrytande och inställande under en tid af sommarn, och de skola allt mer försämras och snart nalkas till ödesmål, så framt Kongl. Maj:ts landsfaderliga, skyddande hand, samt Nådiga beslut icke mellankomma.⁷⁰

Det första relaterade fallet visar *landshövdingen* Cederström och de båda följande *militärbefälhavaren*. I det fjärde utnyttjar han en position som enligt praxis bekläddes av länets landshövding som om den hade legat inom tjänst med tillgång till landshövdingens och militärbefälhavarens vidsträckt befogenheter.

Jacob Dubbe anmälde i juni 1820 Jacob Cederström till JO för ”chikaner och förföljelser, såväl uti allmänna ärenden, som uti sällskapslifwets förhållanden”. Dubbe anger att han tålmodigt hade stått ut med en rad försök att kränka honom. Bägaren rann dock över när han, som sedan 1804 varit medlem av Gotlands hushållningssällskap, av en soldat på Cederströms order vägrades tillträde till sällskapets årliga högtidssammanträde. Dubbes protest, uppskickad till sammanträdet, vägrade ordföranden Cederström att låta läsa upp. Inför sällskapets medlem-

68 Skrivelsen var riktad till Svea hovrätt som inte ansåg att den borde ta sig an ärendet.

69 *Anmärkaren*, 14/7 1821.

70 *Anmärkaren*, 25/7 1821. Jag har inte funnit något slut i tidningarna på detta ärende.

mar hade Cederström förtalat Dubbe: ”som assessor Dubbe icke är så kvalificerad, att han för sin person kan göra anspråk på inträde i något sällskap, så kan inträde i Hushålls-sällskapet honom ej heller lemnas”.⁷¹

Det var inte något balanserat skrivsätt Cederström använde om Dubbe i sin förklaring: ”Om han kan anses förföljd derigenom att jag, skyende elakt sällskap lika med elak lukt, städse afhåller mig från hans, då jag intet å tjenstens vägnar nödgas se honom, såsom inför kansliet, så har han i den delen rätt.” Han försökte sedan i en rad av bilagor som tidningen inte återgav, visa vilken undermålig individ Dubbe var.⁷²

Medan Dubbes anmälan till JO hade fyllt ett helt nummer, tog hans påminnelser till landshövdingens förklaring ett dubbelnummer. Landshövdingen hade beordrat officerarna inom länet att inte umgås med Dubbe. Denne lade stor omsorg på att visa att Cederströms anklagelser var felaktiga eller irrelevanta i sammanhanget. Inte minst märkligt var påståendet att Dubbe hade försummat att betala sin medlemsavgift till hushållningssällskapet och därför hade förverkat sitt medlemskap. En rad andra ledamöter hade haft flera års restantier utan att drabbas av uteslutning. Och när Dubbe i tid före årssammankomsten hade skickat in sin avgift, hade pengarna på Cederströms order skickats i retur.⁷³

I den här polemiken förekommer ett kuriöst inslag, en insändare från signaturen ”Gothlänning” som i själva verket var skriven av Fredrik Cederborgh och riktad till utgivaren av *Anmärkaren*, det vill säga till honom själv. Innehållet var i stort som följer:⁷⁴ Nummer 13 av *Wisby Tidning*, för den 31 mars 1821, hade delats ut till åtskilliga källare och värdshus i Stockholm. I den fanns en inlaga av den 23 december 1820 som angav att officerare vid nationalbeväringen på Gotland över två månader tidigare hade skickat den att införas i *Anmärkaren*. Dess redaktion gjorde först undanflykter men vägrade till slut att publicera den. Då trycktes den i ovan nämnda nummer 13 och kom nu bakvägen in i *Anmärkaren*. Dess budskap var en förklaring av lojalitet med Cederström och en försäkran att ingen av dem ville vara vän med Dubbe: ”Att likstämmighet i hederskänslor med vår Chef är den Ordres som förmår oss fly H:r Assessor Dubbes umgänge.”

Den fingerade insändaren fortsatte med att återge vad som hade fattats: nummer 14 av samma tidning, som innehöll en replik:

71 *Anmärkaren*, 8/7 1820.

72 *Anmärkaren*, 2/12 1820. Samma dag rapporterade tidningen också om hur Cederström uppenbart hade överträtt gällande bestämmelser om uttag av vissa naturarättigheter från Roma kungsgård, som han påstod skulle tillkomma honom som arrendator. Kammarkollegiets utslag hade gett rätt åt dem som klagade däremot.

73 *Anmärkaren*, 9/12 1820.

74 *Anmärkaren*, 18/7 1821. Jag har inte försökt undersöka andelarna sanning och satirisk utsmyckning. Att Cederborgh är författaren framgår av hans eget kommenterade exemplar i hans samling på Kungliga biblioteket.

[Officerare kan väl inte ha undertecknat en skrift] ... som sedd ur hwilken synpunkt man will, hotar att upplösa sjelfwa de band, hwarwid lugn och ordning äro knutne. Om redaktionen af Anmärkaren wägrat att införa skriften i sin tidning, så har den wisseligen dermed welat rädda samma tidning ifrån skymfen att blifwa besudlad med en till wäsende och form så oren och ohygglig produkt. Skulle denna skrift werkligen wara undertecknad af bemälte Officers-corps, och ej wara ett understucket werk, så borde hwar och en gratulera sig att se allt wänskapligt förhållande wara upphäfwet med personer, som satt sig öfwer och utom samhällsordningen. ... man tror ej kunna bedraga sig i den förmodan, att flere af Herrar Officerare inom Corpsen, lemnade till eget eftersinnande, skola rysa öfwer att se lugn, endrägt, sämja och försonlighet, stats-beståndets innerligaste garantier, sönderslitas af de händer, åt hwilka Staten anförtrott det heliga wärfwet af Medborgarens skydd och förswar.

Insändaren fann till sist att en skrift som sades utgå från samtliga undertecknade officerare totalt saknade namnteckningar. Han ville gärna se skriften igen, men då ordentligt undertecknad, det vill säga med ”wanligt bewittnande af riktigheten af samme Officerares egenhändiga underskrift”.

Den vanliga vägen via Svea hovrätts advokatfiskal (Laurin) gjorde inte Cederströms position starkare. Med en åsnas envishet försvarade han sin av ingen bestridda rätt att välja *sitt eget* umgänge, i stället för att svara på kritik mot att han med hjälp av obevisade beskyllningar hade försökt hindra Dubbes umgänge med andra personer. Laurin gav i några viktiga meningar en karakteristik av såväl de principiella kraven på en landshövdingens beteende som möjligheterna att distinkt använda lagen: ”Det lärer icke bestridas att wäld och oförrätt, som begås af Embetsmannen, i synnerhet den högre, genom missbruk af den makt och myndighet han såsom sådan, fått sig anförtrodd, är mera brottsligt och för medborgarens frihet och säkerhet mera farligt, än då det begås af enskilt man.”⁷⁵

Trots denna allvarliga karaktär på brottet hade Laurin bara kunnat anföra lagrum han ansåg tillämpliga, inte bestämda straff som följde därav. Advokatfiskalens förklaring härtill var ett senkommet svar på de elakheter Hans Järta i liknande sammanhang hade riktat mot honom mer än tre år tidigare (jfr fall 3 i kapitel 11), ”enär Allmänna Lagen, stiftad under Aristokratiska tidehwarfwet, ej är så bestämd i fråga om högre Embetsmäns felaktigheter, som i afseende på de lägres”.⁷⁶

Under första hälften av 1820-talet förekom landshövding Jacob Cederströms namn gång på gång i föga smickrande sammanhang i pressen, representerad av *Anmärkaren* och *Argus*. Nyhetsorganets främsta roll var knappast att lämna egna

75 *Argus den Tredje*, 25/9 1824.

76 *Argus den Tredje*, 23/2 1825.

kommentarer, även om sådana kunde förekomma, utan att binda ihop de olika momenten i den normalt långa sekvens som varje ärende genomlöpte. På tidningen ankom det att inledningsvis i en artikel rekapitulera vad som hade försiggått tidigare, återge det nya materialet och avslutningsvis notera vad läsarna hade att se fram emot som därpå följande etapp.

När läsarna genom denna upplägning i flera reprints kunde notera att en anklagad ämbetsman var oförmögen att åberopa rimliga skäl för sitt aggressiva handlande, svängde sig, pratade om ovidkommande ting och helt vägrade att förstå andras argument var det förödande för honom i opinionens ögon. Cederström var en exponent för denna typ. Han måste ha uppfattats som en verklig pamp, med kort stubin, självtillräcklig och utan insikt om hur en medborgarnas tjänare borde uppföra sig. Att hans uppträdande i den allmänt byråkratfientliga atmosfär som rådde allvarligt skadade hans yrkeskategoris anseende kan knappast betvivlas.

Genom denna hans arrogans i skrift framstod hans främste motpart, Jacob Dubbe, enbart som en oskyldigt förföljd medborgare. Av allt att döma var det så i fråga om närvaron vid hushållningssällskapets årsmöte. Däremot är det väl känt att Dubbe och Cederström redan från 1811 hade varit ovänner med starka saktomläggningar rörande just nationalbeväringen. Efter att ha relaterat en del om dessa båda starka personers mellanhavanden ger en kort biografi följande sammanfattande omdöme om Dubbe: "Han var säkert inte någon lätthanterlig person. Förslagen och härsklysten var han förvisso och hänsynslös vid utkrävandet av sina lagliga rättigheter. Han var fruktansvärd som fiende men god och pålitlig som vän."⁷⁷

Och åtminstone i vårt sammanhang hade Dubbe en helt annan förmåga än sin gamle antagonist Cederström att föra pennan förtroendeingivande.

14:7. Kommentarer och jämförelser

Ett av de fem fallen inom den här aktuella kategorin gällde ett företag (fall 10) och ett annat (fall 14) enskilda individer. Det senare innehöll fyra underavdelningar. Två andra fall rörde menigheter på landsbygden (fall 11 och 13) och ett några individer i en större grupp (fall 12). Alla utom ett (fall 13) hade sitt ursprung tidigt, 1818–1820. Då ärendena baserades på skriftväxlingar med flera myndigheter eller instanser indragna tog de sin rundliga tid. Bara ett (fall 10) var färdigt före 1824. De åtalade kom därför att exponeras återkommande i den kritiska pressen som tidigt representerades av *Anmärkaren* och senare av *Argus*.

Det centrala ämnet för dessa var att begränsa verksamhetsområdet för länens

77 R Steffen (1945), Jacob Dubbe. *SBL*, 11, s 488. I remissdiariet hos Svea hovrätts advokatfiskal förekommer Dubbe som eventuell syndabock redan 1812 som motsträvig i fråga om nationalbeväringen och 1816 i tvist med en annan handlare, men också 1823 om en icke tillåten sammankomst av borgerskapet i Visby.

ledning. I flera sammanhang hävdades det att landshövdingen hade gått utanför sina befogenheter då han fattat beslut utan att landssekreteraren hade deltagit och kontraserat. Anmärkningen var korrekt. Regeln fanns redan i den snart hundraåriga landshövdingeinstruktionen. Det anmärktes dessutom att beslut hade tillkommit i situationer utanför normal tjänst, på udda ställen och utan korrekt förande av protokoll. Mer märkvärdigt var det att kritikerna gav sig på användningen av länskungörelser, nästan som om dessa var en ny företeelse. De hade i själva verket i många län en mycket lång tradition. Möjligen kan det ha spelat någon roll att användningen tycks ha vidgats under 1800-talets första decennium.

Ärendena var dock sällan enbart inriktade på denna maktfråga, varför det inte är alldeles tydligt hur stor roll den spelade för övriga aktörer. Svea hovrätts advokatfiskal, Laurin, liksom hovrätten själv delade i huvudsak tidningarnas uppfattning. Den för överheten obehagligaste turneringen av problemet presterade häradshövdingen Holm vid en häradsrätt i Småland. Han resonerade i principiella termer. Mot detta kan Högsta domstolen ställas – den stod visserligen fast vid att avgöranden rörande tjänstefel inte hörde hemma vid en enkel häradsrätt utan skulle handhas av hovrätt, men i sakfrågor gjorde den pragmatiska bedömningar och underlät att skapa fasta prejudikat. Landshövdingarna fick godkänt (eller åtminstone icke underkänt) för en del obetänksamma aktioner.

I två fall (11 och 13) förekom rikspolitiska implikationer. I det senare av dessa var *Argus* påtagligt engagerad, men inte i det förra. I båda förblev ifrågasatta beteenden intakta. Ändringen i villkor rörande knektekontrakten för norrbottniska rotehållare (fall 11) genomfördes på avsett sätt efter affärens slut. Den lokala oppositionen hade förvisso argumenterat vida bättre än landshövdingen, men gentemot riksintressena förmådde den inget. Och ordningsmän på landsbygden i fall 13 visade sig ha mycket större räckvidd och uppslutning än för tre socknar av 222 i Älvsborgs län, som uppkallats till kritik av sin riksdagsman. Invändningarna mot dem blev mot denna bakgrund lättviktiga.

Dock hände det att de båda landshövdingar som hade angripits i dessa ärenden lämnade sin post. I kombination med fall 4 av annan art framgick det klart att G A Koskull saknade gott omdöme och han tvingades ta avsked. Carl Flach försvann också från sin post. Det har ansetts ha privatekonomiska skäl. Hans försvar för sina åtgärder var under alla omständigheter kompetent.

Jacob Cederström, som exponerades flitigt i pressen, råkade regelbundet ut för bakslag efter anmälningar för ogenomtänkta ageranden. De hade mer karaktär av personliga vendettor än av principiella motsättningar. Men tydligen ansågs han av överheten vara tillräckligt värdefull eller i övrigt välrenommerad för att överleva flera bestraffningar. Han utnämndes i början av 1830-talet till president i kammarkollegiet (dock ett verk som hade mist mycket av sin tidigare betydelse).

Kanske var det ett tecken på en begynnande friare tid att de örffilar som Lars Hjerta utsatte några berusade skjutsbönder för föranledde så öppna protester från

deras sida. Själv förklarade han det ju med att en gammal militär inte var van att fundera länge om disciplinen tycktes råka i fara.

Trots att de kritiska tidningarna inte på långt när nådde sina uttalade syften, var flera av de här berörda affärerna så vardagliga och enkla att de nog påverkade en del läsares bild av myndighetspersoner negativt. Men det är befogat att undra över om flera av ärendena hade väckt något större uppseende om de inte samtidigt hade hamnat i ett stim av kritik mot den regionala byråkratin. I fallen 11 och 14 var landshövdingarnas beteenden dock så anfäktbara att pressen knappast behövde göra några egna kommentarer till det redovisade materialet för att moralen skulle drivas hem.

KAPITEL 15

Karl Johan: privatman med monarkens rättigheter?

15:1. Möjligheter för tidningar att diskutera eller kritisera

De närmast föregående kapitlen har ägnats åt några Stockholmstidningars kritik av den svenska regionalförvaltningens arbete under åren kring 1820. Deras bevakning hade tidvis drag av kampanj mot byråkratin. Den knöt *väl* an till strömningar i samhället som krävde neddragningar och reformer inom den offentliga förvaltningen. Det är skäl att fundera över om också byråkratins högste chef, kungen, kunde komma att utsättas för en liknande granskning.

Merparten av de händelser som dryftas i detta kapitel utspelades inte mer än ungefär tio år efter det att Karl Johan blev tronföljare i Sverige, fem år efter det att Napoleon hade förvisats till S:t Helena och ungefär lika länge sedan hans kollega som marskalk av Frankrike, Joachim Murat, hade störtats som härskare över Neapel och avrättats. Restaurationen, återställandet av hävdvunna förhållanden i Europa, visade sin kraft genom Karlsbadbesluten 1819. En av de första, väl förberedda, åtgärder Karl Johan i sin otrygghet vidtog vid Karl XIII:s död den 5 februari 1818 var att låta en inte alldeles liten grupp av toppdignitärer svära honom trohet.

Oddsens var onekligen relativt goda för Karl Johan. I Sverige var hans prestige stark efter hans insats i striderna mot Napoleon. Han hade inga medtävlare inom riket. Visserligen var det inte säkert hur mycket en stats författning var värd under ”jäsningen” i Europa. Dock gav 1809 års svenska regeringsform ett mycket betydande inflytande i styrelsen åt regenten. Enligt denna kunde kungen inte ställas till svars för sina gärningar. Om ett beslut i statsrådet var uppenbart felaktigt, kunde berörd statssekreterare åtalas om han inte hade avstyrkt och därpå hade skrivit under beslutet (kontrasignerat). Om han hade avstyrkt, men inte hade sett sin föredragning beaktad av kungen – och därefter skrivit under – fälldes *ingen*. Statssekreteraren avgick inte, utan fortsatte sitt arbete. I sällsynta fall kunde ett enskilt statsråd pekats ut och ställas till ansvar, men då inte för det råd han gett utan för sina åtgärder för att verkställa beslut (jfr Rudolf Cederström i skeppshandeln, kapitel 18). Till och med om samtliga statsråd avrådde från ett beslut men kungen stod fast vid det, kvarstod statsråden på sina poster.

Före 1840 hade bara några av regeringsledamöterna ett speciellt område att

ansvara för. Departementalreformen det året ändrade på det förhållandet och stärkte statsrådets ställning. Mot denna bakgrund framstår det inte som märkligt att termen Kungl Maj:t hade en vidare betydelse än den senare kom att få. Förutom innebörden kungen i statsråd, som efterhand blev den gängse, användes uttrycket också om kungen personligen. Lite brutalt visade detta att statsrådet ännu bara var ett mindre viktigt bihang till kungen. Utan en tydlig begreppsdistinktion var det vanskligt att avgränsa vilka av Kungl Maj:ts åtgärder som kunde höra hemma under kategorin privatpersonen–kungen.

Om kritiker ville komma åt kungen, måste de givetvis avhålla sig från tydliga regeringsåtgärder som omfattades av statssekreterares kontrasignering. Å andra sidan låg det långt utanför föreställningsvärlden hos 1820-talets redaktörer att behandla privatlivet. Det längsta man kom var att *omnämna* baler, fester och mottagningar, ett mycket oskyldigt skvaller utan varje spår av hemma hos-journalistik. Men en oklart fixerad gränzon mellan strikt offentligt och klart privat kunde måhända erbjuda möjligheter. I fråga kunde i så fall komma både regentens privata ekonomi och fält inom politiken där uppfattningarna kunde gå isär om kungen i någon situation borde agera konstitutionellt eller patriarkaliskt. Problematiken liknar åtminstone i någon mån den i föregående kapitel, främst från fall nr 10, 12 och 14, där gränstragningen mellan landshövdingeämbetets (Kungl Maj:ts befallningshavande) och landshövdingens personliga befogenheter var omtvistad.

Ovanstående resonemang skulle återspegla en genomtänkt plan hos någon eller några tidningar. Det tycks dock inte finnas något som styrker att en sådan plan fanns. I detta kapitel behandlas fyra episoder hämtade från Stockholms press. De tre första äger rum kring början av 1820-talet, den fjärde i dess slut. De tre första har en ekonomisk innebörd, den fjärde en politisk. De båda första skulle utan stora bekymmer kunna läggas in under en gemensam rubrik (kungligt fastighetsägande), utan att de kopplades samman på det viset i pressen. I det stora hela finns det knappast några självklara bindningar de fyra fallen emellan. Sammanställningen i det här kapitlet är alltså min egen. Viktiga delar av framställningen rör de försiktighetsmått som de aktuella tidningarna vidtog för att förklara och motivera att det överhuvud var rimligt att skriva, låt vara inlindat, om något som rörde majestätet.

De tre första episoderna har en gemensam bakgrund. I slutet av 1810-talet hade Karl Johan mycket stora penningssummor av utländsk extraktion att placera på både kortare och längre sikt, främst i Sverige men också i Norge. I ett Skandinavien med en störd exporthandel och ett finanssystem i kris kunde kungens agerande just då ha en särskilt stor betydelse. Den första, andra och fjärde episoden har svensk förankring, den tredje däremot norsk.

I ordning tas följande ämnen upp: har kungen rätt att äga svensk jord? Inledningsvis (avsnitt 15:2) förs en diskussion om rättsläget som senare glider över till

nyttan av kungens godsägande samt kungens gräddfil för sin registrering av fastighetsköp med väl tänkbara vidare implikationer, efter anmärkning av JO (avsnitt 15:3); eventuellt oförtjänta vedermödor för en av Karl Johans tillfälliga låntagare speglade i en rättegång mellan denne och en av kungens stabschefer (avsnitt 15:4); presskritik i samband med kungens hemförlovande av riksdagen 1830 (trontalet) med följande motanfall från statsrådet och ilska kommentarer från andra tidningar (avsnitt 15:5).

15:2. Kungens rätt att äga svensk fast egendom

Vid sammanträde den 25 februari 1819 i statsrådet för justitieärenden meddelade Karl Johan att han hade hört rykten att hans köp av jord skulle kunna sättas i fråga. Han efterfrågade därför ett utlåtande från Högsta domstolen (HD). Det hade inkommit till sammanträdet den 8 mars och innebar att det inte förelåg några hinder för kungliga jordförvärv i Sverige. Bakgrunden till frågan var kungens nyss påbörjade köp av stora jordbruksfastigheter på flera håll i landet, vilka givetvis inte kunde få vara olagliga.¹

Ett och ett halvt år senare togs frågan om monarkens jordförvärv upp på ett principiellt plan av *Stockholms Courier*. En av tyngdpunkterna i denna tidnings ämnesval var juridiska frågor. Ofta behandlades de som här under rubriken ”Lagfarenhet”. Men presentationen gjordes denna gång först efter ett omfattande förebyggande försvar:

då vi nu företaga undersökning af ett ämne, som rörer Konungen i egenskap af enskild man, en belägenhet, der Konungen likväl af frivillig grannlagenhet nyttjat rådgifvare, och således underkastat grunden för sina gerningar en allmän granskning. ... Visserligen kan någon finnas, som på ett eller annat sätt antastar oss för en inbillad förgripelse mot Konungens gerningar, då vi företaga oss att granska, icke dessa gerningar, sådana som Konungen, i rättvist förlitande på sina rådgifvares lagkunskap och ansvarighet, företagit dem, utan endast de grunder, som af rådgifvarne blifvit för Konungen framlagda. ... Denna fråga, i och för sig sjelf, sträcker sig icke utöfver gränsen af de föremål för all mensklig kunskap, som Tryckfrihets-förordningen uttryckligen tillåter att under föreskrifna vilkor behandla. Och om svaret, som vi komma att gifva på denna fråga, innefattar ogillande af hvad som skett; så anmärka vi i förväg, att hvad som skett, instämmer med Konungens Högsta Domstols underdåniga tillstyrkande, och att då det är *blott till detta*, som vi hålla oss, vi ej heller derigenom göra oss skyldiga till intrång på något fridlagt område.

Författaren fann också för gott att uttala sig gillande om vad han såg som monarkens avsikt bakom godsköpen: att knyta fastare band med det folk som hade valt

1 Kommentarer från HD:s infallsvinkel hos Wedberg (1940), s 76–77.

honom till konung samt att ”rädda olyckliga säljare och deras borgenärer från ett vanpris, som den allmänna förlägenheten skulle gjort oundvikligt, och i hvars ställe sådana köpesummor nu blifvit af Hans Maj:t betalte, som knappast någon enskild köpare i den bästa conjunctur skulle kunnat erlægga”.

Efter en sådan ingress på nära två sidor följde ett något längre avtryck av HD:s protokoll för den 8 mars 1819.² Kommentarererna till detta gjordes i nästa nummer och tog upp något mer än fyra sidor.³ Skribenten valde en utgångspunkt för sitt resonemang som sedan skulle kritiseras i andra pressorgan: ”Man finner här de lagar återopade, hvarefter frågan bordt pröfvas. Hvad man saknar, är en undersökning af de grunder, hvarpå lagstiftningen i ämnet bör vara byggd.” Därefter gick han över till att diskutera en kärnfråga: hur ska en kungs enskilda förmögenhet bäst placeras? En viktig förutsättning för argumentationen var den småningom likaså angripna tesen att kungen som person inte lydte under någon lag.

Kunde kungen uppträda inför rätta mot sina undersåtar? Resonemanget förs om monarken i princip, inte om Karl Johan ”och hans ädle son”. Kungen kan ju missta sig och hans åtgärder kan missförstås och väcka ovänskap. ”Ju mera man då försätter honom i nödvändighet att personligen ansvara, desto mera fräntager man honom hans personliga helgd och vördnad.” Så långt gällde resonemanget vad som hörde under ”allmänna domaremakten”, där en rättskipning ”*emot Konungen*” åtminstone var tänkbar.

Men det finns andra ämnen, der Konungen i Sverige *sjelf* dömer och der hvarje jordägare lyder under hans domsrätt: ... väghållning, skjutsning, allmänna byggnader, med ett ord alla så kallade ekonomimål. Här är första instansen Konungens Befallningshafvande, det vill säga en förtroende-man, hvars bibehållande vid embetet beror af Konungens oinskränkta välbehag; ... En skjutsreglering eller vägdelning i ett härad, der Hans Majestät är jordägare, kan aldrig afgöras, om den genom besvär drages under Kongl. Maj:ts nådiga pröfning.

För ett kort hypotetiskt resonemang lämnade författaren det rättsliga fältet och gick över till ett ekonomiskt, när han målade upp en bild av vad ett mycket stort godsinnehav skulle kunna leda till. Om årets avkastningar därifrån användes till att köpa ytterligare egendomar, skulle en ”Dynasti av goda hushållare inom en rätt måttlig tidrymd, kunna vara ägare af en stor del af rikets säljbara jord; och då vore väl i längden föga att tänka på medborgerlig frihet”.⁴

Ännu en invändning gällde återigen juridiska regler och definitioner. Lagen av den 6 april 1810 gav varje svensk man, ”till hvilken klass af *medborgare* han räknas

2 *Stockholms Courier*, 27/11 1820.

3 *Stockholms Courier*, 30/11 1820.

4 Denna prognos var dålig. Den förutsatte mycket bättre lönsamhet vid storgods och större politiskt-socialt inflytande förknippat med ett koncentrerat storgodsäggande *i sig* än vad som gällde i Sverige omkring 1820.

må”, rätt att förvärva och besitta fast egendom och jord på land och i stad i Sverige. Men kungen lydde inte under lagen och kunde därför inte vara medborgare. Och förbudet för kungen att äga jord upphävdes inte uttryckligen 1810.

Slutet på denna andra och sista artikel tog för säkerhets skull upp tråden från den förstas början. Det underströks för den vanliga läsaren (som ju tidigare inte hade känt till det råd kungen hade fått) att denne inte träffades av de omdömen, oavsett vilka, man kunde fälla över vad som hade skett.

Även om tidningens invändningar formellt riktade sig mot HD:s utlåtande, drabbade de i praktiken lätt den som hade följt det, det vill säga kungen. Det var inte att vänta att kritiken skulle få stå oemotsagd. En presspolemik utbröt.

Under följande månad, december 1820, inflöt artiklar både i *Stockholms Posten* och *Granskaren*. Inlägget i den förra, signerat av ”Förfäktare af offentlig granskningsrätt”, var det klart mindre betydande. Det hävdade att HD bara hade i uppdrag att svara på kungens fråga och självklart inte hade kunnat ge sig in på hur förhållandena egentligen borde ha gestaltat sig. Det underlät att gå in på motpartens påståenden om kungens position inför lagen och att han därför inte skulle vara medborgare. Lika lite togs påståenden om kännetecken hos de redan verkställda köpen upp. HD:s utlåtande var korrekt, det var kontentan av denna artikel.⁵

Granskaren kunde ta ställning till båda föregångarna.⁶ Den fann att författaren i *Stockholms Posten* visserligen hade rätt när han instämde med HD: det fanns inga lagliga hinder för kungen att förvärva jord. Men *Granskaren* tog sedan upp diskussionen på *Stockholms Couriers* egna villkor: ”huruvida den ifrågasatta besittningsrätten kan anses stridande emot en klok lagstiftnings grunder, och om någon våda för samhällsinrättningen och Lagarnas obrottsliga tillämpande därigenom kan uppkomma”.

Granskaren insåg förvisso att många kunde tycka att ventilerandet av frågan var meningslöst, då det rimligtvis skulle bli utan resultat och dessutom öppnades så långt efter utlåtandets tillkomst. Tidningen hade dock en annan åsikt. *Stockholms Couriers* artikel hade fått viktiga följder: allmänheten hade fått demonstrerat ”den fria yttrande-rätt vår lyckliga Konstitution skänkt oss” och ”de mäst tillfredsställande prof af dess ädla Monarks höga tänkesätt, Hans aktning för Lagarna och det allmenna omdömet”. Å andra sidan hade *Courier*-artikelns författare fel när han ansåg att kungen stod över lagen. *Granskaren* ville med en rad exempel visa det motsatta:

5 *Stockholms Posten*, 13/12 1820.

6 *Granskaren*, 22/12 1820.

Uti enskilda förhållanden är han, likasom Hans undersåtare, jemväl Lagen underkastad. En husvärd, som under en resa herbergerar Honom, en handverkare som lemnar Honom några produkter af dess tillverkning, kan Han icke vägra deras betalning, om än den fordras 4 gånger högre än den borde; en fordran som hos Honom göres gällande, om än aldrig så öfverdrifven, kan han ej annat än genom Lagens åtgärd undvika att betala eller få nedsatt; ett arf efter en afleden Konung eller Frände kan Han endast efter laga bouppteckning emottaga, en egendom kan Han hvarken förvärfva, behålla eller föryttra utan efter köpe-afhandling och lagfart, på sätt Lagen föreskrifver. I alla dessa förhållanden är Han således icke öfver Lagen.

Granskaren fann heller inte några vägande skäl att frukta att fastighetsägandet skulle leda till sämre möjlighet för kungen att utöva sitt kall. Naturligtvis var det inte möjligt för honom som privatperson att helt undvika tvister med undersåtar. Men faran härmed var liten: ”alla skyldigheter emot Staten, som åtfölja fast egendom i Sverige, äro grundade i lagstiftningen: de påföras och utgå enahanda, om Konungen eller den enskilda mannen är jordägare”. Poängterandet i *Stockholms Courier* att kungen oundvikligen deltog i ekonomimål och skulle ta ställning till besvär i sådana fall, kontrades med påståendet att de viktigaste tvister som kunde uppkomma i äganderettsfrågor lydde under vanliga domstolar och i sista instans avdömdes av HD, där kungen aldrig var närvarande och på vilkens beslut han lika lite i egenskap av jordägare som av kung kunde utöva något omedelbart inflytande. Till sist skulle författningen och opinionens granskning av rättskipning och administration se till att ”den vrångvisa embetsmannen” skulle råka lika illa ut om han otillbörligt försökte gagna som skada kungen.

Hade *Stockholms Courier* ivrigt letat efter problem i samband med det kungliga jordägandet, hade *Granskaren* i stället satt på sig skygglappar och vägrat att se minsta tecken på olikhet inför lagen. Försiktigtvis hade tidningen dock inte påstått att kungen saknade inflytande över HD utan bara ”omedelbart inflytande”.⁷

I sista delen av sin artikel kom *Granskaren* in på frågan om hur kungen på bästa sätt skulle placera sin privatförmögenhet. *Stockholms Courier* hade ju kritiserat det som faktiskt hade gjorts, men inte kommit med några alternativ. *Granskaren* gick igenom och avfärdade i tur och ordning att placera i utländska fonder, i bank eller riksgäldskontor med ynkelig ränta samt i aktier i publika företag och inrättningar. Utlåning till privatpersoner med förluster, lagsökning och bevakning i konkurser dömdes likaså ut. Var det då inte så, att det för landet förmånligaste var att Karl Johan hade ”förvandlat sin enskilda kontanta förmögenhet uti Svenska fastigheter?” Motiveringen ges i ett regionalpolitiskt credo sammankopplat med en förkastelse om över parasitära huvudstadsbor:

7 Wedberg (1940), s 69–75 ger exempel på hur Karl Johan sökte påverka HD inför dess avgöranden.

Därigenom hafva penningarne ej blott stadnat qvar i Riket, utan blifvit spridda där de som bäst behöfts, i Landsorterna. – Därigenom hafva många landsbygdens invånare blifvit frälsta ifrån de vådor, som penninge-brist, van-pris eller öfverdrifna pris ömsom medföra. – Därigenom har landet blifvit mindre beroende af Hufvud-Staden, hvars kapitalister ligga såsom drakar på godset, till dess de antingen genom högt uppdrifna räntor kunna få sina penningar mot tredubbel säkerhet förmonligt placerade, eller ock på exekutiv auktion kunna slå under sig de bästa egendommar för halfva värdet. – Därigenom hafva dessa patrioters spekulationer i flere fall blifvit om intet, och deras anspråk nedsatta, till den behöfvande klassens fördel. – Därigenom hafva många personer, hvilka af oförsigtigt och obe lönt nit för det allmenna, vid uppodlingar och förbättringar öfverskridit sina tillgångar, blifvit räddade ifrån undergång och deras borgenärer ifrån oförtjenta förluster, lagsökningar och auktioner förekomna ...

Dittills hade *Granskaren* i sina strecksatser nöjt sig med att räkna upp vådligheter som kunde undvikas om kungens förmögenhet placerades i svenska jordagods. Efter en kort övergång gör tidningen en veritabel blomstermålning av de framtida nationella möjligheterna i en magnifik slutsats:

Därigenom skulle ändteligen i en framtid ännu större fördelar möjligtvis kunna både Konungen och Landet tillskyndas; om nemligen Konungens gårdar i större eller mindre lotter fördelta, utarrenderades efter billiga grunder och med den säkerhet för besittningsrätten, som sednaste Författningar om arrenden på Landet föreskrifva. Genom denna anstalt skulle många familjer kunna räddas undan fattigdomens svåra följder, och tillfälle öppnas för många skickliga och kunniga landtbrukare, som ej mäktat köpa en egendom eller behålla den de redan innehafva, att vinna en båtande och hederlig existans, och ej, som nu ofta sker, blifva nödsakade att öfvergifva hus och hem, för att i någon Stad undangömma sin nöd och sin uselhet, och blifva det allmenna och enskilda välgörandet till last. ... Och om det är grundadt, hvad man håller före, att Engelska landtbrukets styrka och höga fullkomlighet äro frukter af arrende-Systemet, bör man förmoda, att det samma hos oss skulle hafva lika välgörande följder. Ett så högt efterdöme som Konungens skulle måhända förmå våra stora possessionater till dess efterföljande, och att mindre troget hålla sig vid de gamla feodalistiska grundsatserna, i kraft af hvilka många ibland dem häldre låta röfva sig af en fogde, som är deras tjensthjon, än tillåta en arrendator af medelklassen, som vore en fri människa och således på visst [sätt], deras like, att jemte dem sjelfva lefva och förkofra sig.

Att *Granskarens* recept inte riktigt höll ihop – att inom samma gods rädda landsbygdens fattiga till egna arrenderade småbruk och införa kapitalistiska storarrendatorer efter engelskt mönster – var kanske inte så lätt att genomskåda. Dess redaktör hade på en gång fått lufta sin bitterhet, tillkommen efter egna olycksöden

som jordägare, och ge sin vision av hur lyckliga följderna av kungens investeringsbeslut kunde tänkas bli.⁸

Några månader senare införde *Granskaren* en artikel som angavs vara insänd från landsorten och skriven av ägaren till ett säteri om sex mantal. Den var mycket fränare i tonen mot *Stockholms Courier*, som uppenbart ansågs ha klandrat kungens handlingar. Eftersom denna tidning sades vilja uppträda som ”Dictator öfver Högsta Domstolens Lag-tolkning” kallades den genom hela artikeln ”Dictatorn”. Det finns vissa passager som antyder att författaren har stått Karl Johan nära. En av kungens verkliga käpphästar i politiken förekommer: hans insatser att motverka värdefallet i den svenska valutan. På denna ambition beror hans enligt många observatörer överdrivet höga betalningar av köpta gods.⁹

Så här långt förefaller följande sammanfattning rimlig. Som ett första försök i pressen att granska kungen som privatman, närmare bestämt hur han placerade sina tillgångar i Sverige, var *Stockholms Couriers* artiklar inte särskilt lyckade. Hade klartext om ett sådant ämne tidigare varit tabu, ansåg sig en djärv kommentator fortfarande behöva tassa mycket försiktigt. Att uppehålla sig i marginalen genom att attackera HD som ett substitut gav dålig utdelning. Tidningens position i denna marginalfråga blev inte stark och själva huvudproblemet – de samhälleliga effekterna av kungens jordköp – lämnades nästan helt öppet för ett utmärkt försvar, sakrikt och känslösamt på en gång från *Granskaren*.

Dock – tre dagar efter den andra, eventuellt kungainspirerade, artikeln i *Granskaren* tog *Stockholms Courier* åter till orda. I en lång artikel diskuterades inteckningsförmånsrätt i fast egendom. Jag har svårt att tro, att många läsare blev entusiastiska. Men ingressen har bäring på våra båda artiklar från november 1820. Försökte tidningen, tvärtemot min genomgång ovan, hävda att den *alltid* såg HD som en angelägenhet av yttersta vikt, ett första klassens bevakningsfält? Och satte den något opportunistiskt in sina tidigare artiklar i ett sammanhang så att den sekundära prioriteringen (HD) blev den primära och frågan om kungens jordägande bara blev ett exempel bland andra? Några utdrag ska ge den nutida läsaren någon möjlighet att bedöma frågan:

8 Redaktören Lindgrens egen bild av hans olycksöden som köpare och säljare av en betydande jordegendom ges i Bihang till *Granskaren*, 27/12 1825.

9 *Granskaren*, 23/2 1821. ”... att Konungen i en stagnerad penninge-conjunctur och vid ett förderfvadt myntvärde, sökt upprätthålla fastighets-priserna i en möjlig jemnvigt, svarande mot cursens öfverdrifna höjd”, ”för det han, till många tusende värdiga medborgares frälsning, upprätthållit priset på fastigheterna i riksdalortal, svarande mot det underhaltiga och ringa mynt-värdet”, ”det kan vara växel-vinglars röst, som den ena Börs-dagen vilja köpa Konungens växlar, hvilka, af välmening för Staten, äro dragne och sålde under allmänna cursen, hvarefter desse vinglare, för sina egna växlar, postdagarne derefter, uppbringa cursen öfver allt, hvad den förut blifvit noterad”. Denna problematik saknas helt i de tidigare refererade artiklarna.

Konungens Högsta Domstol, det yttersta stödet för medborgares trygghet om person och egendom, är med rätta det första föremålet för sträng offentlig kritik. Grundlagen har sanctionerat dess företrädare i detta afseende framför alla andra samhälls-inrättningar. Opinionsen har en constitutionell representant, ett enkom valdt Ständernas Utskott, för att uttrycka sig öfver Högsta Domstolen. ... Utrymmet af ett tidningsblad är tvifvelsutant alltför litet att kunna med något slags fullständighet upptaga, hvad som i denna väg förtjente att med allmän upmärksamhet följas, såsom tjenande att documentera de personers kallelse, hvilka äro i utöfning af denna fruktansvärda makt öfver lif, ära och egendom, den högsta Domaremakten. ...

Imidlertid hafva vi ej kunnat helt och hållet underlåta, hvad som icke är oss möjligt att fullständigt åstadkomma ... så länge en särskild tidskrift i lagfarenheten hos oss icke finnes. Ett nödvändigt vilkor för våra försök i ämnet har likväl varit att inskränka oss till ett urval bland det viktigaste, som vi varit i tillfälle att meddela. Vi hafva nemligen upptagit antingen frågor af allmän omfattning och stort inflytande på samhället, såsom den om H. M. Konungens rätt att förvärfva fast egendom, eller sådana, på hvilkas utgång berott trygghet eller osäkerhet i de ömtåligaste bland enskildas rättigheter, såsom händelsen med Prestmannen Tybeck, eller ock frågor, som, utom anledningen till anmärkning, ägt med dessa föga annan gemenskap än den påtagliga enkelhet och begriplighet för det enfaldigaste förnuft, hvilken alltid utgjort hufvud-vilkoret för vårt ogillande.¹⁰

Efter öfvervägande finner jag det sannolikt att HD var en sekundär prioritering för journalisten, som verkligen såg frågan om kungens jordägande som principiellt viktig och värd en seriös diskussion. Problemen med att genomföra argumenteringen väl blev dock så stora att han gav upp och smet ut bakvägen.

15:3. Korrekt registrering av kungens fastighetsförvärv

I november 1822 tyckte sig *Argus* ha funnit anledning att – liksom någon gång tidigare – publicera offentliga dokument vilka borde vara ”ej owigtiga bidrag åt en kommande häfdateknare, till vår samtids historia”. I överdriven optimism trodde den att: ”Inköpet af de privata Egendomarne på Helgeandsholmen eller wid Norrbro här i Stockholm, år 1816, för Kongl. Maj:ts och Kronans räkning, kommer i en framtid ofelbart också att upptaga någon sida åtminstone af Hufvudstadens historia, om ej mera.” Inte heller i detta fall fann den engagerade tidningen för gott att tydligt ange varför de båda brev som var aktuella ”säkerligen skola läsas med interesse”. Som en blinkning till läsaren påstods det att denne genom själva publiceringen skulle ”finna tillräckligt ljus spridt öfwer ämnet, för att icke fordra något vidare tillägg eller någon reflexion från vår sida”. Det verkar i stället inte osannolikt att tidningen inte vågade tala ur skägget i frågor som rörde privat-

¹⁰ *Stockholms Courier*, 26/2 1821.

personen Karl Johans affärer. För att förstå det första av de båda breven var en ingående kännedom om central statlig medelsförvaltning faktiskt en nödvändig förutsättning. Bara en liten minoritet av läsarna kunde tänkas besitta en sådan kompetens.

Detta första brev, riktat till hovstalls- och kasernbyggnadsdirektionen, under-tecknat av Karl XIII och kontrasignerat i laga ordning av berörd statssekreterare, talade om att ovan nämnda byggnader skulle lösas in ”för Wår och Kronans räkning” med medel ur ”den Oss och wår Kärälskelige Herr Son H. K. H. Kronprinsen enskilt tillhörige så kallade Rubelfonden”, varefter några svårgenomskådade transaktioner skulle följa. Den brevmottagande direktionen skulle därefter låta lagfara egendomarna och sedan stå för vardagsförvaltningen av dem. Utifrån denna order tog direktionen (såvitt jag förstår i enlighet med tidens språkbruk) ut lagfart och dess slutpunkt, fastebrev, för kronan.

Efter Karl XIII:s död 1818 blev Karl Johan som arvinge ensam ägare till medlen i rubelfonden. 1819 granskade han lagfartshandlingarna och var missnöjd med dem. Varför hade de inte ställts ut i hans eget namn, då egendomarna köpts för hans egna medel i rubelfonden? När brev 1 visades upp, begärde Karl Johan att lagfarten skulle rättas till, så att han själv stod som köpare. Denna befallning ställdes i brev 2 till överståthållarämbetet i Stockholm, som skulle underrätta magistraten och föranstalta att nya, rättade dokument utfärdades och att ändringen antecknades i uppbuds- och lagfartsprotokollet.¹¹ Överståthållaren vidarebefordrade Kungl Maj:ts skrivelse till rådhusrätten och denna beslöt ”Till underdånig åtlydnad af Kongl. Maj:ts Högstberörde Nådiga befallning;” att ”nytt Fastebref, efter hwad i Näder befaldt blifwit, skall under denna dag utfärdas”.¹²

På *Argus* publicering av rådhusrättens protokoll reagerade JO omedelbart och begärde för granskning in det samt det fastebrev som meddelats kungen.¹³ Denna kontroll utföll inte väl för rådhusrätten. Hur hade den kunnat ändra sina tidigare noteringar utan stöd av sådana nya dokument (åtkomsthandlingar) som erfordrades? Det kungliga brevet hade tolkats alltför brådstörtat tjänstvilligt. Varför hade rätten fumlats så för kungens räkning som ”uti alla saker i gemen, och i synnerhet uti dem, som röra dess Eget höga Personliga interesse, låter Lag och Rätt med yttersta noggrannhet och owäld skipas”. Rådhusrätten hade begått andra formella fel som den fick anmärkning för. Och överståthållarämbetet, som skulle ta kontakt med magistraten, hade i stället vänt sig till rådhusrätten, som det inte hade rätt att ge order till. JO beordrade Svea hovrätts advokatfiskal att åtala de ledamöter som hade deltagit i behandlingen av målet och för var och en yrka böter svärande mot en månads lön.¹⁴

11 *Argus den Andre*, 20/11 1822.

12 *Argus den Andre*, 23/11 1822.

13 *Argus den Andre*, 30/11 1822.

14 *Argus den Tredje*, 8/1 1823.

Kunde det verkligen ha varit dessa visserligen flera men trots allt inte särskilt grova formella förseelser som *Argus* trodde skulle ge tydligt avtryck i huvudstadens småningom skrivna historia? Så säreget var det knappast att en myndighet åtlodde kungens order i överkant nitiskt. Skulle man stanna för det i och för sig inte onaturliga svaret nej, återstår att finna en alternativ orsak. Vad var det då som skulle vara så farligt att tidningen inte vågade ge en minsta lilla vink, än mindre peka ordentligt och i stället tog den opedagogiska risken att flertalet läsare missade poängen helt?

Jag kan tänka mig några varianter, ingen dock omedelbart särskilt trovärdig, som gäller själva rubelfonden. Denna hade tillkommit som lån till Sverige från den ryske tsaren Alexander I och skulle återbetalas en tid efter Norges erövring. Vid kongressen i Wien 1815 överförde Alexander sin fordran som en personlig gåva till Karl XIII och kronprins Karl Johan. Det är oklart om denna utvecklingsgång var känd utanför diplomatins toppar. Och om den var känd: ville tidningen rikta läsarnas uppmärksamhet på att kronprinsen tidigare kunde anses ha tillgodosett sina personliga ekonomiska intressen före sin nya nations?¹⁵ Eller trodde tidningen att Karl Johan 1819 ville utnyttja sin nya kungaposition till att i egen favör sakända beslutet från tre år tidigare?

Två jämförelser med avsnitt 15:2 ovan är värda att göra. Den sköna lovsången hos *Granskaren* över de pliktmedvetna, opartiska svenska ämbetsmännen klingade ihåligt efter avsnitt 15:3 med rådhusrättens ledamöter rusande till för att fullgöra majestätets order på ett fält där han borde ha saknat befälsrätt. Det tuffa bemötandet av kritik som kunde drabba kungen i avsnitt 15:2 gör det sannolikt att försök att öppet ta upp frågorna från föregående stycke skulle ha slutat illa för den lösmunte. Kungliga privatintressen skulle inte diskuteras offentligt. Det hjälpte nog inte att de frågvisa dunkelt anade att de inte bara var privata, eller att de påverkade andra privata och offentliga intressen. Det blev i så fall gammaldags, antydande, svårbegriplig journalistik.

15:4. Karl Johans olycklige låntagare anklagar indirekt kungen

I avsnitt 15:2 ovan aktualiserades problem som kunde uppstå när kungen i stor skala placerade sina privata medel i samhället och i 15:3 hur rättssystemet kunde särbehandla honom. Följande avsnitt illustrerar bland annat dessa båda aspekter på en och samma individ. *Argus* formulerade tungt att en rättegång som anhängiggjorts i Stockholm ”väckt alltför stort uppseende, för att ej berättiga Allmänheten att genom en eller annan Tidningsredaktörs försorg få närmare upplysningar derom”.¹⁶

15 Härom i Torvald T:son Höjer (1943), *Carl XIV Johan: kronprinstiden*, s 130, 141, 151, 335–336, 342–344, 348, 371–374, 384.

16 *Argus den Tredje*, 21/6 1823.

Det aktuella målet gick en mindre vanlig väg. Åtminstone sedan Gustav Vasas tid hade det vid Stockholms slott funnits en borggrätt. Senare delades den och från en nedre borggrätt kunde man väjda till en övre och därifrån till Högsta domstolen. Under borggrätt lydte inte bara det egentliga hovfolket, utan även personal vid Kungliga teatern och Akademien för de fria konsterna. Denna märkligt ålderdomliga bildning kom snart, tillsammans med åtskilliga specialdomstolar, i farozonen och avskaffades 1844. Meningen med den bör från början ha varit att särskilt väl kontrollera individer i regentens omedelbara närhet. Jag kan inte avgöra om borggrätterna på 1820-talet mer än andra gick monarkens ärenden.

Hit stämde en norsk före detta kapten, senare fabriksidkare, Ludvig Mariboe, krigsrådet Johan Ulrich i egenskap av stabschef för Karl Johans privata ekonomi. Ulrich påstods ha underlåtit att utföra kungens order och därigenom orsakat Mariboes förluster om nära 60 000 norska specieriksdaler (sp).

Redan i sin stämningsansökan tog Mariboe upp den principiella frågan huruvida kungen skulle särbehandlas i ett fall av den här arten:

Jag wet att Hr KrigsRådet kan inwända att han, såsom handlande blott i egenskap af H. M. Konungens Ombud, ej är skyldig till swaromål förr än den höga Principalen sjelf blifwit stämd. Men innan denna inwändning är gjord, har jag icke trott mig böra annorlunda inrätta stämningen, än som nu skett. Jag har nemligen ansett en rättegång mot H. M. Konungen böra, så widt möjligt är, undwiskas; och jag har föreställt mig att Hans Maj:ts egna Ombud och Förwaltare icke lära underlåta att till detta ändamål medverka. Skulle likwäl Hr Krigsrådet Ulrich wilja rättfärdiga sina åtgärder på Hans Maj:ts bekostnad, så torde jag åtminstone få förbehålla mig det Hr KrigsRådet då ålägges nöjaktigt styrka, att Hans Maj:t Konungen godkänt desse åtgärder, hwarförrinnan jag icke kan anse mig befogad att wända min talan mot Hans Maj:t eller frånträda påståendet, att Hr KrigsRådet må häfta för den i fråga ställde ersättningskyldigheten.¹⁷

Det är påfallande hur nära tankegången om en rådgivare eller verkställare för monarken i hans privata verksamhet ligger intill grundlagens regler om en statssekreterare som ansvarig för monarkens politiska beslut i statsrådets olika expeditioner. Inte ens i privat kapacitet borde kungen kunna drabbas direkt i tvister. Däremot skulle naturligtvis en underlydande av Ulrichs typ ha mycket svårare än en statssekreterare att dokumentera vilka beslut som hade fattats och hur han hade utfört vad han skulle. Man är långt från *Granskarens* påstående (dock exemplifierat från jordägandefrågor) att kungen inte skulle åtnjuta någon särbehandling i rättsliga tvister.

Mariboets berättelse om de egna olyckorna lydte i huvudsak som följer: Under 1816 hade han i två etapper fått lån ur konungens handkassa, 5 000 specieriksdaler mot inteckning och 1 000 mot revers. I juli 1819 sades lånen upp av kungens

17 *Argus den Tredje*, 21/6 1823.

ombud i Christiania (konsul Rodhe) som meddelade att betalning finge erläggas i varor. Inom några veckor överlämnade Mariboe ”dels omedelbart dels genom fri disposition” varor för över 4 300 sp med förbehåll att denna summa skulle kvitteras på den in-tecknade reversen och in-teckningen dödas för samma belopp. In-endera åtgärden vidtogs och påstötningar hos Rodhe och hos Ulrich var resultatlösa. I oktober 1820 fick Mariboe företräde hos Karl Johan, med Ulrich närvarande, och framhävde att om han inte fick sina båda villkor tillgodosedda omgående skulle han riskera att förlora all sin egendom. Karl Johan befallde också enligt Mariboe, att Ulrich skulle verkställa dessa åtgärder. Detta skedde dock först den 26 april respektive den 1 juni 1821. Redan i januari 1821 hade det dock enligt Mariboe varit för sent att rädda honom. Nu följde istället dominoeffekter.

Eftersom Mariboe inte kunde skaffa ett nytt lån utan att visa att han hade avbetalat på kungapengarna och därmed kunde klargöra att han disponerade över ett ledigt utrymme på in-teckningen, kom han att missa ett avtalat nytt lån och fick därefter se egendomar utmäta och sålda på auktion långt under tidigare värden eller inköpssummor. Mariboe påstod att han totalt hade lidit en förlust på nära 60 000 sp. Han tyckte sig också ha visat att han inte varit särskilt tungt skuldsatt tidigare. Det var Ulrichs underlåtenhet med att fullgöra sina order som hade orsakat katastrofen i hans ekonomi. Krigsrådet krävdes på hela det angivna beloppet.¹⁸

Någon månad senare återkom *Argus* med en fortsättning. I sin förklaring gav Ulrich viktiga kompletteringar till Mariboers bild. 1818 hade Mariboe till halva marknadspriset fått direkt bistånd för sina fabriksarbetare ur ett spannmålmagasin som kungen privat låtit upprätta för att lindra livsmedelskrisen i Norge. Då hade han fått betala med uniformstyg som kungen skänkte till norska fältjägare. 1819 ville kungen understödja välgörande inrättningar i Norge och skänkte därför reverser som norska medborgare, bland dem Mariboe, hade ställt ut till kungens handkassa (ovan: 5 000 sp mot in-teckning och 1 000 sp mot revers). Åter fick Mariboe möjligheten att betala med varor. Han lämnade till kungens disposition i Christiania varor för bortemot 3 000 sp och dessutom anvisningar på varor för 1 700 sp han hade för försäljning hos handlare i Bergen och Trondheim. Dessa vägrade dock att lämna ifrån sig varorna, eftersom de redan hade lämnat förskott på dem. Och Rodhe i Christiania meddelade att de dit direkt levererade varorna inte kunde säljas. Fortfarande i mitten av 1823 stod de osålda i magasin där. Alltså var det inget märkvärdigt att avskrivning av Mariboers skuld inte hade gjorts på in-teckningen. Han hade ju inte betalat sin skuld.

Ändå hade kungen anbefallt att låntagaren skulle behandlas ”med skonsamhet och öfwerseende”. Han efterskänkte både de 3 000 och de 1 700 sp. Dessutom skänkte han de varor som motsvarade det senare beloppet till Mariboers behövande familj. Varför hade denne inte hört av sig i laga tid om han trodde att han hade

18 *Argus den Tredje*, 21/6 1823.

något att fordra? Första gången Mariboe hade preciserat vad han ansåg sig ha att fordra var den 28 mars 1821, enligt hans egen utsägo alltför sent för att vara till nytta för honom. Ulrich yrkade till sist att Mariboe skulle fällas för att ha besvärat en annan person med obehörig rättegång samt betala rättegångskostnaderna.¹⁹

Mariboe vägrade diskutera *hur* hans skuld till kungen hade gottgjorts. Han ansåg att han hade betalat på av motparten godkänt sätt: med varor. Tvisten gällde bara om hans betalning som motprestation krävde ett återställande för nytt utnyttjande av den in-tecknade reversen. Han hade upprepade gånger fått löften om dödande av in-teckningen för det belopp han hade betalat och om att reversen skulle sändas till honom. De hade inte infriats. Gåvan till sin behövande familj hade han tagit som en skymf. Han kunde själv sörja för den.²⁰

Mariboe försökte följa sin inledningsvis redovisade taktik att skilja Ulrich från hans chef genom att hävda att kungen måste ha varit ovetande om krigsrådets agerande:

Med Hans Maj:ts wetskap har det icke händt, att warorna, som jag lemnat, legat för Hans räkning Ett år och Åtta månader, utan att wara af Hans Maj:t emotagne, och äfwen utan att motsatsen blifwit mig tillkännagifwen.

En Konungens syssloman eller Ombud, som wore i stånd att urskulda sig på sin Herres bekostnad, skulle wara owärdig att nalkas Hans dyra Person, än mer owärdig att någonting å Hans wägnar uträtta. Den första regeln för alla Ombudets steg måste wara, att aldrig skrifwa på sin Herres räkning något, som kan klandras, att alltid friwilligt bära skuld för allt, hwad en Konungens motpart kan öfwerkлага. Skyller han på bristande Instruktion att göra, hwad hans Höga Principals pligt fordrar, så behöfwer han endast lära, att han alltid får denna Instruktion, om han icke försummar att begära den och wisa dess nödwändighet, men att, i alla fall, ingenting kan twinga eller förpligta honom till åtgärder, menliga för hans Herres ära.²¹

Domstolarna vägrade dock i praktiken att göra denna tydliga gränsdragning mellan herren och ombudet. Även om det formellt var Ulrich som var svarande, var det främst kungens åtgärder som redovisades av rättsväsendet. Visserligen hade Karl Johan tillåtit att varor tagits som betalning, men inget var avtalat om *vilka* varor, hur de skulle värderas och vilken kvalitet de skulle ha. Han hade heller inte godkänt varorna till värde och beskaffenhet förrän i april 1821, åtta månader efter det att Mariboe på egen hand hade lovat en tilltänkt ny långivare att få utnyttja ett fixerat belopp som dödats på den in-tecknade reversen. Men det fanns ingen *rättighet* för en låntagare att få en delavskrivning på en in-teckning. Nedre och övre borgerrätten samt HD kom till samma beslut. Ulrich frikändes.²²

19 *Argus den Tredje*, 23/7 1823.

20 *Argus den Tredje*, 23, 26/7 1823.

21 *Argus den Tredje*, 6/10 1824.

22 *Argus den Tredje*, 27/13, 6/10 1824 med borgerrätternas avgöranden 28/1 och 3/7 1824.

HD:s dom i justitierevisionens registratur 24/5 1825.

Vad kan den läsande publiken ha ansett om de sakförhållanden som framkom? Med viss kännedom om affärsförhållanden kring 1820 kunde möjligen en del av läsekretsen sätta några plus och minus i kanten för de stridande parternas saklighet och motiv. Allmänt sett var luckorna och ensidigheterna i Mariboets framställning mycket besvärande. Han rapporterade bara vad som kunde tala till hans fördel. Han visade inga som helst insikter om att tillgångars värde kunde förändras med tid och omständigheter. Som mängder av konkursande vid samma tid ansåg han sig lurad när hans tillgångar (kanske efter flera fruktlösa försök) såldes till låga priser på en av många samtidiga tvångsauktioner.

Ulrichs motinlagor var mer sakliga, med kritiska upplysningar om vad Mariboets avbetalning egentligen innebar. Läsaren fick alltså leta längre efter blottor i Karl Johans position. På det samhällsekonomiska planet borde den viktigaste invändningen ha liknat den som *Stockholms Courier* hade ventilerat några år tidigare i samband med kungens köp av jordagods. Vanliga finansieringsmekanismer sattes ur spel, men den konstgjorda andningen tilläts inte verka planmässigt och på något längre sikt. Om Karl Johan önskade bistå välgörande inrättningar, måste han ha insett att tidigare låntagare som Mariboe i stället skulle hamna i kläm. Och inte var det riktigt snällt att skänka tillbaka Mariboets varor som kungens ombud inte hade kunnat få loss från Bergen och Trondheim till försörjningen av hans behövande familj. Under en lång tid hade man dessutom underlåtit att ge låntagaren klara besked om hur hans avbetalning bedömdes.

Å andra sidan borde Karl Johan ha vunnit en hel del goodwill bland läsare genom sin beredvillighet att hjälpa många nyckelpersoner bland sina nya undersåtar. Han hade visat den generositet som han både tidigare och senare blev känd för. Samtidigt verkar det som om han – liksom senare – ibland lovade mer än han förmådde hålla.

Mitt slutliga övervägande blir att enbart i förväg djupt kungakritiska intellektuella kan ha tagit anstöt av kungens andel i affären Mariboe–Ulrich, medan antagligen betydligt fler läsare såg det positiva i hans agerande. Återigen var det viktiga i pressens beteende att den vågade lyfta upp en känslig fråga på dagordningen. Hade *Argus* haft avsikten att kritisera kungen eller hans närstående var nog inte Mariboe en lämplig murbräcka.

Mariboe nöjde sig inte med åtala Ulrich. Visserligen gick han inte vidare genom att stämma kungen, något som han halvt om halvt hade hotat med inledningsvis. Tillbaka i Norge startade han däremot i början av 1824 en oppositionstidning, *Patrouillen*, som var radikal i nästan alla politiska spörsmål och vågade tala rent ut i centrala politiska frågor. År 1830 var han den ivrigaste oppositionsmannen i stortinget, men tappade därefter i inflytande.²³

23 Steen (1954), s 299–300; Steen (1962), s 69, 240, 324.

15:5. Recension av Karl Johans avslutande tal vid riksdagen 1830

Strax efter det att Karl Johan hade hemförlovat den långa riksdagen 1828–1830, infördes i den för sitt politiska innehåll uppmärksammade oppositionella tidningen *Medborgaren* en artikel med titeln ”Thron-talet vid Riksdagens slut”.²⁴ Den innehöll både sedvanliga vördnadsbetygelser inför monarken, försåtliga formuleringar, som den insiktsfulle läsaren lätt kunde tolka elakt, samt hård, rättfram kritik. En fortsättning utlovades, men kom aldrig. Tidningen drogs nämligen omgående in.²⁵

Artikeln började med att slå fast att trontal var viktiga för undersåtarna. Syftet var ett ”utbyte af känslor och tänkesätt hos Regering och Folk ... Se der skälet hvarför äfven det mest ringhaltiga tal från thronen alltid ansetts ega någon vikt, och hvarför folket trott sig i detsamma böra söka sig en anledning till hopp eller fruktan, midt igenom den väfnad af förställning, förvändning och ordprål, hvarmed den ministeriella färdigheten vet att omlinda uttrycken.” Det var därför som tvister ifall talen skulle ”uppsättas eller icke uppsättas af Konungen personligen eller af dess Ministrar” hade uppstått i flera konstitutionella stater. Utan att vara fullständig redovisade författaren fyra alternativ med olika grad av deltagande från monark och regering. Två av dessa innehöll formuleringen ”Konungen som allena styrer Riket”, två andra ”Konungen som allena styrer Riket på det sätt grundlag föreskrifver”.

Från denna generella diskussion drog författaren slutsatsen att det inte fanns någon allmänt giltig lösning annat än att man i varje särskilt fall måste lämpa efter folklynnets. Den följdes av preciseringar:

Endast i fråga om en viss bestämd regering i förhållande till en viss nation, kan man således bestämma: *hvad som bör vara*, hvaraf följer att hvarje throntal, så väl som hvarje annat offentligt tal, kan och bör blifva föremål för nationens offentliga granskning, och att de så mycket heldre måste undergå densamma, som det blott är i det allmänna omdömet correctivet kan sökas, om det sedvanliga författarskapet befinnes mindre öfverensstämmande med hvad det allmännas sanna och omisskänliga fördel fordrar.

Den skyldiga vördnaden för den ”styrande personen” var inte glömd: ”Detta hafve vi aldrig glömt och skola aldrig det glömma, så länge Regeringens lagenliga handlingar gifva densamma rätt, att af oss utkräfva en laglig undergifvenhet.”

Det kunde inte bli tal om ”att underkasta det Kongl. talet samma slags recension som vi någon gång egnat enskiltas vitterhetsförsök”. Syftet var ett annat: ”att

24 *Medborgaren*, 1/4 1830.

25 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 7/4 1830.

söka utreda, huru Styrelsen bedömmar nationens belägenhet, inser dess behof och ämnar uppfylla dess önsksningar; samt om någon verklig anledning till hopp om en bättre framtid, genom Styrelsens omsorger, deruti visar sig”.

Skribenten bedömde att Karl Johan i talet hade funnit nationens belägenhet ganska tillfredsställande och framstegen större än riksdagsmännen hade vågat hoppas. Bevis hämtades främst från fyra fält: folkökningen, amorteringen av statsskulden, ökningen av silverfonden i Riksbanken samt det snart förestående färdigställandet av Göta kanal.

Påståendet om överhetens insatser för folkökningen förlöjligades, invändningar gjordes rörande de båda följande punkterna, och det segt utdragna kanalbygget avfärdades som en ”riks-misshushållning”. Efter kritik av andra teser i trontalet (bland annat att överheten hade lyckats förebygga borgerlig osämja) gick skribenten över till att teckna en ljus bild av förutsättningarna efter statsvälningen 1809 för en lycklig utveckling.

I kontrast mot denna ställdes sedan steg för steg vad tidningen såg som den dystra faktiska situationen 1830:

Om man önskat att se det gamla Sverige under nya, fria, menskligare lagar och samhälls-instiftelser, måtte man ej deremot endast fått se ett så kalladt nytt Sverige, under alla de fördomar, det godtycke och de splittringar, som tillhörde det gamla Sveriges svagaste tider. Den offentliga hyllning representationen år 1812 gaf åt godtycket, i tryckfrihetsfrågan; de underhandlingar med Ståndsinteressena, som redan då börjades; det öde tryckfrihets- representations- och näringsfrihetsfrågorne sedan erfarit; det dröjsmål lagarnes ordnande uthärdat; huru modfällande är icke denna syn för fosterlandsvännen, att ej uppräknat allt hvad som visar sig för honom, vid åskådandet af den moraliska delen af regeringsbestyren; belönings- och befordrings-systemet, besvärsmålen, statsanslagens användande m. fl. Den uppmärksamme forskaren i tidernas tilldragelser skall frimodigt yttra, att starkare frön till borgerlig osämja aldrig kunna utsås i något land, än sådane, som obetänksamt utkastat af en Regering, för att styra genom söndring, och öka sin kraft genom oädla passioners yra.

Och vad kunde man hoppas om borgerlig sämja i Sverige ”ibland ett folk, som ännu i 19:e århundradet finner sig splittradt i stånd, med privilegierad jord, monopoliserade näringar, under en förvaltning, som endast utgöres af beroende embetsmän, och sjelf beroende af stundligen förändrade hushållslagar”.²⁶ Det var ord och inga visor.

Hovkanslern von Schulzenheim drog in tidningen på grund av denna artikel och fick sin åtgärd godkänd vid statsrådets sammanträde den 7 april 1830. Förskräckt karakteriserade han (i statsrådsprotokollet som ju inte var åtkomligt för pressen)

²⁶ *Medborgaren*, 1/4 1830.

artikeln som vådlig för allmän säkerhet ”så framt annars någonsin ett Tryckpresens alster må kunna anses vådligt för allmän säkerhet bland ett lugnt och laglydigt folk”. Väl en tredjedel av hans motivering för indragningen ägnades åt frågan om kungens befattning med trontalet.

Han konstaterade att kungens tal vid början och slut av riksdagar författades av honom själv utan föregående överläggning i statsrådet, varför de inte kunde vara kontrasignerade av någon. Det var avgjort och tidigare inte ifrågasatt att majestätets tal vid sådana tillfällen var att anse som hans personliga och individuella.

Ordet och andan af våra Grundlagar ställa åter Konungens Person och Gerningar utom alt klander, – de skola i helgd och vördnad hållas; och då Konungens ord måste vara inbegripne under det allmänna begrepet af Konungens gerningar, följer deraf naturligen, att hvarje i klandrande och misstydande sinne framställd anmärkning mot dessa Ord, måste innebära ett förnärmande af Öfverhetens med Statens invärtes lugn och utvärtes säkerhet förknippade helgd hvilket uti ingressen till Tryckfrihets Förordningen så högst rättvisligen såsom ett missbruk anses och omnämnes.²⁷

Antagligen behövde man inte befara direkt vådliga följder av recensionsförsöket, men om det inte beivrades kunde det vara första steget mot ett stegvis och omärkligt undergrävande av helgden för regentens person och gärningar. Möjligen skulle i en framtid hela byggnadens bestånd rubbas, ”sedan sinnena under tiden blifvit vande vid att med stigande likgiltighet betrakta anfall, riktade emot alt hvad Samhället har heligast och mest vördnadsbjudande”.

Hovkanslern noterade visserligen att artikeln i början hade ”visat sig likasom tveksam” om talet vore kungens personliga eller en regeringshandling, ”men han har dock under alternatift medgifvande af den förra möjligheten, tillåtit sig att likafullt ingå i tadlande framställningar; och jag kan således icke finna att hans förefign ovisshet i denna del bör kunna lända honom till den ringaste ursäkt”.

Efter denna övergripande bedömning gjorde hovkanslern en mer detaljerad granskning, inte minst av en hel del uttryck som ingår i mitt referat av artikeln ovan. Att regeringen måste handla lagenligt för att kunna kräva lydnad förutsatte ”motsatta möjligheter, som dock icke utan uppenbar förgruppelse få förutsättas”. Även om kungen var alltför upphöjd för att kunna träffas av smädelse, borde hans rådgivare fredas från sådana. Totalt sett konstaterade hovkanslern att det nästan överallt i artikeln rådde en smädlig egenskap.

Eftersom det inte räckte med en *isolerad* smädelse (det vill säga i ett enda tidningsnummer) för att tryckfrihetsförordningen skulle medge indragning, påpekade hovkanslern, avslutningsvis, vad han ansåg vara förgruppigheter i tre tidigare nummer av tidningen. Samtliga deltagare i sammanträdet uttryckte gillande av indragningen som kungen sanktionerade.

27 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 7/4 1830.

Bland regeringstrogna pressorgan fördömde särskilt *Granskaren* artikeln i mycket skarpa ordalag, dock utan att sakgranska innehållet. Den fann att indragning var ett alldeles för mildt straff:

Det är troligen icke möjligt att genom en Tidnings-artikel åstadkomma en mera allmän indignation, än den som öfverallt röjdes af Medborgarens oskickliga recension af Throntalet; likasom det icke gerna låter sig göra, att rasonnera mera skeft och falskt om allmänt viktiga ämnen, än Medborgaren såsom blott recensent, den gången gjorde. Man har aldrig sett mera djerft trotsas på Regentens mildhet och Allmänhetens öfverseende, än just i denna recension, der det otämnda frondörsinnet icke tvekade att göra falska och förvrängda framställningar af de sanna förhållanden, hvarom i en högtidlig afskedsstund, Monarken erinrade Folkets Ömbud.²⁸

Vid statsrådssammanträdet fjorton dagar senare ansökte ansvarige utgivaren Gustaf Hjerta om att i stället för den indragna tidningen få ge ut *Nordiske Medborgaren*. Det hade hänt att en utgivare som ansågs ha felat hade fått komma tillbaka omgående med ny tidningstitel. Föredragande statssekreteraren Danckwardt tillstyrkte. Även om han ansåg att redaktören hade ”på ett ganska eftertänkligt sätt felat”, hävdade han att första misstaget inte var ”aldeles oförlåtligt”. Han fick mothugg av hovkanslern som ansåg att Hjerta inte hade lämnat några ”serskildta bevekande skäl” för att få rätt att fortsätta som ansvarig utgivare. Och förseelsen ”vore af en mera alfvarsam art än vanligt”.²⁹ Svaret i statsrådet blev nej.

Dagen efter registrerade hovkanslern en ny tidning med titeln, *Svenske Medborgaren*, och med fil mag N Wilh Lundquist som ansvarig utgivare.³⁰ Mindre än en månad senare, efter en artikelserie som regeringen och dess anhängare bedömde som särdeles provocerande, drogs också detta blad in.³¹ Formellt riktades kritiken i tidningen främst mot de tre stånd som följt regeringens proposition i viktiga militära frågor, men reellt drabbade den kungen. Det var känt att han mot samtliga statsråds avstyrkande hade låtit lägga fram förslaget.³² Den andra indragningen beledsagades av en intressant diskussion i statsrådet om tidningars möjlighet att kritisera jämförd med riksdagsmäns. *Granskaren* greps av ren förbittring inför *Argus* som sade sig inte förstå vad i *Svenske Medborgaren* som hade varit förgripligt.³³

C H Anckarsvärd och C F Horn gjorde flera försök att skapa en ersättning för

28 *Granskaren*, 13/4 1830.

29 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 20/4 1830.

30 Hovkanslerns expeditioner, vol 11, 1830. Hovkanslerns arkiv.

31 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 21/5 1830.

32 Andreen (1961), s 319–320.

33 Den här gången penetrerades verkligen sakinnehållet i artikelserien ”Indelnings-Verket. Åtgärder vid sista Riksdagen” ingående. *Granskaren*, 21, 25, 28/5 1830.

det som under nästan ett år hade varit deras och Gustaf Hjertas husorgan. Men inget långsiktigt kom ut därav.³⁴ Kanske avgjorde det att indragningarna skedde efter avslutad riksdag och då inte kunde ses som en omedelbar katastrof för adelspolitikerna. Vid det laget hade huvudskribenterna inte längre samma behov av en egen tidning som tidigare, hade kanske rent av fått bekymmer att fylla den med riktigt läsvärt innehåll. På sikt betydde tomrummet efter en viktig, hårt oppositionell tidning bättre plats för en annan av liknande färg, det vill säga *Aftonbladet*.

15:6. Avslutande kommentarer

En kontrast mellan kapitlen 14 och 15 anmäler sig omgående. I det förra hade man att göra med en huvudperson (Cederström) som gång på gång satte sig själv i knipa genom illa genomtänkta ord och handlingar. Därigenom gav han otvetydiga material åt undersökande och dömande instanser. Pressen behövde inte göra mer än att citera deras argument och slutsatser. I tre av de fyra exemplen i detta kapitel var det i stället tidningar som på något sätt måste ange färdriktningen med sina ursprungliga inlägg – och detta om problemkomplex som man saknade kompass för.

Kungen som privatperson diskuterades sällan och tveksamt i kritisk press under 1820-talet. Regeringsformen och traditionen från långa tiders auktoritärt styre utgjorde ganska effektiva spärrar. Vid några tillfällen då ekonomiska frågor togs upp, var tidningars problem stora att klargöra vart de egentligen syftade och att förmedla tydliga slutsatser till läsarna. Deras ansats var så tvekan att man inte helt kan utsluta att de talade sanning när de påstod att det var rådgivare eller högre myndigheter de var ute efter.

Privat var åtminstone en av de här granskade tidningsutgivarna synnerligen kritisk till Karl Johan.³⁵ Den högstämde stil vid omnämnande av kungen vilken har exemplifierats ovan var inte bara tidningars, utan användes genomgående vid den här tiden. Kanske vore det inte alldeles förfelat att påstå att man då hade ungefär lika svårt att öppet kritisera den översta överheten som att nu i princip tala illa om jämställdhet eller miljömedvetande och ekologisk produktion. Dock bör det noteras att de tre diskuterade fallen hörde hemma i början av 1820-talet.

På den politiska arenan var situationen en annan. 1820-talets båda långa riksdagar hade varit en effektiv skola för deltagarna. Även mindre framträdande bland

34 En rad anmälningar till hovkanslern om utgivande av nya organ gjordes: 4/6 1830 *Den Svenske Medborgaren*, med C H Anckarsvärd som utgivare, 21/6 C F Horn *Den Svenske Medborgaren i Stockholm*, 3/7 Ad Boije, *Medborgaren i Stockholm* och 31/7 Ad Boije, *Medborgaren i Stockholm*. Hovkanslerns expeditioner, vol 11, 1830. Återigen kritiserade *Granskaren*, 10/8 1830 dessa försök att med enkla medel kringgå det andra indragningsbeslutet.

35 Efter J P Theorell, utgivare av *Stockholms Courier* föreligger en dagbok som täcker tiden juli 1815– juli 1819. Han var ofta negativ i sina omdömen om ledande personer. Kanske allra hårdast skrev han om Karl Johan. Adamson (1995), s 138–142.

dem hade förvärvat en yttre polityr och behärskade politikens regelverk på ett helt annat sätt än tidigare. De hade tagit ställning till en rad stora frågor och hade vunnit en betydande sakkunskap. Karl Johans ovillighet att sanktionera ett av de viktigaste riksdagsbesluten sedan 1809 måste ständerna övervinna med hjälp av betydande eftergifter på olika politiska fält. Detta var allmänt känt under slutet av 1828–1830 års riksmöte.³⁶ Kungens agerande hade vållat betydande irritation, eftersom det hade varit lätt att identifiera hans egen roll. Och kritiska riksdagsmän hade en betydande frihet att uttala sig i stånden utan att befara andra repressalier än kunglig onåd. Den tid var förbi då regeringen kunde pressa ett stånd att ta ifrån en misshaglig riksdagsman immuniteten för hans verksamhet under uppdraget.³⁷ På det fält som har undersökts i detta kapitel hade sannolikt kritiska tidningar vid slutet av 1820-talet snävare möjligheter att uppriktigt ge sina meningar tillkänna än kritiska ståndsledamöter hade.

36 En ingående redogörelse för Karl Johans ovillighet, blandad med återkommande tvekan, att godta riksdagsbeslutet om återgång till silvermyntfoten vid gällande kurs i Andreen (1961) s 281–298, 314–339.

37 Så vitt jag vet inträffade det sista fallet 1810 (ledamoten i bondeståndet Per Oxelberg).

KAPITEL 16

Allmänna kommentarer till fall av granskade länsledning

16:1. Problem inom regional förvaltning och försök att bemästra dem

Block C behandlar i sju kapitel (10–16) den regionala högre administrationen och 1820-talstidningar som var kritiska mot den. Det inledande kapitlet ger en uppfattning om vilka kategorier av aktörer som var verksamma i denna offentliga genomlysning. I kapitel 11–14 diskuteras fjorton upptagna fall av misstänkta förseelser i tjänsten vid länsstyrelser. Kapitel 15 ägnas åt gränsdragningsproblem på en högre samhälls nivå än landshövdingarna. Var gick gränsen för kungen mellan ärenden i tjänsten och privat?

I detta kapitel tas tråden från kapitel 10 upp på nytt. Den tidigare framställningen, i huvudsak kronologisk, gällde förutsättningar för kontroll av länsstyrelser och dessas ledargarnityr. Här kommer i stället de faktiskt ifrågasatta beteenadena i fokus, behandlade systematiskt på olika sätt.

De berörda tjänstemännen var verksamma i tio län från Norrbottens i norr till Jönköpings i söder. De hörde hemma bland regionalförvaltningens toppar. De mest uppmärksammade var landshövdingar eller deras närmaste män, landssekreterare/landskamrerare. I de värsta fallen, som väckte mycket stort uppseende, var de skyldiga till grova ekonomiska brott. I de lindrigare gick anklagelserna snarast ut på omdömeslöshet eller fasthållande vid traditionellt hårda metoder (vilka hade börjat ifrågasättas) emot misstänkta personer.

Under tidigare århundraden hade regeringen med ojämna mellanrum sett anledning till ingripanden mot särskilt ökända länsstyrelser. Det hade normalt skett sedan tecken på övergrepp eller slapphet på basplanet hade nått Stockholm. Då hade regeringen satt igång räfster för att komma åt problemen. Särskilt belastade personer hade suspenderats på viss tid eller avskedats. Lindrigare fall sonades med böter.

Motsvarigheter härtill upphörde kring 1820. Mer allmänt missnöje med ett områdes ledargarnityr kan möjligen ha förekommit, till exempel i Östergötland och Värmland, men det tog veterligen inte formen av begäran hos Kungl Maj:t om en räfst. En väg där ständernas organ, JO, fungerade som grindvakt beredd att rycka ut vid behov, etablerades i stället.

Den roll som kritiska tidningar regelbundet kom att spela vid sådana åtal var också ny. Det var sällan de behövde ta helt egna initiativ. Med hjälp av offentlighetsprincipen kunde de få ut material med en färgläggning som passade dem som hand i handske. Svea hovrätts advokatfiskal, åklagare i flertalet fall, agerade som en bundsförvant. Under sådana omständigheter är det lätt att underskatta tidningarnas betydelse. Men jämförelsen med tidigare stora räfster talar ett annat språk. Då var ärendena en sak för kammarrätten och ett begränsat antal personer med insyn i rättsliga avgöranden inom rådet. Nu flödade information rikligt till en bredare allmänhet och borde inverka på läsarnas uppfattning om aktörerna.

En jäsning rådde på många håll i Europa åren kring 1820. Bildade svenskar kände till det förhållandet. Några av Stockholms äldre tidningar, *Stockholms Posten* och *Allmänna Journalen*, ägnade i förhållande till sin totala textyta en utomordentligt stor och koncentrerad uppmärksamhet åt utrikes angelägenheter. *Stockholms Courier*, som startade på nyåret 1820, följde mönstret.

I såväl Storbritannien som Frankrike samlades folkrepresentationerna årligen och gav en myckenhet stoff åt allmänheten via tidningarna. I Sverige var det i regel ett uppehåll på fem år mellan riksdagarna, även om intervallet ibland kortades genom extra (urtima) riksmöten. Men under den här särskilt intressanta perioden sammanträdde riksdagen bara 1817–1818, 1823 och 1828–1830. Under åren 1819–1822, med stark politisk spänning i Europa, stretade svenska folkets självskrivna och presumtiva representanter i sina vardagssysselsättningar på hemorten.

I motsats till utländska tidningar hade de svenska inget naturligt kärnområde i form av inrikespolitik att löpande följa och kommentera. Vad fanns det då för ersättning? Något som journalisten då och då kunde skönja och förmedla till sina läsare var den reguljära förvaltningens avgöranden. Åren kring 1820 visade sig ovanligt givande för den journalistik som här har kallats byråkratkritik.

Nästan alla de ovan undersökta fjorton affärerna börjar dryftas i tidningar under åren 1818–1821. Två eftersläntare (fall 12 och 13) dröjer till 1822 respektive 1823. Totalt ligger fallen alltså mycket väl koncentrerade. Efter intensiv behandling i genomsnitt över något år, kom de inte sällan tillbaka i spalterna efter ytterligare några år. Då hade de hunnit till högre instans. Flera ärenden avslutades mot mitten av 1820-talet, med det senast anhängiggjorda också sist färdigt, år 1827. Denna ansamling utesluter givetvis inte att landshövdingar både före och efter den här tiden gjorde sig skyldiga till uppseendeväckande handlingar. Men fallen var klart färre och utströdda över tiden, varför uppmärksamheten kring dem inte blev lika stor.

I det följande renodlas i tur och ordning ett antal aspekter på de vidtagna granskningarna. Under rubriken ”Granskningsorganen” behandlas i avsnitt 16:2 dels de myndigheter som såg till att påstådda fel i tjänsten undersöktes kritiskt, dels de

som genomförde själva undersökningarna och deltog i den rättsliga prövning som följde. Gruppen granskade regionaltjänstemän diskuterar i avsnitt 16:3. Inriktningen av granskningarna är ämnet för avsnitt 16:4. En avvägning av de direkta resultaten av aktionerna prövas i avsnitt 16:5. Därefter binds resonemangen samman i avsnitt 16:6 där tidningarnas roll i detta intensiva skeende fixeras.

I avsnitt 16:7 vidgas ramen för framställningen. Av en lycklig tillfällighet finns en grundlig utvärdering av arbetet vid den centrala förvaltningen, de ärevördiga kollegierna i Stockholm, just från åren kring 1820. Resultatet kom inte till användning och förpassades utan uppmärksamhet till en arkivmapp. Veterligen har studien inte använts för jämförande forskning tidigare. Även om dessa granskningar inte utgår från påstådda eller faktiskt begångna missgrepp av befattningshavare blir dess grundton djupt kritisk.

16:2. Granskningsorganen

En arbetsfördelning rådde mellan JO och JK å ena sidan, advokatfiskalerna vid hovrätterna å den andra. De förra (vanligen JO) anmärkte på något misstänkt ingripande från en tjänstemans sida. Var den inkrävda förklaringen otillfredsställande överlämnades ärendet till advokatfiskalen.¹ På denne ankom att utreda fallet och åtala, medan uppdragsgivaren enbart hade att avvakta resultatet härav och hovrättens följande dom. Det var bara i fall 9 (Ekman) som åtal uteblev.

Advokatfiskalernas arbete måste ha växt en del med anhopningen av ärenden rörande regionalförvaltningar. Fallen von Nieroth och Kleman (fall 5 och 6) hörde till de verkligt besvärliga. Själva ärendena var komplicerade och huvudpersonerna gjorde allt för att försvåra utredningen. En rad andra personer var indragna och på speciella punkter medskyldiga. Vittnesförhör, i förra fallet hållna på annan ort, skulle ge sina bidrag utöver skriftväxlingens innehåll.

I enklare mål utväxlades på nytt anmärkningar och förklaringar, som kunde fortsätta i några repriser innan fiskalen var redo för sitt slutpåstående riktat till hovrätten. Argumenteringen vid sådana åtal var, såvitt jag förstår, inte alltid väl genomarbetad. Fastän Svea hovrätts fiskal, Laurin, var välsedd av reformvänliga journalister för sin samhällsåskådning, fick han då och då ingående kritik även av dem för sitt sätt att arbeta. Åtminstone delvis berodde detta på att lagverket innehöll betänkliga ålderdomligheter, samtidigt som nya företeelser inte var tillräckligt observerade. Inte sällan hade det uppstått problem just där nya tendenser i samhället var på frammarsch och befintliga, för givet tagna sedvänjor kunde sättas i fråga. Hur skulle man gå tillväga vid häktningar? Hur mycket tvång kunde accepteras vid förhör? Vilket utrymme skulle kungens män, landshövdingarna, ha? Nya, humanare och mer demokratiska idéer var inte alltid väl förenliga med den grundläggande lagtexten från 1734 och dess kompletterande förordningar och

1 I den här typen av ärenden har jag inte sett några fall utöver de i avsnitt 13:4, där JO godtog en inkommen förklaring och avskrev ärendet.

inte heller med en landshövdingeinstruktion som också trycktes 1734, men i väsentliga stycken återgav ännu äldre förhållanden.

De flesta ärenden avgjordes i första instans av Svea hovrätt som i stort sett följde sin advokatfiskal. Det innebar att befattningshavare fälldes. Denna ståndpunkt kan ha återgått på några olika bedömningar. Antingen stod hovrätten för en åtlydnad av formulerade regler vilka hade negligerats eller också accepterade den sätt att gå tillväga som var humanare än gällande praxis. När dess utslag, som redovisats inom kapitel 13 och 14, ogillades, innebar det att Högsta domstolen i högre grad än hovrätten accepterade att tjänstemän lämpade efter lägenhet i stället för att vara trogna bokstaven och/eller att den fann svagheter eller överdrifter hos nya tillvägagångssätt som gjorde dessa olämpliga. Efter det myckna talet här om jäsningen i Europa kan det inte helt uteslutas att den minskade något under ärendets gång och att detta speglas i högsta instansens mildare avgöranden, som ju föll något eller några år senare.

Naturligtvis vore det intressant att fastställa vilka överväganden som innerst hade legat bakom sådana ställningstaganden från Högsta domstolen. Hade kungen övat påtryckningar? Hade domstolen avgjort målen som den trodde att han önskade? Fanns det någon mer eller mindre medveten tanke om att samhällets högre tjänstemän måste skyddas av sina likar?

I rättvisans namn är man då skyldig att problematisera också hovrättens utslag. Kände den sig pressad av en byråkratfientlig, skrivkunnig opinion som ofta och högljutt proklamerade sina åsikter som de enda rimliga? Eller uppfattade den sig själv som en framstegsvänlig falang som måste gå i bräschen för moderna synsätt? Åklagarens placering vid Svea hovrätt och hans vid denna rätt i regel framgångsrika pläderingar kan, men behöver inte nödvändigtvis, ha något faktiskt samband.

Frågorna blir i huvudsak retoriska. På några punkter kan antydningar till svar ges. Kungen var allmänt sett misstänksam mot Högsta domstolen och i en rad kända fall kritisk mot dess utslag. Dess ledamöter, justitieråden, utsattes ibland för hans tydliga onåd. I frågor kungen lade särskild vikt vid försökte han åtskilliga gånger påverka domstolen till ett beslut den kanske inte spontant hade fattat. Inte helt sällan lyckades han. I den gedigna framställning som föreligger om Högsta domstolen under Karl Johan berörs av de mål som här har behandlats enbart fall 1, dock utan påtryckningar från honom.²

Till sist bör det konstateras att det lokala rättsväsendet hade en plats som ursprung eller som parallell instans i en del av de fjorton fallen. Det var efter frikännande utslag i slotsrätt och häradsrätt som felaktigt misstänkta anmälde vad de hade utsatts för (fall 8 och 9). Hade inte häradsrätten inledningsvis missat så grovt i Värmdöålet (fall 7), hade det kanske inte blivit så uppmärksammat. I fall 12 tog sig en häradsrätt före att avgöra en kärnpunkt i klagomål mot en landshövding, men fick snabbt reda på att den hade förhävt sig. Tvisten mellan Koskull och piteborna

2 Birger Wedberg (1940), *Konungens högsta domstol 1809–1844*, s 62–76.

(fall 11) fördes delvis vid häradsrätt. Och i de grova förskingringsfallen 1, 5 och 6 kom åtalen för tjänstefel mot en hel ledningsgrupp och mot Wählin och Kleman att följas av konkursmål som drevs i det vanliga rättssystemet.

16.3. Granskade regionaltjänstemän

I en majoritet av de fjorton redovisade fallen är det landshövdingen som ensam eller i första hand granskas. Särskilt tydlig är denna uppläggning i kapitel 14 som hyser ifrågasättanden av landshövdingens personliga maktutövning. I fall 10 ställde sig landssekreteraren till förfogande för att i efterhand söka reparera en självsvaldighet från landshövdingens sida.

I två av de tre fall som i synnerlig grad måste ha upprört allmänheten existerade ingen som helst solidaritet mellan landshövding och landssekreterare. Tvärtom kom avslöjandena av oegentligheter som begåtts av landssekreterarna Wählin och Kleman (fall 5 respektive 6) att ge signalen till rena vendettor av dem mot deras tidigare chefer. I båda dessa fall avslöjades utbredda missbruk och låg arbetsmoral hos flera ytterligare tjänstemän vid länsstyrelserna. I Värmland var dessutom några viktiga befattningshavare inom rättssystemet stamkunder hos Svea hovrätts advokatfiskal för diverse långbänkar och allmän obstruktion.³ Här kan man inte komma ifrån bedömningen omfattande röta i en rad viktiga samhällsfunktioner.

Värmdömalet, det tredje särskilt uppmärksammade fallet, låter inte bedöma sig alldeles enkelt. Några andrarangens personer avslöjades in på bara kroppen, men något motsvarande skedde inte med de högre funktionärerna. Att det fanns ett utbrett missnöje med länets ledning förefaller troligt, men den beslogs inte med några grova lagöverträdelser. Landshövdingen hade skrivit under häktningsbeslut som visade sig vara förhastade. Dock var de inte, efter tidens mått, utan reson när de fattades. Landssekreteraren hade hållit ett förhör som kunde klandras, men det kunde inte styrkas att han kände till, än mindre deltog i, tvång gentemot fångar. Deras påvisade eller ifrågasatta försummelse kunde inte på långt när jämföras med de otvetydiga olagligheter som förekom i Östergötland och Värmland.

Bindningarna mellan länschefen och hans närmaste underlydande var rätt oklara i ett viktigt avseende. Hur skulle ansvaret fördelas när underslev konstaterades? Hur noggrant kunde och skulle en länschef övervaka sina närmaste sekundanter? Här tycks enhetliga regler ha saknats. Flera exempel finns.

Den landshövding som drabbades hårdast efter utredningar var af Wingård (fall 6). Hans underlåtenhetssynder var också närmast magnifika. Han hade konsekvent låtit bli att agera mot sin landssekreterare trots rader av varningssignaler.

3 Konceptmemorial, Svea hovrätts advokatfiskal anmärker ofta på uteblivna ämbetsåtgärder från lagmännen Jan Sandelin och Samuel Gammal Ehrenkrona.

Få kan ha ansett att han orättvist ålades betalningsskyldighet för vad Kleman, hans landssekreterare, hade försnillat. Viss lindring fick han först efter en del år och (förmodligen) tack vare goda relationer i ständerna.

von Nieroths agerande (fall 5) var i många stycken suspekt, men ren förskingring fanns inte i syndaregistret. Efter misslyckade försök att skydda sig personligen blev han dömd skyldig att ersätta vad som hade gått förlorat genom Wählns manipulationer. Denna summa motsvarade inte mer än en femtedel av den som Kleman försnillade. Den värsta påföljden för von Nieroth var att han med knapp majoritet såväl i Göta hovrätt som i Högsta domstolen dömdes till avsättning. Men den drabbade honom för hans egna olagligheter.

Fall 2 är säreget. Här hade lanträntmästaren förskingrat under lång tid och alltså förmodligen under flera tidigare landshövdingar. Den som vid upptäckten satt på chefsposten var nyss tillträdd och därför tydligen utan skuld. Men såvitt jag har kunnat se i det mycket tunna materialet, sattes det inte i fråga att någon föregångare skulle drabbas av räfst. En sådan, Fabian Ulfsparre, hade redan några år innan fall 2 upptäcktes gått i konkurs.

Fall 3 avviker på ett annat sätt. Här höll landshövdingen, Hans Järta, en sölig underlydande om ryggen så helhjärtat att han själv ensam framstod som den skyldige. Summorna var små, men prestigen sattes på spel och Järta fälldes.

Två personer beslogs två gånger vardera med missgrepp. Värst var det med G A Koskull. Han smusslade undan komprometterande tjänstebrev och misslyckades med att hos allmogen förankra ett riksdagsbeslut som redan i förväg bedömdes kunna orsaka kontroverser. Han blev tvungen att begära avsked. Landssekreterare Cassel hade en central roll i det landshövdingelösa tillståndet i Örebro vid arresteringen av Johanna Sörfelt (fall 8) och försökte täcka upp för sin nye chef, Gyldenstolpe (fall 10), sedan denne på egen hand hade fattat beslut på exercisheden, utan kontrasignering. För Cassel var det tydligen aldrig tal om annan påföljd än böter.

En egen kategori bildade nr 13. Carl Flach mötte en farlig motståndare, bondeståndets mäktigaste man, Anders Danielsson. Denne hade blivit varse sitt problem under riksdagen 1823. Dock visade det sig att Danielsson var okunnig om den långa bakgrunden till att lokala ordningsmän utsågs i hans eget län, Älvsborgs län. Han hade i själva verket attackerat Kungl Maj:t som regelgivare och försvann snabbt från frågan.

Jacob Cederström (fall 14) avvek från detta allmänna mönster. Han presterade dåliga försvar på en serie anklagelser för missbruk av sitt ämbete och ådömdes böter upprepade gånger. Han hade dock förmodligen ett gedignare nätverk än flera av sina kolleger och blev småningom utnämnd till chef för ett centralt ämbetsverk.

16:4. Inriktning av granskningarna

Den huvudsakliga inriktningen av granskningarna av ämbetsmän framgår av den tidigare framställningens disposition. Här ska några kompletteringar redovisas.

De sex första fallen rör ekonomiska ting. Inte i något av dessa har landshövdingen själv direkt tillgripit offentliga medel. De primära felstegen har gjorts av ekonomiansvariga på närmast underliggande nivåer. Allmänna underslev, som fall 1 och 2, underlättades av det mycket tröga redovisningssätt som nyttjades fram till början av 1820-talet. I ett så fragmenterat och eftersläpande system saknades det inte möjligheter för de redovisningsansvariga att bolla plus- och minusposter till behövliga kassor när kontroller genomfördes. Alltså är det ingen tillfällighet att tillgreppen i dessa fall hade kunnat hållas dolda under långa tider. Till och med kunde den stackars lagman Boheman i egenskap av extra revisor på platsen i Göteborg (fall 1) grundluras med hjälp av några hemmagjorda kvittenser.

När det inte tycks ha förekommit någon sådan spektakulär allmän förskingring i fortsättningen, borde detta främst återgå på två förändringar inom redovisningspraxis (på riks- och länsnivå). Dels genomfördes en kraftig rensning av meningslöst år från år vidareförda, delvis urgamla oredovisade poster, antecipationer. Detta medgav en klarare överblick och gav ett mer realistiskt utgångsläge för senare års förhållanden. Dels, och viktigare, togs det efter mycket famlande fram en ny rikshuvudbok med länsredovisningar som var avpassade till den. Det rörde sig inte om något framsteg inom bokföringskonsten i stort. Men siffrorna blev mer begripliga och bokslutstiden väsentligt kortare.⁴

De krångliga redovisningsbrister som advokatfiskalerna möttes av i fall 5 och 6 hörde däremot hemma i den avgränsade banksektorn. Där stod hjälp att få från utredningarna av de banker som hade råkat ut för bristande betalning och i lägre grad från individer som på ena eller andra sättet hade drabbats, av uteblivna förväntade lånesummor eller av oväntade krav för redan betalda lån. Ändå måste affären Kleman ha tagit upp en stor del av vice advokatfiskalen Hernbloms arbetsinsats under en rundlig tid.

Granskningarna från kapitel 13 och 14 hade en betydligt enklare karaktär. De krävde inte, och kunde egentligen inte kräva, några vidlyftiga juridiska undersökningar. Det fanns inte något riktigt klart accepterat rättsläge.

Olika syn rädde också i fråga om vilken befälsrätt överheten innehade. Förmodligen kom det som en överraskning för Lars Hjerta att han, som landshövding, skulle ställas till svars för örffilar utdelade åt några berusade skjutsbönder (fall 12). Både G A Koskull (fall 11) och landssekreterare Almgren (fall 9) kände sig kränkta av den uppkäftighet de mötte. I stället för att krypa till korset för överlade ingripanden krävde de inledningsvis upprättelse för att de inte omedelbart hade fått begärda och förväntade svar.

4 Hesslén (1935), s 264–271, 277–279, 284–286, 294–300.

Här, liksom i fråga om anmärkningar rörande förhastade häktningar, synes man möta en högre grad av självkänsla hos vanligt folk än den som kunnat ventileras under den snävare gustavianska regimen. Det skulle vara intressant att veta hur ofta sådana protester var spontana och hur ofta de i viss mån var framhjälpna av mer boksynta personer utanför de direkt berörda egen krets. Denna typ av kritik krävde förmåga att avfatta sig hyggligt slagkraftigt i det skriftbundna svenska rättssamhället. Medan det ännu saknades en tydlig kategori advokater, fanns det enklare mellanhänder med praktisk erfarenhet av domstolsväsendet. Överheten tycktes betrakta vad som skulle kunna kallas för inlån av formuleringsskickliga konsulter som en form av fusk, ett otillåtet sätt att höja en, som det togs för givet, låg egen kompetens hos motsträviga.

Dessa utbredda tendenser är av intresse här. Precision blev en tvistefråga mellan å ena sidan regeringskritiker som stod för tydlig efterlevnad och å andra sidan mer traditionsbundna tillämpare, vana vid ett någorlunda fritt handhavande av regelverket. De förra tycktes ha viss medvind.

16:5. Direkta resultat av granskningsaktionerna

De direkta resultaten av granskningarna skilde sig åt ganska mycket. Ingen tvekan kunde råda om att förskingrare skulle straffas hårt. Landskamrer Grönvall (fall 1) dömdes till livstids fästning, landssekreterare Kleman till fem (plus två) år i liknande lokal.

Landssekreterare Wählins fall (fall 5) tycks mig vara det märkligaste. Han avsattes från sin tjänst och dömdes dessutom i sin personliga konkurs som vårdslös gäldenär till ett halvt års fängelse och förlust för framtiden av medborgerliga rättigheter. Men detta hindrade inte att han de facto med verklig glöd agerade åklagare mot sin tidigare chef, von Nieroth, och var den väsentligaste kraften bakom att denne i sin tur blev avskedad för tjänstefel.

Påstådda försyndelser av typen tvång gentemot andra människor eller missbruk av tjänsteställning kom inte att bestraffas hårt. Små direkta resultat fick ärendena om påstådda felaktiga häktningar. Mot bakgrund av den oskarpa reglering som fanns av sådana frågor, kan i sista hand avgörande instansers ställningstaganden tolkas som att man inte skulle ställa rigorösa krav på befattningshavare retroaktivt. Den typen av icke accepterad kritik ingick i ett försök att förbättra behandlingen av fångar. Men även om en förändring i allmänna attityder var på gång, dröjde det innan ändringar i den praktiska behandlingen mer allmänt kunde vidtas.

16:6. Tidningarnas roll för och i granskningarna

Vad som nog bör kallas en kampanj mot regionalförvaltningar drevs under en knapp femårsperiod framför allt av två tidningar, nämligen *Anmärkaren* och *Ar-*

gus. *Stockholms Courier* hade allmänt namn om sig att nitiskt granska offentliga institutioner och tjänstemän, men deltog bara i ett enda men mycket viktigt sammanhang i just de här aktuella angreppen. Det kortlivade *Svenskt National Blad* talade rakt på sak i ett fall under den observerade periodens inledning, men lades strax därefter ner.

Anmärkaren var allra mest engagerad, det vill säga tog upp det största antalet fall. Här är det skäl att poängtera att det kritiska agerandet inte var inskränkt till den period då Georg Scheutz ingick i redaktionen. Fredrik Cederborgh som ensam ägare fortsatte en tid. Hos honom fanns en genuin motvilja mot byråkratiskt översitteri. Sedan *Argus* hade startat i slutet av år 1820 tog den med sitt betydligt bredare register för samhällsdebatt rätt snart över mycket av initiativet.

Ytterligare några tidningar deltog vid enstaka tillfällen. Men deras inlägg försökte mer gå till rätta med förmenta felbedömningar av en kollega än diskutera själva kärnproblemen med goda argument. Några äldre tidningar predikade mot överdrifter och ensidigheter. Det var en otacksam position, varför *Allmänna Journalen* och *Stockholms Posten* inte hördes mycket. Den som inte sällan vågade ta ställning mot de kritiska tidningarna och ofta gjorde det skickligt var den i samtiden vanligtvis förbisedda *Granskaren*.

En idealisk summering av de kritiska tidningarnas insats inom ramen för block C borde ge svar på några frågor: a) Fanns det något av utvidgande journalistik i deras arbetssätt? b) Kunde de utnyttja offentligt material effektivt? c) Påverkades den allmänna opinionen i huvudstaden i den riktning de önskade? d) Åstadkom ventileringen av fall ändringar i regelverket?

De fyra frågorna ska tas upp i tur och ordning nedan. En del av dem kan besvaras någorlunda precist, andra bara med rätt allmänna överväganden.

a) Jag har valt termen utvidgande journalistik för en till omfånget obetydlig ansats: att själv ta fram och kunna (våga) använda upplysningar som inte stammade från den vanliga (från denna tid rumsrena) skriftlighetssfären.⁵ Ett utpräglat försök finns att redovisa: Georg Scheutz rapportering i *Anmärkaren* från handläggningen i Vaxholm av Värmdöområdet. Där behandlades vad som annars hörde hemma i det obeskrivna ramverket kring en händelse. På ett nytt sätt gav tidningsmannen själv personliga drag åt enskilda individer. Röösgrens ondska och häradshövdingens ovillighet att låta hämta honom till rätten skulle inte ha redovisats överhuvudtaget i handlingar av traditionell art från domstolar.

Jag har bedömt att den förklaring som upphovsmannen Scheutz själv gav till att han upphörde med sitt försök var sanningsenlig. Den som ville återge en speciell atmosfär klarade inte av att samtidigt förmedla basfakta korrekt. Om tidningen beslogs med upprepade felaktiga sakupplysningar, förlorade den mer i trovärdighet än den vann i åskådlighet. Tidningar kunde faktiskt fällas för osan-

5 Det betyder att jag i detta sammanhang ser utnyttjandet av offentlighetsprincipen som inkorporerat i den goda journalistens kanon.

ningar. En alternativ bedömning skulle ha kunnat vara att bladet gav efter för nya hot. Dock har jag inte funnit tecken på några sådana.

b) Officiella, på ämbetets vägnar bestyrkta avskrifter av originaldokument gav det material som fyllde kraven på korrekthet och närhet i sak. Här hade särskilt *Argus* spelat en fundamentalt viktig roll (här redovisad i block B). Tidningarna blev varse det övervägande antalet behandlade fall genom JO-ämbetet. Här, och där-efter hos hovrätternas advokatfiskaler och de båda högsta rättsliga instanserna, kunde de följa ärendenas gång och återge den centrala skriftväxlingen och utslagen. Så vitt jag förstår var domstolsväsendet den enda del av samhällsmaskineriet där offentlighetsprincipen faktiskt regelmässigt tillämpades sedan den hade proklamerats 1766. I de flesta andra sektorer krävdes inledningsvis administrativ kunskap och kvalificerad oräddhet för att utnyttja den lagliga rättigheten.

Det var inte i alla sammanhang som tidningarna kunde nöja sig med att ordagrant återge dokument. Normalt behövdes åtminstone enkla introduktioner till dem. Eventuellt kommenterades de avslutningsvis. I de flesta fall framgick tidningarnas sympatier redan av att ett förlopp behandlades. Särskilt tydliga blev de redovisade avsikterna i kapitel 13. Här drevs bestämda reformkrav. Godtyckligheten vid häktningar måste försvinna genom en rimlig arbetsfördelning och humanare allmänna regler.

I kapitel 14 visas en rad exempel där tidningar klart tog ställning till förmån för större rättstrygghet för den enskilda individen. Ett politiskt sprängstoff fanns i fall 13, där nya organ för att upprätthålla den lokala ordningen riktade uppmärksamheten på balansen mellan centralt och lokalt. Fall 11 hade ett liknande grundtema, men här var tidningen mest inriktad på att belysa landshövdingens fumligheter. Mindre vikt lades vid den norrbottniska allmogens ovillighet att godta att riksdagen skulle kunna fatta beslut som band lokala menigheter i militära frågor. Den som hade väntat att kritiska tidningar med sympati skulle kommentera händelserna som en rörelse för folklig demokrati blev tomhänt.⁶

c) I vilken utsträckning den allmänna opinionen påverkades kan jag bara föra allmänna resonemang om, delvis genom paralleller med vår egen tid. Tidningar påstod själva att en del fall vållade stor uppståndelse. Det är svårt att se att någon regelbunden läsare skulle ha kunnat undgå att ta ställning i de mest omskrivna fallen, Värmdöålet och aktionerna mot Wählin, von Nieroth och Kleman. Här redovisades grova missgrepp begångna av personer som tydligtvis saknade insikt om hur omvärlden kunde tänkas bedöma dem. I fall 7–14 kunde det sannolikt verka tilltalande för läsekretsen att dela tidningarnas kritiska uppfattning om myndighetspersoners agerande.

Det är väl känt från vår tid att alarmerande nyheter får mycket vidare genom-

6 Det är möjligt att fireligösa rörelser i norra Norrland vid denna tid kunde verka återhållande på kommentatorer.

slag än eventuella följande dementier. På samma sätt förefaller det troligt att kritik med grund hos JO och advokatfiskaler vilken accepterades i hovrätt satte större märken än eventuella återslag från Högsta domstolen en del år senare, när frågan nästan hade glömts bort. Härtill bidrog också att drivande tidningar inte alltid var villiga att publicera senare bakslag. Exempelvis ”glömde” *Argus* detta i fall 12 och måste hjälpas av en meningsmotståndare.

Min slutsats blir alltså denna. Under en tid när tidningarna var få och små kunde de få ett stort genomslag i huvudstadens regelbundet läsande skikt. Detta trots att de i de här aktuella fallen mestadels förmedlade officiella dokument. De valde dock ärenden i vilka deras ställningstaganden torde ha förfallit läsekretsen viktiga och sympatiska. Och sådana ämnen hade inte annat än i undantagsfall och i mer inlindade former behandlats under en lång följd av år tidigare. Nu anfördes namn och händelser i klartext för många läsare.

d) Så vitt jag har kunnat upptäcka gav inte de här diskuterade fallen i sig upphov till några direkta förändringar i regelverket. Utfallet för pådrivande tidningar kan alltså tyckas skäligen klen. Dock tror jag det är mer rättvist att se kritiken från tidningarna som en del i en samlad rörelse som slog mot vad som uppfattades som föråldrade styrelseformer. Efter 1809 kritiserades den statliga byråkratin häftigt, inte minst i riksdagens bondestånd. En efter tidens mått mycket omfattande utredning om nya statliga ledningsmönster genomfördes i början av 1820-talet. Mot slutet av decenniet blev centrala ämbetsverk av med sin domsrätt i en lång rad ärenden. Kontrollen över fängelserna förbättrades redan dessförinnan. Till sist satte dock den sedan länge pågående revisionen av den allmänna lagen snäva gränser för smärre, okoordinerade förbättringsinsatser.

Vid den här tiden var människor ovana vid och ännu mer än nu känsliga inför att kritiseras offentligt. De flesta högre ämbetsmän fann det ändå olämpligt, eller rent av under sin värdighet, att bemöta kritik utanför den ämbetsmässiga vägen, då det gällde att förklara sig inför officiella anmärkningar som riktades mot dem. De hukade inför smädelsedrevet. Att tidningars vidlyftiga publicerande och kommenterande under sådana omständigheter hade en mer avskräckande effekt än dagens åtminstone delvis debattinriktade arbetssätt kan knappast betvivlas.

De försök som journalister gjorde att ta upp vissa av regentens åtgärder på gränsen mellan offentligt och privat till en offentlig diskussion stötte på betydande svårigheter. Den allmänna vördnaden inför majestätets position tabubelade stora fält och förhindrade en ens tillnärmelsevis naturlig ton hos de djärva som i början av 1820-talet vågade antyda problem. Här fanns ingen självskriven hjälpare, utan tidningsmannen stod ensam i snålblåsten. Kanske mest anmärkningsvärt var ett redovisat synsätt när debattörer knöt an till tidens allmänna administrationsfilosofi. Då förutsattes det att regenten också i den aktuella gränzonen skulle ha en ”konstitutionell täckning” av någon i sin personliga tjänst. Denne

skulle motsvara statssekreteraren i statsrådet och landssekreteraren eller landskamreraren för landshövdingen i länsstyrelsen. Att hans position på ett helt annat sätt än likarnas skulle kunna bli ytterst utsatt noterades i ett sammanhang som om han vore en medeltida vasall med hederns plikter att ge allt för sin länsherre.

16:7. Återspeglade de genomgångna fallen en allmänt låg nivå inom den offentliga förvaltningen?

Fjorton fall av skyldiga eller ifrågasatta regionaltjänstemän inom en kort tidrymd har redovisats. Vanligen är det svårt att avgöra hur mycket av en sådan anhopning som återspeglar en faktisk låg arbetsmoral och hur mycket som i stället härrör från skärpta normer för granskningar. I det här aktuella fallet finns dock en unik möjlighet att prestera ett svar av värde.

Vid varje riksmöte från 1809 drev ständerna på regeringen om att den statliga förvaltningen borde effektiviseras, inte minst genom att bantas. En del åtgärder hade därefter skisserats från överhetens sida, men inte kommit igång på allvar. Ett led i detta trevande blev att överdirektören Rönbeck 1816 utsågs att göra en förberedande studie som skulle koncentreras på central (till skillnad från regional) nivå. Arbetsgrupper för de större genomgångar (inom den så kallade styrelseverkskommittén) som den skulle förbereda för tillsattes vid statsråd för kammarärenden den 2 februari 1819. Långt innan Rönbecks arbete var färdigt lät han 1818 trycka en mindre skrift med några rekommendationer som sedan sögs upp av den färdiga rapporten, som överlämnades i oktober 1821.⁷ Under mellantiden hade inriktningen på styrelseverkskommitténs verksamhet ändrats och Rönbecks färdiga studie hade därigenom blivit ointressant. Den hamnade i en arkivmapp och har förmodligen legat obeaktad där tills nyligen. Det var verkligen gravt slöseri med kvalitet. Rönbeck förmedlar en unikt tydlig bild av tidens byråkratiska ämbetsutövning i vardagslag med väl genomtänkta förslag till förbättringar. Säkert var Rönbeck medveten om att hans rekommendationer skulle utmana viktiga grupper inom den centrala förvaltningen. I den mån man där överhuvud kände till dem måste det ha inneburit en lättnad att de aldrig kom upp på någon agenda.

Rönbecks färdiga skrift börjar med refererande och argumenterande genomgångar och mynnar ut i sammanfattande rekommendationer. Den är logiskt och klart disponerad i tre huvudartiklar: 1) Om de publique verkens organisation, 2) Om de publique verkens arbetsordning och 3) Om Controllen öfver arbetet.

Texten under punkt 1 är inte särskilt originell. Värdet ligger framför allt i nr 2,

7 S Rönbeck (1818), *Om de publique administrerande verken i riket, i anledning af Rikets höglofl. Ständers särskildta utskotts betänkande angående grunderne för en allmän reglering af statens embeten och tjenester*; Project i afseende på de publique Administrerande Werkens inre organisation och Arbetsordning (opaginerat). Äldre kommissioner 524, Volym 6, Riksarkivet.

men också i nr 3. Rönbecks viktigaste underlag är instruktioner och formella arbetsordningar för personalen vid de granskade verken. Dessutom har han skaffat sig en gedigen praktisk kännedom om den dagliga hanteringen. Nedan redovisas vilka problemområden han urskiljer och vilka typer av lösningar han finner.

Huvudartikel 2 inleds med deklarationen att föreskrifterna för personalen var alldeles otillräckliga, något som erfarenheten i många år överflödigt hade bevisat. Rönbeck diskuterar i två avdelningar: a) Om tiden för arbetet samt b) Om ordningen vid arbetet.

a) De anställda vid ett verk bestod av två kategorier: ledamöter och betjäning. Ledamöternas mer kvalificerade arbetsuppgifter bestod i att bereda och föredraga ärenden inför övriga ledamöter. Tillsammans bildade de det beslutande kollegiet. Deras reglerade arbetstid hade vid 1700-talets mitt förkortats till att omfatta förmiddagarna. Övrig tid skulle användas just till beredning av ärendena, vilka fördelades på ledamöterna. Föredragande ledamot hade ett speciellt ansvar att en fråga blev penetrerad ordentligt och att förslaget till beslut följde regelverket. Den andra personalkategorin, betjäningen, hade mindre krävande arbetsuppgifter. Här fanns inget behov av förberedelsestid, men gruppen hade efterhand usurperat förmännens formellt korta arbetstid om fyra timmar per dag.

I många sammanhang stod fortfarande rikshushållaren Karl XI:s tid som det självklara mönstret. Det hade därför pläderats för att 1696 års löner återigen borde tillämpas. Häremot påpekade Rönbeck att då borde man också använda 1696 års arbetstider. Det var dock en utopi: ”det blir förmodligen icke fråga hvarken om det ena eller andra. Fordna tiders frikostighet i lönerne är utan tvifvel oförenlig med närvarande tids tillgångar, och arbetsfliten i sitt gamla skick återställes visserligen aldrig mera.”

Slappheten i arbetsmoral var så utbredd att Rönbeck såg sig tvungen att förklara elementa: ”Meningen med en viss utstakad arbetstid är ju att derunder skall arbetas, icke pratas om gårdagens händelser, spectacler, spelpartier o.s.v.” Gentemot den som sade sig arbeta i hemmet frågade han hur det stod till med kontrollen där. Han påpekade också att verkets handlingar nog skulle försvinna i mindre utsträckning om de inte fick flyttas därifrån.

De strängare normer i fråga om arbetstid som Rönbeck rekommenderade skulle inte kännas hopplöst förlegade för dagens fackliga organisationer. För betjäningen skulle onsdag och lördag eftermiddag vara lediga. Det innebar en veckoarbetstid om $2 \times 4 + 4 \times 7$ timmar = 36 timmar. Sommarsemester från 1 juli till 15 augusti samt en helgedighet julafton–trettondagen fick också plats. Däremot skulle extra ledigheter vid påsk, pingst och midsommar försvinna. Men de föreslagna brutala förändringarna kom nog aldrig upp till diskussion.

b) Enligt min bedömning är Rönbecks tankar om ordningen vid arbetet både bredare och mer originella än den trots allt någorlunda förutsägbara kritiken av

arbetstiden. Han delar in arbetsgången i fyra moment: beredning, föredragning, expedition och vård av handlingarna. Särskilt har han många uppslag om de båda första.

Rönbeck påpekar att pappersflödet sker synnerligen långsamt. I flera myndigheter är det rutin att ett inkommande ärende remitteras till underlydande kontor för yttrande. Här sker en beredning av ärendet före verkets egen beredning. En form av närmast rutinmässigt fördröjande uppstod när inkomna handlingar kommunicerades med parter som på något sätt kunde ha intresse av frågan. Rönbeck hävdar med eftertryck att de flesta fall av sådant extra kringsändande är onödigt och bör undvikas. Relevanta uppgifter framgår redan av de inskickade ursprungliga handlingarna. Han visar också en påtaglig energi och skicklighet som renser av byråkratspråk i faktiska exempel på skrivelser som bubblar av onödiga lydelse.

Det verkar sannolikt att Rönbeck träffar i prick även med sin kritik av hur föredragningar av ärenden brukade gå till. Högläsning av beslutsförslag som åhörarna förhoppningsvis kände till någorlunda väl, har inte skapat den rätta uppmärksamheten. Folk utifrån, vanligtvis betjäningen, har kommit in och (utan att vika) diskuterat helt andra ting med någon av sina förmän. Totalt sett härskar sålunda en rad schabloner och vårdslösheter inom beredning och föredragning. Det förekom, men var inte regel, att föredragandes förslag gavs skriftligen. Rönbeck framhöll fördelar för hela arbetskedjan med ett mer stringent skriftligt förfarande.

Huvudartikel 3 om kontrollen av arbetet behöver inte tas upp utförligt. Hade det bedrivits någon kontroll av personalen värd namnet hade inte alla de nämnda missbruken, otympligheterna och söligheterna förekommit. Rönbeck noterar valhänta försök att komma tillrätta med problemen. En bestämmelse av 1762 fastställde att betjäningen skulle övervakas och en av 1772 att uppgiften vilade på verkens presidenter. Ytterligare en anmaning av 1781 visade att de föregående åtgärderna haft begränsad, om någon, framgång. Rönbecks slutsats var dystert: "Så har man tid efter annan velat gifva drift åt göromålen, men ropen öfver långsamhet fortfara icke desto mindre ännu, kanske med mera skäl än någonsin tillföre." Hans egna kontrollförslag låg på en helt annan ambitionsnivå. Åtgärderna skulle genomföras regelbundet. Vissa tryckta veckoförteckningar borde till och med skickas ut med *Post och Inrikes Tidningar*.

Även om de fjorton fallbeskrivningarna ovan har drag skiljaktiga från den vardagslunk som Rönbeck redogör för, visar var och en av de båda verksamhetstyperna att det fanns ett stort behov av reformer som bara i begränsad grad tillgodosågs under den här studiens undersökningsperiod.

KAPITEL 17

Kommentarer till viktiga delar av blocken A, B och C

De viktigaste byggstenarna till det här arbetet kommer från två håll, från nydanande element inom Stockholms nyhetspress under 1820-talet och från rikets ledning, med central och högre regional förvaltning samt kontrollerande och dömande organ. Perioden är inte vald på måfå. En rad nya tendenser (delvis observerade, delvis inte tidigare noterade av forskningen) gör sig märkbara inom Stockholms journalistik omkring 1820. De sätts in i ett vidare sammanhang.

Samhällsuppfattningarna hos kärnan i de båda använda grupperingarna avvek från varandra. De kritiska redaktörerna noterade påtagliga brister i det svenska samhället och ville röja undan dem. Regeringen kände mer för det bestående systemets förtjänster och såg problemen inbyggda i stora förändringar. Detta innebar inte att två helt homogena läger (myndigheter mot tidningar) kan urskiljas. Kontrollerande och dömande organ avvek ibland i sina bedömningar från regeringens uppfattning och kritiska tidningar hade att bekämpa förvisso underlägsna men långt ifrån negligerbara regeringstrognas blad. För att tolka situationen under perioden väl är det i flera sammanhang nödvändigt att notera utgångspositioner och utvecklingar från 1700-talets andra hälft eller början av 1800-talet.

I stort sett samtliga Stockholms nyhetstidningar under tiden 1816–1830 har studerats, men bara en mindre del av dem har levererat urvalet av ämnen och material som faktiskt har behandlats här. Min undersökningens ena huvudkomponent skildrar hur framträdande redaktioner har arbetat praktiskt för att förbättra sina egna arbetsvillkor, för att komma åt upplysningar mycket bättre än tidigare och för att aktivt använda dessa vidgade kunskaper till relevant kritik av missförhållanden, till slagkraftigare analyser av samhället och till agitation för en modern lagstiftning. I ordning efter deras start bedöms *Anmärkaren*, *Stockholms Courier*, *Argus*, *Conversations-Bladet* och *Medborgaren* i olika utsträckning ha strävat mot dessa mål. På många fält har tidningarnas bild kompletterats eller kontrollerats genom mina egna studier i otryckta handlingar från en rad offentliga organ. Viktiga i många sammanhang, men sällan mer kompakt använda, är upplysningar från redan publicerad vetenskaplig litteratur.

Om alltså den övervägande delen av det genomgångna tidningsmaterialet inte har utnyttjats, skadar det inte att försöka ange några hållpunkter för vad som har prioriterats ner. Hit hör ett retoriskt odlande av den egna självbilden, noterande

av egna luftiga idéer på bekostnad av praktiskt syftande förslag samt mycket av den rikt flödande polemiken mot andra pressorgan. Många redaktörer var inte skickliga nog, eller intresserade av, att föra en någorlunda konsekvent argumentation i frågor av samhällsrelevans och faller därför bort. Central- och regionalförvaltningens granne, rikspolitiken utövad i riksdagen, tas upp i begränsad grad, inte minst på grund av svårigheterna att skära ner behandlingen av den till i sammanhanget rimliga proportioner.

Att citera mycket ger normalt inte hög status inom historikerskrået. För den här framställningen har jag en annan värdering. Tidningarnas främsta sätt att göra avtryck är självklart genom den egna texten. Visserligen kan en forskare med ett genomarbetat referat ge en god bild av vart redaktören syftar. Men inte sällan ger själva utformningen av originaltexten ytterligare en dimension och därmed ett extra bidrag till förståelsen av tiden då den skapades.

I ett annat avseende har jag tvärtom varit njuggare än många nyare historiska verk. Jag har inte diskuterat stringenta definitioner av behandlade aktörsgrupper. Till exempel har pressens huvudinriktning sällan spaltats upp utförligare än i regeringskritiska och regeringsvänliga blad. Den motsättningen är i regel den viktiga för mig.

Ytterligare en avvägning bör redovisas. Det är lätt hänt att historikern vid analys av eller plädering för förändringar som passar väl till vår egen tids värderingar uppträder som applåderande bisittare till reformförkämparna. Inte sällan finns det god saklig grund för bifallet. Som en försiktighetsåtgärd mot alltför välvilligt lovprisande har jag dock blandat inlag som innehåller goda insatser med sådana som gav skrala utfall. Journalisterna arbetade än med framgång, än slätstruket.

Studiens andra huvudkomponent har jag kallat förvaltningshistorisk. Dess aktörer behandlade administrativa och rättsliga frågor på hög nivå. Kungen med råd från statsrådets ledamöter bildade regeringen. Denna betjänades av regeringskansliet grupperat i statsexpeditioner under ledning av var sin statssekreterare. Nedanför den nivån verkade centrala ämbetsverk, länsstyrelser och högre instanser av rättsväsendet. Mitt intresse ligger på inget vis på redovisning av organisationsscheman, utan i stället på hur organen bearbetar faktiska problem eller för den delen också rutinfrågor. Om den administrativa sidan används i den löpande texten ofta uttryck som var gångbara under den studerade tiden, som styrelsen och regeringen. Båda termerna innefattade normalt inte bara statsrådets ledamöter, utan också kungen. Bland annat i beslutssammanhang motsvarades de av Kungl Maj:t. På ett mycket allmänt plan talar jag ibland om överheten, som kan innefatta även lägre nivåer av myndigheter.

Kopplingen mellan det presshistoriska och det förvaltningshistoriska fältet kan kanske synas långsökt. Dock hade många viktiga förhållanden inom förvaltningen inte blivit synliggjorda utan tidningarna. Åtskilliga av periodens blad hade blivit betydligt tunnare och tamare om de inte haft förvaltningen att granska.

Mina båda huvudkomponenter kan alltså sägas leva i en sorts symbios som bara bitvis har noterats av den hittillsvarande forskningen. Ofta står motsättningarna dem emellan i centrum. Inte alldeles sällan riktas dock mitt intresse tillfälligt mer ensidigt mot den ena av de båda aktörsgrupperna eller delar av den.

Under senare år har undersökningar om svensk central förvaltning under tidigt 1800-tal varit få. En stor del av vad som nu finns härrör från första hälften av 1900-talet som utgjorde en storhetstid för statsrättsligt inriktad statsvetenskap och som avsatte åtskilliga arbeten av bestående värde. Jag kompletterar dessa främst genom att undersöka ämbetsverk närmast under regeringen samt höga rättsinstanser, JO och riksdagens revisorer. Efter lämplighet studeras deras arbete i relationerna uppåt, neråt, utåt eller internt.

17:1. Planen i stort

Som har framgått av denna boks förord delas redovisningen av det presenterade manuskriptet på två medier. Block A–C trycks här och återfinns dessutom tillsammans med block D–E på en bifogad cd-skiva. Det är därför naturligt att kommentera valda viktiga resultat från de tre inledande blocken direkt efter deras text i själva boken. De två sista blockens text, likaså åtföljd av korta kommentarer, finns på skivan. Det är inte i något av fallen fråga om en traditionell summering av innehållet med en noggrann successiv rekapitulering av kapitel i ordning. De tre tidigare blocken rubriceras sålunda:

- A. Tre perspektivgivare (kapitel 1–3)
 - B. Offentlighetsprincipen: teori och praktik (kapitel 4–9)
 - C. Den regionala högre administrationen och 1820-talets tidningar (kapitel 10–16)
- Kommentarer till A, B och C (kapitel 17).

Block A

”Tre perspektivgivare” innehåller tre allmänt introducerande kapitel. De innehållsmässiga bindningarna dem emellan är obetydliga. Däri behandlas företeelser som inte återkommer samlat längre fram i boken. Det presshistoriska elementet dominerar tydligt.

Vart och ett av dess tre kapitel innehåller några särskilt beaktansvärda resultat. En av utgångspunkterna för min studie var påståendet, särskilt markant framfört av Göteborgsforskaren Cecilia Rosengren, att en del av det som tidigare hade bedömts som publicistiska innovationer av Lars Johan Hierta från 1830 redan förekom i tidningar åren kring 1820. Jag instämmer, men vill på två sätt pröva och bygga ut tesen. Eftersom Rosengren inte går tidigare än 1820 skulle ju förändringarna kunna vara ännu äldre. Mina undersökningar av tidigare år pekar dock klart

ut ett litet tidsspann kring 1820 som nyheternas begynnelseperiod.

1) Rosengrens gränsmarkör är främst en ökad självhävande och tilltagsenhet hos journalister. Därutöver vill jag se ett antal viktiga samtidiga offensiva nyheter i kritiska tidningars arbetssätt: 2) Svenska tidningar följde i ökad grad och med starkt vidgat partitagande utländsk press och dess kampanjer för större intellektuell och social rörelsefrihet. 3) Jämfört med de många kortlivade tidningar som startade under föregående femårsperiod hade nykomlingarna från 1820-talets tidiga år ambition och förmåga att hålla sig kvar på marknaden i åtskilliga år. 4) Offentlighetsprincipen av 1766 rörde allmänna handlingars offentlighet: Bruket av den hade förhindrats eller försvårats inom flera viktiga samhällssektorer. Principen fick sitt stora bestående genombrott i början av 1820-talet. 5) Den kritiska pressens koncentrerade uppmärksamhet på utbredda oarter inom den högre regionalförvaltningen framstår som ytterligare en periodavgränsare.

Mina studier har dock i övrigt en närmare släktskap med en andra, tydligt sammanhållen modern produktiv grupp av presshistoriker, ofta med Karl Erik Gustafsson och Per Rydén som redaktörer och med Jarl Torbacke som specialist på den period som har störst intresse för mig.

De viktigaste internationellt orienterade tidningarna i Stockholm omkring 1820 hade utomordentligt väl pålästa skribenter. Under året förmedlade de löpande nyheter från en rad metropoler och tog ofta ställning till dessa. I januari presenterade de välmatade krönikor om föregående år. Till och med kunde en tidning som var långt ifrån omstörtande rörande svenska förhållanden engagera sig djupt i ”jäsningen” på många håll utrikes. Med en del reservationer talar jag om en tidig europeisk motsvarighet till 1900-talets globala Vietnamrörelse. Det är sannolikt att sådant hade del i radikaliseringsen av några djärva pressorgan i Stockholm, vilka från 1819 och 1820 medvetet skrev om svenska förhållanden i en ny, mer kritisk anda än tidigare. Den spända atmosfär som granskande pressorgan i Stockholm noterade var dock mindre pressande än förhållandena i utlandet. Inte heller nådde nya ekonomiska påkänningar i form av en stämplingsavgift på tidningspapper på långt när samma höjder som i England. Att journalister kom att beskattas som en egen yrkesgrupp markerar en mognad, men tyngde inte mycket ekonomiskt.

Block B

Offentlighetsprincipen bestämmer allmänna handlingars offentlighet. Den har varit en viktig del av det svenska systemet för genomlysning av överhetens verksamheter alltsedan den infördes i vår rätt genom tryckfrihetsförordningen (TF) av år 1766. Internationellt sett innebar den ett unikt initiativ under en period då staters angelägenheter ombesörjdes under mycket omfattande sekretess. Redan från början fanns det ett inte alldeles obetydligt motstånd mot den från svenska makthavares sida.

Under den gustavianska perioden vidtog regeringen i flera etapper åtgärder för att inskränka det flöde av information som offentlighetsprincipen skulle säkra. Bäst fungerade den hela tiden inom rättsväsendet. I mål mellan privatpersoner lämnade berörd domstol på begäran ut avskrifter av handlingar därifrån. Rörande andra typer av dokument från offentlig verksamhet var beredvilligheten mindre och godtycket större. Sannolikt var historiska dokument och under vissa perioder riksdagshandlingar betydligt lättare att komma åt än skrivelser i centrala administrativa verk.

Någon genomförd större studie om hur ofta principen faktiskt efterlevdes finns veterligen inte och skulle knappast vara möjlig att genomföra. Under hela perioden för den här undersökningen, det vill säga till och med 1830, saknades registrering av när principen faktiskt återopades. Skillnaden var uppenbar gentemot en rad andra sektorer inom samhällslivet. Till exempel kom köp av och in-teckning i fastighet tidigt att noteras på sätt och ställe som gjordes allmänt känt och kunde ge parterna säkerhet. Vad som uttrycktes med hjälp av offentlighetsprincipen saknade den distinkta, tämligen enhetliga innebörd som de nämnda ekonomiska transaktionerna hade. Tvärtom kunde den utnyttjas på olika nivåer och inom olika sektorer av samhället. Den var ett instrument som öppnade för behandling av ärenden, inte själva kärnan i dem.

Att ansökningar om att få utdrag från material i en myndighet noterades i den- nas protokoll vill jag se som ett tecken på att offentlighetsprincipen dittills inte hade varit i reguljärt bruk där. Därefter blev lämnandet av sådana utdrag snabbt ett rent rutinuppdrag som inte tyngde protokollet.

Statsvälningen 1809 betydde den stora mentala vändpunkten för hela tryckfrihetsproblematiken. En fortlöpande försämring i över trettiofem år av de allmänna faktiska villkoren för publicering bröts därigenom och vändes i sin motsats. Men trots den genomlidna allmänna repressionen hade de nya signalerna haft enkla föregångare på alldeles speciella fält. En kungamakt som pressades av nationens dåliga ekonomiska tillstånd hade medgett information om tidigare hemlighållna statsfinansiella förhållanden i utbyte mot ökat stöd från ständerna. Medgivandet innebar dock inte något direkt anammande av offentlighetsprincipen. Det var överheten som lämnade ut något som den fann för gott, inte utan vidare medborgare som fick ut vad de hade önskat.

Tillkomsten av TF 1812 var den viktigaste enskilda händelsen under ett årtionde av anpassning efter 1809, då ändringar och överträdelser ibland gjordes i strid med nyligen fixerade regler. Det bör påpekas att oenighet kring offentlighetsprincipen inte var framträdande, men den kom inte igång på allvar av sig själv förrän omkring 1820. Nationen var i krig under en del av perioden och detta rubbade människors möjligheter att driva på inrikespolitiska reformer. Att på allvar utnyttja offentlighetsprincipens potential krävde en inkubationstid innan en publicistisk tilltagsenhet och kunnighet hade växt fram.

Det kom att bli personer med erfarenhet från administrativa verk som startade tidningar och som förstod att använda sina yrkeskunskaper för uppgiften. Redaktörer för *Anmärkaren*, *Stockholms Courier* och *Argus* fann vägar att ta sig bakom antydningar om dunkla händelser. *Anmärkaren* stod gärna till tjänst med utrymme när privatpersoner kunde göra troligt att de utsatts för övergrepp från myndigheter. *Stockholms Courier* ägnade sig med förkärlek åt mer avancerade resonemang av juridisk art. *Argus* kom redan strax efter starten i slutet av 1820 att bli den största användaren av offentliga myndigheters arkiv. Dess redaktion anlidade offentlighetsprincipen i hundratals fall. Den förde regelbundet in uttagna dokument i tidningen, trots dennas ringa storlek. Här ryms det viktiga nya som principen stod för. Den möjliggjorde autentiska nyheter med en offentlig myndighets vidimering om korrekt ursprung och återgivning. I riktigt spännande sammanhang kunde tidningen visa hur högt detta bevis på trovärdighet uppskattades genom att lova att trycka utdragen utan minsta ansats till egna kommentarer.

Man kan tala om en betydelsefull beteendeförskjutning hos ledande pressorgan i Stockholm kring 1820. Den medförde anmärkningsvärt små problem och intressekollisioner med överheten. En enda friktionsfår av principiell vikt har observerats, nämligen avgränsning och därmed sekretess för statsrådets protokoll och handlingar. Egentligen kom problemet i dagen i tre omgångar. Först, 1816, kom regeringen internt fram till att dokument som var ifrågasatta skulle vara tillgängliga med små inskränkningar. År 1820 meddelade den restriktioner rörande militära handlingar, ett beslut som i efterhand kom att anses som godkänt av ständerna.

Det enda tillfälle då en allvarlig motsättning uppstod var 1826. Då fördes en seriös diskussion om hur brett termen statsrådets protokoll och handlingar borde tolkas. *Argus*, som sedan åtskilliga år varit van att få ut efterfrågade handlingar utan prut, stegrade sig naturligtvis inför en opåräknad inskränkning. Den hade en bundsförvant i den ledande oppositionelle riksdagspolitikern Anckarsvärd. Mot dem stod en jurist från Uppsala, Ramström, som ville tillerkänna regeringen ett vida större handlingsutrymme än det den tidigare hade nöjt sig med. Utan något separat organ för att lösa författningstvister segrade naturligtvis regeringens linje vid detta enda tillfälle av påtaglig konflikt.

Då oklarhet rådde i fallen ovan var regeringen seriöst involverad. Ett andra, mycket enklare ifrågasättande av utlämnande enligt principen bottnade i okunskap hos lokala befattningshavare som tidigare inte mött sådana frågor. Tidningarna rapporterar ett fåtal sådana incidenter som löstes efter en inledande förvirring.

Bara ett litet antal ärenden i statsrådet bestod av allmänna policydiskussioner utan avslutande beslut som måste delges någon person eller myndighet. En stor majoritet av besluten hade i stället en angiven mottagare. Besluten skulle undertecknas av kungen, noteras i vederbörlig statsexpeditions diarium och expedieras. Därmed hade ärendet upphört att lyda under restriktioner som en statsrådets

handling och i stället kommit in under offentlighetsprincipens hägn. Då kunde en intresserad medborgare begära ut sådana skrivelser för läsning eller avskrivning. Var den riktad till en offentlig myndighet kunde den alternativt beställas för granskning hos mottagaren. Inte i något av de båda fallen hade arkivansvarig person rätt att vägra utlämnande. Regeln efterlevdes nästan utan undantag i praktiken.

Den ursprungliga tanken bakom principen torde ha varit att en person som var intresserad av en enskilda eller några besläktade handlingar skulle kunna komma åt dessa. Redan på ett tidigt stadium under 1700-talet kunde det dock hända att en professionell utgivare (gärna av historiska handlingar i serie) började verka i större skala på kommersiell basis. Han tog en ekonomisk risk genom att låta trycka hela upplagor för avsalu.

Av större sprängkraft blev dock utvecklingen från 1820 då ett växande antal tidningsmän begärde fram dokument som förväntades vara intressanta för deras läsekrets och tryckte dem i sitt blad. I vissa fall var ambitionen en annan och vidare. Det gällde inte i främsta rummet att redovisa spännande handlingar, utan att påverka prenumeranters politiska uppfattning. Från att ha använt greppet då och då, med skiftande förkunskaper och med begränsad dristighet, kom de försigkomna att gå vidare till att bättre än tidigare sätta in sina resultat i begripliga och spännande sammanhang. Den särklassigt viktigaste aktören blev *Argus*.

Hur man ska förmedla en uppfattning huruvida principen verkligen utnyttjades effektivt har inte varit självklart. Det saknas mätningar av när den återopades och därmed också svar på spørsmålet. Här har i stället två olika typer av fallstudier ersatt. Involverade är Rikens ständers revision (Rstr), ett av ständernas kontrollorgan med utökade granskningsområden efter 1809, Allmänna magasin-inrättningen under sin direktion (AMI under AMD) som granskades samt *Argus*. Tidningen visade ett levande intresse för revisorernas arbete som bedrevs under tre månader vartannat år. Den rapporterade om hur revisionen fortskred från det ena verket till det andra.

I andra hand, och viktigare, var vilka rön revisorerna delgav sina huvudmän i sin avslutande berättelse som förmedlade specifika anmärkningspunkter föranledda av inspektionen. Trots att berättelserna skulle tryckas snart hade *Argus* redaktion inte tålmod nog att invänta publiceringen. Den återgav rapporteringen från 1820 och 1822 års förrättningar hos revisorerna utifrån den handskrivna versionen som den begärt tillgång till. Genom sin iver och sin omfattande publicering skapade tidningen ett tidigare inte annat intresse runt revisorerna, något som fortsatt växte och kulminerade 1827, då ytterligare två tidningar och en politiker tävlade om att snabbt meddela nyheter från dem. Kombattanterna fick då förbättrade arbetsvillkor genom att de så fort som möjligt fick tillgång till revisorernas diskussionsprotokoll. De fick därigenom inte bara reda på att det reviderades, utan också tidigare än i den färdiga berättelsen vad kritiken skulle komma att gå

ut på. Detta för ett år (1827) då berättelsen tillkom under nästan kaotiska former och lämnade efter sig en otryckt förlaga full av överstrykningar och ändringar.

Tämligen slumpartade påståenden av skiftande relevans och precision hade några gånger tidigare gjorts av kritiker på grundval av AMI:s interna arkiv om separata företeelser. Från och med 1821 utnyttjade *Argus* inte bara revisorernas material utan bevakade själv verkets arbete. Det informationsflöde som systematiskt hämtades från inrättningens registratorskontor blev vida överlägset de tafatta och ibland tillfälliga notiser som hade hamnat hos föregångarna. Förmodligen var tidningen en pionjär i denna sorts bevakning, som ju hade den ovärderliga fördelen att den fortgick kontinuerligt. Under 1822 kunde tidningen med god sakkunskap kritisera revisorernas bedömningar i deras berättelse. Vid mitten av 1820-talet, när magasinssystemet hade börjat avvecklas, blev *Argus* av med sin centrala källa och tappade på denna enskilda front möjligheten att löpande dra nytta av offentlighetsprincipen.

Skulle överheten under vår period ha fått bättre kontroll över spridningen av nyheter genom att pröva medvetna störningar i användandet av offentlighetsprincipen vilken gav gratis ammunition till tidningarna i stället för att satsa på föga effektiva indragningar? Utvägen prövades aldrig, antagligen därför att ett sådant grepp hade medfört betydande politiska kostnader. Det förefaller troligt att principen, efter att den etablerats på allvar, på 1820-talet respekterades bättre än i dag eftersom en rad kringgående operationer har tagits fram under senare tid.

Block C

Block C är det mest omfattande i boken, trots att det i huvudsak bara täcker en femårsperiod, ungefär motsvarande första hälften av 1820-talet. Här ligger eftertrycket mer än annanstans på förvaltande och dömande organs sätt att sköta sina uppgifter gentemot överheten och allmänheten. Samtiden uppfattade den kritiska pressens närgångna granskning av regionalförvaltningen som en av dess verkligt stora profilfrågor.

En bakgrund är behövlig. Den ges av studier av hur likartade problem hantades under tidigare perioder, här närmare bestämt under de tidigare åren av Gustav III:s regering. Initiativet till granskningarna togs av kungen som såg dem som en nödvändig åtgärd för att stävja maktambitioner från byråkrater på regionnivå. Hans speciella verktyg, justitiekanslern (JK), prövade i några län om regelbrott hade begåtts. Efter hans undersökning avgjordes ärendena i rådet där byråkraterna var så väl företrädde och eniga att kungen bara i obetydlig grad lyckades få gehör för sin kritik. Sådana tillfälligt insatta räfster nådde inte alls de mål kungen hade åsyftat.

Aktörskonstellationerna kring 1820 såg helt annorlunda ut. Mönstret ad hoc hade ersatts av en i huvudsak standardiserad granskningsgång. Att den tidens statsråd, som nog undvek att hävda anspråk på egen makt, skulle bilda front mot

kungen för att hävda gruppintressen var helt uteslutet. Men kungamakten hade också abdikerat från sina tidigare direkta aspirationer. Nu var det riksdagens organ, justitieombudsmannen (JO), som tog initiativ. Hovrätternas advokatfiskaler agerade vidare på hans order innan det högre domstolsväsendet avgjorde. Möjligen kan man se Högsta domstolens påtagliga mildhet mot presumtiva syndare som en kvarleva från de tidiga byråkratförsvaren. Det ökade inflytandet för riksdagens organ har vi redan mött rörande offentlighetsprincipen, då riksdagens revisorer verksamt bidrog till en vidgad insyn i förvaltningen. Den stora olikheten gentemot 1700-talet utgjorde naturligtvis tidningarna som nytillkomna trägnä och kunniga informatörer.

De här aktuella undersökningarna gäller alla de fall av i någon mening brottsligt eller annars klart klandervärt beteende som Stockholmspressen noterat i tjänsten hos landshövdingar och deras närmaste män, landssekreterare och landskamrere, under tiden 1815–1830. För början av 1820-talet har något fall av företeelsen omnämnts i tidigare forskning, men bara i förbigående och utan genomförd analys. Det övriga dussinet besläktade om än mindre spektakulära förlopp har hamnat i skymundan av det mest komplicerade och redan i samtiden mest diskuterade, Värmdöområdet. Detta behandlas i nerkortad form också här, såsom det viktigaste ledet i en bred kampanj mot vad som uppfattades som en av tidens påtagliga defekter.

Det var inte av en ren slump som många byråkratiska misstag hade begåtts vid den här tiden. Det statliga redovisningssystemet var gammaldags och trögmanövrerat. Regelverket var minst hundra år gammalt och hade förstenats med bevarade drag ända från Gustav Vasa och Karl XI. Chefskapet över länen anförtrorde kungen, den forne marskalken av Frankrike, med förkärlek åt tidigare militärer som nog hade erfarenheter som ledare men däremot var okunniga om mycket av det praktiska arbetet vid residenset. Arbetsmoralen i flera verk var låg.

En slående iakttagelse kommer igen i flera av de relaterade fallen. Regeln att landshövdingens närmaste man tillsammans med denne skulle skriva under utgående brev fanns med redan i 1734 års instruktion. Den efterlevdes inte alltid. I det fallet kunde även annars duktiga journalister efterlysa att en regel som funnits i bortåt hundra år borde införas. Iakttagelsen kan generaliseras. Medan tidningsmännen hade god förstahandskännedom om de centrala ämbetsverken i Stockholm och därmed nådde stora framgångar med offentlighetsprincipen var deras självständighet och därmed deras resultat mindre framträdande i fråga om länsstyrelsernas verksamhet.

Grovt kan de påstådda felaktigheterna vid länsstyrelserna samlas i fyra grupper: 1) ekonomisk brottslighet, 2) felaktiga arresteringar, 3) oförsämtheter och övergrepp mot länsinvånare samt 4) otillåten regional särslagstiftning.

1) Bortåt hälften av de fall som kritiska tidningar tog upp innehöll förskingring

eller mindre ekonomiska oegentligheter. Det är naturligt att tidningarna då måste lita till de utredningar som gjordes inom rättsväsendet och i främsta rummet relatera dessa. Men det hindrade inte att de på ett något senare stadium i processen mer eller mindre tydligt markerade var deras sympatier låg och utan hämningar torgförde sin idé om hur berörd rätt borde avsluta målet. I ett av de mest synliga ärendena försummade *Argus* med bred marginal att iakttä ena ett minimum av opartiskhet.

2) De tre rättegångar som innehöll anklagelser för felaktiga arresteringar ger intrycket att regelverket lätt möjliggjorde tolkningar som var ofördelaktiga för misstänkta. En så viktig befattningshavare som JO visade i några sammanhang hur avgöranden kunde styras av egna personliga relationer till de misstänkta. Tidningarnas ställningstagande i de tre målen blev ingen framgång. I sista hand valde Högsta domstolen att stanna för det traditionella alternativet att ge rättsväsendets aktörer ganska stor frihet att avgöra hur snabbt och hårt de tyckte sig böra verka. Mildare tillvägagångssätt som kritiska tidningar stod för antogs ge misstänkta personer otillbörliga fördelar. Dessa skulle överhuvud knappast kunna gripas om ifrågasatta arbetssätt underkändes. Dessutom fördes nyanserade resonemang av det bestående systemets försvarare som visade att valet inte tydligt stod mellan en mindre och en mer mänsklig variant. Verkligheten rymde minusposter även för det mildare alternativet.

3) Oförsämdheter och övergrepp mot länsinvånare inträffade lättast när överhet och medborgare möttes ute i bygderna vid lite udda situationer. Landshövdingen tyckte sig inte behöva fundera över sin rätt att verbalt och fysiskt tillrättaföra skräpniga och motspänstiga bönder. Vem skulle göra det om inte kronans främste representant på platsen? Inte kunde man stå och hutla som om det rörde sig om två jämställda parter. Rättegångsordningen visade skillnaden mellan statens tjänstemän under ämbetsutövning och den vanlige medborgaren. De förra skulle inte ens ställas inför samma typ av domstol. Inte heller här nådde kritisk press framgång.

4) Frågan om vilka befogenheter som borde ligga på var och en av tre nivåerna, riksdag–länsorgan–lokalt organ, var aktuell vid den här tiden. År 1817 hade en förordning angående sockenstämmor utgetts. Den innebar en viss modernisering av en gammal inrättning som sedan lång tid tillbaka hade fungerat lokalt för både kyrkliga och världsliga frågor. Men sockenstämman var inte, som räckan ovan antyder, ett nedersta steg av den trapptyp som fanns inom rättsväsendet (häradsrätt–hovrätt–Högsta domstolen). Kritiker kunde därför vara missnöjda över att Kungl Maj:t hade en etablerad länk till lokalsamhället genom länsstyrelsen medan riksdagen saknade en motsvarighet. Diskussionen som aktualiserades i Älvsborgs län visade dock på en betydande löslighet i uppbyggnaden av vad om skulle kunna kallas lokalsamhällets hjälporgan.

En annan typ av kritik hade en nästan omvänd inriktning. När länsstyrelser beskylldes för att skapa regionala lagar ansåg kritiker med orätt att de lade sig i frågor som borde ankomma på riksdagen. På dessa punkter var *Argus* illa påläst och nådde inga framgångar.

Totalt sett gjorde kritisk press sin främsta insats vid vad som sågs som byråkratiska missbruk genom den ihärdiga publiceringen av alla olustiga detaljer från de stora förskingringsaffärerna. Syndarna exponerades särdeles effektivt. Och framför allt: anhopningen av felgrepp från regionaltjänstemän betades av utan att ersättas av likartade nytillskott. Däremot var de omedelbara framgångarna små när tidningar försökte få till stånd mer humana regler än de rådande inom rättsväsendet. De hade utvecklingen på sin sida, men ännu inte tillräckligt tydligt.

Det är märkligt att pressens vitala utveckling under en period på cirka fem år i början av 1820-talet länge har kunnat passera så pass oförmärkt ända fram till mina omedelbara föregångares avhandlingar. De viktiga fortsatta greppen i min framställning har varit flera. En tematisk uppläggning har varit nyttig, men den kräver att man lokaliserar vägande teman och inte våldför sig uppenbart på kronologin. Därtill kommer de förvaltningshistoriska inslagen som har karakteriserats som framställningens andra ben. Jag har haft nytta av en bred förkunskap om viktiga offentliga organ. Det har gjort att en del till synes oväsentliga episoder har kunnat sättas in i en oväntad kontext och blivit rimligt tolkningsbara.

Blocken D och E som följer har, medvetet från min sida, valts ut för att visa fram en del kompletterande drag. Medan D sysslar med aktningvärda insatser i genrer som dittills inte har berörts är innehållet i E av avvikande karaktär. Pressen når inga pyramidala framgångar där. En god del av det utrymme som ägnas åt den skildrar en rad av tätt på varandra följande halvdana insatser, mycket prat och lite handling, mer fladdrighet än uthållighet och gott om bortglömda målsättningar. Tidningarnas föga lyckade verksamhet enligt block E belyses med kontrafaktiska resonemang om vad som hade kunnat göras med relativt små ansträngningar.

De tre första blocken skrev segrarens historia. Det samma gäller bara i liten utsträckning för det sista. Men jag vill hävda att underprestationer i den dåtida svenska förvaltningen, som har exponerats eftertryckligt i föregående kapitel, samt det skrala utfallet av talet om statistiska journaler kan vara i lika hög grad värda historikers intresse som framgångar. Dock är det ofta svårare att nå kunskap om slentrian än om reformer. Hur kommer det sig att pretentioner under vissa perioder ligger särskilt högt över efterföljande prestationer?

Tidningar på offensiv i tre olika riktningar

DE FLESTA KAPITEL i den här boken handlar om någon inrikes fråga, oftast av tvistig natur. De har utgått från en domstols eller administrativ myndighets verksamhet, som har satts i fråga. Ibland har regeringen deltagit eller funnits med i bakgrunden. Från detta vanliga innehåll avviker den första av block D:s tre studier. Här är den grundläggande konflikten utrikespolitisk och leder till följdförvecklingar i flera olika riktningar.

När det gällde att komma undan från att betala ett politiskt pris för gjorda grova felkalkyler visade regeringen länge en mycket större kreativitet än normalt. När den till sist drabbades, hade den lyckan att kunna erbjuda riksdagen ett förhandlingsobjekt av stort värde och slapp undan lindrigt. På vägen dit hade dock grupper av svenska medborgare råkat illa ut. Kritiska tidningar hade periodvis under fyra år ansträngt sig för att nå kunskap om ett komplicerat händelseförlopp, men med begränsad framgång.

De båda övriga uppsatserna inom block D visar upp en av huvudstadens mest framträdande tidningar vid sidan av *Argus* som huvudaktör, nämligen *Journalen*. Jag har tidigare nöjt mig med att karakterisera tidningen som kungatrogen och definierat den termen som att Karl Johan vid viktiga behov kunde placera artiklar där utan att deras ursprung avslöjades (avsnitt 1:2) Det omdömet står jag fast vid. Liksom tidigare Cecilia Rosengren (1999) har jag dock, när en tydligare motståndare till *Argus* behövde redovisas, haft *Granskaren* att tillgå. *Journalens* särdeles trista typografi har gett en stämpel av tråkighet åt innehållet. Det är en inte helt rättvis värdering, som bör framgå av dess bidrag här. Tidningen förekommer i detta block i de båda kapitlen 19 och 20, därtill i två olika positioner: ena gången som medkämpe, andra gången som motståndare till *Argus*.

KAPITEL 18

Tidningars försök att följa skeppshandeln 1825–1830

18:1. Föregående sonderingar om Latinamerika

När de nordamerikanska kolonierna omkring 1780 gjorde sig fria från Storbritannien, sökte flera europeiska stater snabbt etablera handelsförbindelser över Atlanten. Sverige hörde till de aktiva. Ungefär trettio år senare, under Napoleonkrigen, bröts åtminstone tillfälligt banden mellan Portugal och dess brasilianska koloni. Även då gjordes handelspolitiska framstötningar från köpmän i Stockholm, med stöd av regeringen. I den 1783 förvärvade kolonin S:t Barthélemy i Västindien hade Sverige en bas som kunde vara nyttig vid nya kontakter med den amerikanska kontinenten. Möjligheter dök upp i och med resningar från 1810-talet i de spanska latinamerikanska områdena.

Särskilt lovande tycktes i början av 1820-talet en förbindelse vara med Colombia, då betydligt större än nutidens stat. Ledaren för frihetsrörelsen där, Simón Bolívar, blev ett känt namn i Europa. Några äventyrligt lagda svenskar, utan stora egna ekonomiska resurser, för dit och talade sedan varmt för vidgade förbindelser. Colombia sände ut politiska agenter till Europa för att skapa kontakter. Svenska regeringen kom att engagera sig i någorlunda seriösa, men dock tillfälliga, sonderingar av främst ekonomisk karaktär.¹

1 Den bredaste framställningen finns i Sven Ola Swärd (1949), *Latinamerika i svensk politik under 1810- och 1820-talen*. Där upptar tidigare svenska strävanden efter direktkontakter med Latinamerika och rena förstadier till skeppshandeln bortåt 60 procent av texten, redogörelsen för själva skeppshandelns centrala förlopp knappt hälften så mycket. Resten täcker utvecklingen efteråt. På många punkter har Swärd korrigerat tidigare forskares bild av skeppshandeln. För mina syften har det varit särskilt värdefullt att han har ägnat betydande uppmärksamhet dels åt förspelet, dels åt information och opinionsbildning under 1820-talet via press i Stockholm.

Med fin behärskning av diplomatmaterial från olika länder kunde Torvald T:son Höjer (1960, s 79–113) tydligare än föregångare placera skeppshandeln i ett europeiskt politiskt sammanhang. En delvis ordagrant likadan, delvis något kortare version har samme författare gett i *Den svenska utrikespolitikens historia* (1954) III:2. 1810–1844, s 241–254.

Andreen (1961), II:2, s 154–180, gör troligt att skeppshandeln ingick som ett viktigt led i Karl Johans övergripande statsfinansiella planer vid mitten av 1820-talet. Sten Carlsson (1968), Karl Johans fredspolitik. I: *Den svenska historien*. 8. *Karl Johanstiden och den*

Konsekvensen i sådana svenska strävanden ska alltså inte överskattas. De faktiska resultaten var också ojämna och svårkontrollerade. Viktigare var att regeringen inte agerade på egna villkor, utan måste ta hänsyn till den allmänna politiska atmosfären i Europa.

Framför allt Ryssland, Österrike och Preussen stod som garantier för bestående politiska förhållanden. De var legitimismens vapendragare. Det besegrade Frankrike hade ganska snabbt tagits upp i kretsen av stormakter och hade i vissa avseenden likartade intressen med de tre nämnda staterna. Däremot intog Storbritannien tidigt en avvikande hållning. Särskilt märktes detta beträffande det spanska Latinamerika. Där hade brittiska affärsintressen – mot den spanska merkantilistiska lagstiftningens grundton – redan under 1700-talet lyckats vinna insteg. Under 1820-talet visade Storbritannien därför en helt annan, positiv inställning än de övriga stormakterna till de spanska koloniernas frigörelse från moderlandet. Mot mitten av decenniet flöt under några år en för sin tid mäktig kapitalström från London till Latinamerika.

Ännu vid denna tid var Karl Johan, uppkomlingen och före detta revolutionsgeneralen, misstänksam mot legitimistiska strävanden från de konservativa av stormakterna. *I princip* var han gynnsamt stämd till frihetssträvanden. *I praktiken* borde de dock försiggå på betryggande avstånd från Sverige. Planer gjordes upp att Sverige borde följa efter när Storbritannien skulle erkänna flera latinamerikanska områden som oberoende.

Ett sådant politiskt manövrerande från svensk sida passerade inte oförmärkt. Den ryska utrikesledningen hade flera gånger under 1823 och 1824 markerat sitt missnöje. Efter nya ryska påtryckningar gick den svenska regeringen i februari 1825 med på restriktioner för sitt eget handlande. Att Storbritannien erkände tre latinamerikanska stater i januari 1825 fick heller ingen direkt svensk efterföljd.

borgerliga liberalismen 1809–1865 innehåller ett avsnitt (s 112–115) där periodens utrikespolitik skisseras. Med några små förkortningar går texten igen i författarens del av Sten Carlsson & Jerker Rosén (1980), *Svensk historia: tiden efter 1718*, fjärde upplagan, s 281–282.

Oenigheten forskarna emellan gäller främst hur starka olika motiv till skeppshandeln var och vilka enskilda regeringsledamöter som, vid sidan av Karl Johan, sökte främja den. Jag har ingen anledning att ta ställning till den relativa vikten av att a) skapa nya marknader för svensk export, b) förnya delar av den svenska flottan, c) utrikespolitiskt tydligare än tidigare ansluta till Storbritannien och lätta på bindningen till Ryssland och d) göra en fördelaktig affär som kunde inbringa silver till statskassan. Motiv b) var det som officiellt fördes fram och därför kom att uppmärksammas i pressen. Likaså kan jag underlåta att diskutera hur viktig roll de tre ministrarna Cederström, Wetterstedt och Wirsén var för sig spelade i affären. För samtiden var Cederström den viktige aktören som inte tillräckligt väl bevakade kronans rätt.

Den redogörelse för huvudförloppet som ges fortsättningsvis i texten stöds bara på några få punkter av specificerade noter.

18:2. Skeppshandeln: förlopp och efterspel

Detta innebar dock inte att Sverige övergav sin aktiva politik. Lösa underhandlingar hade i några sammanhang förts om försäljning av svenska örlogsfartyg. En snabbutredning av flottexperter i februari 1825 bedömde ett faktiskt avsaluprojekt som mycket fördelaktigt. Under mars och april – strax efter det att Sverige lovat att inte erkänna några latinamerikanska utbrytarstater utan samråd med Ryssland – beslöt regeringen att sälja två äldre krigsfartyg, *Tapperheten* och *af Chapman*, till Colombia. Befäl och besättning beviljades fleråriga permissioner från flottan för att kunna delta och fick rättighet att gå i utländsk tjänst. Avseglingen från Karlskrona skedde i juni–juli.

Kraftiga dimridåer lades dock ut kring affären. En svensk judisk bankir- och handelsfirma, Michaelson & Benedicks, angavs som köpare och sades vilja använda de båda fartygen för en handelsexpedition till Ostindien. Till och med i umgänget med ryska diplomater förmedlade ansvariga i regeringen uppgifter som snabbt skulle avslöjas som osanna. Ytterligare en maskering, när den första inte längre skulle kunna upprätthållas, gav den stora bankirfirman Goldschmidt & Co i London. Denna stod som utländsk motpart, inte den colombianska staten.

Redan i slutet av maj 1825 ingicks ännu en handel: om tre fartyg, nu till Mexiko. Michaelson & Benedicks och en andra brittisk firma fungerade som mellanhänder. Till skillnad mot den första affären omfattade denna inte bara omoderna enheter. Påståendet att flottan skulle förnyas var alltså inte tillämpligt i detta fall. En annan nyhet var att möjlighet att häva affären skrevs in i kontraktet.

Regeringen hade väntat att andra europeiska stater, främst Frankrike och Nederländerna, snabbt skulle erkänna latinamerikanska stater. Därmed skulle Sverige slippa framstå som särskilt förändringsbenäget. Förutsättningen infriades dock inte. När sanningen om försäljningarna efterhand läckte ut, protesterade den spanske ministern i Stockholm i slutet av juni mot att Sverige tog parti för upprorsmakare. Betydligt otrevligare blev kritiken när den i augusti 1825 började drivas från rysk sida med visst stöd från ytterligare några stater på den europeiska kontinenten. Kritikerna ville åstadkomma en återgång av den *andra* affären, den som inte hade hunnit fullbordas. Michaelson & Benedicks höll ännu på att utrusta de tre fartygen till Mexiko för leverans från Karlskrona.

Trots att påräknat diplomatiskt stöd från Storbritannien uteblev, vägrade Karl Johan länge att gå med på en villkorslös annullering. Som gottgörelse för att häva affären eftersträvade han ett skadestånd från ryssarna. Om ett sådant erhöles, skulle han inte alldeles missa en av avsikterna med försäljningarna. De skulle ha inbringat mycket behövliga rörliga medel, helst i silver, för att täcka utåt okända kungliga kassabrister. Självklart skulle affärerna däremot inte få skapa ett nytt deficit som dessutom inte skulle kunna hållas hemligt för ständerna.

Fartygen kvarhölls i Sverige under en period av beslutsvånda. Till slut gav dock

Karl Johan vika, trots att hans villkor inte uppnåtts.² Kontrakt nummer två hävdes i slutet av oktober 1825, med en betydligt större förlust än vinsten på den första handeln.

Inga verkligt tunga invändningar torde ha mött regeringens åtgärd att sälja delar av den svenska krigsmaktens lösa egendom, om intäkterna som planerats hade använts för köp av nya, bättre krigsfartyg. Affärerna hade legat inom gränsen för försvarbara, om än sällan utnyttjade, befogenheter. Men en förutsättning var givetvis att de gick med vinst. Några reserver att ta till vid motsatt utfall fanns nämligen inte. Då resultatet nu blev en kraftig och vidlyftigt diskuterad förlust, har regeringens bekymmer med den andra, återkallade försäljningen fått den största uppmärksamheten hos historiker. En lång tvist följde om det skadestånd Michaelson & Benedicks borde tillerkännas för sina utrustningsutgifter. Trots att denna fråga inledningsvis löstes med obetydlig publicitet, kom det ogynnsamma resultatet ganska snart i dagen via politiska organ.

Historikerna har relativt sett varit mindre intresserade av en del sociala följder av misslyckandet med den *första* affären än av det storpolitiska spelet kring den andra.³ Sedan regeringen fått kalla fötter av den internationella uppmärksamheten, återkallades redan på sommaren 1825 de extralånga permissionerna för svenskarna ombord på *Tapperheten* och *af Chapman*. De kunde inte längre gå i tjänst hos den colombianska regeringen som hade behövt fartygsvana utländska besättningar för att kunna använda skeppen effektivt. Agenten, Goldschmidt & Co, tog inte emot fartygen vid deras ankomst i november till Cartagena i Colombia.

Efter fruktlös väntan i Colombia såg expeditionens chef, kommandörkapten Gyllengranat, i mars 1826 en möjlighet att få lämna över fartygen i New York. Då han kom dit i juli, hade dock firma Goldschmidt & Co, som varit djupt engage-

- 2 Flera exempel ges i avsnitt 2:6 på hur Karl Johan i stora politiska frågor inledningsvis och länge intog en till synes kompromisslös position, men inför kraftigt motstånd från sin norska rådgivarkrets och stortinget till slut föll undan.
- 3 Av de i not 1 diskuterade framställningarna är det bara Swärd (1949) som – mycket kort – berör dessa aspekter. De rent riksdagspolitiska följderna knyts tydligast samman med själva skeppshandeln i den äldre bearbetning och källutgåva som i en del sammanhang möts med skepsis om dess utsagor inte kan styrkas från annat håll: *Minnen ur Sveriges nyare historia: samlade och utgifna af B von Schinkel*, del XI (1823–1828), s 144–200, sammanställd av J A C Hellstenius (1872) och XII:1 (1828–1835), s 53–73, av Oscar Alin (1881). I här aktuella delar bygger författarna dock på ett respektabelt om än ensidigt material. Något om utgåvans karaktär hos Swärd (1949), s 219–221, och hos Sven Eriksson (1939), *Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget*, s 314–316. Om tidigare delars politiska sprängkraft (på 1850-talet) som utnyttjades skickligt, i Eriksson (1939) s 312–330. I jämförelse med detta exempel är den uppståndelse kring publicering av historiska källor som beskrivs i kapitel 19 klart mindre omfattande och mindre målinriktad.

rad i latinamerikanska spekulationer, gått i konkurs. Kaptenen måste ta upp lån för manskapets uppehälle och fick snart se fartygen avyttrade billigt på exekutiv auktion. Svenska regeringen hade inte längre något ansvar för de fartyg den hade sålt. Den vinst man hade kasserat in tidigare behövdes som deltäckning för den andra affärens förlust. Kaptenen såg Michaelson & Benedicks som sin redare, men firman tog absolut avstånd från ytterligare utgifter sedan fartygen hade sålts.

Några kritiska tidningar strävade inte bara efter att på allvar inkludera fler företeelser än den andra försäljningen inom ramen för den fatala skeppshandeln. De såg också till att diskussionen om affären inte blev en engångsföreteelse. Den löpte i stället igenom åtskilliga faser och gällde flera delteman. Första akten utspelades strax efter själva förloppet. Den tog slut med regeringsavgörandet den 29 oktober 1825 att hemligstämpla det centrala aktmaterialet.

Tre teman dök därefter upp med ojämna mellanrum och kronologiskt tvinnade om varandra. Två parter ansåg sig vara förfördelade och sökte rättelse var på sin väg. 1) Med kulmen kring årsskiftet 1826/27 utgjorde formerna för avgörandet av skadeståndet till Michaelson & Benedicks ett ämne. 2) Allteftersom den första affärens följder för besättningsmännen började bli bekanta under sommaren 1826, kom de att ligga i centrum för några tidningar. Helt avslutat blev inte ämnet förrän med Högsta domstolens avgörande den 29 november 1830. 3) Ytterligare ett tema gav riksdagens revisorers försök att under slutet av 1827 vinna insyn i skeppshandeln. En aktiv grupp bland dem gjorde under stor publicitet sitt bästa för att klarlägga skeendet, men lyckades inte. Skälen härför ville den framställa som formalistiska.

Sådana hinder kunde regeringen inte dra nytta av under dramats sista akt, vid 1828–1830 års riksdag, som alltså fick bättre tillgång på material. Dess statsutskott (StU), konstitutionsutskott (KU) och senare ständerna i sin helhet kom att fälla det slutliga politiska avgörandet under 1829. Moderna historiker har vanligen i huvudsak kommenterat själva händelserna under 1825, gärna med ett tillägg om det slutliga ekonomiska utfallet som har kunnat tecknas 1829, tack vare riksdagens kontrollförfarande. De är helt eniga om att skeppshandeln var ett fiasko för Karl Johan och regeringen.

Tidningarna har levt med i sin samtid och tagit upp skeppshandeln när den åter blev aktuell och spännande för läsarna. Viktigast blev den i princip avslutande diskussionen 1829. Då stod olika riktningar inom pressen allra längst från varandra och gav de tydligaste motiveringarna för sina ståndpunkter. Den överslätande riksdagsuppställningen vanns genom ett intensivt blundande för flera strategiskt viktiga punkter. Därefter sågs skeppshandelsfrågan som uttjatad.

Vad som har anförts ovan har styrt framställningen på följande sätt. I avsnitt 18:3 förs en allmän diskussion om de möjligheter intresserade journalister hade och hinder de mötte när de ville informera om skeppshandeln. Avsnitt 18:4 ägnas åt

deras inledande, blockerade försök under 1825. I avsnitt 18:5 behandlas den utanför offentlighetens ljus ingångna uppgörelsen om ersättning till Michaelson & Benedicks. Situationen för befäl och manskap efter den första skeppshandelns dramatiska epilög är ämnet för avsnitt 18:6. Kort redovisas i avsnitt 18:7 när riksdagens revisorer försökte skaffa information. Det omfattande avsnitt 18:8 om debatten 1829 har tre huvudkomponenter. Först ges inlag från behandlingen i riksdagen som en bakgrund, därefter följer regeringsförsvararnas främsta insats i pressen. I tredje hand redovisas den mest originella delen av *Argus* motoffensiv. Några avslutande reflexioner görs i avsnitt 18:9.

18:3. Allmänt om tidningars arbetsvillkor vid skeppshandeln

Den centrala utrikespolitiken bildade kärnan inom överhetens eget område. De flesta representativa församlingar, var och en i sitt land, saknade inflytande över den. I Sverige låg utrikespolitiken utanför det ordinarie riksdagsarbetet, men kunde beröras i de hemliga utskott som Kungl Maj:t kunde sammankalla vid riksdagarna. Det förekom dock inte någon viktig diskussion där, än mindre existerade det någon löpande insyn i det diplomatiska spelet. Enligt regeringsformen var det bara *två* av regeringens ledamöter, utrikesstatsministern och hovkanslern, som var kungen behjälpliga i utrikespolitiska ärenden. Särskilda protokoll fördes om dem. De kontrollerades inte på sedvanligt sätt av ständernas konstitutionsutskott.⁴ Någon kompetens på det utrikespolitiska fältet behövde därför inte förutsättas hos övriga statsråd. Vad som normalt kom till allmän kännedom om utrikesfrågor rörde i huvudsak handelspolitik. Beslut angående denna fick ju ofta bred vardagsrelevans.

1820-talets Stockholmsjournalister var inte okunniga om internationella frågor. I allt väsentligt hämtade de sina nyheter hemma på redaktionen genom valda klipp ur välkända utländska tidningar som de prenumererade på. Följaktligen var översättningar till det egna organet en viktig komponent i arbetet på åtskilliga redaktioner. Mycket av stoffet var internt franskt eller brittiskt, men en del behandlade relationer mellan stater eller etniska grupper. I svenska tidningar blev den uppmärksamme läsaren mycket kunnigare om andra staters utrikes förbindelser än om den egna nationens.

4 Utförligt referensverk: Axel Brusewitz (1938), *Riksdagen och utrikespolitiken*. I: *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*. Band 15, och däri närmast ur avsnitt V, ”Hemliga utskottet”, s 112–134.

Även om det viktigaste förtigandet om skeppshandeln rörde utrikespolitiken, behandlades frågan inte på det sätt som anges i min text, det vill säga som ett så kallat ministeriellt ärende. Inte heller handlades den som ett hemligt militärt ärende, ett så kallat kommandomål för kungen som överbefälhavare. I stället togs den samma väg som mindre för sådana fall spektakulära militära frågor, det vill säga genom statsrådets krigsexpedition. Mot regeln hade ärendet inte beretts av berört ämbetsverk, förvaltningen för sjöärendena.

Under 1825 och även närmast föregående år förekom ett inte alldeles obetydligt antal artiklar om Latinamerika i flera Stockholms-tidningar. En del sådana hade införts på överhetens begäran. Tidigare forskning har klart påvisat hur Karl Johan och personer i hans närmaste krets lät publicera propaganda för en aktiv svensk politik gentemot Latinamerika i flera vänligt sinnade tidningar. Övertygande belägg ges från 1818, 1822 och 1825.⁵ Men i andra fall är det långt ifrån säkert att något annat än vanliga översättningar och rent journalistiska bedömningar låg bakom publiceringar. Syd- och Centralamerika ansågs just då vara verkliga framtidsländer. Jämförelser med USA:s snabba utveckling efter självständighetsförklaringen låg nära till hands. Länder närmare Sverige fick emellertid större uppmärksamhet. Det gällde till exempel utvecklingen på Pyreneiska halvön med juntor, författningsförslag och generaler med tågande trupper. Inte heller utvisar utan vidare förhållandet att artiklarna om Latinamerika blev färre efter 1826 och skeppshandelns misslyckande, att den svenska regeringen rymde pressfältet med svansen mellan benen. Den brittiska investeringsivern ebbade ut och de nya staterna mötte hårda öden. Deras förhållanden hade inte längre samma nyhetsvärde.

Hur mycket en tidningsman i Stockholm trots redovisade begränsningar kände till om den svenska utrikespolitiken kan naturligtvis inte avgöras. Utifrån resonemanget ovan var möjligheterna att veta något säkert, särskilt att finna belysande dokument, inte stora. Troligen förekom det då och då läckor, men det var svårare än annars att lita på sådana uppgifter. Läckorna behövde ligga på mycket hög tjänstenivå för att kunna ge centrala nyheter. Då var samtidigt sannolikheten stor att de med avsikt hade öppnats av regeringen som diskret ville vinna gehör för egna uppfattningar. Och även om uppgifterna vore sakligt korrekta, måste de presenteras enbart som rykten under ingresser som ”det sägs”. Och kunde Sveriges intressen störas genom en öppen diskussion? Ännu på ett tidigt stadium av skeppshandeln proklamerade *Argus* därför: ”Omdömet om denna affär, utom hvad det rent oekonomiska deruti beträffar, beror för öfrigt på politiska förhållanden, och sådana ha wi, såsom författare i en Svensk Tidning, under Europas närvarande förhållanden från första ögonblicket gjort till en helig pligt för oss att aldrig widröra.”⁶

Att verka som korrespondent i Stockholm för en utländsk tidning kunde möjligen ge bättre svängrum. På sådant avstånd från utländska läsare var osäkerhet i formuleringar rätt naturlig. Chansen att bevara skribentens anonymitet var antagligen inte obetydlig. Däremot stod nackdelen att man blev mindre läst i Stockholm, där spridandet av nyheten var viktigast. En väg att höja effekten var att artikeln återanvändes och citerades i en Stockholms-tidning som en rapport från utlandet.

5 Swärd (1949), s 108–112, 130–131, 138–143, 159–163, 239, 256–257.

6 *Argus den Tredje*, 18/6 1825. Fyra år senare markerade tidningen att det inte var okunnighet utan försiktighet som gjorde att delar av vad som då publicerades inte hade kommit fram redan 1825. *Nya Argus*, 15/8 1829.

En viktig fråga är följaktligen i vilken grad journalister försökte och faktiskt kunde övervinna de tunga odds de hade emot sig när det gällde att avtäckta regeringens agerande. Decenniets stora utrikespolitiska affär, den ovan beskrivna skeppshandeln, ger självklart underlag. Den temaindelning som redovisades i föregående avsnitt skapar visserligen inte någon fullständig kronologisk reda, överlappningar förekommer och det källmaterial som stod till tidningars förfogande skiftade i viss mån mellan olika teman. Journalisternas arbetssätt och resultat kunde därför också variera.

Den viktigaste kritiska pressaktören var som vanligt *Argus*. Föresatsen (den heliga plikten) att hålla sig borta från utrikespolitiken kunde tidningen inte leva upp till inför upptäckten av mystiska drag i affären. Liksom i en del andra sammanhang under decenniets senare hälft verkade *Conversationsbladet* som dess främsta sekundant. Den förra var fränare i tonen, bredare i greppen och med förkärlek principiellt inriktad. Den senare utvecklade en särskild skicklighet i att skaffa upplysningar från Amerika. De kritiska organen yttrade sig mycket oftare än regeringens försvarare. För de senare var det länge fördelaktigt att bara i undantagsfall inlåta sig i handgemäng. I den stora avslutande drabbningen 1829 deltog från den sidan både *Granskaren*, *Argus IV* och *Axplockaren*. Första fiolen spelades dock av den nya tidningen *Den Objudne gästen*, som retade gallfeber på *Argus* med sina vassa summeringar av hela skeppshandeln.

18:4. Tidningsrapporteringen under 1825

Utan några särskilda kommentarer meddelade *Argus* den 26 mars 1825 nyheten om försäljning av två örlogsfartyg. Det var några veckor efter det att beslut hade tagits i statsrådet. Inom fem dagar kom en bekräftelse i ett regeringsvänligt och ett rent officiellt organ: fartygen hade sålts till Michaelson & Benedicks för en handelsexpedition till Ostindien. Den andra affären bekantgjordes inte riktigt lika tydligt, men vållade ingen uppståndelse.⁷

Det var först vid tveksamheten på eftersommaren ifall de tre senare fartygen verkligen skulle lämna Karlskrona som intresset på allvar väcktes, och spekulationer flödade i fortsättningen. Olika tecken tyddes som om fartygen skulle lämna eller inte lämna svensk hamn.⁸ Före början av september redovisade tidningarna

7 *Argus den Tredje*, 26/3, 8/6, 11/6, 15/6, 18/6 1825; *Granskaren*, 29/3 1825; *Post och Inrikes Tidningar* 31/3 1825. *Argus* markerade försiktigtvis svårigheten att bedöma om utlovad byggnation av ersättande fartyg i Karlskrona faktiskt kunde genomföras ”och att efter andras muntliga berättelse fälla något omdöme i en så viktig sak, wore orätt”. *Argus den Tredje*, 18/6 1825.

8 *Journalen* med goda kontakter med regeringen antydde (”Det berättas”) 10/8 1825, att permissioner för expeditionsdeltagare hade dragits in, ”och att sjelfwa expeditionen af sådan anledning kommer att för det närwarande inhiberas, eller åtminstone fartygens afsegling att derigenom fördröjas. ... Gissningswis har man också nämnt, att Kronan

inga storpolitiska upplysningar. Då sade sig *Argus* ”ha hört någon förundran temligen allmänt yttras” att inga huvudstadstidningar hade nämnt eller vederlagt en nyhet om Sverige från internationell press. Genom klipp från engelska och förmodligen också franska blad meddelade Hamburgtidningen *Liste der Börsenhalle* den 22 augusti den spanske Stockholmsministerns protest, understödd av den ryske ministern. *Argus* fann den nämnda förundran begriplig.⁹

I följande nummer publicerade redaktionen den tyska artikeln ”i ordgrann öfwersättning”. Skälen härtill angavs. Det skulle ”uttydas som werkan antingen af det största trycktwång i det liberala Sverige eller ock som den lägsta servilitet hos Svenska Tidningsredaktioner” om den – känd över hela Europa – ”endast hos oss, hwilka den närmast rörer, ej skulle få rum i något blad”. *Argus* ansåg att ”ingenting lagstridigt finnes i artikelns införande”. Förutom att ge upplysningar om meningsutbytet i Stockholm satte den in den andra svenska skeppsförsäljningen i ett pinsamt sammanhang. De svenska fartygen skulle få sällskap från Storbritannien och USA av andra nyförvärvade krigsfartyg till latinamerikanska utbrytarstater.¹⁰

Hovkanslern åtalade *Argus* för att den avslöjade pågående underhandlingar med främmande makter.¹¹ Alla skrifter som växlades i målet redovisades i tidningen. Denna preciserade stolt sin princip så här: ”så döljde den likwäl ej för sig att den fråga som deri widrördes, tilläfwentyrs icke kunde vara lika angenäm för alla; men en Författares första pligt är att säga eller söka sanningen; den att behaga är blott af en subordinerad beskaffenhet, och måste owilkorligen lemnas derhän, när den icke kan stå tillsammans med den förra”. En viktig del i dess försvar var att hovkanslern inte hade ingripit mot exemplar av *Liste der Börsenhalle* vilka hade införts till Sverige. Därigenom skulle han indirekt ha gett fritt fram för dess upplysningar.¹²

Under pågående rättegång hade *Conversationsbladet* genom att referera i stället för att direkt citera förmedlat diplomatiska svenska nyheter från Hamburgtidningar.¹³ Samma blad formulerade sedan (utan att kännas vid sin egen problem-

skulle vara sinnad begagna det wilkor i kontrakten om ifrågawarande fartygs försäljning, som tillåter köpets återgång.” Därefter särskilt i *Nya Conversations-Bladet*, 11/8, 3/10, 10/10, 7/11 1825.

9 *Argus den Tredje*, 3/9 1825.

10 *Argus den Tredje*, 7/9 1825.

11 Karl Johan var i Norge och *Argus* artiklar träffade en tillförordnad regering i svårt beråd. Åtalet väcktes av hovkanslern utan att kungen hade kunnat nås. Boberg (1989), s 80–81. Några dagar senare (13/9) reste den ryske ministern till Christiania efter att grundligt ha skrämt upp statsrådet.

12 *Argus den Tredje*, 28/9 1825.

13 Tidningen vågade också vara spydig. ”Så wäl i *Hamburger Correspondent*, som i *Liste der Börsenhalle* med sista posten sågo vi en artikel, hämtad ur *Allgemeine Zeitung*, innehållande en skrifvelse från Stockholm af d. 31 Augusti. Denna skrifvelse framställde en omständlig

lösning, som passerade oangripen) vad som skulle stå på spel: ”Vi tveka således intet ögonblick, att ju Svenska medborgare äfven hädanefter skola bibehållas vid rättigheten, att på Svenska få läsa hvad som rörer fäderneslandets vigtigare intressen. ... Det är klart, att om Svenska Tidningsskrifvare icke få från utländska blad på Svenska öfversätta de artiklar, som närmast intressera Svenska allmänheten, denna då måste vara tvungen, lära sig alla moderna språk, och förskaffa sig en mängd utländska Tidningar.”¹⁴

En och en halv månad efter det att åtalet hade väckts blev *Argus* ansvarige utgivare frikänd av juryn vid berörd kättningsrätt. Med karakteristisk självuppskattning hävdade tidningen att motsatta utgången ”efter vår öfvertygelse blifwit en dödsstöt för den grad af publicitet och tryckfrihet, som i vårt land för närvarande äro till finnandes”.¹⁵

Av grannlaghet sade sig *Journalen* ha väntat tills dom hade fallit med att föra in en mot *Argus* kritisk insändare. Denna visade att *Argus* påstående att hovkanslern *borde* ha markerat sitt misshag med den tyska nyheten genom beslag inte rymdes inom tryckfrihetsförordningen, utan var en frihandskonstruktion. Ett försök att genomföra ett beslag skulle dessutom rent praktiskt ha stött på olösliga problem. Viktigare var självfallet de möjligheter *Argus* argumentation skulle skapa:

Wore *införandet* i utländska Tidningar af så beskaffade underrättelser som de nu ifrågawarande att anse som ett *indirekt tillstånd till deras meddelande i de Swenska, i alla fall då Hof-Canzleren ej, genom sin sequester, stämplade otillåtligheten deraf*, så behöfde den som här hemma wille i offentligt tryck sprida sådana, blott låta förut införa dem i någon utländsk Tidning, för att, bakom densamma och Hof-Canzle-

berättelse om förhållandet af den notvexling, som skall hafva ägt rum emellan Svenska utrikes Ministern och Spanska sändebudet härstädes rörande ofwannämnde skepps afsegling. Onekligt är det, att detta dokument tyckes äga vissa *criteria interna* af trovärdighet; att med bestämdhet säga, om det bör anses såsom autentiskt eller ej förmå vi icke. Aldraminst skulle vi våga göra en öfversättning däraf; ty, oaktadt denna skrifvelse nu mera är allmängjord genom allmänna tidningarna i Tyskland, Frankrike, England o.s.v., med ett ord, snart sagdt i hela Europa, torde likväl någon komma och påbörda oss den förbrytelsen, att i Sverige hafva uppenbarat något som rörde Sverige, och som ingen borde få veta, med undantag af hela den öfriga verlden. Spanien skall genom erfarenheten hafva blifwit försigtigt i frågan om köp af Krigsskepp; så hafva vi på samma väg lärt oss iakttaga mycken försigtighet vid öfversättandet af utländska tidningsartiklar, och vi få således hänvisa de nyfikne till *Liste der Börsenhalle* eller *Hamburger Correspondent*.” Dateringarna antyder att redaktionen dock hade funderat en tid, innan den vågade bli så lustig som den blev. *Nya Conversations-Bladet*, 3/10 1825.

14 *Nya Conversations-Bladet*, 31/10 1825, det vill säga samma dag som tryckfrihetsmålet mot *Argus* skulle avgöras.

15 *Argus den Tredje*, 2/11 1825.

rens oftanämnde underlåtenhet att begagna sin indragningsmakt, wara oantastlig af lagen.¹⁶

Den 28 oktober, dagen innan besked kom om annulleringen av den andra fartygsförsäljningen, var *Argus* klar att pröva offentlighetsprincipen. Tidningen anhöll om att få ut protokollsutdrag från kommerskollegiet, vilket borde klargöra varför Michaelson & Benedicks ansökan om passhandlingar och skeppsdokument för de tre fartygen i Karlskrona inte hade beviljats. Annulleringen gjorde denna ansökan mindre intressant. *Argus* omformulerade och vidgade sina frågor.

Tidningen konstaterade att skeppshandeln mer än någon annan fråga under de senaste åren hade intresserat allmänheten. Efter det slutliga avgörandet i statsrådet den 29 oktober ansåg tidningen det vara en plikt mot allmänheten att lämna en detaljerad berättelse om hela denna märkvärdiga handelstransaktion. Den skulle bygga på publika, autentiska dokument, sådana från krigsexpeditionen till förvaltningen av sjöärendena och andra ämbetsverk om skeppens "överlemnande, utrustning och bemanning" samt andra från generalamiralsämbetet vilka borde innehålla kontrakten om handeln mellan kronan (genom generalamiralen Rudolf Cederström) och Michaelson & Benedicks. Tidningen fann det klart att handlingar om en numera avslutad handel, alltså enbart om ekonomiska och administrativa frågor, utan vidare skulle lämnas ut. Emellertid fick den nej på sin anhållan. Det visade sig att en del av själva beslutet i statsrådet den 29 oktober hade varit att "samtlige Handlingar rörande de till Handelshuset Michaelson & Benedicks försålda fartyg, skola, jemte Statsrådsprotokollet, förseglade förvaras".¹⁷

För redaktionen fanns det ingen högre instans att gå till för ändring. Den avslutade med att "wisa den fullkomliga lagenligheten af vår åtgärd för att befordra till Allmänhetens kännedom de ifrågawarande dokumenterna". Tidningen drog en klar gräns mellan statsrådets protokoll och handlingar å ena sidan och skrivelser från Kungl Maj:t till underställda auktoriteter å den andra. De senare, utgående expeditioner eller med den officiella termen kungliga brev i original, hörde hemma på den lägre nivån, skulle inregistreras bland *dennas* akter, förvaras såsom *dennas* handlingar och därmed vara tillgängliga för insyn. Med utmärkt sakkunskap hävdade *Argus* att just en sådan gräns hade tillämpats i femton år: "något enda exempel på motsatsen eller att Regeringens skrifwelse till Collegier och andra Embetswerk någon gång blifwit betraktade såsom 'StatsRådets Handlingar' och deras utlemnande såsom sådana ifrågasatt, weta wi åtminstone ej att erinra oss, och sjelfwe ha wi dock under en tid af fem till sex år befordrat en högst ansenlig mängd dylika KonungaBref till trycket". Inte heller kunde kontrakt rimligen ses som statsrådets handling.¹⁸

16 *Journalen*, 8/11, 9/11 (citatet) 1825.

17 *Argus den Tredje*, 9/11 1825.

18 *Argus den Tredje*, 12/11 1825. Tidningen var inte medveten om att regeringen hade undvikt skriftväxling med underordnade myndigheter.

Några veckor senare försökte Carl Henrik Anckarsvärd, en av de ledande oppositionella på riddarhuset, förgäves få tillgång åtminstone till "Sjelfwa 'återgångsakten'" i skeppshandeln.¹⁹ Han vände sig då till JO för att "genom dess Embetsåtgärd få utredt huru långt förseglingen af med Skeppshandeln gemenskap ägande handlingar kunnat sträckas; om den äfwen uti Sjöärendernas Förvaltning och wid Befälhafwande samt WarfsAmiralsEmbetena i Carlskrona ägt rum". Hur skulle han få del av handlingarna, då det nej han fått från statssekreteraren för krigsärendena bara hade lytt, "att utlemnandet af honom icke kunde bifallas"?²⁰ Anckarsvärd lät trycka en broschyr med skrifterna för att tydliggöra hindren för publicitet.²¹ JO, riksdagens men inte kungens vakthund, gjorde inga stora ansträngningar. Han ansåg sig inte behöva meddela något utlåtande, "som det hwarken blifwit anmaldt eller styrkt att Förvaltningen af Sjöärenderne eller AmiralsEmbetet wägrat ifrågawarande Handlingars utlemnande".²²

Den första, dramatiska fasen i spelet om skeppshandeln och offentligheten slutade med seger för regeringen. Formellt hade myndigheter visserligen delvis försökt hänga upp sina avslag på att bestämningar av efterfrågade dokument och aktörer inte hade varit tydliga nog. Men uppenbart skulle inte högre precision i det här avseendet ha lett till större öppenhet från en överhet som inte hade låtit handlägga ärendet på vedertaget vis. Därigenom hade *Argus* hundratals prejudikat hamnat något vid sidan om, även om de in i detalj var korrekt angivna. Tidningens sätt att se hovkanslerns inaktivitet som en tillåtelse att utan risk använda visst utländskt material var inte lyckat.

18:5 Den hemliga kompromissen mellan regeringen och Michaelson & Benedicks

I samband med att den andra skeppshandeln annullerades den 29 oktober 1825 beslöt regeringen att Michaelson & Benedicks skulle få ersättning för sina utrustningskostnader, som ju firman utan eget förvällande erlagt förgäves. Bolaget skulle lämna räkningar och verifikationer till posterna. När en sådan redovisning hade kommit in, formulerades den 17 januari 1826 arbetsvillkor för regeringens granskningsgrupp på hög nivå, bestående av en minister, en verkschef och en

19 *Argus den Tredje*, 30/11 1825.

20 *Argus den Tredje*, 3/12 1825.

21 C H Anckarsvärd (1825). Häremot polemiserade Cl Ramström i en tidskriftsuppsats. Detta och fortsatt meningsutbyte har redovisats utförligt i avsnitt 5:5.

22 *Argus den Tredje* 14/12 1825. Ansökan till statssekreteraren 22/11, dennes svar 23/11, skrivelsen till JO 28/11 1825, enligt Anckarsvärd (1825), s 3, 5, 16. Anckarsvärds förnyade försök ett halvår senare hade lika liten framgång.

statssekreterare. För att undvika kommande stora räntekostnader utbetalades genast bortåt 75 procent av vad Michaelson & Benedicks fordrade.²³

Vid statsrådssammanträde den 20 juni 1826 redovisades resultatet av granskningen. Gruppen ville inte tillstyrka utbetalning av 132 000 av fordrade 530 000 riksdaler banko, medan resterande 398 000 ansågs ostridigt tillkomma firman. De tre granskarna föreslog att parterna skulle tillsätta en kompromissgrupp. Motiveringen uttalades tydligt. Kungl Maj:t hade betraktat frågan ”ur politiska förhållanden” och beslutat om hemlighållande av samtliga handlingar intill nästa riksdag. Utan kompromissförfarande skulle ärendet gå till domstol och passera genom ”samtliga högre instantier, hvarvid möjligen meddelandet af alla föregående i ämnet emanerande handlingar icke kunde undvikas”.

Förslaget om kompromiss godkändes och tre representanter för regeringen tillsattes. Den 21 juli sammanträdde dessa med motpartens tre för att utse en opartisk sjunde person. Därvid hade formella svårigheter uppstått. De undanröjdes genom beslut i statsrådet den 26 juli.

Vid statsrådets sammanträde den 12 oktober 1826 ventilerades kompromissariernas tvekan ”att i en sak af sådan beskaffenhet utfärda dom med mindre densamme jemte alla de handlingar, som till kompromissen inlemnades, finge genom trycket offentliggöras, i händelse någon till deras utfående sig hos kompromissarierna anmälde”. De var i stället villiga att ge ”deras uppå lag och bästa öfvertygelse grundade mening i ett gemensamt utlåtande”. Kungl Maj:t godtog den förändrade formen eftersom en substans kvarstod: ”att anse valde gode mäns utlåtande såsom en dom, uti hvilken ingen ändring sökas må”. Under förutsättning av ovillkorligt iakttagande av kraven från juni på hemlighet överlämnades handlingarna i frågan till kompromissarierna. I bifogade personliga synpunkter underströk Karl Johan att öppenhet skulle vara ovälkommen för de utländska makter som hade agerat i frågan. Han avslutade med att antyda att skeppshandeln skulle tas upp i hemligt utskott vid nästa riksdag.

Kompromissariernas avgörande, som godkände ungefär 60 procent av det tvistiga beloppet, passerade statsrådet den 5 april 1827. Eftersom det i förväg var godtaget, kom beslutet att gälla från vilka anslag beloppet skulle utanordnas.²⁴ Dock var utfallet hemligt i ytterligare mer än två år innan riksdagen behandlade frågan.

Hur mycket av detta undångömda förlopp lyckades tidningarna upptäcka? Det blev *Argus* som gjorde de största ansträngningarna i en kampanj för öppenhet. I början av 1826 redovisades ett rykte att särskilda kommitterade skulle utses för frågan.²⁵ När *Argus* ville få fram dokument om den nya kommittén, fick tid-

23 Swärd (1949), s 232–235.

24 Hellstenius (1872), dokument 34–39 (s 387–404).

25 *Argus den Tredje*, 4/1 1826. En kommitté bestående av högre statsjästemän var då för tiden ett vanligt instrument, när större unika offentliga räkenskaper skulle avslutas eller

ningen det officiella svaret ”att inga förordnanden för sådant ändamål blifwit expedierade”.²⁶ Svaret var korrekt. Tidningen var för tidigt ute.

Ännu ett halvår senare hade kännedomen om kompromissnämnden, helt naturligt, inte avancerat mycket. Det spekulerades fortfarande om vilka som skulle bli ledamöter.²⁷ Småningom påstods det att nämnden ville bli offentlig.²⁸ Dråpslaget mot offentlighetskraven meddelades emellertid av *Conversationsbladet* i början av november 1826. Kompromissarierna hade visserligen återigen sammanträtt, men inte som

kompromissarier, hvilka äga att gifva ett domslut uti saken. De sammanträdade endast, för att såsom konsulterande advokater afgifva ett conciliatoriskt utlåtande, betänkande, eller hvad man annars vill kalla det, hvilket för öfrigt icke på något sätt binder de tvistande parterne. Då således de förra kompromissarierna nu mera, enligt regeringens åsigt, icke böra utöfva en kompromissrätts functioner, det vill säga, icke få constituera sig till en domstol, utan endast uppfylla platsen af enskilda ombud, hvilka icke äga någon offentlig karakter, följer äfven helt naturligt häraf, att ingen är befogad, att af de sammanträdande f.d. kompromissarierna fordra utbekommandet af de målet rörande handlingarne, för att genom trycket bringa dem till allmänhetens kännedom.²⁹

Trots att tecken länge borde ha talat i sådan riktning, blev besvikelsen stor för *Argus* som instämde i kollegans bedömning.³⁰ Ett sista försök att börja lyfta ”hemlighetsslöjan” från alla berörda handlingar var att fastställa själva förordnandet av kompromissarierna. Svaret från statssekreteraren för krigsärendena blev: ”I anledning af Kongl. Maj:ts Nådiga förordnande den 24 sistl. Augusti, kan det af Sökanden begärda delfäende icke af mig bifallas.”³¹

Med bitterhet sammanfattade *Argus*:

Resultatet af hela kompromissaffären, ifrån offentlighetens synpunkt betraktadt, är emellertid gifwet. Hade rättegång uppstått i ersättningsfrågan, eller hade twisten måst slitas af Domstol, så hade äfven en betydlig del och kanske de wigtigaste bland Handlingarne rörande skeppshandelsfrågan nödwändigt måst erhålla publicitet. ... Af medborgerlig pligt ansågo wi oss skyldige att göra allt hwad i *vår*

revideras, däremot givetvis inte för att jämka samman kronans och privatpersoners stridiga intressen.

26 *Argus den Tredje*, 18/1 1826.

27 *Argus den Tredje*, 8/7 1826.

28 *Argus den Tredje*, 5/8 1826.

29 *Nyare Conversations-Bladet*, 7/11 1826. Formuleringarna undervärderade kompromissariernas roll. Deras avgörande var visserligen hemligt, men samtidigt utan appell.

30 *Argus den Tredje*, 11/11 1826.

31 *Argus den Tredje*, 6/12 1826.

förmåga stod, för att ge offentlighet åt Skeppshandelsfrågan. Wi ha, såsom Allmänheten känner, för sådant ändamål, flera gånger försökt de utvägar som Tryckfrihetsförordningens stadganden om publika handlingar, lemnade i vår hand; och att wi misslyckats i detta bemödande, kan ej tillräknas oss. De herrar och män, som ingingo i kompromissen, ha åter, och med mera framgång, just igenom denna sin åtgärd *warit behjelplice att bewara hemligheten*, ... med erkännande af motivernas renhet å ömse sidor, så måste dock, utaf två så motsatta handlingssätt, ej mera än ett, kunna wara det rätta.³²

Avslutningsvis gjorde *Argus* ett mindre väntat utfall. Den påpekade att oppositionsledaren C H Anckarsvärd, som ju flera gånger sökt få ut hemliga dokument, inte hade brytt sig om att nämna kompromissen i sin senaste tryckta framställning i anslutning till skeppshandeln.³³ Detta trots att skapandet av gruppen hade förhindrat offentlighet. *Argus* hävdade att oppositionen därmed var lika inkonsekvent som den tidigare hade beskyllt regeringen för att vara.³⁴

Detta angrepp gav upphov till en fortsatt hård ordstrid mellan två öppenhetsivrare, vilket bör ha glatt regeringen. Mot *Argus* stod inte bara den stilistiskt skicklige Anckarsvärd, utan också en penna i tidningen *Kometen*. *Argus* antog utan motivering att den tillhörde någon av kompromissarierna.³⁵

Anckarsvärd's försvar hade tre centrala punkter: a) regeringen ansåg kraven ”af så litet tvetydig natur” att de tveklöst skulle godkännas av kommande riksdag, b) han kunde inte förstå att en medborgare skulle neka styrelsen sitt bistånd de få gånger den begärde det, c) visst borde man fordra konsekvens av regeringen, men inte alls av oppositionen som ”en sammanhängande korps, med enhet och handlingssätt” mellan riksdagarna. En sådan ”vore en olycka för Staten”.

Kometen låg närmare *Argus* både i sättet att resonera och i slutsatserna. Den var nyanserad och framhävde att användande av kompromissarier inte var något extraordinärt. Den förde vidare diskussionen om olikheter mellan konsulter och kompromissarier som *Conversationsbladet* och *Argus* hade lagt stor vikt vid. Liksom dessa var den ovetande om att regeringen i förväg hade förbundit sig att respektera beslutet, som om det hade varit en dom. Olikheterna var alltså mindre än vad kritikerna trodde, och rörde enbart frågan om publiciteten.

32 *Argus den Tredje*, 13/12 1826.

33 C H Anckarsvärd (1826).

34 *Argus den Tredje*, 13/12 1826. En av de sju kompromissarierna var Schwerin, som på 1823 års riksdag hade varit riddarhusoppositionens andre ledare vid sidan av Anckarsvärd. Den ene hade alltså deltagit i, den andre hade inte protesterat mot, kompromissen. Trots detta var det den senare som drabbades av *Argus* ovet.

35 Anckarsvärd's inlägg, daterat 16/12 1826, kom som en bilaga till *Journalen*, 2/1 1827, artiklarna i *Kometen*, 27/12, 30/12 1826. En insändare i *Journalen*, 10/2, 12/2 1827 förnekar det berättigade i *Argus* sätt att ställa samman olika aspekter i skeppshandelsfrågan.

Totalt sett hade de särskilt kritiska tidningarna haft bekymmer med att komma åt vad som beslutades och verkställdes. Deras tolkning blev därför i viss mån skev. *Argus*, som skrivit mest, var långt ifrån något kunskapsgenombrott, men hade ändå kunnat följa riktningen av utvecklingen någorlunda väl. Det kanske på lite längre sikt mest intressanta var en bieffekt: att *Argus*, visserligen inte för första gången, hade angripit oppositionen. Detta var förmodligen inte populärt bland flertalet av dess läsare. Och när den fortsatte att kritisera Anckarsvärd samt kompromissarierna som konsulter eller oansvariga advokater, tog den nog inte många poäng.³⁶ Kompromissinstitutet tycks nämligen allmänt sett ha seglat i medvind, då rättsväsendet ansågs vara överansträngt och behövde avlastas.³⁷

18:6 Tidningar om befäl och besättning på *Tapperheten*

I slutet av juni 1826 hade det blivit känt i Stockholm att *Tapperheten* och *af Chapman* inte tagits emot i Colombia utan seglat till New York. Efter föregående hösts spekulationer talades det om ”much ado about nothing”. Det förmodades att den Goldschmidtska konkursmassan, inte Michaelson & Benedicks, skulle få bära förlusten.³⁸ Tre månader senare rapporterades det att några officerare hade återkommit till Karlskrona, men måst betala hemresan själva. Det spekulerades om vad som skulle hända med fartygen. I slutet av oktober hade underrättelse om auktionen i New York nått Stockholm. Av olika uppgifter om försäljningsbelopp bedömdes de som torde ha grundats på konsulsrapporter som de bästa. För experter stod det klart att *Tapperheten* hade inbringat lite.³⁹

36 *Argus den Tredje*, 3/1, 10/1, 13/1, 17/1, 20/1 1827. I denna tunga utläggning var två synpunkter enligt min mening viktigare än andra. Man måste se upp så att den passerade kompromissen inte blev prejudicerande. Inte heller skulle den vid nästkommande riksdag få behandlas i hemligt utskott. Därifrån fick ledamöterna inte ge någon information till sina stånd.

37 Speciellt var Göta hovrätt hårt pressad, alldeles särskilt av den Hallska konkursen i Göteborg och en rad följdträtegångar till den. Ett försök att vinna bättre balans i systemet var när Värmland 1812 överfördes till Svea hovrätt. Utan att ständerna hade samtyckt till finansieringen inrättade Karl Johan 1820 en ny hovrätt för Skåne och Blekinge. I den mer avgränsade frågan, till exempel en artikel av domaren Arvid Ribbing, ”Om Förliknings-Domstolar”, *Journalen*, 12/3 1829.

38 *Nyare Conversations-Bladet*, 22/6 1826. Om det Goldschmidtska husets konkurs och chefs därpå följande död hade *Argus den Tredje* rapporterat redan 1/3 och 4/3 1826.

39 *Nyare Conversations-Bladet*, 21/9, 23/10 1826. *Argus den Tredje*, 21/10 1826 markerade det oklara rättsläget med en inte korrekt formulering: ”en kanhända ej obetydlig förlust för skeppens ägare, Goldsmithska massan, och för dem som äro ansvariga för Besättningsarnas hemförskaflande och öfriga med denna affär förknippade kostnader”. *Argus den Tredje* hade inte heller i övrigt varit lyckosam i sin rapportering. Den 30/8 angav tidningen att de båda fartygen var på hemväg och snart kunde förväntas till Göteborg. Uppgiften av den 11/10 att de sålts i London ändrades den 21/10.

Nu lyftes besättningens öde fram i pressen. Den källa som hade lämnat avsalubeloppen hade inte nämnt ett enda ord om ”de olyckliga besättningarna på de bortsålda skeppen, uti köpet om hvilka manskapet väl icke kunnat blifva inbegripet. Vi äro säkre, att Svenska regeringen icke underlåtit, att på bästa sätt bereda medel för de flera hundrade svenska medborgare och undersåtare, som på god tro, med en tillit, som icke saknade en viss grund, åtföljt den benedickska expeditionen, att kunna återvända till Fäderneslandet, sedan de sett alla förespeglade förhoppningar tillintetgöras.” Någon auktoritet borde lugna bekymrade familjer genom att redogöra för vidtagna hjälpåtgärder.⁴⁰

Snart uppenbarades ärendets utveckling utifrån en amerikansk tidning. Olika siffror angavs för hur många som hade kunnat återvända till Sverige och hur många som villigt eller motvilligt hade blivit fast i USA. Medan folket på *af Chapman* hade fått full avlöning, hade *Tapperhetens* manskap bara fått 40 procent konstant och resten i invisningar på Michaelson & Benedicks. Dessa papper hade måst säljas till mycket låg kurs i New York.⁴¹

Steg för steg hade således Stockholmsläsarna blivit insatta i besättningarnas problem. En annan sida följde. Kring årsskiftet 1826/27 stämde Michaelson & Benedicks inför Stockholms handelskollegium för felande likvider för invisningar utställda på dem av kaptenen Gyllengranat under expeditionen till New York.

För Michaelson & Benedicks som hade engagerats av regeringen som bulvan vid en försäljning borde denna affär ha varit avslutad på ett tidigt stadium. Så blev det dock inte. Sedan svenska staten hade fått sin ersättning försvann den helt ur bilden. Goldschmidt & Co, liksom den colombianska staten, gjorde sammalunda efter en rad krumbukter. För kaptenen och besättningen fanns efter katastrofen i New York enbart handelsfirman (som redare) att hålla sig till. Därtill kom att Michaelson & Benedicks inte kunde tala klarspråk och avslöja affärens uppläggning, utan måste driva en formalistisk linje i tvisten som fördes mellan ett rederi och dess tidigare anställda.

Firman hävdade att kapten Gyllengranat hade överträtt sina instruktioner. Han hade order att lämna över sitt fartyg i Cartagena i Colombia till Goldschmidt & Co:s agent. Den ordern hade han inte verkställt. I stället hade han tillsammans

40 *Nyare Conversations-Bladet*, 23/10 1826. Någon officiell hjälpaktion hördes dock inte av.

41 *Nyare Conversations-Bladet*, 10/11, 20/11 1826. Det bör påpekas att det fanns vissa kvarlämnade som inte såg sin situation enbart som ett problem utan kanske mer som en möjlighet. Någon tydlig ledning ger inte tidningen. I det första numret sägs om dem som inte fått ut sin hela hyra: ”Större delen kvarstadnar troligen i Förenta Staterna. De äro en hop karlar af vackert utseende och många bland dem tala väl Engelska.” Däremot i det andra numret: ”Fyra hundrade trettio man hafva således kvarstannat i Norra Amerika, såsom det tyckes, just icke för att göra lycka.” Ett stöd, om än inte särskilt starkt, för den positivare framtidsbilden ges från senare delen av 1830-talet, när den direkta sjöfarten från Sverige till USA hade växt kraftigt. Då rymde regelbundet några sjömän från varje svenskt fartyg i amerikansk hamn.

med agenten utnyttjat sina svenska skeppsdokument för en oauktoriserad fortsatt färd till New York. När han till sist hade sålt fartyget och använt hela avsalusumman ihop med besättningen, hade redaren enligt svensk lag inget ytterligare ansvar.

Motpartens beskrivning av förloppet var betydligt närmare en krass verklighet. Här poängterades det att det avsedda överlämnandet av fartygen inte hade stått öppet för kaptenen. Besättningens rättmätiga krav på gottgörelse kvarstod och måste självklart riktas mot fartygets redare.⁴²

I de tre högsta instanserna friades firman från att betala ut resterande hyror och hemresepengar till befäl och manskap ombord på *Tapperheten*. Dess beskrivning av händelseförloppet återopades. Därav följde redarens begränsade ansvar sedan hela värdet av fartyget hade tagits i anspråk för anställdas krav. Det resonemang som domstolarna förde, användes normalt i fråga om vanliga handelsfartyg.⁴³

Om rättegångarna var det främst *Argus* som gav besked. I januari 1827 höll den ”före att den rättegång, som på detta sätt uppstått, i många fall kan anses som en allmän angelägenhet, förtjent att komma till Allmänhetens kännedom”. Med stöd av tryckfrihetsförordningen fick tidningen ut skriftväxlingen i ett mål vid Stockholms handelskollegium och publicerade den. Handelshuset Magn. Lindgren & Co var kårande för en del expeditiönsdeltagare.⁴⁴

En hel del dokument återgavs senare under loppet av några år i *Argus*.⁴⁵ Ändå

42 Handelshusets påståenden framgår tydligt i en inlägga av 10/7 1827 till Stockholms rådhusrätt. Den kom ut dels som bilaga till *Argus den Tredje*, 29/8 1827, dels i ett separat tryck 1827 som *Handlingar hörande till twisten i anledning af KommendörKaptenen wid Kongl. Maj:ts Flotta, Riddaren af Kongl. SwärdsOrden, Friherre C-A Gyllengranats från New York dragne assignationer på Handelshuset Michaelson & Benedicks i Stockholm*.

Gyllengranats plädering som formulerades av en av tidens främsta advokater, S L Theorell (tidigare journalist i *Stockholms Courier*), återges av *Journalen*, 15/3, 16/3 1827. Den ingår i en annan, parallell rättegång mellan Michaelson & Benedicks och Gyllengranat om hans befälsföring och redovisning. Ytterligare skrifter från de båda parterna till Stockholms stads handelskollegium i denna senare rättegång trycktes 1827 i *Skriftväxling inför Stockholms Stads Handels-Collegium uti twisten imellan Handelshuset Michaelson & Benedicks, å ena, samt CommendeurKapitenen Herr Friherre Gyllengranat, å andra sidan, i följd af den senares befäl på förra linieskeppet Tapperheten*. 1–2. Här ingick Michaelson & Benedicks inlagor av 27/2 och 16/8 1827 (med brev från Gyllengranat 16/2, 14/6 och 24/6 1826 som bilagor) samt Gyllengranats svar (genom Theorell) av 23/7 och 2/10 1827.

43 De viktigaste avgörandena föll i handelskollegiet 22/6 1827, i Stockholms rådhusrätt 14/4 1828, i Svea hovrätt 19/8 1829 och i Högsta domstolen 29/11 1830. Den mycket vanliga företagsformen partrederi hade nog inte varit möjlig om en utsedd redare hade varit tvungen att stå betalningsansvar för mer än det värde fartyg och last högst kunde realisera.

44 *Argus den Tredje*, 3/1, 13/1 1827.

45 För rättegångarna *Argus den Tredje*, 3/1, 8/1, 10/3, 10/10 1827. Ad Lundahls känsloladdade inlägga till Kungl Maj:t citeras i *Nya Argus*, 5/9 1829, och slutavgörandet nämns 22/12 1830.

tycks det mig som om tidningen lade ner mindre ansträngningar än i en del andra fall. Mot vanan var *Argus* mycket sparsam med egna kommentarer. Inte heller försökte den göra reda för det totala komplexet av rättegångar, även om det delvis sken igenom på sina ställen.⁴⁶

Varför denna relativa passivitet? Här kan bara hypoteser framläggas. Om *Argus* enbart var ute efter en opartisk utredning, kan den ha funnit den avkunnade domen vara den rimligaste. Tre instanser i rad kom ju till samma resultat i ansvarsfrågan. Totalt sett uppgick dessutom kraven på firman till en bråkdel av dess egna på regeringen.

Beaktar vi *Argus* normalt beska inställning till regeringen hade kommentarer verkat naturliga om att denna saknades i utredningen om var ansvaret för besättningarna låg. Att åtminstone något moraliskt ansvar vilade på överheten antyddes vagt någon gång, men juridiskt stod den helt utanför tvisten. Detta var märkligt eftersom oklarhet snarare än klarhet i många stycken utmärkte skeppshandeln. Kanske var det till sist inte riktigt synd om *Tapperhetens* besättning. Den hade inte varit avlönad efter en låg taxa, så länge äventyret varade. Och folket på *af Chapman* hade ju fått betalt fullt ut.

Många svenskar var vid den här tiden utpräglad judefientliga. Det hade inte varit märkligt om tidningar av det skälet hade beskyllt Michaelson & Benedicks för okänslig behandling av stackars oskyldiga sjömän. Det hade varit särskilt naturligt, då firman samtidigt i ett annat sammanhang kritiserades för att ha tagit höga provisioner för tjänster åt staten.⁴⁷ Dock var de ledande tidningarna relativt

46 I själva verket var det tio likartade mål, upptagna med nära ett års mellanrum mellan första och sista i handelskollegiet, vilka samtidigt avgjordes av Högsta domstolen 29/11 1830. Olika klagande eller grupper av sådana förde var sin talan om sina icke infriade invisningar. *Argus* följde i början ombudet Magn Lindgren & Co men övergick utan att ändringen motiverades eller ens tydligt påpekades till Kantzow & Biel. Det framgår dessutom på ett ställe (*Argus den Tredje*, 10/10 1827) att sju olika kärande stod bakom en citerad inlaga. En möjlig förklaring till selektionen kunde vara att tidningen ansåg att den bara skulle ha trasslat till det för läsarna om den hade redogjort för, eller ens nämnt, alla målen. Tvärt emot vanligheten lämnade *Argus* nu lösa ändrar här och var, något som nog skapade smärre osäkerhet för den verkligen engagerade.

En samlad bild av försöken att få ersättning för obetalda hyror och kostnader för hemresor måste därför hämtas ut otryckt material. Inledningarna av rättegångarna från 28/11 1826 till 11/12 1827 finns i Stockholms handelskollegiums protokoll, huvudserien 1826 och 1827, Stockholms stadsarkiv. De slutliga *domarna* i justitierevisionens registratur, Riksarkivet, är korta efter tidens mått och föga upplysande om sakförhållandena. Akterna, vol I–IV, 29/11 1830 i justitierevisionens revisionsakter, Riksarkivet, innehåller en hel del värdefull utöver de skrivelser som finns återgivna i pressen.

47 Aktuell var vad som kallades likviden med före detta kungliga familjen, det vill säga utbetalningen av Gustav IV Adolfs privata förmögenhet från Sverige. Kritiska synpunkter på Michaelson & Benedicks höga provision vid genomförda växeltransaktioner hade fram-

måttfulla i det avseendet under 1820-talets andra hälft, bara ett decennium efter ett stort utbrott av judehat.⁴⁸

Frågan om befäl och manskap på *Tapperheten* blev ett sidospår i pressens behandling av skeppshandeln i bred bemärkelse. Eftersom den fördes domstolsvägen, hade tidningar ingen svårighet att få ut material. Men detta tycks inte ha ansetts tillräckligt givande eller engagerande för en direkt kampanj. Det kan inte utslutas att pressen fann sakläget oklart.⁴⁹

18:7 Riksdagens revisorer om skeppshandeln: kronologiska hinder

Framställningen här syftar enbart till att placera in revisionerna i skeppshandelns kronologi. Från mitten av september till mitten av december 1825 möttes det årets riksdagsrevisorer. Perioden var samtidigt annulleringsfasen för den andra skeppshandeln. Tydligtvis var frågan då inte under några omständigheter färdig för en sammanfattande utvärdering.

Enligt periodicitetsreglerna följde en ny session med nya revisorer två år senare, i slutet av 1827. Härigenom hölls skeppshandelsfrågan levande efter det att kompromissarierna hade arbetat färdigt och rättegångarna om hyror och hemresekostnader hade mist nyhetens behag. Detta års uppsättning av revisorer innehöll många ledamöter som var påtagligt kritiska mot Kungl Maj:t. Detta manifesterades inte minst i frågan om skeppshandeln. En häftig strid utspelades inledningsvis

förts hos riksdagens revisorer under december 1825. De återgavs i flera nummer av *Argus den Tredje* med början 24/12 1825. Därvid redovisade tidningen efterfrågade handlingar som den fått ut från såväl riksdagens som regeringens organ. *Argus den Tredje*, 7/1 1826.

- 48 Två aspekter av svenska reaktioner gentemot inflyttade judar omkring 1815 har behandlats i vetenskaplig litteratur: a) En våldsamt diskussion inträffade i samband med riksdagen 1815, då överheten försökte vidga de begränsade rättigheter judiska handlare hade åtnjutit på fyra svenska orter sedan 1782. Avsikten kunde inte genomföras. Tvärtom förbjöds ytterligare invandring av judar. b) Efter riksdagens slut, från november 1815, ingick ett antal judiska handlare som en av tre kategorier i en efter tidens mått mycket stor konkurshärrva. Deras affärsmetoder bedömdes vara straffbara. Härom hos Adamson (1996), s 137–150, med anvisning på utförligare litteratur om a). Rörande aspekt b) kan därutöver främst tillfogas särdeles judenegativa men sakkunniga synpunkter som presenterades i tidningen *Lifvet och Döden*, 13/11, 16/11, med följdresemang 20/11, 23/11, 27/11 1816. Verkliga motsvarigheter härtill saknas i pressen tio år senare. Närmast, men dock på långt avstånd, står en artikelserie av Fr L Rosenqvist af Åkershult, som direkt återger författarens anförande på riddarhuset. *Scandinavians Conversations-Blad*, 8/12, 11/12, 15/12, 19/12 1829.
- 49 Ovan har det hävdats att Michaelson & Benedicks framställning av skeppens öde i Colombia och New York var tydligt tillrättalagd. Därmed är inte sagt att kaptenens pekade rätt. I ett appendix till detta kapitel har jag resonerat om några tolkningsproblem.

om hur sent material som skulle ställas till förfogande för revisionen. Regeringen vek inte från sin linje att slutet av 1825 bildade gräns för tillgänglighet.⁵⁰ Eftersom följderna av skeppshandeln inte hade hunnit visa sig till dess, var återigen en riktig undersökning utesluten. En under arbetets gång mindre aggressiv revision måste lägga mycket av sin uppmärksamhet på andra kritiska frågor. Motsättningarna markerades tydligt inför den tidningsläsande allmänheten, men mildrades i revisorernas slutliga berättelse.⁵¹ Pressen hade vid det laget ägnat ett dittills aldrig tidigare noterat intresse för revisionen (avsnitt 6:6).

18:8. Tidningsrapporteringen under 1829

Under en god del av 1825 hade det varit ganska naturligt för tidningar att poängtera att skeppshandeln var till nytta för Sverige. Nationen sålde gamla, dåligt underhållna fartyg och skulle kunna bygga bättre utan extra kostnader tack vare att regeringen förmådde snappa upp internationella möjligheter i flykten. När negativa omständigheter blev tydliga, och när den andra affären gick i stöpet, delades pressen allt tydligare i två läger. Hur de kritiska av dem vred och vände på frågan och under de följande tre åren fann nya aspekter som de uppfattade som komprometterande för regeringen har visats i de närmast föregående avsnitten.

För det förstående lägret var beskrivningen från 1825 inte längre gångbar. Enklaste sättet fram till 1829, då ständerna på allvar behandlade skeppshandeln, var att ge den begränsat spaltutrymme. Men det året legitimerades en rad omständigheter som tidigare på sin höjd hade cirkulerat som rykten. Då blev det nödvändigt för regeringens försvarare att komplettera eller korrigera i defensivt syfte. Mot en utrikespolitiskt naiv bakgrund kunde skeppshandeln tecknas som ren otur. Den skickligaste försvarande journalistiken var mer offensiv och sökte sätta kraftigare tryck på kritikerna. De förstående varianterna profiterade i hög grad av att riksdagens skrivningar inriktades på fakta, inte värderingar.

Några grunddrag i riksdagens kronologi och arbetsätt måste först meddelas. Ständerna sammanträdde i november 1828. Många ledamöter ansåg, liksom centrala statsråd, att riksmötets viktigaste uppgift var att efter tjugo års osäkerhet komma till beslut om den svenska valutans värde. För att lyckas härmed var de beredda att vara medgörliga emot kungen i flera av hans hjärtefrågor. Regeringen hade också förberett riksmötet bättre än tidigare. I motsats till i 1827 års revision

50 Som framgår av avsnitt 7:3 innebar detta en snävare tolkning av ”tvåårsregeln” än regeringen utan invändning hade godtagit vid 1820 års revision. Då hade den gällt enbart för färdigställda räkenskaper (som inte fanns färdiga längre än till och med 1818). Materialet från den övriga verksamheten, ”förvaltningen”, var öppet i protokollserien till någon månad innan revisionens början.

51 Lange (1948), s 19–22, 24–31, 57–59.

fick dess anhängare klar majoritet i utskotten. Viktiga i vårt sammanhang var StU och KU.⁵²

1827 års revisorers starkt kritiska berättelse gällde viktiga delar av den ekonomiska förvaltningen (i princip *en del centrala ämbetsverk*). Den slussades enligt reglerna till StU, som mildrade dess kritik och byggde ut den bland annat med nya frågor som blivit tillgängliga för behandling. *Regeringens* egen ämbetsutövning, beslutsfattandet i statsråd, granskades (utan någon föregångare) av ett väl-sinnat KU. Allmänt sett var det svårt att skilja verkens ansvar från regeringens utan att strikt formella kriterier med begränsad praktisk tillämpning användes.⁵³ Skeppshandeln utsattes för både en administrativ kontroll och en politisk. Arbetet i utskotten var inte öppet för insyn. Det var däremot resultaten från deras granskning, vilka framlades under våren 1829. Omfattningen av det material som slutligen kom till allmän kännedom bestämdes inte bara av vad utskotten fick reda på, utan också av vad de ville meddela i sina betänkanden.⁵⁴ Dessa kunde behandlas mer än en gång i varje stånd, med en återremiss emellan med krav på förändringar, alltifrån vissa nya lydelse till en helt avvikande skrivning.⁵⁵ Diskus-

52 Andreen (1961), II:2, s 225–231, 251–258; Gunnar Heckscher (1933), s 134–148.

53 Föredragande statssekreterarna kunde visserligen ibland öppet argumentera mot beslut de fann olyckliga. Dock utnyttjade de bara i ytterligt få fall sin rätt att vägra skriva under beslut. Statsråden reserverade sig under 1820-talet mindre ofta till protokollet än under det följande, turbulenta decenniet. Avvikelser var inte vanliga i de riktigt viktiga ekonomiska och kamerala frågorna. Normalt teg protokollen om individuella åsikter. Som en tyst klump, utan att det övervägande antalet ansvarsområden var fördelade mellan ledamöterna, var dessa inte lätta att komma åt, inte ens om KU ivrigt hade önskat det.

De ämbetsverk som granskades av StU hade i realiteten inte någon fristående ställning gentemot Kungl Maj:t i den dagliga administrationen. De kunde beordras att vidta åtgärder som stod i motsättning till deras egna prejudikat, intentioner och intressen. Hur finna lämpliga vägar att anmärka på ett verk som formellt hade agerat på ett olyckligt sätt men egentligen bara hade verkställt en order från kungen, som ju inte överhuvud skulle kontrolleras? I en hel del viktiga frågor var det faktiskt hans personliga beslut som var omstridda utan att detta kunde markeras av kontrollorganen. Skulle revisionen sätta fast en formellt skyldig men reellt oskyldig aktör?

Påståendena återgår ytterst på Gunnar Heckscher (1933), s 12–22, 58–61, 236–255 samt Axel Brusewitz (1938), Statsrådets ansvarighet. I: *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*. Band 15, särskilt avsnittet ”Protokollsgranskningen”, s 305–334. Notens andra stycke går dock därutöver och grundar sig på mina egna studier i ämbetsverks arkiv, särskilt Allmänna magasinsinrättningens.

54 Någon gång skymtade det fram att utskott hade granskat material utanför det obligatoriska. Diplomatiske noter före skeppshandeln hade sålunda uppvisats för KU. Claes Rålamb, medlem av KU, 18/7 1829. RoA protokoll 1828–1830, vol 33, s 251–253.

55 Ur riksdagstrycket: StU:s betänkande nr 101, daterat 8/4 1829, samt efter återremiss nr 218, odat; KU:s särskilda betänkande om skeppshandeln (nr 29, 23/5); med en anmärkning därifrån i utskottets samlade déchargebetänkande (nr 36, 20/6 1829). Bihang till ståndens protokoll 1828–1830 4 samlingen, 2 bandet, första häftet; 4 samlingen, 3 ban-

sionen, särskilt på riddarhuset, tilldrog sig stor offentlig uppmärksamhet. I enlighet med den allmänna inriktningen här för behandlingen av 1820-talet anses agerandet i riksdagen intressant bara när det spelar en vital roll för pressens ställningstaganden.

Presentationen nedan går i tre steg. Först ges några av de mest påfallande bedömningarna från utskotten, vilka ju gav bränsle till den följande diskussionen. Därtill hör kommentarer till några speciella inlägg i ståndens debatter. Därefter följer de mest genomförda argumenten i den förstående pressen under pågående behandling i riksdagen. Mot denna bakgrund framställs sedan den intensivaste insatsen i den mest kritiska tidningen, *Argus*.

För den som har läst den tidigare framställningen kan StU:s aprilbetänkande tyckas tamt. Det är dock bara delvis en rättvis bedömning. Det innehöll en rad tidigare hemliga sakuppgifter. Inte minst i penningtermer gavs nu en tydlig om än snabbt omstridd bild av skeppshandelns storleksordning. Däremot stod att större delen var enbart refererande och knappast tycktes sätta det skedda i fråga. Invändningar mot den för staten dyra kompromissen saknades. Förlusten på affären föreslogs avskriven utan att någon allmän räfst förutsattes och därmed också utan målmedvetna försök att återvinna något från regeringskretsen i dess helhet. En del andra punkter bedömdes ligga utanför utskottets område och remitterades till KU.

För den som hade väntat sig att återfinna den kritiska grundtonen från 1827 års revision, som ju bara marginellt hade kommit åt skeppshandeln, var StU:s betänkande en besvikelse. Den fortsatta behandlingen i utskottet medförde inga ändringar härvidlag. Kvar stod kritik mot *en* regeringsledamot, generalamiralen Rudolf Cederström. Sedan felet begåtts i regeringen att förbigå det ansvariga ämbetsverket (förvaltningen av sjöärendena), hade han bland annat beviljat en suspekt provision till Michaelson & Benedicks.

Till KU hade riksdagsledamöter anmält sex anmärkningsanledningar. Det var här ett politiskt ansvar för skeppshandeln kunde utkrävas. Återigen var det bara Cederström som prickades. Utskottet hade dock måst argumentera i en rad brännbara frågor, innan det hade kunnat avföra dem. Några påfallande formuleringar ska noteras här.

Det är en överdrift att påstå att KU gav sig självt en *blygsam* roll i fråga om den dittills undanskjutna utrikespolitiska dimensionen av skeppshandeln. Det ville inte alls vara med:

det; 3 samlingen. För närmare redovisning av materialet från riksstånden hänvisas allmänt till *Sakregister till Rikets ständers protokoll med bibang för tiden från och med år 1809 till och med år 1866* (1891–1893), 1–2. Noteringen av band för utskottens skrivelser ovan rättar registrets på denna punkt felaktiga.

Anmärkningsanledningarne, som rigtats mot förmenta politiska misräkningar och felsteg, kunna af KonstitutionsUtskottet knappt upptagas, ännu mindre pröfwat, och aldraminst fastställas. Utskottet inskränker sig således härwid blott till de allmänna reflexioner, att Kabinettpolitiken är en probabilitetslära, icke en på absoluta wissheter bygd kunskap, samt att dessutom det ej wore ens tänkbart, att någon Regering i werlden skulle underkasta sig en klart förutsedd eller sannolikt anad wåda af osämja med främmande Magter, om densamma borde, för Statens bästa, undwiskas.

KU fann heller inte anledning till anmärkning för att ”förhyrde Swenska Besättningar icke underrättades om expeditionens bestämmelse”. Det fortsatte:

det är allmänt bekant, att manskapets förhyring på nämnda fartyg icke war en följd af någon Swenska Regeringens omedelbara förfogning, utan blott skedde med Hennes tillåtelse, otwunget och efter fritt beting. Med skeppens öfwerlemnande till köparen slutades regeringens åtgärd; sjelfwa expeditionen och dess bestämmelse utgjorde föremål för utländska individers enskilda spekulation, hwari Swenska Statsintresset efter hwad af de för Utskottet tillgängliga handlingar kan utredas, hwarken direkt ingick eller obehörigen inblandades.

Likaså fann KU det motiverat att den andra skeppshandelns köpare sluppit vite för uppsägningen av kontraktet och i stället beviljades skadestånd. Staten själv hade ”lagt hinder för handlexpeditionens verkställighet, och sålunda, ehuru indirekt, uppsagt Kontraktet”.⁵⁶

För vårt ämne är KU:s resonemang kring det tidigare hemlighållandet av dokument intressant. Utskottet avböjde att utnyttja några tänkbara prejudikat för kritik från 1817–1818 och 1823: ”I hwarje lagbundet Samhälle måste likwäl gifwas någon gräns för nygirighetens inträngande i det innersta af Statslifwet, framför allt wid politisk beröring med främmande Magter.” Någon anledning till anmärkning förelåg inte i det speciella fallet, eftersom ”i den kritiska tidpunkten af Skeppshandelns återgång, en hel offentlighet skulle beredt eftertänkliga följder, och en half upplysning snarare förwillat och oroat, än wägledt och lugnat Allmänheten, samt att för öfrigt publiciteten icke blifwit egentligen wägrad, utan endast uppskjuten; hwadan äfwen 1827 års Revisorer och nuwarande StatsUtskott erhållit kännedom af handlingarne i ämnet”.

KU fann det i överensstämmelse med lagen att kompromissarier hade använts och bedömde det ”dessutom troligt, om ej säkert, att, då ersättningsfordringarne grundades på ett Kontrakt, som bewisligen från Kronans sida häfdes medelst expeditionens inställande, målet wid Domstol erhållit enahanda utgång, som nu inträffat”. Att avgörandet inte bara gällde *om* Kronan skulle betala utan också *hur mycket*, nämnde inte KU.

56 Citaten ovan är hämtade ur *Nya Argus*, 11/6 1829; originaltexten i KU:s tidigare nämnda betänkande nr 29.

Inte heller att regeringen tog tackningen av förlusten ur det så kallade lilla kreditivet, avsett för högst viktiga och angelägna behov, var enligt KU värt anmärkning. Man bedömde att denna betalning *var* ett sådant behov och kreditivet dessutom den enda disponibla tillgången. Ränteutgifterna för Kronan hade hållits nere genom den tidiga betalning som hade verkställts.⁵⁷

Totalt sett visar KU:s betänkande en närmast rörande vilja att förstå överhetens besvärliga situation och finna ursäkter för dess agerande.

Regeringen försökte inledningsvis hålla fast vid sin tidigare tigarlinje också vid diskussionen av utskottsbetänkandena i stånden. Men under ledning av utrikesstatsministern Wetterstedt såg den sig tvungen att ändra sig.⁵⁸ Men det var tveklöst några kritiska talare som dominerade på riddarhuset. Deras framträdanden där var första rangens nyheter för tidningarna. Talen kunde återges i sin helhet och därigenom få en starkt vidgad spridning. I centrum stod C H Anckarsvärd som både hade ett eget husorgan för publicering och i smickrande ordalag citerades i andra.⁵⁹ Fr L Rosenqvists långa inlägg av den 6 november återgavs i sin hel-

57 Citaten efter *Nya Argus*, 13/6 1829.

58 Debatten om ett direkt godkännande av StU:s betänkande nr 101 fördes på riddarhuset 14/5 1829. Då deltog inga försvarare av regeringen, vilken kritiserades hårt. Mot reglerna kom en ny diskussion av det redan återremitterade betänkandet till stånd 19/5, då två ministrar deltog. Deras agerande visar vilka kraftiga restriktioner de, i egenskap av ministrar, ansåg sig böra lägga på sina framträdanden i ståndet. På vilka villkor kunde de delta där? Hur bedömdes jäv? A G Mörner, hemmastadd i regeringskretsen sedan femton år tillbaka: ”Jag ansåg mig under plenum den 14 dennes, vid frågan om Skeppshandeln, böra iagtagga en fullkomlig tystnad, dels emedan jag icke ville synas försöka att inverka på beslutet”. På frågan till utrikesstatsministern Gustaf af Wetterstedt, varför han inte hade gått i svaromål direkt utan måst avvakta ett följande sammanträde sade han: ”Mitt svar är enkelt, att jag ej tilltrorde mitt minne, oagtadt de få anteckningar, jag under en spänd uppmärksamhet, hann vid tillfället göra, att nog troget återgifva de ordställningar, vid hvilka jag egentligen skall fästa mig, hålst dessa, efter min förmening, icke i sjelfva verket tillhörde det ämne som förevar.” RoA protokoll 1828–1830 vol 24, s 164, 177. Skillnaden mellan dåtidens statsråd och dagens redan i ungdomsförbunden diskussionstrimmade motsvarighet kunde knappast ha varit större.

59 I *Medborgaren*, med Gustaf Hjerta som utgivare, återgavs Anckarsvärd så ofta att han var att betrakta som medarbetare. I våra sammanhang bland annat 6/6, 22/7, 25/7, 1/8 1829. *Skandinaviskt Conversations-Blad*, 19/5 1829 skrev om talet 14/5: ”Vi kunna förutse, att de flesta Tidningar skola meddela Friherre C.H. Anckarsvärds anförande på Riddarhuset rörande den bekanta Skeppshandeln, men vi tro oss icke desto mindre i vårt blad böra intaga detta anförande, som ej för ofta kan reproduceras. Friherre Anckarsvärd innehar, såsom offentlig man, det första rummet i det konstitutionella Sveriges nyare historia. Hans kända nit för friheten, namnkunnigheten af hans manliga vältalighet och hans oafbrutna studium af allt hvad som rörer vår konstitution, gifva en egen, hos oss ovanlig märkvärdighet åt allt hvad han yttrar såsom folkrepresentant.” Införandet började 19/5 och fortsatte i de två följande numren 21/5 och 25/5 1829.

het. Likaså uppmärksammades C F Horn. Från bondeståndet hämtades den ivrigaste kritikern, Casper Wijkmán.⁶⁰

I bondeståndet var nästan alla som yttrade sig positiva till regeringen. Wijkmán avvek kraftigt från de övriga talarna. Han, och med honom 39 tysta bonde-representanter, krävde hela regeringens avgång.⁶¹ Han poängterade utrikespolitiska aspekter i en argumentation som löpte så nära *Argus* samtidigt att ett samarbete dem emellan är väl tänkbart.

Här ska enbart några synpunkter från den mest uppmärksammade riksdagsmannen, Anckarsvärd, redovisas. Han öppnade debatten på riddarhuset den 18 juli med ett långt inlägg, vari han underkände KU:s beskrivning av utrikespolitiken som oförutsägbar. Han ansåg i stället ”att CabinettsPolitiken för vissa fall, och vid någon viss tidpunkt, ej sällan visar så bestämda vissheter, att det skulle gränsa till oförstånd hos någon af de svagare makterne, att tilltro sig handla i strid mot dessa vissheter”. KU borde ha utrett hur de stora europeiska makterna offentligen förhöll sig till de sydamerikanska republikerna vid skeppshandelns avgörande.

Anckarsvärd kritiserade också att KU inte hade velat ta ställning till huruvida regeringen hade brutit mot grundläggande tryckfrihetsregler. I dem fann han ingen skillnad gjord som liknade KU:s krystade mellan *egentligen* och *icke egentligen*, vägrad publicitet.⁶²

Det särklassigt bredaste och mest konsekvent genomförda försvaret i pressen för regeringen presterades av *Den Objudne gästen*, som under sin ettåriga livstid sköttes av en av periodens verkligt rutinerade skribenter, J C Askelöf. I slutet av maj 1829, sedan första rundan av statsutskottets behandling hade avverkats, kom dess tidigaste centrala inlägg, som jag har försökt sammanfatta i tio punkter.

1. Under fyra år har skeppshandeln diskuterats så allmänt, ”att föga någon inom landet finnes, som icke derom äger all den kännedom, jemväl i detaljerne, han själf möjligen kan önska”.
2. Till följd härav har redan en opinion stadgats ”hvilken nu mera svårligen kan rubbas”.
3. Kunde skeppshandeln göras ogjord, finge det gärna kosta vad den kostat.
4. Regeringen hade från början handlat i bästa avsikt och med utsikter till framgång.

60 Till exempel återgavs Rosenqvists stora anförande den 6/11 med en månads fördröjning i *Skandinaviskt Conversations-Blad*, 8/12, 11/12, 15/12, 19/12 1829 liksom C F Horns och Casper Wijkmáns inlägg i dechargedebatten av *Medborgaren*, 20/7 1829. Wijkmán uppmärksammades också i *Nya Argus*, 12/8 1829, medan Horn kritiserades utförligt i *Granskaren*, 24/7, 31/7, 4/8, 11/8, 14/8, 18/8 1829.

61 *Nya Argus*, 15/8 1829.

62 RoA protokoll 1828–1830, vol 33, s 209–225 (citatet s 211–212).

5. "... att äfven den, som är mest missnöjd med sakens utgång, svårligen hade kunnat undgå att i samma förhållande handla på enahanda sätt."
6. Vad man än tycker "om rätta orsakerna till återgången av handeln och den slutliga upplösningen", så fordrar omtanken om det allmännas väl att en lindrig väg väljs.
7. Eftersom sammanhangen är tillräckligt kända fordras att saken "med all den varsamhet vidröres, som hon har rätt att vänta af dem, under hvilkas granskning den faller".
8. Likaså kan det bara skada "att nagelfara med de irregulariteter, som handlingarne ty värr, innehålla".
9. Fastän det går att komma åt enskilda personer, skulle en sådan granskning stanna vid "en undersökning och möjlig reconventionstalan".
10. De "anmärkningsvärda felaktigheterna" i ärendet skulle i så fall nödvändigtvis komma ut "och Sverige således, genom ett oförsigtigt behandlingssätt af denna sak, lemna åt Europa skådespelet af en nation, som sönderhackar sitt eget bröst, icke för att, som Pelikanen gifva sina barn föda, utan till fågnad för sina fiender, hvilka, hvad Sverige angår, alltid varit, enligt historiens vittnesbörd, flere inom än utom landet".⁶³

Den Objudne gästen nämnde visserligen på flera ställen att misstag hade begåtts vid skeppshandeln, men dessa medgivanden skymdes av den överslätande och undanglidande huvudtendensen. Att prata mer om felen och bestraffa dessa vore inte bara gagnlöst utan rentav skadligt.

Tidningen kom igen två månader senare, innan behandlingen i riksdagen ännu hade avslutats. Den gick nu aggressivt tillväga, ställde en rad distinkta frågor om skeppshandeln, vilka den själv besvarade. Motståndarna skulle inte kunna kasta fram viktiga, lösa beskyllningar utan måste ge hållbara bevis. Här tvekade man inte längre inför de utrikespolitiska frågorna (återigen min gruppering):

1. Har det bevisats att handeln var ett svepskäl för att dölja en mot folkriätten företagen rustning i svenska hamnar för upprorsmän i spanska Amerika?
2. Har det styrkts att kungens rådgivare tillstyrkt denna affär utan att i förväg penetrera Sveriges förhållande till främmande makter?
3. Har det ådagalagts att det fanns rimlig anledning vid kontraktets ingående att misstänka inblandning i något "som för hvars och ens ögon har utseendet af en vanlig köpe- och salu-afhandling om något som var säljarens obestridda egendom"?

De tre frågorna stuvades om till en ny. Var skeppshandeln "ett stort politiskt felsteg, endast tillräckligt Konungens rådgivares oförlåtliga okunnighet eller sorglöshet?" Svaret blev ett enfatiskt: "Ingalunda!" Kategoriskt fastslog tidningen:

63 *Den Objudne gästen*, 23/5 1829.

Det är fullkomligen både säkert och bekant att de Amerikanska Spanska provinernas frihet och dess befrämjande aldrig ingått bland motifverna, aldrig varit discuterade i Konungens konselj, då skeppshandeln der öfvervägdes och att man deröfver aldrig afhandlade med något dessa Insurgent-staters ombud, utan att hela frågan behandlades såsom en blott och bar handels affär med ett Engelskt hus och dess härvarande commissionär, hvilket förhållande icke lider någon ändring deraf, om det ock skulle hafva varit här anadt hvarest köparen i sin ordning ärnade åter försälja sin vara.

Några drag i dessa formuleringar är värda uppmärksamhet. Normalt slog en regeringsvänlig tidning ur visst underläge. Publiken kunde ta för givet att den, men inte i lika hög grad kritikerna, hade något att dölja. En speciell fördel hade den emellertid. Vid särskilda tillfällen när överheten så fann lämpligt, kunde en sådan tidning få tillgång till information som var hemlig för andra. När *Den Objudne gästen* utan att sväva på målet talade om *vad som inte hade avhandlats i konseljer*, antog nog många läsare att uppgiften var en medveten läcka uppifrån. Den vann snarast i trovärdighet av att *Den Objudne gästen* var självständig nog att då och då låta bli att stödja regeringen. Om skribenten för att rädda sitt samvete på vissa punkter underförstod avgränsningar eller läsningar mellan raderna som de egna läsarna inte anade, är detta inte möjligt att avgöra med säkerhet.

Så följde direkta angrepp från *Den Objudne gästen*. Kritikerna kunde inte bevisa angivelser med ”blotta ord eller lösa omdömen. Dertill fordras handlingar och officiella documenter.” Oppositionella parlamentsledamöter i andra länder ställde sådana strängare krav på sig själva innan de gick till angrepp mot sin regering. Med direkt hänvändelse till *Argus* underkände tidningen dess argument och ville ha definitivt slut på debatten. ”Hela saken är nu formelt död och det vore önskvärdt att *Argus* ville låta den så förblifva.”⁶⁴

En rad påståenden i *Den Objudne gästens* båda framställningar bör ha verkat djupt provocerande på presskritikerna, främst *Argus*. Hade man verkligen diskuterat nog? Visste medborgarna vad som hade hänt? Fanns det en opinion *för* regeringen? Borde kontroll och ansvar för misstagen tonas ner? Skulle kritiken ännu fyra år i efterhand dämpas av hänsyn till utlandet? Kanske allra mest svårsmält borde påpekandet att kritik ska baseras på autentiska dokument kännas för den som gång på gång hade hindrats i sina försök att få tillgång till sådana.⁶⁵

64 *Den Objudne gästen*, 1/8 1829.

65 *Argus* omdöme var bistert redan efter *Den Objudne gästens* majinlägg: ”Sällan har man läst någon Tidningsartikel, så öfverflödande af sofismer och grundlösa uppgifter, som uppsatsen 'Om Skeppshandeln' i sista Lördagsnumret af *Den Objudne Gästen*, ... Svenska Tidningslitteraturens ära fordrar, att artikelns innehåll wederlägges. Wäl skulle en sådan wederläggning kunna tyckas skäligen öfverflödig; men då möjligtwis någon eller några kunde finnas, som utur flera synpunkter hade ett interesse uti att nedswärta det goda, som de

De journalistiskt tyngst vägande inläggen från den kritiska pressfalangen hade flera måltavlor. Innerst inne riktades de givetvis fortfarande i första hand mot den överhet som ditills bara delvis hade avslöjats, liksom mot de öppenhetsrestriktioner den hade tillgripit i strid med tidigare praxis. Nu tillkom invändningar mot de välvilliga utskottsberäkningarna som hade styrt plenardiskussionen i stånden. Det hävdades att politikerna med få undantag hade sysslat med de marginella frågorna på bekostnad av kärnpunkterna. Den rätt sammanhållna och genomarbetade motelden från *Den Objudne gästen* måste självklart bemötas direkt.

Det kan inte bli tal om att redogöra för ens huvuddelen av *Argus* fortsatta inlägg. De innehöll många viktiga kommentarer, men led av att de inte arbetades samman till något enhetligt, då de varvades med andra viktiga frågor från den riksdag som måste gå mot sitt slut. Jag har valt att stanna inför en aspekt av grävande eller kombinerande journalistik som tydligt utvecklades i två av tidningens nummer: Hur skulle den komma bakom de utrikespolitiska slöjorna? En del slagkraftiga citat inlagda i min framställning kunde möjligen göra tidningen en något rundhänt rättvisa. Dock har jag naturligtvis försökt undvika att göra dess framställning mer sammanhängande än i originalet.⁶⁶

Argus hade inte fått mycket gratis förut från regeringen eller riksdagsorganen om de utrikespolitiska påtryckningarna. En nästan absolut tystnad hade iakttagits. Man hade inte nämnt Ryssland. Ännu mindre fanns det några antydningar om Sveriges intresse för latinamerikanska utbrytare. När tidningen nu under och efter det häftigaste meningsutbytet började lägga pussel fann den dock en del matnyttigt.

Tungan slant för bondeståndets vice talman Jon Jonsson när han försökte imponera på ständsbröderna med insiderkunskap från KU. Han utsade klart det alla inofficiellt visste: att det var ryssarna och ”andra Nationers Kabinetter” som hade intervenerat. Ett avslöjande med måttligt faktiskt nyhetsvärde, men större symboliskt. Ganska snart därefter nämndes rentav den döde tsar Alexander I vid namn som initiativtagare.⁶⁷

Av helt annan kaliber var den man som i riksdagsdebatten uttalade sig om Sveriges tidigare latinamerikanska avsikter. Magnus Björnstjerna hade till 1828

närvarande Tidningarne förmått och äfwen förmå uträtta, och som troligen ej skulle underlåta att begagna tillfället att explicera tystnaden öfwer en dylik artikel, såsom en följd af fruktan, och insinuera att man ej *wågade* wederlägga den Objudnes ifrågawarande uppsats; så har man trott sig böra ingå i en sådan wederläggning; helst som tillfälle äfwen derwid torde erbjuda sig att öfwer ämnet säga åtskilligt, som hittills ej blifwit sagdt.” *Nya Argus*, 30/5 1829. Lite senare antyde tidningen att den följande ilska polemiken antagligen hade uteblivit, om inte den regeringsvänliga pressen börjat försöka leda opinionen. *Nya Argus*, 25/6 1829.

66 *Nya Argus*, 15/8, 26/9 1829.

67 *Axplockaren*, 25/9 1829.

varit generaladjutant för armén och i den egenskapen föredragande inför kungen i militära kommandomål. Han var därefter svensk-norsk minister i Storbritannien. Hans intellektuella kapacitet visades av hans kvalificerade författarskap om samhällsrelevanta ämnen.⁶⁸

Om ett samröre mellan Sverige och några latinamerikanska stater nämnde Björnstjerna att när deras självständighet hade erkänts av Storbritannien ”*Sverige war i begrepp att hjälpa den nyfödda friheten under armarne*”. Ett sådant konstaterande kunde tyckas vara en godbit för *Argus* som emellertid gjorde krumbukter inför det. Tidningen hävdade att Björnstjerna hade misstagit sig och ”försökt ge en wacker färg åt en ful sak”. Den varierade sitt oväntade avböjande omdöme om Björnstjernas bevekelsegrund med att den ”ej war annat än en dialektisk figur för att för ögonblicket och under debatten göra effekt på åhöraren”. Däremot hade han sagt sanningen, när han hade erkänt att den svenska regeringen visste att fartygen ”i sjelfwa werket woro ämnade åt eller köpta för Columbiska Regeringen”.⁶⁹

Det temat utvecklade *Argus* vidare med kraft:

I hela handels- och penningewerlden war det känt, att Goldschmidtska Huset war Kolumbiska Regeringens allmänna Kommissionär, Bankier, och kort sagdt allt i allom, som hade dess penningeaffärer om hand, som utbetalte rentorna på dess Statsskuld, som uppehöll dess fonder, som ej långt förut upptagit ett stort lån för dess räkning, som drog försorg för anskaffandet af dess behof af krigsförnödenheter, o.s.w. Ännu en gång fråga wi: skulle då ej den tanken påtruga sig hwar och en, att Goldschmidtska Huset äfwen *i denna affär*, i inköpet af *dessa krigsförnödenheter* war Kolumbiska Regeringens kommissionär? Hwad skulle Goldschmidtska Huset med fullt utrustade krigsskepp? Icke hade det något krig att föra! Hwad hade Goldschmidtska Huset för angeläget behof att få besättningar och befäl, icke ibland wanligt coopvaerdiemanskap och coopvaerdiebefäl, utan just utaf verkligt, öfwadt och tjenstbart krigsfolk och krigsbefäl; och slutligen, hwartill skulle inswårjningen efter krigsartiklarne ha gagnat i ett handelsföretag? ... I sanning, huru tankarne än må wara om vår Ministér, så finnes dock icke en enda medborgare i hela Sweriges Rike, som skulle kunna tilltro den en sådan, alldeles oföreställbar, blindhet; det kunna wi tryggt taga för afgjordt.⁷⁰

68 Bland ämnen som Björnstjerna kom att skriva seriöst om märks statsskuld och ett brett spektrum av skattefrågor, med början strax efter 1830, den svenska representationsfrågan samt Indien under det brittiska ostindiska kompaniet något decennium senare.

69 *Nya Argus*, 26/9 1829. Var *Argus* så förhårdad att den faktiskt inbillade sig att inget gott kunde utgå från regeringskretsen? (Björnstjerna hade 1815–1828 varit generaladjutant för armén.) I övrigt berömde tidningen honom för att han oegennyttigt stod upp för sina kolleger i regeringen i en affär som han inte hade haft del i. Björnstjernas uppgift har bekräftats av senare historiker (avsnitt 18:2 ovan).

70 *Nya Argus*, 26/9 1829.

Argus redovisade i olika sammanhang ytterligare några viktiga byggstenar till en helhetsbild. Svenska direkta sonderingar i Latinamerika före skeppshandeln antydes, den europeiska kontext som regeringen borde ha placerat in affären i markerades tydligt, och den colombianska krigsplanering som de båda svenska fartygen skulle vara en del i, diskuterades.

Tidigare förbindelser var kända från 1823, då den svenska residenten i USA på regeringens uppdrag förhandlade i Colombia. *Argus* sammanställde med detta den svenska industrimannen von Hauswolff, verksam i Colombia och med förbindelser med Goldschmidt & Co, vilken strax senare kom hem och uppehöll sig i Karlskrona i förbindelse med flottans chefer. *Argus* gjorde inga kategoriska påståenden, men fann det ”högst sannolikt” att Hauswolff varit inblandad i preliminärer till skeppshandeln. Detta alltså i motsats till *Den Objudne gästens* bild av en ovetande svensk regering.⁷¹

Den svenska regeringens sorglöshet inför skeppshandeln väckte *Argus* förundran:

Hwar och en *Tidningsläsare*, som i de sista tolf åren följt werldshändelserna, och deraf inhemtat *blott* den kännedom, som *utaf Tidningarne* kunnat förwärfwas om den nya och gamla werldens förhållanden, om de särskilda Staternas interessen och om de stora Makternas politiska system sedan 1815 i afseende på det Republikanska Amerika, samt om de allmännaste stadganderna i folkrätten; – hwar och en sådan Tidningsläsare skulle, hwad Stånd han för öfrigt må tillhöra, redan haft mer än tillräckliga insigter, för att förstå det äfwenturliga i Skeppshandeln, såsom *politiskt* företag betraktad, och för att förutsäga dess följd.⁷²

Med utgångspunkt i en fransk tidningsartikel kunde *Argus* kombinera vidare. Däri framkom det att det var viktigt för USA, Storbritannien och Frankrike att stödja det spanska väldet på Cuba. Då måste de också förhindra att Colombia byggde upp en aggressiv sjömakts med avsikten att frigöra Cuba.

I en sammanfattning tar *Argus* verkligt i:

tydligt för honom [läsaren], att sällan, om någonsin, en till utseendet så obetydlig affär, som Skeppshandeln, så djupt ingripit eller hotat att ingripa i hela det politiska systemet uti begge hemisfererna, Cuba eröfradt, och den derwarande populationen af 800 000 Negrer emanciperade: – och Antillerna skulle räknat *två* mäktiga Negerrepubliker, ... uppkomsten äfwen på Amerikas fasta land både i Söder och Norr af Neger- och Mulattrepubliker. Cubas eröfring och Negeremancipationen, gifna i samma ögonblick Kolumbien blifwit en sjömakts, skulle således

71 *Nya Argus*, 26/9 1829. Om von Hauswolff hos Swärd (1949), särskilt s 146–154, 165–169.

72 *Nya Argus*, 15/8 1829. Här ryms också påpekandet att *Argus* inte 1825 vågade publicera påståenden av den här typen.

ohjelpigen ha störtat *hela Kolonialsystemet*; hwilket, ehuru redan fallet på Amerikas kontinent, likwäl ännu i all sin kraft existerar på Öarne, ...

Man må derföre ej förundra sig öfwer att ett företag, som *möjligen* kunnat hafva sådana följder ... å alla sidor wäckte oro och reklamationer! ... I sanning: det enda owäntade och förundransvärda är, att vår Ministére ej strax på förhand insåg att företaget owilkorligt skulle medföra sådana följder.⁷³

För den här bilden av den colombianska statens närmare avsikter med skeppshandeln fann *Argus* stöd i viktiga notiser från en svensk resenär. C A Gosselman hade 1824 farit till Colombia med en tidig svensk handelsexpedition. Han kom att göra långa färder till olika delar av det dåvarande Colombia och skrev en spännande reseberättelse i två delar om dessa föga kända trakter. Den kom snabbt ut i två svenska upplagor (1828 och 1830) och översattes även till tyska. Bara några korta kommentarer hade offrats på skeppshandeln.⁷⁴ *Argus* hade redan tidigare anmält boken och utnyttjade den nu för sin storpolitiska exposé.

När de båda svenska örlogsfartygen löpte in i Cartagenas hamn under senare delen av 1825 pågick där rustningar för den ovan nämnda flottexpeditionen till Cuba. Gosselman talar klarspråk om den där befintliga flottan. Den beskrivs som ett rent skämt. Helt utan traditioner saknade den både erfaret sjöfolk och god organisation. Med något som numera skulle klassas som en etnisk schablon tryckte Gosselman på ”i morgon” som nyckelordet för allt handlande. Han bedömde att expeditionen till Cuba omöjliggjordes av förbudet för det svenska sjöfolket att gå i colombiansk tjänst.⁷⁵

73 Artikeln ”Columbien och Cuba, eller några ord för en rätt uppfattning af Skeppshandelns politiska wigt”. *Nya Argus*, 15/8 1829.

En av de regeringsledamöter som inte normalt hade befattning med utrikesfrågor var A G Mörner. På riddarhuset redovisade han 19/5 1829 just den aningslöshet som *Argus* inte ville pådyvla någon av regeringens ledamöter. RoA protokoll 1828–1830, vol 24, s 164–169.

74 Carl August Gosselman (1828), *Resa i Colombia* åren 1825 och 1826, 1–2 behandlar de svenska fartygen i vol 1, s 124–125.

75 *Nya Argus*, 15/8 1829, bland annat efter Gosselman (1828), 1, s 118–127. Gosselmans analys av Cubaexpeditionens betydelse styrks delvis av en annan svensk, nämligen *Tapperhetens* kapten, C A Gyllengranat. Denne antog visserligen inte att tanken på ett sjökrig skrinlades direkt sedan villkoren för ett övertagande av de svenska fartygen stod klara. I den mån han spekulerade om orsakssammanhanget såg han det snarare på det omvända viset. När expeditionen till Cuba hade iniberats, hade kanske behovet av dessa stora fartyg upphört. Men Gyllengranat var alls inte så säker som Gosselman och efter honom *Nya Argus*. Han upphörde inte att hoppas, ibland tro, att colombianerna skulle överta fartygen till och med i New York. C A Gyllengranat till Michaelson & Benedicks 5/2, 16/2, 14/6 1826. Brevkopiebok. Gyllengranats arkiv. Krigsarkivet.

I sin iver att bemöta *Den Objudne gästens* bild av den oskyldiga skeppshandeln, hade *Argus* tagit fram och analyserat en hel del tidigare inte utnyttjade upplysningar. Tidningen följde sin bruksanvisning från 1825 att sätta sanningen före den egna bekvämligheten. Politiker med annars näraliggande intressen hade vid några viktiga tillfällen hellre sett en viss moderation. Bland resultaten förekom överdrifter, men i det stora hela hade tidningen grävt fram och kombinerat flera förhållanden som övriga svenska observatörer fullständigt hade missat. I betraktande av att perioden inte hör till de prioriterade inom svensk historisk forskning skulle det möjligen kunna vara så att *Argus* analys av årgång 1829 fortfarande är beaktansvärd.⁷⁶

Askelöfs *Den Objudne gästen* var den främste försvararen av regeringen och den som vågade agera under devisen anfall är bästa försvar. Han hade arbetat under pragmatismens, eller kanske snarare opportunistens, fana. Det gällde att se skeppshandeln som en episod i ett större sammanhang. Han kunde på ett allmänt plan vidgå att flera fel hade begåtts. Men för att vinna fördelar i andra, ännu olösta frågor fick man undvika att rota i redan passerade händelser som ju ändå inte kunde göras ogjorda. Man kunde till och med vid behov använda korrekta men i praktiken vilseledande formuleringar för att vinna sina syften.

18:9. Några reflexioner kring skeppshandelsfrågan

Inledningsvis konstaterade jag att skeppshandelsfrågan rymde ovanligt många komplicerade aspekter. De flesta av dessa torde kunna återföras på några grundförhållanden: a) Den svenska regeringen gav sig i lag med utländska regimer som inte hade hunnit demonstrera sin kapacitet. b) Den gjorde det via mellanhänder på ett oklart sätt som bäddade för tvister om var olika ansvar låg. c) Den försummade påtagligt utrikespolitiska svårigheter som borde ha stått helt klara för den. Punkterna a) och b) var särskilt av relevans för den första skeppshandeln, punkt c) för den andra.

I det stora hela lyckades regeringen klara sig väl ur den illa planerade *första* handeln. Den fick ut sin betalning som bland annat utgick för ett undermåligt fartyg som fyra gånger måste söka nödhamn på vägen Karlskrona–Cartagena–New York. Det blev i stället den ursprunglige redaren och expeditionens kapten som måste tvista om eventuella åtaganden och missgrepp. Mellanhanden i London, Goldschmidt & Co, gick i konkurs, men vilken roll skeppshandeln hade spelat i dess vidlyftiga affärer under en typisk spekulationsperiod framgår inte.

76 Här bör särskilt kopplingen mellan Colombia och Cuba nämnas. Intressanta, men svårare att ta ställning till, är *Nya Argus* resonemang om hur mycket högre pris Kungl Maj:t borde ha kunnat ta ut (i stället för att lämna stor avans till mellanhänder) när man ändå sålde fartygen, liksom dess och en del riksdagsmäns kalkyler över hur stor förlusten på den andra skeppshandeln egentligen var. I den mån frågan har nämnts inom historisk forskning har StU:s siffror – som härstammar från regeringen och kompromissarierna – använts.

Det blev i stället regeringens förnuftiga, om än av omvärlden framtvängade beslut att annullera den *andra* affären som blev ödesdiger. Regeringen måste stå för Michaelson & Benedicks onödiga utrustningskostnader, men saknade medel för detta. Det är svårt att se att fyra års uppskov med en slutlig avräkning varit till fördel för regeringen. Olika aspekter hade då och då flimrat förbi i pressen och hållit affären vid liv.

Regeringens sätt att länge desarmera den kritiska pressen var innovativt. Dess utnyttjande av begreppet statsrådets handlingar ifrågasattes inte av *Argus*. Tidningen riktade sig i stället mot att skrivelser från regeringen till underlydande myndigheter, vilka sedan åtskilliga år i praxis hade varit fria i mottagarnas arkiv, nu hade trollats bort. Regeringens nya grepp här var att inte använda myndigheterna för beredning av frågan.

Kritisk press hade i olika repriser fått stoff till nya attacker i frågan. Så långt jag har funnit var det under 1825 och 1829 som de var skarpast. Under 1829 fanns det samtidigt för första gången ett väl artikulerat försvar för regeringen. I fråga om kompromissarierna däremellan var kritiken mot tillvägagångssättet hård. Resultatet av deras arbete blev däremot inte känt förrän några år i efterskott. Vad gäller besättningarna gick regeringen märkvärdigt fri. Den tog heller inte något ansvar i efterhand.

Appendix: Iakttagelser rörande den första skeppshandelns sena faser⁷⁷

Det följande försöket till rekonstruktion gäller disposition och överlåtande av fartygen *Tapperheten* och *af Chapman* under den första skeppshandeln. Några kommentarer om befälhavaren görs därefter. Flera tänkbara orsaker till att handeln aldrig fullbordades noteras.

Kontraktet mellan Michaelson & Benedicks (M&B) och Goldschmidt & Co (G&Co) om försäljningen av fartygen är veterligen inte bevarat. Det var inte känt för expeditionens chef, C A Gyllengranat (CAG). Av M&B:s instruktion till CAG synes det dock klart att den fastställda betalningen hade erlagts i förväg. Kaptenen skulle enbart överlämna fartygen på plats som anvisades av köparen.

Utan att orsakssammanhanget uttryckligen fästes på papper torde återkallandet av permissionerna för svenskar ombord ha gett större vikt än tidigare åt hyror och hemforslingskostnader av sjöfolk till Sverige. De senare var naturligt nog inte erlagda i förskott av G&Co. I brev till M&B konfirmerade CAG upprepade gånger att fartygen inte skulle överlämnas till G&Co förrän dessa kostnader hade gäldats. Eftersom de låg utanför den ursprungliga uppgörelsen skulle de annars ha kunnat drabba M&B.

Åtminstone i vissa avseenden tog kaptenen tidigt instruktioner från G&Co. När *Tapperheten* för andra gången på utresan (tidigare vid norska kusten) sprang läck och måste söka nödhavn på Irland, var det till den brittiska firman kaptenen vände sig för att diskutera och avhjälpa felen. Dock rapporterade han även till M&B, befälhavande amiralen i Karlskrona och några gånger tidigt under resan till kungen personligen.

Väl anländ till Cartagena väntade kaptenen hela tiden på order från G&Co:s agent, M Isaacs, som i sin tur väntade på beslut från colombianska regeringen i Bogotá. Några sådana kom aldrig. Det innebär att den egentligen aldrig vägrade att ta emot fartygen. Inte heller nådde något entydigt skäl till dröjsmålet fram till

77 Denna redogörelse bygger på flera, tidigare inte särskilt utnyttjade källgrupper. Hela C A Gyllengranats brevkopiebok i hans privatarkiv i Krigsarkivet, Stockholm, har genomgåts. Särskilt intressanta är hans brev till B A Goldschmidt & Co 25/8, 27/8, 19/9 1825, till agenten M Isaacs (Cartagena, senare New York) 23/2, 1/3, 11/6, 15/6, 26/6, 2/7 1826, till Michaelson & Benedicks 24/11, 20/12 1825; 5/2, 16/2, 24/3, 14/6, 23/6, 1/8, 7/9 1826, till befälhavande amiralen i Karlskrona 5/7, 23/11, 20/12 1825; 13/6 1826. Rättegångsinlagor tryckta i de båda broschyrer som nämns ovan i not 42 ger en hel del konkreta detaljer. Otryckt material från handläggningen av Michaelson & Benedicks käromål i Stockholms handelskollegium (A I:195), Stockholms stadsarkiv, mot Gyllengranat för hans befälsföring kan komplettera. Det innehåller ett påtagligt mer realistiskt angreppssätt på frågan om kaptenens handlingsalternativ (särskilt s 683–686) än vad parternas skrifter gör. Så var det också efter mönster från det stora skadeståndsmålet en grupp från båda sidor som hade resonerat sig fram till det. Denna kompromissgrupp verkade dock enbart som förberedande till själva kollegiet. Gosselmans bok är dessutom klart informativ.

CAG. Skiftande rykten surrade. Man kan därför inte utesluta att problemen låg i de ekonomiska relationerna mellan G&Co och regeringen.

Det nämns visserligen i CAG:s tidiga brev till M&B, att de uteblivna permissionerna skulle kunna förhindra affärens fullbordande. Men detta framstår mer som ett rykte bland andra än som ett uppenbart hinder. Ett alternativ till det avsedda övertagandet dryftades på liknande löst sätt, nämligen en vidare försäljning av fartygen. En sådan förutsätter tydligen att G&Co (eller bakom firman den colombianska regeringen) kunde disponera över dem.

Under uppehållet i Cartagena tog CAG emot pengar från Isaacs för löpande utgifter. M&B åberopade detta när firman ville svära sig fri från fortsatt ansvar som redare. Kaptenen sökte förringa betydelsen genom att kalla pengarna ”understöd, icke sådana, att jag kunde dermed bestrida en återresa, men sådana, att jag för dagen bärgade mig”.⁷⁸

I slutet av februari 1826, efter tre månader i Cartagena, föreslog kaptenen agenten, att man skulle mönstra av en stor del av den omfattande besättningen. Han bedömde att *Tapperhetens* bottenbeklädnad av zink, som delvis hade lossnat, var så dålig att fartyget snart måste lämna hamnen, om det inte skulle totalförstöras. Kopparförhårdning som var nödvändig i tropiska vatten saknades.⁷⁹ Sjukdomar började grassera bland *af Chapmans* besättning.

Den 1 mars fick CAG order av agenten att segla till New York för koppling och (eventuell) försäljning. Den mottog han positivt och var redo för avsegling efter ytterligare några veckor. Precis som på det första benet av sin långa seglats måste han två gånger söka nödhamn. Det första han fick veta i New York var att G&Co hade gått omkull. Fortfarande var ett alternativ att Isaacs, som hade följt med, skulle kunna leverera fartygen till colombianska regeringen. Dock nämndes nu en svensk order som veterligen inte hade ventilerats tidigare, nämligen att fartygen inte fick överlämnas till krigförande makt. Bara kungen kan ha gett den. Ordern omöjliggjorde i praktiken ett även annars mycket osannolikt fullföljande. Till alla tidigare oklarheter tillkom den om agentens status och arbetsmöjligheter under firmans obestånd.

I denna kritiska och särdeles komplicerade situation skulle en otvetydig anknytning till M&B givetvis vara av stort värde för kaptenen. Tvärtemot var varje antydning om åtaganden gentemot CAG negativ för firman. Att myndigheter i New York underkände köparnas anspråk på att få disponera fartygen innebar därför för M&B pinsamheten att anses som deras redare. CAG klagade efter auktionen över att allting hade kunnat ordnas om minsta understöd hade kommit i tid.

78 *Skriftväxling ...* (1827), s 9.

79 Genom en ödets nyck vet vi att ett svenskt handelsfartyg som tolv år tidigare blev kapat och infört till Cartagena under nio liggemånader där fick hela sin botten upprätt ”av mask” och inte kunde repareras. Adamson (1966), s 87, n 2.

Sammanfattningsvis tycks det som om M&B hade skäl att anse sig ha fullgjort sin del av affären senast i och med att agenten börjat finansiera fartygens utgifter i Cartagena. Stockholmsfirman kan inte på allvar ha önskat (som den hävdade under rättegången) att CAG efter en viss väntan i Cartagena skulle ha seglat hem till Sverige med fartyg som var begränsat användbara för handelsändamål. Men argumenten där blev från båda sidor skruvade, då man inte alls lika öppet som i den andra skeppshandeln vidgick att Kungl Maj:ts ändringar av villkoren från den ursprungliga uppgörelsen kunde ha påverkat utfallet.

Kapten Gyllengranat kan bäst iakttas i sina egna brev, främst till redaren, köparen och köparens agent. Han framstår inte som en drivande man. Ett exempel. När mycket litet hände efter ankomsten till New York, dröjde han fjorton dagar innan han skrev ett brev till Isaacs i samma stad. På den tiden var New York långtifrån en mångmiljonstad. Det var mindre än ett decennium sedan en kunnig svensk resenär hade noterat att stora och glupska svin bökade på stadens gator.⁸⁰ Snabb personlig kontakt borde ha varit lätt att ta. Gyllengranat visade förmodligen bättre sidor senare i livet, han avancerade nämligen till amiral och sjöminister.⁸¹

Skälen till att fartygen aldrig blev överlämnade kan vara flera. Vid sidan av det nämnda om de uteblivna besättningarna kan åtminstone följande nämnas. Medan *af Chapman* gick fritt från haveri, gjorde *Tapperheten* skäl för rubriceringen gammalt och omodernt. Nog måste en köpare undra om man skulle få någon som helst nytta av ett sådant fartyg. Ytterligare tillkommer möjligheten att ändrade krigsplaner från Colombias sida gjorde nyförvärven onödiga. För denna aspekt talar att inte heller den brittiska fregatt som hade köpts samtidigt som de svenska fartygen kom att utnyttjas av Colombia. Långsamt beslutsfattande, undermålig administration eller skrala finanser i den nya staten kan ha omöjliggjort betalningen av de smärre belopp som återstod för att affären skulle gå i lås. Eller, om man vill vara riktigt misstänksam: hade den tidiga betalningen av fartygen bestått av långsiktiga åtaganden som bara delvis infriats?

80 Axel Klinkowström (1824), *Bref om de Förenta Staterna: författade under en resa till Amerika, åren 1818, 1819, 1820*. 1–2. Här vol 2, s 113.

81 Bertil Broomé (1967–1969b), Carl August Gyllengranat. *SBL*, 17, s 551–552.

KAPITEL 19

Historien och tidningars behandling av den

19:1. Historien som fortlevande inspirationskälla

Det har redan i åtskilliga sammanhang framgått att flertalet av dåtidens bildade svenskar var intensivt patriotiska, men att det fanns en avvikande minoritet, bland annat inom kritisk press. Ett utförligt behandlat och hett omstritt exempel gäller dåtidens syn på Gustav III. Han var visserligen död sedan trettio år, men diskussionen om hans insatser fick fortfarande känslorna att svalla.

En extra anledning till att ett sådant ämne har lagts in här är att journalister borde vara duktigare och mer intresserade än de flesta andra kategorier på detta område. Samtidigt hade inte humanistiskt verksamma ämbetsmän några riktigt seriösa bevakningsuppdrag å tjänstens vägnar för att kontrollera deras uppfattningar. Kontroverser i tidningarna är en central del i kapitlet.

I avsnitt 4:3 diskuterades offentlighetsprincipens genomslag under halvsekle efter 1772. Historiska dokument lanserades som *en* relevant analyskategori av fyra. Det konstaterades att den normalt hörde till de föga problematiska. Visst hände det att enstaka historiska arbeten stoppades, men det övervägande flertalet kom utan motsättningar ut i tryck. Och uppenbart fanns det ett sug efter kunskap om gångna tider. Flera framträdande publicister etablerade sig som utgivare i betydande skala.

När historiska dokument behandlas i detta kapitel förs visserligen juridiska möjligheter att ta avstånd från publiceringen fram, men de utgör inte det verkligt framträdande inslaget. Den centrala infallsvinkeln är en annan: att visa fram ett exempel på historiska ämnen som kunniga svenskar på 1820-talet tvistade om och uttryckte sina övertygelser om.

På internationella scener demonstreras historiens betydelse för vår egen tid eftertryckligt på åtskilliga håll i världen. Under de strider som följde på Jugoslaviens sönderfall under 1990-talet fick omvärlden lära sig den fortfarande stora betydelsen av slaget på Trastfältet 1389. För serberna är det fortfarande levande verklighet som inte kan tänkas bort. Minnet av slaget vid Boyne 1690 mobiliserar ännu en hel del irländare i två fiendliga läger. Under sommaren 2010 firades (veterligen dock i lugna former) sexhundraårsminnet av ett annat slag länkat till ett polskt ortnamn. Den som var tillräckligt gammal och inte hade glömt sin medeltidshistoria förstod att det var vad som en gång hade kallats slaget vid Tannenberg 1410,

då en polsk-litauisk här besegrade Tyska Ordens styrkor.

Lützen och Narva fanns naturligtvis i den högtidligare svenska retoriken för tvåhundra år sedan, dock utan att skapa någon grogrund för hårda tag på riktigt.¹ Mina modersmålstimmar i realskolan i början av 1940-talet ägnades bland annat åt Runebergs *Fänrik Ståls sägner* och Snoilskys *Svenska bilder*, med stora bestånd av djupt känd fosterländskhet. Detta var sedelärande undervisning med svikare eller mesar som Cronstedt och Klingspor ställde mot hjältar ur folkdjupen som Sven Duva och löjtnant Zidéns Vasagossar.

Alla exemplen ovan gäller fundamentala motsättningar mellan statsbildningar eller smärre utsnitt ur sådana. I 1820-talets Sverige erbjuder andra typer av motstridiga bedömningar mer av intresse. I en diskussion från början av 1820-talet med flera deltagare togförs direkt motsatta uppfattningar om huvudpersonen, Gustav III, och hans motståndare. Särskild uppmärksamhet ägnas åt en anonym utgåva av dittills hemliga handlingar. Publicerandet av den rymmer några omständigheter som ökar intresset. Kanske har den passerat oförmärkt från moderna historikers sida.

Den fortsatta framställningen är upplagd på följande sätt. I avsnitt 19:2 görs några allmänna iakttagelser om tidens utgivande av historiskt material. Därefter följer i avsnitt 19:3 en kort redovisning av några positiva publiceringar under den tidigare delen av 1820-talet om Gustav III och hans regeringstid. Dessutom refereras ett av de mest komplicerade ställningstagandena överhuvud till kungen i Hans Järtas omvändelse från ungdomsårens häftiga kritik till den vuxnes djupa beundran. Den tyngsta delen av kapitlet ligger i avsnitten 19:4–6 som handlar om den historiska källsamlingen *Hemliga handlingar*, utgiven 1821–1825. Den presenteras i avsnitt 19:4. Debatten i pressen kring samlingen upptar avsnitt 19:5, medan utgivarnas personliga bakgrund och agerande tentativt diskuteras i avsnitt 19:6. Några samlande reflexioner meddelas i avsnitt 19:7.

19:2. Allmänt om utgivande av historiska dokument på 1820-talet

Äldre stater hade en mer eller mindre väl utvecklad administration. Makthavarna behövde hålla reda på den löpande verksamheten och resultaten av den. Därför måste de låta dokumentera egendomsförhållanden, utrikeshandel, uppbörd av skatter, rättsväsende, krigsapparat samt politiskt beslutsfattande och (så gott det lät sig göra) genomförandet via sin förvaltningsapparat. För att möjliggöra en kontinuerlig styrning måste nedslag från gångna tider sparas i en kunskapsbank, i ett arkivsystem. Vissa delar av beståndet blev aldrig i positiv mening aktiverade, utan stannade som dammsamlare. Andra kunde vara av betydelse för att klara ut

1 Tegnér:s dikt till hundraårsminnet av Karl XII:s död skapade en del formuleringar som blev klassiska snarare än en krigspsykos.

ursprung och giltighet för samtida företeelser, ge paralleller eller rena prejudikat inför aktuella beslut och bedömningar eller skapa uppslutning kring regimen. Det var främst vid det sista alternativet som överheten hade direkta allmänna incitament att göra medborgarna delaktiga av information. I detta kapitel är dock överheten passiv. Det är enskilda medborgare som vill inpräglade sin bild, snarast sin färgläggning, av vissa episoder så att den blir den allmänna.

Oftast kände vanliga undersåtar bara till begränsade förhållanden i sin närmaste omgivning och stod främmande för samhällslivets bredare perspektiv. Naturligtvis fanns det en förhållandevis allmänkunnig och vetgirig minoritet av människor utanför statsledningen, men de stötte ofta på blockerade sökvägar eller kände överhuvud inte till var de skulle leta för att skaffa sig en efterlängtat bredare överblick. Ett av sätten att i någon mån bemästra sådana problem var att någon särskilt initierad person bland dem kände till eller samlade och lät trycka intressanta handlingar.

Vid sidan av strikt statliga papper samlade och förvarade i statlig regi fanns övergångsformer. En kategori hade kommit till i statlig tjänst, men förvarades hos tidigare befattningshavare som hade handlagt ärendena. Andra dokument som hade uppstått i statlig tjänst hade under tidernas lopp hamnat på avvägar och samlats ihop (köpts upp) av förmögna samlare som bildat egna arkiv. Ytterligare andra handlingar härstammade från framträdande personers privata verksamhet och kunde därför vara av intresse. Inte sällan kunde en samling ha heterogent ursprung och innehålla dokument av flera sådana typer.

Den närmare avsikten med utgåvor av historiskt källmaterial kunde variera från att främja andra människors kunskap i största allmänhet till att påvisa ett samhällsproblem och få läsaren att omfatta, gärna också driva, utgivarens värderingar i frågan. Ett exempel från 1820-talet på vardera typen ska ges.

Serien *Handlingar rörande Skandinaviens historia* innehöll under åren 1816–1828 fjorton volymer av skiftande innehåll. Efter ett kort, osignerat företal i volym 1 förekom inga samlade redaktionella kommentarer för att motivera valet av avtryckta dokument. En hel del av innehållet gällde 1500- och 1600-talen. Ett register som täcker de första fyrtio volymerna visar att utgivarna ännu 1865 inte hade tagit med handlingar yngre än från 1770. Normalt finns det inte särskilt kontroversiella eller upphetsande ting i publikationerna. Ett undantag utgjorde de allra första åren. I volym 1 återgavs Carlbergs berättelse om Karl XII:s död och i den närmast följande kom ”Berättelse rörande Stockholmska Blodbadet 1520”. Ett dussin av rikets allra mest prominenta personer var galjonsfigurer och främsta subskribenter. Det markerar att utgivning av historiska dokument av tillräcklig ålder sågs som en patriotisk gärning.²

Däremot har samlingen *Strödda handlingar, i synnerhet till publicitetens historia*

2 *Handlingar rörande Skandinaviens historia* (1865) ... *Alphabetiskt register öfver handlingar rörande Skandinaviens historia*, 1–40.

i *Sverige under de sistförflutna femtio åren* (1822) – den obestämda titeln till trots – en ganska tydlig kärnpunkt och försöker driva opinion. En rad ingrepp mot tryckfriheten av Gustav III och Gustav IV Adolf dokumenterades. Ämnesområdet kunde bli kontroversiellt om de publicerade handlingarna gav upphov till kritiska paralleller med det tidiga 1820-talets tryckfrihetspolitik. Ändå blev det inte tal om något ingripande från myndigheterna. Den anonyma utgivaren, som senare har visat sig vara tidningsmannen P A Wallmark, hade helt avstått från att kommentera texterna och i de särskilt känsliga fallen enbart återgett äldre lagstiftning.

När *Argus* med gillande anmälde samlingen, lyckades tidningen inte få till stånd någon omfattande diskussion.³ *I princip* var ju nästan alla *för* tryckfrihet och *mot* betydande inskränkningar i den. Klara motsättningar vållade det däremot när privatpersoner i hemlighet hade samlat viktiga dokument i omstridda frågor och lät publicera dessa för att underbygga den egna positionen och finna blottor i en motparts. Det här kapitlets ämne hör hemma i denna kategori.

Under det ryska kriget 1788–1790 höll Gustav III ett fast grepp över förmedlingen av nyheter. Hans kontroll över tryckerierna inskränkte motståndarnas möjligheter avsevärt. De kunde enbart cirkulera handskrivet material.⁴ En tryckning flera decennier i efterhand av tidigare utgivna handlingar, mestadels antiroyalistiska, visade sig fortfarande verka polariserande (avsnitt 19:4–6).

19:3. Kulten av Gustav III i början av 1820-talet

Åren 1820–1821 utkom två arbeten om Gustav III. Båda var positiva till vad kungen hade uträttat. Adolf Fredrik Ristell, *Anekdoter om konung Gustaf III:s hof och regering* är långtifrån enbart den skvallersamling som titeln antyder. Domen över oppositionen mot kungen är mycket hård:

En ädel och värdig opposition är alltid ett hugnande vedermäle af en nations frihet; men en sådan, som Konung Gustaf den Tredje fick erfaras, är icke blott neslig för nationen, den är äfven högst förderflig. Denna crassa opposition tillintetgjorde icke allenast mycket af det goda, Gustaf den Tredjes snille hade kunnat tillskynda nationen, utan tvingade honom äfven att använda en stor del af sin själs verksamhet på denna hydras besegrande; mycket, som man med skäl skulle kunna tadla hos Gustaf den Tredje, som regent, var icke annat än oundgängliga steg mot denna opposition.⁵

3 *Argus den Andre*, 28/9, 2/10, 5/10, 9/10, 12/10 1822.

4 Boberg (1967), s 34–64. Vad överheten spred särskilt till folk på landsbygden var väl tillrättalagt. Elisabeth Reuterswärd (2001), *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, s 66, 161, 248–264.

5 Adolf Fredrik Ristell (1820), *Anekdoter om konung Gustaf III:s hof och regering*, s XII–XIII.

Det andra arbetet nämner redan i sin titel stämplingarna mot kungen. Medan *Argus* nedan (avsnitt 19:5) gör en hätsk bedömning av Gustav III:s agerande vid den stora uppgörelsen med adeln den 27 april 1789 talar författaren här om monarkens stränga men rättvisa och rörande tal vid det tillfället. Det sades ha imponerat även på de mest inbitna motståndarna. Totalbetyget över kungen kunde inte ha varit mycket vackrare:

Det är väl sannt, att han icke kunde utföra allt, hvad han ämnade; men huru ofta såg man väl det af snillet uttänkta med mera vrånghet och genstörtighet mottagas, hvilken blef väl sämre understödd vid sina planers utförande? Hade Konung Gustaf den Tredje uppträdt på Svenska thronen under de omständigheter, som Gustaf den Andre Adolph och Carl den Tolfte, så hade han utan tvifvel varit lyckligare än dessa båda stora Sveriges Konungar, emedan han egt större tillgångar under en mindre corrumperad tid.⁶

Som avslutning på detta avsnitt om nästan oreserverad beundran av Gustav III i början av 1820-talet redovisas ett sedan tidigare väl känt förlopp på hög samhällsnivå, även om det hör hemma utanför tjänsten hos en ämbetsman. Tidigare statssekreteraren, dåvarande landshövdingen i Falun, Hans Järta, brottades i många år med frågan om hur han skulle kunna visa hög uppskattning av Gustav III på ett sätt som inte skulle bli till nackdel för honom själv.

Den 1 april 1819 invaldes Järta i Svenska Akademien. Han visade ingen entusiasm över dess beslut. Tvärtom slingrade han sig och markerade bland annat att han tyckte sig ovärdig som skribent. Flera andra omständigheter bidrog till hans negativa attityd. Efter en del om och men accepterade han dock invalet. Det var bara början på en mycket utdragen tövan och några gånger var han nära att ändra sig. Han skulle efterträda och hålla sitt inträdestal över Gudmund Göran Adlerbeth. Denne hade under ganska många år stått Gustaf III nära och Järta hade svårt att uppskatta hans författarskap.⁷

Som artonårig släkting till den oförsonlige kungamotståndaren Pechlin hade Järta på något sätt varit indragen i den avgörande komplotten mot Gustav III. En

Det bör påpekas att den från Sverige förrymde teaterdirektören Ristells arbete publicerades på engelska redan 1790, men inte hade översatts till svenska tidigare. Landberg (1968), s 29.

6 C J E H d'Aguila (1821), *Historiska anteckningar om de aristokratiska stämplingarne i Sverige under och före Konung Gustaf III samt om dennes regering och olyckliga dödsätt*, af en Fransk diplomat, s 445. Inte heller denna bok var purfärsk. Den hade kommit ut på franska 1807. Landberg (1968), s 30.

7 Framställningen bygger på Olof Dixelius (1973), *Hans Järta och litteraturen: Hans Järta i litterär debatt och kulturpolitik under romantikens tidevarv (1809–1825)*, avsnittet "Akademitalet", s 91–105 samt Landberg (1973), s 233–236.

forskare har till och med sökt göra troligt att han var en i flocken av samman-
svurna män som trängdes i närheten av kungen vid Ankarströms mordförsök den
16 mars 1792.⁸ Den samtida, inledningsvis mycket effektiva polisundersökningen
hindrades snabbt av den tillförordnade regenten, hertig Karl, från att på allvar
reda ut händelseförloppet. Rättsväsendet pressades likaledes att agera milt (släpp-
hänt). Tillsammans med många andra misstänkta gick Järta fri. En av dem som
förde protokoll vid undersökningarna, Isak Reinhold Blom, var i början av
1820-talet medlem av Akademien.

På tjugosju år hade Järtas inställning till Gustav III ändrats radikalt. Redan
långt före invalet hade han hamnat i motsatsställning till tidens unga litterater
och till de nya oppositionella tidningarna från deras start (jfr avsnitt 11:4). Då han
därför kände sig leva i en förfallsperiod, låg det nära till hands att se den gustavi-
anska tiden i ett förklarart skimmer och prisa hur kungen omhuldade kulturytt-
ningar av många slag. Järta, hyperkänslig för kritik, hade råkat ut för åtskilliga
bakslag i sin ämbetsutövning och tog kraftigt avstånd från vad han betecknade
som tidens materialism. Han såg en motsats mellan sin samtids ”odling av kärn”
och föregångarnas ”odling av själsförmögenheter”. Men att klart markera sin för-
kärlek för Gustav III tycks han inte ha ansett som riskfritt. Karl Johan hade vid
flera tillfällen visat stor känslighet inför sådant som kunde tydas som anslutning
till den avsatte Gustav IV Adolfs son. Gällde det också i fråga om hans far?

Sedan Järta gång på gång hade varit nära att ge upp, lästes hans färdiga inträ-
destal upp i Akademien 1826. Det har noterats som mer än ett kuriosum att Blom
hade dött några månader tidigare. Talet utgjorde en mycket positiv rundmålning
över hela den gustavianska kulturepoken snarare än en minnesteckning över Ad-
lerbeth.

Säkerligen var det betydligt mer komplicerat för Järta än för de flesta andra att
offentligt prisa Gustav III:s insatser. Att en sådan öppen bedömning skulle ha
varit riskabel för honom är dock svårt att tro. Den särklassiga kulmen på dyrkan
av Gustav III, Tegnér:s sång 1836 till Svenska Akademiens femtioårsjubileum, in-
förlivades omgående med nationens stora skaldestycken. Järtas problem fanns
nog mest i hans egna demoner.

Att värderingen av Gustav III hade blivit ett högaktuellt ämne omkring 1820 har
redan påpekats i en vetenskaplig genomgång av eftervärldens bedömning av
kungen.⁹ Ett för min framställning relevant utsnitt gäller en tidningsdiskussion
vilken huvudsakligen fördes under 1822 om delar av en historisk källsamling som
trycktes 1821–1825. Samlingen presenteras i avsnitt 19:4, inlägg ur den följande
diskussionen om den följer i avsnitt 19:5 och ett försök görs i avsnitt 19:6 att
ringa in utgivarna och deras motiv.

8 Anders Larsson (1959), *Sammansvärjningen mot Gustaf III*, s 223–232.

9 Landberg (1968), s 28–36.

19:4. Den historiska källsamlingen *Hemliga handlingar*

År 1821 utkom i Stockholm, som exponent för helt andra preferenser än Järtas, en bok med titeln *HEMLIGA HANDLINGAR, hörande till Sveriges Historia efter Konung GUSTAF III:s Antråde till Regeringen*. Under rubriken ”Erinran till Läsaren” utvecklade den anonyme utgivaren på fyra sidor syftet med sitt arbete. Han hänvisade till att det rädde ett starkt historiskt intresse, som särskilt var inriktat på svenska förhållanden. Det gällde att ta vara på autentiska dokument. Privatägda handlingar kunde lätt skingras. Därför fann han det meningsfullt att av trycket ge ut ”den skäligen fullständiga Samling, som det lyckats mig att deraf göra”.

Utgåvan styrdes av en uttalad idé: att rätta till en skevhet i underlaget för bedömningen av ett centralt skede i vår historia. Gustav III:s bild av det ryska kriget 1788–1790 hade blivit allenarådande. Dess huvudingredienser var att adeln hade begått landsförräderi och att den modige kungen ändå förmått rädda riket. Utgivaren ansåg att vägande tankegångar bakom oppositionens handlande hade kommit i skymundan. Den hade varit patriotisk när den vägrat att följa kungen i hans grundlagsstridiga anfällskrig mot Ryssland. En komplettering med den andra sidans bedömning var därför nödvändig. Utgåvan tvingade således fram ställningstaganden till Gustav III:s mest kontroversiella regeringsåtgärder i en rådande atmosfär av stark kungabeundran. Utgivaren fann aktningvärd politisk kunskap och dialektisk skicklighet i det som nu gavs ut och antog att de kunde vara ett arv från ”den förflutna Riksdags-tiden” (frihetstiden). Han reflekterade över möjligheterna att uttrycka och sprida åsikter under en repressiv regim:

Den omständigheten, att de [dokumenten], ehuru till antalet ganska talrika, ännu icke sällan träffas i enskiltas förvar, antingen strödda eller i mer och mindre fullständiga Samlingar, vittnar nogsam, att de i afskrifter kringflugit landet, och lemna ett nytt bevis för den så ofta bevisade fruktlösheten af allt trycktvång i ett land, der upplysningen vunnit en viss höjd. Fast Oppositionen då hos oss icke hade någon Litteratur, saknade den derföre, som man ser, icke en ganska rik, och i litterärt afseende förtjenstfull [skriftskatt]; och den var så mycket mera fruktansvärd, som den verkade i hemlighet och utan att kunna annorlunda än i obestämda allmänna reflexioner i tidningar och pamfletter göras till föremål för den offentliga vederläggningen, som likväl endast kan betaga dylika deras skadlighet – när de nemligen *kunna* vederläggas.

Så långt utgivaren kände till hade bara ett av dokumenten tidigare publicerats i Sverige och då på franska. Åtskilliga av dem hade däremot tryckts i utländska tidskrifter och tidningar.

Utgivaren trodde knappast att ”någon så kortsynt skulle finnas, att sätta tillbörligheten af mitt företag i fråga”. Förutom nyhetsvärdet anförde han främst att sedan en ny dynasti hade bestigit tronen, hade ”ovedersägligen Historien inträdt

i en del af sina rättigheter, i anseende till den gamla”. Mindre vikt ville han fästa vid ett prejudikat: att häradshövdingen Magnus Blix i en välkänd skrift strax efter Gustaf III:s död kritiskt hade granskat kungens styrelse, utan att drabbas av repressalier.

Något bör sägas om bokens innehåll. En inledande, kort brevväxling (under rubriken I) faller ur ramen.¹⁰ I övrigt handlar volymen nästan helt och hållet om kriget i Finland 1788–1790, med tyngdpunkt på sommaren 1788.

I avdelning II upptas i huvudsak utsagor från deltagare i kriget. En inledande, ganska omfattande, del innehåller brev från en officer vid ett norrländskt regemente till en hemmavarande vän. Här ventileras på ett smått troskyldigt vis de stora brister i krigsplaneringen som var uppenbara för alla och envar på plats. Skulden läggs på dåliga rådgivare som skulle ha misslett kungen. Det blir tydligt att en så illa utrustad trupp inte skulle ha kunnat agera offensivt. Avdelningens tema kommer att gå igen många gånger i denna och nästföljande volym. Senare skulle dock kritiken mot Gustav III bli både tyngre och direktare.

Inom den betydligt kortare avdelning III meddelas handlingar knutna till revolverande officerares Anjalaförbund från augusti 1788. Här poängteras flera gånger att officerarna hade plikter inte bara mot kungen utan också, och i främsta rummet, mot rikets grundlagar. Dessa hade kungen våldfört sig på genom sitt anfallskrig mot Ryssland. Som ”redlige Svenske män” kunde de upproriska tänka sig att medla mellan Gustav III och den ryska kejsarinnan.

Den andra hälften av boken upptas av bilagor som bestyrker eller vidareutvecklar redan presenterade framställningar. Två nya huvudtyper av inlägg finns här: mer översiktliga bedömningar av fälttågets utveckling och rikets belägenhet samt ett antal diplomatiska noter. Därigenom vidgas perspektiven. Någon helhetsbild ges dock inte och har inte avsetts med en publicering av rätt disparata dokument.

Enbart *ett* inlägg går emot och försöker på ett dussintal sidor bemöta bokens förhärskande tendens. Det uppges ha skrivits av en man som fått läsa handlingarna så fort de trycktes. Följaktligen ligger det sist i skriften. Författaren hade sina erfarenheter från Jönköpings regemente. Han döljer inte att det förekom brister i arméns agerande, men står helt främmande för antirojalismen bland adliga officerare.

Den andra volymen som kom ut ett år senare, 1822, saknar introduktion från utgivaren. Den bjuder på åtta artiklar av fyra olika typer. *Den första typen* innehåller enbart en rätt närsynt relation om statsvälvningen 1772. Redan genom sitt ämne är den positiv till Gustav III. *Den andra typen* med fyra inlägg rör alla 1789 års riksdag. ”Företal till 1789 Års Riksdag” är ett officiellt dokument och därmed

10 Här ingick två brev från Gustaf III till modern, Lovisa Ulrika, samt två från henne till honom i samband med kronprinsens födelse på hösten 1778. Det är svårt att se någon annan avsikt med den här publiceringen än att skandalisera kungen. I oskyldig form påmindes läsaren om rykten att kronprinsen skulle vara av oäkta börd.

kungavänligt. Två av de övriga polemiserar direkt däremot. Ett fjärde väger tyngst. Det är en sakrik och väl argumenterad översikt, ”Reflexioner öfver Sveriges Öde år 1789”. Texten tillskrevs tidigt (så också i denna volym) med rätta förra riksrådet Matthias von Hermansson. Den innebar en förödande kritik av planlösheten i kungens handlande. *Den tredje typen* upptar två berättelser, två adelsvänliga och kungafientliga tolkningar av Gustav III:s hela regering. *Den fjärde typen* representeras av en dagbok som fördes vid riksdagen i Gävle 1792. Mer än något av de övriga dokumenten ger den upplysningar som annars inte var kända. Därför är den fortfarande av intresse för forskningen.¹¹

Volym 1 väckte bara begränsad kritik från rojalistiskt sinnade skribenter i Stockholms tidningar. Kraftig sådan kom i stället efter volym 2. Då deltog de flesta ledande organ i huvudstaden i en hetsig diskussion för och emot skriften.

Den tredje och sista volymen dröjde i ytterligare tre år, till 1825. Redan bokens titel – och än tydligare företalet – markerade att utgivaren var pressad av den kritik som hade riktats mot honom. Den gamla titeln hade reducerats till undertitel. En ny övertitel angav att innehållet till större delen hade anknytning till franska arkiv och akter. Däri låg underförstått att svenska partifärgade skrifter inte spelade den roll de hade gjort i volym 2.¹²

För att ytterligare anfall inte skulle riktas mot orätt man hade utgivaren beslutat att inte längre ”dölja sig under anonymens slöja”. Han var kaptenen Ivar Ejlert Schartau. I ett tjugo sidor långt företal diskuterade han viktiga aspekter på publicering av historiska dokument. Störst utrymme ägnade han åt frågan om hur snabbt efter själva händelseförloppet tryckning av relevanta handlingar kunde ske.¹³

Schartau hänvisade till flera kända historiker som hävdade att kännedom om samtidens historia var fundamental. Det var den och endast den som kunde vägleda människor i deras handlande. Historien borde skrivas när den utspelades. Själv ansåg han, med bäring på sin egen roll, att åtminstone samlande av historiskt material borde ske omgående:

i hopp att väl förr eller senare någon uppstår, som med urskillning begagnar det äfven utan urskillning samlade. Jag vill ej dermed säga, att samlaren *bör* sakna urskillning, men blott, att han *kan* sakna den och ändå gagna historien. Det tillhör ej grufbrytaren att urskilja haltigheten af hvarje stenklump, som han spränger ur berget, men blott att lägga den i korgen och att låta uppfordra den i dagen. Det

11 Notis om denna dagbok hos Erik Lönnroth (1986), *Den stora rollen*, s 264.

12 I sin helhet lydde titeln sålunda: *HANDLINGAR till Historien om Revolutionen i Sverige 1772, Till större delen hemtade ur Fransyska Arkiver, eller grundade på Acter, som i dem förvaras; förut icke på Svenska utgifne. Utgörande Tredje Delen af Hemliga Handlingar till Sveriges Historia efter Konung Gustaf III:s antråde till Regeringen.*

13 Hänvisningar till sidor i företalet görs med romerska siffror inom parentes.

skulle annars hända, att han, bedragen af utseendet, uppskickade den minst hal-tiga och qvarlemnade den rikaste. Så anser jag äfven förhållandet vara med samla-ren af historiska handlingar. Dessutom torde få exempel gifvas, då man icke skall finna efterverldens dom om händelser och personer redan fälld af deras samtid och fälld med lika rättvisa och sanning, blott man med omsorg samlar alla dess röster och icke lyssnar till de mest högljudda. (s III–IV)

Med boktryckarkonsten och därefter med tidningar har jordens mäktiga kunnat granskas och bedömas rättvist. Har dessa lyckats tysta pressen i sina egna riken har det funnits friare förhållanden i närliggande länder. Därifrån har sedan omdömen om offentliga personer läckt tillbaka (s V).

I detta afseende kan man säga, att Europa nu utgör en enda Stat, hvars särskilda medlemmar, genom en tyst öfverenskommelse, förbundit sig att säga hvarandras Styrelser de viktiga sanningar, som dessa icke, utan att anse sig sårade, skulle höra af sin närmaste omgifning, och att sålunda uppställa midt ibland dem domstolen af en *ständigt närvarande Historia*, alltid mera fruktansvärd än den aflägsna forntidens. (s VII)

För Sveriges del syntes motsvarande överväganden bli aktuella i och med regim-förändringen 1809 och tryckfriheten. Man borde inte längre behöva ”offra åt det löjliga pruderi, som så gerna ville förvisa hennes forskningar från hvarje ämne, hvilket ej tillhör en period af minst hundra års afstånd från den närvarande” (s VIII).

Den nya tryckfrihetsförordningen hade förkortat tiden innan ministeriella handlingar var fria för publicering från hundra till femtio år. I den ingick dock också allmänna stadganden som tycktes ta udden av till och med denna be-gränsning. Praktiken visade upp slående exempel på snabb tryckning. Strax efter Gustav IV Adolfs fall lät de nya makthavarna publicera en dokumenterad fram-ställning för att motivera sin revolution.¹⁴ Sådant gav signal till studier av samtida historia. ”Man slutade ganska konsekvent, att om, genom den 13 Mars 1809, den historiska tiden inträdt i anseende till Gustaf IV, så hade den också, med ännu mera skäl, inträdt i anseende till hans fader” (s VIII–IX, citatet s IX).

Från sådana principiella betraktelser övergick Schartau till sin egen roll. När han vistades ”i en aflägsen landsort” hade han råkat komma över en samling handskrifter med ursprung under de sista åren av Gustav III:s regering. Han beslöt att låta trycka dem och skickade dem därför ”till en vän i Stockholm, som hade den godheten att icke allenast jemföra dem med de i dervarande samlingar befintliga afskrifter och att derefter rätta och korrigera dem, men att äfven till dem förskaffa mig en förläggare” (s XI).

14 P A Granbergs (1810–1811) anonymt utgivna framställning, *Historisk tafla af f. d. konung Gustaf IV Adolfs sednaste regeringsår*, 1–3, var ändock klart tendentiös.

Schartau hade förutsett att vissa handlingar i hans utgåvor kunde klandras för ensidighet. Han var beredd att svara att "ensidigheten i klandret" måste komma fram lika väl som "ensidigheten i berömmet". I synnerhet gällde detta vid den nu aktuella tidpunkten, "då Historien syntes färdig att utbyta sin allvarsamma pensel mot Panegyrikens trumpet och sålunda väl kunde behöfva att erinras om sitt kall att tvifla, forska och dömma med opartiskhet". Trots ensidigheten torde "väl ett eller annat guldkorn ... kunna hemtas ur dessa handlingar". Till och med om de inte gav klara upplysningar om händelser, "så tjente de dock i allmänhet att karakterisera partierna och tänkesätten, samt följaktligen till någon del äfven tiden" (s XII). Skulle inte ens detta gälla, hade en utgivning av dem i varje fall ett annat värde. Därigenom kom felaktiga uppfattningar i dagen och kunde lyftas fram av ännu levande deltagare i berörda händelseutvecklingar. "Det tillhör således samtiden att upplysa alla sådana *misstag*; men det torde väl böra medgifvas, att hon, för att göra det, måste *känna dem*." Skulle kritiker helt förkasta de partiska skrifterna, vore han inte den ende samlare som drabbats av en bannstråle (s XIII–XV, citatet s XIII).

Efter alla dessa tänkbara inskränkningar i värdet av sin publikation levererade Schartau det sista och verkligen svårbetvingade hindret för dess framgång. Människor har en benägenhet att förgylla en gången tid. Han citerar med gillande en fransk författare:

behaget af det förflutna sprider sin glans, lik aftonrodnaden, öfver hela horison-
ten. Sjelfva olägenheterna blifva henne kära, emedan de på afstånd synas henne så
i det närmaste samband med de fördelar, hvilkas förlust hon begråter. Hon erfar
en så vantroisk vördnad för det *hela*, att hon hvarken sjelf vill eller tillåter andra
att undersöka delarna, af fruktan att hennes Fé-slott kunde rubbas i sina grundva-
lar. (s XV–XVI)

Uppgifven konstaterade Schartau att allt vad han i tur och ordning här hade anfört till förmån för sin publicering torde bli förgäves, där sådana åsikter rådde. Förnuf-
tet stod svagt i striden mot känslan. Men den opartiske läsaren av den nu tryckta
del 3 borde ändå kunna acceptera hans argumentering:

Det är till honom och till honom blott, som jag nu vädjar i afseende på riktighe-
ten af de åsikter jag i det föregående framställt, viss, att om de gillas, han skall
finna sig så mycket mera otillgänglig för det skrik och de deklamationer, som
ännu ytterligare torde mot mig göras gällande. (s XX)

Företalet avslutades med detaljerade upplysningar rörande några av de texter som
ingick.

Volym 1 av *Hemliga handlingar* hade mött uppmärksamhet i pressen och nr 2

hade rört upp en hätsk diskussion. Vid planläggningen av volym 3 hade hänsyn tagits till kritiken. Medan 1–2 hade redovisat en övervikt för material, ofta berättelser och tolkningar, som var tydligt kritiskt mot Gustav III, utgjordes merparten i nr 3 av fristående dokument utan klart partitagande.

19:5. Tidningsdiskussionen om utgivandet av *Hemliga handlingar*

I december 1821 uppmärksammade och kritiserade *Granskaren* den nyss utkomna volym 1 av *Hemliga handlingar*.¹⁵ Tidningen hade främst tre principiellt viktiga invändningar mot publiceringen. a) Den ansågs i två avseenden strida mot tryckfrihetsförordningen, b) de återgivna dokumentens äkthet var inte styrkt, c) samlingen var partisk, negativt inställd gentemot Gustav III.

a) Med anledning av den i början av handlingarna återgivna brevväxlingen mellan Gustav och hans mor, Lovisa Ulrika, hänvisade tidningen till TF 2 §, 4 momentet. Detta förbjöd uttryckligen ”kungörandet af ’*enskilda bref*, så vida de ej till något rättegångsmål nödvändigt höra;’ huru har utg. kunnat utsprida dessa Biljetter, som i någon rättegång aldrig varit åberopade och ej heller rimligtvis någon gång kunna blifva det? Bör icke tvenne krönta Personers brefvexling i detta afseende vara lika skyddad för obehörigt utspridande, som hvarje medborgares?” På samma sätt fann tidningen god anledning att sätta frågetecken för åtkomst och återgivande av flera andra privata brev.

I senare delen av volymen hade utgivaren tagit in åtskilliga bilagor för att klargöra de tidigare meddelade handlingarnas beskaffenhet och trovärdighet. Sarkastiskt lyckönskade *Granskaren* honom till ”att ostraffadt få utsprida sådana handlingar, som t. ex. ministeriella noter af 1788, hvilka dokumenter uti Tryckfrihetslagen äro bestämdt förbjudna att kungöras förr än efter 50 år. Något af Regeringen gifvet tillstånd dertill har utg. icke åberopat, och således förmodeligen hvarken sökt eller erhållit.” (Jfr avsnitt 5:1.)

b) På flera ställen påpekades det att handlingarna saknade underskrift och bestyrkande av äktheten. Underförstått ansåg tidningen därmed att utgivaren hade avvikit från periodens norm. Det var förvisso tillåtet att skriva anonymt, men ville en debattör visa fram fakta med hjälp av ett dokument, måste någon behörig offentlig tjänsteman ha intygat att återgivningen var korrekt efter originalet.

Vid den här tiden var antagligen få tidningsläsare ovetande om att Gustav III hade beordrat en svensk skenmanöver för att ge ryssarna skulden för krigsutbrottet 1788. På denna punkt blev kravet om bestyrkta dokument en välbehövlig undanflykt så att *Granskaren* slapp vidgå något för kungens räkning:

15 *Granskaren*, 4/12 1821.

En order om ett offentligt bedrägeri, utfärdad af en Konung till en militär Befälhafvare, för att af militärer utföras, ända derhän, att '*våld och brand*' dem anbefallas; är någonting högst sällsamt. Och i ett land, der ett så beskaffadt dokument, utan att vara till sin tillvarelse eller riktighet på minsta sätt bestyrkt, kan få tryckas opåtaladt; bör åtminstone ingen klagan öfver inskränkt Tryckfrihet äga rum.

c) *Granskaren* hävdade att nästan alla handlingar var ”författade uti en frondörston, som ofta gränsar till bitterhet emot Konung Gustaf III”. De var ”uppsatte (om de någonsin existerat) af ensidiga anhängare till ett och samma parti”, och förtjänade därför inte förtroende. Att denna snedhet i urvalet ingick i själva planen för att korrigera påstådda tidigare snedheter i andra riktningen berörde inte *Granskaren*.

I en senare replikväxling utvecklade tidningen ytterligare sin ovan återgivna uppfattning om privatbrevens helgd. Det gällde att förhindra ”att någon oförtjent skugga kastas på berömda personers minnen och handlingssätt”.¹⁶ Hade regeringen velat ingripa, hade *Granskaren* påmint den om att den inte var renons på möjligheter. Men inga åtgärder vidtogs.

Volym 2 av *Hemliga handlingar* gav upphov till en mycket livligare diskussion. De flesta kända och inflytelserika tidningar deltog, om än med skiftande engagemang. Som utgångspunkt ska en kronologisk översikt av deras inlägg meddelas. Därefter följer en analys av viktigare teman.

I mitten av juli 1822 presenterade *Argus* den nya boken starkt uppskattande i fyra nummer efter varandra.¹⁷ Den rönste mothugg i en insändare i *Anmärkaren* från kanslirådet Carl M Schoerbing.¹⁸ Redan dagen därpå angreps Schoerbing i *Allmänna Journalen* och bemöttes också snabbt i *Argus*.¹⁹ *Stockholms Posten* försökte som domare ställa sig över grälet. Dess omdöme gentemot utgivaren blev relativt snävt.²⁰ En insändare i *Allmänna Journalen*, möjligen skriven av Schoerbing, tog ställning mot *Argus* liksom en annan i *Anmärkaren*.²¹ En av de tyngsta delarna i hela meningsutbytet följde i fyra nummer av *Allmänna Journalen*, där handlingarnas utgivare försvarade sitt agerande, främst mot den senaste insändaren i *Anmärkaren*.²² *Stockholmska Courieren* förklarade sig inte kompetent att bedöma själva huvudfrågan, men gav i fortsättningen plats för en insändare som var

16 *Granskaren*, 21/12 1821 som svar på en insändare i *Allmänna Journalen*, 18/12 1821.

17 *Argus den Andre*, 10/7, 13/7, 17/7, 20/7 1822.

18 *Anmärkaren*, 24/7 1822.

19 *Allmänna Journalen*, 25/7 1822; *Argus den Andre*, 27/7 1822.

20 *Stockholms Posten*, 29/7 1822.

21 *Allmänna Journalen*, 6/8 1822 (”Opartisk Medborgare”); *Anmärkaren*, 14/8 1822 (”Opartisk Landtbo”).

22 *Allmänna Journalen*, 30/8, 3/9, 5/9, 6/9 1822 (mot ”Opartisk Landtbo”).

kritisk mot utgivaren.²³ Av den föregående diskussionen fann sig *Argus* föranledd att öppet redovisa varför den hade uppmärksammat dokumentsamlingen så påfallande och därmed gett upphov till hela diskussionen.²⁴ I en serie artiklar försökte *Stockholms Posten* sedan, enligt egen uppfattning opartiskt, karakterisera Gustav III i stort sett utan att nämna de hemliga handlingarna.²⁵ Liksom *Argus* tog *Stockholmska Courierien* för egen räkning positiv ställning till publiceringar av den berörda typen innan den åter släppte in samma negativa insändare som tidigare.²⁶

Om man bortser från utgivaren av *Hemliga handlingar*, som givetvis talade i egen sak, var inläggen för och emot offentliggörande ungefär lika omfattande. Men positiva omdömen avgavs av drivna journalister, medan det bara delvis går att ursprungsbestämma de insändare som var negativa till publiceringen av de hemliga handlingarna.

Jag har funnit fyra teman värda en ordentlig genomgång. I dessa illustreras de verkligt viktiga motsättningarna. Det gäller i allt väsentligt att dra ut och referera skribenters huvudsynpunkter. Punkt 1 kan sägas vara en metodfråga. De tre senare redovisar i vissa fall bedömningar grundade på genomförda argumenteringar, men i en rad sammanhang snarare ursprungliga värderingar som inte underbyggdes vidare eller förändrades under meningsutbytet.

1. Rättighet och lämplighet att publicera dokumenten, eventuella gränser härför.
2. För och emot Gustav III.
3. Motpart/motbild: adeln/frihetstiden.
4. Jämförelser mellan 1780-talet och 1820-talet.

1) *Granskarens* preciserade kritik att publiceringen av handlingarnas första volym skulle strida mot angivna punkter i tryckfrihetsförordningen upprepades inte. I dess ställe framfördes mycket allmänna påståenden: ”I min öfvertygelse är denna pjes den mest oförskämda, som sedan den nya tryckfriheten utkommit, emedan den nödvändigt skall kasta en eldbrand emellan stilla medborgare och reta till inbördes hat. Den kan omöjligen med liknöjdhet af Regeringen åskådas.” Hovkanslern borde inte låta författaren onäpst ”få skända minnet af någon Fäderneslandets bättre Regent i åsynen af dess högre Anhörige, samt hederliga och aktningvärda medborgares namn, i åsynen af antingen dem eller deras barn!”²⁷

I utgåvan hade häradshövding Blix behandling av Gustav III strax efter dennes

23 *Stockholmska Courierien*, 2/9 (redaktionen), 5/9, 9/9 1822 (”Ett ord i sinom tid”).

24 *Argus den Andre*, 18/9 1822.

25 *Stockholms Posten*, 20/9, 23/9, 26/9, 27/9 1822.

26 *Stockholmska Courierien*, 3/10 (redaktionen), 14/10, 17/10, 21/10 1822 (”Ord och Afsked till Argus et Comp”).

27 C M Schoerbing i *Anmärkaren*, 24/7 1822.

död noterats som exempel på att avlidna kungar inte var fredade från en kritisk bedömning. Påståendet tolkades till egen fördel av såväl kritiker som utgivare av de hemliga handlingarna. Å ena sidan anmärktes det att Blix skrift hade möjliggjorts genom speciell tillåtelse och uppmuntran från "en då för tiden mäktig man" (det vill säga G A Reuterholm). Någon prejudicerande verkan kunde den alltså inte ha för att göra de hemliga handlingarnas avslöjanden rumsrena.²⁸ Å andra sidan hävdade handlingarnas utgivare att hans arbete i två avseenden positivt avvek från Blix. Medan Blix var partisk utan att klart ange detta, hade han själv markerat att uppgifter kom från oppositionen och på så vis försökt väcka läsarnas vaksamhet. Medan Blix hade Reuterholm att tacka för beskydd, hade han själv bara haft tryckfrihetslagen på sin sida och lyckönskade Sverige till "att *nu mera* ingen hög herre der kan skänka ett beskydd *emot lagen*, eller *med lagen* utöfwa sin enskilta hämd".²⁹

Tidsavståndet återopades både emot och för den vidtagna publiceringen. Det påstods av en insändare att händelserna låg för nära för att kunna behandlas rättvist. Man borde invänta att Gustav III:s handlingar, som var deponerade i Uppsala, blev tillgängliga (femtio år efter hans död).³⁰ Hänsyn borde också ha tagits till att Gustav III:s syster, Sofia Albertina, fortfarande levde.³¹

Argus gav en mer genomförd argumentering *för* publicering av dokumenten genom att behandla dessa som ett "förarbete för historien":

Wäl skall Läsaren äfwen någon gång finna öfwerdrift och partiskhet, men när kunde *samtida* wid dylika arbeten någonsin undgå dessa fel? Men wi som nu lefwa ett halft sekel aflägsnade från början af Gustaf den Tredjes regering, böra wara i stånd att uppskatta händelser och personer opartiskt. Wäl skulle man kunna anmärka mot dessa handlingar, att de sakna fullständighet; men denna winnes blott genom samlandet af dylika bidrag; och skulle detta samlande ej någonsin börja? Att det redan börjat nu, är en anledning mer att den historiska sanningens ljus *snart* skall spridas öfwer alla delar af Gustaf den Tredjes regering.³²

Om man ändå skulle behandla kungar, återstod det att lösa ett delikat problem. Vad kunde framställningen innehålla? Hur långt fick skribenten gå? På papperet tillät även en kritiker av publiceringen en grundlig undersökning. Men det finns god anledning att tro att han hade en helt annan uppfattning om vad anständighet och rättvisa krävde än vad en anhängare av publicering hade:

28 "Opertisk Landtbo" i *Anmärkaren*, 14/8 1822.

29 Utgivaren av *Historiska handlingar* i *Allmänna Journalen*, 30/8 1822.

30 "Opertisk Medborgare" i *Allmänna Journalen*, 6/8 1822.

31 Schoerbing i *Anmärkaren*, 24/7 1822.

32 *Argus den Andre*, 20/7 1822.

Må sanningen tala inför Konungar ifrån det ögonblick de bestiga thronen, intill den stund då klockorna ljuda öfver deras grift, må efterverlden steg för steg granska deras vandel och gerningar; men må det ske med iakttagande af anständighetens och rättvisans fordringar. Att allmänhetens motvilja för dessa sårande skrifter, skulle af ett tidningsblad taxeras såsom 'servilité', har förefallit oss högst oförväntadt. Sanningen bör visa sig osminkad, men ej fräck, ej oanständig. ... Hvad man fordrar af en häfdateknare, och forskaren framför honom, är grundligheten i undersökningen, påtaglighet i bevisen, ärlighet i viljan, anständighet i framställningen och vördnad för sederna och sin Öfverhet, vare sig lefvande eller begrafven. Alla dessa förbindelser lägga intet hinder för den djupaste forskning, den strängaste ransakning.³³

Med olust såg *kritikern* att en del av de fula arven från tryckfriheten som dittills synt i tidningar och flygskrifter nu tycktes vilja göra sig gällande också inom vetenskap och lugn forskning: ”ovett, äreskändande rykten och anonyma angrepp”, användes ”i stället för en ärlig *Rang de bataille* med bevis och facta”.³⁴

Eventuella skadeverkningar av utgivningen tonades däremot ner av *utgivaren*. Handlingarna kunde inte ses som angrepp på privatpersoner. Enskilda personer behandlades bara i sina offentliga funktioner. Om några kritiserades, berömdes andra. Skulle tadlet mot de förra vara orättvist kunde det vara till fördel att det framfördes tidigt, då kritiserade eller deras närstående ännu levde och kunde korrigeras.³⁵ Onekligen en rätt sorglös inställning.

Argus var glasklar och stenhård i sin plädering för jämlikhet inför historien:

wi bekänna oss för ingen del till den meningen, att sanning ej bör sägas om framfarna Konungar. De äro offentliga Personer, och befinna sig redan såsom sådana inom Publicitetens område; men hwar och en wet emedlertid att de oftast ej kunna nås af sanningen förr, än de upphört att existera eller werka. Den satsen att äfwen häfderna böra hyckla och smickra, att äfwen historien bör ljuga, är wäl så skändlig till sin natur, detta försök att bedraga alla kommande generationer är wäl så djupt föraktligt, att det endast kan rekommenderas af warelser, som, utan inre heder, äfwen gjort bankrutt på all yttre existimation, och som således, likt syndarne på schavotten, ej ha något att förlora genom uselheten i de tänkesätt hwaraf de göra publiken förtroende; ... Wäl ges det fall, då någon kunde frestas att önska Häfdernas domslut, – icke bestuckna, – men uppskjutna ännu på någon tid, eller så länge någon anförwandt och ungdomswän ännu lefwer qwar för att smärtas af den dömdes öde. Men har häfdatecknaren *rätt*, så får han ändå ej undanhålla hwad han wet; han bör ju weta derjemte att ett ädelt sinne med resignation betraktar en bedräglig sanning, och harmas blott öfwer en feg och sminkad digt.³⁶

33 ”Ord och Afsked till Argus et Comp” i *Stockholmska Courieren*, 14/10 1822.

34 ”Ord och Afsked ...” i *Stockholmska Courieren*, 14/10 1822.

35 Utgivaren i *Allmänna Journalen*, 25/7 1822.

36 *Argus den Andre*, 20/7 1822.

Kritiker såg bristande patriotism i publiceringen av en del beskyllningar, som sades vara utgivna ”till framtida häfdateknarens säkerhet”. Tryckandet av sådant var ”ett svek mot nationen, sanningen och efterverlden, och en feghet af hvarje sann svensk, att blunda för dylika insinuationer”. Egyptier, engelsmän och fransmän hade aldrig gjort något så ensidigt. Ingen ”redlig svensk” skulle kunna acceptera denna läsning ”utan att vara en hemlig förrädare af sitt Fosterlands fordna ära”.³⁷

Om faran för kungörande av historiska uppgifter hade redaktionen för *Stockholmska Courieren* helt andra kommentarer. Man tog kraftigt avstånd från påståendet att publicering var av ondo. I dess formuleringar följde tidlösa sanningar av tro på mognad hos samtidens medborgare:

Hvem igenkänner icke häri denna feqa och föraktliga considerationslära, som påstås förbjuda vissa sanningars framställande, vissa handlingars granskning, emedan detta framställande, denna granskning kan göra ond blod, väcka förakt för hvad som behöfver aktning, verka ledsnad och modlöshet hos statens tjänare och split mellan folkklasserna. Om ej denna lära så ofta haft bedröfliga följder, skulle man vara frestad att kalla den ytterst löjlig.

Dess grund måste ligga i den öfvertygelsen, att alltid ett visst mått bedrägeri fordras, för att styra eller leda människorna; att man aldrig får våga att öppet visa dem deras rättigheter och belägenhet eller blotta det sätt, hvarpå de behandlas; att de annars aldrig förmås till lydnad och lugn; med ett ord, att de af naturen äro så elaka, att *öfvertygelse* och *sanning* icke förmå verka på dem. ... Är Svenska folket verkligen så eländigt, att det icke tål en allvarsam undersökning om Gustaf III och hans tid? Skola gamla partier och tvedrägter åter upstå genom en dylik undersökning? Tror man då, att partier väckas genom historiska uppgifters framdragande, äfven om de skulle vara falska?³⁸

Redaktionen turnerade det misstänkta i att Gustav III:s lovprisare talade mot publicering på ytterligare ett sätt:

Den som ifrar emot hans rätt att uppdaga sanning, är tvifvelsutän minst af alla berättigad, att sjelf anses såsom försvarare af sanningens helgd. Man påyrkar väl icke förtigande af hvad som händt, ifall man tror, att det, som händt, icke *behöfver* döljas. Loforden öfver Konung Gustaf den Tredjes regering stå för den skull icke väl tillsammans med en alldeles obemantlad nitälskan emot uppdagandet af hans handlingar, med den öppet röjda fruktan att den skyldiga vördnaden för hans minne skall härigenom för nära trädas.³⁹

37 ”Ett ord i sinom tid” i *Stockholmska Courieren*, 5/9 1822.

38 *Stockholmska Courieren*, 3/10 1822.

39 *Stockholmska Courieren*, 2/9 1822.

2) Under denna punkt har samlats å ena sidan verkligt positiva bedömningar, å andra genomfört negativa sådana om Gustav III. I den återgivna debatten var det en utomordentligt stor spännvidd dem emellan. Båda ytterligheterna visas upp först. Därefter redovisas försök i tidningar att mer omsorgsfullt väga för och emot.

Allra mest uppskattande är en av insändarna som visserligen säger sig inte vara någon idoldyrkare, ”men Förfädrens skuggor hafva alltid varit honom heliga och hans hjerta har lågat af förakt för den, som skymfat hjeltarne af den jord, han beträder”. Sedan följer en högstämmd hyllning av kungen:

återskänkte vår flagga sitt fordna anseende; visade efter 70 år, i glömska och missaktning förflutna år, åter anblicken af en Svensk Konung på slagfältet och följd af segren; eröfrade sjömannens lager på samma vågor, der ej senare än 800 år förut, Eric Segersäll stridde för sitt land, och ljungade som blixten mellan de anfallne gränssorne af sitt Rike, för att tillbakadrifva faran i det ögonblick, då mod och hopp fanns nästan ensamt inom hans bröst. ... Gustaf d. III:dje skall alltid, hvad denna gång ej skedt, ibland snillen finna försvarare.. Det eviga Ljusets anförvandter skola igenom alla åldrar i honom igenkänna en Broder, liksom de föregångne Gustavernas skuggor redan uphemtat och helsat honom vid evighetens rand såsom sin ättling och like.⁴⁰

Till och med i denna översvallande hyllning medgavs det att några av kungens åtgärder (som hans långa utrikes resor i början av 1780-talet) var mindre välbetänkta. Men vanligast var det med rätt ospecificerade lovord.

Kritikerna av kungen hade normalt lättare att sätta fingret på distinkta punkter. Ett konkret exempel gäller hans sätt att skaffa sig nya befogenheter på skatteområdet, utan att adelsståndets rättigheter iaktogs:

Konungens hela uppförande och handlingssätt härvid, likasom under hela 1789 års Riksdag då allt slags korruption, swek och våld nyttjades emot Representanterna för det föregifna *fria* Svenska Folket, är karakteristiskt och förtjente att af den nuvarande generationen i hela sin widd kännas; kronan sattes dock på verket genom Konungens besök på Riddarhuset och uppträdande derstädes såsom Ledamot den 27 April eller dagen före Riksdagens avslutande, för att förmå Ridderskapet och Adeln till Bevillingens antagande på obestämd tid. Utaf alla skamliga uppträden under denna på dylika fenomen så rika Riksdag, är dock detta det skändligaste; ej underligt derföre att tryckningen af Ridderskapets och Adels protokoller så strängt förböds, och hemligheten ej ansågs nog säkert bewarad, om

40 ”Ett ord i sinom tid” i *Stockholmska Courieren*, 9/9 1822. Naturligtvis kan man inte läsa ett sådant stycke med vår tids glasögon. Det bör betonas att äreminnet var en central genre under slutet av 1700-talet och att Svenska Akademien ännu kring 1820-talet presenterade sådana ämnen i sina pristävlingar.

icke tillgångarne till Riddarhusets Kansli till och med förseglades med Polisens sigill.⁴¹

Vid sidan om sådana djupt kritiska men samtidigt till tid och rum väl lokaliserade påståenden förekom dock också från samma pressorgan grova beskyllningar med mindre garanterad träffsäkerhet. Det gick till och med så långt att Gustav III:s revolution 1772 inte ansågs nödvändig. Dessutom:

Att vårt penningwerk nu i 12 år varit förstördt är likaledes ett werk af Gustaf den Tredjes enwælde. Hwar och en som känner Riksgäldssedlarnas historia erinrar sig utan twifwel att wi från 1790 till 1802 fingo widkännas följderna af den förstörelse Gustaf sjelf omedelbart orsakat i Swenska Finanserna, och från 1802 tills nu och framdeles, följderna af den förstörelse han orsakat genom den enwäldsmakt han äfwen i den wägen lagt i sin sons händer.⁴²

För den okunnige men vetgirige läsaren presenterade källutgåvans försvarare i vissa inlägg förvånansvärt utförliga, sakliga och väl argumenterade sammanställningar av kungens många konstitutionella övertramp under slutet av 1780-talet. Oppositionens motstånd mot dessa motiverades. Samtidigt hävdades det att oppositionen tagit ett stort ansvar för att återupprätta rikets förstörda finanser.⁴³

Ett av försöken att undvika ytterligheter och ge en *opartisk* karakteristik av Gustav III byggdes upp på några tydliga komponenter. Kungen hade visserligen en del noterade brister, men han kunde knappast hjälpa dem. I stort sett var han ett offer för tidsandan. Makten hade ”nationen” obetänksamt prackat på honom. Men han hade egentligen inte varit skickad för ett sådant värv. Han var för vek:

Att uppgöra beräkningen öfwer hwad Sverige genom Gustafs regering wunnit och förlorat, torde wara ytterst swårt, åtminstone förefaller det oss så. Han hade åtagit sig en widd af magt som det är få menniskor gifwet att wäl utöfwa, ingen att utöfwa utan tadel. Nationen hade bifallit att uppdraga åt honom hela den werkställande magten, utan att sätta wid hans sida någon som hade rättighet och förbindelse att säga honom sanningen och att genom sin, på lagen stödda öfwertygelse, rädda Konungen från wådan att begå olagliga eller ogagneliga gerningar. ... [H]an hade den swagheten att wilja blifwa en enwäldig monark, såsom de flesta andra hans tids regenter, men fann rundt omkring sig ett folk ej willigt att oinskränkt lyda, och inom sig för mycken wekhet, för mycken godsintet, wi kunna säga för liten kraft, att wara despot. Det är denna halfhet i hans politiska tillwarelse, som

41 *Argus den Andre*, 13/7 1822. Förmodligen kändes den kärva tonen i detta inlägg mer främmande för många 1820-talsläsare än den vördnadsfulla i texten till not 33 och 40.

42 *Argus den Andre*, 27/7 1822.

43 Närmare ett och ett halvt tidningsnummer (*Allmänna Journalen*, 3/9, 5/9 1822) har sådan karaktär.

föranledt de stridiga omdömena om honom och de olika synpunkter, hvarunder han blifwit betraktad.⁴⁴

En grundläggande balansfråga tappades i stort sett bort i diskussionen. Utgivaren hade ju velat föra fram försummade synpunkter, inte göra en full avvägning av alla argument för och emot. Men han fick gång på gång försvara sig mot beskyllningar för ensidighet. Därigenom kunde han drivas att – föga korrekt – påstå att han visst inte hade gjort ett snett urval.⁴⁵

Dock påvisade han också en för sin tid säkerligen slående parallell ”att äfwen det *oppositorska*, till och med det *fientligt sinnade* hörer under Historiens område”. Han hänvisade till den då välkände romerske historieskrivaren Tacitus. Dennes framställning hade säkerligen av kejsar Augustus beundrare setts som en nidskrift. Den byggde ju på källor även utanför hovpoeternas krets:

huru tror Ni wäl M[in] H[erre], att, han skulle kunnat göra denna sammanställning af hwad som *sades för* och *emot* Augustus, om ingen före honom funnits, som upptecknat och förwarat det, då Tacitus skrifwande nära 100 år efter Augusti död, sjelf ej kunde hafwa hört hwad han anförer?

Ni ser således, M. H., att den stora Historie-skribenten ej försmår att söka sina upplysningar om den Monark, hwars Historia han behandlar, äfwen i *owännernas* anteckningar och att dessas samlande (i synnerhet när det sker i *förening med wännernas*) följaktligen, långt ifrån att wara ett litterärt högmåls-brott, som Ni och edra lika upplyste medbröder föregifwa, är en tjenst gjord åt framtida Häfdatecknare, hwilka förmodligen, liksom Tacitus, icke utan urskillning lära rådfråga dem.⁴⁶

3) I tidningsdebatten 1822 försökte försvararna av dokumentutgåvan ställa ettdera av två misskända alternativ som en positiv historisk motpol till Gustav III:s sätt att styra. Den uttalade avsikten med utgåvan hade varit att torgföra *adelsoppositionens patriotism* för att utplåna bilden av dess medlemmar som landsförrädare. Under debatten kom dessutom en annan aspekt att lyftas fram. *Frihetstiden med dess betydande riksdagsinflytande* ställdes i motsats till den gustavianska perioden med dess allt maktfullkomligare kung.

I båda fallen verkade den historiska förkunskapen kraftigt till fördel för beundrarna av Gustav III. De behövde inte anstränga sig med någon utförlig argumentering för sina välkända ståndpunkter. De flesta någorlunda initierade visste ju hur det förrädiska Anjalaförbundet sommaren 1788 bakom kungens rygg hade

44 *Stockholms Posten*, 27/9 1822.

45 *Allmänna Journalen*, 25/7 1822.

46 Utgivaren av *Historiska handlingar* mot ”Opertisk Landtbo” i *Allmänna Journalen*, 6/9 1822. ”Opertisk Landtbo” hade redan tidigare helt tagit avstånd från tanken på att använda ”smådeskrifter” i kommande historieskrivning. *Anmärkaren*, 14/8 1822.

försökt förhandla med den ryska kejsarinnan. Till sist hade medlemmar av adelsoppositionen mördat kungen. Därmed var den slutgiltigt diskrediterad. Om frihetstiden fanns det likaså en klart förhärskande bild: den som inte minst Gustav III själv hade förmedlat vid och efter sin statskupp i augusti 1772. Det var de köpta partigängarnas tid, då fosterlandets väl sattes i andra hand.

Bland dem som såg adelsoppositionens upprättelse som sin uppgift var utgivaren av de hemliga handlingarna den mest initierade. Han hade ägnat stor omsorg åt att motivera adelns agerande i Finland på sommaren 1788 som ett försvar för regeringsformen, en reaktion mot kungens grundlagsvidriga anfall in på ryskt område. Nu koncentrerade han i stället sin plädering på ett mer tacksamt fält, kungens maktspråk 1789 och inrikespolitiken under åren dessförinnan. Ett avsnitt om ett frågekomplex som inte har hört till de mest uppmärksammade i senare tids historiska framställningar exemplifierar tyngden i den upptagna frågan och intensiteten i själva framställningen:

Ni torde påminna Er, M. H., att, sedan propositionen om Brännwinsbränningens öfwerlåtande på arrende emot en wiss årlig skatt ej wid 1786 års Riksdag haft önskad framgång, så hänskjöts den året derpå till *Sockenstämmorna i riket*, hwilka, genom presterskapets anbefallta bearbetande, deruti ingingo. Ni torde vidare påminna Er, att då Adeln på många ställen wägrade sitt samtycke dertill, på den grund, att den dels ansåg en sådan behandling af en beskattningsfråga som ett ingrepp mot konstitutionen, dels kände, att den blott skulle öka den skuld, hwari dess bönder häftade för flera års innestående skatter och för gjorda försträckningar under de swåra misswext-åren, så befallte Konungen, att ingen Officerare skulle få anmälas till befordran, som ej åtagit sig brännwins-arrendet för sitt boställe. War ej *detta* detsamma, som att *utskrifwa skatt*, hwartill Konungen likwäl, enligt Regerings-formen, ej war berättigad, och war det ej ett steg af denna natur, ehuru i oändligt mindre scala, som föranledde Engelska revolutionen af 1688?⁴⁷

Den som absolut inte ville föra adelsoppositionens talan gentemot Gustav III hade en än svårare uppgift om han i stället pläderade för frihetstiden. Hur skulle han slagkraftigt kunna ta fram en gynnsam bild av femtio års utveckling, vilken slutade i oförsonliga motsättningar från senare delen av 1760-talet? Det var föga sannolikt att många proselyter värvades med så avvikande tankar som de nedan återgivna:

hwad 1772 års statshwälfning beträffar, så är det mycken fråga om ej, just denna revolution sjelf war en produkt af tidens venalitet, ... och slutligen wåga wi utan alla försyn påstå att 1720 års statsförfattning, med alla dess fel, och till och med stora fel, war någonting mycket bättre och fullkomligare än 1772 års, i synnerhet i

47 Utgivaren av *Historiska handlingar* mot "Opartisk Landtbo" i *Allmänna Journalen*, 3/9 1822.

förening med Tryckfriheten, som 1766 etablerades, men hwilken kort efter 1771 [1772] års revolution anseeligt minskades och snart alldeles qwäfdes, så att Nationen i alla fall bragtes att ge mer för mindre wid sistnämnda statshwälfning. Huruwida Sverige skulle kommit att dela Pohlens öde, i fall 1720 års regeringsform fått fortfara, tål både undersökning och motsägelse, wi tro det åtminstone ej; men hwad som är wisst, är att Sverige 1809 war detta öde ganska nära, – tackad ware den prisade regeringsformen och säkerhetsakten.⁴⁸

Som en avslutande snärt påstod tidningen till och med att några av Gustavs stora kulturella satsningar hörde hemma inom ”en gammal despotkonst, men som föga bidrager till upplysningen”. Med alla sina gunstbevis hade hans regeringstid inte skapat några motsvarigheter till frihetstidens många stora intellektuella.

4) Det är inte alldeles lätt att förutsäga om och i så fall på vilket sätt bestämda 1820-talsuppfattningar om Gustav III och hans livsverk var knutna till klara grupperingar beträffande den egna tiden. Fann Gustav III:s sentida försvarare sin egen tids samhälle sämre, färglösare, trivialare än det gustavianska? Var å andra sidan kritiker av Gustav III negativa enbart till honom, eller fruktade de en stark (utvidgad) kungamakt på 1820-talet? Var de i stället negativa, därför att den avsatta kungaätten ännu kunde vara ett hot mot den nya, bernadotteska regimen?

Under sitt engagerade försvar av Gustav III kom Carl M Schoerbing in på den typ av jämförelser som intresserar här. I polemiskt syfte tog han upp en rad ekonomiska frågor. Han hyste ingen tvekan om vilken period som var bäst:

Om beskattningen under denne Konungs Regering kan få namn af *gruflig och förstörande*, hwad titel ämnar wäl utgifwaren till de *hemliga Handlingarna* att tillägga den närwarande bewillningen, som i summa mycket öfwergår den af år 1789, och om penningesystemet, som Gustaf sjelf tillskapade, kan sägas hafwa blifwit af honom förstördt, ehuru Banken då och länge efteråt fortfor att kontant honorera sina förskrifningar, så frågas med skäl, om vårt närwarande penningesystem är bättre eller sämre. Då för tiden såldes en tunna spannmål för bättre pris än nu och ingen beklagade sig då öfwer det låga priset, *emedan alla andra behöfswaror bibehöllos under och länge efter hans regering i närmaste öfwerensstämmelse med sadespriset* en konst, som nu mera tycks wara förlorad eller efter honom förstörd. – Man hörde under hela hans regering ej ett enda rop på *penninge- och kredit-brist*, som sedan 1810 likwäl blifwit ett allmänt skrik, och ej heller steg kursen till den

48 *Argus den Andre*, 27/7 1822. Möjligen hade redaktionen inspirerats av stridsskrifter från tiden kring 1770. En sådan, Johan Hartman Eberhardt, *Försök til en pragmatisk historia om frälse-ståndet i Sverige, ifrån de äldsta til våra tider* (1769), kom 1822 i en ny, utvidgad upplaga. Som utgivare till denna har i efterhand P A Wallmark utpekats (SB 17, Kungliga biblioteket) men han har inte själv meddelat detta. Hallberg (2003), s 184–191, gör en värdefull genomgång av Eberhardt.

närvarande höjden, oaktadt de flera restriktions-åtgärder, man hos oss i sednare åren tagit till penningens bibehållande i Riket. Den under hela denne Konungs regering skuldfrje jordbrukaren har först i den närvarande frihetstiden blifwit så skuldsatt, att den ej mera kan derifrån frias.

Sedan Schoerbing alltså hade blundat inför 1780-talets svåra missväxtproblem, men luftat mångsidig kritik mot sin egen tid, valde han ett annat föga opportunistiskt grepp, nämligen att tona ner monarkers politiska roll, eller precisare: deras möjligheter att i praktiken faktiskt utöva makt:

Hwad som då skedde, sker än och kommer att fortfara hwar som helst, emedan det är mindre Regentens fel, än de förmäns, som hafwa sig uppdraget att föreslå till syslor, likasom wärdigheters och distinktioners utdelande mera beror på desse än på Monarkerne, hwilka omöjneligen kunna komma i tillfälle att annorledes känna förtjensten än som dem, från wederbörande, göras. – Man bör aldrig glömma den sanning: *att konjunkturer och de Monarkerne omgifwande personer mera verka på deras handlingar, än deras egen wilja*, och minnet deraf skall hindra hwarje historieskrifware från ett egensinnigt och orättwist tadlande af deras regeringar.⁴⁹

Schoerbings första inlägg i diskussionen, som var direkt föranlett av *Argus* presentation av de hemliga handlingarna, fick naturligtvis tidningen att svara. Den kom genom Schoerbings uppläggning av polemiken att hamna i den ovana situationen att vara mer positiv till sin samtid än vad motparten var. *Argus* tog sig tillfälligt ur detta dilemma genom att ge Schoerbings påståenden om den nutida höga skatobelastningen en besvärande bakgrund. Enligt *Argus* var ju de höga skatterna nödvändiga för att klara upp den finansiella oredan efter Gustav III:s och Gustav IV Adolfs krig.⁵⁰ Hela diskussionen om bästa perioden saknar numeriska håll-

49 Schoerbing i *Anmärkaren*, 24/7 1822.

50 *Argus den Andre*, 27/7 1822. Tidningens ton gentemot Schoerbing var särdeles nedlåtande: ”Sällan har wäl ett tillfälle kunnat erbjuda sig att lifligare öfwerlygas om sanningen och förträffligheten af den regel att mera *se på sak än person*, än i det ögonblick då man finner sig nödsakad att uppträda med ett yttrande mot en sådan Författare, som *Hr C. M. Schoerbing*. Ty skulle man derwid se på personen, såsom Författare, så kunde aldrig något yttrande komma i fråga; emedan alla omdömen i den wägen redan kunna anses för alltid bestämda. Såsom Utgifware af en Statistisk Jurnal har nämligen *Hr C. M. Schoerbing* redan för Sju år sedan, – eller år 1815, och öfwerallt der Swenska språket läses, så stadgat detta omdöme om sitt wärde som Författare, att han 'efter den betan' ej annorlunda kunnat anses än som en litterär sjelfspilling; och den offentliga granskningen, hwilken trädde honom till mötes i den då utgifna Tidningen *Lifwet och Döden*, lemnade Publiken successift, i mån som *Hr Schoerbings* Jurnalhäften utkommo, tillfälle att liksom i ett rikt naturliekabinett wederbörigen rangerad och etiketterad, beskåda hwarje detalj, eller tydligare sagdt, hwarje sottis, som den omkomne i dessa häften testamenterat åt snusboden. Genom

punkter. En faktor framhävs här, en annan där, men effekterna av den kan inte bestämmas utan dess storlek och betydelse tas för given. Kunskaperna för en djupare analys saknades.

I ett senare, principiellt hållet inlägg närmade sig dock *Argus* sina normala positioner. Tidningen markerade sin begränsade tilltro till det befintliga statskicket. I brist på bättre gällde det dock att skydda det mot väl tänkbara konspirationer:

Wäl störtades detta enwælde 1809; men så många röster ha redan sedan denna tid låtit höra sig till enwäldets förswar; så mycken servilitet har wisat sig i tänkesätten, så liten energie i de populära institutionerna, så mycken öfwerwigt, – i grundlagens bokstaf, som i werkligheten, – på Regeringens sida, att wi innerligen woro öfwerlygde att tidpunkten ej war orätt wald att påminna Swenska Folket huru det fordom förlorade sin frihet och hwilka frukter det deraf skördade, dels under Gustaf den Tredjes egen regering, dels under hans sons; ... Så ofullkomlig än wår Representation af mången anses wara; så litet tillfredsställande wåra Riksdagar warit; så tro wi dock att wår representation, sådan den är, är bättre än ingen representation, och att wåra Riksdagar äro bättre än ett aldrig genom de styrdas mellankomst hejdadt enwælde; och det är af dessa anledningar wi omfattat tillfället af de hemliga handlingarnes framträdande för att efter wår förmåga bidra att, om wi få så säga, åt Nationens garantier för frihet och wälfärd, hwilka nu med så mycken likgiltighet af mången betraktas, förwara någon del af deras werkliga dyrbarhet, och befästa dem både i Folkets interessen och hjertan.⁵¹

sin egen åtgärd befann sig Hr Schoerbing från den tiden nedflyttad under kritiken; och då han sedermera någon gång lik en gengångare framskymtat på Litteraturens fält med något eget, och ej från andra Författares hoplånadt arbete, har man också, liksom genom en tyst öfwerenskommelse, erkänt ett sådant arbete ej wara föremål för granskningen. ... men också har Redaktionen, i samma ögonblick den af andra grunder sett sig föranlåten att yttra sig deröfwer, beslutat att under detta yttrande helt och hållet glömma att Hr C. M. Schoerbing är Författare dertill. Redaktionen tror sig derigenom på en gång ha för sin räkning räddat helgden af nyssnämnde grundsats och förskaffat sig en möjlighet att utan rodnad kunna nedlåta sig till det widrörande af den ifrågawarande artikeln i Anmärkaren, som dess ämne påkallar. *Ty saken, sjelfwa saken är wigtig; och det är derföre wi wilja uppehålla oss wid några meningar derom.*”

Schoerbings statistiska tidskrift av 1815 var förwisso inget mästerverk, men den förtjänade inte den snorkiga bedömning den utsattes för i *Lifwet och Döden* (avsnitt 23:5) och ännu mindre den otäcka mobbning *Argus* briljerade med ovan. Hans inlägg i debatten om publicering av historiska handlingar innehöll en rad obestyrkta påståenden av stor räckvidd. Ändå var de mindre omfattande än *Argus* egna.

51 *Argus den Andre*, 18/9 1822.

De frågor som ställdes i början av punkt 4 kan besvaras enbart genom grova för-
enklingar. En representant för vardera försvarare och kritiker av Gustav III har
avlyssnats. De tydligast artikulerade, Schoerbing och *Argus*, har närmast av nöd-
vändighet utnyttjats. För Schoerbing, ”sin kränkta konungs ädla försvarare”,
tedde sig samtiden sämre än den gustavianska.⁵² *Argus* synes däremot ha varit
genuint negativ till det mesta Gustav III hade stått för, men samtiden var heller
inte mycket att hurra för. Tidningen misstänkte att en vagt antydd grupp funde-
rade på en utvidgning av den befintliga kungamakten. Ingen av de båda nämnde
att den avsatta kungaätten skulle ha någon roll att spela i framtiden.

I jämförelse med alla de krumbukter Hans Järta gjorde innan han prisade Gus-
tav III:s tid på bekostnad av sin egen (avsnitt 19:3), är Schoerbings frimodighet
att göra sammalunda påtaglig.

Det finns inga tecken på att regeringskretsen tog del i pressens diskussion. Den
brukade använda andra medel än ett öppet meningsutbyte. I de interna reger-
ingsöverläggningarna har otillbörliga skrivsätt om Gustav III och särskilt den
därifrån härledda kritiken av olika politiska företeelser kring 1820 noterats som
orsak vid indragningen av *Argus* i december 1822.

I egenskap av tillförordnad hovkansler tog A C Kullberg i hårt när han skulle
motivera sitt beslut att dra in *Argus*. Han talade om ”de många återkommande
och djupt förnärmande utfall, som *Argus*, under loppet af de sist förflutne fyra
månader, idislat emot Konung Gustaf III”. Visserligen kunde han ge tidningen
rätt i att historiens röst var något annat än äreminnets, ”men på Libellistens och
Pasqvillantens språk uttryckte sig ännu aldrig den Historia, som med Sanningens
fackla vandrar genom Tidehvarfven”.⁵³

Visst fanns det grupper av beundrare och mot dem grupper av kritiker av Gus-
tav III. Men kungen borde väl knappast ha haft en riktigt stor potential som
samlande symbol för människor med någorlunda homogena intressen i viktiga
samhälleliga frågor. För vilka människor, med vilka gemensamma uppfattningar,
i vilka stora frågor? Och partiväsendet på 1820-talet var ju mycket mindre utveck-
lat än i de andra fallen.

Påtagligen kunde dock diskussionen om Gustav III användas för att under-
blåsa befintliga politiska spänningar i början av 1820-talet genom *Argus* vidlyftiga

52 Omdömet från ”Opartisk Medborgare” i *Allmänna Journalen*, 6/8 1822. Jag kan inte
avgöra om Schoerbings tidigare skrala renommé räckte till för avslag eller om hans uttalat
negativa attityd till samtiden ytterligare försämrade det. I varje fall sade regeringen nej till
flera ansökningar från honom om olika bidrag för publicering och köp av en stor restupp-
laga av ett arbete om det tyska skogshushållningssättet. Se statsrådsprotokoll i kammar-
ärenden 9/1, 28/5, 3/12 1823. 1829 fick änkan ett engångsbelopp. Statsrådsprotokoll i
handels- och finansärenden 21/2 1829.

53 För pressen oåtkomliga statsrådsprotokoll i kammarärenden 10/12 1822. Troligen är attri-
bueringen till omdömen om Gustav III en nödfallskonstruktion i efterhand.

kopplingar mellan det ursprungliga debattämnet och sin egen tids konstitutionella förhållanden. Men det var inte tal om några långsiktiga verkningar.

Till sist är själva det historiska innehållet i meningsutbytet av intresse. Det är tydligt att flera tidningsredaktioner (*Allmänna Journalen*, *Argus* och *Stockholmska Courieren*) innehöll personer med utmärkta historiska kunskaper om det senast förflutna århundradet och förmågan att resonera principiellt utifrån dessa. Därmed inte sagt att deras slutsatser nödvändigt var hållfasta. *Argus* beskyllde onyanserat direkt och indirekt Gustav III för i stort sett alla grava brister den urskilde i sin samtid. Även hans kulturella insatser dömdes brutalt ut.⁵⁴

Men motparten var inte särskilt framstående. Den som först tog till orda hade litet anseende som publicist och övriga deltagare uppträdde anonymt – något som var vanligt vid den här tiden. Därtill bör dock läggas att det var betydligt enklare att konkret kritisera än att konkret prisa inom det aktuella ämnesområdet. Med nödvändighet blev anhängarna av Gustav III vagare i sina utsagor än motståndarna.

Hur kan den intresserade genomsnittsläsaren tänkas ha bedömt resultaten av meningsutbytena inom de fyra teman som prioriterats i detta avsnitt?

1) Rättigheten att publicera de historiska dokumenten torde inte på allvar ha satts i fråga. Tidens allmänna intresse för källutgåvor talade härför och dessutom hade goda skäl givits i debatten. Däremot rådde säkert fortsatt delade meningar huruvida man utan retuscher skulle trycka dokument som gav en klart ofördelaktig bild av en tidigare regent.

2) Kritiken mot Gustav III fick begränsat genomslag. Den invanda rojalismen, som ju inte hade sitt starkaste stöd i intellektuella argument, höll i huvudsak ställningarna.

3) Därav följde att motbilden, ett framhävande av adelns patriotism eller av frihetstidens politiskt aktiva ofrälse medborgare, inte heller fick överhanden.

4) I det här aktuella utgivningsärendet rörde man sig i mycket med invanda värderingar, men det är ändå noterbart att det fanns några aktörer som ganska skickligt använde klart grundade empiriska resonemang. Journalisternas syfte var inte att få godkänt i historisk metod utan att sprida sin egen uppfattning. Sannolikt var det få läsare som blev omvända till en ny syn.

54 Efter att ha läst *Argus den Tredjes* måttlösa kritik i texterna till not 41, 42 och 48 känns dess självkänedom, uppvisad i texten till not 32 som begränsad: ”wi som nu lefwa ett halft sekel aflägsnade från början af Gustaf den Tredjes regering, böra wara i stånd att uppskatta händelser och personer opartiskt”.

19:6. Försök att diskutera utgivarnas identitet, engagemang och bevekelsegrunder

När den tredje volymen av de hemliga handlingarna kom ut 1825, avslöjade kapten Ivar Ejlert Schartau att han var deras dittills anonyma utgivare. Han var styvson till den efter sin död vida berömde prästmannen i Lund, Henrik Schartau, och hade redan långt tidigare varit litterärt verksam. Under åren 1807–1811 lät han trycka åtskilliga patriotiska dikter. Vid den bedömning 1811 då Esaias Tegnér vann Svenska Akademiens stora pris för "Svea", fick Schartau det mindre priset.⁵⁵

År 1807 kom Schartau in på den militära banan och deltog därefter i kampanjer såväl på den europeiska kontinenten som mot Norge. Då hans regementschef mot slutet av 1816 avgav tjänstgöringsbetyg över sina officerare fick Schartau dock som förste löjtnant vid Bara kompani det slätaste vitsordet av samtliga: "Aldeles ingen fallenhet för tjensten." Han avgick 1817. På vems initiativ framgår inte.⁵⁶

I januari 1813 friade Schartau till Gustava, dotter till överstelöjtnant Jakob Voigtländer och hans avlidna hustru Hedvig Charlotta von Krassow. Den senare hade tillhört en släkt med ganska betydande jordägande i södra Halland. På hennes arvslott hade fallit Hemmeslövs tämligen stora egendom i Östra Karups socken. Gustava hade i sin tur ärvt Hemmeslöv med fadern som förmyndare och ansvarig för egendomen. Fadern underkände helt Schartau som tilltänkt äkta man och bedömde att han inte hade några möjligheter att försörja en familj. Han sökte hindra äktenskapet domstolsvägen (såsom giftoman gav han inte sitt samtycke). Hans ansträngningar underkändes slutgiltigt av Högsta domstolen i oktober 1816 varefter giftermålet följde omedelbart.⁵⁷

Vid den tiden var Schartaus ekonomiska situation prekär. Själv ansåg han att den skulle räddas i och med segern i rättegången. Emellertid var framgången otillräcklig för en jordbrukare som helt saknade driftkapital, men hade gott om skulder under en tid då näringsens kreditförhållanden var extremt besvärliga. Brev från åren 1819 och 1820 visar att Schartaus ekonomi var mycket pressad. I slutet av 1821 hade svärmoderns tidigare egendom sålts ut i en större och åtskilliga smärre poster.⁵⁸

55 Henrik Schartau (1847), *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 13, s 351.

56 Torsten Winberg (1950), *Södra skåningarna 1811–1949*, s 57, 485–486; Brev I E Schartau till P A Wallmark 23/11 1814 (bilaga meritförteckning). Ep. V 4:18. Kungliga biblioteket.

57 Gustava Voigtländer hade ett ovanligt förflutet. Efter ett tidigare frieri (1806) som fadern inledningsvis var positiv till men snart satte sig emot, hade hon låtit sig enleveras av friaren. Den gången hade fadern lyckats få giftermålet (1807) ogiltigförklarat i HD 1810. En ingående behandling av det första frieriet, från Axel Lagercrantz, och en rätt utförlig genomgång av hennes senare liv med Schartau hos Birger Wedberg (1925), *Juridik och erotik*, särskilt s 49–61.

58 Brev I E Schartau till P A Wallmark 23/11 1814; 7/5 1815; 28/7+6/8, 10/10 1816; 1/2

Vid samma tid började de hemliga handlingarna publiceras. Schartaus påstående att han hade kommit över en samling handskrifter ”i en aflägsen landsort” synes därför i och för sig kunna passa in i detta sydhalländska sammanhang. Men vem skulle ha velat anförtro ett publiceringsuppdrag av viss vikt åt en person som två gånger inom några år hade havererat i lokalsamhällets åsyn?

Det är vanskligt att uttala sig om skribenters innersta avsikter och graden av deras engagemang. Om Schartau finns det dock några indikationer i den utgåva han presterade 1826 om Gustav III:s planer på att ta upp kampen mot den franska revolutionens makthavare. I sin beskrivning av situationen i Sverige i början av 1790-talet stod han långt från sin position av år 1821–1822:

Emedlertid var vid denna tid nationens inre belägenhet i det hela lycklig och lugn. En författning, ej utan brister, men hvilken icke företedde de slags missbruk och orimligheter, som framkalla borgerliga skakningar, rikets aflägsenhet från revolutionens medelpunkt; de trenne ståndens tillgifvenhet, som Konungen verkligen åtnjöt; den representativa statsform och de politiska rättigheter hans fädernesland af ålder ägde, och som han endast inskränkt för att tygla en hatad, fal och efter fremmande ingifvelser yrande aristokrati.⁵⁹

På fem år skulle Schartau, visserligen efter att ha utsatts för hård kritik, ha gjort en helomvändning i sina bedömningar. Det tyder på ett begränsat engagemang som försvarare av den adliga oppositionen och som kritiker av Gustav III. Möjligen ska han tas direkt på orden; att han enbart blivit uppmärksammas på en samling dokument som han trodde skulle kunna vara intressant. Eller: har han fullt ut spelat en självständig utgivares roll i fråga om de hemliga handlingarna?

Senare delen av Schartaus liv blev än mindre framgångsrik än den som hittills har dryftats. År 1828 fick han ett mindre understöd av Svenska Akademien, som kände till hans mycket svaga ekonomi. Senare blev det hustrun Gustava som nödtorftigt försörjde familjen genom ett brett författarskap.⁶⁰

Turen är kommen att behandla den vän i Stockholm som Schartau nämnde i sin inledning 1825. Vilken hjälp kan han tänkas ha gett i och för utgåvan? Vem han var framgår inte av Schartaus text. Likaså är hans medverkan oskarpt meddelad. Först långt i efterhand framkom det i tidningsredaktören P A Wallmarks självbiografi att det var han som hade medverkat.⁶¹

1819; 14/8, 23/9 1820. Ep. V 4:18. Kungliga biblioteket; Taxeringslängder Laholms fogderi, Hallands län 1813, 1822. Riksarkivet.

59 *Bidrag till Konung Gustaf III:s Historia, innehållande hans tillärnade Expedition mot Frankrike 1792, hans underhandlingar i Aachen och brevexling med Marquis de Bouillé samt den senares reflexioner öfver Konungens egenskaper, karakter och död* (1826), s 4.

60 Wedberg (1925), s 61–62.

61 Wallmark (1852), självbiografisk artikel i *Biographiskt lexicon*, 19, s 471.

Från åren 1812–1820 finns ett dussintal brev från Schartau till Wallmark bevarade. De går i huvudsak ut på att Schartau ville dra nytta av Wallmarks förbindelser i Stockholm för egen räkning. I början av 1819 påpekar Schartau emellertid att deras relationer för länge sedan upphört.⁶²

På viggarfärd hösten 1820 blev Schartau fast i Västerås och måste tigga Wallmark om ett handlån för att kunna ta sig därifrån.⁶³ Förbindelserna därefter förefaller inte helt hjärtliga. Att det blev tunt med brev i fortsättningen kan dock alternativt förklaras med att Schartau tycks ha uppehållit sig i Stockholm. Inte i något av de bevarade breven 1812–1820 nämns ett publicistiskt samarbete mellan de båda männen. De behandlar överhuvud inte sådana ting. Inte fullt väntat dyker Schartau 1823 upp som ansvarig utgivare för *Journalen*. Det uppdraget varade något mer än ett år. Om det hade reell innebörd framgår inte.⁶⁴

Schartau uppgav 1825 att hans vän inför de föregående volymerna hade jämfört med textversioner som fanns i Stockholm. Han hade kunnat korrigera Schartaus egna avskrifter innan de gick till tryckning. Dessutom hade han skaffat en förläggare åt honom.

Wallmark å sin sida meddelar något om en arbetsfördelning mellan de båda. Enligt honom hade Schartau samlat materialet för de båda första volymerna och för en del av den tredje. Wallmarks eget bidrag, enbart till den tredje volymen, skulle till större delen ha hämtats ur utländska skrifter.⁶⁵ Det tryckeri och det förlag som Wallmark skaffade åt Schartau var i båda fallen hans egna. Det är svårt att tro att den antagligen medellöse Schartau skulle kunna vara den faktiske huvudmannen i en utgivning.

En inte oviktig aspekt på utgivarens verksamhet förblev okommenterad. Någon diskuterade handlingarna med auktoritet i *Allmänna Journalen*, just i egenkap av deras utgivare. En av motståndarna vädrade misstankar när utgivarens första inlägg riktat mot Schoerbing infördes redan dagen efter det att denne hade tagit till orda i en annan tidning. Han påpekade att svaret hade kommit så snabbt att knappast någon annan än Wallmark, redaktören själv, kunde ha hunnit med att avfatta och införa det. Emellertid viftade denne bort påståendet.⁶⁶

Det finns en annan antydning om att Wallmark kan ha varit djupare involverad i utgivandet av de hemliga handlingarna än vad som omedelbart framgår. I introduktionen till en annan, klart kritisk dokumentutgåva som han ensam (anonymt) stod för 1822 försvarade han nämligen med kraft uppläggningsen av de hemliga

62 I själva verket finns det en lucka på två år från slutet av 1816 till början av 1819 i den bevarade brevsviden.

63 Brev I E Schartau till P A Wallmark 14/8, 23/9 1820. Ep. V 4:18. Kungliga biblioteket.

64 Lundstedt (1895), I, s 145–146 (nr 380, *Journal för litteraturen och theatern*).

65 Wallmark (1852), *Biographiskt lexicon*, 19, s 471.

66 "Opartistisk Landtbo" i *Anmärkaren*, 14/8 1822, följd av utgivaren i *Allmänna Journalen*, 30/8 1822.

handlingarnas volym 1, den enda dittills utkomna, mot *Granskarens* i avsnitt 4 ovan redovisade kritik.⁶⁷

I och med sitt engagemang för försvaret av utgivningen av de hemliga handlingarna kom *Allmänna Journalen* – mot vanligheten – att strida sida vid sida med *Argus*. Kritiker av utgåvan underlät inte att kommentera förhållandet i försmädlig ton.⁶⁸

Ett problem med att göra Wallmark till den drivande kraften i utgivningen är att han har hållits för en försiktig person som undvek att utmana starka intressen i samhället, här givetvis adeln. Men utgivarens inlägg i debatten som bör ha skrivits av honom tyder på ett starkt engagemang. Och även i ett annat sammanhang, tryckfrihetens princip, yttrade han sig anonymt med betydande hetta.

Undersökningen i detta avsnitt mynnar inte ut i några säkra slutsatser om vilken roll Schartau och Wallmark spelade i utgivningen av de hemliga handlingarna åren 1821–1825. Mycket tyder dock på att Schartau inte betydde lika mycket som hans offentliga framträdande skulle ge vid handen. Wallmark, som utåt bara spelade supporterns roll, har förmodligen i verkligheten vägt rätt tungt. Hans motvilja gentemot adeln och vilja att försvara medborgares konstitutionella rättigheter markeras vid den här tiden i flera sammanhang.

19:7. Reflexioner om användandet av historien

Bedömning och användning av historien har här exemplifierats med en speciell sektor, källutgåvor, som i centrum hade välkända personer och händelser inom ett femtioårsspann. Reflexionerna nedan gäller tre aspekter: överhetens öppna reaktioner, journalisternas redovisade historiska kunskaper och bedömningar samt utgåvornas tänkbara långsiktiga inverkan.

Möjligheterna för överheten att komma åt några bestämda typer av överträdelser av TF fanns. Dock var det en viktig fråga innan de tillgreps om de svaga sanktioner (böter) som kunde komma ifråga var värda ett juridiskt ingripande som skulle rikta uppmärksamheten på det man fann likgiltigt eller ville tysta. Det är knappast något som tyder på att överheten var illa berörd av Schartaus texter och kände behov att i efterhand ta ställning till dessa, vare sig aktivt genom åtal eller passivt genom att underlåta att åtala.

1820-talets tidningar hade mycket små redaktioner. *Granskaren*, som tog ställning, skrevs nästan helt av en enda man, Hans Axel Lindgren. *Journalen* och *Argus*, som båda starkt engagerade sig i diskussionen om dokumentsamlingen, hade något större men ändå små personella resurser. Mot den bakgrunden och i avsak-

67 En och en halv sida utan paginering och under rubriken "Erinran" inleder *Strödda handlingar i synnerhet till publicitetens historia i Sverige*. Om denna skrift se avsnitt 19:2 ovan.

68 "Opartisk Landtbo" i *Anmärkaren*, 14/8 1822.

nad av lättillgängliga databaser är redaktionernas redovisade historiska insikter och förmåga att utnyttja dessa imponerande. Journalisterna fann ofta relevanta argument för de enskilda positioner de intog. Men deras större slutsatser och försök till synteser imponerar mindre. Därför hade de också lättare att avböja motpartens alternativ. På en punkt var de dock helt ense, den utgåva som hade presenterats var inte godtagbar. Läsarna måste få bättre möjligheter att värdera texterna: få reda på varifrån de kom och hur de hade behandlats. Hade de utgivits exakt i befintligt skick? Kommentarer saknades för att göra bakgrund och sammanhang begripliga.

Brister vid publicerandet av historiskt material observerades naturligtvis också på andra håll. Men genom tidningarna fick sådana synpunkter ett bredare genomslag i en allmän kulturdebatt. Möjligen kan den ha påverkat en annan, småningom mycket välrenommerad utgivare att arbeta på helt annat sätt än i vårt exempel. Första bandet av Carl Johan Schlyters utgåva av Sveriges gamla lagar kom 1827. Naturligtvis ändrade det inte i ett enda slag praxis. Med sin överlägsna precision signalerade det dock början till användande av nya normer. Men han tog också femtio år på sig (delvis heltid) för att bli färdig.⁶⁹

Att läsningen av utgivna historiska dokument blivit säkrare har eliminerat en del tidigare tvistepunkter. Men sådana täcker bara speciella aspekter av det förflutna. De flesta historiska problem låter inte lösa sig den vägen. Även om två författare är ense om ett förlopp kan de komma till avvikande resultat genom att lägga olika tyngd på samma inslag. I en rad centrala frågor råder betydande oenighet om tolkningar och det finns goda möjligheter att välja olika. Flera moderna undersökningar om 1900-talet har än en gång visat detta.⁷⁰ Historiens roll vid tolkning av samtiden kvarstår oförminskat intensiv.

69 Som utgivare av de två första av sammanlagt tretton band av *Samling af Sveriges gamla lagar på kongl. maj:ts nådigste befallning utgifne* (1827–1877), medverkade förutom C J Schlyter också H S Collin.

70 Hit hör särskilt Åsa Linderborg (2001), *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, om partiledarna som ikoner, och Roger Johansson (2001), *Kampen om historien – Ådalen 1931: sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*, om en och samma händelses olika symboliska värde för flera olika politiska och sociala grupperingar.

KAPITEL 20

Beroende och oberoende tidningar

20:1. Patrik Lundell om betydelse och karaktär hos insända artiklar

Många personer excellerar numera i egenproduktion av korta skrifter i olika former på nätet, alltifrån gedigen analys till självförverkligande skrivklåda. Den närmaste motsvarigheten i äldre tid var artiklar insända till tidningar. Patrik Lundells givande presshistoriska avhandling ägnar stort intresse åt användningen av sådana under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Hans allmänna bild ger en utgångspunkt för min genomgång av diskussionen av företeelsen i Stockholm under 1820-talet. Den blev då en pressetisk stridsfråga av stort format och ger huvuddelen av kapitlets innehåll.¹

Den mest genomgripande debatten om hur fri pressen borde stå gentemot intressen utanför redaktionen gällde underdånighet i hemlighet eller principiellt avböjande av tjänstvillighet gentemot regeringen. Mot otillbörlig påverkan från överheten ägde medborgaren skydd genom tryckfrihetsförordningens regler om anonymitet för skribenter. Många insända uppsatser trycktes utan författarnamn.

I sin avhandling om pressen i Östergötland fäster Lundell stor vikt vid artiklar som sändes in till tidningarna. Han anser att de utgjorde ett för sin tid karaktäristiskt drag som alltför lite har beaktats av den dittills bedrivna forskningen. En grov kronologi hos honom säger att en riklig förekomst av insända artiklar karakteriserar senare delen av 1700-talet. Deras utdragna marginalisering och ett därmed förbundet genombrott steg för steg av en modern press följer 1790–1840. Lundell använder förekomsten av insända artiklar som ett väsentligt drag för att särskilja två typer av tidningspress från varandra. Han anser att distinktionen har relevans även utanför Östergötland.

Enligt Lundell trycktes insända artiklar under den tidigare perioden regelbundet i de landsortsblad han har undersökt. Både från redaktion och läsekrets förutsattes det att en tidnings utrymme skulle ställas till förfogande när en person (normalt en prenumerant) kände behov att göra sin uppfattning i en fråga åtkomlig för övriga läsare. Lundell använder termen ”medborgerlig tidningslitteratur” om publiceringstypen. Tidningen skulle inte spegla eller representera, utan vara

1 Patrik Lundell (2002), *Pressen i provinsen: från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*.

ett offentligt samtal till samhällets fromma. Snarare än att skapa debatt skulle den ge plats för neutralt faktspridande. Uppgiften för tidningens utgivare var att trycka. Flera boktryckare hade ambitioner, och för den delen förmågan, att själva skriva delar av sin tidning, men de förblev ändå undantag.²

Av naturliga skäl har Lundell inte kunnat få någon klar uppfattning om vilka som skickade insändare till redaktionerna. Normalt trycktes sådana utan författarnamn. Detta ansågs av många debattörer befordra sanningen. Då de anonyma skribenternas inlägg inte kunde bedömas efter författarnas ställning i samhället borde det ske efter lödigheten i deras text.³ Lundell anser att tidigare pressforskning har bedömt insändarna alltför snävt. Negativa kommentarer har varit vanligare än positiva. Han exemplifierar med omdömen som amatörmässiga och omoderna. Som ett speciellt sätt att klassa ner insändarnas värde har man påstått att vissa tillverkats av den egna redaktionen för att i någon mening ge läsarna en oförtjänt fördelaktig bild av tidningen.⁴

Förändringen fram till den andra, modernare tidningstypen beskriver Lundell så här: ”Utgivaren som såg sig skyldig att publicera vad som insändes ersattes vartefter av den tämligen enväldige redaktören. Denna förändring kan också, i brist på någon bättre term, beskrivas som en professionalisering.” Enligt Lundell har forskningen snarast oreflekterat tagit parti för det nya. Själv står han för en motsatt prioritering. Hans bok handlar mer om (och visar mer sympati för) det som är på väg att försvinna än om det som vinner terräng.⁵

Eftersom den nya sortens tidningsredaktörer, publicisterna, tydligt låter sig studeras i Stockholm under några decennier från och med 1820-talet ägnar Lundell ett avsnitt åt det ämnet. Bland annat återger han drag av en intensiv diskussion som försiggick under slutet av 1825 mellan å ena sidan *Argus*, som företrädare för de nya publicisterna, och å den andra främst *Journalen* men också *Granskaren*, som talesmän för en äldre inriktning. Frågan gällde användandet och värdet av insända artiklar i tidningarna. Den bedöms mot bakgrund av Lundells diskussion om den medborgerliga pressen under 1700-talet.

Argus såg en rad problem med insändare och ställde upp strikta villkor för att sådana över huvud skulle utnyttjas. Dess båda motståndare argumenterade för insändarna huvudsakligen efter samma linjer som använts på 1700-talet, även om deras redaktörer själva var aktiva skribenter.⁶

2 Lundell (2002), särskilt s 14–15, 21–29, 92.

3 Lundell (2002), s 70.

4 Lundell (2002), s 76.

5 Lundell (2002), s 15 (citatet), 11, 18.

6 Avsnittet i Lundell (2002) betecknas ”Publicismens och liberalismens riddare” och upptar s 117–142.

20:2. Allmänt om min undersökning rörande externt material i *Journalen*

I fortsättningen kommer jag först granska om insändarna i landsorten på 1700-talet och i Stockholm på 1820-talet kan tänkas ha fungerat olika. Med utgångspunkt i sådana resonemang om bakgrundsfaktorer och användningar ska jag sedan för perioden 1815–1830 utnyttja ett bredare källmaterial som i första hand härstammar från (*Allmänna*) *Journalen* och dess redaktör under många år, P A Wallmark. Med hjälp av det kan också företeelser som är besläktade med insändarna infogas i diskussionen. Därefter kommer drag ur flera principiella meningutbyten i 1820-talets tidningar att återges. Försök görs till slut att separera någorlunda verklighetsnära påståenden från rena påhopp i stridens hetta.

Bara ett begränsat antal landsortsstäder, i princip läns- och stiftsstäderna, hade under andra hälften av 1700-talet rättighet att ha ett tryckeri, vilket var en förutsättning för att ge ut en tidning. Mellan tidning och tryckeri rådde ofta en symbios. *Båda saknade konkurrens på orten inom sina branscher.*⁷ Utgivandet av en tidning kunde jämna ut och öka en annars kanske osäker efterfrågan på tryckeritjänster. Genom att släppa in läsarna i spalterna kunde tryckaren göra tidningen omväxlande för dem. Som neutral handhavare av deras tankegodts lät han bli att stöta bort några i den ofta alltför lilla flocken av prenumeranter. Dessutom behövde han lägga ner mindre ansträngning än om han skulle ta fram bladets innehåll helt på egen hand. Den samtida värderingen att utbyte av åsikter medborgare emellan var till gagn för samhället talade starkt för insändarna. Som det enda organ som naturligen kunde ta på sig rollen som förmedlare av sådant hade tidningen ett ansvar och tog det.⁸

Flera bakgrundsfaktorer i Stockholm på 1800-talet avvek från dem som antagits för landsortsstäderna ett antal decennier tidigare. Huvudstaden hade en rad tidningar som konkurrerade med varandra och i viss grad kompletterade varandra. Landshövdingar och biskopar under 1700-talet hade inte alltför ofta anledning att reagera mot det tämligen oskyldiga innehållet i sitt lokala blad. Överheten i Stockholm på 1820-talet tyckte sig däremot möta något som långtifrån var oskyldigt hos de nya publicisterna. Att 1700-talets landsortsredaktörer inte annat än undantagsvis deltog i något som kan kallas politiska debatter har påvisats. Att 1820-talets publicister tvärtom hade sin lust i sådana är väl känt. Deras främsta förkämpar var *Stockholms Courier* (1820–1822) och *Argus* (29 november 1820–1830).

Den ideologi som 1820-talets förkämpar för insändare talade för har redovisats

7 Även om stiftstidningar på några håll till en tid kunde arbeta någorlunda likt nyhetstidningar ingår de inte i resonemanget ovan.

8 Förutom av Lundell (2002) har jag också dragit nytta av avsnittet ”Landsortspressen under utveckling” i Oscarsson (2000), s 169–180.

ovan. Däremot finns det inte något utsagt om hur de bar sig åt i praktiken. Arbetade de i enlighet med de tidigare uttalade riktlinjerna som neutrala tryckare utan urskiljbara egna profilerande åtgärder? Eller levde de på annat sätt än föregångarna lärde?

Avgränsningen av min följande diskussion måste klargöras. Kungamakten vägrade att öppet formulera sina planer eller åsikter i en statstidning. Den arbetade i stället på två andra vägar. Den placerade då och då i hemlighet artiklar i tidningar vilka var sympatiskt inställda till regeringen, men i allt väsentligt var ekonomiskt självbärande och hade vidare vyer än att enbart vara kamporgan mot publicister. Denna typ av samröre var i de enskilda fallen svår att konstatera och gav därför upphov till många spekulationer. Det är i sådana blad som insändarna har sitt naturliga hemvist och därför är det den kategorin som huvudsakligen figurerar i detta kapitel. Företrädare nummer ett är (*Allmänna Journalen*).

Regeringens andra väg var att stötta tidningar som hade bekämpandet av publicister som sitt mest distinkta kännetecken. Den måste stå för en väsentlig del av finansieringen av sådana blad. Anknytningen kunde inte betvivlas. I Stockholm fanns det två kvalitetsklasser inom den här kategorin. *Granskaren*, som har kommit till tals många gånger i den här boken, är ett blad med en klart kungavänlig linje som den ofta fäktar väl för. Ett exempel åt andra hållet utgör *Argus den IVe* som visserligen har en klar politisk linje, men ett torftigt utförande av den. Insändare är inte det vanliga vapnet. Denna typ av journalistik var inte sällsynt i Europas länder men hade ofta svårt att tävla med en öppet regeringskritisk press. Den faller här i stort sett utanför framställningen.

Dock försöker jag gå fram bredare än med enbart artiklar med epitetet ”insänt” över sig. Möjligen täcks uppläggningsen bättre med den klumpiga beteckningen ”tryckalster placerade för att driva opinion via andras tidningar”. För enkelhetens skull talar jag i stället om ”externt material”. Företeelsen ska inledningsvis belysas med hjälp av två texttyper som härstammar från den ena av de tidningar som 1825 pläderade för bruket av insändare, nämligen *Journalen*. Därefter kommer nerslag från (*Allmänna Journalens* och *Argus* under flera perioder fortgående enligt om insändare att redovisas.

På Kungliga biblioteket, Stockholm, en gång redaktör Wallmarks arbetsplats, förvaras hans omfattande brevsamling.⁹ Min genomgång av den kunde ha varit bredare och därmed redovisats mer systematiskt, men ändå kan vissa mönster rekonstrueras ur dessa rena lämningar från händelseförlopp (avsnitt 20:3).

I volym 19 av ett äldre uppslagsverk, *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, som kom ut 1852 har Wallmark levererat den utförligaste av samtliga självbiografier, om 128 sidor. Han förefaller tämligen uppriktigt och undviker

9 Samlingen i Kungliga biblioteket (KB) betecknas Ep. V 4 och använt material därur specificeras dessutom med volymnummer.

enkla uppgörelser med tidigare motståndare. Här kan man finna en i viss mån avklarnad uppfattning om delar av det ämne som intresserar oss (avsnitt 20:4).

Det särklassigt bredaste materialet är publicerat i *Allmänna Journalen*, till dess den blev indragen 1824, därefter hette den *Journalen*. Frågekomplexet togs upp utförligt i repris (särskilt 1821, 1825, 1826) med *Argus* som en given motpart (avsnitt 20:5).

20:3. Externt material enligt Wallmarks brevsamling

Ett försök att urskilja några olika tillvägagångssätt vid placandet av text i Wallmarks tidning ser ut som följer, med beteckningen ”L” för personen som levererar materialet i någon form och ”M” för mottagande tidning: 1) som en följd av högre social position eller ingången överenskommelse har L möjlighet att efter behag lämna material som M utan diskussion (med eller utan rubriken ”insänt” inför i bladet), 2) L lämnar material och anvisningar som M ska utnyttja och omforma till en artikel av given innebörd, 3) L försöker locka M till publicering genom att hävda att ett aktuellt inlägg bekämpar en gemensam motståndare, 4) L och M bedriver gemensamt projekt till förfång för motståndare i pressen.

I alla dessa fall är regeln att L vill att M ska skydda hans anonymitet.

1) Mordet på Värmdö den 27 mars 1819 (jfr avsnitt 13:5) följdes under halvåret därefter av flera domstolsförhandlingar vilka var tidens stora samtalsämne i Stockholm. En mängd rykten cirkulerade, bland annat om status hos de tre viktigaste nyhetstidningarna, *Anmärkaren*, *Stockholms Posten* och *Allmänna Journalen*. Normalt välinformerade personer satte tilltro till uppgiften att kungen försökte dirigera dessas innehåll för att styra opinionen. De höll för troligt att han hade lyckats med *Stockholms Posten*, till hälften med *Allmänna Journalen*, men inte med *Anmärkaren*. Om *Allmänna Journalen* påstods det att kungen för sina intressen kunde disponera tidningen under tre av veckans dagar, medan återstående tre ännu sköttes fritt av redaktören P A Wallmark.¹⁰

Uppgifter av en sådan art måste givetvis stödjas av annan och säkrare sort för att kunna utnyttjas. Inslag av sådan typ (dock ej inriktade på Värmdöålet) har återfunnits i samlingen av Wallmarks brev på Kungliga biblioteket.¹¹ Den norskfödde överste Johan Hübner Holst tjänstgjorde på kronprinsens (kungens) enskilda byrå och skötte vid den här tiden kontakter med tidningar.¹² Från honom föreligger från 1817 17 datumangivna och 4 odaterade ytterst summariska följelappar i samband med överlämnande av (numera givetvis saknat) material som

10 Adamson (1995), s 146. Kungens utrymme var rimligen ett maximum som nog inte på långt när utnyttjades.

11 Ep. V 4:10. Kungliga biblioteket.

12 Koncentrerat om konungens enskilda byrå hos Torvald T:son Höjer (1960), s 435–438.

skulle införas. För de följande tre åren är de arkiverade breven från Holst färre: i ordning 6, 9 och 4 stycken. Det kan betyda en faktisk nedgång i trafiken, men också att en annan person användes som manuskurir. En tänkbar tredje variant framskymtar i Holsts brev av den 31 mars 1818. I detta kallades Wallmark till kungen, med anvisningen att han skulle gå genom kammartjänarens rum. Det visar att denna visit inte var en förstagångsföreteelse. Redaktören kan alltså själv ha hämtat manus. I brev av den 7 januari 1820 inpräntade Holst att förbindelsen mellan honom och tidningen borde hållas hemlig.

Några funderingar om innehållets art tränger sig på. I fall då ämne för artiklarna grovt framgår, rörde det sig om översättningar, mest från franska men också från tyska och engelska. Någon enda gång anges ett svenskt material. Kalenderåret innan Karl XIII dog (5 februari 1818) förefaller Karl Johan ha varit sysselsatt med att läsa av och förmedla utländsk opinion, så att hans trontillträde skulle försiggå invändningsfritt. Publiceringsivern var större än när det gällde att 1816 genomföra den satsning på en statsekonomisk journal som ständerna hade efterlyst (jfr avsnitt 23:8). Senare bör dock svenska frågor ha fått ökad aktualitet.

2) Några bevarade brev visar ett direkt samarbete mellan kungen och redaktören vid avfattning av en artikel. I det ovan nämnda brevet av den 7 januari 1820 lade Holst ut en beställning på Wallmark från kungen. Holst lämnade Arild Hvitfeldts välbekanta danska historiska krönika och noterade med en inlagd lapp vad Karl Johan önskade få med i en artikel som gällde Norges förening med Danmark (på 1500-talet). Artikeln skulle grundas på historiska fakta och innehålla en fin allusion på nuvarande ställning. Skulle Wallmark kunna skriva en sådan artikel, helst på franska, och skicka den till Holst som skulle visa upp den för kungen innan den infördes? Kungen läste och ändrade. Han följde Ludvig Holbergs skildring i stället för Hvitfeldts.¹³ Frågan om en tätare anknytning av Norge blev åter aktuell i svensk press som understöddes av Karl Johan under termen ”amalgamerings”, och brev från Holst till Wallmark i ämnet finns från 1827.

3) Den tredje gruppen gäller inte att ta in tidigare okänt material, utan snarare att förstärka intryck som ett antal ”insider” kunde känna igen. August von Hartmansdorff var en av de flitigaste talarna i adelsståndet vid 1823 års riksdag om än med anseende som gediget tråkig.¹⁴ Fyra brev från honom till Wallmark har ett visst intresse. I två av dem var det fråga om att införa delar av anföranden han redan hållit, men önskade ge ökad spridning åt. I båda framförde han som ett argument för publicering att han gick emot *Argus*¹⁵ I flera fall önskade han, och

13 Ep. V 4:10, 2/6, 9/6, 12/6 1820. Kungliga biblioteket..

14 Helge Almquist (1918), August von Hartmansdorffs personlighet och tidigare politiska bana, II. *Historisk tidskrift*, s 5–6.

15 ”Jag skulle så mycket häldre önska, att dessa stycken i Allm. Journalen inflöte, som jag har anledning förmoda, att de deruti yttrade satser varda af *Argus* bestridda.” ... bilagde

fick, assistans så att hans förstärkande inlägg kom vid bästa tidpunkt för att påverka riksdagens beslut. I brev till Wallmark formulerade Bernhard Rosenblad, regeringsanhängare, fördelen med förbindelsen med *Allmänna Journalen*: ”är det alltid en stor förbindelse, vi äga till den redaktion, som likväl benäget erbjuder sig blifva organ för vår önskan, att kunna inför Nationen redovisa våra åtgärder för dess bästa”.¹⁶

4) I avsnitt 6:6 nämndes den publicering av riksdagens revisorers protokoll som bland andra *Journalen* genomförde under slutet av 1827 efter *Argus* föredöme två år tidigare. Den vållade *Argus* bekymmer. Det framstod som osäkert om den gjordes på överhetens anstiftan eller inte. Så mycket kan dock fastslås att Wallmark redan 1825 hade haft ett direkt samarbete i frågan med tryckfrihetsärendenas handläggare i regeringen, hovkanslern David von Schulzenheim: ”Sedan revisorernes protocoll nu influtit i tvänne Nrr af Argus, har jag ansett tiden vara inne att införa vår omtallda artikel, hvar vid jag likväl tagit mig friheten göra några förkortningar och tilläg. Artikeln följer härhos, och jag torde få anhålla att den om möjligt blef införd i Journalen för i morgon.”¹⁷

En sammanfattning så här långt av det utnyttjade materialet visar att Wallmark under slutet av 1810-talet varit närmast reguljärt tjänstaktig i åtskilliga sammanhang för kungens räkning. Hur omfattande förbindelserna varit tio år senare kan inte min genomgång ge svar på. Under riksdagarna 1823 och 1828–1830 förekom en delvis öppen förstärkningseffekt av riksdagsmäns inlägg. Spår som jag funnit av mindre kända personers insändare är få, men det kan bero på mina prioriteringar.

anförande (innehållande motsatser af den åsigt, Argus framställt ...”). August von Hartmansdorff till P A Wallmark, 10/9, 12/10 1823. Ep. V 4:9. Kungliga biblioteket. Eftersom Hartmansdorff ännu vid den här tiden vanligtvis stod på oppositionens sida behövde han använda andra lockande argument för sin sak än sedvanlig intresseöverensstämmelse.

16 Bernhard Rosenblad till P A Wallmark 21/4 1823. Ep. V 4:17. Kungliga biblioteket.

17 David von Schulzenheim till P A Wallmark 29/12 1825. Ep. V 4:18. Kungliga biblioteket. Artikelnen infördes 31/12 1825 under tidningens stående rubrik ”Inrikes Underrättelser”. Utgångspunkt angavs vara en några år gammal tysk tidningsartikel (inte specificerad). Den prisade det fria svenska statsskicket, både rätten att beskatta och att granska medelsanvändningen via ständernas revisorer. Med hjälp härav försökte artikelförfattarna få otacksamma svenskar att inse sin gynnade belägenhet. Lite vagt antydde det att tidningen möjligen hade haft för avsikt att publicera material löpande från revisorernas arbete, men blivit förekommen av ett annat blad. Nu skulle en samlad behandling komma sedan revisorernas berättelse tryckts. Som avslutning berömdes de statliga ämbetsmännen för sitt gedigna arbete som hade medfört få och obetydliga anmärkningar vilka skulle sändas vidare för bedömning av ständerna. Till och med gav det pluspöäng åt regeringen att majoriteten för en av anmärkningarna hade varit liten.

20:4. Externt material enligt Wallmarks självbiografi

Wallmarks tidningsmannabana började 1809. De tre kända bladen, *Stockholms Posten*, *Post Tidningar* och *Inrikes Tidningar* tog då inte in polemiska inlägg. Efter påtryckningar (oklart varifrån) började Wallmark göra det. Han redovisar olika typer som han godtog: enskilda personers försvarsskrifter samt kritik mot de små tidningarna, också sådan som kom från regeringen eller regeringsledamöter som hade blivit personligen angripna. Han skrev också själv, när angreppen gällde allmänna frågor eller allmänt erkända grundsatser samt gav i sådana frågor utrymme för ”meddelade *insända artiklar* af godkända författare”.¹⁸

Han noterar att han i två sammanhang uttryckligen valdes ut av Karl Johan för att stå till pass med viktiga artiklar. Den första tillkom på sommaren 1814 och argumenterade för en förening av Sverige och Norge. För att ge den ökad tyngd påstods den, mot verkligheten, ha föredragits på den norska riksdagen i Eidsvold strax tidigare.¹⁹

Den andra skrevs 1823. Wallmark kallades att tillsammans med den djupt kritiske Karl Johan läsa Hans Järtas framställning om statistik i tidskriften *Odalmannen*. Han uppger att han mot sin vilja pressades att författa en mycket lång negativ recension för *Allmänna Journalen*. Den gick över tio tidningsnummer, mellan den 6 och 24 november 1823, och betecknades som insändare. Järta hörde inte till de skribenter som tålde mothugg. Han svarade i ett omfattande bihang till ett följande häfte av *Odalmannen*, mobiliserade anhängare som under åtskilliga månader pläderade för hans sak i *Stockholms Posten* och *Allmänna Journalen* och gav Wallmark en utdragen möda med att försvara sig. Åtskilliga vänner som han och Järta hade haft gemensamt tog avstånd från honom.²⁰

Att Karl Johan i båda dessa fall, som han bedömde som viktiga, vände sig till just Wallmark gör sannolikt att denne var den mest kompetente som regenten visste sig kunna disponera över när så behövdes. Likartade händelser relateras inte i fortsättningen av Wallmarks självbiografi, utan framställningen går över till insändarna. Här ägnar han sig huvudsakligen åt att klargöra och försvara sin egen inställning. Som framgår av avsnitt 20:5 nedan var han 1825 utpräglad offensiv rörande dem.

Wallmark tyckte sig kunna konstatera att oppositionstidningar från 1820 uppträdde övermodigt och mötte ett underlägset motstånd från regeringstrogna blad. Själv ansåg han att angripna skulle få försvara sig. När de inte fick in replik i den ursprungliga angriparen lät han dem komma till tals hos sig, en princip som han kritiserades för men stod fast vid. Det påstods att han ”*dref trafik med insända artiklar*”. Gällde det någon regeringsåtgärd som han försvarade, eller åtminstone försökte korrigera felaktiga framställningar av, råkade han ut för tillmälen som

18 Wallmark (1852), s 365, 368.

19 Wallmark (1852), s 386–387.

20 Wallmark (1852), s 398–400.

”Ministèrens Advokat, Hofförgyllare, lycksökare, salarierad, servil”. Hans tidning ansågs eländig och inte värd allmänhetens stöd (det vill säga prenumeration).

En kritik som Wallmark uppger att han utsattes för som en följd av insändarna var att hans tidning saknade en konsekvent linje. Hans försvar på den punkten var att det externa materialet inte var omfattande nog för att ha någon sådan inverkan. Hans motståndare talade för en regel som skulle skapa klarhet om var *Journalen* stod i relation till insändarna. Dessas innehåll borde överensstämma med redaktionens åsikter. I annat fall borde redaktionen markera sina invändningar.

Häremot invände Wallmark att insändaren hade rätt att utföra sina argument utan att de föregicks av eller steg för steg åtföljdes av tidningens invändningar. Dessa var ofta redan kända av dess läsare som önskade jämföra dem med någon annans uppfattning. Wallmark formulerar sin grunduppfattning på det här viset:

då en allmän tidning är att anse som en offentlig, af allmänheten underhållen tribun, innehafvaren deraf är moraliskt pligtig att låta äfven *andra* ur denna allmänhet deri uppstiga, och att då han, genom ordet *Insändt*, öfver artikeln, tillkännagifvit, att det är en annan, som nu intagit den, så har han tillräckeligen befriat sig från allt annat ansvar för hvad denne ämnar yttra, än det juridiska ... Detta tillfälle är en af de väsendtligaste fördelar, som en allmänt spridd tidning kan tillskynda ett lands upplysning, och hvarpå det äfven, genom sitt rikligare understöd, har rättmätiga anspråk. Skulle utgifvaren af en sådan tidning endast intaga hvad som öfverensstämde med hans egna subjektiva åsigter, så skulle hvarje annan upplyst medborgare, som råkade att med dem hafva stridiga och ega skicklighet att utveckla dem, se sig dömd till tystnad, så vida han icke ville sjelf blifva tidningsutgifvare eller brochur-författare.²¹

Wallmark behandlar således två viktiga tillfällen då han biträdde Karl Johan och till och med arbetade under falsk flagg, i det sista fallet med redaktören dold under insändarbeteckningen. Denna försiktighetsmanöver hade dock direkt genomskådats varför självbiografen trettio år senare inte innebar något avslöjande. Där emot är han förtegen om det mycket mer omfattande vardagliga publicerandet av externt material för överhetens och andras räkning.

Alldeles uppenbart bedömdes det externa materialet på helt annat sätt än under 1700-talet. Det hade blivit ett tvisteämne mellan två diametralt motsatta uppfattningar. Den angripande, regeringskritiska sidan såg det inte som ett neutralt arbetssätt för att få fram fakta, utan som ett vapen som på gynnsamma villkor, utan att man riskerade något, kunde arbeta aktivt för överheten.

21 Wallmark (1852), s 403–406 (citaten s 405 och 406).

20:5. Argument från diskussionen tidningar emellan under 1820-talet

Frågan om insändares karaktär och därmed åtföljande användning återkom i flera reprisar i tidningsnummer under 1820-talet i Stockholm. Jag ska först försöka redogöra för en lite förvirrad diskussion 1820–1821, därefter ta fram bredare synpunkter från det ettrigaste meningsutbytet i slutet av 1825 och avslutningsvis se några troliga utvecklingar under decenniets senare år.

Insändarnas status var givetvis en aspekt av publiceringsklimatet i allmänhet. *Stockholms Courier* startade i januari 1820. Dess redaktion var övertygad om att kungamakten under slutet av 1810-talet hade försökt och lyckats skaffa sig en starkare position än tidigare på stadens tidningsmarknad. Särskilt tycktes överheten ha lätt att placera insändare för att skapa positiv opinion för sina egna uppfattningar. För *Stockholms Courier* gällde det att hålla sig utanför en sådan trafik. Av de ledande tidningarna i huvudstaden var den redan från början snävast i fråga om externt material. En ovälkommen situation uppstod i mars–april 1820. Tidningen hade vänt sig mot ett regeringsbeslut som innebar ett ingrepp i tryckfriheten (avsnitt 5:3). Den mottog en insändare av den 29 mars som var kritisk mot dess linje i frågan, men varken införde den eller skickade tillbaka den till författaren. I stället avgav tidningen en allmän deklARATION om sin inställning till publicering av insändare. Den vill jag sätta in i följande sammanhang.

Visserligen hade tidningen i sin inledande programförklaring på ett oskarpt sätt angett att den tog emot externt material, men när det kom till kritan fann den vägar att slippa infria löftet. Det medgavs att åtskilligt hade skickats in, men inget hade funnit nåd. Ämnena saknade allmänt intresse, skrivsättet hade varit smädande, redaktören kunde ha råkat illa ut som ansvarig utgivare och tänkesätten hade alltför mycket avvikit från hans egna.

Den sista tesen ville han dock inte upphöja till en allmän regel. Det var till nytta med avvikande meningar om de var viktiga och skickligt behandlade. I annat fall (uppsatser som han inte gillade eller som försökte vederlägga satser som enligt hans övertygelse hade förfäktats i bladet) fanns ingen rättighet att få in material. Mest tillåtande angav sig redaktionen vara till allt som stred mot dess övertygelse, men som den inte förmådde vederlägga. Sådant skulle beredas plats, dock även här med en reservation: att ämnet skulle passa allmänheten. Redaktionen tog för givet att delar av det refuserade insändarmaterialet skulle komma in i andra tidningar. Den kunde då bli i tillfälle att redovisa sin mening. Sammantaget föreställde den sig att det efter dessa preciseringar skulle saknas fog för klagan om våld. Påtagligt såg den insändarna enbart från sin egen sida och inte alls från de skrivandes.²²

22 *Stockholms Courier*, 6/4 1820.

Rätt naturligt nöjde sig inte insändarskribenten med ett så nonchalant svar ut i tomma luften. Han lämnade en kopia till *Stockholms Posten* där inlägget infördes den 25 april. Det dröjde 1 ½ år innan samma förlopp på nytt ventilerades på allvar.

Det var då *Allmänna Journalen* som i fem nummer kritiserade *Stockholms Courier* för att den samtidigt vägrade att ta in repliker i sin egen tidning och angrep sådana blad (som *Allmänna Journalen*) som däremot öppnade sina spalter. De utsattes för ”smädelseterror” och ”meningsdespotism”. Det publika samvetet hos tänkande medborgare ville pröva olika alternativ och klarade av det. Det måste existera en opposition mot oppositionen. En publicist måste tillåta dem han angrep att försvara sig med samma vapen som han hade blivit angripen med, det vill säga i samma tidning eller i allmänt lästa tidningar. De angripna skulle inte behöva försvara sig i broschyrer.²³

Hade det då inte varit tänkbart för publicisterna att åtminstone i viss grad acceptera ett annat redaktörsbeteende vid sidan av det egna? Att tolerera en uppdelning av marknaden och låta bli att klanka på att det externa materialet togs in i andra blad? Ett exempel från samma år 1822 visar vådorna som anades med att tiga stilla. *Argus* sade sig ha tagit till princip att undvika polemik mot andra tidningar, men avvek då därifrån. Ett angrepp av det vanliga slaget hade bladet negligerat, men den här gången tror alla att anfallen är

officiella, d. w. s. ansett dem härrörande från någon Regeringens Ledamot, och samma Allmänhet, som förr ej ogillat vår tystnad i en för henne föga wigtig strid, har betraktat denna utmaning med andra ögon, och fordrat handskens upptagande. Om Allmänheten ej misstagit sig i detta omdöme öfwer ifrågawarande artiklars derivation, så känna wi alltför wäl det äfwentyr, som deras beswarande möjligen kan medföra, helst tonen i begge dessa artiklar och äfwen wissa uttryck deri, ej otydiligen röja, att våra motståndare tyckas påräkna det förträffliga *indragningsargumentet*, såsom slutbewis för sina satsers rigtighet, om andra argumenter skulle swika; men detta äfwentyr kan aldrig tillbakahålla oss.²⁴

Om bruket av insända artiklar alltså skapade en betydande osäkerhet hos kritiska tidningar, kunde det ge regeringen goda fördelar. Den regeringstroga *Granskaren* instämde i *Argus* påstående att mottagandet av insändare förhindrade uppkomsten av en regeringens egen tidning, enligt *Argus* ett av den nationella publicitetens angelägnaste behov. *Granskaren* såg sambandet så här: ”[O]m de styrande någon gång skulle känna önskan eller behofvet att genom en uppsats verka på opinionen, så är denna verkan mycket sannolikare, om artikeln kan införas under rubri-

23 *Allmänna Journalen*, 11/12 1822. Artikeln fortsätter 12/12, 21/12, 22/12 och 29/12.

24 *Argus den Tredje*, 6/4 1822 under rubriken ”Till Hrr X, CP & Comp i Allmänna Journalen”.

ken insändt i ett annat Blad, än om den, införd i en offentlig ministeriell tidning, strax för hvar man förrådde sitt ursprung.”²⁵

Då uppkommer frågan. Varför skulle en officiell tidning redan i förväg bedömas så snävt? Skulle människor så att säga i princip misstro regeringen mer än andra informatörer? Skulle tidningen ses som en del i en förtryckarapparat? Eller var det bara att en sådan tidning skulle bli extra tråkig? Skulle den överhuvud kunna hållas igång? Kunde man inte städsla goda journalister?

Jag kan inte ge något svar som är bättre än de andra, bara upplysningen att regeringsblad tycktes ha lågt anseende även i andra europeiska länder.

Sista kvartalet av 1825 var händelserikt, inte minst för *Argus*. Tidningen fick ett tryckfrihetsåtal på halsen men frikändes den 2 november. I början av november blev det klart att den andra skeppshandeln hade ogiltigförklarats (avsnitt 18:2), något som steg för steg engagerade tidningen för att försöka utröna de bakomliggande händelserna.

Under oktober och början av november blev insändarfrågorna åter aktuella. *Journalen* var påfallande aktiv, som om den ville utnyttja sin motståndares tillfälliga trångmål.²⁶ Med hjälp av delar av det rika materialet ska jag diskutera några aspekter som bara har skymtat hittills. Gången blir denna. En summering av främst *Argus* inställning till externt material inleder. Efter denna följer en behandling av vad tidningen kallade de privata intressenas roll. Därefter tas principfrågan om anonymiteten upp. Inställningar följs vid behov in på 1826 och 1827. I sista hand kommenteras *Argus* beskrivning av det samlade tidningsbeståndets karaktär i huvudstaden.

Allmänna Journalen hade som grundinställning att införa insändare. Bara *påtagliga* defekter som kunde leda till åtal för dess ansvarige utgivare eller indragning av bladet innebar hinder. 1700-talets norm om neutralitet var dock helt övergiven. I hastigheten råkade tidningen nämna att en stor del av insändarna var riktade just mot *Argus* och gav därmed motståndaren ännu ett gott argument att motarbeta dem.²⁷

Å sin sida ställde däremot *Argus* rigorösa krav på insändarna. Tidningen hävdade att allmänheten inte kunde förstå en inställning ”så fullkomligt värdig Je-

25 *Granskaren*, 4/10 1825.

26 Förintande kritik av motståndares språkbehandling är vanlig. Här är det *Journalen* som recenserar *Argus*: ”på ett exempellöst sätt obekymrad, om dessa påståenden icke strax derpå eller nyss förut motsägas af andra eller af hans eget förhållande; som tror sig *afhandla* ett ämne, då han deröfwer fyller sina kolumner med motsägelser och omsägelser och uppstapplar omkring desamma en labyrint – en rå och indigest massa af Eruditionsfragmenter, ur hwilken ingen Ariadnes-tråd leder och intet annat resultat för den som skulle uthärda läsningen, slutligen winnes än högst det negativa: att af 2:ne motsatta åsigtger båda äro oriktiga”. *Journalen*, 20/10 1825.

27 *Journalen*, 27/10 1825.

suiternas mest subtila kasuistik, som den, att en Tidningsredaktion skulle anse sig vara utan ansvar *inför Allmänna omdömet* om den införde artiklar utaf den mest ensidiga och missledande syftning, blott den sätter ett *insändt* öfwer dem. ... Blott efter den strängaste pröfning å TidningsRedaktionernas sida af de insända artiklarne, så till syftning som innehåll, och likasom wore de redaktionernas egna uppsatser, böra dylika skrifter kunna få rum i ett offentligt blad.”²⁸ Insändarna missbrukades lätt till att bli organ för enskilda intressen och individuella syften och försummade då det som var ”publicitetens och tidningarnes bestämmelse”, nämligen att upplysa och sprida insikt.

Argus avgav till och med en kraftig utfästelse för den händelse att det i en avlägsen framtid vid någon riksdag skulle uppstå en verklig opposition. En då existerande tidning (rimligen den själv) fick inte av svaghet uppoffra den egna ledningen över sitt blad och bli ”ett servilt instrument åt oppositionsmedlemmar”, samt emot *övertygelse* införa deras artiklar avsedda att påverka opinionen, oavsett om de offentliggjordes som Redaktionens egna eller svekfullt under rubriken ”*insändt*”.²⁹

Argus, som inte sällan föll för frestelsen att överdriva, hade påstått att enskilda intressen låg bakom åtminstone 29 av 30 insändare och att denna stora utbredning var en fara för samhället. *Journalen* fann påståendet orimligt och kontrade med exempel ur verkligheten. Skulle en person som önskade en ny förordning eller en ändring i en äldre låta bli att verka i den riktningen därför att den kunde bli till hans egen fördel? Insändare av typen kanal- och anslagsprojekterare arbetade väl för mer än sin enskilda nytta? *Journalen* gjorde *Argus* anbudet att ur sina under året mottagna insändare, som kunde vara omkring 30, plocka ut de 29 som pläderade för enskilda intressen, ett anbud som *Argus* visligen ignorerade.³⁰

Närmast av en händelse fick *Argus* möjligheten att klibba fast beskyllningen om de enskilda intressenas avgörande roll vid en av motståndarna, nämligen *Granskaren*. Den mycket långvariga och infekterade tvisten om förvaltningen av periodens största konkursbo, John Hall den yngres från Göteborg, fick ett dramatiskt slut då huvudpersonen vid 1820-talets mitt lämnade sina tidigare hjälpare och på egen hand ingick förlikning med sina dittillsvarande motparter. Bland de handlingar som då kom i dagen var en försäkran från *Granskarens* redaktör, Hans Axel Lindgren, till Hall från september 1822. Däri lovade han att hans tidning skulle hållas öppen för Hall och att denne av alla nummer som rörde hans sak skulle få tjugo friexemplar. Slutet på meningen gjorde *Argus* än mer uppbragt: ”samt att uti de öfriga Tidningarna införa hwad som i berörde mål kan behöf-

28 *Argus den Tredje*, 1/10 1825.

29 *Argus den Tredje*, 2/11 1825. Ett mycket framträdande exempel på att tidningen levde upp till sina principiella intentioner ges i avsnitt 18:5, då den angrep oppositionsledaren Anckarsvärd i kompromissariefrågan.

30 *Journalen*, 20/10, 21/10 1825.

was". Detta tolkades (ovisst om det var korrekt) av *Argus* som att artiklar skulle sändas in till andra blad.³¹ Avståndstagandet fortsatte i nästa nummer. Med en redaktion som kunde inlåta sig på sådana försäljningar av sitt blad, som kunde göra det så beroende av en enskild person, borde man inte i ämnen som rörde enskilda, inlåta sig i någon skriftväxling.³²

Den följande bittra uppgårelsen rörde två pressetiska frågor som vunnit alltmär i aktualitet: gränserna för de enskilda intressenas roll (eller i modern språkdräkt lobbyverksamhet) samt för den personliga integriteten.

Som många andra samtida svenskar hade Hans Axel Lindgren fångats av och tagit ställning i konflikten kring John Halls konkursbo. Liksom de flesta andra observatörer sympatiserade han med Hall som han ansåg orättvist behandlad, det vill säga plundrad av den grupp som skulle ha förvaltat boet samvetsgrant. Utan någon kontakt i förväg med Hall, som han inte kände, skrev Lindgren en första artikel för hans sak i *Granskaren* i oktober 1820. Hall kontaktade Lindgren som efterhand skrev i hans intresse i ett femtiotal nummer av sin tidning under åren 1821–1824. Lindgren skulle få gottgörelse, men hur mycket var inte avtalat. Han såg själv sin insats som styrd av idealitet som orsakade honom en rad problem. Han satsade mycket på att arbeta ut rättegångsbilagor, retade mäktiga motståndare och tråkade ut sin egen tidnings publik med en mer än nödvändigt ensidig intellektuell kost. Men Lindgren ansåg att Halls sak inte längre var en privatsak, utan en nationalangelägenhet och att det var nödvändigt att hålla en tidning öppen som kunde försvara hans rättigheter. Den ekonomiska sidan för sin egen del av affären försvarade han med praktiska argument. Han hade inte hört att det skulle vara skamligt eller lagstridigt att ta mot vedergällning för lämnat biträde, om det gällde rättegångar eller annat liknande. Detta gällde särskilt när man inte hade råd att arbeta gratis. Kände man inte på *Argus* skillnaden mellan att köpa en medborgares övertygelse och att belöna hans gjorda tjänster?³³

Någon förståelse för *Argus* resonemang att tidningar måste hylla en högre moral, inte skulle stödja enskilda intressen, hyste inte Lindgren. Han förlade sitt agerande till den privata sfären (och den var på ett alldeles annat sätt än i dag fredad från offentlig insyn) med åtföljande kommentarer:

genom det ilskefulla kungörandet af omständigheter och händelser som endast röra mig personligen, och som ingen man af hederskänsla och grannlagenhet, ingen som af uppfostran eller verldskänedom lärt sig hvad man är skyldig Allmänheten, sig sjelf och till och med sina motståndare, ingen som vet sätta värde på en nyttig publicitet; som med ett ord troligen ingen annan än Ni kunnat göra till föremål för den offentliga granskningen. ... Min Tidning, mina politiska satsar, mina tänkesätt och sättet för deras yttrande – allt sådant har ni öppen rätt att

31 *Argus den Tredje*, 30/11 1825.

32 *Argus den Tredje*, 3/12 1825.

33 *Granskaren*, bihang till nr 149, 20/12 1825.

klandra, bestrida och fördömma; men mina enskilda angelägenheter och de inre motiven till mitt handlingsätt höra ej till vår polemik: de förra angå Er icke och öfver de sednare är Ni en lika jäfvig som inkompetent domare.³⁴

Den Hallska redogörelsetvisten garneras under en följd av år av märkliga beslut och händelser. Det är snarast stilenligt att den hjälpsamme Lindgren, som *Argus* beskyllde för korruption, blev lurad på en god del av betalningen för sina tjänster.³⁵ Episoden gav vidare ringar på vattnet. Belöningssystemen inom pressen utrikes pekade på inbyggda faror. Med en lätt målförskjutning överförde *Argus* tyngdpunkten i resonemanget på regeringarna.³⁶ Både i Storbritannien och Frankrike stod enligt *Argus* flertalet stora dagstidningar i deras tjänst, men de hölls under viss uppsikt:

I Frankrike, England och Nederländerna skulle ej ett försök lyckas och ej heller vägas, att kalla *det* för ett ingrepp i privatlifwets och de enskilda förhållandernas fridlysta krets, om en Tidnings- eller JournalRedaktion demaskeras, som, under det den affekterar oberoende och desinterressement, mer eller mindre hemligt låter ge sig och mottager pensioner, arfwoden, lukrativa kommissioner, tjänster och befordringar eller titlar, stjernor, andra ynnestbewis och emolumenter utaf de Styrande, samt derigenom ställer sig och sitt blad eller sin Journal i ett omedelbart beroende af dem.³⁷

För den redaktör som mer än andra hade talat för rättmätigheten i det externa materialets plats i tidningarna blev det nödvändigt att göra reda för sina egna bindningar. Det skedde i tre nummer i februari–mars 1827 under rubriken ”Om beroende och oberoende Tidningar”. För att markera seriens vikt undertecknade Wallmark den tredje delen med sitt namn.

Hans inlägg har enligt min läsning tre komponenter: en problematisering av begreppet ”*oberoende*”, en redogörelse för eventuella gunstbevis han hade fått från överheten samt ett förkastande av *Argus* pretentioner att vara hela branschens normbildare.

Argus verkar inte ha tvivlat på sitt eget oberoende. Med det menades framför allt att den inte tog order från regering och myndigheter och inte lät tubba sig att skriva på annat sätt än utifrån sin övertygelse. Wallmark pekade på lite mindre storstilade aspekter. *Argus* var beroende av några konkurrenter genom att klippa inrikes underrättelser från dessa. Det var i och för sig inte tillåtet, men hade vun-

34 *Granskaren*, bihang till nr 149, 20/12 1825.

35 *Granskaren*, bihang till nr 149, 20/12 1825.

36 *Argus* hade också fått reda på (och publicerat) att Lindgren av regeringen ansökt att få ett lån i offentlig kassa avskrivet. Han hade fått nej på sin begäran.

37 *Argus den Tredje*, 15/4 1826.

nit en viss hävd. Wallmark ville inte bråka, men i fortsättningen fick *Argus* ange källan. Efter två indragningar hade *Argus* en annan ansvarig utgivare än någon av redaktörerna. Rättsligt sett hade de senare från översittare blivit förvandlade till omyndiga, underordnade en annans urskillning.³⁸

Wallmarks syndaregister var inte långt. Dock hade han ett. De båda första punkterna hörde knappast dit. År 1811 blev han som ende sökande utnämnd till kunglig bibliotekarie. En personlig förmån han tidigare hade fått lades på hans egen begäran in i ramen för tjänsten dit den förut hade hört. Den tredje och sista typen ingick dock i *Argus* måltavlor. Som tack för sina fruktlösa försök att lära Karl Johan svenska fick han en årlig pension sin livstid ut om 400 riksdaler banco. Det var ”de befordringar, titlar och pensioner från statens högre och högsta myndigheter” som han hade fått under 18 år som publicist.³⁹ En favör som Wallmark dock glömde att nämna var den svärmotiverade portofriheten för hans tidnings exemplar till landsorten fram till tidigt år 1824.

Wallmark ansåg att *Argus* försökte sprida den ”logiskt förwända slutledningen, att allt hwad som gäller om *arten* eller rättare *afarten* *Argus* den Tredje och dess Utgifware, det måste gälla om *Skriftslaget tidningar* och deras Utgifware”. I stället måste någon mer rättvis bedömning användas. Skulle *Argus* dömas efter *sin* politiska lära ville Wallmark bedömas efter *sin*. Närmare bestämt skulle detta innebära att den större eller mindre överensställelsen mellan lära och handlingar (exemplet hans artiklar, insända och icke insända i *Journalen*) skulle avgöra omdömet om honom, liksom motsvarande överensställelse hos *Argus* och andra blad borde präglade omdömet om dem.⁴⁰

Tryckfrihetsreglerna tillät bidragsgivare att skriva anonymt. Rimligen hade bestämmelserna kommit till som ett skydd inför efterforskningar från överheten. I avsnitt 20:3 ville så gott som alla insändarskribenter vi mötte omkring 1820 arbeta anonymt. Genom ett löst framkastat förslag 1825 att i viss mån villkora deras skydd tyckte sig *Argus* kunna skapa bättre balans i systemet. Lät en tidning i betydande omfattning införa insändare som framhävde enskilda intressen, borde en minskad eller upphävd anonymitet förebygga skador för det allmänna. Som villkor för införande kunde bestämmas att skribenten satte sitt namn under artikeln eller lovade att träda fram om någon kritiker gjorde sammalunda. På detta enkla sätt skulle allmänheten få en god ledning om framställningen syftade till enskild eller allmän fördel.⁴¹

38 *Journalen*, 26/2 1827.

39 *Journalen*, 28/2 1827.

40 *Journalen*, 28/2 1827. Med sina fem negationer, varav fyra länkade i två par, vars enheter internt borde upphäva varandra, är Wallmarks originalmening inte glasklar. Har jag tolkat huvudinnebörden rätt, skulle två oförenliga värdesystem göras jämförbara via graden av deras interna måluppfyllelse.

41 *Argus den Tredje*, 5/10 1825.

Argus kan knappast ha trott att förslaget skulle vinna någon större anslutning. Den hade själv prövat receptet. Insändarskribenter som fått löfte om att deras alster skulle införas om de satte sitt namn under uppsatsen hade tackat nej. De hade erkänt att verkan av det skrivna skulle förfelas.⁴²

Journalens försvar för den bestående ordningen hängde inte ihop särskilt väl och logiken i själva avslutningen kunde nog välla en del huvudbry. *Argus* villkor skulle inte ”swara mot ändamålet, då obenägenheten att utsätta namnet alldeles icke är så stor som *Argus* föreställer sig, och wi hemställa för öfrigt i all ödmjukhet till *Argus*, om icke i ett land der tryckfrihetsförordningen både inom och utom Tidningarna skyddar Anonymen, föreläggandet af ett sådant wilkor för den, som har rätt att wara Anonym, wore ett slags despotiserande af Publiciteten, owärdigt en mindre Publicist än *Argus*”.⁴³

När *Argus* fyra månader senare kom igen med ett principiellt påstående om anonymiteten, var bilden avsevärt utbyggd:

Ibland förhållanden, som under loppet af de sista decennierna undergått omskapningar, torde få kunna nämnas, som blifwit mera wäsentligt förändrade, än *anonymiteten* uti det politiska skriftställerets werld. [Tidigare] det blef en fix idé och tro hos de flesta, att utan anonymitet sanningen aldrig skulle kunna bli offentlig yttrad angående de Styrande, och att, med ett ord, anonymiteten wore det enda medel för sanningen att någon gång kunna framtränga. ... *I våra dagar åter, är förhållandet helt och hållet* ändradt. Nationernas fordringar på öppenhet i handlingssätt hos warje offentlig man, ha blifwit strängare; och nästan alla Skriftställare och Författare, som uppträda för att granska de Styrandes och mäktiges åtgärder, göra det nu utan förhelligande af sina namn; de må derigenom wara blottställda för hwilka följder som helst. Anonymiteten, som i detta fall förr war regeln, hörer nu till undantagen; och tvärtom: publiciteten, som förr hörde till undantagen, är nu regeln. Men däremot har nästan i alla så kallade konstitutionella Stater, en talrik klass skriftställare uppstått, som i fordna tider okänd, nu nästan uteslutande begagnar anonymiteten. Och denna klass utgöres af personer, hwilka, långt ifrån att genom någon opposition i sina skrifter emot de Styrande, kunna ifrån detta håll befara några obehagligheter, tvärtom, i hwarje förhållande till Styrelsen helt och hållet servila, endast söka att med sofismer utplåna intrycket af de oberoende och frimodiga författarnes framställningar: att med smädelser och calomnier nedsmutsa och diskreditera dessas skrifter.⁴⁴

Det är ett orealistiskt krav att tidningars flera påståenden i samma ämne alltid ska vara inbördes förenliga. *Argus* båda resonemang ovan förefaller passa ihop dåligt. Det första tycks antyda svårighet att få folk att lämna den trygga anonymiteten. I

42 *Argus den Tredje*, 1/10 1825.

43 *Journalen*, 21/10 1825.

44 *Argus den Tredje*, 11/3 1826.

det andra (fyra månader senare) har en rad karska skribenter redan gjort så under de sista decennierna. En delförklaring är att de båda omdömena inte täcker riktigt samma kategorier. Det första tycks gälla svenska förhållanden, det andra konstitutionella stater. Dit räknades visserligen också Sverige, men *Argus* utläggning illustreras från Frankrike och Storbritannien. Indelningen av agerande människor avviker dessutom mellan de båda fallen. Dock syns det troligt att *Argus* menade att utvecklingen i Sverige höll på att gå i samma riktning som i de andra länderna.

Avslutningsvis ska några drag i anonymitetsdebatten kommenteras vidare. För de flesta 2000-talsläsare, vana att se författarnamn under även mycket korta och enkla tidningsnotiser, verkar möjligen den tidigare uppslutningen kring anonymitet märklig. Men den förekommer ju också nu, om än i andra sammanhang, till exempel på nätet och i meddelarskydd i offentliga inrättningar.

Varför stod anonymiteten stark i början av 1820-talet? Ämbetsmän (en av de skrivande medborgarkategorierna) fann det inte sällan under sin värdighet att öppnet gå i polemik i pressen. De som ändå publicerade något gjorde det därför i flertalet fall anonymt. G F af Wirsén, statssekreterare och ordförande för Magasinsdirektionen, president för statskontoret och slutligen statsråd, var en av dem som skrev öppnet. Men han kände sig vilsen i den rollen. I ett sådant sammanhang behandlades också hans inlägg på ett överlägset, kriarättande sätt i *Stockholms Courier* (avsnitt 7:2). En del av förklaringen till anonymitetens tidiga starka ställning är nog att skribenter saknade vana att gå utanför det invanda språket, antingen byråkratiskt eller litterärt färgat.

Argus resonemang ovan från mars 1827 förefaller mig bäst kunna tolkas som att villigheten att skriva under eget namn i Stockholms nyhetstidningar hade ökat under 1820-talet. Det bör ha varit en följd av en allmänt vidgad offentlighet, särskilt påverkad av diskussioner inför och under riksdagarna och av ett ökat bestånd av nyhetstidningar med politiska intressen. Ett gemensamt tillflöde från båda dessa håll kom under årtiondets sista år, då några framträdande riksdagsmän, Gustaf Hjerta och C H Anckarsvärd, fungerade som tidningschefer. De var vana att på eget ansvar yttra sig i nationens stora frågor och hade nätverk i betydande kretsar. Lars Johan Hierta, som delägare i riksdagstidningen, gick i samma skola och avancerade sedan de andra hade tvingats lämna banan.

Det märkligaste med anonymiteten har nämnts redan, men förtjänar att understrykas. Den var tänkt som skydd för medborgarna mot en mäktig överhet. Men den kom också att användas som ett försvar mot tilltagsna publicister av en sällig överhet som hade brist på visionärer och svårt att genomföra reformer.

Argus försöker samlat beskriva sina motståndare, de servila tidningarna, och gör distinktionen mellan passiv och aktiv servilitet. Till den passiva varianten räknas en påfallande tystlåtenhet om sådana allmänna ämnen som är proklamerade i bladets arbetsplan och till och med skulle kunna belysas genom att officiella do-

kument publicerades, men som skulle vålla någon uppsatt person obehag. Med insända artiklar angrips *Argus* och bundsförvanter, här kallade oberoende. Den passivt servila tidningen försöker vinna läsare genom lätt gods, ”roman- och versstumpar, anekdoter, curiosa, pecoralier, infall och slikt”. Samlat yttrar sig den passiva serviliteten mest genom underlåtenhet att behandla viktiga ämnen och man vänjer läsarna vid sådant som inte fordrar någon eftertanke.

Den aktiva serviliteten försummar aldrig ett tillfälle att smicka de makthavande, särskilt regeringen. Den försummar aldrig att ta emot de allra ensidigaste insända artiklar som sedan vållar de oberoende betydande möda att vederlägga. Den tar fanatiskt ställning i vittra och politiska strider. Ett gott kännetecken på sådana blad är att de låter allt viktigt som händer här hemma passera utan uppmärksamhet, medan de brinner för andra folks fri- och rättigheter, så att man snarare kunde tro att det vore än en spanjor, än en grek, än en tysk som redigerade bladet – inte en svensk.⁴⁵

Det ligger en hel del i *Argus* elaka karakteristik av motståndarna. Särskilt träffande är beskrivningen av dels ett glödande engagemang för de flesta utländska frihetsrörelser, dels tystnad när den svenska regeringen sitter med dåliga eller svår-förklarliga kort på hand, som vid skeppshandeln då både tystnad och naiva bortförklaringar förekom (avsnitt 18:3 och 18:8). Dock kan det inte sägas att tystnad i trängda lägen skulle utmärka just denna period mer än många andra. *Journalen* ger viktiga korrektioner. Alla tidningar kunde inte ha samma dagordning som *Argus*. Det kunde inte vara obligatoriskt att lägga huvudvikten vid politik. Den som saknade det intresset var ju förståndig om han lät bli att skriva om det. Det var alltså inte ett smygande från uttalade plikter om man ägnade sig åt lättare gods. Det var legitimt att vädra också sådana ämnen i pressen. *Argus* roll som ordningsman för tidningsklassen var självpåtagen och en press på andra.

Argus självbild som en oberoende kraft som fann de viktiga frågorna och med säkert omdöme, utan sidoblickar, deducerade fram det rätta svaret för aktörerna i dem var naturligtvis naiv, men överdriven snarare än direkt missvisande. Den hit-tillsvarande forskningens omdöme att *Argus* var 1820-talets klart mest framstående tidning i huvudstaden är väl befogat.

45 *Argus den Tredje*, 5/11 1825.

Riksdagsmän, journalister och regeringen skapar ”statistik” under 1800-talets början

DET TEXTBLOCK SOM inleds här har som gemensamt problem försök under 1800-talets första decennier att skapa en god ”statistisk” information för nationellt bruk. Vilka reformidéer fördes fram och hur genomfördes de?

En del samhällstillvända personer ville vinna allmänna insikter om rikets problem och resurser. Med en modern term och viss överdrift skulle det kunna sägas att de vagt strävade efter ”statistiska” massdata. Man siktade mot mycket omfattande och lösa frågor. Hit hörde till exempel rent verbala framställningar om geografiska, historiska och administrativa aspekter.

Det är inte fråga om att skriva en statistikens historia utan bara att skära ut korta avsnitt av den. Mitt främsta intresse är hur pressen deltar i eller reagerar på reformsträvanden under 1800-talets första tredjedel. Den kan knappast vara den viktigaste aktören på en så speciell sektor utan måste mer ses som beroende av initiativ från första och andra statsmakten. Dessa måste alltså uppmärksammas.

För reforminriktade personer borde det ha varit naturligt att ta reda på vilka statistikinsamlingar i offentlig regi som pågick. Vilka uppslag kunde man hämta för nya fält från de metoder som användes inom de befintliga? Denna syn prövas i kapitel 21. Där granskas ett antal viktiga samhällsinriktade statistiska ”databaser” som faktiskt hade lagts upp i Sverige före mitten av 1700-talet och fortfarande levde eller byggdes på i begynnelsen av 1800-talet.

I kapitel 22 behandlas initiativ i riksdagen 1809–1815 för att starta insamling av statistiska data. Det är intressant att granska hur kunniga, eller okunniga, förslagsställarna synes ha varit och hur verklighetsnära deras uppslag var.

Kapitel 23 ägnas åt det nära besläktade tillskapandet av fristående statistiska pressorgan (journaler). Det följde i omedelbar tidsmässig anslutning till motionerna i riksdagen under några år från 1815. De häftiga polemikerna runt dessa vill jag tolka som en kamp då en politisk nykomling, F B von Schwerin, ville minska regeringens kontroll över den offentliga informationen. Med kapitel 24 läggs uppmärksamheten över på statistik i en modernare mening, redovisning av siffermaterial i tabellform. Där diskuteras rapporteringen i *Handels Tidning*. Denna hade sin bas på kommerskollegiet och var därmed knuten till regeringskretsen. Därför är det märkligt att denna inte använde sin befintliga, möjligen färglösa men seriösa publikation för att offentliggöra väl silad information,

Kapitlen 21–24 behandlar perioden fram till 1820. Med hjälp av flera disparata studier har en i viss grad sammanhängande bild av ett pionjärstadium för att reformera samhällsinformationen, bland annat med siffermaterial, tecknats.

KAPITEL 2 I

Statistik: behov och möjligheter

21:1. Journalisters behov av statistik

Villkoren för en intellektuell uppräckning inom ”statistiken” var långt ifrån lätta att fixera. Visserligen borde det inom statsapparaten finnas en uppsjö av väsentligt material som skulle kunna göra tjänst. Men i vilka former och hos vilka myndigheter det fanns och hur det skulle kunna göras tillgängligt på ett fruktbart sätt var bara styckevis känt även av annars väl orienterade personer. En kategori som mer än andra hade behov av vidgade kunskaper var journalister med tydliga samhällsintressen. Kraven på dem växte med möjligheterna att skriva friare än förut.

En journalist som i många fall var redaktionens ende ordinarie skribent måste vara hemmastadd på en rad områden. Han borde förstå frågeställningar, tolka olika material vederhäftigt och sätta in sina åsikter i ett slående sammanhang. De flesta som prövade på tidningsmannabanan hade någon dos av humanistisk och/eller juridisk utbildning och ofta (dåligt betald) tjänstgöring i en underordnad administrativ statlig befattning. Kanske hade de dessutom prövat lyckan som poeter. Deras bekantskap med naturvetenskap och teknik var avgjort mindre i ett samhälle som i sin helhet var fattigt på i någon mening avancerad teknik utanför den viktiga järnhanteringen. Och denna verkade sedan länge i en tradition av relativt små förändringar. Större privatföretag därutöver var fåtaliga. Ingen aktiebörs fanns för att jämföra och värdera deras prestationer. Av frihetstidens tro på kunskaper inom naturvetenskaperna och av dess mäktiga upptäckarlusta återstod bara begränsade stråk.

Naturligtvis färgade sådana bakgrundsfaktorer vad som togs upp eller inte togs upp i tidningarna i början av 1800-talet. Brutalt nog måste man förmoda att journalister bara i undantagsfall hade tillräckliga kunskaper för att verka pådrivande. Samma pessimism behöver inte fullt ut förmodas om enklare sifferhanteringar utan tekniskt innehåll. Till och med ett så obetydligt vidgat statistiskt kunnande skulle antagligen vara en av de nyttigaste kompletteringar i yrkesprofilen som tidningsskribenter kunde skaffa sig.

21:2. Riksdagsmäns och den centrala administrationens behov

Eftersom journalisters villkor är ett av de centrala ämnena i detta arbete har deras behov av statistik behandlats separat ovan. Viktigare för nationen var givetvis att

beslutsfattare och administratörer hade ett tillräckligt gott underlag för sina överväganden. Under frihetstiden hade en rad ansatser gjorts i detta syfte. Riksdagen var då samlad ofta och länge och utvecklade arbetsformer i utskott. En rad nationella dokumentationer utöver redan befintliga startades. I början av 1800-talet hade en del sådant hamnat på undantag. Kanske inte så att det inte längre bedrevs, men så att det skedde på en undanskymd arena och att resultaten inte efterfrågades som beslutsunderlag.

Enligt riksdagsordningen skulle ständerna normalt sammanträda vart femte år. De hade bara få och specialiserade organ som arbetade kontinuerligt mellan riksmötena. Deras makt över Riksens ständers bank och förvaltningen av statsskulden var dock av betydande vikt. De partigrupperingar som förekom var lösa och arbetade i huvudsak vid riksmötena. Den centrala och regionala förvaltningen fattade löpande beslut och förde ut dem till medborgarna, men gjorde sällan några planmässiga ansträngningar för att i förväg förankra frågorna. Beträffande allmän ekonomisk lagstiftning hade regeringen vidsträckta befogenheter och riksdagen obetydliga. Även inom de högre stånden befann sig många av riksdagsmännen i ett markant kunskapsunderläge när de kom till riksmötena. På goda grunder framfördes därför från flera av dem reformidéer om hur en modern nationell dokumentation, en riksstatistik, borde utformas. Dessa pläderingar är så enkla och naturliga att de knappast förutsätter några tydliga föredömen, vare sig inhemska eller utländska.

Regeringen hade mer än någon annan instans nytta av pålitlig information om samhället. Det kan antas att regeringen på en del områden prioriterade att behålla en viss kontroll över sin kunskap, inte att sprida den snabbt och villkorslöst. Detta även om den inte på något vis utnyttjade kunskapspotentialen särskilt långt för egen räkning.

Regeringen bestod av äldre tidigare militära eller civila ämbetsmän som inte spontant var reformbenägna. Den manades ofta på genom underdåniga framställningar från riksdagen om åtgärder som sedan i bästa fall skulle utredas eller beredas inom den centrala byråkratin, som arbetade långsamt. Under det arbetet dök praktiska problem upp som förslagsställarna hade varit omedvetna om. Till och med om regeringen var positiv till en reform kom därför dess insats i många stycken att te sig valhänt. Även för intresserade medborgare var det inte alltid lätt att urskilja om regeringen hade någon långsiktig reformplan för centrala samhällsproblem. Förvisso hade den behövt lägga större omsorg på att få till stånd en bättre nationell statistik. Men den såg sig sannolikt tvingad att ägna sin största omsorg åt den centrala administrationens organisation och arbetsformer i dess helhet.

21:3. Statistik inom vissa samhällssektorer: tänkbara mönster för andra?

För detta avsnitt finns det bara i begränsad grad riktigt lämplig litteratur, det vill inte minst säga verk som har lagt speciell omsorg vid hanterande av numeriska data. Jag har i mångt och mycket måst förlita mig på egna erfarenheter från läsning och arkivkännedom, med de bedömningsproblem det kan medföra. Någon notapparat i traditionell mening har jag inte försökt åstadkomma utan inskränkt mig till att nämna ett mycket begränsat antal skrifter med viss relevans. Generellt hänvisas till de moderna bestandsöversikterna från Riksarkivet.

Inför en spekulering om tänkbara föredömen för förkämpar av insamling av statistik i början av 1800-talet bör några viktiga frågor fixeras. Fanns det några samhällssektorer som överheten redan varit tvungen att hålla extra noga reda på? Hade man i så fall löpande, med fastställda intervall, samlat in elementära, trovärdiga uppgifter från dem? Hade sådana för varje sektor arbetats samman till en informativ överblick med nationell täckning av viktiga sammanhang?

Som svar på den första, övergripande frågan väljer jag ut vad som förefaller ha varit nyckelsektorer: a) befolkningens skattekraft som en indikator på nationens ekonomiska och sociala potential, b) dess förmåga att delta i militära företag samt c) dess renlärighet i kyrkliga frågor, d) demografiska drag (befolkningens storlek, sammansättning i olika avseenden och förändringar), e) jordbruket (som sysselsatte den övervägande delen av befolkningen) och det därtill nära knutna jordägandet, f) utrikeshandeln (som bestämde myntets bytesvärde med utlandet) och g) dennas viktigaste komponenter (stora export- och importnäringar samt sjöfart), och h) inhemsk produktion inom övrig industri och inom hantverk. Tidvis gjordes i) försök att i landshövdingeberättelserna vinna en översiktlig bild av allt samtidigt.

I fortsättningen lämnas några med nödvändighet allmänt hållna notiser om var och en av de angivna kategorierna. I tillämpliga fall kommenteras också den andra och tredje frågan ovan.

a) Befolkningens skattekraft på individnivå preciserades tidigt i olika typer av kamerala längder, delvis bevarade redan från 1500-talet. Innehållet i en god del av dem, till exempel jordeböckerna, kom ganska tidigt att stelna med ytterst obetydliga förändringar från år till år. Här är nyckelordet inte *trovärdiga* utan *normativa* uppgifter. Dessa blev användbara för sina primära syften genom att räknas om med hjälp av årligen fastställda penningvärden. Nationella sammandrag fanns för den mycket speciella informationen i dessa stelnade längder, vilka dock i sin särart inte kunde tjäna som allmänna mönster för datainsamling.

Andra kamerala hjälpmedel, som mantalslängderna, gjordes upp årligen lokalt på individnivå och summerades upp till riksplanet. Periodvis lades stor möda på att kontrollera resultaten. Efter ett antal upptäckta betydande underslev var deras

trovärdighet ändå låg. Som ett hjälpmedel vid vissa skattebetalningar upprättades varje år och i varje län markegångstaxor. Det skedde med medborgare från de fyra riksständerna representerade. Själva insamlandet av underlag ägnades stor uppmärksamhet och förfarandet ändrades upprepade gånger. Trots att betydande inslag av det kamerala materialets substans och terminologi kändes bekanta för stora grupper av medborgare var det svårt att se skattefältet i bred bemärkelse som föredöme vid redovisning av andra typer av data.¹

b) En god del av befolkningens militära åtaganden hade fastlagts i uppgörelser mellan överheten och lokala och regionala menigheter i slutet av 1600-talet. De hade i huvudsak förblivit i bruk på likartat sätt därefter. Innehavare av poster byttes ut, men systemet förblev sig likt inom vad som populärt om än inte helt korrekt har sammanförts under rubriken indelningsverket, med förgreningar över landet. Till och med var det vanligt att en ny soldat ärvde föregångarens namn. Här var det inte tal om årliga totalinsamlingar av uppgifter utan stegvisa kompletteringar. Problem med trovärdigheten uppstod inte.²

Skatte- och militärfrågor hade alltså mycket tidigt kommit i fokus för överheten. Centrala aspekter hade fått långsiktiga lösningar som administrerades inom specialiserade ämbetsverk. Förändringar av stor vikt vid insamling av information inträffade inte från år till år. Om blicken vidgas hade båda fälten något som borde vara ovärderligt. De hade en utmärkt fast lokal och regional organisation. En sådan, av vad slag den vara månde, borde vara en förutsättning för varje insamlingsverksamhet som strävade efter nationell täckning.

c) Befolkningens renlärighet, av stor vikt från 1500-talet när religiös tillhörighet kunde avgöra vem som var vän eller fiende, sköttes av kyrkans befattningshavare. Efter slutet av 1600-talet kom lokala präster att i ökande grad föra husförhörlängder över menigheternas kunskaper i kristendomens centrala stycken. Uppgifterna där utgjorde enbart ett råmaterial som inte i någon mening bearbetades och adderades ens lokalt. Hur skulle man rent praktiskt ha kunnat göra det? Svaga ansatser till betygsättning av vissa färdigheter kunde förekomma här och var, men några riksgiltiga system var ännu inte påtänkta för sådana sammanhang. Dessutom var det religiösa nitet på hög kyrklig nivå från senare delen av 1700-talet mycket mindre än tidigare. Här fanns inte något att hämta för ny statistik.³

d) Befolkningens storlek och sammansättning hade man ingen välgrundad uppfattning om före mitten av 1700-talet. Då gjordes flera påfallande kraftfulla insat-

1 Karl Åmark (1961), *Sveriges statsfinanser 1719–1808*; Gösta Lext (1968), *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*; Håkan Lindgren (1971), *Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720–1789: en prövning av markegångstaxornas källvärde*; Jörberg (1972), I.

2 Ericson (1997).

3 Gösta Lext (1984), *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946*.

ser på riksplanet för att avhjälpa bristen genom inrättandet av det så kallade tabellverket i slutet av 1740-talet. Utan några föredömen att tala om skapades en hierarkisk insamlingsapparat med de långt över tvåusen sockenprästerna som bas, två kyrkliga nivåer däröver samt som civila administratörer landshövdingen och ett speciellt mindre ämbetsverk, tabellkommissionen. Den visade sig vara för komplicerad och kortades av och effektiviserades i flera omgångar under århundradets sista fjärdedel. Redan från början fanns ett fortlöpande riksperspektiv inbyggt. Vid utarbetandet av de första formulären till tabeller om befolkningen förutsattes det att redovisningen skulle löpa över en period om tjugofem år. Inom verket vädrades då och då kritik mot insamlingens resultat, men internationella kommentarer har senare visat att de trots allt i huvudsak var välgrundade. Här fanns en verksamhet som visserligen hade haft en period av nedgång under 1770- och 1780-talen, men tagit sig ur den och efter femtio år drevs effektivt utan att ha stelnat.⁴

Tabellverket borde ha kunnat ge föredömen för presumtiva nydanare i början av 1800-talet. Här fanns både trovärdighet, fasta intervall mellan räkningarna och rikstäckningen. Problemet var att denna höga uppskattning snarare är eftervärldens än samtidens. Verkets arbete var föga känt. Det har ofta med förvåning konstaterats att 1700-talspolitiker var skuggrädda när de var ovilliga att publicera dess resultat. Enligt min mening är en sådan förvåning anakronistisk. Att *inte* publicera var regel för statligt insamlade data. Snarare bör man därför notera att en del bearbetningar i några vågor slapp ut.

e) Om jordbruket fanns det en viss kunskap via skattesystemet som dock gav dålig ledning vad gällde den viktiga produktionsstorleken. Tiondelängder som ursprungligen hade haft till syfte att ge en realistisk bild av skördar hade efterhand tappat denna funktion. Tionden blev en fast, inte en rörlig, skattetyyp. Skördeomdömen förekom som prognosinstrument. Men de gav tendenser, inte kvantiteter.

Ett sent försök att få en överblick över bland annat produktionen gjordes inom ramen för tabellverket 1802–1820. Efter klagomål från prästerna, som inte litade på de ekonomiska notiser de lämnade ifrån sig, lades uppgiften över på den lokala kamerala administrationen. På detta mycket viktiga fält var svårigheten att åstadkomma en apparat för insamling av trovärdiga uppgifter oöverkomlig. Bönderna fruktade att hederlig information skulle dra med sig höjd beskattning.

Överheten hade en hel del samlad kunskap om jordägandet i kamerala termer, efter olika jordnaturer, men mindre efter ekonomiska (värden) och geografiska (arealer).⁵ De avgörande inslagen av lokala initiativ inom skiftena av jord stod i

4 Peter Sköld (2001), *Kunskap och kontroll: den svenska befolkningsstatistikens historia*.

5 Om man lämnar tidsramen för genomgången (material samlat löpande senast från mitten av 1700-talet) hade en nyhet från 1809 kunnat komma i fråga, nämligen rikstäckande, årliga fastighetslängder med notering i pengar. Veterligen fångade de inte uppmärksamheten.

vägen för en samordnad, effektiv redovisning av dessa och resultaten av dem. Därtill kom att de i princip var engångs- eller fåtalsförrättningar strödda utmed tidslinjen. Men det fanns ett rikt material, samlat både regionalt och centralt. Det centrala ämbetsverket på fältet med lantmäteri på programmet intog i många sammanhang en position vid sidan av de stora frågorna. Jordbruket med binäring gav inte inspiration åt statistiska nytänkare. Det behövde självt sådana.⁶

f) Försök att skapa en uppfattning om den nationella utrikeshandelns omfång hade gjorts redan vid mitten av 1600-talet, men blev en fristående episod. Efter en del slitningar inom berörda delar av den centrala administrationen byggdes under 1730- och 1740-talen ett organ upp inom kommerskollegiet för att registrera varuströmmar ut och in. Siffror om sådana kvantiteter kunde dessutom läggas till grund för balanser – om riket sålde mer mätt i pengar än det köpte eller tvärtom. Därigenom blev utrikeshandelsstatistiken instrument i en av frihetstidens hätskare politiska strider. Åsatta värdesiffror och använda beräkningsmetoder blev fundamentalt viktiga.

De lokala dataleverantörerna är i åtminstone två avseenden värda intresse. Gruppen var hanterbar på nationell nivå därför att den var begränsad till ett inte alltför stort antal hamnar (stapelstäder) som bedrev handel med utlandet. Det var inte bara den avlägsna staten som hade vinning av den utan även de egna hamnkommunerna. Båda dessa förhållanden bör ha bidragit till att redovisningen inte avlägsnade sig påfallande från verkligheten. Den mycket långt drivna uppdelningen av varuimporten borde ha försvårat rapporteringen. Inom utrikeshandeln fanns rikssiffror framtagna årsvis över en lång period. En hel del av den gjordes i väl mätbara enheter och kunde direkt övertas eller tjäna som föredömen. Också i detta fall bedrevs den sammanställande och bearbetande verksamheten mot 1700-talets slut i avskildhet inom en mycket liten krets kvalificerade tjänstemän i Stockholm, där resultaten förblev otryckta.⁷

g) Bland utrikeshandelns viktigaste komponenter noterades två grupper: särskilda exportvaror och sjöfarten. Som exportvara ägnades järnet en uppmärksamhet i särklass. Att den tillätna produktionen inte överskreds granskades in i detalj inom ett särskilt ämbetsverk, bergskollegiet. Märkligt nog har mycket av underlagsmaterialet från denna kontroll gallrats i kollegiet, sedan dess upplysningar utnyttjats. Dit löpte rapporter från kommunala upplagsplatser (vågar) i omlastnings- och

6 Carl-Johan Gadd (2000), *Den agrara revolutionen 1700–1870*; Ronny Pettersson (2003), *Ett reformverk under omprövning: skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*.

7 *Svensk handelsstatistik 1637–1737* (1938), red Bertil Boëthius & Eli F Heckscher; Rolf Vallerö (1969), *Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637–1813: en tillkomsthistorisk undersökning*; Staffan Högberg (1969), *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet: stapelvaror i svensk export och import 1738–1808*.

exporthamnarna. Det redovisades vad som därifrån gått utrikes och inrikes. I detta sammanhang har det kommunala inslaget betytt en del. Medan statliga organ sällan spontant publicerade något om sina verksamheter, kunde till exempel vägen i Göteborg några dagar efter månadsskiftet på små tryckta blad lämna upplysningar om rörelsen föregående månad. Trovärdigheten i vägarnas uppgifter är exceptionellt hög. Deras räkenskaper visade lager, inflöde och utflöde och måste gå jämnt ut.

Skillnaden gentemot trävaruexporten som saknade såväl kraftigt utvecklat regelsystem, centralt ämbetsverk, som samlad lokal i varje hamn för förvaring av produkter är betydande. Den enskilde exportören, med en egen eller hyrd brädgård, hade inget incitament att i onödan ge ifrån sig upplysningar om innehav av varor och exportinriktning.⁸

Eftersom det länge hade varit ett högt prioriterat mål att bygga upp en inhemsk handelsflotta, skapades det också flera långa serier av dokument rörande enskilda fartygs egenskaper.

h) Att inom det egna landet utveckla tillverkningar vilka förut importerats var ett stort politiskt mål för hattpartiet från 1740-talet. Det nya lokaliserades inom organisationsformen manufakturer, delvis en föregångare till modern industri. En riksredovisning i mängd och värde vid hantverk och manufakturer tillskapades redan på 1730-talet och förblev sedan oavbrutet i funktion. Däri ingick alltså inte järnindustrin, med sitt speciella system, och träindustrin, utan egen redovisning, föll mellan alla stolar. Basuppgifterna om manufakturer kom via en sorts specialdomstol i städerna, hallrätterna, och har i vissa stycken bedömts vara problematiska. Hur beräknades antalet anställda? Tolkningarna av det centrala utvecklingsförloppet gick därför länge vitt isär. Ett nationellt system hade byggts upp för årsvisa insamlingar av uppgifter men de otryckta resultaten därifrån var förmodligen ojämna.⁹

Så här långt kan potentiella insamlingar sorteras in under några huvudrubriker. De kamerala, militära, kyrkliga och agrara grenarna som här har markerats med a), b), c) och e) gav förmodligen inga nya användbara ingångar eller föredömen. Däremot fanns det tre stora materialinsamlingar och bearbetningar: d) om befolkningen, f) om handel och sjöfart (med underavdelningar i g), särskilt järnexport) samt h) om hantverk, manufakturer och fabriker som alla år 1800 hade

8 Karl-Gustaf Hildebrand (1987), *Svenskt järn: sexton- och sjuttonhundratalet: exportindustri före industrialismen*; Rolf Adamson (1963), *De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860*.

9 Ernst Söderlund (1943), *Stockholms hantverkarklass 1720–1772: sociala och ekonomiska förhållanden*; Ernst Söderlund (1949), *Hantverkarna. II. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden*; Carl-Johan Gadd (1991), *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*.

bedrivits årsvis under mer än ett halvt sekel i statistiska syften. Här borde det ha samlats en metodisk kunskap som borde kunna anpassas utanför deras egna specialfält.

i) Landets landshövdingar ålades i slutet av 1730-talet att rapportera till ständernas riksmöten om förhållandena och särskilt framstegen i sina län. Eftersom tillvägagångssättet inte var mycket formaliserat, hade resultaten i rätt hög grad berott av den enskilde landshövdingens engagemang.¹⁰ Med det starkare kungadömet från 1772 var denna uppläggning inte längre aktuell. Landshövdingen var kungens befallningshavande, inte som förut den med långa mellanrum sammanträdande riksdagens tjänare. Tanken på en mer formell, samlande redovisning till centralmakten från den mest initierade regionale befattningshavaren var dock inte död, utan togs upp sporadiskt.

Trots att denna gren av insamlingsarbete hade bedrivits oregelbundet var den möjligen känd i vidare kretsar än de övriga. Några berättelser hade tryckts, även om en mer allmän publicering inte hade avsetts. Under början av 1800-talet framfördes tanken att återigen kräva in sådana berättelser på administrativ väg utan att den fullföljdes konsekvent. Kanske fanns det här ett mer lämpligt föredöme.

Den redovisade, med nödvändighet subjektiva, skissen över möjligheter att utnyttja föredömen från redan bedriven insamling av numeriska data kommer att användas på nytt i slutet av kapitel 24. Där kommer den att konfronteras med tre andra sammanställningar: med de önskemål som framfördes av riksdagsmän under perioden 1809–1815 och som redovisas i kapitel 22, med de praktiska källorna och ämnesvalen i statistikjournaler som försöktes några år därefter och som behandlas i kapitel 23 samt i tredje hand med en gruppering av innehållet i *Handels Tidning*, vilket redovisas i kapitel 24.

10 Bland uppmärksammade landshövdingar-författare från 1700-talet märks Gabriel Gyllengrip från Västerbottens län och Per Abraham Örnsköld från Västernorrlands län. Allmänt om landshövdingeberättelserna hos Gustaf Utterström (1955), Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen, *Meddelanden från svenska riksarkivet*, 1953.

KAPITEL 22

Initiativ 1809–1815 för att skaffa riksdagen goda beslutsunderlag

22:1. Förslag om insamling av statistiska data på nationell nivå: allmänt

I detta kapitel är arbetet i riksdagen huvudsaken. Efter statsvälvningen 1809 väckte nationens representanter förslag inom en lång rad ämnesområden vilka de uppfattade som försummade under den föregående regimen. Till de mest trängande behoven räknade kritiker en ny organisation för riksdagsarbetet och en reform av den hårt inrutade näringslagstiftningen. Dock stod det snabbt klart att stor oenighet rådde i dessa fundamentala frågor. Den ordinarie centralförvaltningen var inriktad på rutinadministration. Många i och för sig meningsfulla förslag av lägre dignitet kunde bedömas positivt av ständerna, utan att sedan få någon finansiering i ett trögrörligt system.

Till denna grupp hörde flera motioner efter varandra om insamling av statistiska uppgifter i offentlig regi. De flesta av dessa förslag förefaller en modern läsare föga genomarbetade. Man har inte redovisat om man hade några redan pågående datainsamlingar som föredömen eller utgångspunkter och torgförde oskarpa föreställningar om vartåt man syftade. Förslagen passerade inte introduktionsstadiet eller föll igenom omedelbart därefter. En helt annan målmedvetenhet låg bakom pläderingen från riksdagen om utgivning av en statsekonomisk journal. Ett uttalat motstånd från regeringen förhindrade genomförandet.

Kapitel 22 och 23 behandlar tydligt avgränsade frågor. Dessutom hör de nära ihop med varandra. Tidmässigt täcker de tillsammans ungefär ett decennium räknat från 1809. I detta kapitel granskas försöken 1809–1815 att genom framstötarna i riksdagen få till stånd en insamling av data av värde för det offentliga beslutsfattandet. Här analyseras vilka kunskaper som speciellt efterfrågades, vilka aktörer som skulle sköta insamlingsarbetet, hur detta tänktes gå tillväga samt vilka resultat framstötarna i riksdagen nådde. Kapitel 23 domineras av periodiska publikationer. Där beskrivs hur statsekonomiska journaler under åren 1815–1818 konkurrerade med varandra och sökte olika vägar att vinna och sprida kunskap om nationens stora frågor.¹

1 Inom modern forskning bör Henrik Höjers avhandling (2001) om perioden 1800–1870

Detta kapitel, om försöken att ge riksdagen, och via denna samhället i dess helhet, förbättrade verktyg för att fatta beslut i viktiga frågor, är i huvudsak kronologiskt grupperat. Här redovisas främst en framstöt vid 1809–1810 års riksdag, ett liknande försök 1812 samt konstitutionsutskottets mest utförda plädering, 1815. Sedan följer en extra introduktion om de tankar Fredrik Bogislaus von Schwerin, den viktigaste aktören i frågan vid 1815 års urtima riksdag, hade med sig i bagaget. Så behandlas hans utarbetade förslag till riksdagen via dess särskilda utskott och hur det kom att modifieras under riksdagsbehandlingen. Därpå redovisas regeringens reaktion på det utslätade förslaget från riksdagen om inrättande av en statsekonomisk journal. Sist summeras de strävanden som kanaliserades via riksdagen 1809–1815.²

22:2. Pehr Königs motion till 1809–1810 års riksdag

I oktober 1809 lämnades ett memorial (i modernt språkbruk en motion) in i adelsståndet från medlemmen Pehr König.³ Han underkände eller satte frågetecken för ständernas möjligheter att fatta tillfredsställande beslut rörande en rad centrala samhällsfunktioner. Jordinnehav efter mantal gav ett orättvist underlag för skatter. Detta slog mycket ojämnt geografiskt. Fungerade lagskipningen riktigt? Var förhållandet mellan stads- och lantmannanäringarna rimligt? Var arrangemangen för försvarsverket väl genomförda? Utöver vad som var känt behövdes ett bredare, tillförlitligt underlag för en reformering av ståndsriksdagen.

König förespråkade insamling av uppgifter enligt ”en methode i uppställningen som är uniform, lätt att uppgöra, och sann i sina uppgifter”. Han dömde ut några tänkbara handhavare av en sådan uppgift. På ett obestämt plan ansåg han

nämnas. Han har själv karakteriserat den som ”extensiv” (s 38). I centrum hos honom står statistikens roll vid skapandet av ett nationalmedvetande. Den kanske mest beaktansvärda insatsen från min synvinkel är hans ingående studie av prenumerantstocken på en av de statistiska journaler som gavs ut 1816. I huvudsak är dock mitt perspektiv ett helt annat än hans. Han ägnar knappast något intresse åt mina viktigaste frågor (rörande en betydligt kortare period): substansen bakom de något modebetonade pläderingarna, det vill säga kraven på ”statistikens” faktiska utformning och det politiska sprängstoff de kunde innebära samt genomförandet av vagt skisserade planer. Jämför avsnitt 1:2 med min redovisade olikhet gentemot Cecilia Rosengren (1999).

- 2 Sakregistret till riksdagsmaterialet under tiden 1809–1865 är en given utgångspunkt vid arbetet. Jag har studerat efter det men har i min text och notapparat försökt inskränka mig till de väsentliga inslagen. Ärendenas fullständiga gång fram och åter i fyra stånd och utskott därtill fram till beslut skulle oftare förvirra än upplysa. För den som vill gå mer i detalj hänvisas till sakregistrets rubrik ”Statistik” med fem underrubriker av betydelse för detta kapitel. Personregistret till riksdagsmaterialet 1809–1865 ger systematiska upplysningar om ledamöternas roller i riksdagsarbetet.
- 3 Av personregistret att döma synes König, utan att vara någon ledarfigur, ändå inte ha saknat en viss betydelse i riksdagsarbetet.

att alla tillsatta auktoriteter saknade förmåga att samarbeta. Landshövdingarna kunde inte själva klara av något sådant. En kommitté skulle bli dyr, ta längre tid och ge ett mindre pålitligt resultat. Han fann det ”wara i detta ämne det enda tjenliga ... att söka och använda en man som kunde wara detta företag wuxen”. Plan och instruktion skulle Kungl Maj:t ge. König hade stora förväntningar. Ständerna skulle ”wid deras nästinfallande sammanträde, kunna äga en Statistik för sig som fyllde hwad nu brister i en, wid alla tillfällen, nödig kännedom af landet”.⁴

I berört utskott bemöttes motionen välvilligt, men syftet omformulerades. Königs övergripande bedömningsfrågor lyftes undan medan en klarare kravspecifikation gavs för insamlingen av statistik: ”en för nödige kunskaper, skicklighet och nit känd Man” skulle efter resor i landsorterna kunna ge ”säkra underrättelser om Folkmängden, Jordbruket, Handel, Slöjder och Näringsfång i allmänhet”. En hake fanns dock: statsutskottet hade inga medel disponibla för ändamålet. Därför sändes förslaget med gillande till Kungl Maj:t i hopp om att det skulle finnas medel för verkställande tillgängliga hos den första statsmakten.⁵ Någon riktigt tydlig framgång för det ofinansierade förslaget förmärktes alltså inte.

I Sverige ligger det nära till hands att bakom förslaget ana influenser från Linnés inrikes resor. Så långt jag har noterat saknas sådana såväl i Königs fall som i de efterföljande. Vid närmare eftertanke är det inte märkvärdigt. Fanns det något realistiskt alternativ till kringresande sedan befintliga myndigheter förklarats oanvändbara? Inte var det väl tänkbart att starta en helt oprövad vidlyftig verksamhet brevlades?

Trots att König hade varit knapp i sin skrivning hade han berört ett viktigt moment utöver insamlandet. Han var klar över att man måste sikta på en lämplig presentation av resultaten för att de skulle göra avsedd nytta.

22:3. Axel Gabriel Silverstolpes motion till 1812 års urtima riksdag

Axel Gabriel Silverstolpe, den mest framträdande i en krets av intellektuella bröder, hade varit medlem av det konstitutionsutskott som hade utarbetat 1809 års regeringsform.⁶ Han byggde inte på König, men visade i efterhand att han kände

4 RoA protokoll 12/10 1809, vol 3,2, s 4105–4106. Mellan inkallandet av två ordinarie riksdagar skulle det passera fem år. König förutsatte alltså att hans ensamme utredare borde kunna bli färdig till slutet av 1814.

5 Skrivningarna från Allmänna besvärs- och ekonomiutskottets protokoll, som är tryckt i RoA protokoll 29/3 1810, vol 6,1, s 1157. De låg till grund för ständernas skrivelse till Kungl Maj:t av 21/4 1810. Bönderna ensamma hade viss avvikande mening. De tyckte först att uppdraget borde klaras av JO, men föll sedan in i ledet. Bö protokoll 31/3 1810, vol 10, s 192.

6 A G Silverstolpe hade redan 1809 i sitt förslag till regeringsform pläderat för insamlande

till dennes insats. Hans problembild för den stundande utvecklingen av rikets resurser var likartad: ”en märkligt rådande brist på den speciella statistiska kännedom af landet, på hwilken endast, och ej på den öfwerslagswis gissade, några fullt riktiga och rättwisa förbättringsförslag kunna byggas”.

Silverstolpe noterade att det faktiskt fanns en bas av ”statistiska anstalter”.⁷ Jordböcker för kamerala aspekter av jordägandet, lantmäteriakter för fysiska drag av detsamma och tabellverket för kunskap om befolkningen, var värda beaktande. Men han slog sedan fast att kunskaper saknades på en lång rad andra områden av stor vikt. Hans önskelista är lång och tydligare redovisad och argumenterad än andra under den här aktuella perioden:

En högst vigtig speciel kännedom saknas aldeles, den om landets production, så wäl om den werkliga, som ännu mer om den möjliga. Widare, såsom speciella betraktade, saknas de om handels- och näringsrörelserna: om myntets och dess åtskilliga representanters olika circulation och verkningar: om tilwarsen eller anläggningmöjligheten af communicationer: om olikartade landsträckors förhållanden till hwarandra, om alt hwad våra watten, våra berg, våra måssar och ödeland ännu kunna bjuda oss: om det riktiga och det oriktiga uti landets särskilda indelningar: om inflytelsen af särskilda provincial-lynnen, seder och sysselsättningar; om inrättningarne till folkets moraliska, intellectuella och medborgerliga odling och dessas verkningar både på människorna och industrien m.m. Ty några summariska öfwerslagsuppgifter i dessa ämnen äro oändeligen långt ifrån att utgöra en statistik i stånd att rätt wägleda statsmannens, oconomens, financierens, eller den omfattande militäretänkarens nyttiga planer. Intet summariskt är pålitligt, som ej grundar sig på en noggrann kännedom i detail.⁸

Liksom König avfärdade Silverstolpe flera tänkbara insamlare. Då man måste känna till varenda socken, var varken kammarkollegiet eller lantbruksakademien med säte enbart i Stockholm lämpliga. Vid länsstyrelserna saknades tid. Till en början måste man därför ”utse särskilda personer”. Inte så få skulle småningom kunna delta, men pionjärer som skulle kunna ge föredömen var det ont om.⁹ Silverstolpe utvecklade denna tanke till ett praktiskt genomförbart förslag:

Ett sådant modell, eller schema, kan uti ett land, der begreppet om statistik är så nytt, och äfwen af den som mest tänkt öfwer de hit hörande ämnen, nästan ej upgöras, utan en förutgående erfarenhet, genom resor inhämtad på ställena. Sådana resor, anställda för att på prof upfatta en statistik öfwer 2 à 3 län, helst af

av statistiska upplysningar. Erik Fahlbeck (1936), *Idéer och män: statsvetenskapliga studier*, s 85. Allmänt om A G Silverstolpe av Jan Christensen (2003–2006) *SBL*, 32, s 213–218.

7 RoA protokoll 1812, vol 1, s 436.

8 RoA protokoll 1812, vol 1, s 437.

9 RoA protokoll 1812, vol 1, s 437–438.

skiljaktig beskaffenhet, synes således wara den enda pålitliga grundläggning, och wore denna en gång gifwen, skulle föga swårighet sig för regeringen förete, att uppå någre kunnige granskares förslag utfärda en instruction för flera befullmäktigade på en gång till statistikens upfattande öfwer hela riket, äfwensom derefter för länsstyrelserna att denna kännedom årligen underhålles.¹⁰

Om några myndigheter baserade i Stockholm diskvalificerades som icke kunniga om lokala förhållanden förutsattes verkligen en förmåga hos den kringresande undersökaren att fånga in sådana särdrag. Silverstolpe redovisar dock tydligare än de övriga förslagsställarna en förståelse för vad verksamheten praktiskt skulle kräva. Hans idéer kom dock inte att utnyttjas och han dog redan 1816.

Under den följande diskussionen kom det fram att Kungl Maj:t ansågs ha tagit viss hänsyn till Königs motion, då 1812 års uppfostringskommitté tillsattes.¹¹ Det var i så fall ett mycket allmänt stöd. Silverstolpes memorial, med dess utvecklade argumentering, vann anslutning i riksdagen. Dess tankar vidarebefordrades till Kungl Maj:t, återigen med förhoppningen att den obetydliga kostnaden skulle kunna utgå från besparingar på de medel Kungl Maj:t disponerade för näringslivets utveckling.¹² Den här gången kom önskemålen att beaktas. Hur det skedde redovisas i avsnitt 23:2.

Det är möjligen ett tecken på dålig samordning av riksdagsarbetet att en motion i borgarståndet om anslag till statistik inte kopplades samman med den ovan nämnda.¹³ Den behandlades separat och från andra utgångspunkter. Eftersom den yrkade på budgetmedel gick den till statsutskottet som var trögbett. Alternativ luftades där. Lade man uppgiften på några nyss tillkomna organ, lantbruksakademien och de regionala hushållningssällskapen, borde de kunna sköta den inom ramen för de anslag de redan beviljats. Prästerna, med deras överlägsna närkontakt med det stora flertalet invånare var en annan möjlighet.¹⁴ När man, som i detta fall, utgick från kostnaden och inte från den förväntade nyttan var entusiasmen liten och resultatet lika med noll.

10 RoA protokoll 1812, vol 1, s 438–439.

11 RoA protokoll 1812, vol 2, s 284.

12 Bihang till riksståndens protokoll 1812, vol 3, s 1582–1583, 2018.

13 Bo protokoll 1812, vol 1, s 339–341, Bihang till riksståndens protokoll 1812, vol 2, s 1123–1124. Förslaget väcktes av Bernt Harder Santesson, inflytelserik representant för Göteborg i borgarståndet. Han stod bland annat 1809–1810 bakom ett intressant beskattningsförslag. Sune Åkerman (1967), *Skattereformen 1810: ett experiment med progressiv inkomstskatt*, s 11, 13, 22. Rätt kritisk till Santessons insatser under 1815 års riksdag är Andreen (1958), I, s 202–203.

14 Bo protokoll 1812, vol 2, s 818–819. Prästerna var redan betrodda med att samla in jordbruksstatistik.

22:4. Konstitutionsutskottet behöver underlag för en representationsreform

Vid sidan av det särskilda utskottets förslag om en statsekonomisk journal, vilket behandlas i avsnitt 22:5, restes 1815 från konstitutionsutskottet (KU) krav på tillförlitliga statistiska basuppgifter. Det hade vid grundlagsriksdagen 1809–1810 fått i uppdrag att komma med förslag till sammansättning av riksdagen vilken bättre än de befintliga fyra stånden skulle representera de grupper inom nationen som borde ta del i dess styrelse. Utskottet hade visserligen i sina berättelser vid två föregående riksdagar begärt hjälp från Kungl Maj:t för att skapa trovärdiga underlag, men nu togs frågan upp som ett särskilt ärende.¹⁵

Hade det varit allmän rösträtt som föresvävade reformivrarna borde informationsproblemet ha kunnat lösas någorlunda enkelt. Då hade man nog kunnat nöja sig med att förbättra underlaget för den redan befintliga befolkningsstatistiken från tabellverket. Svårigheterna blev större om man skulle gränsa av en nationell elit och indela denna helhet i korporationer eller – uttryckt på annat sätt – anpassa de gällande ståndsbegreppen till samhällsutvecklingen genom att inkludera tidigare orepresenterade kategorier i stånden. Ekonomiska och/eller sociala kriterier måste utnyttjas i sådant syfte.

KU arbetade med det senare alternativet: att modernisera den gamla ståndsindelningen. Det var naturligt att utskottet då ville ha säker kunskap om befolkningen, total och fördelad på stånd och näringsklasser samt redovisad efter folktäthet och förmögenhet. Mindre klart var det varför och hur levnadssätt borde registreras. Avsikten sades vara att arbeta fram länsvisa sammandrag som skulle ”stödja sig på detaljer öfver hvarje Härad”. Med ett sådant underlag skulle man kunna få nödvändiga kunskaper om hittills orepresenterade jordägare. Men där-efter gick önskemålen mycket längre och svårighetsgraden för insamlare skulle ha stegrats drastiskt. Uppgifterna borde också tillförlitligt ange fördelningen av beskattningen, såväl grundskatter som andra. Dessutom borde de ”kunna meddela en Historisk öfersigt öfver alla slags Privilegier, huruvida de tillhöra en viss klass, vissa personer, eller vissa yrken och näringar, huruvida de äro Civila eller blott Oeconomiska, på hvilka Contract de grunda sig och så vidare”. Med de senast nämnda greppen tänkte sig KU kunna fånga in manufakturister av alla slag som varken var stadsborgare eller jordägare, men självständiga i sin näring och som därigenom ”kunde äga rätt till delaktighet i representationen”. I allmänhet skulle man vinna ”en säker kännedom, så till antal som beskaffenhet, af den personal, hvilken såsom väljande och väljbar borde komma i beräkning”.

I några avslutande önskningsar gick KU vidare utanför representationsfrågan. Det ville få reda på näringarnas inbördes förhållanden inom varje distrikt, och var det fanns möjligheter till framsteg inom näringsgrenarna. Sin vetgirighet motive-

15 I sakregistret till riksdagshandlingarna under rubriken ”Statistik” och därunder ”Rikens ständer anhålla ånyo om insamlande af allmänna statistiska uppgifter ...”

rade utskottet till sist med att alla möjliga upplysningar kunde vara viktiga vid regleringen av nya relationer till det norska brödrafolket.¹⁶ Man tycker sig nästan se hur var och en av utskottets ledamöter ville dra sitt strå till stacken av disparata önskningar.

En hel del av KU:s önskemål hade inte kunnat effektueras annat än på individ-nivå. Utskottet skulle i så fall ha kunnat få direkta underlag till röstlängder. Något sådant föresvävade inte dess ledamöter. De tänkte i huvudsak i grupptillhörighetstermer.

22:5. Fredrik Bogislaus von Schwerin och särskilda utskottet 1815

Det har framgått ovan att tankar om en bättre insamling av statistik cirkulerade i kretsar i eller kring riksdagen. Hur mycket prosten Schwerin som ledamot av adelsståndet 1812 hade inspirerats av initiativen då kan jag inte avgöra. Silverstolpe, med hans intellektuella arv från upplysningen, hyste Schwerin ingen uppskattning av. Själv sade han sig ha haft planer på en journal redan 1812.¹⁷ I två avseenden gav han en tydlig profil åt en likartad plädering som han framförde offentligt innan 1815 års urtima riksdag hade samlats. Han talade för en statsekonomisk journal som ett nyttigt instrument för kunskapsinhämtande. Och medan den föregående diskussionen lite obestämt hade kunnat tillämpas på såväl riksdagens som den offentliga förvaltningens arbete i allmänhet, var Schwerins tankar nära knutna till frågor som just var aktuella för riksdagen. Det vill säga till sådant som han såg som sina egna omedelbart förestående problem.

I en tidningsrecension av ett häfte av lantbruksakademiens annaler berörde Schwerin tänkbara komparativa fördelar för den svenska jordbruksproduktionen. Han konstaterade att bättre kunskaper behövdes för att man överhuvud skulle kunna ta upp ett sådant resonemang:

En stats-ekonomisk journal, som icke blott säger huru det förhåller sig med vårt jordbruk, vår industri och vår handel, utan genom fullständiga uppgifter sätter läsaren i tillfälle att inse, hwarföre det förhåller sig så eller så, har länge varit ett föremål för den sanna patriotens önskningar. ... En riksdagsman befinner sig i en högst bekymmersam belägenhet, när han, kallad att yttra sig öfwer ekonomiska ämnen, icke har andra data att lägga till grund för sin öfwertygelse, än de uppgifter som då meddelas. ... Hwarföre icke mellan Riksdagarne meddela allmänheten resultaterna af de under Riksdagarna fattade beslut i statsekonomiska ämnen?

16 KU:s förslag till skrivelse i *Bihang till samtliga riksståndens protokoll* 1815, 5,2 s 1134–1135 som jag följer här. Ständernas skrivelse till Kungl Maj:t i *Bihang ...* 5,4 s 22–24.

17 Cecilia Bååth-Holmberg (1901), *En svensk storman: en bild från Karl Johans dagar*, s 111–112, 119–125.

Hwarföre icke t. ex. underrätta allmänheten om de förhållanden, som blifwit följder af de wid sista riksdagen tagna beslut i afseende på bränwinsbränningen; om nuwarande förhållandet med införskrifning af säd, bränwin, om antalet af pannor [för brännvinsbränning] som nu äro i gång, om Kronans intrader af denna handling m. m.? ... Hwad å ena sidan säges, bör billigt å den andra få motsägas. Detta war lagstiftarens afsigt med tryckfrihet och med anonymitet ...¹⁸

Beteckningen ”statsekonomisk journal” dyker upp igen i det särskilda utskott som småningom tillsattes vid 1815 års riksdag.

Kallelsen till riksdagen att sammanträda i februari 1815 hade främst föranletts av förhållanden utanför Sveriges gränser: föreningen med Norge måste regleras i grundlag och betalningen av statens skuld i utlandet krävde beslut. De näringspolitiska problemen inom landet, vilka många medborgare tyckte var vida viktigare, hade inte ägnats samma omsorg av regeringen. Av konstitutionella skäl (med maktfördelning som en levande, men ännu praktiskt oprövad, realitet) var den ovillig att gå in på vad den ansåg vara ständernas område, varför den saknade handlingsplan på fält som rörde beskattningen.¹⁹ Riksdagens arbete komplicerades av att gränserna mellan de båda viktigaste ordinarie utskottens revir inte var tydliga.²⁰ Steg för steg vann tanken på att tillsätta ett särskilt utskott anklang. Ett sådant utsågs och Schwerin blev dess ordförande. Det sammanträdde första gången den 3 maj.²¹

I sin ovan behandlade recension hade Schwerin framhållit att riksdagen ofta hade dåliga underlag för sina beslut. Nu hade han en ovanlig möjlighet att ge ett föredöme genom att skaffa fram goda, relevanta data som kunde vägas mot varandra. En inte oviktig datainsamling påbörjades inom utskottet. Men Schwerin förmådde inte leva upp till sina föresatser. Gång på gång var han otålig, ville driva på för att snabbt nå resultat, dessutom helt i den riktning han själv i förväg tänkt ut som den rätta. I flera repriser blev han hejdad av utskottets majoritet. Den drev linjen att pågående dokumentation skulle fortsättas innan positioner låstes. Innan arbetet var klart lade Schwerin den 6 juni fram ett långt, färdigskrivet förslag till utskottets yttrande för att få med övriga medlemmar. De vägrade dock. Hans avfattning kom småningom att gå med utskottets yttrande som en reservation.²² Schwerins praktiska agerande, styrt av stor otålighet, stred totalt mot hans idéer

18 F B von Schwerin, recension av K Landtbruks Akademiens Annaler 1814, 2:1, *Svensk Literatur-Tidning* 4/2 1815, spalt 66–67. Schwerin ingick i en grupp av ekonomiska garantier för den förlustbringande utgivningen av litteraturtidningen.

19 Andreen (1958) I, s 138–139. Hans bok är ett något trögläst men mycket informativt standardarbete.

20 Andreen (1958) I, s 214–215.

21 Andreen (1958) I, s 237.

22 Andreen (1958) I, s 238–241, 251–253.

om informerad delaktighet från riksdagsledamöternas sida.

Utskottet blev alltså inte något lätthanterat verktyg för sin ordförande. Dess färdiga yttrande den 17 juni hade betydande skillnader gentemot hans tidigare skrivna reservation. Mest gehör fick han för önskemålet om en statsekonomisk journal.²³ I jämförelse med mycket av det övriga innehållet bedömdes nog denna punkt av flertalet som ganska perifer. Dessutom kom en del ändringar i rekommendationen av en journal att ske under ärendets gång. I fortsättningen är det bara denna del av beredningen av utskottets yttrande som behandlas. Den är spännande i vårt sammanhang.

Särskilda utskottets betänkande till ständerna daterat den 17 juni 1815 hade i sin introduktion till avsnittet om den statsekonomiska journalen en formulering som nog fick håret att resa sig på regeringsledamöters huvuden. Journalen var ”ämnad att fästa Nationens uppmärksamhet på föremål af allmänt och Nationelt intresse och *Styrelsens på Nationens önsknings i afseende på sådana ämnen*” (min kursivering). Riktlinjer för journalens arbete gavs i sex punkter:

1. Den nämnd som väljer ledamöter i tryckfrihetskommittéen (ett nytt organ som aldrig kom att spela någon viktig roll för tryckfriheten) utser genom omröstning ”en skicklig man som med 1816 års början utger journalen om statsökonomiska ämnen och i synnerhet sådana som hafva afseende på Fäderneslandets egen statshushållning”.
2. Anhållan riktas till Kungl Maj:t om portofrihet vid journalens spridning.
3. Begäran att redaktören skulle hos ämbetsverk få fri tillgång till utdrag ur eller vidimerade avskrifter av hela handlingar, ”dem han tror sig böra genom Trycket meddela Nationen” (undantagna var hemliga handlingar).
4. Redaktörens ”omdöme och gottfinnande gäller”. Den enda restriktionen som läggs på honom är ”att hvarje Stats-Expeditions åtgärder böra utgöra föremålet för en särskild så kallad stående Artikel i nämnde Journal”.
5. Skulle journalen inte bli självbärande finns ett anslag på 600 riksdaler banko per år reserverat i Riksens ständers bank.
6. Skulle redaktören mellan riksdagarna bli förhindrad har han rätt att utse sin efterträdare.²⁴

När Schwerin formulerade sin långa reservation den 6 juni och fick den underkänd som utskottets yttrande den 9 juni visste han inte att den övervägande delen av hans skrivning om den statsekonomiska journalen dock skulle övertas av utskottet. Utöver utskottet tryckte Schwerin på två ting. Journalen skulle främja den kontroll som uttrycktes genom allmänna opinionen. Den skulle även ge den

23 Andreen (1958) I, s 253–260, 274–275.

24 Särskilda utskottets betänkande, daterat 17/6, tryckt i *Bihang till samtliga riksståndens protokoll* 1815, vol 4,2, s 847–849.

nyttiga effekt, ”som man hittills förgäfves väntat af den återupplifvade tryckfriheten”.²⁵

I utskottets skrivning, som givetvis snabbt kom till regeringens kännedom, fanns det flera inslag som inte kan ha mottagits lugnt och avspänt. Möjligen kunde punkterna 2 och 5 passera som mindre förargelseväckande. Favören som efterfrågades i punkt 2 kunde Kungl Maj:t utan vidare säga nej till. Men punkterna 3, 4 och 6, med ett kraftigt betonande av redaktörens upphöjda självständighet gentemot överheten, kunde inte annat än frammana motstånd inom regeringen.

Under behandlingen i de fyra stånden luftades ett begränsat antal invändningar. Den kanske allvarligaste var att journalprojektet inte skulle vara förenligt med grundlagen. Bland dem som hävdade något sådant ingick en person från regeringsskretsen, statssekreteraren Wirsén.

Utskottet besvarade anmärkningarna ganska aggressivt, utan att i grunden kännas vid att det kunde finnas kontroversiella aspekter i dess förslag. Det påpekade att enbart rätten att trycka fritt inte hade räckt för att ta fram sådana statistiska uppgifter som behövdes. Inte heller hade därigenom förebyggts ödesdigra felbeslut som exemplifierades från 1812 års riksdag. Med en formulering som inte alldeles lätt kunde förenas med tidigare anspråk ville utskottet vifta bort kritiker-
nas farhågor som oberättigade: ”Den antagne Journal-utgifvaren hvarken konstitueras till en Controlleur af Styrelsens steg, ej eller befrias han ifrån ansvar, om han skulle handla emot Tryckfrihets-Lagens föreskrift.”²⁶

Åt utskottet lämnades att jämka ihop de fyra ståndens något spretande ställningstaganden. Dessa var visserligen överens om att en journal borde ges ut. Inte oviktiga invändningar kom dock från adel och präster som ansåg att Kungl Maj:t på olika sätt borde ha en större roll. Borgare och bönder godkände förslaget, utom i punkten om vem (vilken grupp) som eventuellt skulle utse redaktörens efterträdare.

Den slutliga utformningen, riksståndens skrivelse till Kungl Maj:t, lästes upp och godkändes i stånden den 3 och 4 augusti 1815. Bara tre av de ursprungliga punkterna – punkt 2, 3 och 5 – fanns kvar ograverade. Två punkter, 4 om redaktörens totala makt över utgivningen, och 6, om redaktörens rätt att välja sin efterträdare, hade helt fallit bort. Ständerna anhöll i underdånighet att Kungl Maj:t måtte godkänna tillkomsten av journalen samt beordra ämbetsverk att göra aktuella dokument tillgängliga för redaktören efter att ha utsett denne, om inte riksdagens organ hann med det innan riksmötet avslutades. Frågan om vem som skulle utnämna redaktören hade varit omstridd. Den löstes genom en kompromiss, som introducerar tidsbrist som en föga sannolik faktor.²⁷

25 Schwerins reservation till särskilda utskottets betänkande, *Bihang till samtliga riksståndens protokoll* 1815, vol 4,2, s 967.

26 *Bihang till samtliga riksståndens protokoll* 1815, vol 5,3, s 1594, 1620–1622 (citatet s 1622).

27 *Bihang till samtliga riksståndens protokoll* 1815, vol 6, s 123–124.

Det var en gängse uppfattning att Schwerin hade velat vika redaktörsposten för sig själv. Därigenom skulle han ha fått en nyskapad offentlig position mellan riksdagarna. Även om ständerna i sin helhet knappast torde ha sett journalfrågan som en tung komponent i sina förslag, förde de fram den som ett initiativ utanför sitt tidigare verksamhetsområde. Möjligen tyckte man att två föregående framstötter hade fått ett för klen t gensvar från Kungl Maj:t. Det låg väl till för att publiceringsärendet skulle mynna ut i en revirtvist.

Innan ansträngningarna inom riksdagen lämnas är det skäl att poängtera att det faktiskt åstadkoms något inom dess ram. Riksdagens handlingar (det vill säga rapportering av vad som avhandlats under själva riksmötet) hade ju under 1700-talet i skiftande grad offentliggjorts i efterhand (avsnitt 4:3) Nu restes det inte längre några invändningar mot tryckning av dem. En del av det Schwerin ville komma åt blev tillgängligt i detta så kallade riksdagstryck som under tiden 1815–1830 expanderade synnerligt kraftigt och framför allt gjorde mängder av information om statens finanser tillgängliga. Däremot kunde det inte annat än undantagsvis motsvara de önskemål som hade framförts av König, Silverstolpe och KU om data som inte var knutna till riksdagen utan skulle gälla för samhället i stort.

22:6. Kungl Maj:ts svar på ständernas skrivelse

Hans Järta tillträdde som statssekreterare på handels- och finansexpeditionen efter riksdagens slut på hösten 1815. Att han hade helt andra politiska mål än Schwerin framgick när han föredrog ärendet om en statsekonomisk journal inför regeringen i januari 1816. I ett långt och väl genomarbetat yttrande var han av en rad skäl mycket negativ till ständerförslaget. Han utvecklade fem grundläggande invändningar. Förslaget var inte förenligt med: 1) grundlagarnas föreskrifter och anda, 2) tryckfrihetens fordringar, 3) regeringsmaktens värdighet, 4) riksens ständers anseende och 5) allmän nytta. Kritiken utvecklades på följande vis:²⁸

1) Enligt grundlagen hade riksdagen inom statens ekonomi beslutanderätt enbart i frågor som direkt rörde beskattning och allmänna medels förvaltning. På övriga ekonomiska fält kunde den visserligen komma med förslag, men avgörandet låg hos kungen ensam (s 87). Järtas tolkning av innebörden i förslaget om journalen var att en av ständerna delegerad utgivare i dessas ställe skulle upphävas till särskilt bemyndigad tolk av nationens tänkesätt. Han skulle inte arbeta i den för hans huvudmän föreskrivna formen, genom underdåniga framställningar till kungen, utan genom en publicitet som förde ut hans talan på en gång till tronen och torgen. Grundlagarna bestämde uttryckligen vilka ombud ständerna hade att utse för tiden mellan riksmötena. Någon tidningsutgivare fanns inte med (s 88, 89).

28 Yttrandet föreligger i Hans Järta (1882), *Valda skrifter*, utg av Hans Forssell, I, s 85–102. Sidhänvisningar till Järtas påståenden ges i min text till denna version.

2) Järta började med en mycket allmän farhåga. En uppifrån startad journal skulle kunna ”motverka den individuella utveckling af tankekraft, som vår lagliga tryckfrihet åsyftar” (s 91). Han misstrodde själva syftet. På riksdagen hade det talats om att det gällde att offentliggöra regeringsåtgärder och betänkanden från underordnade myndigheter som låg till grund för dem. Men ständernas skrivelse till Kungl Maj:t var vag i fråga om avsikten med journalen. Den skulle kunna börja undervisa inte bara nationen utan också regeringen (s 92–93). Det allmänna publicerandet av rättegångshandlingar manade inte till efterföljd, menade Järta. Utan att avsikten fanns där kunde bitterhet skapas genom den öppna publiceringen. En central aspekt av sin organiska samhällsuppfattning använde han också i detta sammanhang: ”det är i öfrigt icke genom kännedomen af särskilda regeringsåtgärder, utan genom känslan af hela regeringssystemets verkningar, som allmänhetens opinion derom må bildas. Ryckt ur sammanhanget af en plan, hvilken ofta icke kan kungöras, stundom icke ens förvaras i skrift, skall en enkel åtgärd lätteligen blifva misskänd och orätt bedömd” (s 94). I fortsättningen påstod Järta att en ämbetsman ibland i tjänsten måste hävda uppfattningar som han inte ville se publicerade. ”Äfven detta mitt underdåniga anförande skulle icke skrivas, om tryckfrihetsförordningen ej försäkrade mig, att det icke kunde till trycket befordras” (s 95).²⁹

3) En regering som skulle granskas av en journalist utsedd av riksdagen skulle förlora i aktning inom och utom landet. Än mer: kungens höga värdighet skulle inte medge att han vid ett val skulle ”nedlåta sig till suppleant åt riksens ständers elektorer” (s 98).³⁰

4) Järtas bitterhet mot Schwerin uttrycktes mycket tydligt:

Den af riksens ständers ledamöter, som föreslagit och ifrigast yrkat denna upplysningsanstalt, har sjelf gifvit flera bevis på den literära vådan att i hast och efter ögonblickets intryck sammanskrifva statsekonomiska afhandlingar, särdeles af kritisk syftning. Hvarje medborgare, som mera nitälskade för varaktigheten af riksens ständers anseende än för den flyktiga populariteten af tillfälliga meningar, hvilka ibland dem vunnit något bifall, skulle med smärta läsa, i en under riksens ständers skydd och på deras föranstaltande utkommen journal, sådana yttranden,

29 Väljer man att tolka den sista meningen som noga genomtänkt ger den en intressant indikation. Ämbetsmän torde inte vid den här tiden (1816) särskilt ofta ha mött lekmäns krav på protokollsutdrag enligt offentlighetsprincipen. I sådana fall hade ju deras i skrift uttryckta uppfattningar kunnat avslöjas. Järta, själv i statsrådet, var under alla omständigheter fredad, men det var däremot inte andra ämbetsmän i sina värv. Det var dem han här försökte måna om.

30 Den otympliga kompromiss som tillkommit i slutredigeringen av riksdagens skrivelse sågs här som något av en provokation.

som upphofsmannen till förslaget om denna journal framstörtat. Och med hvad skäl kunde man vänta, att journalredaktören skulle vara kunnigare och varsamare än denne i allmänhet så upplyste och välviljande riksdagsman; att icke äfven han kunde påbörda Adam Smith orimliga satser (s 98–99).

5) Journalen skulle bara förmedla ”en allmännare halfvishet ... att på allmän bekostnad besörja utgifvandet af en statsekonomisk journal skulle, efter min öfvertygelse, endast utvidga halfkunskapen, befordra dess menliga verkningar och gifva en flygtig sysselsättning åt dem, hvilka tjena staten endast med tal”. Detta kan översättas till en sats som var djupt förankrad i Järta: ”Jag vågar tro, att svenska nationen icke behöfver denna art af kultur, hvilken icke heller öfverensstämmer med dess urgamla lynne” (s 101).³¹

Trots ”de mest välvilliga afsigter” bakom förslaget nödgades Järta yrka avslag på det. Denna hans utpräglade svartsyn delades tydligen av regeringens ledamöter (s 102). Om man inte har läst de tidigaste formuleringarna av förslaget rörande journalens redaktör och hans tilltänkta position skulle några av Järtas prognoser te sig som direkt vildsinta. Men med den bakgrundskunskapen kunde problemen inte utan vidare uteslutas. Att regeringen inte höll med Järta bara för att bevara husfriden tycks framgå fem år senare då ett i viss mån beslätat ärende blev aktuellt (kapitel 23, appendix).

Men regeringen förhöll sig inte enbart passivt avböjande. Den prövade en egen lösning i någon överensstämmelse med riksdagens önsknings. Tankarna bakom denna åtgärd och utfallet av den redovisas i avsnitt 23:8.

22:7. Huvuddrag i önskemålen kring utvecklandet av statistiskt kunnande

Ovan har flera någorlunda väl specificerade yrkanden redovisats: Pehr Königs (1809), Axel Gabriel Silverstolpes (1812), KU:s mest utförda försök (1815), Fredrik Bogislaus von Schwerins i en tidskriftsrecension från februari 1815, riksdagens särskilda utskotts yttrande av den 17 juni 1815 till ständerna samt modifieringen därav i riksdagens skrivelse till Kungl Maj:t av augusti 1815.³² Dessa yrkanden var givetvis inte uppgjorda efter en likartad mall. Man kan inte heller urskilja en speciell lobbygrupp bakom dem. Snarare blir intrycket att de hade ett brett men inte särskilt engagerat stöd i riksdagen.

I utförligaste fall kan yrkandena ge upplysningar om: a) vilka fält som borde täckas, b) vilka som skulle utföra uppgiften, c) hur de borde arbeta och d) vad som omedelbart skulle komma ut av förslagen. Här ska ett försök göras att dra huvuddragen ur yrkandena enligt dessa fyra kategorier. En genomgång visar di-

31 Likartade samhällsidéer hos Järta i avsnitt 11:4.

32 Santessons motion är så specificerad att den faller utanför det som är intressant här.

rekt en tudelning av materialet. König, Silverstolpe och KU hör hemma i *en* kategori, Schwerin och av honom inspirerade inlägg i en annan.

a) Den första gruppen lägger stor vikt vid att ange vilka samhällssektorer man särskilt behöver öka kunskaperna om. König nämner ganska få kategorier och får dem närmare fixerade (och utökade?) i utskottsbehandlingen. Hans modifierade förslag upptar verkligt centralt och brett täckande ämnen: folkmängd, jordbruk, handel, slöjder (närmast hantverk och industri) samt näringsfång i allmänhet. Men det sker utan några närmare specificeringar. Och alldeles klart skulle det ha kostat mycket arbete att genomföra de undersökningar som utpekades. Inte minst skulle de slutliga avvägningarna ha krävt gott omdöme och stor kringsyn. Den tid som förutsattes gå åt var kraftigt underskattad.

Silverstolpe har en längre lista. Han går långt utanför den rena produktionen och inkluderar också brett tillväxtfrämjande faktorer. Å ena sidan poängterar han något just då så aktuellt som det finansiella systemets verknings sätt, å andra sidan mentala aspekter, inflytande från lynnen och seder. Inrättningarna till medborgarnas moraliska, intellektuella och medborgerliga förkovran och deras inverkan på människorna hör till det som Silverstolpe prioriterar. Så långt jag förstår skulle mer av hans önskade material än av Königs ha varit svårt eller omöjligt att formulera numeriskt eller överhuvud komma åt. Särskilt gäller detta flera framåtsyftande frågor om potential och inte bara befintlig status. Tidsåtgången underskattas grovt.

KU:s agenda är färgad av dess speciella uppgift: att få underlag till ett förslag för en ny sammansättning av riksdagen. Där tas särskild hänsyn till grupper som inte hade plats i det befintliga politiska systemet. Men utskottet är också på jakt efter potentialer som förefaller långt borta från kommande förslag om valordningar och maktfördelning.

De tre nämnda förslagen syftar alla till att samla in nya data som inte var lätt-tillgängliga. Naturligtvis hade det varit till fördel om de hade ägnat någon uppmärksamhet åt den information som redan fanns. Exempelvis började inte KU med att granska vad man kunde hämta ur det befintliga tabellverket av siffror över befolkningens fördelning på stånd och näringsklasser. Skulle det beståndet kunna kompletteras eller korrigeras med enkla medel? Lika lite tycktes Silverstolpe känna till att kommerskollegiet var landets viktigaste insamlare av statistik. Det nämndes överhuvud inte av någon debattör.³³

De förslag som direkt eller indirekt härstammade från Schwerin avvek delvis från den första gruppens. Enligt ett alternativ anges visserligen jordbruk, industri och handel naturligt nog som undersökningsfält. Men ett andra är statekonomiska ämnen och särskilt Sveriges statshushållning på grundval av offentliga handlingar. Dessa ämnen hade en påtaglig politisk udd. Schwerin efterlyste utvär-

33 Silverstolpe nämner tre betydande databaser, men glömmar totalt bort dem som föredömen när det gäller att skapa en ny insamlingsorganisation.

deringar av resultat från den senaste riksdagens beslut. Han ville ha fram upplysningar som kunde användas direkt i dagens politiska debatt. Järta såg goda skäl att kritisera dessa bestämmingar.

b+c) König och Silverstolpe lade vikt vid vem som skulle kunna utföra de behövliga undersökningarna. Båda förkastade en rad tänkbara alternativ med motiveringar som delvis var realistiska, delvis resultat av fördomar av allmän art. Till de realistiska hörde säkerligen att länsstyrelserna var alltför arbetstygda för att kunna anlitas även i detta avseende. Båda stannade för att skicka ut någon förtjänt undersökare på resor i landsorten. Silverstolpe nämner tydligt att han ville låta genomföra det som senare kommit att kallas förundersökningar. Han anger att han för säkerhets skull önskar olika karaktär på objekten för sådana. Han vill ha spridning på underlaget. Han uttrycker vidare den fundamentala idén om uppdateringar av det först insamlade materialet, och ligger därmed närmare en sorts statistisk årsbok än någon av de övriga. Königs idéer om likformiga, korrekta och lättinsamlade uppgifter är förvisso helt gångbara för senare tiders datainsamlare, men samtidigt mycket allmänna. Båda förväntar sig att Kungl Maj:t efter någon eller några undersökningar med lätthet ska kunna utforma riksgiltiga instruktioner för det fortsatta arbetet.³⁴ Efter vägröjarna kommer de normala undersökarna. KU redovisar däremot inga tankar om vem som ska utföra arbetet. Dock är det på sin plats att nämna några centrala aspekter som förslagsställarna inte säger någonting om. Hit hör problemen att insamlade data måste sammanställas på ett vettigt sätt och likaså kvalitetsgranskas för att vara till verklig glädje.

För Schwerin är frågorna om handhavare och metod de särklassigt mest betydelsefulla. Hans önskan att själv spela en politisk roll gör redaktörskapet fundamentalt viktigt för honom. Han förmår överhuvud inte se någon annan aktör än sig själv. Han tänker sig att han, sedan han en gång blivit vald till redaktör, skulle få långtidsabonnemang på posten. Medan JO, riksdagens erkände ämbetsman, stod inför omval varje riksdag tycktes Schwerin anse att han själv borde vara höjd över sådant och i stället vara ägare av positionen, som han vid behov kunde överlåta. Dessa särdeles djärva anspråk fanns med ännu i särskilda utskottets förslag till ständerna, men rensades bort under den fortsatta riksdagsbehandlingen.

Metoden att skapa statistisk kunskap är ganska enkel. Den består i att redaktören får önskade dokument lagda i sina händer för publicering. Det är uppenbart att detta kommer att resultera i en helt annan typ av publikation än de som skulle ha utgått från König och Silverstolpe. Schwerins journal blir mindre tydligt

34 För den som har följt regeringsarbetets gång via tidens statsrådsprotokoll är tanken verklighetsfrämmande. Utformningen av en normal utgående skrivelse som en instruktion ägnades ingen större möda. Föredragandes förslag, sällan berett i någon rimlig mening, godkändes vanligen utan diskussion.

numeriskt inriktad än de övrigas redovisningar. Var dess fokus skulle ligga är svårare att ana.³⁵

d) I den första gruppens visioner om resultatet ligger, så långt jag förstår, främst någon typ av rikstäckande, likformig datasamling. Men mycket av vad som skulle ha kunnat åstadkommas måste ha fått en annan, betydligt vagare karaktär. Och mycket av innehållet på önskelistorna hade förblivit ogjort. Möjligheterna att ställa prognoser om en kommande utveckling efter att ha försökt uppskatta den naturgivna potentialen kan inte ha varit stora.

För Schwerin borde publicering i hans statsekonomiska journal ge upphov till en vidare och djupare politisk diskussion än den som dithills hade förts i Sverige. Någon statistisk årsbok föresvävade honom säkert inte. Vad han något år senare kom att medverka i liknade inte alls de program som hade vädrats under 1815.

35 Min ganska negativa bedömning av Schwerin bör kanske motiveras utöver vad som skett i löpande text. Några byggstenar: Schwerin hade före den korta urtima riksdagen 1812 med begränsad framgång publicerat några tryckta arbeten. År 1812 var han kritisk till skapandet av indragningsmakten gällande periodiska publikationer. Fram till riksdagen 1815 hade han allierat sig med regeringskritiska intellektuella bland romantiska litteratörer. Det var en koppling som i efterhand har bedömts som förvånande, eftersom det fanns viktiga åsiktsskillnader honom och dem emellan som gjorde sig gällande senare. Till 1815 hade han också skapat sig en egen bild av landets ekonomiska ställning och vad som behövdes för att förbättra den. Den avvek från den otydliga uppfattning som tycktes hysas av regeringen. Vid riksdagen 1815 blev han framförd som något av en oppositionsledare, en position som sentida bedömare har funnit honom mindre lämpad för. Han har visserligen ansetts vara begåvad, men var samtidigt otålig och självrädd. Senare kom han att distansera sig från denna roll. Sin stora insats kom han att göra som ordförande i bankofullmäktige 1823–1833.

Min bild av Schwerin, grundad på hans agerande i ett bestämt frågekomplex (tidigare inte behandlat samlat) under en kort period, är av en självmedveten och maktlysten person som under ett antal år sökte en uppgift värdig sig själv. Dessa misslyckade strävanden förde honom i konflikt med regeringskretsen som ibland (inte helt utan orsak) behandlade honom med stor misstänksamhet. Detta gällde särskilt Hans Järta, som var föredragande statssekreterare i handels- och finansexpeditionen. Nålstick utdelades som kändes för en stolt person (till exempel förbigicks Schwerin uppenbart vid en ordensutdelning). Enligt min mening ovan agerade Schwerin själviskt i sin offentliga verksamhet under den delen av sitt liv. Sin uppgift fann han först efter den period jag behandlar här. Han tycks ha varit tillfreds med den, gjorde en aktningvärd insats och vann då av mycket att döma allmän aktning.

En generellt mycket positiv, men inte särskilt djuplodande, bild hos Bååth-Holmberg (1901) och en analytiskt givande hos Fahlbeck (1936), s 95–158. Senast nyanserat hos Leif Gidlöf (2000–2002) *SBL*, 31, s 690–697.

Kapitel 22 har dominerats av redovisning av preliminära planer som bara i obetydlig grad kom att förverkligas. Däremot sysslar kapitel 23 med genomförandet av olika idéer som mer eller mindre direkt knyter an till Schwerins tanke om en statsekonomisk journal.

KAPITEL 23

Konkurrerande publicering av ”statistik-journaler” 1815–1818

23:1. Statistikjournalerna tänkta som ett ideologiskt vapen

Själva publiceringsformerna för planerade statistiksammanställningar hade inte ägnats någon stor uppmärksamhet före 1815. Kungl Maj:t antogs formulera instruktioner för insamlare. I anslutning till dessa borde det väl också fastställas hur materialet skulle göras tillgängligt och samhällsnyttigt. Schwerins handfasta plädering av 1815 riktade i stället uppmärksamheten just på sättet att föra ut resultaten. Den statsekonomiska journalen som han förespråkade blev för några år en modeföreteelse med alldeles bestämda förtecken, medan insamlandet i sig kom att ägnas ett mer förstrött intresse.

Med tanke på de trots allt måttliga ansträngningar och obetydliga resultat som vunnits före 1815 är den frenesi varmed journalfrågan sedan drevs under några år inte lätt att förstå för en modern läsare. Förförarna för den statsekonomiska journalen hade dock mycket stora förväntningar på den verkan den skulle medföra. De betraktade den som ett av de allra viktigaste instrumenten för att vinna inflytande över kunskapsbildning och information i riket. Ofta, men alldeles för enkelt, har gruppen setts som enbart en litterär, romantisk riktning. Deras storstilade men lösa planer syftade faktiskt till att omforma hela det stela och hinderliga bestående samhället. Toleransen gentemot traditionellt tänkande konkurrenser var så gott som obefintlig, övertygelsen om de egna idéernas förträfflighet grundmurad.

Även om omstörtningssplaner aldrig formulerades på ett realistiskt sätt, såg regeringen journalidéerna som ett försök att skapa ett förut okänt konkurrerande maktcentrum som saknade varje stöd i grundlagen.

23:2. Planer på statistiska journaler och realiseringen av dem: en inledning

Det här kapitlet är upplagt på följande sätt. Avsnitt 23:3 ägnas åt övergången från den första till den andra fokuseringen: från insamlandet till publicerandet. Kanslirådet C M Schoerbing hade på Kungl Maj:ts uppdrag våren 1813 gjort en resa i

några östliga län. Den kan sägas vara regeringens svar på A G Silverstolpes förslag från 1812 års riksdag. Det material Schoerbing samlade in hade han visserligen redan redovisat till uppdragsgivaren, men Schwerins idé hade påverkat honom att också pröva en form för offentliggörande.¹

Vad Schoerbings journal faktiskt innehöll behandlas i avsnitt 23:4. Alla de fel och brister som Schwerins anhängare – mer än Schwerin själv – fann hos Schoerbing är ämnet för avsnitt 23:5. Ett försök görs i avsnitt 23:6 att klargöra varför kritikernas anfall blev så ytterligt hårt. Från Schoerbing har uppmärksamheten därmed steg för steg förts över till Schwerins anhängare och honom själv. I avsnitt 23:7 diskuteras dessas främsta egna insats, tre häften av en tidskrift som gavs ut under 1816.

Att ständerna hade upprepat sina framställningar liksom att två andra journaler började komma ut tycks likaledes under 1816 ha pressat fram ett initiativ från regeringens sida (avsnitt 23:8). Tankarna bakom, liksom det faktiska utförandet granskas. Ytterligare en statistisk journal som startade 1816 och avslutades 1818 presenteras i avsnitt 23:9. Vid sidan av Schoerbings och Schwerinlägrets visar den fram en tredje inriktning. Vilka som stod bakom den blev okänt, eftersom redaktionen – utan kända repressalier – negligerade föreskrivna regler om anhållan om utgivningsbevis hos hovkanslern.

Kapitlets resultat samlas i avsnitt 23:10 som söker utvärdera de statistiska journalernas verklighet gentemot tidigare förda pläderingar för insamlingar och periodiska publiceringar. För säkerhets skull bör det noteras att begränsningen till nystartade journaler får överhetens prestationer att framstå som skralare än om fältet valts bredare (vilket sker i kapitel 24).

Schwerin gjorde en beslätad men blygsammare satsning 1820. Den har jag redogjort för i ett appendix till detta kapitel. Återigen tycks hans mål ha varit att åt sig skapa en position som opinionsbildare av rang, från vilken han skulle kunna verka utan uttalade inskränkningar mellan riksdagar. Trots att *formen* journal i övrigt har fått styra innehållet i detta kapitel har jag här gjort ett avsteg och återgivit huvuddrag av det stockholmska talarsällskapets mycket korta historia.

23:3. Bakgrunden till Schoerbings *Journal öfver*

Svensk Statistik och Allmän Hushållning

Tidigare (avsnitt 5:2) har det nämnts att en ämbetsman, kanslirådet C M Schoerbing, vid den konselj då Schwerins tilltänkta journal stoppades (den 10 januari 1816) tog steg för att förse nationen med en journal. Han fick vid konseljen till-

1 Upplysningar om Schoerbings biografi och övriga författarskap hos Stig Wikander (1973), Stagnelius och Schoerbing, *Samlaren*, 94, s 113–122. Uppgiften att Schoerbing skulle ha varit Stagnelius förman är inte korrekt (s 119–122). Schoerbing verkade på annan (betydelslös) del av kansliet än ecklesiastikexpeditionen där Stagnelius var placerad.

stånd att publicera vissa officiella dokument som han ansåg intressanta. Redan i januari 1816 utkom första häftet av hans *Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning*, som var planerad före detta tillstånd. Till en del liknade hans prioriteringar Silverstolpes reseprojekt från 1812. Tanken på att i efterhand låta också sina egna ditills otryckta reserapporter från 1813, tillsammans med officiella dokument, ingå i en journal kan han ha hämtat från Schwerin.

Recensenter antydde senare att Schoerbing hade framträtt för att lägga krokben för Schwerin. Han sades ha lurat allmänheten att tro att hans journal skulle vara den som ständerna hade efterfrågat. Därför fann Schoerbing det nödvändigt att redovisa sin journals förhistoria som han såg den. Hans motståndare poängterade helt andra moment (se avsnitt 23:5).

Våren 1813 hade Schoerbing på uppdrag av Kungl Maj:t gjort en inspektionsresa genom ett antal län och samlat in lokal statistik. Året därefter hade han anmält sin avsikt att ge ut material härifrån och samtidigt anhållit om understöd för tryckningen. Han hade gott hopp om lån för ändamålet, men fick nej sedan riksdagskallelse hade beslutats 1815. Han ämnade då vända sig till ständerna och gjorde flera sonderingar som han tyckte sig få visst positivt gensvar på. Medan han inväntade beslut ställdes anslag från regeringen i utsikt, varför han drog tillbaka sin ansökan till ständerna. Hans hopp om medel gick dock om intet, men för sent för att han skulle kunna förnya sin ansökan hos ständerna.

Ständernas egen plan sade han sig inte känna till förrän den blev offentlig vid slutet av 1815 års riksdag. Schoerbing tyckte sig böra ha något för sin möda under snart två år och anmälde sig som utgivare av en journal på egen risk: ”hvarjemte han likaledes i underdånighet hos Konungen anhöll, att med denna Journal få den af Ständerna önskade *Stats-Ekonomiska Journalen* förenad, i fall Kongl. Maj:t skulle härutinnan vilja gå deras önsknings till mötes”.

Schoerbing visste inte huruvida Schwerin kände till hans bemödanden. Däremot var han säker på att flertalet övriga medlemmar av riksdagens särskilda utskott gjorde det, eftersom han hade talat med dem om projektet. Dock hade Schoerbing genast som han anmälde starten av sin journal skrivit till Schwerin och erbjudit honom att delta i utgivningen, oavsett om Kungl Maj:t skulle godkänna ständernas anhållan eller inte. Brevledes tackade Schwerin nej. Likaså hade Schwerin omgående fått reda på att Schoerbings anhållan att förena ständernas journal med sin egen hade avslagits.

Schoerbing ansåg att journalen hade blivit ”fullständigare” om Schwerin med sitt större kontaktnät och sin högre samhällsliga position hade velat medverka. Dessutom hade han själv sluppit den oberättigade kritik han nu hade försökt avväpna: ”Det gifs ingen ting lättare än att klandra; men att sjelf, utan något slags främmande understöd, åtaga sig ett så vidsträckt och i Sverige ovanligt företag,

som denna Journal är, *torde*, vid närmare betraktande, *öfverstiga de fleste Recensenters förmåga*.”²

Närmast på programmet står att redovisa hur Schoerbings journal utformades.

23:4. Grunddrag hos Schoerbings journal

Schoerbing hade den 20 september 1815 fått behöfligt utgivningsbevis av hovkanslern för *Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning*. Denna kom ut månadsvis i sju häften om i genomsnitt ungefär 120 sidor (januari–juli 1816). Om han inte fick direkt penningstöd från regeringen, hade han dock kraftig uppbackning från rikets elit. I början av första häftet ingår en prenumerantförteckning på över 800 namn, med kungen och kronprinsen i spetsen.³

Det fanns en linje (om än inte helt följd) för arbetssättet. Egna hypoteser och förslag skulle inte förekomma. I stället skulle autentiska underrättelser, ”dels från allmänt erkända historiska sanningar, dels från anställda undersökningar, dels från våra tillvarande författningar, och dels från verkningarna af våra ägande inrättningar”, ge läsarna möjlighet att själva ta ställning.⁴ De huvudsakliga inslagen var följande: a) En fortlöpande historisk översikt inledde varje häfte. Författaren hann i sista häftet fram till riksdagen 1527. b) Sina rapporter från sin inspektionsresa 1813 hade han ursprungligen lämnat brevlades dels till Kungl Maj:t, dels till utrikesstatsministern. De trycktes nu och följdes av bilagor, det vill säga siffermaterial verifierat av tjänstemän i städer i Stockholms, Södermanlands, Östergötlands och Jönköpings län.⁵ Stående inslag var vidare c) utdrag ur gällande äldre författningar från olika verksamhetsfält och d) ”allmänna stadganden” som hade utfärdats sedan närmast föregående häftes tryckning. Kategori b) effektuerade önskemål från 1812 och c) och d) borde ha någon bäring på 1815 års försök till

- 2 Detta ganska långa försvar för tillkomsten av journalen ingår under rubriken ”Till Läsare af Journalen öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning” i dess häfte 4, april 1816, s 125–126. Den minst trovärdiga detaljen däri är att Schoerbing skulle ha talat med medlemmar av riksdagens särskilda utskott om *sin* journal, men ändå ha undgått att få kännedom om utskottets eget förslag.
- 3 Denna och kompletterande prenumerantförteckningar har diskuterats ingående av Henrik Höjer (2001), s 93–103.
- 4 Inledande avsiktsförklaringar korrigerades eller övergavs i många tidningar ganska snabbt inför oförutsedda problem eller möjligheter. Schoerbing däremot följde i fortsättningen ganska väl den plan för prioriterade ämnesområden som han hade redovisat i journalens häfte 1, s 3.
- 5 Schoerbing var anmärkningsvärt naiv när han nämnde att han hade samlat in uppgifterna om Trosa på helt annat sätt än det angivna hedervärda. De hade meddelats honom muntligen på en krog av en före detta tullförvaltare i Nyköping vilken kände Trosa. För detta avhånades han i insändaren ”Ett par Ord om Trosa och Journalen öfver Svensk Statistik.” *Anmärkaren*, 16/11 1816. Ett något lamt försvar för Schoerbing kom en vecka senare i en annan insändare. *Anmärkaren*, 23/11 1816.

beställningar.⁶ Två andra typer av kamerala upplysningar infördes småningom i journalen. Ur ovan nämnda läns lantmäterikontor tog Schoerbing på egen hand ut antalet revade hemman i varje socken såsom ett mått på hur skiftena av jord framskred. Han antydde dessutom några uppslag för förenkling av rikets mycket invecklade naturaskattesystem. Mindre tyngd har splittrade ansatser inom andra politiska och administrativa ämnen.

Totalt sett är Schoerbings journal förvisso inget mästerverk, men heller inte genomgående undermålig. Väger man in den ganska luddiga målsättningen för publicering med denna inriktning och de skrala förarbeten som fanns, har Schoerbing enligt min mening valt en del material tämligen förståndigt men redovisat det rätt ojämnt. Jämförelsen med vad andra samtida journaler åstadkom (eller inte åstadkom av sina målsättningar) sällar inte heller ut den som extra misslyckad. Uppläggningsen med återkommande ämnen genom en serie nummer användes under perioden av en hel del publicister.

Men Schoerbing blev utskäld efter noter av flera kritiker. En av dessa, en högre tjänsteman som ansåg sig förtalad, stämde honom.⁷ Hårdgranskningen bidrog till att prenumerantlistan inte kan ha varit lika relevant för häfte 7 som för häfte 1. En del kunder vägrade hämta ut sina häften tills redaktören kunde visa att han hade skrivit ”dugligt”. Schoerbing hotade dem med rättegång och ansåg att ett namn på en prenumerantlista var bindande.⁸ Varför dessa kraftiga reaktioner? Tydligtvis låg de bakom att journalen upphörde efter häfte 7. Var inte alla patrioter inställda på att skaffa fram vägande information om nationen och dess medborgare?

23:5. Kritik mot Schoerbings journal från Schwerins anhängare 1815–1816

Schoerbings utgivningsbevis var daterat den 20 september 1815. Bara åtta dagar senare fick tidningen *Lifwet och Döden* sitt motsvarande bevis av hovkanslern.⁹ Med två samlingar om vardera 24 nummer kom den att utges från mitten av

- 6 Uppgifterna under d) publicerades redan på annat håll, i det så kallade årstrycket, som dock inte var lätt tillgängligt för alla medborgare.
- 7 I häfte 3 av journalen kritiserades några bestämmelser utfärdade särskilt för Östergötlands län. Ett för länets landssekreterare personligen generande påstående (s 66) gällde att han skulle haft egen vinning i ett av dessa fall. Landssekreterare Pereswetoff-Moraths (1816) indignerade förklaringar finns i skriften *Uppdagade Osanningar och Falska Omdömen uti det genom Trycket utkomne 3:dje Häftet af Journal öfver svensk Statistik och Allmän Hushållning, så vidt det rör Östgötha Läns Styrelse*.
- 8 Insändare ”Till Herr C.M. Schoerbing från Prenumerant”, i *Föreningen. Skandinaviskt Folkblad*, 10/10 1816.
- 9 Lundstedt (1896), II, nr 16–17. Eftersom Schoerbing sade sig genast ha underrättat Schwerin om sin journal, bör slutsatsen vara legitim att *Lifwet och Döden*, utgiven av Schwerins anhängare, var direkt riktad mot Schoerbing.

oktober 1815 till mitten av maj 1816. Tidsomständigheterna gav ett dominerande ämne åt dess första samling: konkurser, alldeles särskilt de så kallade judekonkurserna i Stockholm under hösten 1815.¹⁰

Det sammanhållande elementet för *Lifwet och Dödens* andra samling skulle bli Schoerbings journal. I januari 1816 kom Schoerbings första häfte. En inledande bedömning av det i *Lifwet och Döden* gjordes den 29 januari (i lugn ton). Från och med den dagen till samlingens slut offrade *Lifwet och Döden* ungefär 40 procent av sitt utrymme på att försöka diskreditera Schoerbings tidskrift. Recensioner av dess häften 1 och 2 löpte samtidigt i tre nummer efter varandra och fyllde tidningen helt.¹¹ Dessutom förekom han som en av personerna i ”pjäsen” *Tryckfriheten* som gick genom fyra hela nummer.¹² Vilka var de viktigaste invändningarna mot Schoerbings häften 1–3, de enda som man hann granska? Och vad låg bakom en sådan hyperaktivitet som helt fördunklade alla andra ämnen?

Moderna läsare skulle vara djupt kritiska mot Schoerbings långa historiska inledningar i varje häfte. Där görs rader av påståenden, särskilt om Sveriges forntid enligt Ynglingasagan, vilka sedan mycket länge är utdömda av vetenskapen. Krigaren Odens erövringståg med sina skyter till Norden, hans väldes gräns norrut vid ”Elfkarleby ström”, den enda stående skatt han etablerade (”koppsskatten”), och hans senare uppdelning av Skandinavien på sina söner Ingve, Gaute, Semminger och Sköld hör hit.¹³ I fråga om dessa tidiga perioder arbetade dock de samtida recensenterna inom samma referensramar som Schoerbing.¹⁴ Som fram-

10 Av dessa en analys hos Adamson (1996), s 140–150.

11 J C Askelöf (ene redaktören), ”Swenska Statistiken och Statshushållningen på ett alldeles nytt sätt betraktade; Första Försöket”, *Lifwet och Döden*, 29/1, 1/2 1816; Clas Livijn (andre redaktören), ”Nya Bewis på djupheten af Herr C.M. Schoerbings Statistiska Snille och Kunskafer”, *Lifwet och Döden*, 4/3, 7/3, 11/3 1816; Askelöf, ”Swenska Statistiken och Statshushållningen på ett alldeles nytt sätt betraktade; Andra Försöket”, *Lifwet och Döden*, 4/3, 7/3, 11/3, 18/3 1816; Livijn, ”Ett allwarsamt ord rörande den Swenska Statistiska Journalen”, *Lifwet och Döden*, 4/4, 10/4, 25/4 1816. Författarattribueringarna enligt exemplar av tidskriften på Kungliga biblioteket. De återgår på anteckningar av Livijn i dennes eget exemplar.

12 *Tryckfriheten. Ett litet uppträde*. I marginalen har införts den ene av redaktörernas kommentar: ”Ett präktigt, ej af packet förstått stycke.” I pjäsen som utspelas på Madagaskar går Schoerbing under namnet ”Statisticus”.

Den upptar nästan hela numren 8–11, *Lifwet och Döden*, 12/2–22/2 1816. Schoerbing förekommer i alla utom nr 10. Två sekler gamla lustigheter av tillfällighetskaraktär är sällan lätta att uppskatta. Även med detta i minne undrar jag om inte ”packet” hade rätt i att det inte fanns mycket av värde att förstå i stycket.

13 *Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning*, 1816, häfte 1, s 6, 7, 18, 20, 30.

14 Efter att ha jämfört uppgifter om Odens söner i skilda historiska verk konkluderar Livijn källkritiskt: ”Då alla dessa omständigheter sammanläggas, så synas oss flere Danske författares mening, att Odens ätt ej fortplantade sig på Swenska thronen, wara den sannolikaste,

går nedan kunde kritikerna ändå beskylla honom för många misstag i de historiska avsnitten.

I fortsättningen försöker jag sortera *Lifwet och Dödens* behandling av Schoerbing i fyra grupper: a) bristande precision, b) bristande relevans, c) undermålig språkbehandling samt d) hot ifall han inte lägger ner journalen.

a) Den bristande precisionen noteras särskilt i historiska frågor. Schoerbing tycktes veta mer än tidigare historiker eller visste på ett annat sätt, utan att ge vitsord åt ”äldre och såsom tillförlitlige ansedde författare”. Bara de grövsta feLEN noteras. För att slippa redovisa en fullständig genomgång deponeras en svensk historia för nybörjare i en bokhandel. Då skulle kanske Schoerbing kunna få hjälp med tidräkningen ”och redan *det* måste här vara en winst; ty till så *öfverspända* fordringar, som att Utgifwaren skulle taga den ringaste kännedom om landets inre och yttre förhållanden, dess Regeringssätt, Lagstiftning, m.m. finna wi oss ingalunda berättigade”.¹⁵

Slående överdrifter påtalades. Visst hade det svenska skattesystemet många brister, men Schoerbings omdöme avvisades, ”att ’intet land i werlden äger ett så mycket wanskapadt, inweckladt, illa fördelt, *otillräckligt och på det mest blinda godtycke* hwilande beskattningssätt, som Sverige”.¹⁶

b) Schoerbings reseberättelser skulle enligt honom själv alltid stödja sig på ”ojämfäktiga Embetsmannas betyg”.¹⁷ I dessa fall riktades kritiken i stället mot deras bristande relevans. De dömdes ut som opassande för ett så viktigt ämne som ett rikets statistik och borde helst utgå. Den närmare motiveringen var att de ofta handlade om alldeles triviala ting (att tullslupen i Nyköping var rank) eller om slippriga och grannliga förhållanden (kursalen för veneriskt sjuka i Södertälje).¹⁸ I det tredje häftet fann recensenten bara en enda typ av uppgifter (omfattande en enda sida av totalt 123) som han ansåg ”ingick i fäderneslandets Statistik”. Däremot stod han helt frågande inför nyttan att redovisa skiftenas framsteg.¹⁹

emedan den hwilar på de äldsta oss bekanta urkunder, och man derwid desslikes undgår att tillskapa nya, eller ock sönderdela redan af Historien bestämda personer.” ”Att utförligt framlägga de mångfaldiga bewis, dem Sturleson och begge Eddorne lemna till styrkande deraf att Niodr af Noatun, hwilken omedelbarligen efter Odens död blef hans efterträdare, war en Vaner, skulle fordra mer både tid och rum än här kan användas.” ”Nya Bewis”, *Lifwet och Döden*, 11/3 1816.

15 *Lifwet och Döden*, 10/4 (citat 1), 25/4 (citat 2) 1816.

16 *Lifwet och Döden*, 25/4 1816.

17 *Journal ...*, häfte 1, s 48.

18 *Lifwet och Döden*, 1/2 1816.

19 *Lifwet och Döden*, 25/4 1816.

c) Om den historiska kritiken inte når upp till vår tids nivå, ställdes tvärtom kraven på logik, sammanhang och övrig språklig utformning mycket högre 1820 än nu. Till och med mycket skrivvana ämbetsmän fann sig nödgade att be om ursäkt för bristande skönhet eller ändamålsenlighet i "stilen" när de gick utanför sitt vanliga arbetsområde.²⁰ Enligt recensenterna hörde Schoerbing verkligen inte till de benådade skribenterna.

Till exempel kunde han inte hålla isär användningen av *dess* och *deras*, *vars* och *vilkas*, brukade otillåtna sammansatta uttryck som en "resande skjutslega" och kunde släppa ifrån sig en sådan groda som "fyra tjenstepigor, hwaraf en dräng". Annat i kritiken rörde mer subtila ting. Var verkligen *över* rätt preposition i hans tidskrifts titel? Borde det inte heta *Journal för*? Och hade Schoerbing tolkat ledet *-här* i *allhärjarting* korrekt?

Min mycket personliga gissning är att flertalet nu levande medelålders och yngre personer, det vill säga de medborgare som förmenats rätten att profitera av ett umgänge med den oförgätliga Rebbe-Fischer, *Övningsbok till den svenska språkläran*, och kanske inte ens hört talas om 1900-talets guru Erik Wellander och hans *Riktig svenska* (första upplagan), inte på allvar störs av språket hos Schoerbing. Antagligen skulle de känna sig mer hemma med honom än med hans vetersakare. Schoerbing skrev med viss anstrykning åt bruksprosa. Vad som därutöver var slarv och rena missar på hans tid har åtminstone delvis inkorporerats med vår tids utvidgade kanon för godkänt.

Dock bör det även i denna bedömning vara 1810-talets normer som gäller. Under sådana omständigheter hade kritikerna gott fog för inriktningen av sina anmärkningar, även om de överdrev deras antal och samlade vikt måttlöst. Säkert tyckte sig redaktören Askelöf med sina egna sorgfälligt snirklade, elaka formuleringar ha visat klåparen hur en skön stil borde se ut:

anser man sig på goda skäl kunna bespara både allmänheten och sig sjelf den wisserligen afkastningsrika mödan, att här hopsamla de öfwerallt i nämnde werk med en slösande yppighet uthändigade wedermälen af en rar och hittills så godt som osedd talang, att aflösa sig från stilens tukt och oskiljaktiga bojor. För att i allt wara ärlig, må man lemna utgifwaren den rättwisa, att så ofta han sjelf talar, ingen

20 Ett exempel från detta kapitelns sfär ges av landssekreterare Pereswetoff-Morath (1816) i hans ovan nämnda replik till Schoerbing (s 3): "En penna, icke skuren eller nyttjad åt annan än den tråkiga Domare- och Embets-stilen, tål visserligen icke prof och granskning af Svenska Academien. Jag råder därför genast hvar och en som egentligen söker vältalighetsblomster, till hvilkas uppdrifvande jag är aldeles oförmögen, att icke ådraga sig sömnsjuka med läsning här af, utan heldre använda denna skrift så godt först som sist, till helt annat behof; men den som vill uppleta sanning, hvar som hälst, grant eller dåligt klädd, hoppas jag här icke skall finna sig bedragen." Jämför också statssekreteraren, verkschefen och statsrådet G F af Wirsén i avsnitt 7:2.

enda period finnes af honom byggd, som icke erbjuder åt samlaren något wackert blomster plockadt på oredans ewigt grönskande fält.²¹

Vilka grepp utöver vad man skulle kunna kalla en intensiv opponentläsning av texten utnyttjade redaktörerna i *Lifwet och Döden*? En given utgångspunkt är den storstilade vikt de tillade den aktuella rollen som förmedlare av ny kunskap till nationen:

... pinas af harm deröfwer, att man, utan ens den förmågan att kunna läsa och förstå en författning, blifwer af egenkärlekens demon så frestad, att man ej aktar för rof upphäfwä sig till ledare för en hel och ännu ej alldeles förderfwad nation, under dess forskning efter tjenliga grundstenar att derpå bygga sitt framtida wälstånd.²²

d) Mot den bakgrunden tillgreps gång på gång hot om att den bistra kritiken skulle fortsätta så länge Schoerbing höll fast vid att ge ut sin journal. Framhärskade han, ”då torde gisseln böra framtagas till ett försök om syndaren kan bringas till penitens”.²³ Till och med när en fyra sidor lång salva avslutats med att utgivaren borde få ”njuta någon hwila” var slutklämmen i kursiv ett hot: ”Dock, *wi se hwarannan åter*.”²⁴ Det var nödvändigt att ”äfwen framlägga för allmänheten, som genom ett så talrikt bidragande till kostnaden för denna skrifts utgifwande, ådagalagt sin omsorg för fäderneslandet och sitt begär efter kunskaper rörande detsamma, de skäl som föranleda oss och måste föranleda hwarje förståndig läsare att önska, det måtte denna Jurnal snart upphöra, för att lemna rum åt någon bättre”.²⁵

För säkerhets skull tog *Lifwet och Dödens* redaktion på sig att undervisa också tänkbara nya konkurrenter. Ett viktigt syfte med kritiken var ”att medelst framställningen av en bål [djärv] mans förwillelser, gifwa kommande *rotskott* af Journalist-stammen (små Journalister), de der icke gerna kunna göra anspråk på ofelbarhet, en nyttig lexa”.²⁶ Tidningen relaterade i vördnadsfull ton Schwerins förslag från 1815 års riksdag att ge ut ”en StatsEkonomisk Jurnal” som skulle sprida ”kunskaper och ljus” till allmänheten. Alla hade gillat förslaget och velat ha en redlig och kunnig utgivare. I stället hade en nog redlig men djupt okunnig person dykt upp.²⁷ Redaktionens eget intresse i saken kom fram i slutet av dess sista artikel, där Schoerbing fick reda på vilket avgångsvederlag han kunde räkna med: ”wi

21 *Lifwet och Döden*, 1/2 1816.

22 *Lifwet och Döden*, 25/4 1816.

23 *Lifwet och Döden*, 4/4 1816.

24 *Lifwet och Döden*, 18/3 1816.

25 *Lifwet och Döden*, 4/4 1816.

26 *Lifwet och Döden*, 18/3 1816.

27 *Lifwet och Döden*, 4/4 1816.

kunna försäkra honom, det skall han få drifwa sin handtering, utan vidare förföljelse från vår sida, så framt han håller sig inom de kända skrankorna; griper han sig deremot an, försökande någre widsträcktare utflygter inom vårt gebiet, då kan han wara förwissad att riset ännu ej är förstördt, ehuru det är undanlagdt”.²⁸

Vart ville redaktionen för *Lifwet och Döden* komma med sitt tal om ”vårt gebiet”? Var det det ganska löst omnämnda statsekonomiska fältet? Vilket monopol skulle man i så fall kunna göra anspråk på? Och vad blev kvar åt Schoerbing ”inom de kända skrankorna”? Klara svar gavs inte. Jag återkommer till frågorna i nästa avsnitt.²⁹

Det återstår att notera vad de romantiska aktörerna Askelöf och Livijn positivt åstadkom inom statsekonomi. Redan på ett tidigt stadium klargjorde *Lifwet och Döden* att ämnet inte var liktydigt med statistik. Denna definierade de nämligen som ”en wettenskap om sättet att sprida oreda i de allmänna begreppen om Staters inre författning och om möjligt sträcka denna oreda äfwen till den allmänna hushållningen”.³⁰ För att exemplifiera vad statsekonomin faktiskt innehöll hade tidningen haft gott om tid och utrymme i sina egna spalter. Jag kan inte se att de möjligheterna utnyttjades. Man ville stoppa Schoerbing och såg fram emot något lödigare, men försökte inte under prövotiden själv redovisa ansatser till detta bättre alternativ.

Den 16 maj 1816, hela tre veckor efter det näst sista numret, kom avslutningen av andra samlingen, tillika av *Lifwet och Dödens* utgivning. Kritik riktades där mot en farligare motståndare än Schoerbing. Protokoll från Uppsala universitet från december 1815 återgavs. De visade att innehavaren av universitetets boktryckeri, Palmblad, hade varnats av konsistoriet. Utanför sitt uppdrag i allmän tjänst var han redaktör för *Swensk Literatur-Tidning* där en kritisk recension av nyligen utgivna handlingar från Svenska Akademien hade införts. Varningen hade getts efter påtryckningar från hovkanslern, regeringens talesman.³¹ Episoden nämns vidare i slutet av avsnitt 23:7.

Medan *Lifwet och Döden* gick in i sista fasen av sin hantering av Schoerbing publicerade Schwerin i april 1816 en ganska utförlig anmälan av dennes båda

28 *Lifwet och Döden*, 25/4 1816.

29 Redaktörernas polemik har fått vackra lovord i ett tidigt verk. Askelöf sades skriva en hel serie dräpande artiklar och gissla Schoerbing med stor kvickhet samt sekunders livligt av Livijn. Bilden av Schoerbing är helt kopierad från hans kritiker. Johan Mortensen (1913), *Clas Livijn: ett nyromantiskt diktarefragment*, s 196–197. Detta samtidigt som Mortensen i flera sammanhang bedömer att Livijn var en föga lyckad och dessutom ständigt missnöjd författare.

30 *Lifwet och Döden*, 29/1 1816.

31 *Föreningen. Skandinaviskt Folkblad*, 14/9, 18/9, 21/9 1816; von Vegesack (1995), s 213–214.

första häften.³² Den är visserligen inte uppskattande, men håller dock en klart sansad ton. Upprepade gånger antyder Schwerin att Schoerbings mellankomst hade ställt till ohägn vid regeringens prövning av ständernas initiativ.

Journalens sysslände med historien var enligt Schwerin meningslöst. Det var rikets allmänna hushållning under närvarande tid som gällde. Detaljrikedomen, presentationen av enskilda orter, borde också utgå. Här gav Schwerin i förbigående sin syn på frågan om insamling av sådana uppgifter vilken han tidigare varit tyst om. Länens hushållningssällskap skulle vara rätta handhavarna. Vid jämförelser mellan län borde tabellform användas.³³

Slutomdömet blev rätt nedlåtande. Man bör ”wara mån om det ljus man har, ehuru swagt det hittills wisat sig. Något är bättre än intet.” De obligatoriska kommentarerna om framställningens form var allmänt hållna: ”att Förf., så wäl hwad tankeledningen som hwad stylen beträffar, behöfwer derät lemna större uppmärksamhet”.³⁴

23:6. En djupare motsättning bakom journalfrågan

I sitt sista nummer släppte *Lifwet och Döden* tidigare hänsyn och riktade en präktig kulturpolitisk rallarsving mot större och viktigare, inte fullt tydligt utpekade motståndare som tidningen såg bakom den kritiserade Schoerbing:

Här se wi nu en qwarlefwa af det härliga upplysnings-seklet, framställd i hela sin ömkeliga nakenhet. Skefhet i omdöme och halfhet eller rättare nullitet uti kunskaper, förenade med obändig egenkärlek utmärka denna författare så wäl som alla ännu qwarwarande från denna lyckligtwis nästan flydda tid. – Det war då som enfaldigheten upphof sig till skarpsinnighet, då ordstät företrädde kunskaper, och rättskänslan begrofs utaf den till mensklighet utklädda snikenheten.

Dock är ej wår författare den ende, som i sednare tider försökt att blåsa opp elden i upplysningslampan.³⁵

För att komma närmare Schwerin och hans vapendragare måste deras strävanden sättas in i ett vidare sammanhang.

J C Askelöf hade under några år (1809–1812) varit redaktör för den avantgardistiska tidningen *Polyfem*. Dess skribenter, nästan enbart unga personer, tillhörde den så kallade nya litterära skolan som hade sina förebilder bland romantiska författare och filosofer i Tyskland. Motståndare till den vidare kulturella förnyelse i Sverige som de åsyftade, oftast av en äldre generation, fann inte att deras presta-

32 *Swensk Literatur-Tidning*, 6/4, 13/4 1816.

33 *Swensk Literatur-Tidning*, 6/4 1816.

34 *Swensk Literatur-Tidning*, 13/4 1816.

35 *Lifwet och Döden*, 25/4 1816. Karakteristiken ”ordstät” förefaller inte särskilt träffsäker given av romantiker om andras språk.

tioner på något vis motsvarades av deras pretentioner. Den gamla skolan hämtade fortfarande i mycket sina mönster hos efterklanger från 1700-talets franska upplysningsförfattare. Bland de nys tidiga hatobjekt märktes flera pristagare hos Svenska Akademien. Småningom kom akademien själv att kännas som motståndarnas starkaste fäste. De tidiga svenska romantikerna ansåg sig alltså motarbetade av ett betydande etablissemang som fann dem kulturellt subversiva. De gjorde faktiskt en del för att förtjäna ett sådant omdöme. En kännare av perioden har på flera ställen karakteriserat deras riktning på sätt som är intressant för vår journalfråga. En allmän, klart kritisk lydelse följer:

Det är samma lefvande intresse, samma lågande entusiasm för poesien och det sköna, samma uppoffrande nit, samma hänfödda vilja att omgestalta verkligheten efter de drömda idealen, samma leda för allt prosaiskt, men ock samma bittra ofördragsamhet mot olika tänkande, samma öfvermod, samma benägenhet att betrakta sig sjelfva som undantagsmenniskor, och samma sentimentala koketterande med en inbillad martyrgloria. Det ädla, sanna och aktningvärda i deras sträfvanden är nära förbundet med den personliga fåfången ... Om den goda saken varit för dem *allt*, skulle de med glädje hafva helsat dess framgång, utan afseende på prioriteten af dess befordrande; men nu skulle framför allt den egna lilla fåfången tillfredsställas.³⁶

En annan bedömning som direkt gäller *Polyfems* kritiska läsning av ett annat publicistiskt organ ger en möjlighet att relativisera kritiken i *Lifvet och Döden* mot Schoerbings journal. I början av maj 1810 lovade *Polyfem*:

att, under den stående rubriken *Journalistik*, införa ett 'kort sammandrag af de vid hvarje ögonkast på Journalen [tidningen *Journalen*, senare *Allmänna Journalen*] sig uppenbarande vigtigaste vetenskapliga misstag'. Under årets lopp förekommer dylika sammandrag uti 9 à 10 nummer, och dervid gick man äfven tillbaka till årgången 1809 för att finna material. Ofta gälla dessa anmärkningar inkorrekta uttryck eller slarf i stilen; någon gång beror det löjliga i utdragen derpå, att uttrycket blifvit ryckt ur sitt sammanhang, men äfven en och annan verklig ome-

36 Gustaf Ljunggren (1890, 1895), *Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död*. IV. *Striden emellan gamla och nya skolan, 1809–1814* och V. *Striden mellan gamla och nya skolan. 1815–1821*. Citatet från (1890), s 79. Han har inte berört journalerna. Naturligtvis är jag medveten om att mycken och i vissa avseenden mer sofistikerad forskning har bedrivits om perioden och den nya skolan efter Gustaf Ljunggren. Men hos honom finns ett kronologiskt välordnat grundläggande vetande för den som i första hand önskar just ett sådant. Ljunggrens fortfarande värde framhålls av en modern auktoritet inom forskningsfältet som Louise Vinge (1978), *Morgonrodnadens stridsmän: epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821*, s 11–12. Så sent som 1965 färdigställde för övrigt litteraturvetare i Lund ett personregisterband till Gustaf Ljunggrens fem volymer.

ning eller origtighet förekommer. Som bevis på den 'absoluta okunnigheten' gälla de dock icke mycket.³⁷

Själva bedömde de romantiska skribenterna, med viss självöverskattning, att den nya tryckfrihetsförordningen 1812 främst var riktad mot dem. I samband med att den antogs lades *Polyfem* ner. Flera andra tidskrifter med liknande grundinställning gick samtidigt på sparlåga. En *Tidning för vetenskap och Konst* som Askelöf och Schwerin planerade blev inte förverkligad, då de inte lyckades komma överens om tyngdpunkten för den. Däremot började en betydande recensionstidskrift med romantiska förtecken att komma ut i Uppsala i början av 1813.³⁸

Schwerins politiska insatser 1815 och ett stöd från riksdagen för hans strävanden om en statsekonomisk journal kan rimligen inte ses fristående från den ovan meddelade bakgrunden. Då är det å ena sidan *väl* begripligt att romantikerna Askelöf och Livijn i *Lifwet och Dödens* redaktion hoppades mycket av förslaget om en journal. De såg varje hinder mot förverkligandet som ett försök av starka reaktionära krafter att återigen stjälpa deras nödvändiga insats för att reformera inte bara litteraturen utan hela den föråldrade statsbyggnaden. Å andra sidan gör förhistorien regeringens misstro mot journalförslaget lättare att förstå. Schwerin som en sorts folktribun på riksdagsgrund kunde ha blivit svårhanterlig för makthavarna.

23:7. *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* 1816

Askelöf och Livijn lämnade inte den publicistiska banan när *Lifwet och Döden* upphörde. Efter en knapp månad var de färdiga för en omstart, nu tillsammans med Schwerin under titeln *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*.³⁹ Under det andra halvåret 1816 kom den nya journalen ut med sammanlagt tre häften, vardera om ungefär 100 sidor. Fyra uppsatser ingick i varje häfte. De sex kortaste skrevs av Schwerin (7–27 sidor, tillsammans 99 sidor). De båda längsta inläggen gjordes av Livijn (51 och 76 sidor) och följaktligen kom Askelöf mitt emellan med två bidrag om 30 och 43 sidor.

Det förelåg en tydlig skillnad mellan Schwerins och de båda övrigas bidrag. Schwerin skrev journalens policydokument (bland annat förord och avsked). Framför allt framhärdade han dock i att påminna om 1815 års särskilda utskott och en statsekonomisk journal. Livijn och Askelöf lämnade ifrån sig arbeten som bra nära hade en vetenskaplig karaktär och samtidigt kunde ses som bidrag i dagsaktuella diskussioner. I Livijns fall utgjorde de rent av något av det mest genom-

37 Gustaf Ljunggren (1890), s 116–117. Kampen mot oliktankande betonas starkt hos Vinge (1978), t ex s 36, 54–57, 70.

38 Torsten Ljunggren (1952), s 198.

39 Askelöf och Livijn fick utgivningsbevis av hovkanslern 7/6 och Schwerin följde 19/6 1816. Lundstedt (1896), II, nr 21.

förda han presterade under en författarbana som i mycket bestod av icke fullföljda ansatser.

Schwerin fann utgivningen av *Läsning* nödvändig, sedan Schoerbing hade meddelat att han hade medel för att fortsätta med sin journal ytterligare ett år. Med den kraftiga nedtoning av den egna redaktionens kompetens som han samtidigt framförde är det dock svårt att förstå att någon bättring skulle vara i sikte:

... aflägga den upprigtiga bekännelsen, att Sweriges StatsEkonomi ännu i detta ögonblick är för oss ett Chaos; att ännu i detta ögonblick wi knappt weta hwart wi skola wända oss för att erhålla de upplysningar och de bewis som erfordras för att kunna utarbete sådana tafloer öfwer förhållandena, att läsaren må kunna inse hur det förhåller sig. Wi äga intet förråd på så kallade sjelf förwärfwade åsigter, än mindre *Bilagor rörande desamma*; hwad wärre är; wi äga inga så kallade fasta principer i beskattning, handel och finans; wi hylla inga theorier; wi höra till ingen sort; wi hwarken älska eller hata det gamla eller det nya; wi äro med ett ord lika så obewandrade på det fält wi åtagit oss att bearbeta, som sannolikt den större delen af våra blifwande läsare är det.⁴⁰

Några sidor senare hade han dock repat mod:

Därnäst skola wi göra våra läsare bekanta med de flera systemer i StatsEkonomi, som man i sednare tider uppställt, samt, genom tafloer öfwer näringarnes tillwext och tillstånd i andra länder, sätta dem i tillfälle att sjelfwa bedöma hwilka af dessa principer och hwilka af de i andra länder widtagna åtgärder skulle kunna wara användbara inom vårt Land. I detta afseende hafwa wi redan införskrifwit ett betydande parti böcker och ämna dermed fortfara, om det skulle lyckas för oss att kunna uppfylla våra Läsares önskningar och behof.⁴¹

Askelöfs och Livijns uppsatser ger exempel på vad de båda lade in i begreppet statsekonomi. Askelöfs redogörelse för hur krediten till jordbruket i Schlesien var organiserad sedan ett halvt sekel tillbaka kom vid en tid då större jordägare främst i Götaland var hårt skuldyngda.⁴² Hans diskussion av penningväsendet och creditsystemet var lika aktuell, eftersom den svenska valutan hade förlorat en hel del av sitt förkrigsvärde gentemot utländska valutor.⁴³ Ett ämne som låg i tiden och skulle behandlas med helhjärtat engagemang av flera nyblivna journalister inom de närmaste åren rörde utbildningen av blivande civiltjänstemän. Livijns förslag innehöll till och med en kursplan som hade kunnat diskuteras seriöst av någon

40 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, 1816, häfte 1, s 11–12.

41 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, 1816, häfte 1, s 16.

42 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, 1816, häfte 1, s 28–57.

43 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, 1816, häfte 3, s 1–35, 92–99.

sentida linjenämnd för grundutbildningen.⁴⁴ Hans historiska genomgång av hur den svenska staten hade försökt bekämpa undersåtarnas lust efter lyx och överflöd kopplade till ett av huvudämnena vid 1815 års riksdag.⁴⁵ Dessa bidrag gav upphov till sakliga kommentarer från andra journalister.⁴⁶

Sammantaget utgör de fyra nämnda långa uppsatserna den mest ambitiösa insatsen under åren av journalförsök. Till och med kan man foga in dem under den målsättning som inledningsvis gavs. Befintlig litteratur utnyttjades och redovisades. Askelöf hade faktiskt studerat jordkrediten i Tyskland på plats.⁴⁷

Kanske kan de bedömningar jag gjort ovan ge en nyckel – utöver de framförda argumenten – till varför journalen upphörde. Det var Schwerin som drog sig ur samarbetet. Möjligen insåg han att han inte hade mycket att bidra med sedan han hade mjölkat allt av värde ur diskussionen vid 1815 års riksdag. Askelöf och Livijn delade inte Schwerins farhågor för en påträngande kontroll från överheten. De sade sig ämna fortsätta i mindre pretentiös form, i fria häften utan bestämt arkalt och utan prenumeration.⁴⁸ Dock fullföljdes inte den föresatsen.

Schwerin förde fram både praktiska och ideologiska skäl till att han önskade sluta. Journalen kunde inte gärna ”utgöra en förenings punkt för flere författare, som bearbeta olikartade ämnen och som bo på ett betydande afstånd ifrån hwarandra”. Efter tryckfrihetsförordningen 1812 befann sig författare av periodiska skrifter i ett ”oangenämt förhållande” till överheten. På den senare punkten angav han dels sådant som utan motivering kunde träffa ekonomiskt (sekvester, konfiskation), dels översitteri utan tydligt stöd i lag: ”han [redaktören] får vidare hålla till godo varningar, bannor och hwarjehanda annat, hwaraf det faderliga hjertat wid sina tillfällen kan öfverflöda; med ett ord: han får hålla till godo: allt hwad man måste hålla till godo, när man ingår uti att lefwa på nåder”. Schwerin erkände att det fanns en trygghetsanordning i den så kallade tryckfrihetskommittén som på författares anmodan kunde förhandsgranska tryckalster. Journalen hade använt denna utväg och fått klarstecken. Men Schwerin vågade inte lita på en frisedel. Han påstod att hovkanslern utan hinder av grundlagen kunde köra över kommittén. Här hänvisade han till händelsen i Uppsala mot slutet av 1815 (se avsnitt 23:5) och till egna, inte närmare angivna erfarenheter.⁴⁹

Båda skälen underkändes – med rätta – av ett välvilligt sinnat samtida blad. De måste ha varit kända när tidskriften planerades. Till och med om man låtsades att så inte varit fallet hade de inte varit mycket att komma med. Eftersom inga fasta

44 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, häfte 1, s 73–96, häfte 2, s 20–66, 1816.

45 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, häfte 3, s 36–91, 1816.

46 Exempelvis upptogs ett och ett halvt nummer i *Föreningen. Skandinaviskt Folkblad*, 28/11 och 2/12 1816, av en diskussion om de idéer som hade framförts rörande civiltjänstemännens utbildning.

47 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, häfte 1, s 53, 1816.

48 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, häfte 3, s 108, 1816.

49 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper*, häfte 3, s 101, 1816.

publiceringstider hade angivits i förväg, kunde inte avståndet mellan redaktörerna med tänkbara fördröjningar som följd vara särskilt besvärande. Och gentemot bestraffningar hade redaktionen för de tre häftena garderat sig på det sätt tryckfrihetsförordningen medgav. Den hade vänt sig till den tryckfrihetskommitté som tillkom 1809 och i förväg bett om dess omdöme, ifall något kunde vara straffbart. Den hade i samtliga fall fått klarsignal.⁵⁰

Några skäl kan anföras för att Askelöf och Livijn inte uppfyllde sina löften om en fortsättning. När den förmögne Schwerin försvann uppstod förmodligen problem med finansieringen. Dessutom skulle det ha blivit en veritabel kraftanstängning för de båda yngre männen att fortlöpande producera så kvalificerat gods som dittills. Möjligen kan den läsande publiken ha funnit innehållet alltför tungt.

Schwerin tycks ha haft ett genuint intresse för att höja nationens bildning i olika avseenden, inte minst dess politiska medvetande. Han hade prövat olika uppslag tidigare på mindre framträdande sätt. Han hade rönt en tämligen måttlig framgång. Med riksdagen 1815 kom han rakt i fokus. Möjligheten att fullt ut skörda frukter av sina strävanden kunde han dock inte utnyttja. Det berodde både på regeringens fortlöpande motstånd och på hans egen brist på uthållighet.⁵¹

År 1815 strävade han efter att få ut officiella dokument efter eget skön med hjälp av tjänstemän som i så fall skulle göra förarbeten åt honom. När den vägen inte öppnades underlät han att försöka förverkliga sina syften på annat sätt. I stället för att själv använda ett givet instrument, offentlighetsprincipen, för att få ut och publicera önskade handlingar satte han form framför substans och fortsatte att tala för just *sin* föreslagna lösning, en statsekonomisk journal. I trepartssamarbetet i *Läsning* var han tveklöst den minst nyttige. Insatsen som talarsällskapets portalfigur kom av skäl som han inte råde över att bli betydelselös (jfr appendix till detta kapitel).

Tillsammans lade Askelöf och Livijn säkert ner mycken möda för att utmanövrera konkurrenten Schoerbing. Men metoderna var absolut inte tilltalande, kritiken långt överdriven. Samtidigt hade de inget konstruktivt att komma med på egen hand i *Lifwet och Döden*. Mot den bakgrunden framstår deras inlägg i *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* som överraskande väl genomarbetade och därmed värda respekt. Det var de, inte Schwerin, som gjorde ett allvarligt försök att leva upp till en del av de förvisso storslagna målen. I den mån som efterfrågan på statistiska kunskaper hade riktat sig mot numeriskt material hade de dock inte fullföljt idégivarnas intentioner särskilt väl.

50 *Föreningen. Skandinaviskt Folkblad*, 27/2 1817.

51 En inträngande analys gjord av en av romantikernas ledare som tidigare stått Schwerin ganska nära, V F Palmblad (1847) *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 14, s 133–154.

23:8. Regeringens eget försök med en statsekonomisk journal 1816–1817

Som relaterats ovan avtog regeringen i januari 1816 på Hans Järtas föredragning ständernas anhållan om biträde med dess föreslagna journal. Men Schoerbings verk började komma ut i samma månad, liksom *Lifvet och Dödens* kritik. Regeringen hade alltså inte lyckats tysta ropet efter vidgad information. Var den bästa vägen att sitta med armarna i kors eller fanns det någon möjlighet att ta initiativet och styra utvecklingen i en riktning som passade regeringen? I mitten av mars 1816 avgick den tidigare negative Järta som statssekreterare.⁵² Förmodligen gjorde detta det lättare för regeringen att försöka en egen aktiv insats.

Kungl Maj:t gjorde med vissa inskränkningar ständernas idé till sin egen. Hovkanslern, som var regeringens tryckfrihetsexpert, fick i uppdrag att lämna förslag på ett lämpligt sätt att gå tillväga. Han fullgjorde uppdraget den 29 mars.⁵³

Inledningsvis konstaterade han att det redan fanns ett sätt för offentliggörande av ”regerings åtgärder, stadgar och författningar”.⁵⁴ Alltså måste det avses något därutöver. Han prövade följande formuleringar:

Såleds lär E. Mjts nådiga afsigt, efter min underd. förmodan, vara, att låta till allmenhetens kännedom komma resultaterna af sådane inför E. M. i Stats Rådet el. i Högsta Domstolen och dermed gemenskap ägande verk, medelbart eller omedelbart, afgjorda ämnen, som med egenskapen, att kunna allmengöras, äro af ett närmare eller aflägsnare, antingen inflytande eller interesse för en större eller mindre del af E. Mjts undersåtare;

Dessa ämnen må innefattas i Kongl. Beslut, Resolutioner, Författningar, Instruktioner Inrättningar Förslag, Befordringar o. m. d., eller angående enskilda angelägenheter.

Delvis överlappade dessa uppräknningar det fält som redan var täckt. Vad som kom därutöver var långtifrån klart. Kanske var en sådan oskarp definition ett medvetet grepp. Förslaget kom från hovkanslern som senare skulle vara den som i praktiken skulle tillämpa det. Men antagligen fanns det en genuin osäkerhet om vad de ursprungliga förslagsställarna önskade och vad regeringen utan framtida problem kunde släppa fram. När hovkanslern något längre fram i sin skrivelse återkom till frågan, syntes han förutsätta att allt meddelat material skulle komma från statsrådets olika expeditioner, inget från några ämbetsverk. Eftersom mycket sådant material redan publicerades i form av beslut till berörda parter eller hela nationen, var det inte givet att förslaget skulle innebära någon större ökning av samhällsinformation. På ett sätt skulle det däremot kunna medföra ett bättre tillgodoseende

52 Landberg (1973), s 129.

53 Hovkanslerns expeditioner, vol 4. Hovkanslerns arkiv.

54 De infördes i det så kallade årstrycket.

av vetgiriga medborgares krav. Vad som tidigare bara delvis hade kommit i ett gemensamt nyhetsflöde (årstrycket) men i övrigt utgick decentraliserat, vid olika tider och från olika meddelare, skulle nu kunna finnas i en gemensam kanal. Om den skulle bli till glädje för medborgarna, berodde tydligen på hur utförligt och pedagogiskt man valde att lämna ut upplysningar genom den.

Hovkanslern såg två tydliga möjligheter och en suddig sådan. *Den första* skulle vara att anlita redan befintliga *Post- och Inrikes Tidningar*.⁵⁵ Utifrån sina överväganden om vad som tänktes ingå, fann han att utrymmet där skulle vara otillräckligt. *Den andra* hade formen av en särskild periodisk skrift, *Svenska Stats Tidningen*. Ett nummer skulle komma ut, när tillräckligt mycket material hade samlats. Han förordade detta alternativ och utvecklade i korthet det nya organets ekonomi.

Staten borde stå för kostnaderna för den första årgången som tänktes omfatta 50 nummer om 3 000 exemplar. I fortsättningen borde prenumerationer (varav staten förslagsvis skulle stå för 300 till allmänna verk) täcka utgifterna.

I sista hand angav hovkanslern, utan att ge någon kostnads kalkyl, ytterligare ett alternativ. En bredare och därmed vidsträcktare publicering skulle kunna innefatta översikter från kollegier och andra ämbetsverk över viktigare ärenden.

Hovkanslerns memorial togs upp i statsrådet den 1 maj 1816. Sedan det hade konstaterats att *Post- och Inrikes Tidningar* inte skulle räcka till, godkändes utgivningens täthet, upplagens storlek och publikationens namn enligt hans andra alternativ. I övrigt gjordes några preciseringar. Sådant som redan regelbundet publicerades från statsrådet och Högsta domstolen skulle inte komma ifråga också här. Befordringsärenden skulle inte ingå. Ett förskott på mer än hälften av första årets kostnad ställdes till förfogande.⁵⁶

Ännu i början av december gällde beslutet av den 1 maj att *Svenska Stats Tidningen* skulle starta vid kommande årsskifte. Hovkanslern gav justitiekanslern anvisning på hur han borde leverera relevant material från Högsta domstolen. Men ytterligare en vecka senare undrade hovkanslern om inte Kungl Maj:t i stället skulle anta Svenska Akademiens anbud om sex sidor per vecka i *Post- och Inrikes Tidningar* med det innehåll som beslutades i maj. Så skedde. Beslut fattades om att de aktuella handlingarna vid införandet skulle markeras med rubriken "Officiel artikel".⁵⁷ Ännu ett steg togs ytterligare en månad senare, då hovkanslern

55 Där publicerades redan en rad nyheter som kunde vara av intresse för en stor och samtidigt svåravgränsad population. Här meddelades till exempel vilka personer som hade inställt sina betalningar för att deras fordringsägare riket över skulle garanteras möjligheten att bevaka sina intressen. Vid början av 1821 slogs *Post- och Inrikes Tidningar*, som tidigare kommit ut tre dagar var per vecka, samman till ett nyhetsorgan.

56 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden, 1/5 1816.

57 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden, 4/12, 18/12 1816; hovkanslern till justitiekanslern 9/12 1816. Hovkanslerns expeditioner, vol 4.

bad om avskrivning för ett mindre belopp som hunnit förbrukas av det förskott som beviljats den 1 maj.⁵⁸ Detta om avsiktsdeklarationernas utveckling. En rimlig fortsättning är att granska det faktiska resultatet av regeringens rappa definitiva beslut.

I stort fortsatte det utvalda publiceringsorganet sin invanda bana under 1817. Genom sitt innehåll och sin typografi är de båda systertidningarna något av det minst läsarvänliga i vår presshistoria. Regeringens inslag medförde en ytterst marginell förändring. Det mest märkliga med dem är deras omfattning. Ännu några veckor före starten räknade deras huvudman, hovkanslern, med 300 tidningssidor per år (*Argus* kom från och med 1821 att leverera 304 sidor per år).

En genomgång av verkligheten måste göras utifrån tidens förutsättningar. Jag har många gånger i denna framställning påtalat att ledningen ofta brast i precision och konsekvens i sin maktutövning. Skulle man ta resultatet från en genomgång av *Inrikes-Tidningar* som otvetydigt korrekt, vore det särdeles pinsamt. För 1817 fann jag sju fall, varav fyra då minnet ännu var fräscht (januari–februari), som angavs som officiella artiklar. Under januari–oktober 1818 förekom bara tre. Samtidigt ger den kanske mest intressanta redovisningen, kommerskollegiets årsberättelser för fabriker och manufakturer, exempel på ett inkonsekvent handhavande. Under 1817 förekommer de två gånger: för 1814 med jämförelse bakåt med 1813 (10 januari), samt för 1815–1814 (7 november). Båda rubriceras som officiella artiklar. Berättelsen för 1816–1815 (8 juli 1818) saknar däremot beteckningen. Kriterier i sin helhet för urvalet är inte lätta att upptäcka. Att Schwerin och hans kamrater skulle uppskatta den utvalda trion från 1818 är svårt att tro. Meddelandet att Gustaf Löwenhielm blivit envoyé i Paris (7 april), rapporten från Göteborg om att 400 tunnor sill hade saltats vid tre bohuslänska fiskelägen (14 april) och att ordensutnämningar hade skett i Trondheim (18 september) i samband med Karl Johans kröning där hade inte mycket av statsekonomisk innebörd. Eftersom läsare förmodades törsta efter societetsnytt och efter blänkare om en tänkbar ny sillfiskeperiod skulle nog dessutom de tre notiserna ha införts i ett pressorgan avsiktsförklaringen förutan.

Om de faktiskt betecknade artiklarna utgör ett absolut minimivärde för regeringens insats för att tillfredsställa det utökade informationskravet, skulle min välvilliga okulärbesiktning av tidningens innehåll kunna ge ett maximivärde på cirka 20 nyheter per år. Då överskattas insatsen, därför att vissa smärre nyheter av någorlunda besläktad typ då och då hade slunkit in även åren före 1817. Kanske är ett tillskott på en nyhet per månad om högst två sidor vardera en hygglig skattning. Det skulle vara regeringens prestation för att höja de ekonomisk-politiska kunskaperna bland medborgarna. Nog var det en lycka att man inte hade 50 nummer till förfogande.

På samma sätt som Schwerin och hans medarbetare var regeringen inte vuxen det praktiska genomförandet. Hovkanslerns kalkyl under galgen var sorglöst ama-

58 Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden, 22/1 1817.

törmässig. Inga försök prövades till en analytisk uppsplattning av den statliga sektorn för att på så vis få en bättre bild av vad som redan meddelades och hur mycket och vilka materialtyper som kunde påräknas därutöver. Visst förekom det lite då och då ännu under 1820-talet att något publicerades under rubriken ”Officiel artikel”. Men få torde ha satt sådant i samband med regeringens motvilliga åtagande 1816 att vidga medborgarnas vyer.

23:9. *Försök till en ny svensk Statistisk Journal, af ett sällskap* 1816–1818

Försök till en ny svensk Statistisk Journal, af ett sällskap gavs ut under åren 1816–1818. Avvikande från normen sökte denna publikations ansvariga inte utgivningsbevis från hovkanslern. Veterligen medförde detta inga sanktioner. Därför är journalens ursprung inte känt på samma sätt som periodens övriga satsningar. Inte ens det titeln utsäger, ”af ett sällskap”, är entydigt.

Fem häften om tillsammans 356 sidor kom det första året. I det femte av dem förekommer ett inlägg som är daterat den 16 september 1816. Till och med denna månad har ungefär två tredjedelar av journalen publicerats. Det innebar att den bara låg något lite senare i tiden än Schoerbing och *Lifwet och Döden*.⁵⁹ Det andra året trycktes 122 sidor i två häften och det tredje året (1818) 47 sidor, plus ett alfabetiskt register i det åttonde, avslutande häftet.

Den nya journalen hade en annan uppläggning än de redan diskuterade. Även om de båda sista häftenas text inte var väl integrerad med de sex tidigare, skulle hela innehållet tveklöst ha kunnat presenteras som en enda bok. Redaktionen livades ”af ren Fosterlandskänsla” i sitt företag, och ämnade ”bedöma de förekommande ämnen med den oväldighet som egnar rättskaffens medborgare, hvilka icke äro bundne vid något Stånd”.⁶⁰ Detta uteslöt inte att den utan vidlyftigt argumenterande förde fram en rad klart uttalade dystra uppfattningar: jordbruket hade svag lönsamhet, många utblottade jordbrukare lämnade jorden och blev ”tiggare i någon näringslös Stad”, folkbristen var märkbar, skråordningar, monopol och privilegier fjättrade de svenska näringarna, skatterna var för höga, skaran av tjänstemän var väldig.⁶¹

Till fördelarna med denna framställning hör att den klart och tydligt – mer än något av de andra alternativen – handlar om statsekonomi. I rätt hög grad sker detta på ett systematiskt sätt. I slutet av häfte 1 samlas problem för den enskilda gårdens arbetskostnader under nio punkter. Hela häfte 2, grupperat i tretton

59 Om Schoerbing: ”Styrelsen och Nationen hafva välgörande understödt ett företag på denna obanade väg, vilket ehuru nyss börjadt, kanske redan, bedragit deras hopp om klara och sanna åsigter.” *Försök till en ny svensk Statistisk Journal*, häfte 1, s 4, 1816.

60 *Försök till en ny svensk Statistisk Journal*, häfte 1, s 3, 8, 1816.

61 *Försök till en ny svensk Statistisk Journal*, häfte 1, s 4, 5, 9, 11, 1816.

punkter, diskuterar redaktionens älsklingsämne, jordbrukets problem på makroplanet, och allra främst de alltför höga skatter det drabbas av. Ytterligare fyra punkter i början av häfte 3 fortsätter samma tema. Lika systematisk är redaktionen när den en tredjedel in i häfte 4 går över till jordbrukets hjälp och botemedel i nio punkter. Den anser det nödvändigt att jordbruket först ska fås att frodas. Därefter följer industrin av sig själv.

En del av innehållet var utan tvivel allmängods. Inte många skulle ha protesterat mot påståenden att en rad skatter och andra åligganden var för höga. Redaktionen blev medveten om att den småningom upprepade likartade resonemang i flera olika sammanhang.⁶² Det är inte svårt att ge exempel på att en del grundläggande påståenden var tvivelaktiga, meningslösa eller felaktiga: "Svenska Nationen kan, under utrikes handelns fortfarande skrånbundna tillstånd, aldrig komma uti någon hvarken öfver- eller under-balans, utan förlorar tvertom och måste betala, både de arfvoden, som de privilegierade Köpmännenne qvitta sinsemellan, och äfven deras köpmannavinst."⁶³

Den romantiskt färgade *Swensk Literatur-Tidning* kom ut i Uppsala från början av 1813 och kunde ses som en fortsättning på nedlagda organ av liknande färg (jfr avsnitt 23:6). Den såg som sin huvuduppgift att mycket ingående granska nyutkommen litteratur. Under första kvartalet av 1817 infördes där en anmälan skriven av Ludvig Boije rörande den statistiska journalens fyra första häften. Den löpte genom åtta av litteraturtidningens häften och upptog ett utrymme motsvarande nästan fem hela häften, vartdera om 16 spalter.⁶⁴ Han ville redovisa det huvudsakliga innehållet och argumentera om dess halt, notera värdefulla sanningar däri (även om de inte var nya) samt "korteligen wederlägga en del af de märkwärdiga paradoxer, som der meddelas: och att, till närmare eftersinnande, anmärka en del af de framställningar, hwilka förefallit Rec. mäktige att åstadkomma skadliga intryck".⁶⁵ Boije fullföljde sin meddelade avsikt. I motsats till Askelöf och Livijn vid behandlingen av Schoerbing kunde han också ge ros, inte bara ris.⁶⁶

62 *Försök till en ny svensk Statistisk Jurnal*, häfte 4, s 24, 1816.

63 *Försök till en ny svensk Statistisk Jurnal*, häfte 3, s 72, 1816.

64 *Swensk Literatur-Tidning* 4/1, 25/1, 8/3, 22/3, 29/3, 5/4, 12/4, 19/4 1817; Torsten Ljunggren (1952) s 207.

65 *Swensk Literatur-Tidning* 4/1 1817, sp 7.

66 I några frågor tog han dock kraftigt avstånd, inte utan skäl: "så framkommer han till den mening att på sådant sätt wore bewisadt, att jordbruket redan saknar hälften af sitt Arbetsbehof; samt att alla Uppodlingar äro riksskadliga, och de endast skulle anställas på det gamla jordbrukets bekostnad. Lyckligtwis gifwas få Läsare så oerfarna eller okunnige, som det fordrades wara, för att af en sådan argumentation förvillas." Om behandlingen av "underwigt i handeln" sade sig Boije "aldrig hafwa läst någon skrift, som förefallit honom innebära mera felaktiga begrepp". *Swensk Literatur-Tidning*, 25/1 1817 sp 51–53, 29/3 1817 sp 205.

23:10. Statistiska journaler: planer och verklighet

Fyra pressorgan har behandlats i detta avsnitt. Två av dessa sökte hålla bestämda intervall i sin utgivning. *Lifwet och Döden* kom ut två gånger i veckan med tillsammans 2 x 24 nummer. Schoerbings journal kom en gång i månaden med summa 7 nummer. De båda övriga hade en lösare tidtabell. *Journal af ett sällskap* utgavs i 8 häften, efterhand med färre sidor och med längre mellanrum. *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* presterade 3 häften.

Att de alla blev rätt kortlivade var inte ovanligt eller i sig diskrediterande under den här tidiga perioden och behöver alltså inte innebära att den läsande publiken fann dem undermåliga. Avsnitt 3:2 har visat att flertalet nya organ då inom periodisk press snabbt upphörde. I det här aktuella fallet hade ju redaktionerna ett specialintresse som de ville föra till torgs, däremot inte nödvändigtvis en vilja att fortsätta på längre sikt eller kunskaper breda nog för att fortlöpande fylla ett blad med läsvärt innehåll.

Både före och efter publiceringen av *Lifwet och Döden* hade en grupp för tiden radikala skribenter försökt skaffa sig organ för att plädера för sina åskådningar. Denna tidning kan sägas ha en provisorisk prägel. I fråga om statistik hade den knappast några andra idéer än att stödja Schwerins politiskt orienterade förslag av 1815. I avvaktan på en långsiktig lösning lade redaktionen sina stora ansträngningar på att förhindra vad den betraktade som en intellektuell katastrof, ett talglöst samlande av ointressanta upplysningar från Schoerbings sida.

Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper plädërar visserligen också för Schwerins vision, men tillför inga nya synpunkter och mister därför i det avseendet allteftersom i slagkraft. I den publiceras några läsvärda uppsatser av allmän-ekonomisk karaktär, men de är inte sammanhållna inom en tydlig ram. Inget av de båda nämnda pressorganen har något påtagligt samband med yrkandena i riksdagen 1809–1815. De har snarare kommit till i suget av dessa.

Schoerbings *Journal öfver Svensk statistik och Allmän Hushållning* har däremot en någorlunda klar anknytning. I flera avseenden tycks han ha försökt leva upp till en del av de önskningar (dock knappast de viktigaste) som framfördes i adelsståndet 1809 och 1812. I varje fall har han arbetat ganska konsekvent häfte efter häfte och levererat en varierad produkt. Om han hade kunnat fortsätta efter häfte 7, trots den kritik som riktades mot honom, är svårt att säga. De villkor han hade fått av regeringen för sitt inledande insamlingsarbete var betydligt njuiggare än de han hade begärt. Han hade måst avsluta det innan han började ge ut sin journal och skulle inte kunna fylla på med den sortens uppgifter som gjort en av baserna för hans utgivning. Hans personliga förutsättningar sattes i fråga synnerligen närgånget. Till en verklig pionjärinsats hade de inte räckt.

Försök till en ny svensk Statistisk Journal hör till den gruppering som lät ”statistik” betyda ord snarare än tabeller om ekonomi. Den publicerades visserligen häftesvis, men efter moderna begrepp var det kapitel i en väl sammanhållen verbal

framställning som gavs ut med växande intervall. Eftersom tillförlitliga förarbeten saknades för många viktiga frågor framställs en hel del förmodanden eller rena fördomar som sanningar. Så långt jag har kunnat se har den här framställningen passerat utan att göra stort intryck. Dess bild av jordbruket borde nog, på grund av bredden och systematiken, höra hemma i en svensk agrar doktrinhistoria.

Kanske kan läsare tycka att innehållet i detta kapitel har varit ovanligt lite givande. Det är inte mycket som går som det ska och levererar avsedda resultat. Varför skrev journalerna så mycket blygsammare än vad måldokumentet hade utlovat, eller om något annat än planerna?

I avsnitt 21:3 visades att det faktiskt sedan länge hade samlats in en hel del viktigt offentligt material, delvis på ett väl genomtänkt och konsekvent sätt. Det hör till de mer påfallande dragen i det här decenniet av trevande att motionärerna i adelsståndet bara i liten utsträckning och journalerna inte alls tycks ha varit medvetna om vad som hade kunnat ge mönster eller en stomme åt egna ansträngningar. Understödet och ansträngningarna från överheten var också halvt framtingade, tycktes nästan givna för skams skull.

I nästa kapitel ska uppmärksamheten riktas på den, så vitt jag har funnit, mest utförliga och varierade statistikpublicering som förekom under tiden 1800–1820 och som likaså hade kunnat vara till hjälp för de politiska och journalistiska reformivrarna.

Appendix: Sällskapet för medborgerlig talarkonst 1820

Jag har ansett det befogat att koppla samman en av Schwerins verksamheter under de närmast följande åren med dem som redovisats ovan.

I november 1820 bildades i Stockholm Sällskapet för Medborgerlig Talar-konst.⁶⁷ Förutom Schwerin, initiativtagaren, deltog den 17 november fjorton statstjänstemän på tämligen hög nivå som grundare.⁶⁸ Det *ena* av sällskapets syften framgår av benämningen: ”att bereda en större färdighet att uppfatta andras idéer och klart framställa egna”. Det *andra* ligger nära Schwerins strävanden från 1815 och 1816: ”att inom sig utvidga och stadga begreppen i ärender af allmän vikt, såsom Statshushållning, Statistik, Juridik och så vidare”. En negativ avgränsning förekom också. Utanför behandling låg ”Sveriges politiska förhållande till främmande makter” liksom enskilda personer.⁶⁹ Den misstänksamme iakttagaren undrade nog om svensk inrikespolitik kunde bli ett frekventerat fält.

Samma dag som sällskapet höll sitt andra sammanträde, den 24 november, informerade Schwerin tillförordnade överståthållaren i Stockholm om dess existens. Denne hade inget att invända. Inga bestämmelser fanns som krävde tillstånd. Tre dagar senare återkom han emellertid efter kontakt med Karl Johan och meddelade sitt beslut att sällskapet inte kunde tillåtas.

I januari 1816 hade Hans Järta uppådat sin stora verbala talang för att påvisa alla de problem som en statistisk journal, inte minst med Schwerin som redaktör, kunde medföra. Vid regeringens sammanträde den 30 november 1820 ryckte två av dess mest prominenta medlemmar ut för att på likartat sätt misstänkliggöra det nya talarsällskapet. Sedan föredragande statssekreteraren kort hade yrkat att överståthållarens förbud skulle gillas, tog först hovkanslern Wetterstedt och sedan justitiestatsministern Gyllenborg till orda. De var ense om sällskapets potentiella farlighet. Lika lite som Järta kunde de kritisera begångna fel, utan måste orda om kommande snedsteg som de såg som naturliga.

Båda diskuterade huruvida sådant som inte fanns reglerat i lag borde vara till-

67 Episoden har behandlats i en uppsats av Karl Warburg (1904) i *Historisk tidskrift*. Han har eftersträvat att helt och hållet återge och kommentera allt material från statsrådets överläggningar och beslut i frågan. Den tidning som kraftigt engagerade sig i frågan, nämligen *Argus*, har han följt lika intensivt. I artikelns senare del redovisas de mycket tunnare nedslagen i några andra tidningar liksom framgångsrika bemödanden vid närmast följande riksdagar att se till att förbudet mot diskussionsklubbar blev en engångsföreteelse. Allt är genomfört mycket pålitligt. Warburgs artikel saknar däremot helt den förhistoria till talarsällskapet som jag har försökt ge i detta kapitel.

68 Warburg (1904) menar att samlingen ämbetsmän (som han presenterar på s 32–33) knappast gjorde ”något samhällsfarligt intryck”. Men Karl Johan och hans regering fann den tydligen inte riktigt pålitlig.

69 Warburg (1904) s 33–34.

låtet eller förbjudet. Utan att Wetterstedt egentligen tog ställning principiellt stod han i det aktuella fallet för ett förbud. Han fann det betydelsefullt att tryckfriheten hade reglerats noggrant, medan bestämmelser saknades om att tala och överlägga i offentliga korporationer. Regeln från § 2 moment 4 i tryckfrihetsförordningen att vad som inte uttryckligen var förbjudet skulle vara tillåtet gällde därför enligt honom bara vid det tryckta, inte vid det talade ordet. ”I Sällskapets riktning, i dess af Ledamöterne sjelfwa anade frö till urartande från det först upgifne ändamålet, ligga för Regeringen tillräcklige skäl att, i sin linda, tillintetgöra denna på offentlighet syftande Corporation.”

Enligt Wetterstedt, specialist på internationella förhållanden, förhindrade den utrikespolitiska situationen alternativet att tåga ihjäl frågan. Stormakter inom den så kallade Heliga alliansen (”de Mäktige”) vakade noga över att inte radikaliserande förändringar vidtogs i andra länder:

Redan, genom våra Constitutionella former, ett föremål för de Mäktiges farhågor, yttrade till den Grad, att våra Dagblad äro förbjudne till införsel i wissa främmande länder, skulle tillwarselen af sådane allmänna Sällskaper, som det tilltänka, efter all anledning ådraga Oss warnande framställningar från det Europeiska lugnets bewarare. De kunna ej inwända något mot wår tryckfrihet, emedan den är en tydlig beståndsdel af wår Grundförfattning; de kunna deremot, efter den erfarenhet de redan lämnat; finna en lämplig förewändning att yttra sig om tillåtelsen för Klubbar, då dessa ej bestämdt äro af våra Lagar medgifne. Af alla dessa ordsaker synes mig ett förbud emot dem wara lika politiskt nödigt, som, efter bestående förhållanden tillåtligt.

Gyllenborg som jurist försökte ta fram om inte prejudikat så dock beslätade företeelser: ”Sammankomster af mer eller mindre allmän beskaffenhet hafwa således ofta warit ämne för Regeringens upmärksamhet.” Exemplet spretade ordentligt. Han nämnde förbud mot att samla allmoge med budkavle, förhållningssätt vid inrättande av ordenssamfund, sammanträdesregler för socknars eller häraders invånare samt en del korporationer. Vidare noterade han att det säkerligen inte förelåg några onda avsikter hos stiftarna och att meningsyttringar som ”ej åtföljes af någon werkställighet” inte rätteligen borde ses som annat ”än som någre Personers enskilda tanka”. Men sällskapets stadgar lät farligare aspekter skymta fram:

öfwerläggningar och rösters samlande leda till begreppet om beslut, och benämningen af Beslut, tagit af en större Massa Medborgare, kan i tidens längd få ett inflytande, hwars följd ej äro att bestämma; Och från öfwerläggningsämnen äro icke undantagne Regeringens eller Domare Maktens åtgärder, hwilka, antingen alldeles, eller till wissa delar, efter Regeringsformen, icke få en gång hos Ständer lämnas eller komma i fråga.

Regeringen godkände det förbud överståhållaren hade meddelat och gav honom i uppdrag att se till att likartade korporationer inte tillkom i framtiden.⁷⁰

Vid kammarexpeditionen tog Karl Johan själv tillfället i akt att både föra in nya argument och stryka under förut framförda. De utrikespolitiska hoten nämndes, men det verkar som om det för honom främst var makten över inrikespolitiken som kunde stå på spel:

Är det troligt att denna grundlag, som synes ej hafwa fruktat någon ledsam följd af denna Tryckfrihet, ehuru nog widsträckt i en Stat af andra ordningen, då den bordt stå i förhållande till Nationens Makt, det will säga, till den inflytelse dess verkliga styrka lemnar den, men hwilken lag däremot warit så omtänksam att förebygga de faror, som den trott kunna uppkomma af en délibererande Corperation, om denna ägde rättighet att omedelbart granska den verkställande och Lagskipande Maktens åtgärder, är det troligt – säger jag att den velat lämna åt en Corperation hwad den betagit Riksens Ständer? Kan man nu förutsätta, att den skulle tillåtit Stiftandet af en ny makt i Staten, en makt, hwilken ej tillbaka hållen af något band, af någon offentlig förbindelse, något answar som utan att bero af Medborgarnes förtroende och tillgänglig för alla slags intryck likwäl skulle äga widsträcktare rättigheter än sjelfwa Nationens ombud? En tryckt skrift, som wanligen läses med lugn eftertanka, ehuru kraftfull och wältalig den än må wara, ansågs af dem som författade Constitutionen för mindre hänförande än ett muntligt yttrande, uttaladt med den oratoriska konstens hela förmåga inför en talrik samling af personer, lätt upeldade och färdige att i ögonblicket fatta de beslut som Talarens konst och afsigter förstod att ingifwa dem ... den skulle betaga den executiva och Lagskipande Makten deras kraft och werksamhet. ... Ingen enda, som har någon kännedom af menskliga sakernes gång, kan sätta i tvifvel, att ju dessa petitioner skulle snart blifwa förgripliga emot samhälls ordningen och då böra med yttersta stränghet afböjas. Desse woro de anledningar som föranledde Hans Majt att ytterligare bekräfta och förnya Dess redan fattade beslut.⁷¹

För de journalister som intensivt kände risken att bli tagna i örat av överheten borde Karl Johans åsikt ha varit intressant: att tryckta skrifter vanligen ”läses med lugn eftertanka”. Uppfattningen att sällskapetets högst sextio annars stadgade stats-tjänstemän kunde tänkas bli så exalterade av det talade ordet att de nättupp kunde vända upp och ner på staten låter i efterhand särdeles märklig. Synd bara att statsrådsprotokollen inte var öppen läsning.

I rättvisans namn bör dock ett försök göras att föreställa sig grunden för Karl Johans farhågor. Återigen deltog Livijn (medan Askelöf sålde havre i England för

70 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 29/11 1820. Förbudet 1809 för riksdagen att behandla *enskilda* administrativa eller juridiska ärenden var en reaktion mot dess maktmissbruk under frihetstiden. Härom t ex i Roberts (1995), s 111, 117, 294.

71 Statsrådsprotokoll i kammarärenden 21/12 1820.

sin arbetsgivare, magasinssdirektionen). Per Lagerhjelm kunde misstänkas stå dessa nära. J G Richert var en ledande reformivrare jurist. A R Rosensvärd hade under 1820 fått sin tidning indragen. P G Cederschiöld hade en egen profil i flera frågor och tog gärna till orda. Militären Tibell, som kom in i sällskapet alldeles efter grundarna, hade haft svårt att underordna sig Karl Johan. Säkert fanns det andra, mindre kända personer, som också hade visat oroande tecken.

Det hävdades ovan att förespråkarna för ökad kunskap kring statligt beslutsfattande, hade en orealistisk syn på vad som positivt skulle kunna förändras genom sådana insatser. De långa citaten ovan visar att 1820 års ledare på riksnivå också var långt från verkligheten när de föreställde sig allt det negativa som nationen skulle drabbas av genom liknande insatser. De instämde verkligen med Hans Järta fem år tidigare.

Ärendet har i efterhand bedömts som ett tydligt exempel på skugggrädsla från kungamaktens sida. En sådan syn bör nyanseras i två avseenden. Tidpunkten utmärktes av spända relationer mellan statsmakt och verbalt begåvade undersåtar över stora delar av Europa (jfr kapitel 2). Initiativet kunde regeringen, utan alltför svart pessimism, se som ett nytt försök av Schwerin, en begåvad men inte fullt pålitlig person, att vinna en offentlig position vid sidan av lagens uttryckliga formuleringar. Man hade ju haft anledning att hålla ögonen på honom redan tidigare.

KAPITEL 24

Handels Tidning: ett nyhetsorgan med tillåtelse att dokumentera handel

24:1. *Handels Tidning* – en outnyttjad (bortglömd?) resurs

Då och då markerade kritiska medborgare att regeringen till sitt förfogande borde ha en statstidning för att tydligt kunna visa fram vartåt den syftade med påtänkta och vidtagna åtgärder. Ett sådant organ skulle ge en bättre förståelse för politikens villkor och därigenom skapa en större sammanhållning inom nationen (jfr avsnitt 23:7 och 25:4).

Det observerades inte i tidens samhällsdebatt att en tidning med potential att *åtminstone i vissa avseenden* bilda just en sådan brygga mellan styrande och styrda etablerades redan 1800 och levde vidare under hela den period som bildar centrum för min undersökning. *Handels Tidning* hade ett speciellt brett mandat att förmedla internationella nyheter under en tid som i övrigt utmärktes av vittgående restriktioner beträffande sådana. Den kom redan från start att också publicera utdrag ur inhemska ”statistiska databaser”. Därigenom borde också kunskap ha spridits om tidningens källor, en del av den statistik som alltsedan 1700-talet fortlöpande samlades i otryckta lägg i arkiv. Så skedde dock ej. Andra journalister slumrade eller var ointresserade.

I trängda lägen efter 1809, då överheten kritiserades för tröghet att låta publicera viktiga officiella kunskapsbärare, kunde den ha hänvisat till *Handels Tidning* men gjorde det inte. Hade överheten glömt bort sin egen resurs eller visste den inte vad den utträttade eller tog den hellre kritik än att medvetandegöra en sluss för nyheter vilken inte skulle kunna stängas sedan den en gång hade uppmärksamrats? Att frågorna seriöst kan ställas så, antyder att statistik inte var okontroversiell.

24:2. Bakgrund till starten av *Handels Tidning*

I detta avsnitt diskuteras *Handels Tidning*, en udda företeelse bland de svenska bladen i början av 1800-talet. Den hade anknytning till den sällan spontant publiceringsbenägna överheten. Dock hade den inför sin start fått uppgiften att informera från en speciell samhällssektor, handeln. Den var verksam både före och efter statsvälningen 1809. Sköttes den olika före och efter denna tidsgräns? I

vilken utsträckning och på vilket sätt förde den ut statistik till sina läsare? Verkar det som om överheten utövade någon detaljstyrning av den? Till sist, publicerade den statistik i riksdagsmotionernas anda?

Under 1700-talets sista år ansåg överheten i Sverige att skrivelser i tidningar lätt orsakade oro bland okunniga medborgare. Åtskilliga blad tvingades att upphöra under 1798. Georg Adlersparre blev en nagel i ögat på regeringen med sin tidning *Läsning i blandade ämnen* (1797–1801). År 1801 fick han inte tillstånd att starta en ny med titeln *Journal för Nättingarna och Statistiken*.¹ Andra redaktörer fick förnyat tillstånd, men med inskränknngen att de inte var tillåtna att publicera andra utrikesnyheter än de omsorgsfullt utvalda som redan hade stått i *Post Tidningar*.

Mot den bakgrunden är det privilegium som i februari 1800 gavs åt protonotarien Hertzman vid kommerskollegiet snarare frikostigt än snålt. För det nyhetsorgan han skulle ge ut, *Handels Tidning*, stod det öppet att införa artiklar som ”endast rörde handeln”.² Redan första numret, som kom ut den 12 augusti, visade att termen ”handeln” absolut inte uteslöt förhållanden i utlandet. Varför detta klara avsteg från en kärnpunkt i ett restriktivt system? Tidningen ger själv ingen ledtråd. Mot vanligheten inom pressen dök den huvudstupa in i sin nyhetsförmedling utan den enklaste programförklaring.³

Det är rimligt att förmoda en anknytning till tidens storpolitiska förvecklingar och deras inverkan på den neutrala (bland annat den svenska) sjöfarten. Under det tidiga 1780-talet hade flera nordeuropeiska stater med viss framgång samarbetat i ett väpnat neutralitetsförbund för att värja sin seglation mot kaperier och organiserade konfiskationer av fartyg från de krigförandes sida. Samma slags problem uppstod på nytt under 1790-talets sjökrig mellan Storbritannien och Frankrike. Särskilt från och med 1798 bedrevs detta ytterst hänsynslöst. Det väckte upprördhet i Sverige när två mycket stora svenska konvojer på väg till Sydeuropa uppbringades av britterna 1798 och dömdes konfiskerade 1799. Under december 1800 lades grunden till ett nytt väpnat neutralitetsförbund mellan Ryssland, Danmark, Preussen och Sverige. Det sattes dock ur spel genom två spektakulära händelser tidigt på våren 1801. I en palatsrevolution i S:t Petersburg mördades den

1 Henrik Höjer (2001), s 82.

2 Lundstedt (1895), I, nr 355. För exempel på de mer allmänna påståendena, se samma, nr 280, 314, 321, 323.

3 Först när det i december blev aktuellt att få läsarna att förnya sin prenumeration ges en sådan: ”Ändamålet har varit att skyndsamt meddela alla de underättelser om Handel, Sjöfart, Manufaktur och Nättingar, som ifrån främmande och inländska orter kunnat erhållas, i synnerhet dem, som grundade på Embetsmannas rapporter, skulle förtjena mera förtroende från allmänhetens sida.” Denna ”Kungörelse” infördes ursprungligen 16/12 och upprepades 19/12 och 30/12 1800. Den betydligt vidare formuleringen än i privilegiet är värd att notera. Då tidningen veterligen inte klandrades från högre ort för sin praktik enligt den bredare utformningen kan den terminologiska olikheten återföras på låg språklig precision.

ryske tsaren Paul och i slaget på Köpenhamns redd i början av april besegrade en brittisk flotta den danska.⁴

Handels Tidnings första årgångar flödar mycket riktigt över (relativt sett) av rapporter från olika väst- och sydeuropeiska hamnar om blockader och uppbringningar och tillfälliga lättnader eller skärpningar i sådana åtgärder. I extrema fall kunde upplysningar ges från ett tiotal hamnar i samma nummer. Utgivningen kan därför tolkas som ett försök från ansvarigas sida att samtidigt nå många redare och köpmän här hemma med en så snabb information som tidens kommunikationer tillät. Tidningens särställning framgår av att den redan under sitt första halvår tillerkändes portofrihet vid utskick till prenumeranter utanför Stockholm. Det var en ynnest som i övrigt bara *Post Tidningar* åtnjöt.⁵

Skulle min förmodan ovan träffa rätt att det var utrikes förhållanden som gav upphov till tidningen, kan man säga att de dessutom gav gratisskjuts åt en rapportering från Sverige. Denna var ett reguljärt inslag redan i slutet av 1800. Det är i den vi kan tänkas få den största, men alls inte enda, relevanta skörden av statistik i olika former.

Från och med december 1800 kom *Handels Tidning* ut i kvartoforformat (med omkring 15x12 centimeters sida) två gånger i veckan. Det var en helt normal publiceringstyp för sin tid. I december 1809 förlängdes privilegiet. Tretton år därefter, i december 1822, fick Hertzman, som under tiden avancerat till kommerseråd, fortsatt utgivningstillstånd. Då vidgades titeln till *Journal för Handel, Slöjd och Konst*. Ämbetsmannareaktören, portofriheten och typen av nyheter, samt att uttalat huvudmannaskap från regeringens sida saknades, gör beteckningen officiös rimlig för tidningen.⁶ Att den upphörde i november 1834 talar i liknande riktning. Prenumeranterna då skulle som ersättning få *Statstidningen*, som vid det laget var regeringens speciella organ inom pressen.⁷

4 Seved Johnson (1957), *Sverige och stormakterna 1800–1804: studier i svensk handels- och utrikespolitik*, s 7–9, 40–52, 69–71.

5 Kungl Maj:ts resolution av 21/12 1800, med specificering av vad förmånen innebar infördes i *Handels Tidning*, 20/1 1801.

6 Två noteringar från mitten av 1820-talet ger upplysningar om Hertzmans villkor. Från och med 1805 fick han av statsmedel 166.32 riksdaler banko per år för att ge ut tidningen, ett beslut som förlängdes 3/7 1816 för hans återstående redaktörstid. När publiceringen utvidgades 1823 med övergången till *Journal för handel, slöjd och konst* ansåg han sig inte klara hela arbetet själv. Han fann att intäkterna, som föll genom en minskande prenumeration, inte räckte till för att avlöna en skrivare. Myntförsämringen sedan 1805 hade urgröpt hans arvode. Han ville sluta vid kommande årsskifte och få arvodet räknat som pension. Regeringens svar blev nej, men däremot gavs en höjning av arvodet till 300 riksdaler banko/år. Tydligt trappades Hertzmans verksamhet ner vid början av 1827, då hans arvode fastställdes till 133.16. Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden 17/8 1826; 11/1 1827.

7 Lundstedt (1895), I, nr 355; Lundstedt (1896), II, nr 55, 152.

24:3. Innehåll och redovisningsformer i *Handels Tidning* 1800–1809

För att kunna ta itu med kapitlets inledande frågor är det nödvändigt att hålla isär behandlingen av tidningens innehåll och redovisningsformer i två avdelningar: för 1800–1809 och för 1810–1820. Under den första perioden var de lugna åren få. Freden i Amiens 1802 bröts nästan omgående av nya fientligheter. Det fanns alltså skäl för överheten att låta rapporteringen fortgå. Efterhand blev seglationen på Sydeuropa mer vanskelig än tidigare. När Napoleon hade proklamerat kontinentalsystemet i slutet av 1806 kom i stället rapportering från svenska och brittiska konvojer, ofta i Östersjön, att få en nyckelroll under 1807, 1808 och 1809. Tydligt var tidningens val och behandling av ämnen allmänt sett acceptabla för pressövervakningen i Stockholm.

För tiden efter 1809 har jag funnit skäl att sammanfattningsvis relatera *Handels Tidning* till den interna svenska politiska debatt som fördes under ett årtionde om åtgärder för att systematiskt samla in och sprida statistisk kunskap. Hade tidningen, som faktiskt stod till regeringens förfogande, kunnat ge föredömen eller själv användas utan att nödvändigtvis väcka motstånd hos pådrivare inom riksdagen? Att låta *Handels Tidning* rapportera också från andra ämnesområden än det ursprungliga kunde tyckas ha varit rationellt för regeringen. Den hade ju kunnat släppa fram lagom mycket av sådan information som var ofarlig även vid bredare konsumtion. Detta så mycket mer som redaktören var verksam inom kommerskollegiet, det verk som ombesörjde flera av tidens stora statliga insamlingar och bearbetningar av data. Vad jag vet har inte denna möjlighet seriöst diskuterats inom regeringskretsen. Och hur hade ett sådant alternativ kunnat stå sig gentemot de insamlingsförslag och praktiker som ventilerades av reformglada riksdagsmän och journalister?

Till och med tentativa svar fordrar att man känner till vilka officiella nyheter som kunde flyta ut genom en egen kanal när regeringens allmänna attityd fram till 1809 var klart återhållsam. För att nå en någorlunda effektiv överblick över tidningen under de första tio åren har jag grovt delat upp dess innehåll i två kategorier: uppgifter hämtade från utlandet och från Sverige.

Det är källorna från eller om utlandet som poängteras i den i not 2 citerade kungörelsen om tidningens syfte från december 1800: ”Materialerne skola sökas dels i en utvidgad brefwäxling, dels i de bästa Journaler ifrån England, Tyskland, Danmark och Frankrike, hwilka med posten skyndsamt förväntas.”⁸ Jag behandlar nyheterna från och om utlandet i tre grupper: a) brev och numeriska rapporter från officiella svenska källor i främmande hamnar, b) allmänt informativa artiklar ur tidningar, vissa med statistik om utländska förhållanden av varierande relevans för svenska läsare, c) övriga inslag med siffermaterial vari svenska förhållanden direkt avsågs eller åtminstone ingick vid sidan av andra.

8 *Handels Tidning*, 19/12 1800.

a) En viktig del av den utökade brevväxlingen borde enligt ett tidigare citat föras med ämbetsmän som kunde förväntas känna ansvar att meddela korrekta notiser. Detta kan konkretiseras till att rapporter från svenska konsulter och vicekonsulter i utländska hamnar till kommerskollegiet, Hertzmanns arbetsplats, var den viktigaste källgruppen.⁹ I de utländska hamnar som besöktes flitigt av svenska skeppare hade konsulerna ett tämligen digert arbetsschema. De borde från sina distrikt till Stockholm löpande redovisa alla kommersiella nyheter, särskilt ändrad lagstiftning, som kunde påverka svenska köpmän och skeppare, ange vilka svenska fartyg som löpt in i och ut ur deras hamnar och till slut göra upp årets summerande skeppslista med grunddata om samtliga svenska (och från 1814 också norska) fartyg som hade gästade hamnen under året. Utanför rapporteringen till kollegiet bistod konsulerna skepparna i flera olika praktiska avseenden. Eventuellt skötte de i sin primära egenskap av praktiserande köpmän försäljning av deras last.

I vissa fall var en sådan konsulsredovisning till Stockholm av utmärkt omfattning och kvalitet. Primus bland dem var den som kom från J A Kantzow i Lissabon. Löpande över året lämnade han prisuppgifter på viktiga varor i portugisiska hamnar. Två-tre gånger per år svällde dessa till att omfatta ett stort antal både svenska och internationella produkter. Hans årsrapport angav samlade kvantiteter av svenska varor till olika portugisiska hamnar. Medan den långa skeppslistan för hela året (på vida över hundra fartyg) aldrig togs in i tidningen, kunde dennas läsare få en alldeles utmärkt *sammanfattande* bild från en av de stora avsättningsmarknaderna för svenskt järn. Genom att exciperera år för år kunde den verkligt intresserade skaffa sig en tidsserie över dessa uppgifter.¹⁰ Från åtskilliga Östersjöhamnar spelade notiser om avsalu av sill en likartad men mindre viktig roll.

En del konsulter fullgjorde också ett viktigt uppdrag genom att från sina orter rapportera om utländska konkurrenter. *Handels Tidning* refererade inte minst de många, ibland utförliga, alltid initierade rapporterna från S:t Petersburg. Ofta gav de data till och med om olika ryska järnstämpelars marknadsföring, försäljning, lager och priser.¹¹

9 Tidningen anger inte sina sagesmän, men de kan identifieras genom standardarbetet om kommerskollegiets personaluppsättning. Oavlönade vicekonsulter, som var fler än konsulerna, namnges dock normalt inte där. Joh Ax Almquist (1912–1915), *Kommerskollegium och rikens ständers manufakturkontor och konsulsstaten 1651–1910: administrativa och biografiska anteckningar*, speciellt s 345.

10 *Handels Tidning*, 12/8 1800; 29/5 1801; 30/3 1802; 10/5 1803; 20/7 1804; 16/8 1805; 6/6 1806; 12/5 1807. Serien bröts då Portugal tvingades över till Storbritanniens fiender och kungen begav sig till den brasilianska kolonin. *Handels Tidning*, 26/1 1808. Almquist (1912–1915), s 410, 545.

11 Den viktigaste befattningen där innehades av Balthasar af Schenbom och därefter av Gustaf Sterky. Almquist (1912–1915), s 413, 605, 616. Uppgifterna från S:t Petersburg kompletterades då och då med liknande från den andra, mycket mindre viktiga nordliga ryska järnexporthamnen, Arkangelsk.

Hur mycket denna typ av rapportering betydde för de säkert oftast rätt specialiserade läsarna är svårt att bedöma. De mer framstående av dem hade tveklöst egna kontakter med utländska köpmän och fick regelbundet cirkulär från dem. Men även för dem hade tidningen nog en fördel genom anhopningen av upplysningar och den relativa snabbhet varmed de levererades.

b) Som sin andra typ av huvudkällor upptog tidningen de bästa utländska journalerna. Ibland anges det från vilken sådan de meddelade upplysningarna är hämtade, ibland får man lita enbart på redaktörens goda omdöme. Här möter läsaren ett brett spektrum, från tämligen likgiltig utfyllnad till sådant som säkerligen lästes med stort intresse.¹² Till den senare typen hörde antagligen händelseutvecklingen för de konfiskerade konvojerna. I ”Förteckning på de Svenska å Themsen under Embargo lagda Skepp” noterades 212 fartyg med namn, kapten och hemort i delar av fem nummer över en och en halv månad. Embargots upphävande rapporterades också.¹³ Likaså i artikelform förekom beskrivningar av tänkbara konkurrenter, som inom sillfisket.¹⁴

Det i särklass största enskilda greppet om utländska förhållanden kom dock från svenskt håll och har med någon tänjning av kategori b:s definition passats in här. Det gällde den ryska järnhanteringen. En lång artikel om Rysslands järnhandel, särskilt med Storbritannien, betecknades som insänd och trycktes i en rad nummer.¹⁵ Mot vanligheten angavs i avslutningen författaren. Det var J E Norberg, bergsråd med ett imponerande mångsidigt författarskap.¹⁶ Här var det verkligen tal om meddelande av statistik i modern mening. Han gav årliga siffror för stångjärnsexporten i rysk vikt (*pud*) från S:t Petersburg till Storbritannien, från 1753 till 1794. För åren 1781–1794 noterades till och med den totala utförseln från samma hamn länderfördelad. För sex år mellan 1783 och 1794 redovisades till vilka brittiska hamnar varan skeppades. Betydligt mer summariska uppgifter, men säkert dittills okända för svenska branschmän, gavs också om den vida mindre exporten till USA, vilken hade påbörjats från S:t Petersburg under 1780-talet. På ett sätt som inte var vanligt åtföljdes de numeriska uppgifterna av utmärkt insiktsfulla textkommentarer. De ovan noterade serierna kunde ganska snart efteråt återfinnas i internationell handelslitteratur och återgick tydligtvis på offici-

12 Nr 20 av den 12/12 1800 hör inte till de matnyttiga. Större delen av det upptogs av artiklarna ”Beskrifning om Ceylon” och ”En Resandes anteckningar rörande Staden Narbonne och dess Handel”. Den förra hade nog dock ett exotiskt värde.

13 *Handels Tidning*, 17/2, 20/2, 24/2, 13/3, 31/3 1801, samt embargots slut 7/7, 10/7 1801.

14 Till exempel ”Om Engelska Sillfisket” 13/2, 27/2 1801.

15 *Handels Tidning*, 15/10, 19/10, 22/10, 26/10, 29/10, 12/11, 16/11, 19/11 1802.

16 En kort biografi hos Joh Ax Almquist (1909), *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857: administrativa och biografiska anteckningar*, s 248 visar att han slutligen övergick i rysk tjänst 1809 och dog i Riga 1818.

ella ryska hamnlängder.¹⁷ Därtill gav Norberg också intressanta, men inte lätt kontrollerbara, engångsuppgifter om ryska säljares järnkontrakt ingångna under hösten 1792. Uppenbarligen var det han som återkom med en ny insänd artikel, nu om tackjärnstillverkning i Sibiriens hyttor.¹⁸

c) I tredje hand fanns tidigare inte berörda källor från utlandet vilka direkt redovisade svenska förhållanden. Vissa noterade allmänt internationella förhållanden, andra berörde Sveriges relationer till främmande länder. Till den första gruppen hörde årssammanställningar över sjöfarten (antal fartyg av olika nationaliteter norrut och söderut) genom Öresund, som utan kommentarer infördes de flesta år.¹⁹ Från brittiska källor hämtades en notis med en mycket summarisk jämförelse mellan export från Ryssland och från Sverige till Storbritannien 1798 och 1799 i pund.²⁰ Denna typ var av liten vikt.

Efter dessa tre kategorier av upplysningar som hade sitt ursprung i utlandet och/eller gällde utländska förhållanden är turen kommen till dem som både hade tydlig svensk proveniens och handlade om svenska förhållanden. Som väntat är den gruppen mer omfattande och för vårt ämne mer spännande. En god del visar sig stamma från kommerskollegiet, som ju Hertzman inte alls nämnde bland sina källor. Det verkar lämpligt att främst notera material som återkommer regelbundet eller ofta.²¹ Sådana uppgifter kan antas ha bedömts som särskilt betydelsefulla av redaktionen.

I vårt sammanhang bör tre serier nämnas som verkligt centrala. De var vid sidan av tabellverkets demografiska uppgifter några av de viktigaste som överhuvud fanns framräknade. Sveriges utrikeshandel med spannmål kom in lite försenat i tidningen, men missad tid togs igen. I april–maj 1803 var en decennierapport 1789–1798 sammanställd. Den följdes omgående av treårsperioden 1799–1801. Varje år inkluderades sedan, vanligen med två års fördröjning. Under 1809 hade man således hunnit med till och med 1807. Det är en summarisk redovisning som enbart tar upp totalsiffror för landet.²² Serie nr 2 omfattade stapelstädernas sjö-

17 En klassiker inom handelshistorien, J Jepson Oddy (1805), *European commerce, shewing new and secure channels of trade with the continent of Europe: detailing the produce, manufactures, and commerce, of Russia, Prussia, Sweden, Denmark, and Germany*; ... s 122–125, ger dels samma sorts uppgifter (och med få undantag samma kvantiteter) som Norberg från och med 1753 men dessutom utsträckta till och med 1804, dels några besläktade serier därefter.

18 *Handels Tidning*, 6/8 1802 anger att författaren hade gjort tre resor i ”dessa bergslager”.

19 Rapporten gäller föregående år, i *Handels Tidning*, 26/8 1800; 2/2 1802; 31/1 1804; 12/3 1805; 31/1 1806; 9/1 1807.

20 *Handels Tidning*, 14/8 1801.

21 När noterna nedan visar en lucka i en rad av år kan jag ha missat.

22 *Handels Tidning*, 1789–1798: 29/4, 6/5, 10/5, 13/5 1803; 1799–1801: 24/5 1803; 1802: 6/11 1804; 1803: 18/6 1805; 1804: 3/6 1806; 1805: 1/3 1808; 1806–1807: 8/9 1809.

fart, det vill säga antal fartyg och deras samlade storlek i läster för varje hamn. Här kom tidningen likaså igång sent: i början av 1803 noterades siffrorna för 1799, men den spurtade också i detta fall ikapp och gav siffrorna för 1808 i juni 1809.²³

En tredje svensk företeelse som ägnades ett betydande intresse i *Handels Tidning* var antalet handlare och hantverkare i städerna. Städerna redovisades i bokstavsordning. Det krävdes åtskilliga textrader för var och en av dem, eftersom oftast varenda kategori hantverkare på orten angavs med frekvens.²⁴ En noggrann läsning väcker dock då och då misstanken att just denna vidlyftiga samling av siffror har hanterats med mindre omsorg än de tidigare, mindre utrymmeskrävande. I vissa fall har fålt av städer fallit bort, i andra har inte hela alfabetet hunnit avverkas före årets slut.²⁵

Då denna typ av redovisning införs i tidningen mot slutet av åren, skulle den misstänksamme kunna tro att den i viss mån utnyttjades som utrymmesregulator. Kom det in verkligt intressanta nyheter skulle redaktionen i så fall inte ha gjort sig något samvete för att vissa delar av helheten lyftes bort. Det var så mycket svårare att genomskåda som redovisningen varje år var utsträckt över många nummer och det inte förekom någon summering över städerna. Tanken att redaktionen skulle ha utelämnat vissa orter utan att nämna det är främmande för en modern läsare, men behöver inte ha varit märkvärdig för dåtidens. Då var fullständighet inte på något vis ett oavvisligt krav. Läsarna hade ju ändå fått en rad uppgifter. I andra tidningar lämnades inte sällan siffernoteringar allena eller i grupp, utan referenser till något utanför sig själva som skulle ha gjort dem verkligt gripbara.

Ovan har det framskymtat att redovisningen av svensk statistik i tidningen har växt några år in på decenniet. Ett uttryck för detta är en ökad detaljeringsgrad. Med centrum i april 1806 anges årsvisa siffror för perioden 1794–1803 för inte mindre än 34 import- och 15 exportkategorier. Då har man nått så långt ner i måttligt viktiga varor som oarbetat elfenben, fjäder och hela fem varianter av silke.²⁶

Några år senare dyker ett annat kärnområde upp för första gången, nämligen en del viktiga manufakturgrenar. Hit hör främst textiltillverkning, vid klädes-

23 *Handels Tidning*, 1799: 22/2 1803; 1800: 12/6 1804; 1801: 15/6 1804; 1802: 19/6 1804; 1803: 15/2 1805; 1804: 24/12 1805; 1805: 17/6 1806; 1806: 19/6 1807; 1807: 4/8 1808; 1808: 9/6 1809.

24 Jag har observerat denna sorts redovisning i *Handels Tidning* för 1801: 30/3, 2/4 1802; 1802: 30/8 1803; 1803: 19/10, 23/10, 26/10, 30/10, 2/11 1804; 1804: 23/8, 30/8, 13/9, 20/9, 24/9, 27/9, 1/10, 4/10, 8/10, 11/10, 15/10, 22/11, 26/11 1805; 1805: 2/9, 5/9, 9/9, 12/9, 10/10, 14/10, 17/10, 31/10, 7/11, 18/11, 28/11, 12/12 1806; 1807: 11/10, 18/10, 21/10, 25/10, 28/10, 1/11, 4/11, 13/12, 16/12 1808.

25 Exempelvis saknas i redovisningen gällande för 1804 orter mellan Nyköping och Skänninge. År 1804 slutar med Örebro, 1805 med Vimmerby och 1807 med Skänninge.

26 *Handels Tidning*, 26/3, 1/4, 5/4, 8/4, 15/4, 18/4, 25/4, 6/5 1806.

strump- och bandfabriker och vid kattunstryckerier, men också produktion av socker, tobak och papper, vilka räknades in under tidens manufakturrik. Täckningen är ojämn. Vissa uppgifter rör bara 1804, andra 1804–1806, några 1807; en del gäller Sverige, andra Stockholm eller Norrköping eller andra städer.²⁷

Härnäst ska några regionala företeelser nämnas, vilka uppmärksammades flitigt. Särklassigt viktigast var sillen. Rapporteringen från Bohuslän kan ses som den enda inomsvenska motsvarigheten till de långväga konsulsbreven. Nyheter meddelas ofta från småorter i Bohuslän, och borde då direkt eller indirekt härröra från ortens kronofogde. Här är fångstperspektivet det centrala. Många notiser, och speciellt den avslutande rapporten från Göteborg över den just passerade säsongen, har i stället en kommersiell framtoning och redovisar utskeppning.²⁸

Tydligtvis emottogs färdigställandet av den äldsta Trollhätte kanal 1800 som en nationell prestation av rang. Småningom kompletterades rapporteringen i samband med öppnandet av kanalen med att dess siffror över trafik och ekonomiskt resultat återgavs. De kommer inte per år utan klumpvis.²⁹ Som en exponent för en av statsmakterna gynnad verksamhet redovisas tillverkningen av premielärf i Ångermanland (eller Västernorrlands län) kvalitetsuppdelad per år.³⁰

Knytningen till redaktörens professionella miljö, kommerskollegiet, blir tydlig genom två exempel på vad som är obetydligt representerat, respektive helt saknas. Den inhemska sidan av järnbranschen, som lydde under bergskollegiet och gav den viktigaste exportvaran, behandlades summariskt. Vanligtvis ges i december en tabell över kvantiteter in och ut på Stockholms våg.³¹ Det var antagligen siffror med kommunalt ursprung. Motsvarande från Göteborg och andra hamnstäder är inte lika vanliga i tidningen. Demografiska underrättelser från tabellverket meddelas inte alls. Även med en bred tolkning av termen handel har de hamnat utanför tidningens revir.

27 *Handels Tidning*, 25/6, 1/7, 26/7, 2/8 1808.

28 Tidigt på sillsäsongen 1804–1805 publicerades till exempel nyheter från orter som Fjällbacka, Käsö och Kalvsund, säkerligen exotiska för den tidens Stockholmsläsare, i *Handels Tidning*, 13/11, 7/12, 11/12 1804. Säsongens sammanfattning av sillrörelsen i tidningen 28/5 1802; 4/5 1804; 14/5 1805; 22/4 1806; 15/5 1807; 10/5, 13/5 1808; 30/5 1809. Säsongen omfattade slutet av ett år samt början av nästa.

29 En entusiastisk rapport i anslutning till kanalens öppnande ges i *Handels Tidning*, 30/9, 7/10, 14/10 1800. Översikter över trafik och i viss utsträckning ekonomiskt resultat för 1800–1805: 14/2 1806; 1806–1807: 11/3 1808.

30 *Handels Tidning* redovisar det gångna årets siffror i genomsnitt ett kvartal in på det löpande året: 7/6 1803; 16/3 1804; 18/1 1805; 30/5 1806; 7/4 1807; 12/2 1808; 24/3 1809.

31 Med undantag för uppgiften gällande 1800, som kommer något i efterskott 3/2 1801, täcker redovisningen i *Handels Tidning* det smidesår (1/11–31/10) som har tagit slut en och en halv månad tidigare: 18/12 1801; 14/12 1802; 14/12 1804; 13/12 1805; 19/12 1806; 18/12 1807.

Min samlade bedömning är att sifferpubliceringen i *Handels Tidning* 1800–1809 var förvånansvärt omfattande. Jämfört med äldre tidningar i allmänhet bör redaktionens goda känsla för relevans och kontinuitet betonas. Den härstammar från dess ovanligt goda överblick över mycket av vad som fanns att tillgå i sifferväg. Man har förmått att välja mellan flera alternativ, inte bara återge material som inför nästa nummer råkade falla under ögonen på en. Viktigast är dock att redaktionen i så stor utsträckning har hållit fast vid redan gjorda val av redovisningsobjekt. Den har själv i sitt ordinarie arbete haft nära anknytning till en fast tradition att statistik består av en serie av likartade uppgifter år efter år. Efter tidens mått har den levt efter den regeln i ett stort antal fall. Dock gick inte konsekvensen så långt att meddelade tabelluppställningar alltid i detaljer var likadana. Den vetgirige läsaren kan notera, men måste oftast överse med något skiftande definitioner eller kolumnrubriker.³²

Frågan huruvida regeringen och därunder dess ängsliga pressövervakning ägnade någon omsorg åt redigeringen av *Handels Tidning* fram till 1809 har jag inga klara svar på, bara några allmänna resonemang om. Tidningen har så vitt jag vet inte anklagats för publicistiska övertramp. Det är inte alldeles betydelselöst under en tid när sådana ofta vädrades och påtalades. Svensk utrikespolitik hörde ännu en god bit in på 1800-talet till de områden som förbehölls kungamakten. Här var regeln tystlåtenhet. Räknar man in handelspolitik och bedrivande av handel i krigstid under utrikespolitik bryts den regeln klart här. Tidningen kan till exempel återge autentiska brev från konvojerande svenska krigsfartyg med rader av upplysningar långt utöver väder och vind. Min slutsats blir därför att *Handels Tidning* i några avseenden utnyttjade (eller tilldelades) en ovanlig position till och med 1809. Databaser inom räckhåll för redaktören medgav en flitigare och konsekventare sifferanvändning än vanligt i samtidens tidningar. Och tack vare tidsomständigheterna var vissa utrikespolitiskt färgade fält mindre förbjudna än vanligt. Till sist bör det sägas att jag inte har förmått urskilja nyheter som uppenbart har placerats av överheten i tidningen i syfte att påverka i en bestämd, av redaktionen annars inte förfäktad riktning. Till exempel kunde redaktören nog visa patriotisk entusiasm inför Trollhätte kanal utan att tillhållas något sådant Men här är svårigheterna stora och ett allmänt hållet omdöme inte mycket värt.

På frågan om *Handels Tidning* i sin utformning till 1809 hade något att erbjuda presumtiva tidningsmakare kan jag bara svara ja. Men så här långt är det med ett viktigt förbehåll, nämligen att nydanare skulle gå tillbaka till *Handels Tidnings* gamla lägg och insupa visdom där. Det låter inte särskilt sannolikt att de skulle göra det. Om tidningen överhuvud skulle bli till någon inspiration var det nog ett minimikrav att dess samtida årgångar 1810–1820 hade goda mönster att bjuda på. Hur såg utvecklingen ut under detta andra decennium?

32 Redovisningen av premiärlärf ges omväxlande för Ångermanland, Västernorrland och Västernorrlands län. Verksamma inom hantverk ges med skiftande utförlighet beroende på hur städerna har rapporterat.

24:4. Innehåll och redovisningsformer i *Handels Tidning* 1810–1820

Det är naturligt att i tillämpliga delar följa samma disposition som för den tidigare perioden. Inledningen blir då ett försök till samlad kommentar om hur den internationella situationen kan ha påverkat tidningens innehåll. Jag skulle vilja formulera huvudtendensen som att den internationella situationen blev svårare att förstå för läsaren. Den smyghandel som 1808–1813, i strid med kontinental-systemets regelverk, florerade i väst- och sydsvenska skärgårdar kunde man inte skriva om rakt ut. Den uppmärksamme läsaren fick spekulera över varför det då och då samlades många fartyg i tidigare småhamnar som Karlshamn och Karlskrona.³³ Och vad var det som redovisade konvojer i nordliga vatten skyddade? Samtidigt hade det blivit mycket glesare med handel och sjöfart på Sydeuropa. Och den kunde inte återupptas som om inget hade hänt efter fredsslutet 1815. Den rekordstora svenska järnexporten till Portugal 1815 utgjorde ett försök att ta igen en sedan en tid försummad marknad, vilket inte upprepades.³⁴ Tvärtom förstärktes snart de tendenser som hade börjat observeras då och då under seklets tidigare år. Billigt brittiskt järn konkurrerade skarpt i södra och sydvästra Europa där det svenska hade dominerat tidigare.

Turen är kommen till *Handels Tidnings* utlandsbaserade innehåll, som tidigare behandlat i tre grupper: a) konsulernas rapportering, b) utdrag och bearbetningar ur utländska tidningar och c) internationellt siffermaterial som inkluderade eller var intressant för Sverige.

a) Konsulernas rapportering från södra och västra Europa blev tunnare under krigets senare del. När den upptogs tillfullo med 1815 var det helt naturligt med mindre dramatiskt innehåll. Från södra och östra Östersjöns hamnar fanns inte längre något att rapportera om importerad svensk sill. Denna naturresurs gick inte längre till i Bohuslän. I viss grad motverkades sådana inskränkningar av nya eller vidgade korrespondenser från Förenta staterna och Latinamerika.

b) I större utsträckning än tidigare tillgreps klipp ur utländska källor av berättelser om skiftande ämnen. I några fall valde redaktionen lyckosamt. På våren 1811 gick genom delar av ett tjugotal nummer serien ”Om Frankrikes och Englands förhål-

33 *Handels Tidning* 9/2, 12/2, 16/2 1813 noterar hela 230 utländska fartyg som ankomna till Karlskrona från mitten av föregående november, det vill säga under en årstid då sjöfarten vanligen låg nere.

34 Svensk järnexport till Portugal i skeppund stapelstadsvikt: genomsnitt 1801–1806: 29 275, 1815 54 270, 1816 26 343. *Handels Tidning*, 30/3 1802; 10/5 1803; 20/7 1804; 16/8 1805; 6/6 1806; 12/5 1807; 30/4 1815; 1/4 1817.

lande mot neutrala efter en franskspråkig skrift tryckt i Paris 1810".³⁵ Den innehöll en utförlig historisk genomgång. Under pågående tumult på den Pyreneiska halvön verkade det säkert intressant med "Historisk Geografisk Öfversigt af Spanska Riket i Amerika" som gav allmän information om vad som skulle kunna bli nya marknader i Latinamerika.³⁶ Norge, unionsbrodern, behandlades såväl brett orienterande som med inslag inom tidningens kärnmålsättning.³⁷ Vid sidan av dessa typer tycks det mig som om *Handels Tidning* fick ett större inslag än tidigare i ett spektrum från god förströelseläsning mot spaltfyllnad av utländsk extraktion. I det avseendet blev den mer lik andra tidningar.

c) Uppgifter av utländskt ursprung som gällde eller åtminstone var av någon vikt för svensk handel och sjöfart spelade redan under det tidigare decenniet liten roll. Den blev än mindre från 1810. Öresundspasseringar rapporterades inte längre. Två sviter med inriktning på Storbritannien förtjänar dock att nämnas. Den tidigare som redovisar priser på sju viktiga kolonialvaror i London under de flesta av åren 1795–1814 har visserligen inget uttalat samband med Sverige. Men mot vanligheten ger den brittiske författaren inte bara en räkka siffror utan även kommentarer. Han ser dem som delar i ett konjunkturmönster.³⁸ Den senare sviten noterar trävaruexport från Sverige till Storbritannien 1799–1819 samt tullvärde 1799–1819 och "verkligt värde" 1814–1819 av hela exporten i omvända riktningen utifrån brittiska källor.³⁹

Sammanvägt bedömer jag att de utländska inslagen snarare har något mindre tyngd 1810–1820 än under perioden innan. Det förekommer knappast några helt nya typer av text med sådant ursprung. Det återstår att utröna om tidningen har stått stilla eller utvecklat sitt svenska innehåll, vilket under sådana omständigheter borde ha kunnat få något bättre villkor än tidigare.

För århundradets första decennium behandlade jag i föregående avsnitt i ordning 1) utrikeshandel, 2) städernas handelsflotta, 3) deras handlare och hantverkare, 4) manufakturerna samt på regionalt plan 5) sill, 6) kanaler och 7) linvävnad. Det konstaterades avslutningsvis att 8) järnindustrin och 9) demografin inte på långa vägar fick den uppmärksamhet som kunde ha förväntats. Samma schema används nu för perioden 1810–1820.

35 *Handels Tidning*, med början 1/3 och slut 11/6 1811.

36 *Handels Tidning*, 2/4, 5/4, 9/4, 13/4 1811.

37 Till den förra kategorin hör en lång, allmän serie från en tryckt skrift med början 1/2 och slut 17/5 1814, till den senare upplysningar om lotstaxa, tulltaxa och lastpengar i Norge. *Handels Tidning*, 2/1 1816; 26/3, 30/3 1819.

38 *Handels Tidning*, 2/2 1816.

39 *Handels Tidning*, 22/9, 26/9, 29/9 1820.

1) Under den tidigare perioden var det den utrikes spannmålshandeln som ägnades ett genomgående intresse, medan en viss redovisning av import och export utanför den ramen dök upp sporadiskt vid decenniets mitt. Ambitionerna blev betydligt högre redan från 1810. Flera varor redovisas och jämförelser görs mellan angränsande år.⁴⁰ (General)persedeleextrakt, en bearbetningsprodukt av basmaterial, anlitas. Dock sker den breda, rikstäckande publiceringen oregelbundet, främst i tidningens årgångar 1810, 1812, 1813 och 1816, och inte ens då efter en genomgående mall för innehållet. Urvalet av objekt förefaller ofta väl genomtänkt. Dock undrar nog åtskilliga läsare varför importen av tvål och kaffe årsvis 1783–1812 har tagits med utan någon förklaring.⁴¹

Några helt nya fält presenteras. Handeln Sverige–Finland förekom givetvis inte som en speciell kategori före 1810, men har upptäckts nu med en bred täckning för åren 1813, 1814 och 1815.⁴² Att Strömstads varuutbyte inrikes och utrikes och särskilt med Norge uppmärksammats för åren 1815–1817 har med den nya unionen att göra, medan det inte är lika enkelt att finna varför Visbys inrikes handel under 1811 skulle vara intressant för tidningens läsare.⁴³

Sammantaget har inriktningen på handel fördjupats betydligt, men regelbundenhet i publicering och rutiner i smått saknas. Redovisningen sker i volym, ofta vikt, inte i värde, penningar. Det innebär att man inte kan väga samman, inte nå fram till en bild av helheten. Att allt fler branscher belyses med olikartade kvantitetsmått gör inte en totalbedömning lättare. Balanser gentemot utlandet berörs överhuvud inte.⁴⁴

2) Städernas handelsflotta ingår vanligen och redovisas på samma sätt som under den tidigare perioden. Samtliga aktuella orter brukar ingå i den osummerade tabellen vilken gäller närmast föregående år. I förekommande fall anges när uppgift från en hamn saknas.⁴⁵

40 Både på import- och exportsidan (47 respektive 76 varukategorier) jämförs 1806 och 1807 i *Handels Tidning*, 12/1, 16/1, 19/1, 23/1, 30/1, 2/2 1810.

41 *Handels Tidning*, 4/10, 8/10 1816.

42 Siffror för import från Finland 1813, 1814 och 1815 i *Handels Tidning* 2/1, 5/1, 8/1, 12/1, 15/1, 19/1, 22/1, 26/1, 29/1, 2/2, 5/2, 23/3, 2/4 1819, samt för 1816 13/4, 20/4, 18/5 1819.

43 *Handels Tidning*, 8/3 1816; 18/2, 21/2, 28/2, 4/3 1817; 10/2, 13/2 1818, respektive 6/3, 10/3, 28/3, 21/4, 12/5, 15/5, 26/5, 29/5 1812.

44 Problemet med en samlad balans gentemot utlandet hade sysselsatt politiker och tjänstemän sedan före mitten av 1700-talet och vållat svåra meningsskiljaktigheter under frihetstiden. Balansberäkningar hade även därefter gjorts, men tenderade under den gustavianska epoken att bli ett knäpgöra för en liten, specialiserad grupp tjänstemän och sedan läggas till handlingarna. 1815 års särskilda utskott hade försökt dra slutsatser utifrån sammanställningar som var flera år gamla och färgade av abnorma tidsomständigheter. Den kritik-känsliga regeringen lät därpå lägga ner denna verksamhet. Vallerö (1969), s 111.

45 *Handels Tidning*, 20/7 1810; 9/8 1811; 2/6 1812 (kraftigt avvikande från föregående);

Under min rubrik sjöfart tillkommer dock flera nya ämnen. Regelbundet meddelar en viktig översiktstabell från och med 1816 föregående års antal ankomna och utgångna fartyg i utrikes sjöfart i varje stapelstad.⁴⁶ Under samma femårsperiod efter kriget införs en central serie om fribrev för utrikes sjöresor för åren 1809–1816 samt en förmodligen mindre vägande om byggda och avmätta fartyg vid städernas varv 1800–1815.⁴⁷ På bemanningssidan lämnas vid några tillfällen uppgifter från hamnarnas sjömanshus om antal skeppare och besättningsmän.⁴⁸

Totalt sett har redaktionen grävt rätt omsorgsfullt i kommerskollegiets arkiv och lämnat goda smakprov på bestånd som belyser svensk sjöfart.

3) Städernas handlare och hantverkare är en fortsättare (till och med årgång 1817) från seklets början.⁴⁹ Samma generella svaghet vad gäller siffrornas fullständighet föreligger som tidigare. Bristerna har olika ursprung. Antagligen saknas ännu vid tryckningen i tidningen ofta uppgifter från ett antal städer. Möjligen har fortlöpande påminnelser i efterhand kunnat avhjälpa en del sådana brister så att det nu befintliga arkivmaterialet är bättre än tidningens. Som redan har påpekats går inte tidningsredaktionen fri från klander på den här punkten. Den har då och då plockat efter behag i det befintliga beståndet. För åren 1809–1811 redovisas i ordning 9, 17 och 52 städer. Lyckligtvis är de inte summerade. Den som tror sig ha fått en helhetsbild kan alltså bli grymt besviken.⁵⁰ En enstaka redovisning av handlande, fabrikörer och manufakturister samt hantverkare för Stockholm 1812 är införd.⁵¹ Under denna punkt kan inte framsteg redovisas.

4) Vid mitten av den förra perioden började noteringar om manufakturer och fabriker inflyta i tidningen. Utan att man når fram till konsekvent form ges betydligt utförligare upplysningar under det här aktuella decenniet. Kommerkollegiets berättelse till Kungl Maj:t för 1810 är den första som uttryckligen används som underlag för tidningens sammandrag. Här anges bland annat tillverkningsvärden, även om kollegiet markerar att dessa inte är realistiska.⁵² År 1817 görs en

19/3 1813 och 1/11 1813 (båda för 1812); 14/10 1814; 2/6 1815; 28/6 1816; 23/5 1817; 26/11 1819.

46 *Handels Tidning*, 27/2 1816; 7/3 1817; 24/3 1818; 26/2 1819; 7/4 1820.

47 *Handels Tidning*, 14/1 1817; 10/1 1817.

48 *Handels Tidning*, 28/6 1816; 5/5 1820.

49 *Handels Tidning*, 1809: 6/4 1810; 1810: 26/7, 30/7, 13/8, 20/8 1811; 1811: 5/6, 9/6, 12/6, 3/7, 7/7, 10/7, 14/7, 31/7, 28/8, 1/9, 15/9, 10/11, 13/11, 20/11, 24/11 1812; 1813: (25/1), 16/9, 20/9, 23/9, 27/9, 30/9, 3/10, 7/10, 14/10, 21/10, 25/10, 28/10, 1/11 1814; 1815: 19/3, 5/4, 24/5, 6/9, 10/9 1816; 1816: 4/11, 5/12, 9/12, 12/12, 19/12, 23/12, 27/12, 30/12 1817.

50 Normalt har jag inte tagit på mig uppgiften att källpröva tidningens siffror. Här har det inte helt kunnat undvikas.

51 *Handels Tidning*, 16/3 1813.

52 *Handels Tidning*, 28/4 1812; 23/3 1813.

mångsidig årsvis genomgång av utvecklingen över 30 år (1782–1812, alternativt 1785–1815) över stora manufakturgrenar: tillverkning av kläde, tobak och snus, socker samt bomull och linne.⁵³ I en serie artiklar hämtade från litteratur behandlas vad som skulle kunna kallas manufakturpolitik: statens sätt att främja manufaktur och fabriker, dess försiktighetsmätt, lanthushållningens inverkan på manufaktur och fabriker samt hinder för manufaktur och fabriker.⁵⁴ Intresset går ner på enskilda anläggningar: vid Göta älv nära hamnen i Göteborg, bomullsväveriet Aronsdal, det kemiska blekeriet på Gamlebokullen i Lerums socken samt Arosenius plan för fint kläde i Norrköping.⁵⁵ Återigen är bredden i intressena påtaglig. Dock är inte kontinuiteten i publiceringen inom denna ram särskilt tydlig.

5) Under 1810-talet letade man varje vinter ivrigt efter tecken på att sillen skulle vara på väg in till Bohusläns kust igen. Minsta lilla stim noterades i tidningen. Och en samlad årsrapport avgavs av fiskeriintendenten, om än med ytterst blygsamt innehåll.⁵⁶ För eftervärlden med facit i hand är det lätt att fastslå att uppmärksamheten råkade bli alldeles överdimensionerad. Det norrländska strömmingsfisket som redovisades länsvis under periodens sista år var en besläktad företeelse som började uppmuntras.⁵⁷

6) En utförligare rapport än tidigare om Trollhätte kanal för 1809 blir den sista. Här kan dock ett intressant drag om offentlig publicering iakttas. De därpå följande redovisningarna kommer i stället i *Post Tidningar*. Om det var ett genomtänkt drag från någon samordnande hjärna eller en tillfällighet vet jag inte. Den nyss invigda kanalen i Södertälje blir i stället nyhetsstoff 1820. Här går redovisningen så långt i detalj som till varje passerat fartyg.⁵⁸

7) Tillverkningen av premielärfv redovisas som tidigare.

8) Under det första decenniet var material som inte hörde hemma i kommerskollegiet tydligt underrepresenterat. Järnhanteringen gavs som ett av två vägande exempel. Här sker en viss, inte särskilt genomgripande förändring. Tidigare hade nationellt täckande siffror från bergskollegiet varit rena undantag. Nu kom de årligen från och med 1813, och blev mot slutet något utförligare. Dessutom gavs

53 *Handels Tidning*, 18/7, 25/7, 12/8, 19/9 1817.

54 *Handels Tidning*, 21/9, 24/9, 28/9, 1/10, 19/10, 22/10, 26/10, 9/11, 12/12 1819.

55 *Handels Tidning*, 13/3, 17/3 1818; 2/6, 23/6 1820; 29/12 1818.

56 Till exempel *Handels Tidning*, 7/5 1819.

57 *Handels Tidning*, 16/6, 20/6 1820.

58 *Handels Tidning*, 23/3 1810, *Post Tidningar*, 8/5 1811; 8/5 1812; 14/4 1813; 12/7 1814; 14/6 1815; *Handels Tidning*, 4/7, 11/8, 29/8, 8/9, 6/10, 10/11, 5/12 1820.

en återblick ett decennium längre bakåt.⁵⁹ I stället minskade redaktionen de uppgifter från lokala järnvägar vilka prioriterats tidigare. Det andra exemplet på icke-behandling var befolkningsfrågor. En minimal förändring kan iakttas. Folkmängden i var och en av rikets städer anges för ett tillfälle och födda och döda i Stockholms församlingar under några år.⁶⁰ Den utvidgning som sker är alltså inte särskilt imponerande.

Det återstår att redovisa några stofftyper som inte passar väl in i det hittills använda analys-schemat. Det ligger nära till hands att anta att de har tagits in därför att de har varit dagsaktuella. Under 1810, och bara då, ingår recensioner (endast två) av nyutkomna skrifter. Det gäller *Tankar om näringsfriheten* och *Svenska Bergverkens nuvarande tillstånd och framtida bestånd*, båda tryckta året innan.⁶¹ Tidpunkten är en då publiciteten i Sverige flödade ymnigare än på mycket länge och då villigheten att diskutera nya utformningar av näringspolitiken var stor.

Den mycket långa krigsperioden hade allvarligt hämmat internationell handel och gjort den ytterst riskabel. Under övergången till fredsförhållanden gav en utförlig serie, ”Wexlar och Wexel-wingleri”, en kurs i rätta användningen av ett nödvändigt finansiellt instrument. Den betecknas visserligen som insänd, men av det sista numret framgår att redaktören aktivt hade deltagit i utformningen.⁶² Innan den ännu var avslutad inträffade under senare delen av 1815 en våg av konkurser i Stockholm. Finansiella instrument hade använts på dittills okända sätt, något som lett till stora skuldkaruseller.⁶³ I förlängningen av serien och förloppet i Stockholm bör det ses att tidningen under följande år publicerade namn på dem i huvudstaden som ställde in sina betalningar samt deras vid tillfället meddelade ekonomiska status.

Här ska till sist nämnas några inte oviktiga företeelser från tidens merkantila värld vilka berörs någon enstaka gång: västgötaallmogens varuuttag från Ulricehamn och Borås, rikets saltförsörjning (ett stort problem som minskades genom sillsaltningens upphörande), ett års markegångstaxa samt den viktigaste strömmen inrikes av spannmål och brännvin (från Sydsverige till Stockholm).⁶⁴

59 *Handels Tidning*, 29/10 1813; 19/8 1814; 15/9 1815; 20/8 1816; 26/9 1817; 10/7 1818; 29/6 1819; 14/7 1820 samt årsvis för 1803–1814 22/12 1815.

60 *Handels Tidning*, 14/4 1815; 20/5 1817.

61 *Handels Tidning*, 30/1, 2/2, 27/2, 2/3 1810.

62 *Handels Tidning*, 21/4, 25/4, 28/4, 9/5, 12/5, 16/5, 19/5, 26/5, 30/5, 11/7, 14/7, 25/7, 28/7, 1/8, 4/8, 8/8, 11/8, 15/8, 12/9, 19/9, 26/9, 3/11, 7/11, 10/11, 14/11, 17/11, 21/11, 28/11 1815.

63 Adamson (1996), s 140–150.

64 *Handels Tidning*, 19/11, 22/11 om Ulricehamn och Borås 1813 och 1814, 28/11 1817 om Borås 1816; 9/8 1816 om saltförsörjningsstatus för berörda hamnar per 1/5 1813; 9/1 1818 om 1817 års markegång för sex slags spannmål; 25/7, 28/7, 1/8, 15/12, 19/12 1820 om förpassad spannmål och 31/10, 3/11 1820 om förpassat brännvin.

Ett dittills oprövat ämne förtjänar särskild uppmärksamhet. Man kan med någon tvekan inränga ”lantmannanärningar och slöjder” under handel. I tidningen finns en sådan rapportering från 18 län för år 1816, från 23 för 1817 och från alla 24 för 1818. Den liknar mer än annat stoff det som en bit in på 1820-talet skulle redovisas i landshövdingarnas femårsberättelser och härrör från lokal- och regionalförvaltningen.⁶⁵

Ämnesvalet för redovisningen av svensk statistik i *Handels Tidning* var bredare under det andra decenniet av 1800-talet än under det första. Centrala serier som förekom tidigt under seklet fortsattes vanligen, medan en rad tidigare oredovisade aspekter togs upp i viss utsträckning men sällan i fullständig svit. Kommerskollegiet ger inte lika ensidigt det svenska siffermaterialet i tidningen. Tillsammans kan detta möjligen tolkas som att redaktören ville visa vad han kunde bjuda på, hellre än att koncentrera sig på färre serier som kompletterades målmedvetet år efter år. Argument kan anföras också för det första, för oss mindre naturliga alternativet.

Redaktören kunde fråga sig vad bilden av en sammanhängande utveckling betydde för en tidningsläsare. Fanns det någon enda utanför hans eget ämbetsverk som väntade på innevarande årgångs notering av en storhet för att fylla på i den excerptserie han lagt upp för en del år sedan? Skulle någon märka om han ett år lät bli att trycka Öresundslistan? Skulle inte till och med en vetgirig idealläsare kunna fundera över värdet av en obruten serie, ifall de nya noteringarna ofta låg ganska nära de föregående? Med den stora numeriska okunskap som överlag rådde var det kanske bättre att som läsare få ungefärliga, korta glimtar av mycket än oantastlig löpande kunskap om färre företeelser.

En redovisningsmässig förskjutning är värd att notera och fundera över. Det blev vanligare under det andra decenniet än under det första att uppgifter gavs för korta tider, kvartal eller godtyckligt valda (då gärna sedan föregående rapport). I vissa fall, men inte särskilt sannolikt, skulle det kunna vara fråga om en ”snabbstatistik” som senare skulle ersättas av en reguljär årsstatistik, i andra fall gäller siffrorna troligen tidigare inte systematiserade eller redovisade företeelser. Till den första gruppen hör kvartalssiffror från olika tullkamrar, till den senare priskuranter från större landsortsstäder under de närmast föregående månaderna.⁶⁶ Någon motivering för denna förändring har jag inte iakttagit.

65 *Handels Tidning*, 1816: 5/9, 9/9, 16/9, 23/9, 3/10, 7/10, 10/10, 21/10, 28/10, 14/11, 18/11, 21/11, 25/11, 5/12 1817; 1817: 23/1, 25/8, 28/8, 1/9, 4/9, 8/9, 11/9, 18/9, 25/9, 6/10, 9/10, 16/10, 20/10, 24/11, 8/12 1818; 1818: 28/8, 31/8, 3/9, 7/9, 10/9, 14/9, 17/9, 21/9, 24/9, 1/10, 5/10, 8/10, 12/10, 15/10, 19/10, 22/10, 26/10, 5/11, 19/11, 25/11, 17/12 1819.

66 *Handels Tidning*, med början 26/8 1817 från tullkamrar och t ex 11/6, 18/6, 22/6 1813 med priskuranter.

24:5. Summerande diskussion

För att summera plädering, diskussion och praktik gällande tidningar och statistik under det inledande 1800-talet ställs redovisningen från *Handels Tidning* i detta kapitel 24 mot utsagor från kapitlen 21, 22 och 23.

Enligt mina bedömningar i kapitel 21 fanns det bland de datainsamlingar som vidtogs i offentlig regi flera som borde ha kunnat tjäna som föredöme för eller ingått i en nysatsning för att offentliggöra ”nyttig” statistik. Främst noterades material rörande demografi, handel (inte minst järnexport) och sjöfart, hantverk, manufakturer och industri. I *Handels Tidning* saknas i stort sett demografiska aspekter och järnexportens inhemska sida ägnas i allmänhet inte något samlat utrymme.⁶⁷ De övriga sektorerna är däremot väl representerade, och detta dessutom i stigande utsträckning. Såvitt jag förstår har denna publicering inte inneburit något större merarbete för redaktören. Tabeller och annat material, i stor utsträckning från kommerskollegiet, hans arbetsplats, har utnyttjats i redan befintligt skick. *Handels Tidning*, som hade mutar in ganska vida områden av offentligt kunskapsinhämtande, hade varit en lämplig utgångspunkt efter 1809 för en frikostigare publicering. Om uppmärksamheten från någon aktör hade fåsts på dess innehåll hade det inneburit det lyft som efterlystes från olika håll. Direkt eller via ombud i kollegiet hade dess material givetvis varit tillgängligt också för andra publicerare. I praktiken var dock dess statistikinnehåll osynligt. När en Stockholmstidning år 1822 utvärderade stadens press fick *Handels Tidning* ett omdöme som knappast kan ha upplevts som täckande eller rättvist av dess redaktion:⁶⁸

Den sorgfällighet, hvarmed redaktionen samlat och kungjort utländska korrespondenters underrättelser, och de upplysande, ofta ganska viktiga uppgifter, den meddelat om främmande länders kultur, klimat, handelsrörelse och näringar, hafva alltid gifvit Tidningen ett visst värde. Nu har väl densamma fått en alltför farlig, yngre medtäflare, åt hvilken den sjelfmant bör afträda åtminstone allt det materiella och tabellariska.

I kapitel 22 behandlades de specificerade önskemål om breddade kunskaper om samhället som framfördes i ständerriksdagen under åren 1809–1815. En viktig minoritet av dessa vidlyftiga listor tillgodosågs, om än i skymundan, av *Handels Tidning*. I huvudsak rör det sig just om de ovan nämnda samhällssektorerna. Hade tidningen inte redan under sitt första decennium haft en sådan inriktning hade man kunnat undra över om den, utan att vara tillfrågad, försökte ta fram material efterfrågat av riksdagsledamöter.

67 Däremot ges mängder av synpunkter på tillfälliga förhållanden i många utländska hamnar.

68 *Granskaren*. 16/7 1822. Den yngre medtäflaren var *Stockholms BörsTidning*, som naturligt nog föredrog ett betydligt kortare tidsperspektiv och prioriterade aktuella siffror.

Ett problem som riksdagens motionärer inte formulerade klart utan mest snuddade vid gällde insamlingens räckvidd. Detta har vidrörts i avsnitt 24:4. Var det ett brett, ytligt kunnande som var viktigast i ett inledningsskede? Eller borde man redan från början prioritera de verkligt viktiga områdena och efterlikna de befintliga databasernas arbete med rejäla, regelbundet återkommande, likartade redovisningar? Men vilka var i så fall de verkligt viktiga områdena av önskelistor- nas många? Silverstolpe reflekterade i gränsmarkerna till det här problemet, visade mycket större insikt än någon annan om grundläggande förutsättningar men underkattade svårigheterna, om än inte i lika hög grad som andra deltagare i denna diskussion. Spekulative önskemål från motionärer om kunskap om rikets utvecklingsmöjligheter i olika avseenden låg helt utanför *Handels Tidnings* inriktning.

I kapitel 23 redovisades ett antal journalförsök med vitt skiftande inriktningar. Hur nära stod de *Handels Tidnings* användning av textutrymmet, med ganska många sifferredovisningar varvade med inlänat allmångods av varierande värde? Närmast, men långtifrån nära, var Schoerbings *Journal öfver Svensk Statistik och Allmän Hushållning*. Dess ämnen var mindre intressanta och gällde enbart Sverige. De långa historiska avsnitten ansågs nog i sammanhanget tyngande av de flesta läsare.

De övriga tre hade små likheter med *Handels Tidning*. Att kalla *Lifwet och Döden* under dess senare tillvaro för en enfrågetidning (bekämpa Schoerbing) är rimligt. Och i *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* predikade Schwerin för en sista gång sin några år gamla tes om startandet av en statistisk journal utan att i praktiken söka förverkliga den. *Försök till en ny svensk Statistisk Journal* hade uttalat stor tillfredsställelse över siffermaterial som samlats in av 1815 års särskilda utskott. Själv kom den att göra en engångsinsats, ett för sin tid ambitiöst försök att teckna ett tvärsnitt av den svenska ekonomin.

Det är lätt att i efterhand konstatera att statistiksträvandena spretade åt många håll och under de behandlade tjugo åren gav små resultat att bygga vidare på. En likartad utveckling karakteriserar många pionjärperioder. Problemkomplexet tas upp vidare i slutet av kapitel 25.

Här ska dock påpekas att den dittills rådande seden att underlåta att publicera, eller ens observera, resultaten från faktiskt genomförda statistikinsamlingar hade sitt pris. Rikets administrativa huvud, regeringen, saknade troligen (liksom centrala ämbetsverk) överblick över den dokumenterande verksamhet som förekom. Än mindre hade den någon gedigen kännedom om vad som kunde hämtas därifrån och om hur resultaten kunde tänkas ge vägledning för utveckling av samhället. En del av den kunskap som dock fanns tillgänglig var formulerad på fackspråk. Kanske skulle det kunna sägas att administrationen hade någon sorts kameralistiska glasögon, på bekostnad av empiriskt slipade glas, men nog i allmänhet lät dem ligga oanvända i sina fodral.

Det har tidigare påpekats att 1820-talets tidningar knappast hade förutsätt-

ningar att spela roll som innovatörer av tillämpad statistik inom sin verksamhet. Kapitel 25 försöker inte förneka ett sådant förhållande utan snarare bejakar det när det redovisar några opretentiösa exempel. Det gäller både numeriska resonemang förda på egna premisser och bedömningar av offentliga insatser. Självklart är de rätt godtyckligt valda.

KAPITEL 25

Tidningars behandling och värdering av siffermaterial under 1820-talet

25:1. Grundtanken bakom kapitlet och urvalet av exempel

De flesta tidningar som hittills har figurerat i detta block har varit av en dessförinnan inte behandlad sort. De har publicerats i en speciell avsikt: att i nationens intresse befordra bruket av statistik. Termen statistik är då sedd i en mycket vidare och oskarpare bemerkelse än i dagens språkbruk. 1810-talets statistiska journaler skilde sig mycket från varandra och innehöll inte sällan annat stoff än det som utlovades i inledande måldokument.

Huvuddelen av texten i detta kapitel diskuterar däremot företeelser från 1820-talet. Ett litet antal exempel ur tidningar har använts för att åtminstone ge någon antydning om deras prestationsnivå. Möjligen ger detta sätt att gå tillväga en för negativ bild, då det som mätinstrument snarast utnyttjar förmågan att *tänka självständigt* med siffror. Det är inte osannolikt att vana från 1823 års riksdag dock gav en förbättrad kompetens för den mindre krävande uppgiften att *kommentera* siffror, till exempel från det viktiga området offentliga utgifter.

Avslutningsvis redovisas några påtagliga utvecklingar utanför pressen. Regeringen hade en klar motvilja mot publicering av sifferuppgifter som kunde ge en negativ bild av den och Sverige. Ändå ökade utgåvor av offentlig statistik steg för steg från ungefär 1830. I privat regi, men med effektivt anlitanande av offentliga tjänster, åstadkom därtill Carl af Forsell en mångsidig höjning av medborgarnas kunskapsnivå om nationen.

I detta kapitel har jag från 1820-talet valt ut några episoder i vilka behandling, värdering eller publicering av siffror var en viktig angelägenhet för pressorgan. De har en viss anknytning till blockets tidigare text. Dock har de en annan huvudriktning än genomgången i kapitel 24. Där gällde det att granska huruvida många statistikserier *rörande olika sektorer* av samhället åren 1800–1820 publicerades lätt åtkomligt. I avsnitt 25:2 och 25:3–4 behandlas däremot *vad som med viss överdrift kan kallas ansatser till bedömningar eller beskrivningar av utvecklingen inom nationen som helhet*.

I avsnitt 25:2 är det en tidning som på grundval av officiellt material gör en egen studie, vilken utsätts för bister kritik i andra tidningar. I avsnitt 25:3 är utgångspunkten regeringens sannolikt största genomförda satsning på offentlig sta-

tistik under decenniet, inkrävandet på nytt av landshövdingeberättelser, nu för femårsperioder. Några tidningars bedömning av detta initiativ är ämnet för avsnitt 25:4. Deras insats är visserligen i stort mer inriktad på referat än på kritisk granskning, men det utesluter inte att berättelserna kunde återopas av dem i politiska syften.

Möjligen kan det sägas att siffermaterialet i avsnitt 25:2 används för en koncentrerad djupstudie. I avsnitt 25:3–4 diskuteras å andra sidan en offentlig breddundersökning, lös men ändå med en systematisk stomme. I denna breddsatsning saknas dock avsiktligt en sammanfattning av länens utveckling från överhetens sida. Resultatet stannar därför vid en splittrad beskrivning, inte en bedömning av helheten, nationen. I en förlängd offentlig planering var det tänkt att denna brist skulle avhjälpas.

Min summering och komplettering för kapitlet och blocket görs i mycket ljusare ton i avsnitt 25:5. En betydande del av min boks text domineras av reforminriktade tidningars ofta välfunna kritik av regering, administration och domstolsväsen. Den kritik som förekommer i detta kapitel väger däremot lätt. Det bör tolkas som att reformvännernas kompetens i sammanhanget är ganska begränsad. Å sin sida redovisar den annars hårt nagelfarna regeringen ett framsteg med utgåvan av landshövdingarnas femårsberättelser.

25:2. En problematisk långsiktig makroekonomisk bedömning

Avsnitt 23:4 påvisade bland annat hur avlägsen den i början av 1800-talet vedertagna bilden av nationens äldre historia var från dagens. På liknande sätt diskuterar föreliggande avsnitt hur ringa hjälpmedel, jämfört med dagens, som stod till buds för att ens grovt bedöma nationella framsteg i stort. Problemen för journalister att åtminstone hjälpligt behärska många kunskapsområden påtalades i avsnitt 21:2. I föreliggande avsnitt kompletterar (ofta kritiska) insändare från läsare de med nödvändighet otillräckliga kunskaperna inom redaktionen.

Den 14 oktober 1820 inflöt i *Anmärkaren* en artikel med rubriken ”Korrta utdrag ur en större jämförelsetabell mellan Sveriges rikets stat år 1696 och år 1817”. Tydligt har författaren själv gjort en sammanställning ur statligt källmaterial. Han vill se hur det som kan kallas omslutningen på den redovisade statsbudgeten (termen *stat* i rubriken) har förändrats från Karl XI:s tid till hans egen. För att eliminera prisförskjutningar som sker i det löpande myntet använder han två sedan länge vedertagna metoder: räknar om till värde i silver alternativt till antal tunnor spannmål. Han korregerar för att det svenska väldet hade minskat i omfång under de gångna 121 åren och kommer så till en för sin samtid dyster slutsats: ”så högt folket då [1696] än ansågs wara pressadt och beskattadt” så var den samlade riksstaten mycket mindre än 1817. Den utgjorde bara 25 eller 60 pro-

cent av den senare (beroende på vilken omräkning som valdes).¹

Inom riksstaten hade under tiden omfördelningar skett som författaren fann ”besynnerliga”. Rimliga anslag 1696 till kungen, rådet, hovet och den utrikesrepresentationen liksom till flottan, motsvarades av klart lägre siffror 1817. Däremot hade rikets kollegier, den regionala förvaltningen, läroverken, militärstaten och försvarsverket fått förbättrade villkor.

Här avbryts framställningen. Någon tydlig skuldbeläggning av ohemula grupper har det inte varit tal om. Allra minst förekommer någon kritik av kungen och regeringen, som ju hör till dem som skulle ha fått nerdragningar. Vart författaren vill komma är inte klart. Hans löfte om att artikeln skulle fortsättas en annan gång har jag inte sett infriat. Möjligen visste han inte själv vilken slutsats han ville dra. Kanske fanns det ingen fortsättning skriven.

Ett och ett halvt år senare förelåg i stället i ett annat pressorgan en kraftigt uppgraderad version som började om från början. Mer än hälften av *Courieren från Stockholm* nr 101, den 15 april 1822, upptogs av en artikel med titeln ”En blick på Sveriges ekonomiska läge och vinst af 1809 års revolution”. Med avsevärda inskott gentemot versionen 1820, men i långa stycken också med ordgranna återgivanden ur denna hann författaren inte riktigt lika långt i tryckets text som 1820. Fortsättning utlovades även denna gång, men uteblev även nu av skäl utanför redaktionens förmåga. Regeringen drog in tidningen. Denna åtgärd har redan behandlats (avsnitt 9:1) och bara en punkt berörs här.²

Med båda varianterna framför sig kan man redovisa hur en rätt menlös text har vässats till en förgräplig. Rubriken tar uttryckligen avstamp från 1809, inte som förut från 1696. Efter en utläggning om revolutioners natur och verkningar går författaren i ett helt nyskrivet avsnitt till generalangrepp på regeringen för vad han ser som dess underlåtenhetssynder i dagspolitiken efter 1809. Övergången till och infogandet av det nya i artikeln av 1820 görs genom att beskattningen och

- 1 På längre sikt var det givetvis ogörligt att använda två alternativ som gav så olika resultat, men mer utförda försök att komma tillrätta med konstruktion av index (vägda och ovägda) för att klara ut prisförändringar i en nationell ekonomi kom först i 1880-talets Storbritannien. Theodore M Porter (1986), *The rise of statistical thinking 1820–1900*, s 260–264.
- 2 Undantag görs för den centrala motiveringen i hovkanslerns plädering i statsrådet för indragningen: ”så bör man åtminstone ega rätt till den förmodan, att resultatet af pröfningen skall blifva en utveckling af vinsten och icke ett till ytterlighet drifvet bevis emot densamma. Med en sådan öfvertygelse hos Författaren borde han åtminstone känna sin pligt som medborgare, att icke söka bibringa den åt andra, och att, om han sjelf vill tillsluta ögonen, åtminstone icke söka vilseföra andras syn. Det är denna ädla känsla af medborgerlighet, som kan förenas äfven med ogillande af en Regerings administrativa åtgärder, men icke med en lättsinnig åsyftning till den grund, på hvilken Regeringen hvilar, som jag saknar i den ofvan åberopade Artikeln.” Statsrådsprotokoll i kammarärenden 23/4 1822. Ett sådant resonemang från tryckfrihetens främste administratör i landet erinrar givetvis om situationen nuförtiden i många länder utan lång rättighetstradition. Det är fel att lämna negativa upplysningar om nationen, därför att de per definition inte är sanna.

statens behov framhävs som främsta exemplet på samhällets fortfarande brister och därför anförts. Den omedelbara skulden till nationens tröga framsteg ligger i den väldiga tillväxten av byråkratin. Ett embryo till den bedömningen finns ju i den första versionen. Nu framhävs den starkt och kvantifieras. Artikelns omformning redovisas närmare nedan.

Författaren utgick från det eländiga tillstånd som han ansåg hade rått i Sverige före 1809, något som hade gjort revolutionen oundviklig. Men vad hade den åstadkommit? ”De mest i ögonen fallande orimligheter i våra inrättningar hade man hoppats afskaffade – och de stå kvar.”

Han räknar upp en rad frågor från den samtida radikala politiska agendan och konstaterar: ”Det intrasslade, outredbara system för grundskatters utgörande är till punkt och pricka det samma som alltid ... Vid revolutionen stadgades näringsfrihet – och näringsväxten har gått sin jämna gång. Längre hade man klagat öfver den ofantliga embetsmannaskaran – och den är ökad i ganska stort mått.” Vidare fick folket inte revidera tullmedlen. Den ekonomiska lagstiftningen som ibland grep in i brottmålslagstiftningen utövades inte bara av regeringen, utan också av landshövdingar. Rörande ministrarnas ansvarighet rådde förbistring. Ämbetsmän kunde bara dömas av ämbetsmän. Den nytillkomne justitieombudsmannen skulle vara folkets, men blev bara en ny ämbetsman. Riksdagens alla brister hade lämnats orörda. ”Med ett ord: det är långt ifrån att allt, hvad patrioterna och tänkarna hoppades och hade skäl att hoppas af revolutionen, inträffat.”

Författaren påstår att ”beskattningen och statens behof” mer än något annat ämne bekräftar hans bild. Dittills hade han sökt bevisa den uteblivna utvecklingen efter 1809 genom att utan siffermaterial anföra oppositionellas dagspolitiska kritik. Det mesta rör administrativa former, knappast något gäller ekonomisk utveckling. Därefter för han in sin redan 1820 gjorda jämförelse av riksstaten för år 1696 med den för 1817, det vill säga en kvantitativ studie. Dispositionen löper inte smärtfritt utan gör ett tankesprång. En kvalitativ (brist på) utveckling över åtta år skulle beläggas med en kvantitativ (negativ) utveckling över etthundratjugoett år. Att detta kunde innebära ett problem verkar skribenten inte medveten om.

Författarens tillvägagångssätt kan förtydligas i anslutning till kapitel 21 och 22 ovan. Han hade bestämt sig för att använda en del av det stora kamerala källmaterial (kategori a i avsnitt 21:3) som jag bedömde som svårt att utnyttja. Och han ville komma åt själva kärnan i det problemkomplex som König, Silverstolpe och Schwerin möjligen innerst inne hade grubblat över, men inte förmått greppa: att finna ett mått på nationens hela utveckling.

Kritiska forskare från mitten av 1900-talet, och än ivrigare senare politiska grupper, radade inledningsvis upp invändningar mot tidiga moderna beräkningar i sådant syfte av en bruttonationalprodukt. En del problem kommer alltid att kvar-

stå om än i försvagad form, eftersom ingen definition och sällan en deltillämpning kan vara invändningsfri. Måttet är en teoretisk konstruktion och den storhet man approximerar saknar *korrekt* värde. Då det nu är internationellt omfattat ger det sammanfattande vägledning om förändringar inom och mellan nationella ekonomier. Med sin valda utformning och erfarenheter därifrån har det visat sig ge mycket meningsfulla utslag.

Journalisten av år 1822 hade inte tillstymmelse till etablerat instrument för sin bedömning. Utan några djupsinnigheter av ovanstående styckes karaktär valde han omfånget av riksstaten, statens *redovisade budgetomslutning* och 1696 års riksstat som den sista från rikshushållaren Karl XI. Efter omständigheterna var det nog en av de bättre av de möjligheter som stod tidningen till buds. De stora olikheterna gentemot modern tid är i sammanhanget inte betydelsefulla. Under termen ”statens behof” behandlade tidningen också antalet statliga ämbets- och tjänstemän. Som framgått i flera sammanhang ovan bedömdes den statliga byråkratin av en vid krets av kritiker som alldeles överdimensionerad. Ett ökat skattetryck och en ökad skara byråkrater var alltså båda uttryck för en ofördelaktig utveckling.

När läget 1817 ska tecknas, införs en ny faktor, rikets folkmängd, som enligt författaren hade avtagit kraftigt under hans undersökningsperiod:

Denna jemnförelse skall ådagalägga, att ett utarmadt och till hälften af sin talrikhet nedsatt folk [1817] måste utgöra en ofantligt större beskattning, och det i saker, dem landet ej frambringar, utan blott genom yttre tillfälligheter kan vinna, nemligen penningar och mynt. Den beständigt tillväxande embetsmanna-skaran har vid hvarje sednare Riksdag måst anropa nationen om löneförbättringar, och har vunnit dem. Detta är hufvudgrunden till den oformliga tillväxten i folkets onera [bördor].

(En tabell som visar detta utlovades till kommande tidningsnummer.) Dessutom ges nu rejäla hållpunkter för hur byråkratin hade växt:

Hela Carl XI:s embets- och tjenstemannacorps utgjorde, såsom man vet, omkring 6000 personer. År 1792, då Sverige ännu ägde kvar en stor del av Finland samt Pommern, hade civil- och militär embets- och tjenstemännens antal varit [!] till 13,175 personer; men år 1817, då dessa besittningar voro förlorade, steg embetsmanna-corpsen till 19,433.

Som ersättning till de prenumeranter som genom indragningen gick miste om ett antal tidningsnummer lämnades den redan publicerade texten tillsammans med en fortsättning i ett separat tryck som kom ut i början av 1823.³ Det nya innehål-

3 *En blick på Sveriges ekonomiska läge och vinst af 1809 års revolution, eller den upsats, som begyntes i N:o 101 af Courieren från Stockholm och afbröts genom nämnde Tidnings indragning utgifves af Redactionen för Courieren från Stockholm* (1823).

let kan inrangeras i tre grupper: a) Ett antal resonemang om häradshövdingar, kammarrätten och överståthållarämbetet, vilka inte ger något samlat mönster. b) Uppenbart hade författaren blivit uppmärksam på misstag i sin text. Han anlägger en ödmjuk attityd och betonar ”huru svårt och vanskligt ett sådant företag är” som det han hade tagit på sig. Man kan råka ut för tryckfel, excerpterna kan vara gamla, uppgifter kan ha kommit från mindre lämpliga personer. Han efterlyser välgrundad kritik: ”... sålunda rättad och completerad skall vår tabell en gång kanske blifva af betydlig nytta”.⁴ Men det gavs gränser för självkritiken. Visst kunde det finnas en del fel men några centrala satsar var tveklöst sanna ”nemligen att beskattningen nu är ojemnförligt större mot år 1696, att embetsmannacorpserna nu är ojemnförligt talrikare och slukar mycket större andel af skatterna, att folkmängden är vida mindre och de yttre tillgångarne [besittningar] inga”.⁵ c) Avslutningen diskuterar indragningen av tidningen och är inte aktuell här.

Kommentarer av intresse i vårt sammanhang infördes i *Stockholms Posten* och *Allmänna Journalen*. I båda fallen betecknas de som insända och det är den kvantitativa relationen 1696–1817, inte de dagspolitiskt mer brännbara frågorna, som behandlas. Vart och ett på sitt sätt har de båda inläggen vidare referensramar än den artikel de angrep.

Inlägget i *Stockholms Posten* omfattar 2 av 3 ½ sidors textutrymme, det i *Allmänna Journalen* 4 av två nummers 7 ½ sidor. Det förra granskar med påtaglig sakkunskap *En blicks* redovisning av förhållandena vid ett enda verk, bergskollegiet. Det senare försöker bedöma såväl riksstaten i dess helhet som detaljfrågor aktualiserade av *En blick*. Till följd härav är det förra avgjort mer tillgängligt.⁶

Kommentatorn i det förra bladet börjar spydigt med *En blicks* uppmaning till läsare att meddela rättelser. Redaktionen hade kanske utnyttjat ”privata anteckningar” när man utan svårighet hade kunnat skaffa sig officiella sådana. Både personal och statsanslag för kollegiet för båda åren korrigeras. Den enda korrekta siffran (för 1817) har felet att den inte bara gäller kollegiet (som uppgetts) utan även underlydande personal i landsorten. *En blicks* slutsats att personalen vuxit med 50 procent och anslaget med betydande summor, oavsett beräkningsmetod, förvandlas till ungefär oförändrad personal och ökat eller minskat anslag beroende på vilken omräkning som används.

Slutsatsen av granskningen blir att arbetet också om rikets övriga civila och militära verk behöver granskas och korrigeras av sakkunniga, ”såvida detsamma eljest någonsin skall kunna medföra den betydliga nytta Redaktionen förmodar”. Som sin egen källa, tillgänglig hos statskontoret och hos bergskollegiet, anger granskaren kollegiets originalavlöningsstater från dess tillkomst till nutid. Ett

4 *En blick* ... (1823), s 39.

5 *En blick* ... (1823), s 40.

6 Rubriklöst inlägg insänt av ”Sanningsälskare”. *Stockholms Posten*, 20/3 1823.

missförstånd med verkan också utanför bergskollegiet, en dubbelräkning av anslag under 1817 hos *En blick*, påtalas till slut.

Artikeln i *Allmänna Journalen* säger sig sträva efter att ge läsaren möjlighet att bedöma trovärdigheten i den granskade framställningen.⁷ Det är föga sannolikt att den mer än delvis lyckades i sitt syfte. Insändaren refererar visserligen *En blicks* teser korrekt, men letar fel om stort och smått i dem på ett rätt närsynt sätt. Här ska ändå några slående synpunkter från artikeln redovisas. För det första påpekas det att det fanns beprövade äldre arbeten med korrekta uppgifter att bygga på som *En blick* tydligen var okunnig om.⁸ *En blicks* svårigheter att tolka siffror korrekt illustreras pedagogiskt med dess uppgift att det fanns över ett dussin statssekreterare på en statsexpedition samtidigt som det förtogs att det bara fanns avlöning för två tjänster.⁹

Folkmängdens förändring är en springande punkt i varje diskussion om tillväxt. Tvärtemot det verkliga förhållandet var befolkningens betydande minskning (alternativt halvering) från slutet av 1600-talet till 1817 en av de absoluta sanningarna för *En blick*. För en modern läsare är det förbluffande att en av Stockholms kunnigaste tidningsredaktioner kunde hysa så felaktiga uppfattningar. Men det är inte oförklarligt.

Den första officiella tryckningen av en berättelse om befolkningsutvecklingen från tabellverket på mycket länge gällde perioden 1811–15 och utfördes 1818. Där emot publicerades inte bilagorna, eftersom något sådant skulle bli mycket dyrare och ta ett år att genomföra.¹⁰ Vid denna begynnelse hade det väl varit ganska naturligt att inleda med en översikt, om än aldrig så tunn, från 1749, folkräkningsprojektets början. Men den tryckta berättelsen håller sig mycket strikt till just sin femårsperiod. Redaktionen och insändarna hade inte minsta hjälp av den för att klara ut en långsiktig utveckling. Att leta upp var folkmängdssiffror sammanställdes och direkt från källan hämta uppgifter hade visserligen varit möjligt, men ingick beträffande statistik ännu inte i ett normalt journalistbeteende. Uppenbarligen hade man inte heller anlitat äldre årgångar av Vetenskapsakademiens handlingar. Insändaren i *Allmänna Journalen* hade inte heller varit så skicklig, men resonerade dock kreativt:¹¹

7 ”Några upplysningar om sannfärdigheten af vissa uppgifter.” *Allmänna Journalen*, 19/6, 20/6 1823.

8 *Allmänna Journalen*, 19/6 1823.

9 *Allmänna Journalen*, 20/6 1823. Det här var ett genant fel. Redaktören för *Courieren från Stockholm*, J P Theorell, hade själv i flera år arbetat som ytterst illa avlönad extra tjänsteman i statliga verk. Han var självklart medveten om att antalet personer som då och då var korttidsysselsatta på ett verk inte behövde korrelera särskilt väl med dess anslagssumma (vilken ju var relevant). Adamson (1995), s 132–138.

10 Peter Sköld (2001), *Kunskap och kontroll: den svenska befolkningsstatistikens historia*, s 234.

11 *Allmänna Journalen*, 20/6 1823.

Att Swenska Folket skall nu wara nedsatt till hälften af sin talrikhet, under Konung Carl XI:s regering, är en Courier-uppgift af enahanda halt som de öfriga. Man känner wäl icke totala folkmängden wid slutet af 1600:talet, men den skattskrifna personalen synes af uppbörds-räkenskaperna, hwaraf i detta och andra afseenden ett statistiskt sammandrag wore önskligt. Så widt Anmärkaren haft tillfälle att granska sådane räkenskaper, har han funnit den då skattskrifna folkmängden endast uppgå till twå tredjedelar af den nuwarande. Troligen skall det wid en närmare utredning finnas, att skatternas värdebelopp, fördeladt på denna personal, betungade hwarje då mantalsskrifwen person med dubbelt större summa än nu.

Även om storleken på den mantalsskrivna befolkningen numera inte har högsta status som mätinstrument har den värde främst i lokalundersökningar för tidiga perioder. Och i vårt sammanhang hade den en stor fördel: den täckte faktiskt (om än inte med likformigt regelverk) hela den långa period som var aktuell.¹² Någon mindre empirisk undersökning förefaller ha legat bakom insändarens användning av den. Resultatet stämde vida bättre än redaktionens överens med tabellverkets siffror för den senare hälften av perioden. Redaktionens tvärsäkerhet, utan varje spår av redovisad källa, återger en förutfattad mening.

Avslutningsvis gör kritikern redaktionens tankesprång i omvänd riktning. Då det långa perspektivet hade utnyttjats felaktigt, kunde man i det korta perspektivet utan vidare argument sluta sig till ”de wälgörande följderna” af det nya samhällsskicket. Med indragningen av tidningen hade regeringen handlat rätt ”att i sin början näpsa sådane otillbörliga försök att missleda allmänna omdömet och utsprida frön till missnöjen och allmän osäkerhet”.¹³

När *Courieren i Stockholm* sökte rikta ett dråpslag mot regeringens anseende med hjälp av statistik, gjorde redaktionen det inte lätt för sig. Den anlidade en väl åtkomlig, men tyvärr för dess renommé särdeles snårig källgrupp. Den självpåtagarna uppgiften översteg med bred marginal redaktionens kompetens. Det hade krävts den yppersta expertis för att misstag skulle kunna undvikas. Kritiken i insändare påtalade med rätta redaktionens missförstånd och slarviga slutsatser. Men till sist var nog inte heller kritikernas siffror invändningsfria.¹⁴ Deras verkställda prövning var inte heller relevant. Den gick vid sidan av den framlagda tesen. Ingen ställde heller på allvar den viktiga frågan om medborgarna i gemen hade fått bättre resurser att betala en (eventuellt) vidgad offentlig verksamhet. Att ta sig an något sådant hade lett in i ett moras av förmodanden.¹⁵

12 Om regeländringar utförligt hos Lext (1968).

13 *Allmänna Journalen*, 20/6 1823.

14 Problem med att ta ett verks ordinarie stat för gott påpekas hos Almquist (1912–1915), s 122–126.

15 En dunkel punkt har hittills inte berörts, eftersom den inte inverkar på den här aktuella sifferbehandlingen. Jag har underförstått att eftersom texten från 1820 har varit en förlaga

Ett decennium senare kom samma problemkomplex att tas upp på nytt. Svårbergrifligt nog konstaterade då *Stockholms Postens* redaktör, Anders Lindeberg, att han var den förste som försökte en sådan prövning av samhällsutvecklingen. Den kom ut i bokform 1832 med texten obetydligt ändrad gentemot den ursprungliga i tidningen.¹⁶ Författaren beklagade att den rapsodiska uppläggningsdärigenom kvarstod. Han använde både tabellverket, numera tryckt med bilagor, och landshövdingeberättelserna 1828, de senare inte enbart för att plocka enstaka lämpliga siffror. En avvägning för alla län och alla städer (dock inte närmare dokumenterad) visade i huvudsak stillastående, ansåg Lindeberg. Detta föranledde honom till en källkritisk kommentar: ”Hvad som ger dessa berättelser en fruktansvärd betydelse – hvilket statistikens omdömen icke alltid äga – är, att de äro författade, ej af regeringens motståndare, utan af hennes egna vänner och embetsmän, ej af dem som kunde anses med flit måla i svart, utan af dem, som både af pligt och intresse voro uppmanade, vi säga ej att förkläda sanningen, men att åtminstone skicka henne fram i dagen, hölj d i den möjligast vackra dräkt.” Lindeberg fann anledning till ett omdöme i ansvarsfrågan: ”Vi skola ej påstå, att regeringen omedelbart är vållande till allt det onda, som nedtynger landet, men medelbarligen är hon det.”¹⁷

Hans inlägg innebär inte ett genombrott, men dock en ökad användning av offentligt siffermaterial. Härmed har landshövdingeberättelserna kommit upp på agendan. Deras uppläggning beskrivs i avsnitt 25:3. Några tidningars reaktion på publiceringen av dem följer i avsnitt 25:4.

till 1822 års version, har de båda haft samma författare, hemmahörande i *Courierens* redaktion. Men varför publicerades i så fall inte redan den första texten i *Courieren*, som startade nyåret 1820? Eller har redaktören funnit en äldre artikel av annan författare användbar för en utvidgning – och omformulering? Men då hade han normalt hänvisat till den som föregångare. Att jag har trott mer på alternativet med samme författare, redaktören J P Theorell, beror på att denne under 1817–1818 års riksdag var febrilt verksam på bondeståndets riksdagskansli som författare av åtskilliga memorial och andra underlag för sina uppdragsgivare. Av olika skäl kunde inte allt användas direkt. Ett sådant resonemang är plausibelt, men ger inget svar på min skeptiska fråga. Adamson (1995), s 135–137, 142–144.

- 16 Anders Lindeberg (1832), *SVERIGE år 1809 och år 1832*. Om Anders Lindebergs väg från ivrig anhängare av Karl Johan till hård kritiker av överheten vid publiceringen av den här aktuella skriften, se Hj. Lindeberg (1918), *Anders Lindeberg hans liv och verksamhet: biografisk studie*, s 32–58.
- 17 Lindeberg (1832) s 101–115, citaten s 104, 105. Svårigheten för överheten att få pluspoäng kan exemplifieras med att det samtidigt hävdades att folkökningen borde ha varit större och att den kanske ökade ”bekymren och utgifterna för de idoge”, s 102.

25:3. 1820-talets landshövdingeberättelser

Infördandet av redogörelser från länscheferna angående de områden som hade anförtrotts dem hade haft sin glansperiod under frihetstiden. Smärre ansatser att ta upp rapporteringen därefter hade inte fått genomslag. Efter statsvälningen 1809 fanns bättre förutsättningar. Det definitiva återuppdraget krävde dock ett antal år av förberedelser. Slutstadiet inleddes med ett kungligt brev till lantbruksakademien i januari 1814. Däri begärdes förslag till formulär för uppgiftsinsamlingen. Det dröjde till 1820 och 1822 innan uppdraget var verkställt och kompletterat. Akademien klargjorde då att målen för femårsberättelserna måste sättas realistiskt. De skulle inte tillsammans kunna bilda en fullständig riksstatistik. För att åstadkomma något sådant måste de aktuella centrala ämbetsverken vart och ett på sitt område samla och ordna data. Dessa borde sedan tas om hand av en samordnare för en riksstatistik. Det var en fråga för den nära framtiden och lades ut som en sådan.

För omedelbart bruk för landshövdingarna förordade akademien gemensamma formulär med två huvudingredienser: tabeller och berättelser. I *tabellform* skulle en rad sifferuppgifter meddelas. Olika formulär härför behövdes för landsbygd och för städer. *Berättelsen* omfattade både landsbygd och städer. Med en föreskriven disposition skulle den beakta förhållanden som hade mer lokal anknytning.

I huvudsak kom förslaget att följas när femårsberättelser påbjöds i april 1821. De skulle inlämnas vid slutet av 1822.¹⁸ Mina resonemang nedan gäller denna omgång berättelser samt den andra serie som avgavs under sommaren–hösten 1828. De mest anlitade insamlarna av material blev för städerna magistraten och för landsbygden fögderibetjäningen.

Vad efterfrågades för *berättelsen*? Med smärre variationer återkom fem huvudrubriker: länets allmänna beskaffenhet, invånare, näringar, politisk författning och städer. De fyra första kategorierna gäller landsbygden, men de återkommer sedan i samma ordning som underavdelningar för städerna. Ur statistisk synvinkel synes mig den andra och fjärde värda kommentarer.

Knappt ett årtionde tidigare hade det uppmärksammats att folkmängden räknad efter tabellverket och mantalslängderna skilde sig mycket.¹⁹ Mantalsräkningen reformerades 1812. Hur väl förändringen hade slagit ut fanns det nog ingen allmänt omfattad mening om. Bara i ett mindre antal fall har landshövdingen för sin berättelse försökt jämföra de båda källorna. Det är mantalsciffrorna, som hade det sämre anseendet, som användes. Varför? *Bara de* hade fördelen att färdigställas årligen samt meddela en inte oviktig tudelning av materialet i mantalsskrivna och

18 H Juhlin Dannfelt (1913), *Kungl. Landtbruksakademien 1813–1912 samt svenska landthushållningen under nittonde århundradet*, s 44–45, 165–166.

19 Lext (1968), s 241–246.

mantalsbefriade, mot tabellverkets räkning vart femte år med två–tre följande år för databearbetning. Ett fall av barnsjukdomar inom insamlingen är att det inte alltid är lätt att urskilja vilka år som redovisaren inkluderar i sin period.²⁰ Ytterligare en aspekt var bedömning av befolkningens moraliska status, lynne och seder som arbetsamhet, kunnighet och benägenhet för superi.²¹

Under ”Politisk författning” redovisas i första hand olika kamerala förhållanden. Det för en modern läsare mest överraskande är redovisningen av ”statsbidrag”. *Avvikande från nutid betydde termen då vad medborgaren bidrog med till staten, inte vad staten gav ut till vissa medborgare eller verksamheter.* Härunder hade landshövdingen att klargöra hur han hade räknat fram många av de uppgifter som sedan redovisades i tabellerna. Här finns en viss möjlighet att bedöma deras arbete. I ett rent undantagsfall gör författaren, Nils Gyldenstolpe i Örebro län, reda för en omfattande insats för att få så säkra uppgifter som möjligt genom att vid sidan av olika myndighetspersoner involvera enskilda medborgare.²² Andra berättelser är i skiftande grad upplysande på denna punkt. Vissa anger att de lokala olikheterna inte har kunnat elimineras, utan har färgat länssiffrorna.²³ Mer än någon annan har Hans Järta, född i Falun och småningom landshövding i Stora Kopparbergs län, använt sin personliga erfarenhet från tio års ämbetsinnehav och sitt stora kontaktnät inom länet för att leverera en berättelse som gav vida mer information än de övriga.²⁴

Landsbygdstabellen har två huvuddelar. Den vänstra ger detaljerade upplysningar om jordbruk samt summariska om andra näringsgrenar. Den innehåller dels kamerala uppgifter: hur omfattande olika kategorier av jord var, dels skattningar som dittills ingått i tabellverkets jordbruksstatistik om utsäde och avkastning, dels antal kreatur samt samlade värderingar av dessa kategorier. Denna hälft representerar en viss utvidgning eller kanske snarare en hopföring från olika håll av uppgifter.

Den högra hälften har rubriken statsbidrag (med ovan angiven innebörd). Där ingår en rad kategorier från de vanligaste skatterna till staten ner till pålagor för underhåll av lokala befattningshavare som knektar och präster, för fattigvård och våghållning. Det var här de intrikata omräkningarna från olika naturaåtaganden

20 I botten på dessa svårigheter ligger att de båda första femårsberättelserna vanligast kom att täcka elva år, 1817–1827.

21 Kritiska omdömen på dessa punkter låg öppna för indignerade kommentarer, t ex i *Anmärkaren*, 7/5 1823.

22 Nils Gyldenstolpes berättelse för Örebro län (1822), s 1–5, 24–48.

23 Johan af Wångårds berättelse för Värmlands län (1822), s 38–39.

24 Den överlägsna *allmänna skickligheten* hos Järta (1823), *Underdånig Berättelse om Stora Kopparbergs län* erkändes direkt (inledning av recension i *Allmänna Journalen*, 18/8 1823) och har stått sig inför senare forskning. Däremot har hans *sifferbehandling* rönt mindre uppmärksamhet.

till penningar redovisades. Av uppgiftslämnarnas reaktioner att döma var tabellernas beräkningar åtminstone i viss grad en innovation. I så fall utgör de ett av flera samtidiga försök att komma tillrätta med fragmenteringen i offentlig ekonomi och vinna bättre överblick och jämförbarhet. Tabellerna i anslutning till berättelserna trycktes endast tillsammans med den första (1822) och den tredje serien, inte med den andra (1828). Med det kraftiga inslag av jordbruk som förekom i dåtidens städer var tabellerna för dem rätt lika landsbygdens, det vill säga att jordbruksförhållanden hade en betydande plats.

Hans Järtas sifferredovisning måste nämnas separat. Han lämnade in de båda efterfrågade tabellerna, men ifyllde på ”det sätt, som jag funnit vara det enda möjliga, om Skatternas belopp för hvarje näring skulle tillförlitligen kunna uppgifvas”.²⁵ Dessutom lämnade han en extra tabellbilaga, mer än en tredjedel så lång som hans mycket utförliga berättelse. I denna ställdes och belystes en rad centrala samhällsfrågor långt utanför standardformulärets. På det här sättet kom han fram till att jordbruket inte, som hävdades vid 1823 års riksdag, var överbeskattat, utan tvärtom slapp ganska lindrigt undan.²⁶ Ett sådant påstående var sprängstoff i den politiska debatten.

Också på det personliga planet syntes en paradox. Järta hade 1816 markerat en utpräglad skepsis mot statistik som hjälpmedel vid bedömning av offentliga åtgärder. År 1823 skulle han åter göra det i tidskriften *Odalmannen*. Men 1822 presterade han den vad jag förstår klart mest insiktsfulla sifferbehandling som berörs i detta textblock, inte minst när han på flera ställen påpekade begränsningar i redovisningen. Till exempel sade han att produktionsvärden inom olika näringsgrenar ”til det mesta måst upgöras efter sannolikhets-gissningar”.²⁷ Det bör sägas att hans bedömningar 1816 och 1823 snarast såg statistik som en symbol i en allmänt kulturpolitisk ideologisk strid, utan att siffror egentligen användes. Den mellersta berättelsen, från 1822, använde i stället statistik mer som ett praktiskt redskap för analys av siffror.²⁸ I paradoxen ingår ytterligare ett element. I sin femårsberättelse hävdade Järta med eftertryck att 1809 års statsvälkning hade varit till gagn för nationen, en tes som borde vara till glädje för både Järta och Karl Johan.²⁹ Bakom den tyngst vägande kritiken mot Järtas uppsats i *Odalmannen* stod dock ytterst Karl Johan.

25 Järta (1823), s 128. Att han därigenom försvarade jämförelser med andra län berörde han inte.

26 Järta (1823), s 118–119.

27 Järta (1823), s 110–111.

28 Järtas artikel ”Om statistik” i *Odalmannen* gav upphov till en bitter polemik som låg på en mer abstrakt nivå än den praktiska som jag har varit på jakt efter. Ett långt avsnitt (s 106–162) hos Dixelius (1973) ger värdefulla insikter om Järtas plats i tidens samhällsdiskussion.

29 Järta (1823), s 13, 17.

25:4. Tidningars bedömning av landshövdingeberättelserna

För regeringsvänliga (och ibland neutrala) tidningar hade det inte sällan gällt att försvara regeringens tröghet att publicera efterlysta sifferserier eller åtminstone att inte låtsas om den typen av kritik. Infordrandet och publiceringen av landshövdingeberättelser kunde därför ge sådana pressorgan ett välkommet tillfälle att understryka att regeringen minsann inte var sen att informera sina medborgare. Sättet att uppmärksamma företeelsen är därför värt att notera.

Två mycket utförliga redovisningar ur landshövdingeberättelser ligger närmast till hands att utnyttja. De kommenteras i tur och ordning efter en kort genomgång av deras omfattning och tiden för deras publicering.

Stockholms Posten beredde plats i 25 nummer från och med den 30 oktober 1823 till den 25 februari 1824 för serien 1817–1822. En grov skattning stannar på att texten omräknad tog upp tio hela nummer, i en tidning som gavs ut med fyra sidor sex nummer per vecka. De 25 länen redovisades i bokstavsordning liksom i originalet.³⁰

Stockholms Tidning hade normalt en gammaldags prägel med en hel del topografiska artiklar och begränsat nyhetsmaterial. Den seden bröts under 1829–1830 då förhållandevis mycket riksdagsnytt meddelades. I pakt med denna tillfälligt bredare orientering löpte femårsberättelser i 58 nummer från och med den 13 augusti 1829 till den 30 oktober 1830 för serien 1823–1827. Tidningen var fyrsidig och tvådagars per vecka. Berättelserna fyllde knappt en sida per nummer, knappt femton hela nummer eller netto 1½–2 månaders utrymme. Tolv berättelser trycktes före det abrupta slutet. Man skulle kunna misstänka att tidningen hade valt ut den hälft av hela antalet län som låg närmast Stockholm samt huvudstaden, som numera avgav en egen berättelse. I själva verket använde även denna tidning originalets (nu helt annorlunda) ordning. Den återgav dess volym 1, men stoppade inför volym 2.

Stockholms Posten introducerade sin serie i en not om sex rader på första numrets första sida. Den konstaterade att berättelserna var, eller åtminstone borde vara, ”den fullständigaste och noggrannaste statistik” rörande fäderneslandet som ditills hade åstadkommit. Därför skulle korta utdrag därur vara av intresse för mängden läsare som inte kunde gå igenom själva berättelserna. Sitt eget förhållningssätt angav den så här: ”De äro officiella handlingar och wi låta dem således sjelfwa tala ensamme utan omdöme. Wi skola på sin höjd kanhända wid slutet tillåta oss några allmänna reflexioner.”³¹

Tidningen höll sitt löfte, gav vederhäftiga referat, men undvek värdeomdömen fram till det sista numret.³² Då kom två sådana. Det första innebar en eloge.

30 Vid denna tid bildade Öland eget län.

31 *Stockholms Posten*, 30/10 1823.

32 *Stockholms Posten*, 25/2 1824.

Detta var troligen det första försök regeringen hade gjort för att nå en allmän översikt av tillståndet i landet. Den och nationen i sin helhet hade nog därigenom vunnit en kunskap som annars hade kostat mycken tid och många omvägar.

Det andra värdeomdömet framfördes hovsamt, men var tungt i sak. Kort skulle man kunna uttrycka det i en fråga: Var håller regeringen hus? ”Man skulle, om inte titlarne och några wändningar i stilen röjde det, snarare anse dem såsom statistiska uppgifter af oberoende och kunniga inwånare inom länen, ’än för officiella akter från en förwaltningsgren, ingifna till Styrelsen och författade på dess befallning’. ... Hade dessa berättelser warit författade i ett land med en utbildad ministeriell styrelse, så skulle de icke allenast hafwa framställt tillståndet från den sida, regeringen wille det; de skulle äfwen hafwa röjt de finansiella och ekonomiska principer styrelsen följde eller ärnade följa.” Visst var det lofvärt att regeringen tillät administratörer att lämna sina bedömningar, men nationen skulle vara betjänt av att få veta regeringens egna tänkesätt. I andra länder skedde det genom en ministeriell tidning som ju inte fanns i Sverige. Tanken utvecklades:

Utom det att nationen sålunda skulle sättas i en för henne ganska intressant beröring med styrelsen, skulle sådant äfwen för denna senare medföra den stora nyttan, att hon genom meddelandet af sina tankar ställdes i nödwändighet att förut göra sig sjelf tillräcklig reda derföre, att så tillsägandes uppträda i katedern att förswara sin sats ... Med all vår agtning för de individuer, som utgöra vår Styrelse, tro wi dock, att äfwen de, likasom andra, kunde stundom behöfwa kommunicera sina idéer med dem, som skola bära följderna deraf, samt att, om de mången gång genom sina högre insigter och de tillförlitligare källor, hwarur de hemtat sin kunskap, wore i stånd att upplysa folket, gäfwes det likwäl äfwen andra tillfällen, då hon kunde behöfwa hämta upplysning af det.

Utan att gå in på det speciella kravet om en ministeriell tidning torde nog många moderna läsare hålla med om att den styrning som gavs från överheten genom formulären var tunn. Än mer påfallande var att inget försök gjordes från regeringens sida att dra några om än allmänna slutsatser utifrån de insamlade uppgifterna. Inte heller förekom några försök att jämföra tabellerna från länen. Tjugofem i viss mån disparata dokument lades efter varandra och vart och ett fick tala för sig själv. Till sist är det svårt att veta om de nya uppgifterna i någon utsträckning kom att anlitas i regeringens vardagsarbete. Insamlingen och publiceringen blev i viss mån ett självändamål. *Stockholms Posten* hade en viktig poäng i sin efterlysning av *regeringens reformstrategi*.³³

Men det bör också uppmärksammas att tidningen, med ett undantag, inte vågade sig på någon djupare bedömning av de uppgifter som faktiskt levererades. Den gjorde en tudelning. ”Det egentligen tabellariska måste anses såsom officielt

33 Termen är hämtad från Pettersson (2003), s 13.

och tillförlitligt.” Omdömena i etiska frågor var däremot bara enskilda individers och kunde inte tillmätas samma värde.

Stockholms Tidning var en trogen anhängare av regeringen. I sin introduktion till serien gjorde den klart att femårsberättelserna hade kommit i rättan tid. Under pågående riksdag hade vissa ledamöter skildrat landets tillstånd ”med de mörkaste färger, Ja! framställt på ett sätt, som skulle det urgamla Sverige vara på branten af sitt fall!”. Femårsberättelserna utgjorde en motinstans ”åtminstone i de flesta delar, af denna svarta, rysliga Tafla”.³⁴ Efter att ha hävdats att berättelsen för Stockholms län var ett mönster drog tidningen en liknande slutsats med större säkerhet: ”Största delen af de Invektiver, som den så kallade Oppositionen under Riksdagen utöst emot Styrelsen skola i dessa teckningar af Landets verkliga belägenhet, finna den mest evidenta vederläggning.”³⁵

Mer specifika uppgifter kunde någon gång användas när målet var en av regeringens farligaste motståndare inom pressen, *Medborgaren*. Jönköpings län hade på fem år haft en folkökning på 8 000 personer och samma tendens fanns enligt *Stockholms Tidning* i rikets flesta provinser. Den fann detta vara ”den bästa vederläggningen emot det indragna Tidnings-Bladet *Medborgarens* ursinnigt löjliga påstående, att den tid ej är aflägsen, då Sveriges folkmängd successive skulle utdö”.³⁶

Tydligen använde *Stockholms Tidning*, när så passade, enstaka uppgifter för att dra generella slutsatser. Några försök att på allvar väga plus mot minus gjordes inte.

I båda de behandlade tidningarna användes den nya informationen för dagspolitiska syften, i ena fallet för att föra fram stora principiellt viktiga frågor, i andra för att med lägliga uppgifter ge hugg mot meningsmotståndare. Däremot var ansatserna att värdera informationens kvalitet obetydliga. *Stockholms Posten* tyckte att tabellsiffrorna var officiella och tydligen därmed tillförlitliga. Problemen med att ta fram dem, som faktiskt belystes rätt mycket i femårsberättelserna, togs egentligen inte upp i de långa referatserierna.

I slutet av avsnitt 25:2 ovan nämndes Anders Lindeberg i *Stockholms Posten*. Han hade senare använt samma femårsberättelser som *Stockholms Tidning* och nått diametralt motsatta resultat. I två avseenden är hans insats den duktigare av de båda. Han gör åtminstone ett grovt försök att väga framsteg mot bakslag i länen och han prövar att anlägga ett källkritiskt perspektiv. År 1824 hade hans tidning sett insamlarna av uppgifter som otillräckligt styrda uppifrån. Deras utsagor var i många stycken närmast privatpersoners. År 1832 däremot, då han själv var mer kritisk till kungamakten, ansåg han att insamlarna i viss utsträckning torde ha redovisat partiskt, till överhetens fördel.

34 *Stockholms Tidning*, 13/8 1829.

35 *Stockholms Tidning*, 1/4, 5/4 (citatet) 1830.

36 *Stockholms Tidning*, 10/5 1830.

De samtida bedömare som väntade sig stora snabba statistiska framsteg genom det nya instrumentet femårsberättelser var för optimistiska. Dock gav berättelserna en mycket bättre grundkunskap än tidigare om landets olika delar och kunde användas punktvis, inte för synteser. De meddelade faktiskt en hel del av det som efterfrågades 1809–1815. För journalister kan de nog på de fält som täcktes ha varit ett gott, tidigare saknat uppslagsverk.

Syftet med kapitel 25 har hittills varit rätt begränsat. Det har varit att försöka fånga in några spår från 1820-talet av hur tidningar försökte arbeta seriöst med siffror och bedöma regeringens ansats att vinna en mer samlad bild än tidigare av landet, dess förhållanden och möjligheter. Exempelen antyder hur stora problemen var att upptäcka och samordna den reservoar av information som faktiskt fanns. Smärre grupper av sifferhanterare hade var sina begreppsapparater. Ingen vårdade sig om att kommunicera med en kollega, än mindre med en outsider. Aktörer pratade förbi varandra när de skulle göra reda för vartåt de syftade. Säkert utan att från början ana svårigheterna försökte J P Theorell på egen hand utnyttja ett källmaterial som inom sig rymde ett otal särfall och därmed problem. Därtill saknade han specialkunskap om befolkningstillväxt som hade varit till stort gagn för ett åtminstone ytligt svar på den fråga som han visserligen inte ställde, men dock avgjorde. Han var alldeles för tidigt ute och saknade behövliga arbetsinstrument, varför hans djärva försök misslyckades. Ett knappt decennium senare hade Anders Lindeberg lite bättre verktyg, men långtifrån tillräckligt goda.

Nyheten med de stora statsbidragstabellerna i landshövdingarnas berättelser innebar ett betydande försök att bringa disparata storheter i jämförbar form. Senare skulle det bli ett klassiskt forskningsproblem hur man skulle värdera olika typer av arbets- eller naturaälligganden i pengar. Järta ensam kritiserade beräkningen av egna dagsverken efter marknadspris.³⁷

Det är inte förvånande att journalister inte kunde prestera några vägande kommentarer till berättelserna och än mindre till tabellerna. De ledtrådar som gavs i vissa fall motsvarades i andra av ogenomskinliga tillvägagångssätt. Möjligen kunde de som användare ha yrkat på tydligare redovisningar, men redan detta fordrade insikter utöver de vanliga. På det statistiska fältet höll journalister nog i regel jämna steg med lekmän bland läsare men knappast mycket mer. De kunde förmedla kompakt framlagd kunskap men hade inte stora möjligheter att värdera den. Därmed blir kapitel 25 en illustration till det resonemang som fördes i avsnitt 21:1 om journalisters problem att vara brett kunniga.

Avsnitt 21:3 redovisade att det fanns en hel del sedan 1700-talet löpande offentliga insamlingar av viktiga samhällsdata, men att dessa normalt arbetade separat och låg utanför synfältet för det tidiga 1800-talets reformivrare. Inte minst

37 Järta (1823), s 78. För att inte hissa Järta till skyarna bör det noteras att han tydligenvis inte kände till den just aktuella avancerade kostnads- och intäktsanalys inom jordbruket som tysken Albert Thaer stod för.

berodde det på att resultaten länge i flertalet fall stannade i otryckt form. Det numera mest kända av dessa tidigt verksamma administrativa organ är tabellkommissionen. Det är värt att nämna att den bara under en kort period (1802–1820) hade någon funktion utanför sitt från början klart definierade egna fält.³⁸

Kapitel 22 ägnades åt de reformidéer som aktiva samhällsdebattörer lade fram i riksdagsarbetet. Åtskilliga uppslag från König och Silverstolpe borde ha kunnat komma till användning, även om en del om mentaliteter och potentialer hade varit problematiska. Konstitutionsutskottet förefaller mig ha haft svårt att finna fokus på den uppgift det fått att genomföra och Schwerin hade i allt väsentligt ett kortare, dagspolitiskt perspektiv. Tankegångar från König och Silverstolpe, eller kanske sannolikare besläktade med deras, återfinns med tio års fördröjning i landshövdingeberättelsernas formulär.

I kapitel 23 behandlades i första hand reformidén statistiska journaler, med försök att skapa eller bekämpa sådana. Flera observationer ligger nära till hands. Det uttalades vitt skiftande avsikter i fråga om innehåll och form för statistiska (statsekonomiska) publikationer. Det fästes en utomordentlig betydelse vid sådana planer, vilka gav upphov till meningsmotsättningar av stor räckvidd. Hettan i diskussionerna berodde på att man utgick från att ”statistiska kunskaper” skulle bli en nyckelfaktor i en eftertraktad allmän modernisering av samhället. Genomförandet av planerna låg dock ofta långt ifrån de ursprungliga avsikterna och resultaten blev inte ens på kort sikt beaktansvärda. Centrala allmänpolitiska och kulturpolitiska stridsfrågor låg bakom åtskilliga av diskussionerna. I flera sammanhang mötte regeringen vad den såg som en farlig utmanare i adelsmannen och prosten Schwerin som försökte använda krav på vidgad samhällsinformation som en intellektuell murbräcka för att vinna extra politiskt inflytande. I sista hand har därför episoden med Stockholms talarsällskap 1820 redovisats som ett ytterligare exempel härpå. Regeringens försök att på egen hand utträtta något konstruktivt framstår som motvilliga och snabbt misslyckade.

Handels Tidning under tiden 1800–1820 presenterades i kapitel 24. Utan att ha uttalat en reformidé publicerade den på ett modernare sätt än något annat organ samhällsrelevant svensk officiell statistik. Tyvärr observerades dess insats knappast av samtiden. Mycket av vad som efterlystes av motionärer i riksdagen hade funnits åtkomligt i den. Nästan lika lite känd för statistikdebattörerna som tidningen var dess särklassigt viktigaste dataleverantör, det vill säga kommerskollegiet.

Det som presenterades i tidningen höll i vissa avseenden en klart högre siffermässig kvalitet än vad som då och då förekom bland presskolleger. Det fanns inslag, visserligen långt ifrån perfekta, av källbedömning och kontinuitet i valet av data som givetvis var ett direkt arv från själva framtagandet av dem inom kollegiet. Därifrån sköttes flera av de stora serierna inom nationell statistik, vilka diskuterades i kapitel 21. Något tecken på att regeringen skulle ha haft planer på att utnyttja tidningen för att förmedla en egen bild av viktiga företeelser eller för att

38 Under de nämnda två decennierna samlades agrarstatistik in.

möta krav från tidens statistikivrare har jag inte funnit. Var den i någon rimlig mening medveten om att tidningen existerade?

25:5. Statistiskt genombrott: mot realistiska mål genom adekvata åtgärder

Som en administrativ framgång för regimen framstår dock den efter mångsidiga förarbeten till sist vid statsrådets kammarexpedition framtagna förordningen om laga skifte av 1827. En djupgående vetenskaplig analys visar att en probleminventering av god klass hade genomförts innan reformstrategin lades fast. Reformen kom till stånd som ett fall av ekonomisk lagstiftning, det vill säga utan att riksdagen hade varit hörd om själva beslutet. Diskussionen med en del kritiska röster från riksdagen togs med framgång några år i efterhand.³⁹

Resultatet har intresse även ur siffersynpunkt. En skiftesförrättning genomfördes inte bara ute på marken. Det dokumenterande materialet i kartor och protokoll krävde precision i många uträkningar för att fördelningen skulle fungera och bli som hade avsetts. Här kunde lantmätarna utnyttja en tradition från tidigare skiftesregler.

Övergången till kartor och lantmåteri gjordes inte av en slump. Kartografen och småningom lantmåterichefen Carl af Forsell började strax före 1830 utanför sin tjänst inordna och redigera för publicering, och därmed allmänt bruk, många dataserier som redan fanns insamlade i offentliga inrättningar. En del andra serier bearbetades i något avseende till att bli (bättre) användbara. Däremot samlade han normalt inte in data personligen. För en allmännare kunskap om Sverige betydde hans åtskilliga statistikböcker som gick ut i stora upplagor ett verkligt språng framåt. Forsell kan leverera ett tydligt besked om att överheten såg publicering av negativ statistik med stor ovilja. Han, som tidigare varit välsedd vid hovet, portförbjöds för ett antal år.⁴⁰

Då flera entusiasters insats stannat vid fromma önskningsar är det väl befogat att ge några glimtar av hur Forsell förmådde komma till skott. Grundläggande är att han, själv chefsbyråkrat, orienterade sig i myndighetsvärlden och på så vis tog reda på materialtyper som fanns tillgängliga i olika arkiv. I allmänhet anlätade han experthjälp där för att komma åt data. Publicerade serier åtföljdes i en hel del fall av hans omdömen om källseriens värde.

Dessa allmänna påståenden ska illustreras med upplysningar ur hans *Socken statistik öfver Sverige* (1834). I denna skrift på 88 sidor, användes de sju första åt

39 Ur Pettersson (2003) väljer jag sidorna 77–100 som på ett begränsat utrymme redovisar en väl framtagen och genomförd reformstrategi.

40 Henrik Höjer (2007), *Sveriges argaste liberal: Carl af Forsell: officer, statistiker och filantrop*, är en värdefull mångsidig biografi. Som lantmåterichef var Forsell en katastrof (s 112–113); om hans onåd s 150–162.

att redogöra för hur de därefter följande tabellerna hade kommit till och hur de skulle användas. I botten fanns ett geografiskt mönster, en indelning efter län, fögderi, härad och socken vilken gavs en teoretisk motivering:

fyra fördelningar af Landet, hvilka hvar för sig äro af en i Folkets angelägenheter djupt ingripande beskaffenhet. Den första är den administrativa eller Länsindelningen; den andra för Uppbördens af Kronans intrader eller Fögderi-indelningen; den tredje för Lagskipningen eller Härad-indelningen; och slutligen den fjerde, den vigtigaste af dem alla, den Kleriska eller Socken-indelningen.⁴¹

Forsell kommenterade inte hur intrikat mönstret egentligen var. Det kan tyckas som man hade att göra med en regelbunden pyramid i fyra våningar, där ett antal socknar tillsammans utgjorde ett härad, några härader ett fögderi, ett halvdussin fögderier ett län och två dussin län var lika med hela riket. Verkligheten var dock inte så regelbunden. Särskilt på den lägsta nivån var det inte ovanligt att socknar innehöll delar på båda sidor om en häradsgräns och så vidare uppåt i mindre grad. Dessa oregelmässigheter hade vållat bekymmer för tabellkommissionens drivande kraft, Henrik Nicander. Under 1810-talet hade han gjort upp ett genomgripande förslag till en reform med standardiserande innebörd, men det nådde inte upp till sakbehandling i den byråkratiska apparaten. I stället kom de tills vidare bestående defekterna att redovisas samlat för första gången, men verkligen inte lättfångat av Forsell.

I sitt geografiska nät fördelade Forsell socknarnas areal i tunnland; hemmantal (mantal) efter skattenatur (krono, skatte och frälse); folkmängd 1805 och 1830; samt socknens fastighetstaxeringsvärde i riksdaler banko. Dessa uppgifter från landets mer än 2 000 socknar arrangerade han mycket effektivt med hjälp av topografiska distinktioner.

Här återstår att ge några glimtar av hans materialanskaffning och källvärdering. Arealerna hade han fått meddelade av en pionjär på fältet, överstelöjtnant Hallström, som i många år hade arbetat med att ta fram sockendata från dels vad som kommit att kallas det Hermelinska kartverket (läns- och landskapskartor), efter upphovsmannen Samuel Gustaf Hermelin, dels kartor i generallantmäterikontoret. Bedömningen av arealsiffrorna låter så här:

Som Riket aldrig blifvit i ett sammanhang afmätt, och många spridda trakter finnas som ännu i denna stund icke äro mätte eller karterade, så måste ifrågasvarande arealuträkningar icke på alla ställen vara fullt tillförlitlige; men de lemna icke desto

41 Forsell (1834), *Socken statistik öfver Sverige*, s 2. Han uppgav själv att de efterföljande tabellerna egentligen utgjorde ett appendix till en skrift som utgivits ett år tidigare (1833) men att de också kunde begagnas som ett självständigt helt – en specialstatistik över hela riket.

mindre, i deras närvarande skick, en ganska god ledning för bedömandet af Socknarnes förhållande.⁴²

Hallström hade varit före sin tid och räknat om sina arealer i kvadratmil och tusendelar därav, det vill säga använt nya ytmått och det ännu inte officiellt antagna decimalsystemet. I det stycket var Forsell mer gammaldags. Han anlidade ett biträde, en kapten, att räkna om till tunnland med det förvisso inte oantastliga argumentet: ”som det är vigare att begagna och lättare för tanken att fatta t.ex. 2000 tunnland än 0,087 af en kvadratmil, så ...”.

Av sina övriga uppgifter hade Forsell hämtat hemmantalet från kammarkollegiets specialjordeböcker för 1825, invånarantalen från tabellkommissionens fem-årstabeller för 1805 och 1830 samt taxeringsvärdena från 1829 års längder. De sista hade varit besvärliga, eftersom de var fördelade på fyra tabeller (efter ägare, brukare och innehavare av tjänst och av boställe) och inte summerade sockenvis. Den nödvändiga bearbetningen av dessa hade på Forsells ”begäran blifvit verkställt af en skicklig och arbetsam man”, en kammarskrivare. För avsedda ändamål var hans källor de bästa tillgängliga. På skriftens båda sista sidor fanns därutöver tabeller över rikets sockenmagasin och fattigvård. I alla sammanhang ovan hade Forsell haft kontakt med chefstjänstemän inför källanskaffningen.

De statistikserier som omkring 1830 började publiceras i statlig regi blev redan från början årliga. Men de var i allmänhet tunna på kommentarer. Forsell strävade inte efter nya upplagor varje år. Han arbetade ju kommersiellt och hade med en sådan uppläggning slagit undan benen för sig själv. Men hans arbeten kom att aktualiseras, delvis ändras i nya upplagor, med en del års mellanrum.

Äntligen hade en person med lämplig utbildning, med förmåga att välja ut verkligt relevanta ämnesområden, med känsla för siffror och för sättet att arrangera dem uppenbar sig. Forsell etablerade till sist en respektabel professionell standard. Ändå var hans åtskilliga statistiska arbeten inte enbart förbehållna en smal krets av specialister. De kunde förstås av en inte alldeles liten grupp av kunskapstörstande lekmän. Det arbete jag här har diskuterat är mer siffer- och tabellorienterat än hans senare arbeten, med dess återgång till en uppläggning med stora textpartier. Detta tonar visserligen ner precisionens roll något, men ger i stället stort utrymme åt samhällsrelevans: uppgifter med omedelbar mening meddelas.

42 Carl af Forsell (1834), s 1; jag har själv funnit denna skrift särdeles innehållsrik och användbar.

KAPITEL 26

Kommentarer till viktiga delar av blocken D och E

I block D ingår tre kapitel som i vissa avseenden ligger ganska nära det närmast föregående block C och har mindre släktskap med efterföljande block E. De visar upp viktiga aktörer bland Stockholms pressorgan, med *Argus* i spetsen, och utspelas i allt väsentligt under 1820-talet. Men de kan inte inrangeras i någon grupp av inbördes nära besläktade förlopp, utan exemplifierar snarare tre olika typer av företeelser. Kapitel 18 handlar om ett av de fält där både pressens kompetens och arbetsvillkor var begränsade, nämligen utrikespolitiken. På det området hade regeringen i stället regelmässigt intressen att bevaka, helst utan att i onödan diskutera problem inför öppen ridå. I avsiktlig kontrast däremot rör sig kapitel 19 om ett ämnesområde, historia, där journalister kunskapsmässigt hade ett försteg framför de allra flesta andra grupper av medborgare och där överheten bara under speciella omständigheter fann anledning att ingripa. I kapitel 20 slutligen redogörs det för bataljer i en av periodens mest infekterade internt pressetiska frågor. Hur skulle tidningar förhålla sig till insändare som önskade utnyttja anonymitet, ett tillvägagångssätt som var tillåtet enligt tryckfrihetsförordningen (TF)? I den frågan hade överheten ett egenintresse, nämligen att den möjligheten inte stängdes.

Under början och mitten av 1820-talet fattade kungen två ödesdigra beslut av ekonomisk-politisk innebörd med internationell inriktning, vilka kom att medföra betydande ekonomiska förluster för nationen.

Vid 1823 års riksdag uppdagades stora problem efter försök med tidigare oprövade, mycket omfattande skeppningar av spannmål till Sydeuropa. Dessa hade genomförts helt öppet, men hade hamnat i en kraftigt fallande marknad och inte på långa vägar täckt nedlagda kostnader.

Den så kallade skeppshandeln, försäljningar i två omgångar av krigsfartyg till Latinamerika 1825, vilka däremot inledningsvis ombesörjdes i hemlighet i skydd av flera dimridåer, var den andra affären som slutade illa. I båda fallen måste riksdagen ta över kraftiga förluster. 1809 års författningstexter hade inte förutsett att kungen, som inte på egen hand styrde över beskattningen, skulle ge sig på vanskliga affärer som han inte hade några resurser avdelade för i händelse av ogynnsamma utfall. Det är skeppshandeln som behandlas i kapitel 18.

Några aspekter, de i helheten nog mest uppseendeväckande av skeppshandeln,

har behandlats av tidigare forskning. Men affären var komplicerad och bland andra har de sidor som vetter åt offentlighetsproblematik relativt sett kommit i skymundan. Det är väl känt att skeppshandeln ledde in Sverige i internationella förvecklingar, men däremot mindre behandlat hur regeringen så länge som möjligt på det inrikespolitiska planet försökte förhindra att det snöpliga utfallet blev offentligt. Den underlät att låta bereda frågan på gängse vis i ett ämbetsverk. I så fall hade material blivit tillgängligt där. Regeringen tillgrip en annan tidigare inte använd utväg: att hemligstämpla materialet från det sammanträde i statsrådet av den 29 oktober 1825 som upphävde den andra av de båda fartygsförsäljningarna. Inför den skadestandsfråga som då uppstod fann regeringen på en utväg att undvika domstolsförfarande som uppsköt det slutgiltiga avslöjandet några år. Den tog inget ansvar för sjömän som oförskyllt hade blivit kvar i Amerika. När genomlysningen av affären i riksdagen kom 1829, slapp kungen lindrigt undan, men fick göra medgivanden i andra centrala frågor där han dittills varit omedgörlig.

Både gentemot Rikens ständers revisorer och kritisk press hade regeringen länge lyckats bevara sina hemligheter. I slutfasen hade den också för första gången en skicklig förkämpe i pressen i *Den objudne Gästen*. Skeppshandelns viktiga inrikespolitiska sidor hade *Argus* inte, trots ivriga ansträngningar, förmått avslöja. Däremot gjorde tidningen en anmärkningsvärd insats för att komma storpolitiska sammanhang på spåren.

Kapitel 19 gäller publicering av handlingar som var mer än trettio år gamla, men ändå förmådde skapa upprörda känslor. De behandlade förlopp som var häftigt omstridda då de inträffade och ännu i början av 1820-talet hade kvar sin engagerande innebörd. Viktiga konstitutionella frågor stod på spel. Hade Gustav III haft några skäl för sina åtgärder 1788–1790 då han började krig mot Ryssland, dessutom utan att ha förberett nationen på rimligt sätt? Och viktigare i samtidens bedömning: var hans ingripande på något vis förenligt med 1772 års författning? Fanns det någon möjlighet att försvara hans usurperande av makt från andra statsorgan enligt förenings- och säkerhetsakten 1789?

Själva publiceringen angavs av initiativtagaren vara tillkommen för att rätta till en uppenbar snedhet inom den dittills givna samhällsinformationen. Kungen hade styrts till sin fördel. Att kretsar inom adeln hade handlat patriotiskt genom att protestera mot kungens olagliga anfallskrig hade hamnat i skymundan. En rad handskrifter hade samlats för att belysa frågan. De gavs ut i tre samlingar under åren 1821–1825 och hade en viss övervikt av kungafientligt material. I den följande pressdiskussionen, som var särskilt polariserad 1822, försvarade drivna journalister utgåvans uppfattningar medan en serie rojalistiskt sinnade, men mindre skickliga, skribenter prisade kungen. Det tycks ändå som om Gustav III:s ihållande kritik av frihetstiden ända från hans statskupp 1772 hade ett fortsatt gott fäste i opinionen.

Bland tidningarna spelade *Argus* och *Journalen* de viktigaste rollerna, båda på

den kungafientliga sidan. Den förra utmärkte sig delvis genom onyanserade om-
dömen. *Journalens* redaktör, P A Wallmark, som antagligen var den viktigaste
personen bakom utgåvan (även om det inte stod helt klart för samtiden) gav bevis
på god kännedom om Gustav III:s konstitutionella övertramp. I publiceringen
ingår en utförlig diskussion av de krav som kunde ställas på en godtagbar utgåva
av historiska handlingar. Omvärlden fann att utgivaren i åtskilliga avseenden
hade syndat mot reglerna och därigenom minskat värdet av sitt arbete.

Avslutningsvis påpekas det att en mycket påtaglig förbättring av principer för
utgivning av handskrifter var på väg genom Schlyters utgåva av våra medeltida
lagar med början 1827.

I kapitel 20 bildar ett resonemang hos presshistorikern Patrik Lundell startpunkt.
Han framhåller att lokaltidningar under slutet av 1700-talet i princip lämnade
utrymme åt hugade läsare att anonymt framföra synpunkter. De insändande skri-
benterna förblir okända. Tidningarna bildade en arena för offentligt utbyte av
meningar. Redaktören tillhandahöll möjligheten, men såg inte som sin uppgift
att på egen hand vara ortens opinionsbildare. Lundell observerade att frågan om
insändares roll var aktuell i Stockholm 1825. Eftersom hans ämne var landsorts-
press, närmare bestämt i Östergötland, går han inte på djupet med roll och ut-
formning i huvudstaden.

Det är lätt att konstatera att bedömningarna om det rimliga i att föra in ano-
nymt material hade förskjutits fram till 1820-talet. De som fortfarande stod för
rätten, ibland snarast skyldigheten, att ge plats för anonymt presenterade uppfatt-
ningar, var inte längre opartiska administratörer av publiceringsutrymme. Rätten
att skriva anonymt hade i hög grad kommit att utnyttjas av personer som var lo-
jala med regeringen. Tidningarna som tog in insändarna stod givetvis för samma
grundhållning. Den gängse uppfattningen bland författarna av sådana insändare
var att en anonym artikel (under rubriken insänd) hade bättre genomslag än sam-
ma innehåll angivet som kommande från regeringen. För regeringskritiska tid-
ningar skapade insända artiklar som infördes i motståndarblad, främst i *Journa-
len*, ett dilemma. Kom de från motståndarna och borde bemötas, det vill säga
med tidens yrkesjargong ”vederläggas”? Eller var de, trots vissa misstänkta tecken,
oskyldiga inlägg av blott och bart sakintresserade obundna?

För *Journalen* gällde det att envist hänvisa till TF:s uttryckliga regel som tillät
anonymitet för skribenter som kände behovet att slippa påtryckningar från andra.
Tidningens redaktör, P A Wallmark, ställde vid behov under åtminstone ett de-
cennium sin skrivskicklighet direkt i kungens tjänst. Några särskilt betydelsefulla
fall har uppdagats. I ett av dessa tillgreps till och med osanningen att hans egna
inlägg skulle vara insända av läsare. Anonymiteten sågs av honom och hans me-
ningsfränder som en garant för tryckfriheten, en uppfattning av relevans tidigare,
men med mindre sanningsvärde på 1820-talet. *Argus* å sin sida hävdade att ano-
nymiteten i huvudsak användes av personer som gick regeringens ärenden. De

kritiska redaktörerna såg sig därför tvungna att lägga kraft på att för säkerhets skull bekämpa även måttligt oroande uppsatser som kunde ha kommit från regeringsanhängare. En gren av den större diskussionen gällde huruvida en journalist som skrev i en persons privata intresse kunde ta betalt för vad som numera kallas lobbyverksamhet.

Block E har tydligare än D fokus på *ett* ämne, nämligen utnyttjande av statistik i bred bemärkelse. Två iakttagelser synes ligga närmare till hands än andra: 1) Från åtskilliga håll inom riksdagen visades under åren 1809–1815 intresse för frågan av enskilda ledamöter som i motioner pläderade för bidrag. Sådana fick ett visst, men inte tillräckligt starkt, stöd och försvann i sin ursprungliga form från dagordningen. I anpassad form kom något från idéerna att prövas halvhjärtat. 2) Regeringen fann kraven på insatser besvärliga, satsade lite på dem och var snabbt benägen att låta påbörjade, i och för sig obetydliga ansatser falla.

Några år från 1815 kom ”statistikfrågan” att vara ett oroselement för regeringen, ett dagspolitiskt förstrarängens ämne som i hög grad fanns med i en oppositionell grupps tankevärld. Statistik, i ospecificerad mening, antogs ha en viktig roll att spela i den modernisering av staten som gruppen fann nödvändig. Normalt har gruppen i forskning setts enbart som en litterär romantiskt färgad riktning. Regeringen bedömde den dock som en seriös politisk motståndare. Långt i efterhand är det svårt att se något större hot under gruppens retorik. En jämförelse med förhållanden i Storbritannien några år senare (avsnitt 2:2) visar dock det stora allvar med vilket Arthur Thistlewoods i viss mån likartade, men klart radikalare, grupp behandlades. Fem personer avrättades och fem landsförvisades till Australien.

Det är på sin plats att nämna att det svenska samhället ingalunda var renons på seriösa statistiknyttjare. Till de minst skickliga hörde handlare, som kunde nöja sig med mer tillfälliga noteringar i en anteckningsbok. Kunniga bokförare förekom i större handelsfirmor, vid järnbruken och som nytillskott vid just den här tiden i det stora kanalbygget. Till och med hade någorlunda stora jordbruk behov av att ha siffermässig ordning och reda på sin verksamhet. Flera av förkämparna för statistik hade önskelistor på vad som borde studeras, men det är bara någon enda av dem som går in på hur man i praktiken borde gå tillväga. Totalt sett råder ett tunnelseende. Man visar en slående brist på vetgirighet utanför det egna ursprungliga kunnandet. Den ende som prövade lyckan i praktiken var J C Askelöf. Han åstadkom ett dåligt och ett katastrofalt utfall (Storbritannien respektive Italien). Hur mycket som ska skyllas på otur med konjunkturen och på brister i det egna hanterandet av anförtrott gods är inte möjligt att avgöra.

Om de kritiska förkämparna för statistik i grund och botten hade lite att bidra med, står frågan om regeringens attityd på tur. Tyckte sig den – som var ovan att

stå till svars – ha något att förlora på att öka informationen till medborgarna? Skulle den råka ut för vidgad kritik?

Man kan få en antydning till ett svar på frågan genom att granska regeringens försök att få till stånd ett samlat grepp om problemet offentlig statistik. År 1814 hade lantbruksakademien fått i uppdrag att inkomma med ett yttrande om hur en offentlig statistik borde organiseras. För små personella resurser var kanske orsaken till att det inte kom in förrän 1820. Akademiens förslag till organisering av en samlad ansträngning godkändes och medel anvisades för att det skulle kunna genomföras. Men när den bestämda perioden och en kort förlängning hade gått tillända utan färdigt resultat avbröts verksamheten.¹

Med den erfarenhet som detta block ger är resultatet mycket väl möjligt att förutse. Här, som i en rad tidigare planer, har tidsåtgång och behov av kompetens för bearbetning kraftigt underskattats. Några tecken bör sammanställas. I en utpräglad långrotningsskultur kunde en tidsutdräkt på sex år för att få fram en plan tolereras. (Under tiden slapp överheten bekymra sig.) En efter tidens mått ganska normal försening i själva arbetet, medförde däremot att detta lades ner. Det tyder inte på någon utpräglad vilja att se resultat av verksamheten. För en sentida iakttagare verkar det märkligt att regeringen inte uttryckligen hänvisade till pågående arbete när den pressades av kritiker, liksom att den dessförinnan inte hänvisade till *Handels Tidnings* publiceringar som kunde effektuera mycket som efterfrågades.

I regeringen fanns en klar åsikt om kritiker som försökte visa fram nationella problem via siffror. Hovkanslern ansåg att den som trodde sig ha kommit på några inhemska svagheter borde hålla tyst om dem för att inte vilseleda andra. Det togs alltså för givet att hans uppfattning var felaktig. Efter att ha påvisat misstag i Theorells studie bedömde en kritiker som gillade regeringens hanterande av frågan hans ansats i moraliska termer som ”otillbörliga försök att vilseleda allmänna omdömet och utsprida frön till missnöjen och allmän osäkerhet”. Kritiska uppfattningar, däri innefattande ofördelaktiga siffror, var i sig omoraliska.

Regeringen var alltså snarstucken. Liksom många andra som kritiserades likställde den snabbt kritik med smädelser. Kapitel 25 visar dock också att regeringen lätt lastades för en mångfald av företeelser av de mest skiftande slag. Både Theorell och Lindeberg levererade grova vidräkningar, utan att egentligen peka på särskilda missgrepp. Det som är fel och det som inte händer är regeringens fel.

Långsamt, i det tysta och utan att en övergripande reformstrategi någon gång presenterades genomfördes dock en serie åtgärder för att öka tempot och vinna större säkerhet i det administrativa arbetet i allmänhet. Den stora reform som tycktes vara på gång inom ”styrelseverken” efter en kvalificerad offentlig utredning som var klar 1822 blev dock bara delvis genomförd. Mot denna bredare bakgrund utvecklades den officiella statistiken på liknande sätt, styckevis och delat. Med början kring 1830 kom flera av de tabellsamlingar som redan länge hade

1 Juhlin Dannfelt (1913), s 165–166.

tagits fram och i en del fall i korthet hade publicerats i *Handels Tidning* att tryckas *årligen* som särskilda officiella statistikserier.²

Den offentliga verksamhet som har studerats i detta block har säkert, även med de allmänna modifieringar som framförts ovan, framstått som långsam och svår att påverka. Införandet av statistiska arbetsätt i början av 1800-talet kan till nöds bedömas som en pionjärverksamhet med alla de vägvalsproblem, missbedömningar och felslut som vidlåder en sådan. För att vara så vänlig får man blunda för att aktörerna inte tycks ha lagt någon möda på att leta upp befintliga föredömen som följaktligen förblev oanvända. Beslutsam, konsekvent styrning från överheten saknades nästan helt.

En likartad modern process, inledningsvis föga framgångsrik trots rejäla ansträngningar, manar emellertid till en jämförelse. Det är inte mer än några decennier sedan de inledande satsningarna på stora nationella databaser (bland annat för forskningsbibliotek) bara tycktes dra kostnader och inte ge några användbara resultat. Det är knappast djärvt att gissa att kommande generationer blir förundrade över en del piruetter, kortsiktiga resonemang och höga röstlagen i energi- och klimatfrågor sedan de efterhand skapat enklare, mer sammanhängande lösningar än nu. Hur utdragna får begynnelsevärigheter vara för att kunna klassas som sådana?

2 Höjer (2001), s 133.

Underlag för framställningen

Otryckt material

Krigsarkivet, Stockholm

Gyllengranats samling: brevkopiebok

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm

Handschriftssamlingen:

Fredrik Cederborghs exemplar av *Anmärkaren* med författarattribueringar
Lifvet och Döden med författarattribueringar av redaktören Clas Livijn
brev till redaktören (kanslirådet) P A Wallmark

Landsarkivet i Vadstena

Göta hovrätt, äldre arkivet: advokatfiskalen, domböcker

Riksarkivet (RA), Stockholm

Allmänna verks och direktioners skrivelser till Kungl Maj:t

Högsta domstolen: protokoll över justitieärenden

Justitiekanslern (JK): advokatfiskalers arbetsberättelser

Justitieombudsmannen (JO): diarier över inkommande handlingar, kronologiska
förteckningar över åtal, akter i avgjorda mål

Justitierevisionen: protokoll, registratur, revisionsakter

Kammararkivet: (fastighets)taxeringslängder, Hallands län, Älvsborgs län

Kanslihusets statsexpeditioner: statsrådsprotokoll och registratur i kammarären-
den, i handels- och finansärenden, i justitieärenden, i hovkanslersärenden

Landshövdingars skrivelser till Kungl Maj:t

Magasinsdirektionen (Brännvinsdirektionen): protokoll, ombudsmannens brev

Riksens ständers revisorer (Rstr): protokoll R 5724, R 5875

Riksgäldskontoret (Rgk): Rgk 7033–7035, 7376–7396, 8241–8252

Svea hovrätt: advokatfiskalen konceptmemorial, domböcker, remissdiarier

Äldre kommissioner (ÄK): nr 523 och 524

Stockholms stadsarkiv, Stockholm

Handelskollegiet: protokoll, huvudserien

Rådhusrätten: dombok

Adamson, Rolf (1989), Statlig spannmålsmobilisering i Skåne på 1820-talet.
Olsson, Sven (u.å.), Förteckning över kammarrättens arkiv.

Periodiska publikationer

Utöver förteckning över studerade publikationer i tabell 3:1 tillkommer:

Allmänna Opinionens Organ

Allmän Politisk Journal

Brage

Folkbladet

Polyfem

Swensk Literatur-Tidning

Wisby Tidning

Tryckt material

RIKSDAGSTRYCK

Från och med 1809 trycktes riksdagsmaterialet. Formerna för trycket varierade inledningsvis en del, varför undantag från de här angivna vanliga förhållandena då och då förekommer. Här ges bara några grunddrag om viktiga serier i normalfallet.

De fyra stånden arbetade i var sina lokaler, efter var sin dagordning och fattade var sina beslut som trycktes i var sina stånds protokoll (sammantagna utgör de riksståndens protokoll). Med ständerna avsågs de fyra stånden som en helhet, till exempel när de inkallades eller åtskildes, samt viktigare, när de tillkännagav ständernas samlade beslut (ståndens hopvägda eller enhälliga) i skrivelser till Kungl Maj:t. Ständerna förde där emot ingen egen serie protokoll.

Uttrycket ”ständerna” motsvarar närmast dagens riksdag. En del av arbetet vid riksdagen utträttades, som nu, i mindre grupper av särskilt valda ledamöter i utskott. De vetenskapliga bibliotek, till exempel Riksdagsbiblioteket och Kungliga biblioteket, där det mycket vidlyftiga forskningsmaterialet i dag förvaras bortser för denna inledande period från smärre inkonsekvenser i trycket och är lätta att arbeta i. Viktiga serier är:

(Riks)ståndens protokoll med fyra separata grupper. Ridderskapets och adelns protokoll (RoA), Prästeståndets protokoll, Borgarståndets protokoll (Bo) samt Bondeståndets protokoll (Bö). I *Bihang till riksståndens protokoll (Bihang till Rikens ständers protokoll)* finns material av intresse för denna framställning från Konstitutionsutskottet (KU) och Statsutskottet (StU).

Riksdagen som helhet redovisade sina beslut till regeringen i *Ständernas skrivelser till Kungl Maj:t*.

Viktig samlad kunskap om huvuddrag i riksdagsprotokollen över en lång period ger *Personregister till rikets ständers protokoll ... 1809–1866* (1935) och *Sakregister till rikets ständers protokoll ... 1809–1866. 1–2* (1891–1893).

Justitieombudsmannen (JO) och Rikens ständers revision (Rstr) var underställda riksdagen och hade att inge sammanfattande tryckta berättelser till den om bedriven verksamhet. I deras arkiv (i Riksarkivet) finns ytterligare upplysningar i ottryckt form.

BÖCKER, UPPSATSER OCH TILLFÄLLIGHETSTRYCK

- Adamson, Rolf (1963a), *Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden: förlagsinteckningar 1800–1884*.
- Adamson, Rolf (1963b), *De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860*.
- Adamson, Rolf (1966), *Järnavsättning och bruksfinansiering*.
- Adamson, Rolf (1989), Mål, mått och vikt samt räkning på 1800-talet. I: *Samhällsvetenskap, ekonomi och historia: festskrift till Lars Herlitz*. Red Jan Bohlin m fl, s 249–280.
- Adamson, Rolf (1990), Statlig spannmålexport i början av 1820-talet. *Scandia* 56, s 47–78.
- Adamson, Rolf (1995), En svensk journalists väg till yrket: J P Theorell 1815–1819. I: *Folk og erhverv: tilegnet Hans Chr. Johansen*. Red Anders Monrad Møller, s 129–150.
- Adamson, Rolf (1996), Standards and judgments in times of crisis: familiar and unfamiliar short studies concerning the period from 1815 to 1818. I: *Sociology through time and space: essays in honor of Carl-Gunnar Janson*. Red Peter Hedström & Eckart Köhlhorn, s 129–167.
- Adamson, Rolf (2009), Att hantera siffror: från spannmålspriser till brödvikt. I: *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Red Britt Liljewall m fl, s 251–270.
- d'Aguila, C J E H (1821), *Historiska anteckningar om de aristokratiska stämplingarne i Sverige under och före konung Gustaf III samt om dennes regering och olyckliga dödsätt, af en fransk diplomat*.
- Alexander, R S (1991), *Bonapartism and revolutionary tradition in France: the fédérés of 1815*.
- Alin, Oscar (1881), *Minnen ur Sveriges nyare historia: samlade och utgifna af B. von Schinkel*. Del XII:1 (1828–1835).
- Almquist, Helge (1918), August von Hartmansdorffs personlighet och tidigare politiska bana, II. *Historisk tidskrift*, s 1–49.
- Almquist, Joh Ax (1909), *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857: administrativa och biografiska anteckningar*.

- Almquist, Joh Ax (1912–1915), *Kommerskollegium och rikens ständers manufakturkontor och konsulsstaten 1651–1910: administrativa och biografiska anteckningar.*
- Anckarsvärd, Carl Henrik (1825), *Försök att vinna upplysningar uti den bekanta handelen om skepp utur svenska örlogs-flottan: bestående uti ansökan till stats-secreteraren för krigs-ärenderne, samt en deraf föranledd inlaga till Rikens Ständers Justitiä-ombudsman.*
- Anckarsvärd, Carl Henrik (1826), *Ett och annat: i anledning af den bekanta skeppshandeln.*
- Anckarsvärd, Carl Henrik (1827), *Anmärkningar i anledning af det anfall emot nu varande StatsRevision, som lästes uti Journalen N:o 272.*
- Andreen, Per G (1958), *Politik och finansväsen: från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut, I. 1815–1818.*
- Andreen, Per G (1961), *Politik och finansväsen: från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut, II:2. 1823–1830.*
- Andreen, Per G (1987), *Gustaf Fredrik Wirsén 1779–1827: en biografi.*
- Arosenius, E (1937), Reformförsök i fråga om den svenska statistikens organisation under tiden 1809–1858. *Statsvetenskaplig tidskrift*, s 131–151.
- Asker, Björn (2007), *Hur riket styrdes: förvaltning, politik och arkiv 1520–1920.*
- Awebro, Kenneth (1977), *Gustaf III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1779: aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt.*
- Axelsson, Alf W (1975–1977), Pontus Kleman. *SBL*, 21, s 269–271.
- Babington, Anthony (1990), *Military intervention in Britain: from the Gordon riots to the Gibraltar incident.*
- Bennich-Björkman, Bo (2003), Affärer i politiskt tryck: offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten. I: *Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772.* Red Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt, s 287–314.
- Bergenskjöld, ätt (1942). I: *Svenska män och kvinnor*, 1, s 237.
- Bergfeldt, Börje (2003), Den beryktade revisionen 1827. I: *Riksdagens revisorer under två sekler*, s 69–83.
- Beronius, Mats (1994), *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia.*
- Bexelius, Alfred (1981), *Vår förste JO: 1810–1823: vad han såg, vad han uträttade. Bidrag till konung Gustaf III:s historia, innehållande hans tillämnade expedition mot Frankrike, hans underhandlingar i Aachen och brevutväxling med marquis de Bouillé samt den senares reflexioner öfver konungens egenskaper, karakter och död.* (1826), Red E I Schartau.

- Björklund, Stefan (1964), Adlig opposition och borgerlig liberalism. *Scandia*, s 23–86.
- En blick på Sveriges ekonomiska läge och vinst af 1809 års revolution, eller den upsats, som begyntes i n:o 101 af Courieren från Stockholm och afbröts genom nämnde tidnings indragning ...* (1823).
- Boberg, Stig (1951), *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*.
- Boberg, Stig (1967), *Kunglig krigspropaganda*.
- Boberg, Stig (1989), *Carl XIV Johan och tryckfriheten 1810–1844*.
- Bolin, Gunnar (1949), Daniel Edelcreutz. *SBL*, 12, s 69–71.
- Booth, Alan (1992), “The memory of the liberty of the press”: the suppression of radical writing in the 1790s’. I: *Writing & censorship in Britain*. Red Paul Hyland & Neil Sammells, s 107–122.
- Borell, Berit (1948), *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*.
- Brandes, Helga (1991), *Die Zeitschriften des jungen Deutschland: eine Untersuchung zur literarisch-publizistischen Öffentlichkeit im 19. Jahrhundert*.
- Breuer, Dieter (1982), *Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland*.
- Bring, Samuel E (1934), *Bibliografisk handbok till Sveriges historia*.
- Bring, Samuel E (1958), *Svenskt boklexikon 1700–1829: rättegångshandlingar*.
- Broomé, Bertil (1967–1969), Nils Gyldenstolpe. *SBL*, 17, s 517–519.
- Broomé, Bertil (1967–1969), Carl August Gyllengranat. *SBL*, 17, s 551–552.
- Brusewitz, Axel (1918), Georg Adlersparre. *SBL*, 1, s 158–172.
- Brusewitz, Axel (1938), Riksdagen och utrikespolitiken; Statsrådets ansvarighet. I: *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*. 15.
- Burius, Anders (1984), *Ömhet för friheten: studier i frihetstidens censurpolitik*.
- Bylund, Thord (1987–1989), Carl von Nieroth. *SBL*, 26, s 632–633.
- Bååth-Holmberg, Cecilia (1901), *En svensk storman: en bild från Karl Johans dagar*.
- Carlén Stefan (1997), *Staten som marknadens salt: en studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862*.
- Carlsson, Carl Henrik (1996–2000), von Rosen, släkt. *SBL*, 30, s 382.
- Carlsson, Sten (1968), Karl Johans fredspolitik. I: *Den svenska historien*. 8. *Karl Johanstiden och den borgerliga liberalismen 1809–1865*.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (1980), *Svensk historia*. 2. *Tiden efter 1718*. 4 uppl.
- Carr, Raymond (1966), *Spain 1808–1939*.
- Christensen, Jan (2003–2006), Axel Gabriel Silverstolpe. *SBL*, 32, s 213–218.

- Cookson, J E (1975), *Lord Liverpool's administration: the crucial years 1815–1822*.
- Crémieux, Albert (1912), *La censure en 1820 et 1821: étude sur la presse politique et la résistance libérale*.
- Dakin, Douglas (1973), *The Greek struggle for independence 1821–1833*.
- Dixelius, Olof (1953), *Den unge Järta: en studie över en litterär politiker*.
- Dixelius, Olof (1973), *Hans Järta och litteraturen: Hans Järta i litterär debatt och kulturpolitik under romantikens tidevarv (1809–1825)*.
- Eberhardt, Johan Hartman (1822), *Försök til en pragmatisk historia om frälseståndet i Sverige, ifrån de äldsta til våra tider*. Ny utvidgad upplaga.
- Edgren, Henrik (2005), *Publicitet för medborgsmannavett: det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831*.
- Eek, Hilding (1943), 1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen. *Statsvetenskaplig tidskrift*, s 185–222.
- Elinder, Erik (1939), Svenska liberaler i Lycksalighetens ö. *Sammlaren*, ny följd 20, s 149–170.
- Elgenstierna, Gustaf (1928), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. IV, s 244–246.
- Ericson, Lars (1997), *Svenska knektar: indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*.
- Eriksson, Sven (1939), *Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget*.
- Fahlbeck, Erik (1936), *Idéer och män: statsvetenskapliga studier*.
- Fahlbeck, Erik (1969), *Lars August Mannerheim: politiker, justitieombudsman, bruksägare, jordbrukare*.
- Fehrenbach, Elisabeth (1993), Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress. I: *Oldenbourg Grundriss der Geschichte*, Band 12.
- Forsell, Carl af (1834), *Socken statistik öfver Sverige*.
- Frohnert, Pär (1985), Administration i Sverige under frihetstiden. I: *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, s 185–286.
- Frohnert, Pär (1993), *Kronans skatter och böndernas bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*.
- Furet, François (1992), *Revolutionary France 1770–1880*.
- Gadd, Carl-Johan (1991), *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*.
- Gadd, Carl-Johan (2000), *Den agrara revolutionen 1700–1870*.

- Gadd, Carl-Johan (2007), Varför är äldre näringslagstiftning så oklar? Kring ekonomisk lagstiftning, lagefterlevnad och sedvana, ca 1680–1850. I: *Historia: vänbok till Christer Winberg*. Red Lennart Andersson Palm & Maria Sjöberg, s 87–103.
- Gamby, Erik (1978), *Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse*.
- Gash, Norman (1979), *Aristocracy and people: Britain 1815–1865*.
- Gayer, Arthur, Rostow, W W & Schwartz, Anna Jacobson (1975), *The growth and fluctuation of the British economy 1790–1850: an historical, statistical and theoretical study of Britain's economic development*.
- Gidlöf, Leif (2000–2002), Schwerin, Fredrik Bogislaus von. *SBL*, 31, s 690–697.
- Gill, Rudolf (1980), *Geschichte Italiens vom 16. Jahrhundert bis zu Anfängen des Faschismus*.
- Goldstein, Robert Justin (1992), A land of relative freedom: censorship of the press and the arts in the nineteenth century (1815–1914). I: *Writing & censorship in Britain*. Red Paul Hyland & Neil Sammells, s 125–140.
- Gosselman, Carl August (1828), *Resa i Colombia åren 1825 och 1826*, 1–2.
- Grade, Anders (1915), Runebergs teckning af Gustaf IV Adolf i dikten ”Konungen”. *Historisk tidskrift*, s 55–77.
- Grade, Anders (1916), Huru Wingårds ”Minnen” tillkommo. *Historisk tidskrift*, s 126–129.
- (Granberg, P A) (1810–1811), *Historisk tafla af f.d. konung Gustaf IV Adolfs sednaste regeringsår*, 1–3.
- Gray, Dennis (1963), *Spencer Perceval: the evangelical prime minister 1762–1812*.
- Gullberg, Erik (1952), *Tyskland i svensk opinion 1856–1871*.
- Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (2000), Inledning. I: *Den svenska pressens historia, I. I begynnelsen (tiden före 1830)*, s 11–20.
- Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (2001), Förord. I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per, s 5–7.
- Göransson, Jean (1937), *Aftonbladet som politisk tidning 1830–1835*.
- Hallberg, Peter (2003), *Ages of liberty: social upheaval, history writing, and the new public sphere in Sweden, 1740–1792*.
- Handlingar hörande till twisten i anledning af kommandörkaptenen vid Kongl. Maj:ts flotta, riddaren af Kongl. swärdsorden, friherre C.A. Gyllengranats från New York dragne assignationer på handelshuset Michaelson & Benedicks i Stockholm* (1827).
- Handlingar rörande Skandinaviens historia* (1865), Alfabetsiskt register öfver ... delarne 1–40.
- Harris, Robert D (1970), Compte rendu of 1781: a reconstruction. *Journal of modern history*, 42, s 161–183.

- Harrison, Mark (1988), *Crowds and history: mass phenomena in English towns, 1790–1835*.
- von Hartmansdorff, August & Lagerhjelm, Per (1823), *Hvad bør man i financielt och oekonomiskt hänseende af den påbörjade riksdagen hoppas och vänta?*
- Heckscher, Eli F (1936), *Sveriges ekonomiska historia från Gustaf Vasa*, I:2.
- Heckscher, Gunnar (1933), *Konung och statsråd i 1809 års författning: regeringsmaktens inre gestaltning under det nya statsskickets första halvsekel*.
- Hedman, Rune (1964), Svenska tidningar 1809–1812: prenumerationer, priser, upplagor. *Historisk tidskrift*, s 3–8.
- Hellstenius, J A C (1872), *Minnen ur Sveriges nyare historia: samlade och utgifna af B von Schinkel*. Del XI (1823–1828).
- Hemliga handlingar, hörande till Sveriges historia efter konung Gustaf III:s anträde till regeringen* (1821–1825). Red E I Schartau & P A Wallmark, 1–3.
- Hesslén, Gunnar (1935), Riksdagens revisorer. I: *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*, 16, s 239–417.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1987), *Svenskt järn: sexton- och sjuttonhundratals: exportindustri före industrialismen*.
- Hilton, Boyd (1977), *Corn, cash, commerce: the economic policies of the Tory governments 1815–1830*, s 3–30.
- Histoire de la presse française* (1969), dir C Bellanger, J Godechot, P Guiral & F Terrou.
- Hofer, Frank Thomas (1983), *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs: Die Überwachung von Presse und politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833–1848)*.
- Höberg, Staffan (1969), *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet: stapelvaror i svensk export och import 1738–1808*.
- Höjer, Henrik (2001), *Svenska siffror: nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*.
- Höjer, Henrik (2007), *Sveriges argaste liberal: Carl af Forsell: officer, statistiker och filantrop*.
- Höjer, Torvald T:son (1943), *Carl XIV Johan: kronprinstiden*.
- Höjer, Torvald T:son (1954), *Den svenska utrikespolitikens historia*, III:2. 1810–1844.
- Höjer, Torvald T:son (1960), *Carl XIV Johan: konungatiden*.
- Jacobson, Gustaf (1931), Wilhelm Fredric Achates Dalman. *SBL*, 10, s 93–112.
- Jacobson, G (1945), Johan Georg De la Grange. *SBL*, 11, s 3.
- Johansson, Roger (2001), *Kampen om historien: Ådalen 1931: sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*.

- Johnson, Seved (1957), *Sverige och stormakterna 1800–1804: studier i svensk handels- och utrikespolitik.*
- Juhlin Dannfelt, Herman (1913), *Kungl landtbruksakademien 1813–1912 samt svenska landthushållningen under nittonde århundradet.*
- Järta, Hans (1823), *Underdånig berättelse om Stora Kopparbergs län.*
- Järta, Hans (1882), *Valda skrifter.* Red Hans Forssell, I.
- Jörberg, Lennart (1972), *A history of prices in Sweden 1732–1914. Volume I: sources, methods, tables.*
- Keilhau, Wilhelm (1929), *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: tidsrummet 1814 til omkring 1840.*
- Kjellin, Gunnar (1952), *Rikshistoriografen Anders Schönberg: studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809.*
- Kleman, släkten (1975–1977), *SBL*, 21, s 268–269.
- Klinkowström, Axel (1824), *Bref om de Förenta Staterna: författade under en resa till Amerika, åren 1818, 1819, 1820.* 1–2.
- Klinteberg, af, släkten (1975–1977), *SBL*, 21, s 359–360.
- Kongl. Maj:ts och Rikets Swea HofRätts Utslag uppå den af Vice AdvocatFiscalen – Pehr Hernblom ... emot f. d. Herr StatsSecreteraren Lars Arnell ...* (1827).
- Koskull, Georg Adolf (1975–1977), *SBL*, 21, s 494–495.
- Koszyk, Kurt (1966), *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert.*
- Kramer, Margarete (1975), *Die Zensur in Hamburg 1819 bis 1848: ein Beitrag zur Frage staatlicher Lenkung der Öffentlichkeit während des Deutschen Vormärz.*
- Kärrlander, Tom (2011), *Malmö diskont: en institutionell analys av en bankkras.*
- Landberg, Georg (1968), *Gustaf III inför eftervärlden: hur historikerna har sett på "tju-sar-konungen" genom tiderna.*
- Landberg, Georg (1973), *Hans Järta som landshövding i Kopparbergs län: mot bakgrund av tidigare verksamhet och samhällstänkande.*
- Lange, Berndt (1948), *Christoffer Isak Heurlin som politiker: från det politiska framträdandet vid 1827 års statsrevision till 1840–41 års riksdag.*
- Larsson, Anders (1959), *Sammansvärjningen mot Gustaf III.*
- Larsson, Per (2009), Bristande kunskap om offentlighetsprincipen. *Universitetsnytt för medarbetare vid Stockholms universitet*, 1, s 24.
- Laurin, släkten (1977–1979), *SBL*, 22, s 388–390.
- Lechner, Silvester (1977), *Gelehrte Kritik und Restauration: Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener "Jahrbücher der Literatur" (1818–1849).*

- Ledré, C (1969), La presse nationale sous la restauration et la monarchie de juillet. I: *Histoire de la presse française*. Dir C Bellanger, m fl, II.
- Lext, Gösta (1968), *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*.
- Lext, Gösta (1984), *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946*.
- Lillieroth, Lennart (2002), *Sekretess!. En handbok om sekretesslagstiftningen*. 15 uppl.
- Lindberg, Tobias (2001a), Sture M Waller: en bibliografi. I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 15–19.
- Lindberg, Tobias (2001b), Ett bidrag till historieskrivningen av den stämplade Västeråspressen 1824–1872. I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 29–52.
- Lindberger, Örjan (1938), *Prometeustanken hos Viktor Rydberg: hans utopiskt liberala förutsättningar och de därav betingade problemställningarna i hans idédiktning*, 1–2.
- Lindeberg, Anders (1832), *Sverige år 1809 och år 1832*.
- Lindeberg, Hj (1918), *Anders Lindeberg hans liv och verksamhet: biografisk studie*.
- Linderborg, Åsa (2001), *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*.
- Lindgren, Håkan (1971), *Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720–1789: en prövning av markegångstaxornas källvärde*.
- Lindgren, Torgny (1975), *Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807: ”de redlige män, som bevakade Ständers rätt”*.
- Lindholm, Lars (1967–1969), Carl Christoffer Gjørwell. *SBL*, 17, s 144–156.
- Lindstedt, Inger (2001), Sture M Waller: ett vänporträtt. I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 9–13.
- Ljunggren, Gustaf (1890), *Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död*, IV. *Striden emellan gamla och nya skolan 1809–1814*.
- Ljunggren, Gustaf (1895), *Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död*, V. *Striden emellan gamla och nya skolan 1815–1821*.
- Ljunggren, Torsten (1952), *Lorenzo Hammarsköld som kritiker med särskild hänsyn till hans förhållande till Tegnér*.
- Lundell, Patrik (2002), *Pressen i provinsen: från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*.
- Lundstedt, Bernhard (1895), *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi*, I. *Sveriges periodiska litteratur 1645–1812*.
- Lundstedt, Bernhard (1896), *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi*, II. *Periodisk litteratur tryckt i Stockholm 1813–1894*.
- Lundstedt, Bernhard (1899), *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi*, III. *Periodisk litteratur i landsorten 1813–1899: med supplement till föregående delar, register och systematisk tidskriftsöversikt*.

- Lönnroth, Erik (1986), *Den stora rollen: Kung Gustaf III spelad av honom själv*.
- Malmberg, Sven (1987–1989), Carl Stellan Mörner. *SBL*, 26, s 317–319.
- Maurseth, Per (1979), *Sentraladministrasjonens historie*, I. 1814–1844.
- Minnen ur Sveriges nyare historia: samlade och utgifna af B von Schinkel*, se Alin, Oscar, och Hellstenius, J A C.
- Modéer, Kjell Åke (1971), *Hovrätten över Skåne och Blekinge: en överrätts tillkomsthistoria*.
- Mortensen, Johan (1913a), *Clas Livijn: ett nyromantiskt diktarefragment*.
- Mortensen, Johan (1913b), *Clas Livijns publicistiska verksamhet: ett bidrag till svensk tidningshistoria*.
- Nilsson, Göran B (1971), *En trotsig svensk: Daniel Olausson i Westmanlands Läns Tidning 1847–1869*.
- Nilsson, Göran B (1989), *André Oscar Wallenberg, II. Gyllne tider 1856–1866*.
- Nilsson, Roddy (1998), Den obekväme boktryckaren Rask i Växjö. *Folkets historia*, 26:2, s 21–43.
- Nilsson, Roddy (1999), *En välbyggd maskin: en mardröm för själen: det svenska fängelse-systemet under 1800-talet*.
- Nilzén, Göran (2002), Sveriges periodiska litteratur: Publicistklubben och Bernhard Lundstedt. *Presshistorisk årsbok*, s 19–28.
- Nipperdey, Thomas (1996), *Germany from Napoleon to Bismarck 1800–1866*.
- Norlander, Kerstin (2000), *Människor kring ett företag: kön, klass och ekonomiska resurser: Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872–1939*.
- Nyman, Elmar (1963), *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*.
- Nyman, Magnus (1988), *Press mot friheten: opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*.
- Nyman, Magnus (1994), *Upplysningens spegel: Götteborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774–1789*.
- Oddy, J Jepson (1805), *European commerce, shewing new and secure channels of trade with the continent of Europe; detailing the produce, manufactures, and commerce of Russia, Prussia, Sweden, Denmark and Germany ...*
- Ohles, Frederik (1992), *Germany's rude awakening: censorship in the land of the brothers Grimm*.
- Oscarsson, Ingemar (2000), Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809). I: *Den svenska pressens historia, I. I begynnelsen (tiden före 1830)*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 98–215.

- Palmblad, V F (1847), Fredrik Bogislaus von Schwerin. *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 14, s 133–154.
- Pedersen, Karl Peder (1998), *Enevældens amtmænd: danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660–1848*.
- Pereswetoff-Morath, Anders Wilhelm (1816), *Uppdagade osanningar och falska omdömen uti det genom trycket utkomne 3:dje häftet af Journal öfver svensk statistik och allmän hushållning, så vidt det rör Östgötha läns styrelse*.
- Personregister till rikets ständers protokoll för tiden från och med år 1809 till och med år 1866* (1935).
- Peterson, P J (1820a), *Anmärkingar och frågor rörande Allmänna Magazins-Direktionens mycket märkvärdiga redogörelse för dess förvaltning under åren 1813 och 1814 ...*
- Peterson, P J (1820b), *Sanning och allvar utan självlberöm: eller besvarande af den skrift, som presidenten och kommandören herr baron Wirsén låtit med tidn. Stockholms Posten gratis utdela ...*
- Pettersson, Ronny (2003), *Ett reformverk under omprövning: skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*.
- Pilbeam, Pamela M (1991), *The 1830 revolution in France*.
- Popular protest and public order: six studies in British history 1790–1920* (1974). Red R Quinault & J Stevenson.
- Porter, Theodore M (1986), *The rise of statistical thinking*.
- Posse, Carl Henrik (1823), *Betraktelser öfver åtskilliga ämnen uti stats-hushållningen med afseende på Sverige*.
- Rader, D L (1973), *The journalists and the July revolution in France: the role of the political press in the overthrow of the Bourbon restoration 1827–1830*.
- Ramström, Cl (1826), Vederläggning af friherre C.H. Anckarswärds skrift *Försök att vinna upplysningar uti den bekanta handeln om skepp utur svenska örlogs-flottan: jämte förklaring öfver några missförstådda och misstydda ställen i grundlagarne. Swea: tidskrift för vetenskap och konst*, 9:2, s 97–134.
- Read, Donald (1958), *Peterloo: the "massacre" and its background*.
- Reisner, Hanns-Peter (1977), *Literatur unter der Zensur: die politische Lyrik des Vormärz*.
- Reuterswärd, Elisabeth (2001), *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*.
- Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (2003), Red Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt.
- Riksdagens revisorer under två sekler*. (2003).

- Ristell, Adolf Fredrik (1820), *Anekdoter om konung Gustaf III:s hof och regering*.
- Roberts, James (1990), *The counter-revolution in France 1787–1830*.
- Roberts, Michael (1995), *Sverige under frihetstiden 1719–1772*.
- Rosengren, Cecilia (1999), *Tidevarvets bättre genius: föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige*.
- Rydén, Per (1991), *Allmänningen: inledande studier i pressvetenskap*.
- Rönbeck, S (1818), *Om de publique administrerande verken i riket, i anledning af Rikets höglofl. Ständers särskildta utskotts betänkande angående grunderne för en allmän reglering af statens embeten och tjänster*.
- Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang... 1809–1866 (1891–1893)*, 1–2.
- Salvatorelli, Luigi (1970), *The risorgimento: thought and action*.
- Samhällets Linneaner: kartläggning och förståelse i samhällsvetenskapernas historia* (2000), Red Bengt Erik Eriksson & Roger Qvarsell.
- SBL = *Svenskt biografiskt lexikon* (1917–).
- Schalling, Erik (1941), Från Karl XII:s död till närvarande tid. I: *Kammarkollegiets historia*, s 195–421.
- Schartau, Henrik (1847), *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 13, s 347–367.
- Schlyter, C J m fl, utg (1827–1877), *Samling af Sveriges gamla lagar på Kongl. maj:ts nådigste befallning utgifne*. I–XIII.
- Schwerin, Fredrik Bogislaus von (1815), Rec av K Landtbruks Akademiens Annaler 2:1, 1814, *Swensk Literatur-Tidning*, 4/2.
- Schwerin, Fredrik Bogislaus von (1822), *Om riksdagar i allmänhet, samt om några nästa riksdag förekommande ämnen*.
- Sejersted, Francis (1978), *Den vanskelige frihet 1814–1851*.
- Sheehan, James J (1989), *German history 1770–1866*.
- Siemann, Wolfram (1995), Vom Staatenbund zum Nationalstaat: Deutschland 1806–1871. *Neue deutsche Geschichte*, 7.
- Simonsson, Ragnar (1944), Offentlighetsgrundsatsen i svenskt statsliv: några historiska grundlinjer. I: *Statsvetenskapliga studier till statsvetenskapliga föreningens i Uppsala tjugofemårsdag 7/11 1944 av medlemmar*, s 520–570.
- Skoglund, Lars-Olof (1982–1984), Salomon Löfvenskiöld. *SBL*, 24, s 537–539.
- Skoglund, Lars-Olof (1987–1989), Sven Abraham Munthe. *SBL*, 26, s 39–42.

- Skriftväxling inför Stockholms stads handels-collegium uti twisten imellan handelshuset Michaëlsson & Benedicks, å ena, samt commendeur-kapitenen herr friherre Gyllengranat å andra sidan, i följd af den senares befäl på förra linieskeppet Tapperheten* (1827), 1–2.
- Sköld, Peter (2000), *Kunskap och kontroll: den svenska befolkningsstatistikens historia*.
- Staf, Nils (1950), *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*.
- Steckzén, Birger (1937), *Krigskollegii historia*, I–III, 1697–1865.
- Steen, Sverre (1951), *Det frie Norge*: 1. 1814.
- Steen, Sverre (1953), *Det frie Norge*: 2. På fallittens rand.
- Steen, Sverre (1954), *Det frie Norge*: 3. Krise og avspenning.
- Steen, Sverre (1962), *Det frie Norge*: 5. Konge og storting.
- Steffen, R (1945), Jacob Dubbe. *SBL*, 11, s 485–490.
- Sterzel, Fredrik (2003), Riksdagens revisorer i den konstitutionella utvecklingen. I: *Riksdagens revisorer under två sekler*, s 9–68.
- Stevenson, John (1992), *Popular disturbances in England 1700–1832*. 2 uppl.
- Stridsberg, Olle (1953), Hattarnas och mössornas ställningstaganden till tryckfrihetsfrågan på riksdagarna 1760–62 och 1765–66. *Historisk tidskrift*, s 158–166.
- Strödda handlingar, i synnerhet till publicitetens historia i Sverige under de sistförflutna femtio åren* (1822), utg (P A Wallmark).
- Svensk handelsstatistik 1637–1737* (1938). Red Bertil Boëthius & Eli F Heckscher.
- Den svenska pressens historia* (2000), I. *I begynnelsen (tiden före 1830)*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén.
- Swärd, Sven Ola (1949), *Latinamerika i svensk politik under 1810- och 1820-talen*.
- Söderberg, Johan (2000), Views of the criminal in early nineteenth-century Sweden. I: *Only human: studies in the history of the conceptions of man*. Red Arne Jarrick, s 219–253.
- Söderlund, Ernst (1943), *Stockholms hantverkarklass 1720–1772: sociala och ekonomiska förhållanden*.
- Söderlund, Ernst (1949), *Hantverkarna*, II. *Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianiska tiden*.
- Sörndal, Olof (1937), *Den svenska länsstyrelsen: uppkomst, organisation och allmän maktställning*.
- Terrou, F (1969), La législation de la presse de 1789 à 1870. I: *Histoire de la presse française*. Dir C Bellanger m fl, II.
- Thomas, Donald (1969), *A long time burning: the history of literary censorship in England*.

- Thomis, Malcolm I & Holt, Peter (1977), *Threats of revolution in Britain 1789–1848*.
- Thompson, E P (1968), *The making of the English working class*. Rev uppl.
- Thomson, Arthur (1929), Jacob Cederström. *SBL*, 8, s 163–177.
- Till salu: Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846* (2010). Red Klas Nyberg.
- Tilly, Charles (1995), *Popular contention in Great Britain 1758–1834*.
- Torbacke, Jarl (1981), Värmdömålet 1819: den svenska pressens första stora seger? *Scandia*, s 255–299.
- Torbacke, Jarl (2000), Nu grundläggs den moderna utvecklingen (1809–1830).
I: *Den svenska pressens historia*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, I s 216–311.
- Torbacke, Jarl (2005a), *Allehanda skepnader: (Nya) Dagligt Allehanda 1767–1944*.
- Torbacke, Jarl (2005b), Mellan stat och akademi (1809–1877). I: *Världens äldsta: Post och Inrikes Tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talen*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 237–349.
- Utterström, Gustaf (1953/1955), Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen. *Meddelanden från svenska riksarkivet*.
- Wallberg, Evabritta (2005), Att undvika offentlighetsprincipen. *Kungl Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift*, 209, s 61–72.
- Waller, Sture M (2001a), *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén.
- Waller, Sture M (2001b), Upplagebestämningar på grundval av tidningsstämplingen.
I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 21–27
- Waller, Sture M (2001c), Upplage-statistik 1824–1872. I: *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, s 53–226.
- Vallerö, Rolf (1969), *Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637–1813: en tillkomsthistorisk undersökning*.
- Wallmark, Peter Adam (1852). *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 19, s 345–473.
- Warburg, Karl (1904), Förbudet mot 1820 års ”Talsällskap”: ett bidrag till den svenska föreningsfrihetens historia. *Historisk tidskrift*, s 31–63.
- Wedberg, Birger (1925), *Juridik och erotik*.
- Wedberg, Birger (1940), *Konungens högsta domstol: 1809–1844*.
- Vegesack, Thomas von (1995), *Smak för frihet: opinionsbildning i Sverige 1755–1830*.

- Wehler, Hans-Ulrich (1987), *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 1–2.
- Weibull, Jörgen (1957), *Carl Johan och Norge 1810–1814: unionsplanerna och deras förverkligande*.
- Westerhult, Bo (1965), *Kronofogde häradsskrivare länsman: den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917*.
- Wikander, Stig (1973), Stagnelius och Schoerbing. *Samlaren*, 94, s 113–122.
- Winberg, Torsten (1950), *Södra skåningarna 1811–1949*.
- Vinge, Louise (1978), *Morgonrodnadens stridsmän: epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821*.
- Wingård, Johan af (1846–1850), *Minnen af händelser och förhållanden under en lång lifstid*.
- Wingård, Johan af (1852), *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 20, s 310–324.
- Virrankoski, Pentti (1995), *Anders Chydenius: demokratisk politiker i upplysningens tid*.
- von Rosen, släkt (1996–2000), *SBL*, 30, s 382.
- Världens äldsta: Post och Inrikes Tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talen* (2005). Red Karl Erik Gustafsson & Per Rydén.
- Ziegler, Philip (1965), *Addington: a life of Henry Addington, first Viscount Sidmouth*.
- Zilliacus, Clas & Knif, Henrik (1985), *Opinionens tryck: en studie över pressens bildningskede i Finland*.
- Åberg, Åke (1987), *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam: studier i provinsens litterära villkor och system*.
- Åhlén, Bengt (1986), *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*.
- Åkerman, Sune (1967), *Skattereformen 1810: ett experiment med progressiv inkomstskatt*.
- Åmark, Karl (1915), *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*.
- Åmark, Karl (1961), *Sveriges statsfinanser 1719–1809*.

Om författaren

Rolf Adamson föddes i ett tjänstemannahem i Trollhättan 1927. Staden gav få förutsättningar för studier av humanistisk och samhällsinriktad litteratur. Gymnasium fanns inte. Familjens egen boksamling som innehöll utgåvor av både Strindberg och Shakespeare kunde han ha utnyttjat bättre. En favorit däri var Grimbergs *Svenska folkets underbara öden*.

Under slutåret på gymnasiet blev Adamson klar över att han ville bli läroverkslärare i historia och svenska. Därför måste han ägna en del av sitt första studieår vid Göteborgs högskola åt att läsa in ett godkänt gymnasiebetyg i latin, något som fordrades för lärarkompetens från såväl nordiska språk, historia som litteraturhistoria.

För historieämnets studenter var särskilt 1960-talet en viktig tid. I Uppsala, Lund och Göteborg hade en ekonomisk-historisk linje etablerats såsom konkurrent till den hävdvunna historikerutbildningen. Adamson valde denna nya inriktning också som doktorand. Tävlan om studentunderlaget gjorde då och då atmosfären bister mellan de båda lägren. Någon dämpning kom genom ett riksgiltigt beslut i slutet av 1960-talet om fasta studiegångar i historia. Alternativen kopplades ihop till ett blockämne som krävde visst samarbete.

På våren 1969 utnämndes Adamson till professor i ekonomisk historia och prefekt för institutionen vid Stockholms universitet. Där hade inte den ekonomisk-historiska linjen tagits upp och verksamheten var därigenom mycket mindre än vid systerinstitutionerna. Att blockämnet infördes innebar att undervisningsvolymen i ett slag växte tre- eller fyrfaldigt. Den befintliga lärarpersonalen skulle inte på långt när räcka.

Ekvationen gick under de första åren ihop genom extraordinära insatser. Befintliga lärare tog lojalt på sig extra arbetsbördor. Yngre lärare från Uppsala och Göteborg hyrdes in för korta kurser. Och det mycket omfattande pedagogiska förnyelsearbete som Adamson hade deltagit i i Göteborg under slutet av 1960-talet kunde Stockholm profitera av. Steg för steg normaliserades förhållandena på undervisningssidan och ett högre seminarium växte fram. Entusiastiska egna doktorander deltog fortlöpande i seminarier om utbildningens uppläggning.

Situationen under 1970-talet, inte minst för Adamson som prefekt, komplicerades av den utbildningsmässiga näratmosfären. En dogmatisk studentopinion ifrågasatte mycket av undervisningens utformning. Särskilt metodövningarna kritiserades (med viss rätt). Ersättningen vore en marxistisk uppläggning. I en lärobok prövade Adamson i stället en icke normativ gång för öppna diskussioner av uppsatser från skilda läger. Förutsättningen för framgång var erfarna lärare som kunde turnera inlägg av olika slag.

Under 1950-talet genomfördes en omfattande forskningsinsats av flertalet av ämnets professorer om den svenska järnhanterings historia. Utan att vara projektanknuten skrev Adamson seminarieuppsatser inom området och lade 1966 fram sin doktorsavhandling om järnbrukens finansiering 1800–1860. Utmärkande var en mycket omfattande siffermässig underbyggnad. Två stora materialbearbetningar publicerades före avhandlingen och ytterligare några, dock mera begränsade, ingick i själva avhandlingen.

Under sin professorstid handledde Adamson ett tjugotal doktorander till disputation. En stor satsning, ett agrarhistoriskt projekt, utmynnade i sex doktorsavhandlingar under 1970- och 1980-talen. Deras författare kom efterhand att bekläda ledande poster inom institutionen eller inom det högre utbildningsväsendet i övrigt. Hans egen forskning i fortsättningen kom att gälla spannmålsfrågor, prisättning, handelns organisering i stort samt export av inhemsk överskottsproduktion, och har publicerats i uppsatsform. I centrum kom 1810-talets statliga planeringsorgan, Allmänna magasinsinrättningen, och andra offentliga byråkratiska organ att stå. Många av rönen har, jämte förut opublicerade sådana, använts i de synteser som den här presenterade boken innehåller. Bilden ses här genom journalisters kritiska ögon. Denna yrkesgrupp blir därigenom en mycket viktig överordnad analyskategori.

KVHAA HANDLINGAR *Historiska serien*

- 1 Boëthius, B., *Dalarnas bränsleskatter och Stora Kopparbergs bergsfrälse under äldre Vasatid*. 1957
- 2 Viljanti, A., *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557*. 1–2 (The Russian War of Gustav Vasa 1554–1557). 1957
- 3 Axelsson, S., *Sverige i dansk annalistik 900–1400*. 1956
- 4 Olofsson, S.I., *Efter Westfaliska freden. Sveriges yttre politik 1650–1654* (Nach dem Westfälischen Frieden. Die Aussenpolitik Schwedens 1650–1654). 1957
- 5 Odén, B., *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet* (Kupferhandel und Staatsmonopol. Studien in schwedischer Handelsgeschichte im späteren 16. Jahrhundert). 1960
- 6 Carlsson, G., *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Undersökningar och rön* (Von Erik Segersäll bis Gustav Vasa. Untersuchungen und Ergebnisse). 1961
- 7 Fahlborg, B., *Sveriges yttre politik 1668–1672*. 1–2. 1961
- 8 Soom, A., *Der Baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. 1961
- 9 Steckzén, B., *Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*. 1964
- 10 *Gustavianska opinioner. Michael Anckarsvärds brev till Nathanael Gerhard Schulthén 1790–1808*. Med inledning och kommentarer utgivna av Mustelin, O. 1965
- 11 Klockars, B., *Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor* (Sources of the writings of St. Bridget of Sweden). 1966
- 12 Ekwall, S., *Vår äldsta Birgittavita och dennas viktigaste varianter* (La plus ancienne vie de S:te Brigitte et ses deux variations les plus importantes). 1965
- 13 Ström, A., *Huvuddragen av Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743* (The political activities of Olof Håkansson, 1726–1743). 1967
- 14 Bachman, M.-L., *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia* (History of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, 1837–1879). 1969
- 15 Soom, A., *Die Zunfthandwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert*. 1971
- 16 Klockars, B., *Birgitta och hennes värld*. 1971
- 17 Friedlaender, I., *Peringskölds Diplomatarium*. (Zusammenfassung) 1971. ISBN 91-7192-004-8
- 18 Lundberg, B., *Territoriell indelning och skatt i Uppland under medeltiden* (Territoriale Einteilung und Besteuerung in Uppland im Mittelalter). 1972. ISBN 91-7192-045-5
- 19 Arnell, S., *Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget 1563–1570*. 1977. ISBN 91-7402-033-1
- 20 Kumlien, K., *Historieskrivning och kungadöme i svensk medeltid*. 1979. ISBN 91-7402-094-3

- 21 Klockars, B., *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. 1979. ISBN 91-7402-079-X
- 22 Schück, H., *Engelbrektskrönikan. Tillkomsten och författaren*. 1994. ISBN 91-7402-245-8
- 23 Schück, H., *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*. 2005. ISBN 91-7402-352-7
- 24 Myrdal, J., *The Dovring Saga. A story of academic immigration*. 2010. ISBN 91-7402-395-4
- 25 Fritz, S., *Jennings & Finlay på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i frihetstida storföretagande och storfinans*. 2010. ISBN 978-91-7402-396-1
- 26 Brunius, J. & Asker, B., *Änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding 1660–1719*. 2011. 978-91-7402-399-2
- 27 Odén, B., *Sture Bolin – historiker under andra världskriget*. 2011. 978-91-7402-402-9
- 28 Adamson, R., *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet: Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet*. 2013. 978-91-7402-418-0 (tryckt bok, Block A–C), 978-91-7402-419-7 (cd, Block A–E)